ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი

საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტი

შრომები

XIV

Ivane Javakhishvili Tbilisi State University
Faculty of Humanities

Institute of Georgian History

Proceedings

XIV

თბილისი
Tbilisi
2018

უაკ(UDC)94(479.22)
ს–323

რედაქტორები:
თედო დუნდუა
ალექსანდრე ბოშიშვილი

სარედაქციო კოლეგია:
გიული ალასანია
თეიმურაზ პაპასქირი
აპოლონ თაბუაშვილი
ქეთევან გოჩიტაშვილი
ლერი თავაძე
შალვა გლოველი
აკაკი ჩიქობავა
ემილ ავდალიანი
ეკა კვირკველია
ჰიროტაკე მაედა (იაპონია)
ფარჰად ჯაბაროვი (აზერბაიჯანი)
მიხაილ ჩორეფი (რუსეთი)
ალირეზა სოლეიმანზადე (ირანი)
გუნტის ზემიტისი (ლატვია)
რიმვიდას პეტრაუსკასი (ლიეტუვა)
ანჯეი პუქშტო (ლიეტუვა)
ალექსანდერ ბურშე (პოლონეთი)
იულიან მოგა (რუმინეთი)
მირჩა პადურარუ (რუმინეთი)
იაროსლავ პილიპჩუკი (უკრაინა)

Editors:
Tedo Dundua
Alexander Boshishvili

Editorial Board:
Giuli Alasania
Teimuraz Papaskiri
Apolon Tabuashvili
Ketevan Gochitashvili
Leri Tavadze
Shalva Gloveli
Akaki Chikobava
Emil Avdaliani
Eka Kvirkvelia
Hirotake Maeda (Japan)
Farhad Jabbarov (Azerbaijan)
Mikhail Choref (Russia)
Alireza Soleymanzadeh (Iran)
Guntis Zemītis (Latvia)
Rimvydas Petrauskas (Lithuania)
Andžej Pukšto (Lithuania)
Aleksander Bursche (Poland)
Iulian Moga (Romania)
Mircea Păduraru (Romania)
Yaroslav Pylypchuk (Ukraine)

http://geohistory.humanities.tsu.ge; e-mail: geohistory@tsu.ge

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები შესულია ERIH PLUS-ში (The European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences).

This journal was approved on 02.07.2018 according to ERIH PLUS criteria for inclusion.

შემდგენლები: თ. დუნდუა, ა. ბოშიშვილი
ავტორთა სტილი დაცულია

© ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, 2018

ISSN 1987–9970



საქართველოს პირველი რესპუბლიკა

100

First Georgian Republic

შინაარსი

CONTENTS

თედო დუნდუა

მოვსეს ხორენაცის ერთი ცნობის გარშემო (იბერია-პონტოს პოლიტიკური კონტაქტების საკითხისათვის) 9

Tedo Dundua

About the Note of Moses Khorenats'i (Chronology of Ibero-Pontic Political Relations) (Summary) 27

Михаил Чореф

К атрибуции монет с изображением Гелиоса на аверсе чекана Боспора и Херсонеса 29

Mikhail Choref

Question of Attribution of the Coins with the Effigy of Helios on Obverse Issued in Bosphorus and Chersonesus (Summary) 40

Nicolas J. Preud'homme

261 CE – Revolution in Caucasian Iberia 42

ნინო სილაგაძე

სასანური მოტივები ქართლის (იბერიის) სამეფოს არქიტექტურისა და სახვითი ხელოვნების ზოგიერთ ნიმუშში 67

Nino Silagadze

Sassanian Motifs in Architecture and Fine Art of the Kingdom of Kartli (Iberia) (Summary) 90

ნინო გოდერძიშვილი

წმ. ევსტათი პლაკიდას ნადირობის კომპოზიციის ვარიაციები შუა საუკუნეების ქართულ და ფრანგულ რელიეფებში 91

Nino Goderdzishvili

Iconographic Variations of St. Eustace Hunting Composition in the Medieval Georgian and French Sculpture (Summary) 113

აკაკი ჩიქობავა

კლასობრივი ენის საკითხი და ფეოდალური ურთიერთობები 115

Akaki Chikobava
Issue of Class Language and Feudalism (Summary) 129

ლერი თავაძე
სამეფო კარის ინტრიგები: აფხაზთა მეფე თეოდოსი III მწუხარის
ცხოვრება და მმართველობა 131

Leri Tavadze
The Intrigues of Royal Court: Life and Reign of Theodosi III the Blind King
of Abkhazians (Summary) 157

მამუკა წურწუმია
ჯიჰადი საქართველოს წინააღმდეგ?
1121 წლის კამპანია საღვთო ომის მოძღვრების შუქზე 161

Mamuka Tsurtsumia
Jihad Against Georgia?
1121 Campaign in the Light of the Holy War (Summary) 185

ალექსანდრე ბოშიშვილი
ირანის შაჰების დემოგრაფიული პოლიტიკა საქართველოს მიმართ
(თურქმანული ტომების ჩამოსახლება ქვემო ქართლში) 191

Alexander Boshishvili
Demographic Policy of Iranian Shahs in Georgia (The Migration Of The
Turkic Nomadic Tribes In Kvemo Kartli) (Summary) 204

თეა ქარჩავა
აღმოსავლეთში ინგლისელთა სავაჭრო და დიპლომატიური მიზნებისა და
საქართველოს ისტორიის ზოგიერთი საკითხის დაზუსტებისთვის (ენტონი
ჯენკინსონის რელაციონის მიხედვით) 206

Tea Karchava
England's Commercial and Diplomatic Goals in the East and Some Issues of
Georgian History (According to Anthony Jenkinson's Notes) (Summary) 230

ევგენი ჭანიშვილი, დავით ალექსანიანი
შაჰ აბას I-ის ზაგემის ზარაფხანის ახალი სამონეტო ემისიები 233

Evgeni Chanishvili, David Alexanian
The new Coins of Abbas I From the Mint of Zagemi (Summary) 243

აპოლონ თაბუაშვილი
XVI-XVIII საუკუნეების დასავლეთ საქართველოს ეკონომიკური ისტორიის საკითხები (სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის ფასები და მისი გავლენა ყოფით ცხოვრებაზე) 245

Apolon Tabuashvili
Issues of Economic History of West Georgia in 16th-18th Centuries (Prices on Commodity and its Influence on Social Life) (Summary) 277

Ярослав Пилипчук
Надир-шах и Грузия. Отношения Грузии с Османами, Сефевидами и Афшарами, 1722-1747 279

Yaroslav Pylypchuk
Nader-Shah and Georgia. Relations of Georgia with the Safavids and Afshars (1722-1747) (Summary) 311

გიორგი სოსიაშვილი
ფავლენიშვილების დაპირისპირება ნიქოზელ ეპისკოპოსებთან (XVIII საუკუნის 80-იან წლებში) 313

Giorgi Sosiashvili
Confrontation of the Pavlenishvilis Against the Nikozi Bishops (80S of the 18th Century) (Summary) 326

ქეთევან ნადირაძე
ხელოსნობიდან ამქრულ ორგანიზაციებამდე 328

Ketevan Nadiradze
From Craftsmanship to Guilds in Georgia (Summary) 348

ირინე ჩაჩანიძე, ნატო წულეისკირი, თამარ გუჩუა
ენობრივი პოლიტიკა იმერეთში XX საუკუნის 10-იან წლებში (გაზეთ „იმერეთის“ მიხედვით) 352

Irine Chachanidze, Nato Tsuleiskiri, Tamar Guchua
Language Policy In Imereti In The First Decade Of 20th Century (According To The Newspaper “Imereti”) (Summary) 360

Tengiz Simashvili
Stalin, Nizharadze and Cult of Moon 364

ემილ ავდალიანი
მიქაელ არამიანცი და საქართველო 394

Emil Avdaliani
Mikael Aramyants and Georgia (Summary) 408

როლანდ თოფჩიშვილი
თედო სახოკია – პირველი ქართველი პროფესიონალი ეთნოლოგი/ანთროპოლოგი 410

Roland Topchishvili
Tedo Sakhokia – the First Georgian Professional Ethnologist/Anthropologist (Summary) 440

საერთაშორისო პრეზენტაცია
International Conferences

Nino Silagadze
Composition of Theophany on 10th-11th Centuries Georgian Church Facades.. 442

Николай Джавахишвили
Малоизвестные страницы из истории грузино-балтийских торгово-экономических связей (XVI-XVII вв.)..... 467

Elene Gogiashvili
Women against Death: Georgian Folktales in Context of Oriental and Occidental Paradigms 485

იუბილე

დიმიტრი შველიძე – 70 493

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XIV
თბილისი. 2018

თედო დუნდუა
პროფესორი, თსუ

მოვსეს ხორენაცის ერთი ცნობის გარშემო (იბერია-პონტოს პოლიტიკური კონტაქტების საკითხისათვის)

ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი საკითხი პონტოს და კოლხეთ-იბერიის ურთიერთმიმართებებისა არის იმ ქრონოლოგიური ზღვრის დადგენის აუცილებლობა, საიდანაც იწყება აღნიშნულ ერთეულებს შორის პოლიტიკური ტიპის კავშირები. ქართულ ისტორიოგრაფიაში გამოთქმულია მოსაზრება იმის შესახებ, რომ ძვ. წ. III საუკუნის I ნახევარი სწორედ ის პერიოდია, როდესაც პონტოს სამეფო აქტიურად ერევა ქართლში მიმდინარე პოლიტიკურ კატაკლიზმებში, დახმარებას უწევს აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ქალაქებს.[1] ჩვენი აზრით, ზემოთ აღნიშნული ჰიპოთეზები კომენტარს საჭიროებს, რისთვისაც მიზანშეწონილია მათი შედარებით ვრცლად წარმოდგენა.

გ. მელიქიშვილმა ყურადღება გაამახვილა ქართული საისტორიო ტრადიციისა და მოვსეს ხორენაცის „სომხეთის ისტორიის“ მსგავსებაზე ერთ კონკრეტულ ასპექტში, კერძოდ, მ~ქ და ქ~ც მიხედვით, ალექსანდრე ქართლის გამგებლად ნიშნავს აზოს.[2] ხორენაცთან საუბარია ალექსანდრეს მიერ

[1] Г. А. Меликишвили. К истории древней Грузии. Тб., გვ. 38, 47-48, 51, 277-278, 281; გ. მელიქიშვილი. ძველი ქართული, სომხური და ბერძნული საისტორიო ტრადიცია და ქართლის (იბერიის) სამეფოს წარმოქმნის საკითხი. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების მოამბე. თბ. 1962 №2, გვ. 221, 225-227; გ. მელიქიშვილი. საქართველოს, კავკასიის და მახლობელი აღმოსავლეთის უძველესი მოსახლეობის საკითხისათვის. თბ. 1965, გვ. 12, 14, 16; საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. I. თბ. 1970, გვ. 440, 442-444; Очерки истории Грузии. ч. I. Тб. 1989, გვ. 253, 255-258, 262-263, 271; მ. ინაძე. ეშერის წარწერის გაგებისთვის. „მნათობი“. თბ. 1988 №1, გვ. 148-152; მ. ინაძე. ეგრისის და ქართლის ურთიერთობისათვის („ფარნავაზის ცხოვრების“ მიხედვით). „მნათობი“. თბ. 1989 №8, გვ. 158-159.

[2] ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. I. თბ. 1955, გვ. 18; მოქცევაჲ ქართლისაჲ. შატბერდის კრებული. გამოსაცემად მოამზადეს ბ. გიგინეიშვილმა და ელ. გიუნაშვილმა. თბ. 1979, გვ. 320.

ქვეყნის მმართველად დარეჰის (დარიოსის) ნახარარ მიჰრდატის (მითრიდატეს) განწესებაზე (ხორენაცი. II. 8).[3] ხაზი გაუსვა რა მოტანილი ორი ცნობის ტიპოლოგიურ იდენტურობას, მკვლევარმა მიიჩნია, რომ აქ საქმე გვაქვს ერთი გადმოცემის ორ ვარიანტთან, II ვარიანტის მატარებლად კი გუგარქის საპიტიახშო სახლი ჩათვალა. გადმოცემა, მისი აზრით, საგვარეულო დეკლარაციის ფორმას იღებს. ამ განცხადების საფუძველია ხორენაცისეული ინფორმაცია გუგარქელი პიტიახშების სწორედ ხსენებული სატრაპიდან მომდინარეობის შესახებ. ვინაიდან 1. აზო და მითრიდატე გარკვეულ „კავშირში" არიან ერთმანეთთან; 2. ალექსანდრეს და დიადოხების ეპოქის დარიოსის სატრაპ მითრიდატეს მხოლოდ მითრიდატე, კიუსის და არრინას მმართველი[4] უდგება. ის, რომ კვლევისას სწორედ პონტოური დინასტიით უნდა შემოვიფარგლოთ, დასტურდება თუნდაც ხორენაცისეული კონცეფციით, რომელსაც ამ პირველი მიჰრდატიდან ტიგრანეს მოკავშირე და პომპეუსის წინააღმდეგ მებრძოლი მიჰრდატი გამოყავს; 3. კლარჯეთში მყოფი აზო დახმარებას საბერძნეთიდან იღებს.[5] „საბერძნეთში" კი შუა საუკუნეებში იგულისხმებოდა ბალკანეთის ნახევარკუნძული და მთელი მცირე აზია; 4. ქ~ც მიხედვით, აზოს დამარცხების შემდგომ ფარნავაზმა დალაშქრა ანძიანძორა, საბერძნეთის სასაზღვრო პროვინცია, და ეკლეცის გავლით დაბრუნდა უკან.[6] ჯუანშერთან კი ანძიანძორი და ეკლეცი პონტოს ქალაქებია[7] – მკვლევარი ასკვნის, რომ აზო-ფარნავაზის ბრძოლაში აქტიურ მონაწილეობას სწორედ პონტოს სამეფო იღებდა. სიმპტომატურადაა მიჩნეული ქ~ც წარმოდგენილი დაპირისპირება „საბერძნეთსა" და ასურასტანს შორის. ყველაფერი ეს კარგად შეესაბამება რეალურ კონფრონტაციას პონტოსა და სელევკიდებს შორის ძვ. წ. III საუკუნის პირველ ნახევარში, რაც გარკვეული მიზეზებით იყო განპირობებული. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ განხილული თეორია უფრო ადრე არსებული მოსაზრების დახვეწის ცდაა.[8]

აღნიშნულ ჰიპოთეზას რიგი ხარვეზებისა ახასიათებს. 1. კონკრეტული წყაროთმცოდნეობითი ნიუანსის გაუთვალისწინებლობა – მოვსეს ხორენაცის ან უფრო სწორად, ფსევდო მოვსეს ხორენაცის თხზულების მიმართ, მისი

[3] მოვსეს ხორენაცი. სომხეთის ისტორია. ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო ალ. აბდალაძემ. თბ. 1984, გვ. 107.

[4] Н. Ю. Ломоури. К истории Понтийского царства. Ч. I. Тб. 1979, გვ. 15-18.

[5] ქართლის ცხოვრება. ტ. I, გვ. 23.

[6] ქართლის ცხოვრება. ტ. I, გვ. 23.

[7] ქართლის ცხოვრება. ტ. I, გვ. 160.

[8] O. G. von Wesendonk. Über georgisches Heidentum. Caucasica. Fasc. I. Lipsiae. 1924, გვ. 6-7.

სპეციფიური ხასიათის გამო[9], წყაროთა ურთიერთშეჯერების კლასიკური მეთოდის გამოყენება არ უნდა იყოს მიზანშეწონილი. სხვა სიტყვებით, მტკიცება იმისა, რომ ხორენაცისეული დარეჰის სატრაპი მიჰრდატი მართლაც ზეპირგადაცემებიდან იღებს სათავეს, ცოტა ძნელია. ამაზე შემდგომ უფრო დაწვრილებით გვექნება საუბარი. 2. ყურადღება არ ექცევა პოლიტიკურ კონიუნქტურას. ძვ. წ. III საუკუნის დასაწყისში პონტოს სამეფო ჰინტერლანდში მდებარე ფორმირების პერიოდში მყოფი შედარებით სუსტი ერთეულია, რომელსაც არ შეიძლება ჰქონოდა რაიმე შორეული ეკონომიკური და პოლიტიკური ინტერესები.[10] 3. ჯუანშერთან შეცდომაა – ეკლეცი და ანძიანძორი (ამ უკანასკნელის ლოკალიზაციისათვის ვეყრდნობით ვახტანგ გორგასლის მიმართვას სომხებისა (!) და სპარსელებისადმი ანძიანძორში დიდი მოძღვრის გრიგოლის საფლავის არსებობის შესახებ[11]; მის საფუძველზე და ქ-ც დასახული ზოგადი გეოგრაფიული კონიუნქტურის გათვალისწინებით, ეკლეცი და ანძიანძორი მეზობელი მხარეებია. ამასთან, ეს უკანასკნელი დარანალიას უნდა შეესაბამებოდეს.[12] სწორედ აქ ლაშქრობს ფარნავაზი, აქვე იყო, ალბათ, ვახტანგიც. რაც შეეხება თვით ნომინალს – ანძიანძორი, ქართულ საისტორიო ტრადიციაში მისი გაჩენა გარკვეული კატეგორიის აღრევების შესაძლებლობის დაშვებას გვავარაუდებინებს), ე.ი. ნაწილი ანტიკური ხანის აკილისენესი, რომელსაც ჯერ კატაონელები ფლობდნენ და სწორედ მათ წაართვეს სომხებმა ეს მხარე ძვ. წ. II საუკუნის დასაწყისში (Strabo. XI. 14. 5), მაშინ როცა კომანას მიმდებარე ქვეყანა მანამდე არიარათ III დამორჩილდა[13] – არასდროს, არც პოლიტიკურ და არც ადმინისტრაციულ ასპექტში პონტოს სახელის დიფუზიას არ ექვემდებარებოდა.[14] ამიტომ ქ-ც აღნიშნული ცნობის

[9] Г. Халатянц. Армянские Аршакиды в «Истории Армении» Моисея Хоренского. ч. I. Москва. ალბათ, ავტორი მეორე უკიდურესობაში ვარდება ხორენაცის თხზულების, როგორც ისტორიული წყაროს, მნიშვნელობის შეფასებისას; C. Toumanoff. Studies in the Christian Caucasian History. Washington, D.C. 1963, გვ. 104-105, 330-334; Moses Khorenats'i. History of the Armenians. Translation and Commentary of the Literary Sources by R. W. Thompson. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts. London, England. 1978, შესავალი ნაწილი.

[10] პონტოს სამეფოზე იხ. Н. Ю. Ломоури. К истории Понтийского царства, გვ. 24-34.

[11] ქართლის ცხოვრება. ტ. I, გვ. 160.

[12] Н. Адонц. Армения в эпоху Юстиниана. Изд. II. Ереван. 1971, გვ. 46-55.

[13] B. Simonetta. Coinage of the Cappadocian Kings. NC. 1961. Seventh Series. Vol. I. London, გვ. 12.

[14] ანტიკურ ხანაში აკილისენე დიდი არმენიის ნაწილია. შემდგომი ისტორიისთვის იხ. Н. Адонц. Армения в эпоху Юстиниана, გვ. 46-55, 172-173, 202-203; История армянского народа. Ч. I. Ереван. 1951, გვ. 87, 95; G. Ostrogorsky. History of the Byzantine State. New Brunswick. 1957, გვ. 86-88; The Cambridge Medieval History. IV. Part I. Cambridge. 1966, გვ. 598, 601-602.

არგუმენტაციის სუბსტრატად ქცევა არ არის სწორი. ამ თეორიის საწინააღმდეგოდ შესაძლებელია ყურადღების გამახვილება სხვა მომენტებზეც, მაგრამ ძირითადი უკვე ზემოთ ითქვა.

განხილული მოსაზრება აზო-მითრიდატე I ალიანსის შესახებ შემდგომ საფუძვლად გაიხადა მ. ინაძემ. ეშერას წარწერაში მოხსენიებული ანონიმური სამეფო, ქალაქის მხსნელი და აგრეთვე ჰერაკლეას (თუმცა მტკიცება იმისა, რომ ეპიგრაფიკულ ძეგლში მაინცდამაინც ჰერაკლეა ფიგურირებდა, ალბათ, ძნელია[15]) მოკავშირე, მისი აზრით, მხოლოდ და მხოლოდ პონტო უნდა ყოფილიყო, მით უმეტეს, რომ წარწერა პალეოგრაფიულადაც ძვ. წ. III საუკუნით თარიღდება.[16] ამით, ფაქტობრივად, შემოთავაზებულ იქნა პონტოელ მეფეთა ტრადიციული საგარეო-პოლიტიკური კურსის, რაც მიზნად ისახავდა შავიზღვისპირეთის ერთიანი იმპერიის შექმნას, გენეზისის ახალი თარიღი. პონტოს სამხედრო კავშირის ფაქტი ჰერაკლეასთან, რაც ჩვენთვის საინტერესო პერიოდზე მოდის, მ. ინაძის დამატებით არგუმენტად იქცა. აქ უნდა აღინიშნოს, რომ პონტომდე ჰერაკლეას სხვა უფრო სერიოზულ ძალასთან ჰქონდა პოლიტიკური მიმართებანი, მაგრამ ამაზე ქვემოთ.

ხორენაცის აღნიშნული ცნობის სხვა ინტერპრეტაცია შემოგვთავაზა გ. მამულიამ.[17] თუმცა მისი მსჯელობის ქვაკუთხედი წყაროსადმი კვლავ წინასთან ანალოგიური მიდგომაა. 1. მკვლევარი მ~ქ და ქ~ც ინფორმაციას ალექსანდრეს მიერ ქართლზე განხორციელებული ლაშქრობისა და ქვეყნისთვის მმართველის დანიშვნის შესახებ მიიჩნევს შემდეგი მომენტების შერწყმად – რეალურის, ალექსანდრეს ერთ-ერთი სარდალი ლაშქრობს აქ და მეფის სახელით ნიშნავს ვასალს, და ფსევდო კალისთენეს ზოგი ვერსიისა. სწორედ ამ ორი შტრიხის ლიგატურაა ქართული საისტორიო ტრადიციის ეს კონკრეტული ნაწილი. ე.ი. ალექსანდრეს მიერ რეგიონისთვის მმართველის დანიშვნის ფაქტის ზედა ქრონოლოგიური ზღვარია ძვ. წ. 323 წელი. როგორც ვხედავთ, პონტოს სამეფო ირიცხება. მაშინ, როგორი ახსნა უნდა მოეძებნოს „საბერძნეთ"-„ასურასტანის" დაპირისპირების ქ~ც მოდელს?

2. შემდგომ ყურადღების ცენტრში ექცევა სარდეს გარნიზონის მეთაურის, მითრენის პიროვნება. ორონტიდთა სახლის ეს წარმომადგენელი ალექ-

[15] Т. С. Каухчишвили. Греческая надпись Эшерского городища. Источниковедческие разыскания. 1982. Тб. 1985, გვ. 221.

[16] Т. С. Каухчишвили. Греческая надпись Эшерского городища. Источниковедческие разыскания, გვ. 223.

[17] გ. მამულია. კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს ჩამოყალიბება ძველ ქართლში. თბ. 1979, გვ. 7-8, 102-106, 114-122, 129-132, 134-146, 149-155).

სანდრესგან არმენიის სატრაპიას მოიპოვებს გარკვეული დამსახურების გამო (ამ აქტით ალექსანდრე ორონტიდთა საგვარეულოს ფორმალურად უდასტურებდა მის უკვე მემკვიდრეობითად ქცეულ ადმინისტრაციულ რეგალიას).[18] მითრენი იღებს სატრაპიას და სანქციას მაკედონელთა ჰეგემონიის გავრცელებაზე უფრო ჩრდილოეთით მდებარე მხარეებზე. აქ ის ჩაერია ერთი ეკონომიკურ-გეოგრაფიული რეგიონის – ქართლის – მასშტაბით მიმდინარე ბრძოლაში პირველობისთვის მცხეთის მამასახლისსა და არიან-ქართლის უფალს შორის; უპირატესობას ანიჭებს აზოს, და მას მცხეთაში გაამეფებს. გ. მამულია თვლის, რომ სწორედ აზო უნდა გამხდარიყო მაკედონელთა კლიენტი ამ მხარეში. მთელი ამ მსჯელობის საფუძველია ონომასტიკური მსგავსებანი: მითრანი (მიჰრანი, მირიანი) – მითრადატე (მიჰრდატი, მირდატი). დარეჰის სატრაპი მიჰრდატი სწორედ ეს მითრენი უნდა ყოფილიყო, რომელმაც ალექსანდრესგან ჩრდილოეთ მხარეებზე კონტროლის განხორციელების უფლება მიიღო. მაინცდამაინც უნდა აღინიშნოს, რომ მითრანი და მითრადატე, მიუხედავად ეტიმოლოგიური მსგავსებისა, განსხვავებული ნომინალებია და მიჰრანის (მირიანის) ზეპირგადაცემაში მიჰრდატად (მირდატად) ქცევის დაშვება არ უნდა იყოს ლოგიკური. ამ წინააღმდეგობის დაძლევას ცდილობს თვით ხსენებული მკვლევარი.

3. ნაშრომში გატარებულია მოსაზრება აზოს ჩამომავლების სეფეწულობის და ფარნავაზიანობის, აზოს სახლის ბაზაზე ბაგრატიონთა სახლის გენეზისის და მის მიერ გუგარქის პიტიახშის სახელოს ფლობის შესახებ. სწორედ ამ სახლის ფარგლებში არსებობდა გადმოცემა ალექსანდრეს მიერ ივერიელთა გამგებლად დარეჰის ნახარარ მიჰრდატის დანიშვნის შესახებ. ამით გარკვეული „ომაჟია“ შესრულებული მითრენის წინაშე მის მიერ ვასალად განწესებული, „შვილად“ ქმნილი აზოს, რომელიც შემდგომ ამ ფაქტისა მირდატად, ე.ი. მითრას მოცემულად, იწოდა (ამ შემთხვევაში აზო Mith-

[18] მითრენზე და ორონტიდებზე იხ. Diod. XVII. 21. 7; Diodorus of Sicily. With an English Translation by C. Bradford Welles in 12 Volumes. V. VIII. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press. London, William Heinemann LTD. MCMLXIII, გვ. 178-178; XVII. 64. 6; Diodorus of Sicily, გვ. 300-303; Arr. Anab. I. 17. 3; Arrian. History of Alexander and Indica. With an English Translation by P. A. Brunt in Two Volumes. I. Anabasis Alexandri. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press. London. MCMLXXVI, გვ. 70-71; III. 16. 5; Arrian. History of Alexander and Indica, გვ. 274-276; Curt. III. 12. 6; V. 1. 44; V. 8. 12; Q. Curti Rufi. Historiarum Alexandri Magni Macedonis. Lipsiae. MDCCCXCIII; F. Justi. Iranisches Namenbuch. Hildesheim. 1963, გვ. 214; C. Toumanoff. Studies in the Christian Caucasian History, გვ. 72-73, 278-293; M. Boyce. History of Zoroastrianism. V. II. Leiden/Köln. 1982, გვ. 91-92; М. А. Дандамаев. Политическая история Ахеменидской державы. Москва. 1985, გვ. 79.

rānadata-დ უნდა ქცეულიყო, მაგრამ დავუშვათ ნავარაუდევი ფონეტიკური ცვლილებების შესაძლებლობა), ჩამომავლების, ასევე მირდატების მიერ, და სწორედ ეს უკანასკნელი ფორმა დროთა განმავლობაში ცვლის Mithrāna-ს.[19] ვასალიტეტის ნომინალური გაფორმების აქ დაშვებული შესაძლებლობა ხელოვნურ იერს ატარებს. მას არავითარი ისტორიული ანალოგია არ ეძებნება. აღნიშნული მოსაზრების წინააღმდეგ შესაძლოა სხვა პრეტენზიის გამოთქმაც. მაგ., სრულიად გაუგებარია თეზა აზოს ორმაგი ვასალიტეტის შესახებ (ამასთან დაკავშირებით უნდა აღვნიშნოთ, რომ მითრენის მიერ მეფის ტიტულის მიღება, ყოველ შემთხვევაში, ალექსანდრეს სიკვდილამდე მაინც, საეჭვოდ მიგვაჩნია, გამომდინარე პოლიტიკური კონიუნქტურიდან[20]) ან აზოს სახლის ერთდროულად ფარნავაზიანობა და ბაგრატიონობა, ერთი მხრივ, მეორე მხრივ კი, მისი წევრების მირდატებად წოდება და სხვ.

რაც შეეხება კ. თუმანოვის კომენტარს ჩვენთვის საინტერესო ცნობასთან დაკავშირებით, ის საკმაოდ აბსტრაჰირებულია კონკრეტული არგუმენტაციისგან, ბუნდოვანი და არარეალურია.[21] მისი აზრით, ხშირი აღრევები, რასაც ფსევდო მოვსესთან აქვს ადგილი, ერთი მხრივ, გუგარქის პიტიახშსა და იბერთა მეფეს, ხოლო, მეორე მხრივ, გუგარქის პიტიახშსა და პონტოელ მითრიდატიდებს შორის (პომპეუსის წინააღმდეგ მებრძოლი მითრიდატე გუგარქის ბდეშხად არის წარმოდგენილი, ის კი დარიოსის სატრაპ მითრიდატეს ჩამომავალია!) განპირობებულია პირველი ორის მიჰრანიანობით[22] (ადრეფეოდალურ ხანაში), და მიჰრანიანთა გვარის ლეგენდარული მამამთავრის, მილადის[23], სახის გენეზისით ერთ-ერთი არშაკიდი მითრიდატეს ბაზაზე.[24] საკმარისია აღინიშნოს, რომ თეზა მირიან III და ფეროზის კუთვნილების შესახებ მიჰრანიანთა საგვარეულოსადმი არ არის სწორი.[25]

ამგვარად, ხორენაცის ცნობის კომენტირების არც ერთი წარმოდგენილი ნიმუშთაგანი არ უნდა იქნას მიჩნეული დამაკმაყოფილებლად. შევეცდებით საკუთარი მოსაზრების ჩამოყალიბებას ამასთან დაკავშირებით.

---

[19] Mithra-სგან ნაწარმოებ სახელებზე იხ. F. Justi. Iranisches Namenbuch, გვ. 204, 207-214, 503, 522; Th. Reinach. Mithridate Eupator roi de Pont. Paris. 1890, გვ. 49, სქ. 2.

[20] შდრ.: C. Toumanoff. Studies in the Christian Caucasian History, გვ. 288-289.

[21] C. Toumanoff. Studies in the Christian Caucasian History, გვ. 186, 187 შენ. 175.

[22] Н. Адонц. Армения в эпоху Юстиниана, გვ. 439-440 შენ. 1.

[23] F. Justi. Iranisches Namenbuch, გვ. 209, 213, 355.

[24] ამასთან დაკავშირებით A. Christensen. L'Iran sous les Sassanides. Copenhague. 1944, გვ. 104 შენ. 1.

[25] საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. II. თბ. 1973, გვ. 59-62.

უპირველეს ყოვლისა, საჭიროდ მივიჩნევთ ყურადღების გამახვილებას თვით წყაროს ჩვენთვის საინტერესო ადგილებზე: 1. ალექსანდრე დარეჰის ნახარარ მიჰრდატს ივერიელთა გამგებლად ნიშნავს, 2. მეფე ვალარშაკმა ამ მიჰრდატის ჩამომავალთა მამასახლისს გუგარქის ბდეშხის სახელო უწყალობა, 3. ერთ-ერთი პიტიახშთაგანია არტაშესის და ტიგრანეს თანამედროვე მიჰრდატი, პომპეუსს რომ ებრძვის, 4. მეფე არტაშესი, სარგებლობს რა არეულობით რომში, დალაშქრავს ორ ზღვას შუა მდებარე ხმელეთს (მცირე აზია) და საბერძნეთსაც შეუტევს, ზღვას ხომალდებით გაავსებს; ბოლოს იღუპება საკუთარ ჯარისკაცთა ამბოხის დროს; 5. მითრიდატეს ძე – მითრიდატე ტყვედ უვარდება რომაელებს (ხორენაცი. II. 8. 11-12. 14-18).[26] ამავე კატეგორიისაა სომხურ გეოგრაფიაში დაცული ერთი მეტად საინტერესო ადგილი არტაშესის მიერ ეგეიდის კუნძულების დაკავების, ამ მხარეში „სახელგანთქმული ციხე-დარბაზის“ გარემოცვის შესახებ.[27] რა შეიძლება ითქვას ამასთან დაკავშირებით? თ. მომზენი და თ. რეინაკი არტაშესის ლაშქრობის ხორენაცისეულ თხრობაში აშკარად ხედავენ მითრიდატული ომების ცალკეულ ელემენტებს. მართლაც, არტაშესის მიერ მცირე აზიის დალაშქვრა და საბერძნეთზე ჰეგემონიის დამყარება მითრიდატეს ძვ. წ. 88-87 წლების კამპანიის „რემინისცენციაა“, ზღვის გემებით გავსება შესაძლებელია მითრიდატეს საზღვაო არხეს, ევპატორის და კილიკიელების სამხედრო კავშირს შევუთანასწოროთ. რაც შეეხება ჯარისკაცთა ამბოხს, მას ადგილი ჰქონდა კაბეირასთან ბრძოლის დროს. მითრიდატე ხორენაცთან ფიგურირებს, მაგრამ როგორც არტაშესის (!) და ტიგრანეს თანამედროვე გუგარქის ბდეშხი! ზემოთ მოხსენიებულმა მკვლევარებმა სომხური ტრადიცია ამ კონკრეტული ასპექტით მხოლოდ ზოგადად შეაფასეს, როგორც საკმაოდ გაუგებარი და არასანდო, საკითხი სპეციალურად არ შეუსწავლიათ.[28] აღნიშნულ ცნობებს არტაშესის შესახებ ი. მანანდიანიც მითრიდატული ომების ასახვად მიიჩნევს, ოღონდ მათ წყაროდ სომხურ ზეპირ ტრადიციას განიხილავს, ძალაუნებურად გარკვეულწილად დამახინჯებულს ავტორის მიერ, რაც აბსურდია, ვინაიდან ნებისმიერი ეთნიკური ჯგუფის ისტორიული მეხსიერების ატრიბუტებია რეალიზმი და ეთნოკულტურული შემოსაზღვრულობა.[29] მაშ, აქ არაავტოხტო-

[26] მოვსეს ხორენაცი. სომხეთის ისტორია, გვ. 107, 111-112, 114-116.

[27] Geographie de Moïse de Corène d'après Ptolemée. Texte Arménien traduit en Français par le P. Arsène Soukry, Mékhitariste. Venise. 1881, გვ. 21-22.

[28] Т. Моммзен. История Рима. т. II. Москва. 1937, გვ. 282-283 შენ. 1; Th. Reinach. Mithridate Eupator roi de Pont, გვ. 453-455.

[29] Я. И. Манандян. Тигран II и Рим. Ереван. 1943, გვ. 44-45, 68.

ნურ ლიტერატურულ წყაროებთან და ისტორიის ფალსიფიკაციასთან უნდა გვქონდეს საქმე, რაც ასე დამახასიათებელია განსახილველი ნაშრომისთვის. გ. ხალატიანცი არტაშესის შესახებ ფსევდო მოვსეს ხორენაცის თხრობის ერთ-ერთ წყაროდ და საფუძვლად სომხურ გეოგრაფიას მიიჩნევს.[30] მაგრამ შეუძლებელია ერთი და იმავე კატეგორიის ცდომილების ნიმუშთაგან აშკარად რაღაც თეორიული დასაბუთების შესატყვისი მშრალი თეზისის (ამ შემთხვევაში გეოგრაფიის შესატყვისი ნაწილი) მოწყვეტა სუბსტრატისგან. ე.ი. მივიჩნევთ, რომ გეოგრაფია და ისტორია ერთ ავტორს განეკუთვნება.[31] ამასთან, ვითვალისწინებთ რა პირველი მათგანის უცილობელ დათარიღებას – VI საუკუნის II ნახევარი-VII საუკუნის I ნახევარი[32], ვთვლით, რომ სწორედ ეს მომენტი უნდა იქცეს ამოსავალ დებულებად ფსევდო მოვსეს ხორენაცის თხზულების ქრონოლოგიისათვის – აღნიშნული ჩარჩოები ფსევდო მოვსესთან გაპარული ზოგი ანაქრონიზმის საფუძველზე შესაძლოა დაკონკრეტდეს ჰერაკლეს ხანით; ხოლო სპეციალისტთა მიერ „სომხეთის ისტორიის“ რიგი შტრიხების უცილობლად უფრო მოგვიანო დროში ჩასმა კატეგორიულობით არ გამოირჩევა.[33] ის, რომ ავტორი კარგად არის ინფორმირებული პონტოს სამეფოს ისტორიის შესახებ, აშკარაა, თუმცა ამ ასპექტით კონკრეტული წერილობითი წყაროს დადგენა რთულია. II წიგნის წყაროდ დასახელებული იოსებ ფლავიუსის, სექსტუს იულიუს აფრიკანუსის, იპოლიტე რომაელის და ევსევი კესარიელის თხზულებებიდან გარკვეული ინფორმაცია პონტოს სამეფოზე მხოლოდ იოსებს და ევსევის გააჩნია[34], მაგრამ ის ვერაფრით ვერ ფა-

---

30 Г. Халатянц. Армянские Аршакиды в «Истории Армении» Моисея Хоренского, გვ. 46.

31 იხ. მაგ., Geographie de Moïse de Corène d'après Ptolemée, შესავ. VI-VIII; Я. И. Манандян. Тигран II и Рим, გვ. 44-45; Moses Khorenats'i. ტომპსონის თარგმანი, გვ. 51-52.

32 Moses Khorenats'i. ტომპსონის თარგმანი, გვ. 51-52.

33 პირველი განცხადების საილუსტრაციოდ გამოდგება მაგ., ხორენაცი. III. 18. რაც შეეხება მეორეს, აღვნიშნავთ, რომ ბაგრატუნ-მამიკონიანების დაპირისპირებას უფრო ხანგრძლივი ისტორია აქვს. იხ. მაგ., История армянского народа, გვ. 91, შდრ.: C. Toumanoff. Studies in the Christian Caucasian History, გვ. 330-334. ხოლო ავტორის „საეკლესიო ინტერესები“ მაინცდამაინც გადაჭრით არ მიუთითებს VIII საუკუნეზე (VII (?) – თ. დ.). შდრ.: Moses Khorenats'i. ტომპსონის თარგმანი, გვ. 60.

34 მართალია, აფრიკანუსის ნაშრომის მხოლოდ ფრაგმენტებმა მოაღწია ჩვენამდე, მაგრამ განსახილველი ტიპი გამორიცხავს პონტოს სამეფოს შესახებ რაიმე დეტალური ინფორმაციის აქ არსებობას. იხ. О. Неверов. Митридат Дионис. СГЭ (Сообщения Гос. Эрмитажа); Flav. Ios. Ant. Jud. XIII. 421; XIV. 53. 112-14; XVI. 18; Bell. Jud. I. 116, 138; Josephus. With an English Translation by H. St. J. Thackerary. In nine volumes. II. The Jewish War. London. W. Heinemann Ltd. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press. MCMLVI, გვ. 54-57; Josephus. Works. V. VII. Jewish Antiquities – books XII-XIV. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press. London. MCMLXI, გვ. 438-441, 474-475, 504-507; Josephus. Works. V. VIII, გვ. 214-215; Die Chronik des Eusebius aus dem Armenischen Übersetzt. Leipzig. 1911. Eusebius Werke. B. V, გვ. 118. აქ საუბარია სელევკ კალინიკეს და მითრიდატე II დაპირისპირებაზე.

რავს „სომხეთის ისტორიის“ მონაცემებს და არც I მითრიდატული ომის პერიპეტიებს ეხება. მაშ, სხვა ნაშრომია, ამასთან, ალბათ, არა რომელიმე ბიზანტიური ქრონიკათაგანი (მათგან პონტოს სამეფოს შესახებ ცნობა, ისიც სქემატური, მხოლოდ სინგელოზთანაა[35]). არც ქრონიკების ზოგადი ტიპოლოგია იძლევა საშუალებას ამ კატეგორიის ნაშრომებში დავუშვათ პონტოს ირგვლივ დეტალური ინფორმაციის არსებობის შესაძლებლობა. ხორენაცის წყაროდ მიჩნეული მალალა[36] მითრიდატული ომების მხოლოდ დასკვნით ეტაპს ეხება და არც ევპატორი ფიგურირებს სადმე.[37] რაც შეეხება კლასიკურ მწერლობას, ხორენაცი ერთ-ერთ წყაროდ ფლეგონს (?) (II. 13) ასახელებს. თუკი მისი თხზულება მართლაც ჰქონდა ხელთ, აქ საუბარია მხოლოდ ლუკულუსის კამპანიაზე.[38] სქოლირების სპეციფიური წესის გამო (ხშირად რეალური წყაროს მოუხსენიებლობა[39]) შესაძლებელი იყო ასეთად დიოდორეს (ხორენაცი. III. 1) მიჩნევა, მაგრამ მისი ინფორმაცია მაინც განსხვავებულია.[40] განსახილველ საკითხთან დაკავშირებით შესაძლებელია სხვა მოსაზრებების წამოყენებაც, მაგრამ თავს ვიკავებთ მათი თითქმის წმინდა ლოგიკური ტიპის, კონკრეტული არგუმენტაციის არარსებობის გამო. ე.ი. ზოგადად შეიძლება ითქვას, რომ ხორენაცს ხელთ ჰქონდა მითრიდატული ომების ისტორია, რომლის ცნობებსაც ის ამახინჯებს თავისი კარდინალური მიზნის საფუძველზე – განადიდოს საკუთარი ეთნოკულტურული წარსული. მაგრამ,

---

35 Syncell. Corpus Scriptorum Historiae Byzantine. Bonn. 1829. T. I, 523, 5; 593, 7.

36 Г. Халатянц. Армянские Аршакиды в «Истории Армении» Моисея Хоренского, გვ. 372-373.

37 Malala. VIII. 211; IX. 223; Patrologia Graeca. Accurante J. P. Migne. Tomus 97. Brepols-Turnhout. Original edition published by J. P. Migne. Paris 1860. Reprinted by Brepols. Turnhout (Belgium). 1976.

38 Phleg. Fr. 12; Fragmenta Historicorum Graecorum. III (C. Müller). Parigi. 1849, გვ. 606. საინტერესოა, რომ აქვეა ხაზგასმული მეკობრეთა სიძლიერე ეგეოსის ზღვაზე.

39 Г. Халатянц. Армянские Аршакиды в «Истории Армении» Моисея Хоренского, გვ. 369.

40 Diod. XIV. 31. 2; XV. 90. 2; XX. 111. 4; XXXVI. 15. 1; XXXVII. 2. 11; XXXVII. 2. 12; XXXVII. 26. 1; XXXVII. 27. 1; XXXVII. 28. 1; XXXVII. 29. 2; XXXVIII. 5. 1; XXXVIII-XXXIX. 6. 1; XXXVII. 22b. 1; XL. 4. 1; Diodorus of Sicily. Works. V. VI, გვ. 100-101; Diodorus of Sicily. With an English Translation by C. Bradford Welles. In 12 Volumes. V. VIII. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press. London, William Heinemann Ltd. MCMLXIII, გვ. 86-89; Diodorus of Sicily. V. X, გვ. 440-441; Diodorus of Sicily. V. XII, გვ. 178-179; Diodorus of Sicily. V. XII, გვ. 192-195; Diodorus of Sicily. V. XII, გვ. 194-195; Diodorus of Sicily. V. XII, გვ. 230-231; Diodorus of Sicily. V. XII, გვ. 232-233; Diodorus of Sicily. V. XII, გვ. 234-235; Diodorus of Sicily. V. XII, გვ. 240-241; Diodorus of Sicily. V. XII, გვ. 246-249; Diodorus of Sicily. V. XII, გვ. 268-271; Diodorus of Sicily. V. XII, გვ. 286-287. დიოდორესთან 1) განსხვავებულად არის გადაწყვეტილი მითრიდატე კტისტის პრობლემა; 2) კაბეირასთან ბრძოლის მომენტი არ ასახულა, და სხვ.

როგორც შენიშნულია[41], ფსევდო მოვსეს ხორენაცი ყოველთვის ეძებს საფუძვლებს ფალსიფიკაციის სფეროს ლოკალიზაციის, ამ შემთხვევაში პონტოს ისტორიის, და თვით კონკრეტული ფაქტობრივი მასალის დამახინჯებისთვის, თუმცა ამ მომენტებს ხაზს არ უსვამს. რა შეიძლება ითქვას კონკრეტულ შემთხვევასთან დაკავშირებით?

III საუკუნიდან დაწყებული, რიგ ობიექტურ მიზეზებს შედეგად მოჰყვა სომხური კულტურული ელემენტის დასავლური (და ზღვისკენ) მიგრაცია, რომლის პლაცდარმიც თავდაპირველად ძირითადად მცირე არმენია, შემდგომ, IV საუკუნიდან, ზოგადად დასავლეთ არმენია იყო. სომხური მოსახლეობა მასობრივად საბლდება ისტორიული პონტოს და კაპადოკიის ტერიტორიებზე. ყველაფერმა ამან ასახვა პოვა სხვადასხვა დროის ადმინისტრაციული რეორგანიზაციების ნომინალური სისტემაში. თეოდოსის დროს მცირე არმენიის ნაწილის, სებასტიის და სებასტოპოლისის ოლქების ნაერთს შესაბამისის დემოგრაფიული სიტუაციის გამო არმენია I ეწოდა; არმენია II კი ავტოხტონურ ტერიტორიებთან ერთად მელიტენა-კომანას მხარესაც მოიცავდა. ამ პროცესის შემდგომი ევოლუციური საფეხური აისახა იუსტინიანეს შესაბამის ნოველაში და თუკი I არმენიის – შიდა არმენია, ყოფილი I არმენიის მცირე ნაწილი, ტრაპეზუნტისა და კერასუნტის სანაპირო – გენეზისის ფაქტი არავითარ ეთნოსტრუქტურულ ცვლილებებთან არ არის დაკავშირებული ტრაპეზუნტ-კერასუნტის ოლქში, სულ სხვა ვითარებაა სებასტია-სებასტოპოლისის მხარეში, რისი ილუსტრაციაცაა პროვინცია არმენია II შემდეგი შემადგენლობით: სებასტია, სებასტოპოლისი, ზელა და კომანა. III არმენია ყოფილი II არმენიაა ცვლილებების გარეშე. ჰერაკლეს დროინდელმა თემა არმენიაკონმა კი მოიცვა ამისო-სინოპეს, ნეოკესარია-ამასიის მხარეები, ე.ი. პონტოს ბირთვი, აგრეთვე კესარია (მაზაკა)-ტიანას სექტორი – ძირითადი კაპადოკია.[42] ჯერ კიდევ ნ. ადონცმა გაამახვილა ყურადღება იუსტინიანეს ხანის სომხურ-პონტოურ-კაპადოკიური სინთეზის საფუძველზე გარკვეული მცდარი ისტორიული ტენდენციების წარმოშობის შესაძლებლობაზე, მიიჩნია რა ასეთად ხორენაცთან დაცული გადაცემა (I. 14) პონტო-კაპადოკიის უძველესი დროიდან სომხურ სამფლობელოებად არსებობის შესახებ.[43] ასეთ შემთხვევაში დამახინჯებანი უფრო სუბიექტურია, შესაძლოა განმეორებადიც და არა

[41] Г. Халатянц. Армянские Аршакиды в «Истории Армении» Моисея Хоренского.

[42] Н. Адонц. Армения в эпоху Юстиниана, გვ. 68-74, 89, 172, 200-207; G. Ostrogorsky. History of the Byzantine State, გვ. 86-88, 119, 184. იხ. დამატ. რუკა №1.

[43] Н. Адонц. Армения в эпоху Юстиниана, გვ. 202-203.

მთელი ეთნიკური ჯგუფის შემოქმედების ნაყოფი. იუსტინიანეს ნომინალურ-ადმინისტრაციული სისტემა სწორედ ფსევდო მოვსეს უქმნიდა ცდუნებას ისტორიული პონტო და კაპადოკია არმენიისადმი დაქვემდებარებულ ტერიტორიებად წარმოესახა. საკუთრივ მცირე არმენიის ობიექტური ფენომენი ამ ადგილას მიჩქმალულია (შდრ.: I. 29). I, II, III არმენიები კი აღმოსავლეთიდან წარმართული ექსპანსია-მიგრაციის და თანდათანობითი არმენიზაციის შედეგად არის მიჩნეული (ხორენაცი. I. 14). მაგრამ პონტოს სამეფო საკმაოდ აქტიური იყო იმისათვის, რომ კარგად ასახულიყო კლასიკურ მწერლობაში. საჭირო იყო ამ კონკრეტული ეკონომიკურ-გეოგრაფიული რეგიონის „გაუცხოება“ საკუთარი საკანონმდებლო ხელისუფლებისაგან, და ყოველივე ამის დასაბუთება სხვადასხვა მონაცემზე დაყრდნობით. შედეგი ხორენაცის ფალსიფიკაციისა ასეთია: დარიოსის სატრაპ მითრიდატესგან მომდინარე დინასტია გუგარქში არის გადაყვანილი; მითრიდატე, არტაშესის და ტიგრანეს თანამედროვე, იბრძვის კაპადოკიასა და პონტოში ტიგრანეს უმაღლეს ხელისუფლებას დაქვემდებარებული, ვინაიდან ეს მხარეები სწორედ სომხეთის მეფეებისაგან აქვს სამმართველოდ მიღებული; ევპატორის საქმეები კი არტაშესს მიეწერება. ვთვლით, რომ ზემოთ განხილული ერთი კონკრეტული ასპექტი, მისი შემდგომი დაზუსტება დამატებით ლოგიკურ არგუმენტს იძლევა აღნიშნული თხზულების დათარიღებისათვის. ისტორიული პონტო, უპირველეს ყოვლისა, სინოპე-ამისო-ამასიის სამკუთხედია, რომლის მიმართ ტერმინ „არმენიის“ დიფუზიის გარეშე შეუძლებელი იქნებოდა ხორენაცისეული ექსპერიმენტი. ამგვარად, „სომხეთის ისტორია“ იწერებოდა თემა არმენიაკონის არსებობის სინქრონულად, ისიც მის დანაწევრებამდე. წინააღმდეგ შემთხვევაში, ვთქვათ მაჟაჭზე, ხორენაცის პრეტენზია უსაფუძვლო იქნებოდა, ერთი მხრივ, მეორე მხრივ კი ავტორი მანიპულირებს არმენიებით და არა არმენიაკონით, რაც უნდა მიუთითებდეს თხზულების „პუბლიკაციაზე“ გატარებული რეფორმაციიდან არცთუ ისე დიდი ხნის დაცილებით – აღნიშნული სამხედრო-ადმინისტრაციული ერთეულის გენეზისთან დაკავშირებული ინფორმაცია გაიაზრება როგორც შესაბამისი ობიექტური რეალობისა, აქ მისტიფიკაცია შეუძლებელია, ე.ი. არმენიაკონის არსებობის ფაქტი აუცილებელია, მასზე ფორმალური დაყრდნობა – შეუძლებელი. სიზუსტისათვის მოვიშველიოთ გეოგრაფიის მონაცემები. 1. აქ ჰერაკლეს რეორგანიზაცია არ არის გათვალისწინებული (ნაშრომი იწერება ათიან წლებში, თემების ფორმირების პერიოდში), 2. ისიც ნათელია, რომ ხორენაცის მიერ ჯერ ისტორია შეითხზა. ხომ

არ არსებობს რაიმე კონტრარგუმენტი ასეთი დათარიღების საწინააღმდეგოდ? თითქოსდა თუმანოვთან ჩამოყალიბებული III პუნქტი.[44] მაგრამ თვით ხსენებული ავტორი სხვაგან Comes Armeniae-ს ინსტიტუტის დაწესებას სწორედ IV საუკუნის მიწურულით ვარაუდობს.[45] „ნახარართა წინამძღვრობის" (ხორენაცი. III. 46) ჩამოყალიბებისთვის კი სატრაპიების მასშტაბით ყველა პირობა სწორედ IV-V საუკუნეებში არსებობდა (?). ამრიგად, ვვარაუდობთ, რომ ხორენაცის თხზულება გასრულდა VII საუკუნის ათიან წლებში; ათიანი წლებივე მოხმარდა გეოგრაფიის შექმნას.

ხორენაცის „პონტოური" ქიმერის სხვა საფუძველია ევპატორს და ტიგრანეს შორის რეალური, წერილობითი წყაროებით დადასტურებული პოლიტიკური ალიანსი, სადაც ერთ-ერთ მათგანს ავტორი საკანონმდებლო რეგალიას ართმევს.

საყურადღებოა კიდევ ერთი მომენტი – ხორენაცის ყველაზე საინტერესო კონცეფციათაგანია, უფრო სწორედ, ეს იდეა მასთან სრული სახით არის ჩამოყალიბებული, თეზა არმენია-ირანის პოლიტიკური „უნიის", „ორი ტახტის" შესახებ ირანული პრიმატის პირობებში.[46] აღნიშნული პოლიტიკური კონიუნქტურა დროის ხანგრძლივ პერიოდს შეესაბამება. თეორიის საფუძვლები ასეთი სახით გვესახება: 1. არშაკიდები სომხეთშიც და ირანშიც, 2. დროის გარკვეულ ეტაპებზე პართიის პოლიტიკური გავლენა არმენიაზე, 3. I-II საუკუნეებში სომხეთის ტრადიციული პროპართული სიმპათიები და ორიენტაცია, 4. ზეპირგადაცემაში დაშვებული ანაქრონიზმები – არმენიის ტერიტორიაზე არშაკიდთა ზეობის დაძველების ტენდენციები. იდეის თავდაპირველი ფორმა ანონიმთან არის დაცული. ხორენაცი უფრო შორს მიდის. არშაკიდული დინასტიის შედარებით მოკრძალებული მისწრაფებანი აქემენიანთა საგარეო-პოლიტიკური ტენდენციებით შეცვალა (ამის ჩანასახები ანონიმთანაც არის. ხორენაცთან ხდება მისი აბსოლუტიზაცია), განიხილა რა ირანის პოლიტიკური ევოლუციის ეს ორი თვისებრივად განსხვავებული საფეხური ტიპოლოგიურად იდენტურად; ეს კი მთავარია. მასზე დაყრდნობით აქემენიანთა დასავლურ ექსპანსიონისტურ მისწრაფებათა რეალიზაცია სომხების კომპეტენციად არის გამოცხადებული. მაგ., არტაშესის სახის გენეზისში ნაწილობ-

[44] C. Toumanoff. Studies in the Christian Caucasian History, გვ. 330-334.

[45] The Cambridge Medieval History. IV. Part I, გვ. 598.

[46] История епископа Себеоса. Перевод с IV исправленного армянского издания Ст. Малхасянц. Ереван. 1939, გვ. 16-17; შეად. ხორენაცი. I. 8; I. 31; II. 11; II. 19. მათ დამოკიდებულებაზე ქვემოთ გვექნება საუბარი.

რივ ხორენაცთან მონაწილეობს სამი პოლიტიკური მოღვაწე – კიროსი[47], ქსერქსე (საერთოდ, შეიძლება ითქვას, რომ გეოგრაფიის „რემინისცენციაც" თავის საფუძველს ქსერქსეს ბერძნული ლაშქრობიდან იღებს, მაგრამ ფრაზა „ჯერ აზიაში არ შეეღწია, რომ დაიქუხა ატიკის სიმაგრეში" (II. 13) – ეს აშკარად ევპატორის ატრიბუტია, ხოლო გეოგრაფიის „მშვენიერი ციხესიმაგრის" კავშირი ამ უკანასკნელთან აშკარაა) და ევპატორი, რომლის კარდინალური საგარეო-პოლიტიკური კურსიც ასევე დასავლეთისკენ არის მიმართული.

აღნიშნულმა სამმა საფუძველმა მოხაზა ხორენაცის ფალსიფიკაციის სფერო და ძირითადი მიმართულება, ხოლო მისი რეალიზაციისათვის საჭირო კონკრეტული არგუმენტაცია ასეთი სახით წარმოგვიდგება: 1. ი. მარკვარტმა ყურადღება გაამახვილა ფს. კალისთენეს ალექსანდრეს რომანის სომხური ვერსიის ერთ ადგილზე[48] – დარიოს III სატრაპი წერილით ამცნობს მბრძანებელს კონკრეტულ ფაქტს: საუბარია დიდ მარცხზე, ვინმე **კოსარეს** დაჭრაზე და მის წასვლაზე **თავის კარავში**. ამ ამბებთან დაკავშირებით იხსენიება მიჰრდატიც.[49] ფრაზის, **„თავის კარავში"**, ფონეტიკური მსგავსება ქართლის სომხურ ნომინალთან, ხოლო კოსარეს გუგარქის ეპონიმ გუშართან[50] ავტორს საშუალებას აძლევს მიჰრდატი პოლიტიკურ ასპექტში ქართლის ეთნოკულტურულ სამყაროს დაუკავშიროს. ხორენაცთან გუშარს და მის შთამომავალს მეფე ვალარშაკმა გუგარქის საპიტიახშოს ნაწილები უბოძა საგამგებლოდ, სხვა მხარეებს კი დარეჰის სატრაპ მიჰრდატის მემკვიდრეები მიიღებენ (ხორენაცი. II. 8). მათი წინაპარი ფს. კალისთენეს მიჰრდატის და კიუსის მმართველის შერწყმის შედეგად არის მიღებული. ავტორისთვის ცნობილია და გათვალისწინებულია საკუთარი მიზნებისათვის ქართული საისტორიო ტრადიცია ალექსანდრეს მიერ ქვეყნისთვის მმართველის დანიშვნის შესახებ, მის თხზულებაში ეს პიროვნება დარეჰის ნახარარი მიჰრდატია. რატომ განაკუთვნებს მის ჩამომავლებს ხორენაცი მაინცდამაინც გუგარქს?! სწორედ იმიტომ, რომ პოლიტიკურად და სოციალურად ქართლთან დაკავშირებული და, ამასთან, სომხურ პონტო-კაპადოკიაში მოქმედი მითრიდატიდები შესაძლებელია მხოლოდ და მხოლოდ არმენიის მეფისადმი დაქვემდებარებული ქართული ტერიტორიების ნახარარები, ე.ი. გუგარქის ბდეშხები ყოფილიყვნენ.

[47] იხ. Г. Халатянц. Армянские Аршакиды в «Истории Армении» Моисея Хоренского, გვ. 46.
[48] J. Markwart. Die Genealogie der Bagratiden. Caucasica. Fasc. 6, 2 Teil. Leipzig. 1930, გვ. 74-75.
[49] The Romance of Alexander the Great by Pseudo-Callisthenes. Translated from the Armenian Version with an Introduction by A. M. Wolohojian. N. York. 1969, გვ. 91 (თავი 168).
[50] მოვსეს ხორენაცი. სომხეთის ისტორია, გვ. 263, შენ. 43; დ. მუსხელიშვილი. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები. ნაწ. I. თბ. 1977, გვ. 147.

2. ამ კუთხით საინტერესოა კიდევ ერთი მომენტი. იოსებ ფლავიუსთან ფიგურირებს ტიგრანეს თანამედროვე მითრიდატე, რომელსაც ლუკულუსი მისდევს და ისიც **იბერებთან**[51] უკუიქცევა.[52]

ზემოთ ყურადღება გამახვილდა ხორენაცის ერთი კონკრეტული ფალსიფიკაციის[53] მხოლოდ ძირითად ასპექტებზე. აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებულია ასევე თუნდაც მცირე არმენიის პონტოს სამეფოს შემადგენლობაში ყოფნის ფაქტი ძვ. წ. II-I საუკუნეებში, კაპადოკიის ხშირი ოკუპაცია ევპატორის მიერ, არიარატიდების შესახებ კლასიკური მწერლობის სქემატური ინფორმაცია, ევსევისთან მითრიდატეს (მითრიდატე II) მოხსენიების შემთხვევა კაპადოკიასთან მიმართებაში და სხვ. აგრეთვე საინტერესოა, რომ სებეოსის თხზულებასთან ერთად მოღწეულ „ადრეულ ისტორიასაც“[54] მსგავსი ტენდენციები ახასიათებს.[55] ხაზი უნდა გაესვას ზოგადი სტიმულების კატეგორიასაც – ფსევდო მოვსესის დროისთვის სომხეთის უძველესი ისტორიის შესახებ ცოდნა ან ზეპირგადაცემების, ან კიდევ მათ საფუძველზე შექმნილი ასოკრიფული „ადრეული ისტორიის“ დონეზე არსებობდა, რაც ავტორს იმპროვიზა-

[51] შდრ.: მაგ. Plut. Lucull. 19; App. Mithr. 82. უკვე a priori შესაძლოა დავუშვათ, რომ მითრიდატე გაიქცა ტიგრანესადმი დაქვემდებარებულ იბერებთან. ტალაერას ლოკალიზაცია კი პარიადრეს განშტოებაზე საფუძველს გვაძლევს ვივარაუდოთ ევპატორის გადასვლა სომხურ სპერში. ტალავერასთან დაკავშირებით იხ. Th. Reinach. L'histoire par les monnaies. Paris. 1902, გვ. 140-142.

[52] Flav. Ios. Ant. Jud. XIII. 421; Josephus. Works. V. VII. Jewish Antiquities – books XII-XIV, გვ. 438-441. ზოგ სპეციალისტს არ შეყავს „არქეოლოგია“ ხორენაცის წყაროთა წრეში. იხ. Moses Khorenats'i. ტომპსონის თარგმანი, გვ. 25-28. მაგრამ Ant. Jud. XI. 184-ის გარეშე შეუძლებელი იქნებოდა არტაშესის და კიროსის ხორენაცისეული სინთეზი. იხ. Г. Халатянц. Армянские Аршакиды в «Истории Армении» Моисея Хоренского, გვ. 46; Josephus. With an English Translation by R. Marcus. V. VI. Jewish Antiquities. Books IX-XI. London. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press. MCMLXVI, გვ. 402 შენ. 2, გვ. 403 შენ. C. მეტად საინტერესოა აგრეთვე Ant. Jud. XI. 11 (გვ. 318-319) კიროსის განძთამცველის, **მითრიდატეს** შესახებ.

[53] რაც შეეხება საკუთრივ პონტოს, სომხები მას თურმე არამის დროს იმორჩილებენ (I. 14). ვალარშაკი ხელმეორედ ლაშქრობს აქ (II. 4). სამხედრო ძალის გამოყენება უხდება არშაკს (II. 9) და არტაშესს. მიჰრდატი კაპადოკია-პონტოს სომეხთა სახელით იცავს. მაუაქს (მაზაკა) არმენია რომაელებს დაუთმობს (II. 18).

[54] იხ. Г. Халатянц. Армянские Аршакиды в «Истории Армении» Моисея Хоренского, შესავ. VII; История епископа Себеоса. Перевод с IV исправленного армянского издания Ст. Малхасянц, გვ. 132-135, შენ. 3, გვ. 141-142, შენ. 2; Moses Khorenats'i. ტომპსონის თარგმანი, გვ. 52-55. ვიზიარებთ ნ. ადონცის და გ. ხალატიანცის მოსაზრებას, მაგრამ ანონიმის მიერ შესრულებული რედაქციის არაუადრეს VII საუკუნით დათარიღების ვერავითარ აუცილებლობას ვერ ვხედავთ.

[55] История епископа Себеоса. Перевод с IV исправленного армянского издания Ст. Малхасянц, გვ. 16-17. კაპადოკიასთან მიმართებაში, თუნდაც ეს მომენტი კიდევ ერთი არგუმენტთაგანია, რომლის საფუძველზეც ვერავითარ შემთხვევაში I და II თავებს ხორენაცს ვერ მივაკუთვნებთ.

ციის საშუალებას აძლევდა. ვინაიდან მცირე და დიდი არმენიების სოციალურ-პოლიტიკური ევოლუცია დამოუკიდებელი პროცესი იყო, აღმოსავლეთ სომხების ისტორიული მეხსიერება პირველი გაერთიანების პოლიტიკური ისტორიის პერიპეტიებს მხოლოდ და მხოლოდ მინიმალური მოცულობით შეიცავდა. აქაც მსჯელობის ბევრი თავისუფლების პერსპექტივები არსებობდა.

ამგვარად, ინფორმაცია ალექსანდრეს მიერ ივერიელთა გამგებლად დარეჰის ნახარარ მიჰრდატის დანიშვნის შესახებ თვით ფს. მოვსეს ხორენაცის მიერ არის შეთხზული გარკვეული მოსაზრებების გამო და არ მომდინარეობს ზეპირგადაცემებიდან. პონტოს სამეფოს აქტიურობა რეგიონში ასე ადრეული პერიოდისთვის ლოგიკურად გამორიცხულია და არც რაიმე კონკრეტული არგუმენტი არსებობს ამასთან დაკავშირებით. მაშ, რა უნდა ვიგულისხმოთ „საბერძნეთის“ ქვეშ, რომელიც ასურასტანს უპირისპირდება ქართლის საკითხში; რომელი სამეფო გზავნის თავის სამხედრო ძალებს ეშერას დასახმარებლად? ამასთან დაკავშირებით შესაძლებელია მხოლოდ და მხოლოდ ზოგადი მოსაზრების გამოთქმა.

აზო-ფარნავაზის კონფრონტაციის მიახლოებითი თარიღი ალექსანდრეს ზეობასთან მისი ქრონოლოგიური სიახლოვით, ერთი მხრივ, ხოლო მეორე მხრივ, „ასურასტანის მეფე ანტიოქოსის“ „საბერძნეთთან“ სინქრონული კონფლიქტის ფაქტით დგინდება. აღნიშნული მონაცემები აშკარად დიადოხების ხანაზე მიუთითებს. ხოლო თვით „ანტიოქოსის“ დაკავშირება ასურასტანთან და მისდამი მორჩილი სომეხი ერისთავების არსებობა იფსოსთან ბრძოლის შემდგომი პერიოდით აკონკრეტებს ჩვენთვის საინტერესო საკითხს.[56] გამომდინარე საერთო პოლიტიკური კონიუნქტურიდან, ერთადერთი, ვისაც ამ დროისათვის შესაძლებელია ჰქონოდა პრეტენზია ჰეგემონიაზე მთელი შავიზღვისპირეთის მასშტაბით, თრაკიის მეფე ლისიმაქე იყო (და ის აღნიშნული იდეის მატარებელი პირველი მონარქია, მის პოლიტიკურ მემკვიდრეებად ამ ასპექტში ფარნაკე I და მითრიდატე VI წარმოგვიდგებიან). თრაკიის პოლიტიკური ევოლუცია სპეციფიური სოციალურ-ეკონომიკური და ეთნოკულტურული სიტუაციის გამო ინტეგრაციის და სოციალური კონტრაქტების პროცესის აბსოლუტიზაციას გამორიცხავდა. აღნიშნულ ეკონომიკურ-გეოგრაფიულ რეგიონში ლისიმაქეს მიერ მიღწეული წარმატებებიც კი გარეგნული, დროებითი და არამყარი იყო. ასეთი არასტაბილური ბაზისის პირობებში უფ-

[56] И. Г. Дройзен. История эллинизма. т. II. История диодохов. Москва. 1893, გვ. 311-312; C. Toumanoff. Studies in the Christian Caucasian History, გვ. 73; История армянского народа. Ч. I, გვ. 32.

რო დიდი პერსპექტივების დასაბუთება აბსურდი იქნებოდა. ლისიმაქეს პოლიტიკური აქტივობაც ძირითადად საკუთარი სამეფოთი იყო შემოსაზღვრული. ძალების დაზოგვით შექმნილმა აკუმულაციამ შესაძლებლობა მისცა მას, ესარგებლა ხელსაყრელი პოლიტიკური სიტუაციით (ძვ. წ. 302/301 წწ.) და აზიაში განემტკიცებინა საკუთარი პოზიციები. მისი გავლენის სფეროში ამ დროს ჰერაკლეაც ექცევა, რაც აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთისთვის მეტად ნიშანდობლივი მომენტი უნდა ყოფილიყო. რენტაბელური სოციალური პოლიტიკის წარმოებისთვის აზიაში, კონკრეტულად, პროპონტიდა ბერძნული ქალაქებით, ჰელესპონტის ფრიგია, ეგეოსის ზღვის სანაპიროს პოლისები, ბითვინია, ლიდია, დიდი ფრიგიის ნაწილი, პისიდია, კიდევ უფრო არახელსაყრელი პირობები არსებობდა. ფაქტობრივად, ლისიმაქეს სამეფო, მიუხედავად ექსტერიერული ბრწყინვალებისა, არსებობის ყოველგვარ ეკონომიკურ იდეას მოკლებული კონგლომერატი იყო, თუმცა ძლიერი ფინანსურად, რიგი ობიექტური და სუბიექტური მომენტებით განპირობებული, რომლის საფუძველზეც მძლავრი პროფესიული არმიები იქმნებოდა, მეფის რეალური საყრდენი და, ამავე დროს, სოციალური კონტრაქტის სუსტად განვითარების პირობებში, ხშირად არასანდოც. ერთი სიტყვით, თრაკიის მეფე, ერთდროულად ძლიერიც და სუსტიც, 301 წლის შემდგომ პირველი კატეგორიის დიადოხად იქცა – რაციონალური დიპლომატიური კურსის პირობებში, რაც გამორიცხავდა პოლიტიკურ იზოლაციას, მისი სტრატეგიული პოტენციალი დიდი იყო. ეს განსაკუთრებით შეეხება ძვ. წ. III საუკუნის დასაწყისს. 291 წლისათვის კი ლისიმაქე განადგურებული, ძლიერი ოპოზიციების წინაშე მდგარი მონარქია. ჰერაკლეაც ამ დროს წყვეტს მასთან ურთიერთობას. მაგრამ ყოველივე ეს დროებითია. ძვ. წ. 288 წლისათვის ბრწყინვალედ სარგებლობს დემეტრიოს პოლიორკეტის რიგი სერიოზული შეცდომებით, ეწევა რა წარმატებულ ინტრიგებს პიროსის წინააღმდეგ, ის პირველად თავის ზეობაში მოიპოვებს რეალურ სუბსტრატს, მაკედონიის ტახტს. მასზე დაყრდნობით ლისიმაქე იწყებს სხვადასხვა ექსპანსიის განხორციელებას. ექსპანსიის ერთ-ერთი ობიექტთაგანი ჰერაკლეა გახდა. მისი სტატუსი ამ ეტაპზე განსაკუთრებულია. რიგი კარდინალური შინაგანი მიზეზებიდან გამომდინარე, მაკედონიის გარეთ მდებარე არც ერთი დომენის შენარჩუნების არავითარი რეალური შანსი არ არსებობდა. საკმარისი გახდა გარედან ჩარევა, რომ სელევკის მარში მცირე აზიაში ტრიუმფალურ სვლას დამსგავსებოდა. ლისიმაქე შეცდომას უშვებს – ის მაკედონიაში არ ჩაიკეტა.[57]

[57] И. Г. Дройзен. История эллинизма. Т. II. История диодохов.

ჩვენ გამოვდივართ იქიდან, რომ აუცილებლად ერთი და იგივე ძალა ერევა კოლხეთისა და იბერიის საქმეებში. სპეციალურ ლიტერატურაშიაც ასეთი პრინციპია დაცული, ოღონდ შეცდომით პონტოს სამეფოზეა არჩევანი შეჩერებული.[58]

დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე პოლისური სისტემის კრიზისი კულმინაციას აღწევს ძვ. წ. IV-III საუკუნეებში და ბერძნული ქალაქებიც საგარეო დახმარების წყალობით ცდილობენ საკუთარი კვაზი-ავტონომიის შენარჩუნებას. როდის შეიძლება მომხდარიყო ყოველივე ეს? უსათუოდ ძვ. წ. 301 წლის შემდგომ. სწორედ აქედან მოყოლებული, ლისიმაქე განსაკუთრებით ძლიერია. კონკრეტული რეგიონის საქმეებში მისი უშუალო ჩარევის ზედა ქრონოლოგიური ზღვარიც თითქოს აშკარაა. ქართული საისტორიო ტრადიციის მიხედვით, აზოს დამარცხების შემდგომ ფარნავაზმა ეგრისზეც განავრცო ჰეგემონია[59], ხოლო ქვეყანა „ეგრის წყალს ქვემოთ დარჩა ბერძენთა, რამეთუ მკ დრთა მის ადგილისათა არა ინებეს განდგომა ბერძენთა“. ე.ი მათი მხარდამჭერი მეტროპოლისი ჯერ კიდევ არ დაცემულა, ლისიმაქე ცოცხალია. სელევკ I აქტიური დაინტერესება ქართლის საქმეებით კი 80-იანი წლების მიწურულით უნდა დათარიღდეს, როდესაც მოხდა განზეთქილება ორ მეფეს შორის. ვთვლით, რომ ერთ-ერთი მიზეზი სწორედ აღნიშნული რეგიონის საკითხი იყო.

ალექსანდრეს ლაშქრობამ ინდოეთთან მეტად ხელსაყრელი ვაჭრობის პერსპექტივები მოხაზა. ინდოეთისკენ მიმავალი საქარავნო გზები ირანზე გადიოდა და სელევკის კონტროლს ექვემდებარებოდა, საზღვაო გზის ათვისება კი ეგვიპტეს მიანიჭებდა დიდ უპირატესობას. ამავე დროს სელევკი ცდილობდა უფრო იაფი სამდინარო მაგისტრალის ექსპლოატაციაში ჩაყენებას, მისი კომერციული შესაძლებლობების შესწავლას. გზა დაიწყებოდა ქალაქ ფაზისთან და შემდეგი ძირითადი ეტაპებისგან იქნებოდა შედგენილი: მდინარე ფაზისი (რიონ-ყვირილას მაგისტრალი), მტკვარი, კასპიის ზღვა, მდ. ოქსი (ამუ-დარია), მდ. ბაქტრა. ამასთან, „ტრანსკავკასიური“ მაგისტრალი ინდოეთისკენ ლისიმაქესთვის ერთადერთი საშუალება იყო პირდაპირი კავშირი დაემყარებინა ამ ქვეყანასთან და მიეღო ის დამატებითი შემოსავალი, რაც ასე აუცილებელი იყო მისი პერმანენტულად მერყეევი პოზიციების პირობებში. იყენებს რა

[58] განსხვავებული მოსაზრება აქვს გამოთქმული მხოლოდ ი. გაგოშიძეს, რომელსაც ჩვენ ძირითადად ვიზიარებთ. იხ. Ю. М. Гагошидзе. Самадлю. Тб. 1979, გე. 97-99. თუმცა მსჯელობას რიგი კომპონენტებისა აკლია.

[59] ქართლის ცხოვრება. ტ. I, გვ. 24.

ჰერაკლეას (პონტოელი მეფეები შემდგომ სინოპეს და ამისოს ეყრდნობიან) ეკონომიკურ მიმართებებს აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ქალაქებთან[60], რომლებსაც სკეპტუხები ავიწროებენ, ის საკუთარი პოლიტიკის არეალში მოაქცევს მათ. თრაკიის მეფე მხარს უჭერს პოლისების ბრძოლას კოლხების წინააღმდეგ და ამით ხელთ იგდებს გზის საწყის მონაკვეთს. სურს რა ჰეგემონიის განვრცობა უფრო ღრმად ჰინტერლანდში, ის თავის კლიენტად არიან-ქართლის გამგებელს აზოს შეარჩევს და მას შიდა ქართლის უფლად გახდის. თავდაპირველად სწორედ „საბერძნეთი“ – **ბალკანეთის და მცირე აზიის** მომცველი პოლიტიკური ერთეული აქტიურობს აქ.[61] ქართლის სამეფოს თანადროული დიფუზია ჰერეთის და ეგრისის მიმართულებით[62] სწორედ ლისიმაქეს მიერ იყო ინსპირირებული. ამასთან დაკავშირებით მეტად სიმპტომატურია ფარნავაზის ალიანსი კოლხეთის პოლიტიკურ ძალებთან. შემდგომი წინსვლა უკვე დიპლომატიური ხერხებით უნდა განხორციელებულიყო.

„ტრანსკავკასიური“ გზის ექსპლოატაციის რეგალია რიგი შავიზღვისპირა მონარქიების (მათ შორის პონტოს) საგარეო პოლიტიკის აქტუალურ საკითხად იქცა.

[60] იხ. მაგ., ო. ლორთქიფანიძე. ანტიკური სამყარო და ძველი კოლხეთი. თბ. 1966, გვ. 124-129; О. Д. Лордкипанидзе. Наследие древней Грузии. Тб. 1989, გვ. 280; მ. ინაძე. ეშერის ბერძნული წარწერის გაგებისათვის. „მნათობი“. 1988 №1, გვ. 149-150.

[61] ქართლის ცხოვრება. ტ. I, გვ. 20.

[62] ქართლის ცხოვრება. ტ. I, გვ. 19.

Tedo Dundua
Professor
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Georgia

ABOUT THE NOTE OF MOSES KHORENATS'I (CHRONOLOGY OF IBERO-PONTIC POLITICAL RELATIONS)

Summary

Very strange dynasty appears in "History of the Armenians" written by Pseudo-Moses Khorenats'i. 1) Alexander appoints Dareh's (Darius) nakharar (satrap) Mihrdat (Mithridates) to rule over the Iberians (Georgians); 2) king Valarshak alloted vitaxate of Gugark (Gogarene) to head of Mihrdat's descendants; 3) Mihrdat, one of the pitiaxes, a contemporary of Artashes and Tigranes (Armenian kings), fights Pompejus to defend Pontus in the name of the Armenians; 4) taking advantage of chaos in Rome, Artashes attacks land between two seas (Asia Minor) and also Greece, with a large number of the ships; at last, he is killed by his own soldiers; 5) son of Mihrdat, named after his father, is captured by the Romans.

Quite similar information is preserved in "Armenian Geography". Here Artashes conquers the Greek islands in Aegean Sea, besieges the "famous castle".

The Pontic dynasty of Mithridatids is presented in Pseudo-Moses' work, but ascribed to Georgian speaking Armenian province of Gugark (Gogarene). Why? To prescribe all the deeds of Mithridates VI Eupator to his ally Tigranes and also to king Artashes. How? Perhaps, seeing a formation of the theme Armeniakon in the early years of Heraclius rule, including also Pontus, why not to declare Pontus as subjugated to Armenia land in the past times?! Of course, there is no mention of Armeniakon in the narrative, as if the story passed on by mouth.

Then, what was to be done with the Pontic royal dynasty? Keeping in mind that, for example, according to Josephus, Mithridates, a contemporary of Tigranes, defeated by Lucullus, fled to the Iberians, Pseudo-Moses transferred the whole dynasty into southern Georgian domains by that time subjugated to the Armenians. There the dynasty received new function as a fiction, that of pitiaxes of Gugark. They were ordered to defend Armenian Pontus from the

Romans. And all the grand expeditions towards the West were headed by the Armenian kings.

For the same tendencies in "Armenian Geography" it could be also written by Pseudo-Moses in the 10s of the 7th c.

Those scholars who think Moses to rely on some oral tradition are quite sure about kingdom of Pontus to intervent into Kartli/Iberia affairs as early as in the beginning of the 3rd c. B.C.

Those scholars who think about the notes of Pseudo-Moses to be merely a fiction name Lysimachus in the same context. He assisted Azo, a pretender to Iberian throne. Next pretender, Pharnavaz, was assisted by Seleucus, and he was victorious.

Михаил Чореф
Старший научный сотрудник,
Нижневартовский государственный университет, Россия

К атрибуции монет с изображением Гелиоса на аверсе чекана Боспора и Херсонеса

Одним из интереснейших, можно даже сказать – переломным моментом античной истории Таврики и Северного Причерноморья является эпоха Митридата VI Евпатора Диониса (121-63 гг. до н.э.). Тогда государства регионов впервые были объединены в одну державу – в империю, создаваемую царем Понта. Причем его власть признали как эллины, так и враждовавшие с ними варвары.

Северный Понт был умиротворен. Благодаря этому расцвела торговля и выросла региональная экономика[1], а также активизировались процессы взаимопроникновения культур, характерные не только для наступившей понтийской, но и для римской эпохи.

Инициаторами этого процесса выступили греческие государства Северного Причерноморья и Таврики. Причем их элиты отдавали себе отчет в том, что успешность преобразований означает утрату независимости. Для них подчинение Понту было вынужденной, но необходимой мерой. Они искали защитника от усилившихся варваров. Им мог быть только повелитель могущественной Понтийской державы. Однако Митридат VI Евпатор Дионис не был филэллином. Он был заинтересован в альянсах с северопричерноморскими варварами. Царь Понта рассчитывал использовать их военную мощь для борьбы с Римом (Strabo. VII. IV. 3). Кроме того, Митридат VI Евпатор Дионис заключил союз с пиратами (Plut. Pomp. 24), и, с целью пополнить ряды своей армии, неоднократно отпускать на волю рабов (Plut. Sulla. 18).

[1] В.М. Зубарь, В.Н. Зинько. Боспор Киммерийский в античную эпоху. Очерки социально-экономической истории // Боспорские исследования. 2006. № XII, с. 134-135; Е.А. Молев. Властитель Понта. Нижний Новгород, 1995, с. 48; Д.Б. Шелов. Колхида в системе Понтийской державы Митридата VI // Вестник древней истории. 1980. № 3(153), с. 28.

Эти обстоятельства не могли не волновать греческие элиты. Так что не случайно понтийскую гегемонию могущественнейшая из них – боспорская признала не сразу, и при первой же возможности стремилась от нее освободиться. Речь идет о восстаниях на Боспоре в 85, в 71 и в 63 гг. до н.э. В свою очередь, варварские племена также не были удовлетворены установившимися тогда порядками. Ведь Митридат VI Евпатор Дионис защищал от них эллинов. Так что политика лавирования, проводимая этим государем, имела вполне очевидные издержки.

Власть Митридата VI Евпатора Диониса без сопротивления признали элиты только тех государств региона, которые не имели иной возможности защититься от внешних и внутренних противников. Речь, в первую очередь, идет о Херсонесе, находившемся тогда под ударом Крымской Скифии, управляемой Палаком[2] (114/113-111 гг. до н.э.), а также об Ольвии, нуждавшейся в защите от сарматов[3]. Однако с боспорянами Митридату VI Евпатору Дионису пришлось воевать. Решение Перисада V (125-114/113 гг. до н.э.) объявить своим наследником понтийского царя не было поддержано как его скифскими подданными, так и гражданами Пантикапея и Феодосии (Strabo, VII, IV, 3, 4). Их пришлось умиротворять с помощью оружия.

Заметим, что события периода установления понтийского влияния в Северном Причерноморье и в Таврике, зафиксированные в письменных источниках, уже досконально изучены. Результаты их исследования приведены в многочисленных монографиях, из сонма которых считаем необходимым упомянуть фундаментальные труды Ю.Г. Виноградова[4], Е.А. Молева[5] и С.Ю. Сапрыкина[6]. Однако вопросы все еще остаются. Так, не ясно, какие статусы получили вновь присоединенные к Понту территории. И в какой очередности города Боспора признали власть Митридата VI Евпатора Диониса.

---

[2] Ю.Г. Виноградов. Политическая история Ольвийского полиса. VII-I вв. до н.э.: Историко-эпиграфическое исследование. Москва, 1989, с. 249; С.Ю. Сапрыкин. Понтийское царство. Государство греков и варваров в Причерноморье. Москва, с. 130.

[3] Ю.Г. Виноградов. Политическая история Ольвийского полиса, с. 250-263; С.Ю. Сапрыкин. Понтийское царство, с. 130; B. Latyschev. Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. Vol. I. Petropoli, 1916, No. 35; В.П. Яйленко. История и эпиграфика Ольвии, Херсонеса и Боспора VII в. до н.э. - VII в. н.э. Санкт-Петербург, 2017, с. 498-503.

[4] Ю.Г. Виноградов .Политическая история Ольвийского полиса.

[5] Е.А. Молев. Властитель Понта; Е.А. Молев. Боспорские древности. Проблемы социальной и культурной истории античного Боспора. Нижний Новгород, 2017.

[6] С.Ю. Сапрыкин. Понтийское царство.

Подчеркнем, что есть все основания принять точку зрения Ю.Г. Виноградова, заключившего, что Ольвия вошла в состав государства Митридатидов по соглашению о симмахии[7]. Действительно, система органов власти Ольвии в понтийский период не изменилась. Немаловажно и то, что полис сохранил право на монетную эмиссию. Причем в нем перечеканили даже понтийские медные и бронзовые монеты[8]. Так что есть все основания полагать, это Ольвия сохранила экономическую самостоятельность. Хотя в ней были размещены царские войска[9]. Так что она определенно была под понтийским протекторатом.

Вполне возможно, что аналогичным образом был инкорпорирован в состав Понта и Херсонес. К этому выводу пришел С.Ю. Сапрыкин[10]. Полагаем, что речь также должна идти о симмахии. И, действительно, как система власти, так и порядок выпуска монеты в этом городе остались прежними[11]. Судим по тому, что на выпусках Херсонеса времен Митридата VI Евпатора Диониса присутствуют имена или монограммы монетных магистратов[12]. Учтем и тот факт, что в Херсонесе также был размещен понтийский гарнизон[13].

Однако не ясна ситуация на Боспоре. Его полисы, как и прочие вновь присоединенные к державе Митридата греческие центры Северного Понта, сохранили право на эмиссию собственной монеты. Причем на этих выпусках отсутствуют упоминания правящего понтийского государя. Зато присутствуют монограммы его чиновников[14]. Примечательно и то, что свои монеты стала выпускать Горгиппия. Допускаем, что она удостоилась этой привилегии за заслуги перед понтийским государем. И, что самое интересное, свое серебро и бронзу[15] выпустил Савмак. Причем он титуло-

[7] Ю.Г. Виноградов. Политическая история Ольвийского полиса, с. 258.
[8] Ю.Г. Виноградов. Политическая история Ольвийского полиса, с. 259.
[9] Ю.Г. Виноградов. Политическая история Ольвийского полиса, с. 252-257; Latyschev B. Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini, No. 35.
[10] С.Ю. Сапрыкин. Понтийское царство, с. 140.
[11] Э.И. Соломоник. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. Киев, 1964, с. 7-15, № 1.
[12] В.А. Анохин. Монетное дело Херсонеса (IV в. до н.э. - XII в. н.э.). Киев. 1977, 83. 56-60, 147-148, № 189, 191-195, 197-198, табл. 12,*189, 191-195*, 13,*197, 198*; 15, сс. 78, 79, № 552, 553, 554, 557, 558, табл. 21,*552,554,557,558*.
[13] B. Latyschev. Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini, No. 597; 10, No. 193; 11, No. 166.
[14] М.М. Чореф. К вопросу о дешифровке монограмм на боспорских монетах эпохи Митридата VI Евпатора Диониса // Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма. 2016. Вып. 8, с. 523-562.
[15] В.А. Анохин. Монеты Савмака и Савлака // Монеты Северного Причерноморья и царей Колхиды. Киев, 2016, с. 131.

вал себя на монетах царем. Тот факт, что Савмак успел выпустить три разновидности своих денег, вполне может быть истолкован как свидетельство длительности и масштабности их эмиссии, и, следовательно, продолжительности правления этого узурпатора. В любом случае, не ясно, в каких отношениях он был с понтийцами до столкновения с Диофантом. Попытаюсь дать ответ и на этот вопрос.

Как справедливо заметил Е.А. Молев, в северопонтийском регионе была организована сатрапия, управляемая сначала наместником из «друзей царя», а позже его наследником – Махаром[16]. Попытаемся развить тезис уважаемого исследователя. Ставим перед собой цель проследить историю ее формирования и территориальное развитие.

Для начала заметим, что к настоящему времени выявлены серии городов Боспора, а также Ольвии и Херсонеса, выпущенные в понтийский период[17]. Нас интересуют те из них, на аверсе которых отчеканен бюст Гелиоса (рис. 1). К сожалению, факт появления этого изображения на мо-

[16] Е.А. Молев. Боспорские древности, с. 216.

[17] В.А. Анохин. Монетное дело Херсонеса (IV в. до н.э. - XII в. н.э.). Киев. 1977, с. 56-60, № 188-199, табл. XII,*188-195*, XIII,*196-199*; Н.А. Фролова, М.Г Абрамзон. Античные монеты и свинцовые тессеры Херсонеса Таврического. Москва, 2015, с. 78-80, № 554-581, табл. 21,*554-567*, 22,*568-581*; М.М. Чореф. К вопросу о дешифровке монограмм, с. 523-562; В.А. Анохин. Монеты Савмака и Савлака, с. 130-140; В.А. Анохин. Монетное дело Боспора. Киев. 1986, с. 72-80, № 189-254, табл. 6,*189*, 7-10,*240-254*; В.А. Анохин. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. Киев, 1989, с. 55-56, 112, № 332-339, табл. XX,*332-337*, XXI,*338, 339*; В.А. Анохин. История Боспора Киммерийского. Киев, 1999; В.А. Анохин. Античные монеты Северного Причерноморья. Киев, 2011, сс. 84-85, 122-124, 160-163, 168-171, 172-174, № 508-517, 804-830, 1113-1126, 1171-1184, 1202-1212; В.А. Анохин. Система дифферентов на статерах Боспора и генеалогия его правителей I-IV вв. // Монеты Северного Причерноморья и царей Колхиды. Киев, 2016, с. 141-145; К.В. Голенко. О монетах, приписываемых Савмаку // Вестник древней истории. 1958. № 4., с. 199-203; К.В. Голенко. 1960. Из истории монетного дела на Боспоре в I в. до н.э. // Нумизматика и Эпиграфика. 1960. Т. II, с. 28-40; К.В. Голенко. Несколько серебряных монет Пантикапея II в. до н.э. со следами перечеканки // Нумизматика и Эпиграфика. 1968. Т. VII, с. 28-40; Е.Я. Туровский, В.М. Горбатов. Монеты античного и средневекового Херсонеса: каталог-определитель. Симферополь, 2013, с. 110-112, № 223-231, табл. 17,*223-226б*, 18,*227-231*; Н.А. Фролова, М.Г. Абрамзон. Монеты Ольвии в собрании Государственного исторического музея. Каталог. Москва, 2005, с. 171-172, № 2123-2160, табл. 93,*11-15*, 94,*1-7*; М.М. Чореф. К истолкованию эмиссионных обозначений «ΘΕΥ» и «ΘΕΥΔΟ» на монетах феодосийского чекана // Научные ведомости Белгородского государственного университета. 2016. Т. 40. № 22(243), с. 14-19; М.М. Чореф. К дешифровке монограмм на анонимных боспорских оболах Митридата VI Евпатора Диониса // Stratum plus. 2017. № 6, с. 149-157; М.М. Чореф. К истории монетного дела Боспора эпохи наместничества Митридата Младшего // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. 2017. № 3, с. 84-90; М.М. Чореф. К вопросу о статусе Херсонеса в начале понтийского периода // Материалы и исследования по истории России. Вып. 5. Нижневартовск, с. 98-101.

нетах до сих пор не истолкован[18]. Находим это явление крайне интересным. Дело в том, что изображение Гелиоса известно не только на уникальной драхме Горгиппии[19] (рис. 1,*1*) и на дихалках Херсонеса[20] (рис. 1,*2*), но и на серебре (рис. 1,*3-4*) и бронзе (рис. 1,*5*) Савмака[21]. Зато бюсты этого божества неизвестны на одновременных монетах Ольвии. А она, безусловно, была под протекторатом Понта.

Монеты с изображением Гелиоса на аверсе и станут объектом нашего исследования. Полагаем, что их результаты их изучения позволит уточнить наши представления о ходе процессов становления понтийского протектората в Таврике и в Северном Причерноморье.

Начнем с драхмы Горгиппии (рис. 1,*1*). На ее аверсе отчеканено изображение Гелиоса в лучевой короне. У божества длинные, тщательно уложенные волосы. Растительность на лице отсутствует. В центре реверса монеты отчеканено изображение рога изобилия. Справа и слева от него оттиснуты восьмиконечные звезды. Под ними читаются буквы легенды «ГОРГІП». Полагаем, что речь должна идти о вполне ожидаемом этниконе Γοργιππεῶν – «*горгиппийцев*». Вес монеты – 3,64 г, что соответствует драхме хиосско-родосский стопы.

Заметим, что К.В. Голенко не считал эту монету подлинной[22]. Однако В.А. Анохин полагает, что она настоящая и датирует ее 100-90 гг. до н.э., т.е. периодом, когда понтийский режим в регионе уже утвердился[23]. Считаем своим долгом поддержать точку зрения уважаемого украинского исследователя. Действительно, изданная им монета – подлинная. Ведь

---

[18] F. de Callataÿ. L'histoire des guerres mithridatiques vue par les monnaies // Publications d'Histoire de l'Art et d'Archéologie de l'Université Catholique de Louvain, XCVIII. Numismatica Lovaniensia. Vol. 18. Louvain-la-Neuve, 1997.

[19] В.А. Опубликована. Анохиным (См.: Анохин В.А. Монетное дело Боспора, табл. 7,*196*). Хранится в Государственном Эрмитаже, ИНВ № 27496.

[20] Изображение этой монеты опубликовано на сайте «Монеты Тавриды» (См.: Паспорт монеты 189-1891-1. URL: http://tauriscoins.ru/index.php/katalog-monet/monety-khersonesa/189-1892-detail).

[21] Фотографии монет Савмака приведены в «Online English-Georgian Catalogue of Georgian Nimismatics» (См.: The so-called Saulaces' coins, I type. URL: http://geonumismatics.tsu.ge/en/catalogue/types/?type=19; The so-called Saulaces' coins, II type. URL: http://geonumismatics.tsu.ge/en/catalogue/types/?type=20; The so-called Saulaces' coins, III type. URL: http://geonumismatics.tsu.ge/en/catalogue/types/?type=21). Они хранятся в Берлинском музее. Вслед за В.А. Анохиным полагаем, что это монеты не Саулака, а Савмака.

[22] К.В. Голенко. Из истории монетного дела на Боспоре в I в. до н.э. С. 35, прим. 32.

[23] В.А. Анохин. Монетное дело Боспора, с. 73; Анохин В.А. История Боспора Киммерийского, с. 108, рис. 27,*7*; В.А. Анохин. Античные монеты Северного Причерноморья, с. 172-173, № 1202.

изображение Гелиоса на ее аверсе выполнено в том же стиле, что и бюст Артемиды на тетроболах Фанагории, выпущенных в 109-100 гг. до н.э.[24]. Чтобы убедиться в этом, достаточно обратить внимание на передачу разреза глаз, носов и губ божеств. Легенды на этих монетах исполнены одним и тем же почерком. Для него характерны наклоненная вправо вертикальная составляющая «Г» и удлиненная продольная гаста «Р». Вполне возможно, что штемпели для этих монет изготовил один и тот же мастер. Допускаем, что их эмиссия прошла одновременно.

Заключаем, что заинтересовавшая нас драхма Горгиппии была отчеканена не в 100-90 гг. до н.э., как считает В.А. Анохин, а значительно раньше – в тоже время, когда шла эмиссия упомянутых выше тетроболов Фанагории. Полагаем, что эти монеты были отчеканены на заре понтийской эпохи античной истории Северного Причерноморья и Таврики. Причем очевидно, что первая из них была выпущена до начала эмиссии идентично оформленных драхм Пантикапея, Фанагории и Горгиппии. Основываемся на том обстоятельстве, что эти позднейшие монеты были отчеканены штемпелями, созданными иными мастерами[25].

Однако выявленные факты недостаточно красноречивы и информативны, чтобы убедительно датировать изучаемую драхму чекана Горгиппии. Ведь ни на ней, ни на одновременных ей тетроболах Фанагории нет нужных обозначений: на них отсутствуют монограммы понтийских чиновников и полисных магистратов. Да, на реверсе первой из этих монет различимы восьмилучевые звезды. В них есть все основания видеть один из символов Митридатидов[26]. Но, полагаем, что этого мало. Ведь такие астральные символы могли появиться на монетах и по иным причинам. Так что у нас пока нет оснований считать, что драхма Горгиппии была отчеканена под контролем понтийцев. Учитывая это обстоятельство, переходим к изучению монеты Херсонеса, изображение которой приведено на рис. 1,*2*.

Речь пойдет о бронзовом дихалке, на аверсе которого размещено изображение Гелиоса в лучистой короне, а на реверсе отчеканены рог изобилия, по сторонам которого размещены восьмиконечные звезды, над ним выбито сокращение этникона ХЕР, а под оттиснуто [Н]РАКΛЕ. Их вес от

[24] В.А. Анохин. Монетное дело Боспора, с. 144, № 193, табл. 7,*193*.

[25] М.М. Чореф. К вопросу о дешифровке монограмм, с. 523-562; М.М. Чореф. К истории монетного дела Боспора, с. 84-92.

[26] М.М. Чореф. Надчеканки на боспорских монетах Полемона I как источник исторической информации // Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма. 2017. Вып. 9, с. 455-456.

1,45 до 3,16 г. Монеты этой разновидности были опубликованы В.А. Анохиным[27], Н.А. Фроловой и М.Г. Абрамзоном[28], а также Е.Я. Туровским и В.М. Горбатовым[29]. Исследователи датировали эти монеты понтийским периодом.

Заметим, что ни раньше, ни позже на выпусках Херсонеса не размещали изображений Гелиоса[30]. Находим это обстоятельство крайне важным. Полагаем, что появление бюста этого божества на бронзах Херсонеса могло быть обусловлено теми же причинами, что побудили власти Горгиппии начать эмиссию и выпустить заинтересовавшие нас драхмы (рис. 1,*1*). Допускаем, что речь идет о кратковременном распространении в регионе культа нового, ни ранее, ни позже не чтимого на столь высоком уровне божества.

Нечто подобное нам удалось проследить на бронзах Полемона I (14/13 гг. до н.э. – 9/10 гг. н.э.)[31]. Полагаем, что как появление на его выпусках изображений и символов Горгоны, Исиды, Зевса Амона и Сераписа, так и наличие на монетах первых лет понтийского периода бюстов Гелиоса может быть объяснено как попытка навязать населению новые культы, исповедуемые иноземными носителями власти. А так как Херсонес в изучаемый период был под понтийским протекторатом, то приходим к выводу, что и Горгиппия выпустила свои драхмы также в качестве полиса, зависимого от Митридата VI Евпатора Диониса.

Считаем необходимым обратить внимание читателя на следующие, с нашей точки зрения, весьма немаловажные обстоятельства. Заинтересовавшие нас монеты чекана Горгиппии и Херсонеса – крупнейшие номиналы их денежных систем, бытовавших в начале понтийского периода[32]. Причем вряд ли они могли быть объединены. Мы имеем дело с локальными выпусками крайне редкого серебра Горгиппии и разменной бронзы че-

---

[27] В.А. Монетное дело Херсонеса, с. 147, № 189, табл. XII,*189*; В.А. Анохин Античные монеты Северного Причерноморья, с. 122-123, № 804.

[28] Н.А. Фролова, Абрамзон М.Г. Античные монеты и свинцовые тессеры, с. 79, № 554, табл. 21,*554*.

[29] Е.Я., Туровский, В.М Горбатов. Монеты античного и средневекового Херсонеса, с. 109, № 223, 223а, табл. 17,*223, 223а*.

[30] В.А. Анохин. Монетное дело Херсонеса; Н.А. Фролова, М.Г. Абрамзон. Античные монеты и свинцовые тессеры; Е.Я Туровский, В.М. Горбатов. Монеты античного и средневекового Херсонеса.

[31] М.М. Чореф. Надчеканки на боспорских монетах Полемона I, с. 441-467.

[32] В.А. Анохин. Монетное дело Херсонеса, с. 56-60; В.А. Анохин. Монетное дело Боспора, с. 72-80.

кана Херсонеса, судя по разбросу весовых характеристик – с принудительным курсом. Следовательно, появление северопонтийских монет с изображением Гелиоса не может быть истолковано как попытка создать единую региональную денежную систему. Полагаем, что имеем дело с политической акцией. Города, признавшие власть Понта, выпустили монету с ранее широко не почитаемым изображением иноземного божества.

И, чтобы совершенно убедиться в верности этого тезиса, обратим внимание на монеты царя Савмака.

Тип I

Л.с.: Голова Гелиоса в лучевой короне вправо.

О.с.: Голова быка вправо. Перед ней – неясное изображение. Над головой животного различимо ΒΑΣΙ, под ней читается ΣΑΥΜ.

Монеты этого типа (4 экз.) чеканили в биллоне и в бронзе. Вес от 1,17 до 1,65 г.[33]

Тип II

Л.с.: Голова Гелиоса в лучевой короне вправо.

О.с.: Цветок граната. Над ним читается ΒΑΣΙΛ. Под изображением различимо ΣΑΥ.

Монета этого типа известна в серебре. Ее вес 0,98 г.[34]

Тип III

Л.с.: Голова Гелиоса в лучевой короне анфас.

О.с.: Крылатая молния. Выше ее – ΒΑΣΙ, ниже – ΣΑΥ.

Монеты этого типа чеканились из меди и, возможно, серебра. Известные экземпляры весят 1,75 и 1,83 г.[35]

Эти монеты были наилучшим образом изучены В.А. Анохиным[36]. Исследователь отметил, что их находят как в европейской части Боспора (3 (4?) экз.), так и в Колхиде[37] (3 экз.). Причем сфера влияния Савмака не выходила за пределы Боспорского царства, на престол которого он пре-

[33] В.А. Анохин. Монеты Савмака и Савлака, с. 131, № 1.
[34] В.А. Анохин. Монеты Савмака и Савлака, с. 131, № 2.
[35] В.А. Анохин. Монеты Савмака и Савлака, с. 131, № 3.
[36] В.А. Анохин. Монеты Савмака и Савлака, с. 130-140.
[37] В.А. Анохин. Монеты Савмака и Савлака, с. 133, 137.

тендовал (Strabo, VII, IV, 3, 4). Как верно заключил В.А. Анохин, сам факт обнаружения этих монет в Колхиде отнюдь не свидетельствует о том, что там их чеканили. Он оставил вопрос локализации их эмиссии открытым[38]. В свою очередь, заметим, что монеты Савмака чеканили из серебра, и, следовательно, они были востребованы как платежные средства. Тем более что на них размещены символы, характерные для денежного дела Пантикапея – «бык» и Фанагории – «цветок граната». Вполне возможно, что монеты с ними выпускали в этих городах. Правда, не ясно, чьим символом была крылатая молния. Оставим этот вопрос открытым. Пока же, вслед за В.А. Анохиным, заметим, что появление изображений Гелиоса на монетах Савмака может быть истолковано как знак влияния Колхиды[39]. Этот тезис довольно логичен. Действительно, Гелиоса почитали как покровителя народа Колхиды и ее государей. Но на монетах этой страны понтийского периода изображения Гелиоса отсутствуют[40]. И, как верно заметил М.Е. Бондаренко, Гелиоса почитали жители Понтийского царства[41]. Его знали и на Понте, причем как одного из покровителей царствующей династии[42].

Результаты исследования позволяют сформулировать выводы. На аверсах монет Горгиппии, Херсонеса и царя Савмака первых лет понтийского периода выбивали изображения ранее не почитаемого в Северном Причерноморье божества. Этот факт есть все основания истолковать как декларирование зависимости от Понта.

Вполне возможно, что эмитенты добровольно признали власть Митридата VI Евпатора Диониса. Причем пошли они на это по разным причинам. Горгиппия при поддержке царя на время вышла из состава Боспорского государства. Судим по тому, что она стала самостоятельным эмиссионным центром. Она, с учетом своего нового статуса, могла подписать с Понтом соглашение о симмахии. Допускаем, что Митридат VI Евпатор Дионис сделал аналогичные предложения прочим боспорским полисам. Это обстоятельство побудило Перисада V пойти на спешное соглашение с

[38] В.А. Анохин. Монеты Савмака и Савлака, с. 135.
[39] В.А. Анохин. Монеты Савмака и Савлака, с. 138.
[40] В.А. Анохин. Кавказские подражания статерам Александра Великого // Монеты Северного Причерноморья и царей Колхиды. Киев: Стилос, 2016, сс. 199-200, 207-210, 214-215; В.А. Анохин. Монеты царей Колхиды (подражания статерам лисимаховского типа) // Монеты Северного Причерноморья и царей Колхиды. Киев, с. 224-225, 233.
[41] М.Е. Бондаренко. Государственные пантеоны древнегреческих городов Северного Причерноморья. Москва, 2007, с. 170.
[42] С.Ю. Сапрыкин. Религия и культы Понта эллинистического и римского времени. Москва; Тула, 2009, с. 87-89.

понтийским государем. Херсонес получил от Митридата VI Евпатора Диониса защиту от скифов. И, следовательно, оказался в фарватере понтийской политики. А Савмак рассчитывал на признание его царем Боспора. По-видимому, в этом и заключался его заговор. Очевидно, что он не мнил себя достаточно могущественным, чтобы разгромить понтийскую армию. Он мог надеяться только на то, что сможет принудить Диофанта признать status quo, сложившееся на Боспоре после убийства Перисада V. Само же его выступление может быть объяснено опасениями элиты боспорских городов Таврики и связанной с нею торговыми отношениями и личными контактами скифской знати. Ведь выход из состава Боспорского государства Горгиппии создавал угрозу возникновения конкуренции в торговле зерновыми. Ведь не случайно этого узурпатора признали не только Пантикапей и Феодосия, но и Фанагория. Правда, ее жители не сочли необходимым воевать за дело Савмака. По-видимому, они не поддержали его в борьбе с Диофантом и соблюдали нейтралитет до назначения наместником Боспора Митридата Младшего.

Итак, основываясь на результатах нумизматического исследования, приходим к выводу, что Митридат VI Евпатор Дионис, поставив перед собой цель подчинить государства Северного Причерноморья и Таврики, был готов заключить с ними договоры о симмахии. Этим воспользовались не только полисы, но и такой представитель варварской аристократии, как Савмак. Однако понтийский государь не ставил перед собой цель добиться умиротворения и процветания региона, в также обогащения его элит. Северный Понт был нужен ему как источник ресурсов для ведения завоевательных войн. Да, он был готов заключить соглашения о симмахии, посылал войска для защиты полисов региона от варваров. Но делал он это не из альтруистических соображений или под влиянием идей филэллинства. Ослабив варваров, он сделал их сговорчивее. В тоже время царь не давал усилиться и северопонтийским полисам. Он перекроил карту греческих государств так, чтобы его гегемония стала казаться нерушимой. Митридат VI Евпатор Дионис надолго стал вершителем судеб региона. Теперь он мог править им железной рукой. Северный Понт стал его базой для ведения военных действий.

Начальный этап этих процессов был прослежен в результате изучения серебряных и бронзовых монет Горгиппии, Херсонеса и царя Савмака. Выносим результаты нашего исследования на научное обсуждение.



Рис. 1. Монеты северопонтийского чекана с изображением Гелиоса на аверсе: 1 – драхма Горгиппии; 2 – дихалк Херсонеса; 3-5 – выпуски Савмака.

Mikhail Choref
Senior Researcher
Nizhnevartovsk State University, Russia

QUESTION OF ATTRIBUTION OF THE COINS WITH THE EFFIGY OF HELIOS ON OBVERSE ISSUED IN BOSPHORUS AND CHERSONESUS

Summary

The study of the antiquities of the ancient Northern Black Sea region has been going on for more than one century. The objects of research were not only written sources, but also archaeological artifacts found during the excavations. Lapidary monuments are actively studied, as well as ancient seals and coins. Moreover, coins are the most numerous and, sometimes, the only sources of historical information.

However, their research is unlikely to be considered complete. It is not only about the latest coins, the attribution of which is difficult because of the extremely stylized image of them and numerous errors in the inscriptions. The definitions of coins issued during one of the most studied periods in the history of the region, under the rule of Mithridates VI Eupator Dionysus, are still not clear.

Taking this circumstance into account, the objects to be studied were coins issued at the end of the 2nd c. BCE. Their distinguishing feature is the presence of Helios on the obverse. Such coins were minted in Gorgippia, in Chersonesus, and they were struck by king Saumakos.

The appearance of the same type of image on the obverse cannot be accidental. We believe that Gorgippia, Chersonesus and king Saumakos voluntarily recognized the authority of Mithridates VI Eupator Dionysus. A sign of respect for this sovereign was the placement on the coins of the image of a deity revered on the southern coast of Pontus.

The order of receipt of these coins in circulation is also interesting. We believe that they were not struck at the same time. The first coins with Helios were minted in Gorgippia. No wonder they were drachmas – relatively large, but at the same time, the usual money for the population.

We believe that the issue of the coins of Gorgippia testifies to the withdrawal of this city from the Kingdom of Bosphorus. Gorgippia for a time became an independent state and made an alliance with the Kingdom of Pontus. Thus it is not accidental that Gorgippia issued own silver coins.

After the first campaign of Diophantus, coins with the image of Helios on obverse started to be issued in Chersonesus. But they were minted not from silver, but from bronze. The reality is that during this period money of base metals circulated in Chersonesus. And the coins with the image of Helios had the function of political manifestation.

Soon a military coup occurred in Panticapaeum, and Saumakos began minting coins with the image of Helios on obverse. Most likely, he was a representative of the local barbarian aristocracy. With the connivance of the Pontians, Saumakos hoped to usurp the throne of Bosporus. He was supported by the inhabitants of the largest cities of Bosporus: Panticapaeum, Phanagoria and Theodosia. And it was not accidental. The elites of these cities were interested in the preservation and development of trade relations with the barbarians. They also wanted to preserve the integrity of the Bosporan State.

So it is not by chance that Saumakos minted his silver coins. There is every reason to believe that they were claimed as means of payment. Especially since the symbols typical for the coinage of Panticapaeum – the "bull", and Phanagoria – the "pomegranate flower", are placed on them. It is possible that coins with them were issued in these cities.

Saumakos and his supporters were defeated. But before that, a part of the elite of the Bosporan cities reached a consensus with the king of Pontus. We judge by the fact that the inhabitants of Phanagoria did not support him in the fight against Diophantus and were neutral to the appointment of Mithridates the Junior as the governor of the Bosporus.

The study of coins with the image of Helios on obverse made it possible to trace the stages of the formation of the Pontic protectorate in Taurica and in the northern Black Sea Region. It made it possible to clarify our understanding of the course of events at late 2nd-early 1st cc. BCE.

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XIV
თბილისი. 2018

Nicolas J. Preud'homme
Sorbonne Université, Paris, France

261 CE – Revolution in Caucasian Iberia

The Caucasian kingdom of Iberia had been, at first, relatively preserved from the profound mutations that accompanied the overthrow of Arsacids by the new Sasanian power in Iran[1]. The builder of the new Empire, Ardaxšīr I (r. 224-242), did not interfere with the ruling dynasties in Media Atropatene, Armenia, Albania and the rest of South Caucasia. It was during the reign of his successor, Šāpūr I (r. 239-270), that the Sasanian revolution affected this part of Asia. The Roman Empire was again struggling with an Iranian expansionism much more assertive than under the last Arsacids. For Caucasian history, this period marked by profound upheavals remains quite obscure, not only due to the lack of sources, but also to the contradictions between divergent documents. However, some testimonies found in chronicles, epigraphy and archaeology are likely to cast new light on the events which changed Caucasus during the period that scholars have traditionally referred to as the "Third Century Crisis"[2].

Since the time when the Sasanian Ardaxšīr had dethroned the last Parthian king Ardavān IV in 224, the new Sasanian power had to contend with the offshoots of the Arsacid dynasty present in Caucasus. The lapse of the Iranian branch of Arsacid dynasty, following the advent of the first Sasanian sovereign, attracted to Iran the hostility of sister dynasties in the Caucasus, especially in Armenia, where since the 1st century CE, the Aršakuni held the throne[3]. In Albania, it is supposed by several scholars that a branch of Arsacids took the reins of royalty during the first or the second century CE and would have ruled continuously until 510, but this allegation is far from being certain insofar as very

[1] G. Melik'išvili and O. Lordkipanidze, *Очерки истории Грузии*, volume I, Tbilisi, 1989, p. 347-349.
[2] J.-M. Carrié and A. Rousselle, *Nouvelle histoire de l'Antiquité, 10, L'Empire romain en mutation*, Paris, 1999, p. 9-27, 89-98.
[3] S. Rapp, *The Sasanian World through Georgian Eyes*, Farnham, 2014, p. 240.

few names of Albanians kings are known[4]. In Iberia, an ancient dynasty, that had forged ties with the Aršakuni of Armenia and other noble houses in the Iranian world, occupied the throne for more than three centuries[5]. Since the first century BCE, Iberian kingdom had been one of Rome's privileged partners in Caucasian policy: despite their displayed taste for honorary titles and luxury goods imported from the Roman Empire, the ruling elites of Iberia had nonetheless managed to maintain a subtle diplomatic balance aimed at their own advantage during three centuries, until 260 CE.

The denunciation of the policy carried out by the Romans in Armenia brought the *šāhān šāh* Šāpūr I to break the peace which had been concluded in 244 with Philip the Arab[6]. By 252, the Iranian invasion of Armenia allowed the Sasanian to temporarily terminate the Arsacid power in this kingdom neighboring Iberia[7]. Winners of the Romans at the Battle of Barbalissos, the Persians

[4] K. Trever, *Очерки по истории и культуре Кавказской Албании IV в. до н.э. – VII в. н.э.*, Moscow, 1959, p. 145, 217, 254, 289; C. Toumanoff, *Studies in Christian Caucasian History*, Washington, 1963, p. 83-84; C. Toumanoff, *Les Dynasties de la Caucasie chrétienne de l'Antiquité jusqu'au XIX^e siècle*, Rome, 1990, p. 568; S. Rapp, *op. cit.*, 2014, p. 240. Movsēs Kałankatuac'i, *History of the Caucasian Albanians*, I, 4, describes how a legendary king of Armenia, Vałaršak, appointed Arʿan, from the Sisakan family, at the head of the Albanian land. Kamilla Trever perceives this story as the proof that Armenian Arsacids would have managed to place one of their members on the Albanian throne in the middle or at the end of the 1st century CE. However, the first Vologases known in Armenian Arsacid kings' genealogy (r. 117-140), intervened far after the periods of activity of Albanian kings Oroibazes (r. c. 66 BCE) and Zober (r. c. 36 BCE) respectively attested in Appian, *Mithridatic War*, CIII, 480-482 and in Cassius Dio, *Roman History*, XLIX, 24, 1. The hypothesis of an Arsacid ramification in Albania is possible, but far from being certain due to the lack of testimonies.

[5] The Arsacids are called *Aršakuni* (Արշակունի) in Armenian and *Aršakuniani* (არშაკუნიანი) in Georgian chronicles. According to the *Life of the Kings*, Simon Qauxč'išvili (ed.), 58, an Arsacid dynasty would have taken power at a date placed by Cyril Toumanoff in the end of the 2nd century CE: Vałarš II (r. 180-191), Arsacid king of Armenia, would have acquired this position for his son Rev I. As his mother was the sister of former Pharnabazid King Amazasp II, Rev would have managed to unite the Arsacid and Pharnabazid houses. While the reliability of Georgian chronicles on the unfolding of events poses major problems, the idea of an Iberian dynasty related to the Arsacids of Armenia and Iran can be admitted at that time. C. Toumanoff, "Chronology of the Early Kings of Iberia", *Traditio*, volume 25, 1969, p. 17.

[6] M.-L. Chaumont, "L'Arménie entre Rome et l'Iran", in H. Temporini and W. Haase (ed.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II, 9, 1, Berlin 1976, p. 169-176. B. Dignas and E. Winter, *Rome and Persia in Late Antiquity*, Cambridge, 2007, p. 119-122.

[7] B. Dignas and E. Winter, *op. cit.*, 2007, p. 22. On the difficulty for establishing the chronology of the war between 253 and 256, see E. Kettenhofen, *Die römisch-persischen Kriege des 3. Jahrhunderts n. Chr. Nach der Inschrift Šāhpurs I. an der Kaʿbe-ye Zartošt [ŠKZ]*, Wiesbaden, 1982, p. 50-96; K. Schippmann, *Grundzüge der Geschichte des sasanidischen Reiches*, Darmstadt, 1990, p. 21-23; D. Potter, *Prophecy and History in the Crisis of the Roman Empire: A Historical Commentary on the Thirteenth Sibylline Oracle*, Oxford, 1990, p. 189-196 and p. 290-297; K. Strobel, *Das Imperium Romanum im 3. Jahrhundert, Modell einer historischen Krise?*, Stuttgart, 1993, p. 220-256.

continued their campaign in Syria, taking especially Hierapolis and Antioch on the Orontes, destroying the market city of Dura-Europos, then advancing in Cappadocia between 253 and 255. Valerian's personal intervention to restore the situation, despite some successes carried out in 254 and 256, nevertheless turned to a disaster for Rome during the third Persian campaign in 260: the emperor, defeated near Edessa, was captured alive by the Persians[8]. The expansionist policy of Šāpūr I, then at its peak, reinforced the claims made by Ardaxšīr I to restore the ancient Achaemenid empire[9]. The Caucasus was to appear as the next target of the Iranian sovereign. According to the *Life of the Two Valerians*, part of *Historia Augusta*, after Valerian's capture in 260, the Iberians, together with other allied peoples, would have rejected the proposals of Šāpūr and proposed to the Romans to send them some troops to liberate the captive emperor.

The Bactrians, the Iberians, the Albanians and the Tauroscythians turned down letters from Sapor, but they wrote to the Roman generals, promising to send them auxiliary troops to release Valerian from his captivity.[10]

The Iberians are mentioned with three other peoples belonging to the Iranian commonwealth. The Bactrians designate the people inhabiting the plain of Bactria, located in the north of Hindu Kush and crossed by Amu Darya. The Albanians gathered various tribes of Eastern Caucasia near Iberia on its eastern border. The Tauroscythians are a people of Iranian culture, residing, according to Arrian, on the outskirts of Chersonesus[11], around the northern shores of the Black Sea, who participated with other nations in the attacks on the Bosporan kingdom in the 3rd century CE, as well as naval raids of looting on the shores of Colchis and Roman Empire[12]. This configuration of strategic alliances seems to

[8] E. Kettenhofen, *op. cit.*, 1982, p. 97-126, p. 220-256.

[9] M. Canepa, *The Two Eyes of the Earth*, Berkeley – Los Angeles – London, 2009, p. 39-51.

[10] *Historia Augusta*, "Life of the Two Valerians", IV, 1: «*Bactrani et Hiberi et Albani et Tauroscythae Saporis litteras non receperunt, sed ad Romanos duces scripserunt auxilia pollicentes ad Valerianum de captiuitate liberandum*». Translation by André Chastagnol, Paris: Robert Laffont, 1994, slightly modified. My reading differs from Olivier Desbordes' choices (Paris: Les Belles Lettres, 2000), whose meaning appears more ambiguous: these nations «*received no letter from Sapor, but they wrote to the Roman generals, promising them help to liberate Valerian from his captivity*». Contrary to the meaning that this alternative translation might imply, the three nations' initiative should not be understood as a proposal for independent and peaceful mediation. The expression *non receperunt* suggests a voluntary refusal to receive the letters of Šāpūr, while the *auxilia* seem to refer here to the auxiliary troops that the allies sent to the Romans during their campaigns.

[11] Arrian, *Periplus*, § 30.

[12] C. Müller and *alii*, "Chronique des fouilles et découvertes archéologiques dans le Bosphore cimmérien (mer Noire septentrionale)", *Bulletin de correspondance hellénique*, volume 124, 2, 2000, p. 722-724.

be discernable in the marriage circa 292 between Mirian and Nana, the daughter of a dignitary from Pontus named Ulitos, Oliğotos, Uhlatos or Uliotor in the different manuscripts of the *Life of the Kings*[13]. This Ulitos can be identified with Iulios Thothorses[14], the king of Bosporan kingdom between 285 and 305 according to numismatic documents[15]. Several epigraphic evidences suggest the importance of an henotheist and syncretic spirituality which impregnated the minds of Bosporan elites[16], from which is censed to be originary Nana, alleged Mirian's second wife, who would have played a major role in the conversion of Iberian kingship to christianism[17]. Alliance between Iberians and Tauroscythians could suggest a convergence of interests between peoples sharing a common basis in Iranian social structures, religious dynamics, and projects of expansion on Black Sea against the Roman Empire and its allies around Cimmerian Bosphorus and Colchian shores. These rivalries in Pontus have left an echo in the four wars which opposed the city of Chersona in Crimea and the Bosporan kingdom, known by a narrative tradition delivered by the Byzantine

[13] *Life of the Kings* (*K'art'lis C'xovreba*), Simon Qauxč'išvili (ed.), 66_{1-8}: "Oliğotos" (ოლიღოტოს), "Uhlatos" (უჰლატოს) and "Uliotor" (ულიოტორ). *Patmut'iwn Vrac'* (*K'art'lis C'xovreba*), §41, Robert W. Thomson (transl.), p.77-78: "Ulitos" (Ուլիտոս). This hesitation of the handwritten tradition proves that this is not a pure invention, but that the transmission of this name goes back to remote times, explaining its corruption in its Georgian forms which make it difficult to recognize. The date of 292 is given by C. Toumanoff, *op. cit.*, 1969, p. 23-24: Mirian would married with Nana at the age of fifteen, and the beginning of this reign would have begun in 284 according to his chronological reconstitution, which have to be taken only with great prudence. The Georgian chronicler could probably have merged the marriage between an Iberian king and the daughter of Thothorses with another tradition about Mirian and Nana. Therefore, Ulitos' identifying with Ioulios Thothorses isn't to be considered as a definite proof of Mirian's reign during 290's.

[14] C. Settipani, *Continuité des élites à Byzance durant les siècles obscurs*, Paris, 2006, p. 404-407. I disagree with C. Toumanoff, *op. cit.*, 1969, note 91 p. 23, who identified Ulitos with Aurelios Valerios Sogous Olympianos, governor of Theodosia in 306 according to a Greek inscription recensed in *Corpus Inscriptionum Regni Bosporani* (CIRB) 64.

[15] N. Frolova, *The Coinage of the Kingdom of Bosporus A.D. 242-341/342*, Oxford 1983, p. 33. B. Nadel, "Literary Tradition and Epigraphical Evidence: Constantine Porphyrogenitus' Information on the Bosporan Kingdom of Emperor Diocletian Reconsidered", *Dialogues d'histoire ancienne*, volume 3, 1977, p. 95, proposes for Thothorses dates of reign ranging from 286 / 287 to 308 / 309 CE.

[16] Y. Ustinova, *The Supreme Gods of the Bosporan Kingdom*, Leiden – Boston – Köln, 1999, p. 234-237, 241-254.

[17] Perhaps under the influence of Jewish and then Christian communities, the Bosporan kingdom was invested from the 2nd-3rd centuries by syncretic cults professed by religious societies, the thiases (θίασοι), worshipping in particular, but not exclusively, "the Supreme God" (Θεὸς ὕψιστος). Y. Ustinova, *op. cit.*, 1999, p. 185-201; p. 216-217; p. 234-237. S. Mitchell, "The Cult of Theos Hypsistos between Pagans, Jews and Christians", in P. Athanassiadi and M. Frede (eds.), *Pagan Monotheism in Late Antiquity*, Oxford, 1999, p. 81-148.

author Constantine Porphyrogenitus, which remains valuable even if it lacks viability[18].

The attitude of these three nations is contrasted by the *Historia Augusta* with the strategy of other actors in the region, who maintained an alliance with Iran: letters were supposedly written by a king of Armenia named Artabasdes and a certain Velenus, king of the Cadusians, in which these sovereigns ranked on the side of Šāpūr by warning him against the ability of the Romans to revenge[19]. Although the content of this passage in *Historia Augusta* contains many inventions and is much more of an anti-Sasanian rhetoric than an objective account of the geopolitical situation in 260 CE, it nevertheless offers a unique testimony on the choice of allegiance to which the Oriental kingdoms were confronted in the struggle between Rome and Iran.

Such an allusion to the existence of an anti-Sasanian coalition indicates networks of aristocratic alliances animated from the peripheral territories of the Iranian world. The use of missives to correspond with the Romans attest to the existence of royal chancelleries, including administrators endowed with a mastery of the languages of diplomacy, particularly of the Greek, and able to conduct a coordinated foreign policy between the different members of the coalition. The geopolitical weight of this alliance of nations is mainly defined by the privileged situation of its protagonists, located on the northern branch of the vast trade network known as the Silk Road. Bactria was located in a nodal point of the reticular frame of caravan tracks and step cities. The road, passing through Hecatompylos, could then either take the eastern route to Syria, or turn north towards the Caucasus, namely Albania and Iberia, then lead either to Anatolia or to Pontus Euxinus whose waters were furrowed by the ships of the North-Bosporan peoples[20]. This alliance of kingdoms on the northern branch of Silk Road would testify to the willingness of these partners to take advantage of the troubled situation in Syria to promote the passage of merchant flows in their territory and to deprive the Sasanian power of any involvement in this trade (figure 1).

[18] Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, LIII, for Chersona's story.

[19] *Historia Augusta*, "Life of the Two Valerians", II and III. The Cadusians are a nation of Media living in the vicinity of the Caspian Sea, mentioned by Livy, *Roman History*, XXXVI, 48, 5. The authenticity of the royal names of Velenus and Artasbades is far from assured.

[20] On trade interests in Romano-Sasanian conflict, B. Dignas and E. Winter, *op. cit.*, 2007, p. 195-209.



Figure 1 – Iberians, Albanians and Tauroscythians on the Silk Road network around 260 CE

As a consequence, this coalition wasn't only the result of the circumstances, but was part of an ancient network of dynastic alliances nourished by centuries of Arsacid hegemony over the Iranian world. Sasanians could not tolerate this northern front that was set up against their own empire. Their intervention in the region was recorded by several sources, in a more or less explicit way. The time having widened the divergences and blurred the outlines of these testimonies, it remains difficult to identify the date as the exact circumstances of the Iranian intervention in the Caucasus. The closest source of the events affecting the Caucasus during the early 260's is the trilingual inscription of Šāpūr I. After celebrating his victories over Rome, culminating in the capture of Emperor Valerian in 260, Šāpūr then evokes, in half words, other successful expeditions: "*And by me many other lands were obtained, and many [deeds of] fame and bravery were accomplished, which are not written here.*"[21] These nations are in fact quoted in another passage of the same inscription, listing the countries subject to the hegemony of the *šāhān šāh*.

I, the Mazdā-worshipping god Šāpūr, king of kings of Iran and Not-Iran, whose brood [is] of the gods, son of the Mazdā-worshipping god Ardašīr, king

[21] ŠKZ § 31, translation by Jake Nabel adapted from P. Huyse, *Die dreisprachige Inschrift Šābuhrs I. an der Ka'ba-i Zardušt (ŠKZ)*, London, 1999, 1, p. 44.

of kings of Iran, whose race [is] of the gods, grandson of the god King Pābag, am lord of Iran. And I possess the lands of Persia, Parthia, Xūzestān, Mēšān, Asūrestān, Nōdšīragān (Adiabene), Arbāyestān, Azerbaijan, Armenia, Wiržān (Iberia), Sīgān, Ardān (Albania), Balāsagān, up to the Caucasus mountains and the gate of the Alani, and the entire range of the Elburz mountains, Media, Gurgān (Hyrcania), Merv, Harēw, and all of Abaršahr, Kermān, Sakestān, Tugrān, Makrān, Pārdān, Hindestān, Kušānšahr up to Pešāwar (?) and until Kāšgar (?), Sogdiana and Taškent, and on the far side of the sea Mazūn (Oman). And I made Pērōz-Šāpūr D—shar (?) by name, and I made Ohrmezd-Ardašīr Šāpūr by name. And all these numerous lands and rulers and regions were made tributary and subject to me.[22]

In the ŠKZ inscription, Šāpūr I uses the distinction between Iran and non-Iran to distinguish the regions temporarily conquered, namely Syria, Cappadocia and Cilicia, while he seems to have considered the territories formerly under Achaemenid obedience as part of Iran, particularly Armenia and South Caucasia[23]. Šāpūr perceived Iberia as an integral part of his Empire: this territory is in the list of peoples belonging to the Sasanian domain. Amazasp's status as it appears in the inscription ŠKZ is far from negligible because this man was among the ruling elites of the Sasanian domain, occupying the rank of Prince of Empire (*šahrdārān*). Among the list of these dignitaries under the domination of Šāpūr I, the name of Amazasp, king of Iberia, after the kings of Adiabene, of Carmania and the queen of Mesene, remains in good stead among Sasanian king's relatives and loyal servants[24]. While being subjected to the king of kings, the *šahrdārān* could claim the attributes of divine glory (*xwarrah*) and govern vast territories of the domain subject to the authority of the Sasanian sovereign[25].

The appearance of Iberian King Amazasp in the inscription of Šāpūr I in Naqš-i Rustam with other sovereigns gravitating into the orbit of Iran leads to analyze the role played by a princely confederation resulting from the association of great Parthian families Razz, Sūren, Kāren, Mihrān and Varāz, which was one of the essential supports of Sasanian power. The domains of these

[22] ŠKZ § 1-5, translation by Jake Nabel adapted from P. Huyse, *op. cit.*, 1999, 1, p. 22-25, modified.

[23] B. Dignas and E. Winter, *op. cit.*, 2007, note 18 p. 57.

[24] P. Harper and P. Meyers, *Silver Vessels of the Sassanian Period, I. Royal Imagery*, New York, 1981, p. 16 as well as R. Frye, "Notes on the early Sassanian State and Church", in *Studi Orientalisci in onore di Giorgio Levi Della Vida*, volume 1, Rome, 1956, p. 335, consider Amazasp as a member of the Sasanian royal family. D. Braund, *Georgia in Antiquity*, Oxford, 1994, p. 240.

[25] P. Pourshariati, *Decline and Fall of the Sasanian Empire*, London – New York, 2008, p. 48.

princes would have been integrated into Sasanian Empire in the form of semi-independent states, and their fidelity assured to the *šāhān šāh* was rewarded by the maintenance of their privileges and curial dignity, as well as by the devolution of the autonomous management of their territories[26]. The integration of Iberia into the system of Iranian alliances between 261 and 298 would have been effected by the association of the new ruling dynasty, allegedly issued from the house of Mihranids, to this confederation of Parthian princes whose weight allowed it to impose on the Sasanian power the recognition of its prerogatives. Although the new ruling elites of Iberia were integrating the Sasanian orbit into this alliance, they nevertheless retained a certain flexibility in their political action. The complex Caucasian ground as well as the instable balance of power solicited in all points this mode of devolution of power to the princely houses able to adapt their allegiances according to changes of hegemony.

Šāpūr's inscription thus presents a first assessment of the Sasanian conquests made in Orient, where the Caucasus mountains appeared as the new frontier reached by Iranian hegemony. This first-hand source unfortunately remains silent on the modalities of this Sasanian intervention in South Caucasia. However, other documents have kept track of this campaign. The most explicit source, but not the most precise, is in a passage from the Chronicle of Arbela, a Syriac document composed in the 6th century CE.

From the first year, he [sc. Šāpūr I] had a war with the Chorasmians and the Medes of the mountain and defeated them in a deadly battle. From there he went to subjugate the Gelians, the Dailumians and the Gurganians, who inhabit the mountains near the last sea [sc. Caspian].[27]

Despite the problems of chronological reliability posed by this chronicle, it can be accepted that the *šāhān šāh* Šāpūr I undertook a vast operation of conquest of the territories bordering the Caspian Sea. The Gurganians clearly refer to the Hyrcanians, while the Gelians recall another people of the Caucasus, the Gelai, whom Strabo ranked among Scythian peoples in the vicinity of Albania (figure 2)[28]. The Chorasmian land, also called Khārezm, Khwārazm, or Khorezm, is situated on the lower Oxus, or Amu Darya, near the Aral Sea. This as-

[26] P. Pourshariati, *op. cit.*, 2008, p. 50.

[27] *Chronicle of Arbela*, Alphonse Mingana (ed.), p. 110, adapted translation.

[28] Strabo, *Geography*, XI, 5, 1: Gelai and Legai (Γήλας [...] καὶ Λήγας) are Scythian tribes living between Albanians and Amazons who dwell in Caucasian mountains. According to Plutarch, *Life of Pompey*, XXXV, 6, Gelai and Leges (Γέλαι καὶ Λῆγες) were separating Albania from Amazonian territory near Caspian Sea. The land of Gelai can probably be situated in Dagestan.

sociation of South Caucasia and Central Asia territories in the same movement raises the question of the links that could unite their sovereigns. The mention of Gurganians, Gelians and Chorasmians in the Chronicle of Arbela, which is in addition to that of Iberians, Albanians and Bactrians in the *Life of the Two Valerians*, could indeed corroborate other indications from Armenian sources, mentioning in particular a coalition formed around the Armenian king Xosrov.

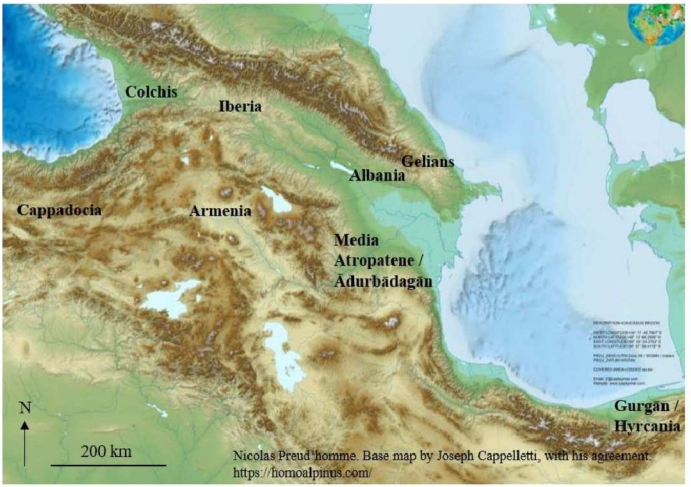


Figure 2 – Caucasian isthmus

But at the start of the next year Xosrov, king of Armenia, began to raise forces and assemble an army. He gathered the armies of the Albanians and the Iberians, opened the gates of the Alans and the stronghold of the Chor[29]; he brought through the army of the Huns in order to attack Persian territory and invade Asorestan as far as the gates of Ctesiphon[30].

[29] The stronghold of the Chor corresponds to the toponym Choray pahak, a pass near Derbent. R. Thomson, *Agathangelos: History of the Armenians*, Albany, 1976, note 4 p. 455.

[30] Agat'angelos, *History of the Armenians*, §19: „Արդ, ի միւս եւս ի գլուխ տարւոյն սկսաներ Խոսրով թագաւորն Հայոց գունդ կազմել եւ զօր բովանդակել, գումարել զզօրս Աղուանից եւ Վրաց, եւ բանալ զդրունս Ալանաց եւ զՃորայ պահակին, հանել զզօրս Հոնաց, ասպատակ դնել ի կողմանս Պարսից, արշաւել ի կողմանս Ասորեստանի, մինչեւ ի դրունս Տիսբոնի:" Translation from Robert W. Thomson, Albany: State University of New York Press, 1976, p. 37, with modifications.

There is at least one anachronistic detail in this passage. The Huns are designated here by the ethnic Honk', and assimilated to the Kūšāns in § 20: this ethnicity remains imprecise and reveals a datable composition of the 5th century[31]. A confusion is clearly made with the Hunnic invasion which managed to cross the Alan Gates in 395-397[32]. Except this point, it can be admitted that this narrative refers to an Arsacid coalition against the Sasanian in the 3rd century. The whole issue remains in the dating of the war led by the Armenian king Xosrov and its comparison with the rest of the indications given by the *Life of the Kings* about Asp'agur[33]. This Xosrov, according to Agat'angełos followed by Movsēs Xorenac'i[34], would have sought various peoples to resist Iran, including Iberians and Albanians, as well as members of his relatives residing in the land of the Kūšāns[35], even if the latter, in contrast to the nations of the Caucasus, did not rally to him. These pieces of evidence, testifying of a transnational association of Eurasian sovereigns united by political and family ties to various Arsacid branches, allow to measure the impact of the upheavals caused by the advent of the Sasanian of Iran, a swirl whose long wake marked the history of the Caucasian peoples for the following centuries.

[31] R. Thomson, *op. cit.*, 1976, note 5 p. 455.

[32] A. Giardina, "Roma e il Caucaso", in *Il Caucaso*, Spoleto, 1996, p. 119-142.

[33] Agat'angełos, *History of the Armenians*, §18-36. Stephen H. Rapp Jr. believes possible a reconciliation between on the one hand the record about Asp'agur appearing in the *Life of the Kings*, and on the other hand the narrative of Agat'angełos. S. Rapp, *op. cit.*, 2014, p. 242 and note 306 p. 243 for the bibliography on the circulation of Agat'angełos' work in Georgia. According to S. Rapp, *op. cit.*, 2014, p. 243, these similarities are the effect of narratives circulating in Caucasian circles by an oral tradition, even if the *Life of the Kings* (*K'art'lis C'xovreba*), 59, evokes as a source a *History of Persia* whose tenor appears quite mysterious.

[34] Agat'angełos, *History of the Armenians*, §20; Movsēs Xorenac'i, *History of the Armenians*, II, 67.

[35] It seems possible to identify here the Bactrians in *Historia Augusta* with the Kūšāns of Agat'angełos and Movsēs Xorenac'i. The migration of a Central Asian people, the Kūšāns (Kushans or Kuṣāṇa), led to the formation of an empire that brought together Bactria and northern India to the 3rd century CE. The development of communications, a contemporary extension of the Silk Road to the Augustean Empire, enabled Kūšāns to base their power on the control of commercial and intellectual networks transiting Central Asia. In order to base their legitimacy, the sovereigns of the Kūšāns assimilated the Hellenic culture and the government practices inherited from the Maurya Empire, in particular by promoting Buddhism. The third century India saw the two eroding empires in place, the Kūšāns occupying the northern Peninsula, around the Indus and Ganges valleys, while the Andhra Satavahana held the centre of the subcontinent (now Andhra Pradesh). The domain of the Kūšāns had not been able to reduce on its western border the autonomous satrapies held by two local lineages, one Pallava (Parthian), the other Saka (Scythian). After 124 and until 395, the dynasty founded by Chatahana, heiress of the Saka lineage of the Kardamaka, dominated the west of India (Gujarat and Kathiavar Peninsula). The Saka of the Malwa and the Mahāraṣtra were thus at the head of independent states. However, the expansionist policy of the Sasanian greatly weakened the Kūšān Empire: Persia seized Bactria, Arachosia and Kabūl region, thus controlling the ways of Silk Road. North India found itself fragmented in various potentates: a tribal confederation was established by the Nagas implanted in Mathura, Padmavati and Ahichatra, whose chiefs were called the Barashiva. A. Daniélou, *Histoire de l'Inde*, Paris, 1983, p. 168-179.

The hypothesis of a high dating for Xosrov's war, which is supposed to occur shortly after the advent of the first Sasanian *šāhān šāh* Ardaxšīr in 224, seems a priori to respond to the relative chronology of Agat'angełos, who considers the murder of the Arsacid Ardavān IV (r. 213-224) as the explicit reason for the war that was supposed to have been triggered against Iran by Xosrov, Arsacid king of Armenia[36]. However, the continuation of the narrative tends to negate this hypothesis. After some time that Agat'angełos did not specify much, this king Xosrov was assassinated with a large part of his family by the Parthian prince Anak[37]. Survived then of the massacre one of the sons of Xosrov, Trdat still a child, whose life was saved thanks to his exile in Roman Empire[38]. An ellipse then occurs in the history of Agat'angełos: the narrative takes place in Trdat's adulthood allegedly contemporary of Licinius' reign in Roman East (308-324), around eighty years after Ardaxšīr's advent[39]. However, all this narrative finds no answer in the context of the years 220-240, no Sasanian intervention against Armenia appeared to have occurred before the reign of Šāpūr I (r. 239-270)[40].

The possibility of a middle dating, which would place the conquest of Armenia by the Persians around 252-253, following this war of Xosrov, is defended notably by Marie-Louise Chaumont[41]. She thinks possible to identify the escape of the young Trdat welcomed in the Roman Empire with the grievance reproached to the Romans by Šāpūr I about Armenia, and which provides the *casus belli* to his second campaign against the Empire[42]. However, the Sasanian occupation of Armenian territory around 252 would have been realized by the creation of a province entrusted to a viceroy, Hormizd-Ardašīr, the son of Šāpūr I, mentioned with the title of "Great King of Armenia" in the royal inscription of Naqš-i Rustam[43]. Agat'angełos perhaps confused this Hormizd-Ardašīr, who succeeded his father for a short reign (r. 270 / 272-273), with Ardaxšīr I (r. 224-242). It would therefore be necessary, according to this hypothesis, to iden-

[36] Agat'angełos, *History of the Armenians*, §18.
[37] Agat'angełos, *History of the Armenians*, §25-34.
[38] Agat'angełos, *History of the Armenians*, §36.
[39] Following a victory against the Goths, and receiving the support of Licinius, Trdat was then established king of Armenia. Agat'angełos, *History of the Armenians*, § 37 ; § 39-47. About Licinius in Roman history: J.-M. Carrié and A. Rousselle, *op. cit.*, 1999, p. 208-217, 219-232.
[40] B. Dignas and E. Winter, *op. cit.*, 2007, p. 22.
[41] M.-L. Chaumont, "Conquête sassanide et propagande mazdéenne (III[ème] Siècle)", *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, volume 22, n. 4, 1973, p. 685.
[42] ŠKZ §9. A. Maricq, « Classica et Orientalia. 5. Res Gestae Divi Saporis », *Syria*, volume 35, fascicle 3-4, 1958, p. 295-360, here p. 308; P. Huyse, *op. cit.*, 1999, 1, p. 28.
[43] ŠKZ §33. A. Maricq, *op. cit.*, 1958, p. 316-317; P. Huyse, *op. cit.*, 1999, 1, p. 46. For an examination of Šāpūr I's intervention in Armenia, see M. Schottky, "Dunkle Punkte in der armenischen Königsliste", *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, 27, 1994, p. 231-232.

tify the Xosrov of Agat'angełos with the Arsacid king of Armenia deposed by the Sasanians in 252, and the *šāhān šāh* K'asre with Šāpūr I (r. 239-270).

The hypothesis of a low dating, which would place the war of Xosrov around the years 280, is based on the fact that Agat'angełos' narrative on the war against Xosrov is taken up in its main lines by the *Life of the Kings*, which explicitly places this war in the end of Asp'agur's reign (r. 265-284?). This position, defended by Cyril Toumanoff[44] and Stephen H. Rapp Jr., the latter identifying Kosaro with Xosrov II (r. 279 / 280-287) and K'asre with Bahrām II (r. 274-293)[45], however, doesn't take into account the probable date of installation of Trdat, son of the deceased Xosrov, on the throne of Roman Armenia under Diocletian, commonly placed around 287 for Western Armenia under Roman influence, and around 298, or after the peace of Nisibis, for the rest of Armenian kingdom[46]. By counting the years of education in exile supposed to precede his advent, this late dating leaves little time to establish the interreign separating Xosrov's fall and the advent of his son Trdat described by Agat'angełos.

Some details diverging from the narrative of Agat'angełos with the notice contained in the *K'art'lis C'xovreba* invite to further investigate the question of the tale building of Asp'agur's reign in the *Life of the Kings*, which probably mixes information from different sources. The notice on Asp'agur begins curiously by a lapidary indication: "*This Asp'agur built the fortified city of Ujarma*"[47]. Ujarma is a name of a little town with its castle in the Iori Valley, controlling a passage leading to the mountains of T'ianet'i, and that the Table of Peutinger seems to mention under the name of Ugubre as a step on a road connecting Albania to Iberia[48]. Then begins a digression, recalling the idolatry of the K'art'velian kings since Alexander, then the Sasanian advent in Iran. Following this, a short passage, which seems to be inspired by chapter 19 of Agat'angełos' *History of the Armenians*, reports the K'art'velian alliance with the Armenian king

[44] C. Toumanoff, *op. cit.*, 1969, p. 19-21.

[45] S. Rapp, *op. cit.*, 2014, p. 242.

[46] In 280, an agreement between Probus and Narsēs had given rise to a partition of Armenia, the western part being under the protection of the Romans, and the eastern part under the Sasanian domination. R. Thomson, *op. cit.*, 1976, p. xxxv. For the date of Trdat's advent, Movsēs Xorenac'i, *History of Armenia*, II, 82, indicates that this man "*ascended to the throne the third year of Diocletian*" (adapted from the translation by Annie and Jean-Pierre Mahé, Paris: Gallimard, p. 233). B. Dignas and E. Winter, *op. cit.*, 2007, p. 27, propose the date 290 for the restoration in West Armenia; p. 180 for his reign on the whole Armenian land after the peace of Nisibis.

[47] *Life of the Kings* (in *K'art'lis C'xovreba*), Simon Qauxč'išvili (ed.), 59$_5$: „ამან ასფაგურ აღაშენა ციხე-ქალაქი უჯარმა." Translation by Robert W. Thomson, Oxford: Clarendon Press, 1996, p. 69.

[48] R. Hewsen, *Armenia. A Historical Atlas*, Chicago 2001, map n. 59.

Kosaro (Xosrov) against Iran. The narrative then abruptly interrupted with a closing sentence: "*Then the kings of the K'art'li descended from P'arnavaz came to an end.*"[49] After this sentence, a long development narrates King Xosrov's assassination by the Armenian prince Anak, at the instigation of the Sasanian sovereign, which appears to have been taken from Agat'angełos[50], even if no direct evidence confirms or invalidates the hypothesis that the Georgian chroniclers of the pre-Bagratid era had direct or indirect access to the work of the Armenian historian. Once recalled Trdat's exile in the Empire, the chronicler of the *Life of the Kings* diverged from Agat'angełos by not mentioning the subsequent campaigns of the *šāhān šāh* pursuing the Romans on their borders, but by reporting a new narrative, according to which K'asre allegedly invaded the K'art'li, forcing Asp'agur to retire to Ovset'i (Ossetia), reduced to organizing the defense of his kingdom, until his death suddenly occurred. Some elements are reminiscent of the beginning of the notice which mentioned the fortification of Uǰarma, probably because of this war against Iran.

The writer of the *Life of the Kings* seems to have reworked a primitive record of Asp'agur's reign by adding a development inspired by Agat'angełos. The mention of Iberians with other Caucasian peoples coalition against the Persians in this Armenian source could have provided an opportunity for the editor to assimilate this offensive war of the Armenian king Xosrov, probably conducted in the 240's or at the beginning of the 250's[51], with the defensive war of the Iberian king which appears to have occurred later, more towards 260 than

[49] *Life of the Kings* (in *K'art'lis C'xovreba*), Simon Qauxč'išvili (ed.), 59$_{18}$: „ხოლო დაესრულნეს მეფენი ქართლისანი ფარნავაზიანნი." Translation by Robert W. Thomson, Oxford: Clarendon Press, 1996, p. 70.

[50] Agat'angełos, *History of the Armenians*, §34. In the ensuing chaos, Anak's two sons and his brother were put away from power by being supported by their adoptive parents. One of Anak's two sons was Gregory the Illuminator. By the intercession of Gregory, Trdat would have converted to the Christian faith around a controversial date, in 314 according to S. Rapp, *op. cit.*, 2014, p. 243.

[51] Movsēs Xorenac'i, *History of Armenia*, II, 72, seems to confirm this hypothesis of dating by positioning one of the campaigns of Xosrov under the reign of Philip the Arab (r. 244-249), and in appearing to place assassination of Xosrov by Anak under the reign of Valerian (r. 253-260). In II, 73, Valerian is indeed the last emperor quoted among those who may not help the Armenian king; in II, 76, this same Valerian is the one to which the Armenian dynasts would have turned to resist Iran after the assassination of Xosrov. The long reign of 48 years that Movsēs Xorenac'i attributed to Xosrov (II, 74) poses new chronology problems. Despite the resulting temporal dilution effect, Movsēs Xorenac'i nevertheless seems to commit confusions in the diachronic distribution of events. Thus, in II, 77, the Armenian historian evokes a peace between Probus (r. 276-282) and a *šāhān šāh* named Artašir. However, it seems according to Mahé 1993, note 4 p. 376, that this passage makes an anachronistic reference to occupation of Armenia by Šāpūr I (r. 240-270) and his son Hormizd-Ardašīr (r. 270-271). About Philip the Arab in Movsēs Xorenac'i's work, see G. Traina, "L'Armenia nel III secolo : note di lettura", *Electrum*, 7, 2003, p. 131-143, here p. 131-136.

circa 280. Despite its anachronism, this addition finds a logical explanation, since Agat'angełos as well as the editor of the *Life of the Kings* wished to explain how Sasanian Iran jostled the former Arsacid preeminence in Caucasus. On the other hand, it is hardly certain that the last Iberian sovereign who ruled before the advent of the Mihranid was actually named Asp'agur, since no contemporary source of events attests to this name for an Iberian king.

The new Iberian dynasty which came to power is traditionally called Mihranid or Chosroid in historiography, by reference to Mirian presented as the son of the Persian king Xusrō in the Georgian chronicle *Life of the Kings*[52]: this princely house is one of the most important Parthian families of Sasanian Iran, akin to the royal family[53]. Under the Sasanians, the Mihranids and other lines of Parthian nobles exercised their power over a large northern part of the Iranian world: thus competed the houses of the Kārin, Ispahbudān, Sūrēn and Kanārangīyān[54], controlling more or less the provinces of Ādurbādagān and Xwarāsān. As a consequence, South Caucasia could appear for the Mihranids as an extension of the kūst-i Ādurbādagān. These Parthian dynasts implanted with non-Iranian populations seem to have tended to assimilate into the dominant ethnic group: the adoption of Mazdaism in its K'art'velian form, followed by Christianity during the fourth century, constituted the religious aspect of this phenomenon of acculturation. Parthian elites actively contributed to nurish a religious life marked by the hybridization of Jewish, Manichaeans and Christian contributions with an indigenous Mazdean background[55]. Like the other aristocratic families of the Caucasus, the Mihranids weaved fruitful matrimonial alliances, which sometimes extended even to the Sasanian dynasty.

Establishing in South Caucasia a branch of this Iranian princely house would have resulted, according to Georgian chronicles, in the new dynasty of Chosroids or Xosroiani (ხოსროიანი): this appellation comes from the fact that these K'art'velian kings claimed to descend from a certain Xusrō, the *Life of the Successors of Mirian* assimilating explicitly Sasanians to Chosroids[56]. However,

[52] *Life of the Kings* (*K'art'lis C'xovreba*), Simon Qauxč'išvili (ed.), 64.
[53] S. Rapp, *op. cit.*, 2014, p. 244-245.
[54] N. Garsoïan, *The Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand (Buzandaran Patmut'iwnk')*, Cambridge, Massachusetts, 1989, s. v. "Kamsarakan" and "Karēn", p. 382-383.
[55] S. Rapp, *op. cit.*, 2014, p. 245.
[56] *Life of the Successors of Mirian* (*K'art'lis C'xovreba*), Simon Qauxč'išvili (ed.), 136_{18}: «[...] მეფეთა ხუასროვანთა», «[...] *the* [Persian] *kings descendants from Xusrō*». In Georgian sources, Xusrō is both a proper name and a generic term to designate Sasanian *šāhān šāh*s. S. Rapp, *op. cit.*, 2014, p. 41-42 and note 317 p. 245. C. Toumanoff, *op. cit.*, 1963, note 105 p. 83-84.

in the Sasanian genealogy known in epigraphy, namely the inscription ŠKZ of Šāpūr I in Naqš-i-Rustam (262) and the inscription NPi from Narsē in Paikuli (293), no trace of a Mirian among the royal princes is identifiable. The only contemporary testimony that can attest to the historicity of this sovereign is the mention of a king of Iberia named Meribanes in Ammianus Marcellinus, for the winter of 360-361, during the reign of Constantius[57]. The testimony of Movsēs Xorenac'i, although later, remains reliable to some extent: the Armenian historian mentions in his narrative a Christian prince named Mihran and who ruled Iberia during the first decades of the fourth centuries[58]. However, none of these sources attests the assumption that this Mihran or Mirian would have been the first Mihranid king during the last decades of third century. If Šāpūr I's trilingual inscription testifies to the advent of a new Iberian dynasty, then the first Mihranid king of Iberia would be Amazasp.

Attemps to identify Amazasp in ŠKZ with an homonymous sovereign of the Georgian chronicle *Life of the Kings* have been advanced by several scholars. This text redacted between 790 and 813 was the last step of an epic tradition transmitted throughout centuries by songs elaborated by court minstrels (*mgosanni*) and the official writings of the Iberian chancelleries[59]. Two Amazasps appear in this chronicle – an Amazasp I diarch with his coregent Derok[60], on the other hand an Amazasp II, Arsacid king censed to have reigned at the end of the second century[61]. This Amazasp II is said to have won a war against Ossetians with Armenian support, before changing his political line by an alliance with Persia[62]. Becoming impopular owing to his haughty mind and his purges among K'art'velian aristocrats, Amazasp II faced with a rebellion that led to a war against Armenians, Romans (called Greeks in the chronicle), Ossetians, Megrelians and seditious K'art'velians, which finally caused king's death in his defeat[63]. Even if traditional chronology doesn't support the hypothesis identifying this Amazasp II and ŠKZ's Amazasp, it is possible that some reminiscences from the reign of this last character had been transmitted into this notice with a high quantity of fictional inventions. A nutshell of truth can be extracted about

[57] Ammianus Marcellinus, *Roman History*, XXI, 6, 6-8.
[58] Movsēs Xorenac'i, *History of the Armenians*, II, 85-86.
[59] S. Rapp, *op. cit.*, 2014, p. 12.
[60] *Life of the Kings* (*K'art'lis C'xovreba*), Simon Qauxč'išvili (ed.), 50. C. Toumanoff, *op. cit.*, 1969, p. 15-16 attributed to this king a reign between 106 and 116.
[61] C. Toumanoff, *op. cit.*, 1969, p. 17 proposes as dates of reign: 185-189 CE.
[62] *Life of the Kings* (*K'art'lis C'xovreba*), Simon Qauxč'išvili (ed.), 54-57.
[63] *Life of the Kings* (*K'art'lis C'xovreba*), Simon Qauxč'išvili (ed.), 57.

some details: a twist in diplomatical policy through an alliance with Persians, a war between two coalitions involving Persia, Romans, and Caucasian peoples, heavy losses in Iberian aristocracy and royal house. On the other side, it is as well possible to consider that this notice of Amazasp II might be related to other sources remaining unknown and that the similarities with the ŠKZ's Amazasp could be only pure coincidences. If echoes of the Mihranid revolution could be present in Georgian sources, however the memory of Amazasp as the founder of a new royal lineage did not perpetuate, insofar as K'art'velian chroniclers preferred to attribute to the first Christian king of the K'art'li, Mirian, the honor of founding the dynasty to which he belonged. The first K'art'velian historiography clearly retained the major event of a dynastic change in Iberia during the third century, but forgot the name of the first king, probably Amazasp figuring on Šāpūr I's inscription.

Despite profound distortions affecting Caucasian sources, it is possible to raise the idea of a dynastic change at the head of the Iberian kingdom between 260 and the middle of the years 280. The actual change of allegiance of the Iberian power in favor of Iran, the mention of an expedition of Šāpūr I directed against the allies of Iberia and having pushed at least to the southeast part of Caucasia, as well as the account of the founding of a new Mihranid dynasty by the will of a Sasanian king narrated in the *Life of K'art'li*, are all clues that allow to advance this interpretation. None of these sources reported an invasion of Iberia, but it is probable that this Sasanian expedition directed against the allies and neighbors of the Iberian king also had serious consequences for this Caucasian kingdom. It is possible to imagine that Šāpūr I, after submitting the peoples of the Caspian Sea, either pursued its victorious campaign in Central Caucasus, or obtained by diplomacy the formal submission of Iberians and other Caucasian nations mentioned in the inscription on the Ka'ba of Zoroaster.

Two dating possibilities can be advanced on the date of Mihranid revolution in Iberia. The high hypothesis, in my opinion, most probable with regard to the available sources, would be to place the advent of this new dynasty following Šāpūr's campaign in South Caucasia. The date of this expedition is problematic: it is placed by the Chronicle of Arbela in the first year of the reign of Šāpūr, around 240-241[64]. This source is, however, far from reliable on chronology, and if this indication was accurate, it would then be difficult to reconcile it with *Historia Augusta* which attests that the Iberians were in the Roman alliance

[64] *Chronicle of Arbela*, Alphonse Mingana (ed.), p. 110.

twenty years later, at the time from the Valerian's capture in 260. Fortunately, a *terminus ante quem* is clearly fixed by the inscription ŠKZ on the date of 262, when the king of Iberia Amazasp affirms his allegiance to the *šāhān šāh*. This date of 262 can be deduced from the fact that Šāpūr's inscription doesn't mention any event posterior to this moment, particularly Odaenathus' successful campaign against Persians in Mesopotamia (262-264)[65]. If it is not excluded that ŠKZ be composed later in Šāpūr's reign, until his death in 270, nevertheless the idea of a date which corresponds to the highest point of Šāpūr's domination on the Near-East has my preference. As a consequence, 261 CE could be a satisfactory date to locate in time this Iberian revolution.

During Zenobia's reign on Palmyra (r. 267-272), which ended with the defeat of this Palmyrenian queen captured by Aurelian (r. 270-275), the Sasanian power chose not to intervene directly[66]. However, the presence of Iberians among the captives appearing in Aurelian's triumph in 274 might suggest that the king of Iberia had sent some military support to Queen Zenobia[67]. If this was proved, then it would be an effective testimony to the reversal of the alliance made by the Mihranids against Rome, even if the *Historia Augusta* also ranks the Iberians in a list of oriental peoples who would have Aurelian as a god on earth[68]. Should there be excessive exaggeration, or the mark of a resumption of diplomatic relations between the Iberian kingdom and the Roman imperial power? The lack of reliability affecting this source compounded at the end of the fourth century does not allow to go beyond the stage of the hypothesis. It remains that this set of testimonies suggests that in 270 at the latest, a complete reversal of the Iberian royalty had led to a change of alliances for Sasanian ben-

[65] B. Dignas and E. Winter, *op. cit.*, 2007, p. 159-160. P. Huyse, *op. cit.*, 1999, 1, p. 10-14, argues that the inscription must have been engraved probably between the capture of Valerian during the summer of 260 CE and the beginning of the war with Odaenathus of Palmyra circa 262.

[66] B. Dignas and E. Winter, *op. cit.*, 2007, p. 25.

[67] *Historia Augusta*, "Life of Aurelian", XXXIII, 1, 4 : «[...] *praeter captiuos gentium barbararum, Blemmyes, Exomitae, Arabes Eudaemones, Indi, Bactrani, Hiberi, Saraceni, Persae cum suis quique muneribus, Gothi, Alani, Roxolani, Sarmatae, Franci, Sueui, Vandali, Germani, religatis manibus, captiui utpote*» ; «[...] *not to mention the prisoners of barbaric peoples, Blemmyes, Exomits, the inhabitants of Arabia Felix, Indians, Bactrians, Iberians, Saracens, Persians, all with their gifts, Goths, Alans, Roxolani, Sarmatians, Franks, Suevi, Vandals, Germans, with tied hands, since they were prisoners*». Adapted from the translation of François Paschoud, Paris: Les Belles Lettres, 1996.

[68] *Historia Augusta*, "Life of Aurelian", XLI, 10 : « *Illum Saraceni, Blemmyes, Exomitae, Bactrani, Seres, Hiberi, Albani, Armenii, populi etiam Indorum ueluti praesentem paene uenerati sunt deum* » ; « *He is the man that Saracens, Blemmyes, Exomites, Bactrians, Seres, Iberians, Albanians, Armenians and even the peoples of India venerated almost like a god descended on Earth* ». Adapted from the translation of François Paschoud, Paris: Les Belles Lettres, 1996.

efit. The idea of a dynastic revolution seems probable in view of rupture in archaeological documentation and distorted echoes of Mihranids' advent in the Georgian chronicles.

The alternative hypothesis of low dating is privileged by supporters of a fideistic approach on Georgian sources, seeing in Mirian the first king of this dynasty established by the Sasanian power. The advent of the new Iberian king would thus be likely, according to Cyril Toumanoff, to be connected to the unsuccessful offensive of Carus (r. 282-283)[69]. In an Iranian world crossed by internal rivalries, the pro-Roman elites ruling Armenia and Iberia would have taken advantage of Probus' preparations (r. 276-282) for his expedition to Mesopotamia, implemented by Carus, to ranger against the Persians. Following the death of Carus and the withdrawal of the Roman army decided by Numerian (r. 283-284), the supporters of Bahrām II (r. 276-293) supposedly resumed the initiative in Iberia and placed at the head of the kingdom a protégé of the *šāhān šāh*, who allegedly inaugurated the Chosroid or Mihranid dynasty[70]. Bahrām II would therefore have led a policy of strengthening the Iranian presence in South Caucasia, which passed through the control of the strategic crossroads of Mc'xet'a. The problem with this low hypothesis is that it is not explicitly corroborated by any contemporary epigraphic testimony to events or any literary source. The only indication in favour of this hypothesis would be the resumption of Roman currencies imports in Iberia with Carus' coinage (figure 3), but the vagaries of monetary finds invite caution in interpretation. Even the *Life of the Kings* evokes nothing about the reign of Asp'agur that can be akin to Carus' expedition. Due to the lack of additional elements and taking into account the uncertainty of this dating, this choice of the years 260-262 will be held to date the dynastic change in Iberia and the entry of this country into the Sasanian orbit.

With the end of internal dissension during the reign of Narsē (r. 293-302), the Sasanians attempted to revive an expansionist policy. In 296, this Iranian sovereign took advantage of the fact that the Romans were busy suppressing a revolt in Egypt to invade the Roman part of Armenia[71]. It is possible that on this occasion the participation of the Iberians alongside the Persians was sought, since an anonymous king of Iberia is among the sovereigns subject to the *šāhān šāh* on the inscription of Narsē in Paikūlī (NPi) erected between 293 and 296[72].

[69] C. Toumanoff, *op. cit.*, 1969, p. 21-22.
[70] B. Dignas and E. Winter, *op. cit.*, 2007, p. 25-26.
[71] B. Dignas and E. Winter, *op. cit.*, 2007, p. 28.
[72] *Inscription of Narsē in Paikuli* (NPi) §91-94, Helmut Humbach and Prods O. Skjærvø (ed.), part 3.1, 1983, p. 70-73.

The inscription of Paikuli distinguishes two lists, one composed of kings and sovereigns of consequent territories, the other mostly composed by lords and small potentates. In the first list, kings are quoted according to the geographical position of their kingdoms, in an order from east to west. This inscription mentions, in particular, Trdat, Arsacid king of Armenia, and includes the king of Iberia preceded by the king of the Mskyt'n, who could designate the Massagetes[73] or Moschians, and followed by the king of Syk'n, perhaps Machelones[74]. The rest of the list shows sovereigns and potentates in a lower position than Iberian king. The clarifications made by Narsē closing this list clearly establish the link between these local leaders and the practice of embassy at the Sasanian Court acknowledging *šāhān šāh*'s supreme domination. Narsē therefore considers the Iberian king as one of his allies and dependent on his suzerainty, crowned only with his assent. Despite the return of a formal Roman protectorate on Iberia with the Treaty of Nisibis concluded in 298 between Diocletian and Narsē[75], in which the king of Iberia should receive the insignia of his power from the Romans[76], the Mihranid dynasty could remain on its throne and keep its links with the Iranian world.

The consequences of the Mihranid revolution in Iberia are particularly visible in archaeological data. A deep cut appears in our sources during the second half of the third century CE. In excavation reports, the Greek and Aramaic official epigraphy disappeared, while Roman currencies vanished from the monetary circulation (figure 3), to the benefit of coinages representing the Iranian sovereigns (figure 4). The princely steles of Armazi were removed from their sites to disappear or serve, such as those of Pitiaxes Śargas and Princess Serapeitis, of reused stones for graves[77]. These material evidences suggest a major dynastic change, culminating in the advent of a new ruling elite wishing to mark its rupture in terms of political identity with ancient Iberian kings.

[73] H. Humbach and P. Skjærvø, *The Sassanian Inscription of Paikuli,* 1983, 3. 2., p. 126.

[74] D. Braund, *op. cit.*, 1994, p. 241, identifies the Syk'n with the Machelones. Walter Bruno Henning defended an alternative thesis by assimilating Syk'n with the province of Siunik' or Sisakan, located in Eastern Armenia south of Lake Sevan. H. Humbach and P. Skjærvø, *op. cit.*, 1983, 3. 2., p. 126. P. Huyse, *op. cit.*, 1999, 2, p. 23-24.

[75] B. Dignas and E. Winter, *op. cit.*, 2007, p. 122-130. D. Braund, *op. cit.*, 1994, p. 246.

[76] Peter the Patrician, fragment 14 (*Fragmenta historicorum graecorum*, IV, 189) : "*The main points of the ambassador's message were the following*: [...] *that the king of Iberia should owe his royal status to the Romans*", translation from B. Dignas and E. Winter, *op. cit.*, 2007, p. 124.

[77] A. Ap'ak'iże and *alii*, *Мцхета: итоги археологических исследований* I. *Археологические памятники Армазис-Хеви по раскопкам 1937-1946 гг*, Tbilisi, 1958, p. 72.

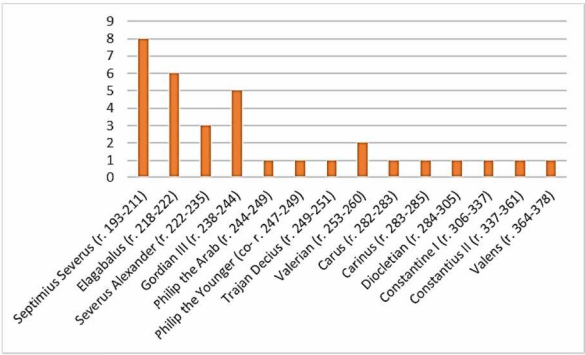


Figure 3 – Finds of Roman coins in Iberia for the 3rd and 4th centuries CE[78]

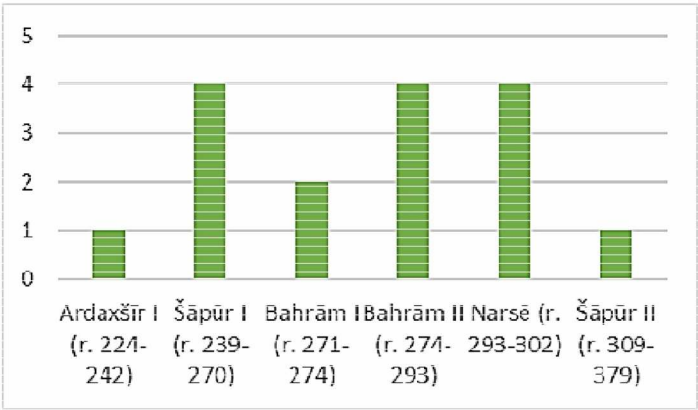


Figure 4 – Finds of Sasanian coins in Iberia for the 3rd and 4th centuries CE[79]

[78] Number of coins found in the excavations of Mc'xet'a, Ağaiani, Nastakisi, Zğuderi (Kareli region), Erco, Magranet'i, Kušanaant Gora (T'ianet'i Region) and Jinvali (Dušet'i Region). Source: "Money circulation in Kartli/Iberia in the 1st-4th cc. A.D.", Tbilisi State University, 2013, last consultation: 20/07/2018. URL: http://geonumismatics.tsu.ge/en/catalogue/types/?type=28.

[79] Source: M. Tsotselia, "A General Survey of Coinage in Georgia in AD 221-626 (based on the Georgian State Museum collection)", in C. Asins, C. Alonso and P. Morán (ed.), *XIII Congreso Internacional de Numismática, Madrid, 2003: actas-proceedings-actes*, volume 2, Madrid, 2005, p. 1678.

Dynastic change has been accompanied by profound social and political changes, insofar as the former Iberian elite was visibly decimated by the ravages of Persian intervention in 261. On the site of Zğuderi, in Šida K'art'li, the last sarcophagus deposited in the aristocratic cemetery dates from about 250 CE[80]. The excavations of Zğuderi were able to make known an example of regional aristocracy having lived in this locality of Iberia inland during the first half of the 3rd century CE: Kabrias and Matrona[81], a certain Gellos or Geminos, whose portrait follows the conventions of representations for the Greek philosopher[82], Euphrates, Atropates and Khed[...][83]. The aristocratic goods exhumed from the excavations of Zğuderi tend to attest to this cultural hybridization of the Iberian ruling elite. Several silver dishes from tomb n. 3 were engraved with the names of their owners: one of them bears the name of Euphrates in Armazian and Greek letters[84], another one is Atropates in Aramaic[85], while a silver spoon carries in Greek and Aramaic the abbreviation of the name of its holder[86]. The bilingualism of the Iberians princes was thus openly claimed and displayed in the insignia of their prestige. The pro-Roman orientation of these princes of Zğuderi is particularly apparent in the currencies of the Antonine and Severan dynasties found here[87]. The rich Iberian city was perhaps looted, given the contrast between, on the one hand, the sumptuous burial material of the three aristocratic tombs dated from the end of the second century and the first half of the 3rd century, and, on the other hand, the two tombs of the fourth century, whose inventory proves to be very meagre[88]. The Iranian intervention in 261 CE would have operated a purge in the pro-Roman milieus of the Iberian aristocracy. Because of the looting and confiscation of property, the former elite of the kingdom saw its economic power vanishing with its political power. The new Mihranid rulers had to find their own way to legitimate their domination, and this borrowed path was Christianism.

The Iberian revolution of the third century was also religious: the period experienced a efflorescence of Zoroastrian, Manichaean and Christian missions

[80] D. Braund and *alii*, *The Treasures of Zghuderi (Georgia)*, Tbilisi, 2009, p. 16-17. An aureus minted by Gordian III around 240 allows to date the grave to the middle of the third century CE.
[81] D. Braund and *alii*, *op. cit.*, 2009, p. 30-31.
[82] *Ibid.*, p. 44-45.
[83] *Ibid.*, p. 74-79.
[84] *Ibid.*, p. 76-77.
[85] *Ibid.*, p. 78.
[86] *Ibid.*, p. 74 : XHΔ / כעד.
[87] *Ibid.*, p. 15 : aurei of Antoninus Pius, Faustina the Elder, Marcus Aurelius, Commodus, Caracalla, Elagabalus and Severus Alexander have been found in aristocratic graves excaved in Zğuderi or near them.
[88] D. Braund and *alii*, *op. cit.*, 2009, p. 28.

in South Caucasia. Some fragments of Manichaean texts, including mission stories preserved in the Turkestan desert, attest to the existence of a Manichaean mission in Waručan or Waruzān, a country ruled by King Haβzā or Hamazasp. Thanks to the comparison with the 3rd century Sasanian inscriptions, the Waručan or Waruzān can be identified with K'art'li. Haβzā or Hamazasp is certainly the king appearing on the Greek inscription of Šāpūr I to Naqš-i Rustam: an identification seems possible with the Amazasp supported by Sasanians to the Iberian throne[89]. The M216b fragment from a Manichaean text in Central Asia reports a theological dispute organized at the Court of King Haßzā of Waručān or Amazasp of Iberia[90]. Although this fragment M216b does not identify the name of the Manichaean missionary, it is certain that the latter was in theological confrontation with the representatives of rival religions, a debate attended by Haßzā. The king of this country had a vision of Mani, before inviting the prophet to come and explain his faith, as a result of which the sovereign granted his support to Manichaeism, perhaps going so far as to convert himself to this new religion[91]. These fragments are a remarkable testimony to the spiritual boiling that pervaded the atmosphere during the second half of 3rd century CE. This encounter between an Iberian king and a missionary can be compared with Mani's coming to the court of Šāpūr I at his coronation around 242 or 243[92]. As first Iberian ruler in place after the Persian intervention in South Caucasia between

[89] T. Mgaloblishvili and S. Rapp "Manichaeism in Late Antique Georgia?", in J. Van den Berg, et *alii* (ed.), *"In Search of Truth"*, Leiden – Boston, 2011, p. 263-290, here p. 272-275; C. Toumanoff, *op. cit.*, 1969, p. 18-19.

[90] M216b, text from T. Mgaloblishvili and S. Rapp, *op. cit.*, 2011, p. 269-270: «... [*he saw*] *the figure of the Apostle* [*Mani*] *and fell on his face and became unconscious. The people were* [*amazed*]. *Thereupon [they] prayed: 'To us ... Jesus ... we shall ...' ... he overcame the teachings of the* [*other*] *religions by their own evil. Hβz* [*sc. Haβzā*], *the Waručān-Šāh*, [*says*]: « *What is all this take about?*». *They said*: «*It is ... but ... Hβz' ...*». The authors based on W. Henning, "Waručān-Šāh", *Journal of the Greater India Society*, 11/2, 1944, p. 85-90, here p. 85-86 for the translation of M216b, reprinted in W. Henning, *Selected Papers: encyclopédie permanente des études iraniennes* / 2. Acta Iranica, 15, Leiden, 1977, p. 225-226. See also W. Sundermann, *Mitteliranische manichäische Texte kirchengeschichtlichen Inhalts*, Berlin, 1981, p. 24-25. This fragment is described in M. Boyce, *A Catalogue of the Iranian Manuscripts in Manichaean Script in the German Turfan Collection*, Berlin, 1960, p. 16. The fragment M216c relates to Mani's proselytism in Seleucia (Vēh-Ardašīr), before the dispatch of "Bishop Adda" to Byzantium: J. Asmussen, *Manichaean Literature*, Delmar, New York, 1975, p. 21.

[91] H.-J. Klimkeit, "Manichaean Kingship: Gnosis at Home in the World", in M. Heuser and H.-J. Klimkeit, *Studies in Manichaean Literature & Art*, Leiden – Boston – Köln, 1998, p. 212-228, here p. 215.

[92] G. Casadio, "Mani versus Mazdak: The prophet and his king in pre-Islamic Iran", in L. Martin (ed.), *Religious Transformations and Socio-Political Change: Eastern Europe and Latin America*, Berlin – New York, 1993, p. 41-60, here p. 41-43. Mani's missionary activity is located in the years 242-274.

260 and 262, Amazasp had to set new foundations for the new dynasty established in Iberia on the rubble of the former pro-Roman power. Since Mani succeeded in converting two brothers of the *šāhān šāh* before reaching Šāpūr himself, an Iberian king who owed all his power to the will of the Iranian sovereign had every interest in integrating himself into the same denominational obedience as his protector. The alliance with an expanding religious community could connect the sovereign into a transnational network throughout the Orient. By appearing in the entourage of the king, the missionary conferred a religious legitimacy on royal power, while displaying his own privileged position in the Court, in relation to the other denominational parties. This double quest for religious and political favor created a situation of emulation, in which new religious denominations with their own networks emerged.

This Manichaean progression was carried concomitantly with a thrust of Iranian Zoroastrianism driven by Sasanian power. It was at the end of the years 280 that the inscriptions of the Magus Kirdīr, also called Kartir, were engraved on the Ka'ba of Zoroaster at Naqš-i Rustam. The first narrative tells the different stages of a priest's career, through the reigns of four successive kings who fill him with honors and titles. The magus justifies his ascent by the vigorous action he led in favor of Zoroastrianism, by the development of liturgy, temples and staff attached to them, while seeking to reduce the influence of rival cults, growing Manichaeism as well as Christianity, and to put back in the right path those among priests who took them at their ease in the practice of ritual or doctrine. Kirdīr seems to have also transformed pagan places of worship into Zoroastrians shrines[93].

And a lot of fires and magi in the countries of Ērān, in Fārs, Parthia, Babylonia, [...] Mesene, Adiabene, Azerbaijan, Isfahān, Ray and Kirmān, Seistan, Gurgān, [...] up to Pešāvar, I made them prosperous, and in the countries of Anērān also, the fires and magi that were in the countries of the Anērān, where the horses and men of the King of Kings had reached, in the city of Antioch and the country of Syria and what depends on the province of Syria, the city of Tarsus and the land of Cilicia and what depends on the province of Cilicia, the city of Caesarea and the country of Cappadocia and what depends on the province of Cappadocia, up to the border of the country of Greece, and the country of Armenia, and Iberia, and Albania and Balāsagān up to the door of the Alans, [that]

[93] M. Sprengling, "Kartīr, Founder of Sasanian Zoroastrianism", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, volume 57, n. 2, April 1940, p. 197-228. M. Sprengling, "From Kartīr to Shahpuhr I", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, volume 57, n. 3, July 1940, p. 330-340.

King of Kings Šāpūr, with his horses and his men, had beaten, and that he had plundered, burned by fire and ruined. Here too, on the order of the King of Kings, I was the one who organized the Magi and the fires in these countries, I did not allow any damage or looting, and what was plundered, I even took it and I returned it to his own country[94].

Kirdīr proclaims that the fire altars as well as Zoroastrians priests were settled in the countries of Iran and non-Iran. With other territories under Sasanian domination, such as Armenia and Albania, Iberia is explicitly included in non-Iran, along with the localities of Roman provinces, including the cities of Syria, Cappadocia and Cilicia, occupied during Šāpūr's campaigns around 260. Kirdīr's inscription thus accredits the thesis of a Sasanian invasion in South Caucasia. The concept of non-Iran was not political, but ethnic in Kirdīr's eyes. Indeed, although Iberia and Caucasus are distinct from Iran, these territories are, however, under political and religious dependence of the Sasanian Empire[95].

In such a Mazdean soil the forms of Caucasian Christianity gradually grew. Although the arrival of the first Christians in Caucasus remains plunged into obscure origins, it is nevertheless possible to place in the third century the development of a visible Christian influence in the adoption of new modes of burial and in the appearance of new symbols in funeral material[96]. Before the last third of the fourth century, the Christianization of Iberia did not seem to have greatly interested its contemporaries[97]. In fact, archaeological evidences attest in the Iberian kingdom to a first hybrid monotheism, tinted with esotericism[98], of which it is not known whether it was more of Judaism than of Manichaean influences or even Hypsistarianism, due to Iberian connection with

[94] Adapted from P. Gignoux (ed.), *Les Quatre inscriptions du mage Kirdīr, textes et concordances*, Paris, 1991, p. 71, modified. Translation from the compilation of three inscriptions of Kirdīr: a first one on the Ka'ba of Zoroaster (KKZ, § 15) appearing below ŠKZ; the second one in Sar Mašhad (KSM, §23-24); and finally the copy of KSM to Naqš-i Rustam appearing to the right of the great relief of Šāpūr I's victory (KNRm, §46-48).

[95] M.-L. Chaumont, *op. cit.*, 1973, p. 684.

[96] W. Tabbernee (ed.), *Early Christianity in Contexts. An Exploration across Cultures and Continents*, Ada, 2014, p. 116-133 ; G. Kučuxiże / გ. კუჭუხიძე, "At the Sources of Conversion of Kartli to Christianity", / „ქართლის გაქრისტანების სათავეებთან", რელიგია, n. 3, 2010, p. 17-24.

[97] The first literary testimony about Christianization of Iberia appears only with Bacurius' story transcripted by Rufinus in his *Ecclesiastical History*, I, 10, edited at the beginning of the fifth century: N. Preud'homme, "Bacurius, the Man with Two Faces", იბერია-კოლხეთი / *Iberia-Colchis*, 13, 2017, p. 166-192. The expansion of the new religion in Caucasia during fourth century scarcely appeared among contemporary Christian literature, not very sensitive to the particular variations of the process in concerned territories: Eusebius of Caesarea, *Life of Constantine*, I, 8, 2-4.

[98] T. Mgaloblishvili Tamila and I. Gagoshidze, "The Jewish Diaspora and Early Christianity in Georgia", in T. Mgaloblishvili (ed.), *Ancient Christianity in the Caucasus*, Surrey, 1998, p. 39-58, here p. 53-58, about esoteric documents found in Georgia.

Cimmerian Bosphorus. The new Christians of the second and third centuries were recruited in all pagan groups and blurred the borders between communities, more than did mixed marriages between pagans of various ethnic groups. There was no single process of Christianization of Iberia, but a series of spin-offs that operated from several missionary clusters and adopted the peculiar characteristics of their receiving milieus.

During the 3rd and 4th centuries CE, these various religious tendencies bathed in an emulating atmosphere: with Mirian, the king of Iberia converted by the Christians, as with Haßzā, the "king of Waručān" approached by the Manichaeans. On the other hand, diverse forms of Zoroastrianism remained very influential in South Caucasia. These different beliefs shared common concerns for the protection of individuals, through the emphasis on health, the assurance of resurrection and a life in the hereafter; these objectives involved a struggle against the forces of evil, the emergence of new ascetic practices, and the quest for a community of worshippers enlarged by proselytism. This spirituality was particularly interested in the cosmopolitan milieus of urban centers in Kura Valley and, if it would have found followers among the aristocrats, it is unlikely that it could in that time, however, constitute a decisive factor influencing Caucasian policies. This religious revolution of Iberia was indeed without questioning the existing social and political structures, which remained shaped by the Iranian model. Aristocratic values appear through the royal legitimacy of *farr* or *xwarrah*, duels, hunting, nurturing by foster parents, marriages and vengeance have not disappeared with Christianization[99]. Religious change could not have happened without finding an appropriate way of adapting to the reception context.

Caucasus in Late Antiquity has been therefore the product of encounters between transcultural phenomena and a diversity of reception environments in emulation, due to a context worked by political and religious dynamics. The particularities and deep originality shaping Caucasian history have been paradoxically the fact of the very large openness of its societies to foreign influences, dynamic combined with profound capacities to adapt to these changes on the local level. During the third century, political changes in Iberia where a new pro-Iranian dynasty came to the throne recovered long-time mutations in religious sensibilities. During the following centuries, these needs of refounded legitimation expressed by royal powers found their expression in officialized forms of Christianism, bound to cement union between Caucasian sovereigns, princes and peoples, with their own national clergies, liturgies and writings.

[99] S. Rapp, *op. cit.*, 2014, p. 227-231, 238-240.

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XIV
თბილისი. 2018

ნინო სილაგაძე
ასოცირებული პროფესორი, თსუ

სასანური მოტივები ქართლის (იბერიის) სამეფოს არქიტექტურისა და სახვითი ხელოვნების ზოგიერთ ნიმუშში

ანტიკურ ხანასა და ადრეული შუა საუკუნეებში ქართულ სამყაროს მჭიდრო კონტაქტები აკავშირებდა ისლამამდელ ირანთან. ბუნებრივია, რომ პოლიტიკური და ეკონომიკური კავშირების პარალელურად ვითარდებოდა აგრეთვე ქართულ-ირანული კულტურული ურთიერთობებიც, რაც ასახულია ჩვენი ქვეყნის როგორც წინარექრისტიანული, ასევე ქრისტიანობის გავრცელების პირველი საუკუნეების ეპოქების ხელოვნებაში. განსაკუთრებით ეს ეხება ახ. წ. III-VI სს-ის პერიოდს, როდესაც აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორია სასანიანთა იმპერიის პოლიტიკური გავლენის სფეროში შედიოდა. ეს გავლენები გარკვეულწილად დასავლეთ საქართველოშიც ვრცელდებოდა. ირანული კულტურის და ზოროასტრული რელიგიის ელემენტები სახეზეა ხელოვნების სხვადასხვა სფეროში – არქიტექტურაში, რელიეფის, ჭედურობის, გლიპტიკის, გამოყენებითი ხელოვნების ნიმუშებში. ამ ფენომენის სხვადასხვა სახის გამოვლინებების შესწავლა, კლასიფიკაცია და კვალიფიცირება უძველესი ქართული კულტურისა და ირანულ სამყაროსთან მისი მიმართების კვლევის მნიშვნელოვანი ასპექტია.

იბერიის სამეფოში (უმეტესად ქვემო და შიდა ქართლში, კახეთში, განსაკუთრებით – მცხეთაში, თბილისსა და ზოგიერთ სხვა ქალაქში), ზოროასტრული მოსახლეობა, ეთნიკური სპარსელების უმცირესობა არსებობდა. ამის გამო ჩვენი ქვეყნის რუკა ირანული წარმოშობის მრავალი ტოპონიმით გამდიდრდა (მაგ., ათეშგა[1], მოგვთაკარი, სოღდებილი, ხაშმი, არადეთი, ხორნაბუჯი და სხვ.). უძველესი დროიდან საქართველოს ტერიტორიაზე გავრცელებული იყო აგრეთვე სხვადასხვა ტიპის ცეცხლის ტაძრები: მაგ., სამადლოს

[1] გ. ყიფიანი. ძველი თბილისის ზოროასტრული ტაძარი. რედ. რ. რამიშვილი. თბ. 2009, გვ. 3.

ტერიტორიაზე აღმოჩენილი კოშკურა ტიპის ტაძარი (ძვ. წ. IV-III სს.)[2] (სურ. 1); ფანჩატურის ტიპის ე. წ. ჩოტრაკი; კვადრატული ფორმის, ადრეული ბაზილიკის მსგავსი ოთხსვეტიანი სამლოცველოები აიადანა და სხვ. ამ უკანასკნელი ტიპისაა ციხიაგორას (ძვ. წ. IV-III სს.)[3], დედოფლის მინდვრის (ძვ. წ. II-I სს.)[4] (სურ. 2) ტაძრების კომპლექსებში შემავალი ნაგებობები.

ირანული მოსახლეობის, ზოროასტრული თემების (რომელთა ეთნიკური შემადგენლობა ხშირად ჭრელი იყო – მათში, ირანელების გარდა, ქართველებიც იყვნენ ხოლმე გაერთიანებული), ცეცხლის ტაძრების, სალოცავების, საკურთხევლების არსებობა დაფიქსირებულია აგრეთვე ქართულ წერილობით წყაროებში („შუშანიკის წამება“, „ევსტათი მცხეთელის წამება“, „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, „ქართლის ცხოვრება“, „რაჟდენის ცხოვრება“ და სხვ.)[5].

ადრექრისტიანული ხანის მონუმენტურ ხუროთმოძღვრებაში შესაძლებელია გამოიყოს ძეგლთა განსაკუთრებული ჯგუფი, რომლების კომპოზიციაში იგრძნობა ირანული ზოროასტრული ტაძრების არქიტექტურის გავლენა[6]. ასეთი ძეგლები რამდენიმე კატეგორიად შეიძლება დაიყოს:

• ეკლესიები, რომლებიც ცეცხლის ტაძრის რეკონსტრუქციის შედეგად წარმოიქმნა. ასეთი რეკონსტრუქციის კლასიკურ მაგალითად შეიძლება ჩაითვალოს უფლისციხის ე. წ. კლდოვანი ბაზილიკა. გ. ყიფიანის ვარაუდით, ეს

---

[2] Ю. Гагошидзе. Самадло. Каталог. Тб. 1981, გვ. 52.

[3] ზ. მახარაძე, გ. ნარიმანიშვილი. ციხიაგორა აქემენიდურ ხანაში. „ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში“. №7. თბ. 2001, გვ. 47-63.

[4] Nino Silagadze. Iberia and Rome. the Excavations of the Palace at Dedoplis Gora and the Roman Influence in the Caucasian Kingdom of Iberia. Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes. #13. Herausgegeben von Fr. Bertemes und A. Furtwängler. Berlin. 2008, გვ. 31, 41.

[5] „...და დაიპყრეს ქართლი სპარსთა... და ყოველსა შინა ეკლესიათა ქართლისაითა ცეცხლისმსახურთა სპარსთა აღადგინეს ცეცხლი“ (ქართლის ცხოვრება. ტ. I. რედ. ს. ყაუხჩიშვილი. თბ. 1955, გვ. 139). „ამან ჰერაკლემ ტფილისს და მცხეთას და უჯარმას წარავლინა ქადაგნი, რაჲთა ყოველგან ქრისტეანენი ქალაქთა შინა ეკლესიათა შინა შემოკრბენ და ყოველნი მოგუნი და ცეცხლისა მსახურნი ანუ მოინათლნენ, ანუ მოისრნენ“ (მოქცევაჲ ქართლისაჲ. შატბერდის კრებული. რედ. ე. გიუნაშვილი, ბ. გიგინეიშვილი. თბ. 1973, გვ. 326). ვახტანგ გორგასალმა და მისმა მეუღლემ რაჟდენის ნეშტი წრომიდან ნიქოზში გადაასვენეს და იქ ეკლესია ააგებინეს „საჭებელსა თანა ცეცხლისასა“ (ქართლის ცხოვრება. ტ. I, გვ. 199).

[6] სამეკლესიანი ბაზილიკის გვერდითი ეკლესიების ფუნქციონალური დატვირთვის საკითხისათვის. „თსუ ხელოვნების ისტორიისა და თეორიის კათედრის სამეცნიერო შრომათა კრებული“. №2. თბ. 2001, გვ. 144-156; Nochmals zu den ältesten georgischen Basiliken. “Georgica”. 26. 2003, გვ. 170-176; წარმართული ტაძრებისა და უძველესი ქრისტიანული ბაზილიკების ურთიერთმიმართების ზოგიერთი საკითხი. „ხელოვნებათმცოდნეობა“. №4. თბ. 2002, გვ. 89-96; ქართული „საფლავს ზედა“ ეკლესიები და მათი პარალელები ახლო აღმოსავლეთში. „ხელოვნებათმცოდნეობა/Study of Art“. თბ. 2003, გვ. 135-143 (ქართულ და ინგლისურ ენებზე).

ნაგებობა თავდაპირველად ოთხსვეტიანი კვადრატის ფორმის ცეცხლის ტაძარი იყო[7] (ი. გაგოშიძე მას მითრეუმად მიიჩნევს), რომელიც ქრისტიანულ ეკლესიად გადაკეთდა საკმაოდ მარტივი რეკონსტრუქციის შედეგად – მას აღმოსავლეთიდან აფსიდი მიუშენდა.

• მცირე ზომის აღმოსავლურქართული არქაული ეკლესიების ერთი ჯგუფი, რომლების ირანული ჩოტრაკის (კიოსკის ტიპის, ფანჩატურისებრი ოთხმხრივ გახსნილი ნაგებობა (სურ. 3)) მსგავსია. როგორც წესი, ესაა კრიპტაზე დაშენებული მარტირიუმი, რომელიც თავის თავში გარკვეულ მემორიალურ, საკრალური ადგილის აღმნიშველ ფუნქციასაც აერთიანებს და მცირე ზომის, კვადრატთან მიახლოებულ ფორმას წარმოადგენს. შენობა, უმეტეს შემთხვევაში, ერთი ან რამდენიმე მხრიდან ღიაა. ასეთია, მაგ., ჭერემის ეკლესია (IV-V სს.) (სურ. 4), ზედაზენი (VI ს.), უჯარმის ჯვარპატიოსანი. მათთან ახლოს დგას აგრეთვე მატანის ცხრაკარა – ე. წ. ცხრაკარა (V-VI სს.) (სურ. 5) და ნეკრესის მონასტრის ძველი ბაზილიკა (V ს.) (სურ. 6). ამ უკანასკნელს ჯერ კიდევ გ. ჩუბინაშვილმა „სათუო ბაზილიკა“ უწოდა მცირე ზომის, დიდი თაღოვანი შესასვლელების გამო გვერდითა ფიქტიურ ნაგებში, რომლებიც შენობას ცხაურა, ფანჩატურისმაგვარ იერს ანიჭებს[8].

ხსენებული ჯგუფის ძეგლები ყველა „საფლავს ზედა“ ეკლესიას, მარტირიუმს წარმოადგენს.[9]. ჩოთრაკის ტიპის ცეცხლის ტაძრებში სტრუქტურის გახსნილობა განპირობებულია მაზდეანური რელიგიური რიტუალებით და არ შეესატყვისება ქრისტიანული ეკლესიის ფუნქციას, მის ძირითად იდეას. სავარაუდოდ, ზოროასტრიზმიდან და ზოგადად წარმართობიდან მომდინარე მოტივები ადრეული შუა საუკუნეების არქიტექტურამ (უფრო ფართო კონტექსტში, ქრისტიანულმა კულტურამ) უმეტესად მემორიალურ ნაგებობებს, მარტირიუმებს, გარდაცვლილთა კულტს დაუკავშირა და შეინარჩუნა. ჩვენი

[7] გ. ყიფიანი. კოლხეთის და იბერიის წარმართული ტაძრები და ქართული ქრისტიანული ხუროთმოძღვრების წარმოშობის საკითხები. თბ. 2000, გვ. 1-12.

[8] Г.Чубинашвили. Архитектура Кахетии. Тб. 1959, გვ. 44.

[9] ნეკრესის მონასტერი ჯერ კიდევ წარმართობისდროინდელ წმინდა ადგილზე აიგო. გ. ჩუბინაშვილი დამაჯერებლად საუბრობს კახეთში ასეთი ადგილების ტრადიციის სიცოცხლისუნარიანობაზე. არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით ლ. ჭილაშვილი ამ ადგილზე მითრა-მზის სალოცავის არსებობას ამტკიცებს (L. Chilaschvili. Eine Inschrift auf dem Rand eines Kwewri aus Nekresi. “Georgica”. #26. 2003, გვ. 5-12). ნეკრესის მონასტრის ტერიტორიაზე ნაპოვნი ქვევრის ნატეხზე წარწერა მითრასათვის მიძღვნა აღმოჩნდა. საერთოდ, ყოფილ წარმართულ სალოცავზე ეკლესიის აგების პრაქტიკა ფართოდ გამოიყენებოდა საქართველოში. ასეთია, მაგ., ზემო ნიქოზის ძველი ბაზილიკა, რომელიც ამჟამად მოგვიანო ხანის გუმბათიანი ტაძრის სტრუქტურაშია ჩართული.

ვარაუდით, სწორედ ამიტომაცაა, რომ ირანული არქიტექტურიდან მომდინარე ელემენტები უფრო მეტად ადრეულ მარტირიუმებში, „საფლავს ზედა“ ეკლესიებშია სახეზე და ნაკლებად თვალშისაცემია იმ ნაგებობებში, რომლებსაც თავიდანვე მორწმუნეთა შესაკრებლის, ეკლესიის (eclessia) ფუნქცია ჰქონდა.

მსგავს მოვლენას ვხედავთ ასევე ქრისტიანულ დასავლეთში: მაგალითად, გვიანრომაული მავზოლეუმების ცენტრული ფორმა მათთან ფუნქციურად და იდეურად ახლოს მდგომ პალეოქრისტიანულ მარტირიუმებში განმეორდა, მაშინ როდესაც საკუთრივ eclessia უმეტესად ბაზილიკას წარმოადგენს[10].

ქრისტიანული და ზოროასტრული სიმბოლიკის შერწყმის მაგალითებს ხშირად ვხედავთ ასევე ქართული ადრექრისტიანული სახვითი ხელოვნების ნიმუშებში. ამასთან უნდა აღინიშნოს, რომ ქართული და ირანული კულტურის ელემენტების შერწყმას ბევრად უფრო ხანგრძლივი ისტორია აქვს: ქართულმა წარმართობამ უძველესი დროიდან შეითვისა ირანული (არიული) გავლენები[11]. ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე, სავარაუდოდ, ჯერ კიდევ ბრინჯაოს ხანაში შემოსულმა არიულმა სუპერსტრატამ კვალი დაამჩნია ქართულ წარმართულ პანთეონსაც[12]. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ გაიმი მითრას კულტის ერთ-ერთი სახეობის გადამუშავებულ ვარიანტს წარმოადგენს, აინინა – ანაჰიტისა და ა. შ. მოგვიანებით აღმოსავლეთ საქართველოში ირანული მოსახლეობა გაჩნდა, რომელმაც აჰურა-მაზდას თაყვანისცემა გაავრცელა იბერიაში (არმაზის კერპი, რომლის სახელსაც უკავშირდება იბერიის სამეფოს დედაქალაქის ციტადელის სახელწოდებაც, თუმცა ზოგი მეცნიერი არ იზიარებს ამ მოსაზრებას[13]). ამრიგად, ირანული წარმოშობის ღვთაებებმა შეადგინეს ქართული წარმართული პანთეონის მთავარი ტრიადა.

განსხვავებულ სურათს ვხედავთ ანტიკური ხანის დასავლეთ საქართველოში. ბერძნული წარმოშობის კულტების გარდა (აპოლონი, არტემიდე, არეტუზა, ჰელიოსი, ნიკე და სხვ.), რომელთა თაყვანისცემის ტრადიცია კოლ-

[10] საგულისხმოა, რომ ამ ტრადიციის გავლენით რომანულენოვან ქვეყნებში ტერმინი *basilica* ხშირად ზოგადად ქრისტიანული ეკლესიის გაგებით იხმარება, მიუხედავად ამ ეკლესიის არქიტექტურული ტიპისა.

[11] ს. მაკალათია. ღვთაება მითრას კულტი საქართველოში. „საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე“. ტ. 3. თბ. 1927, გვ. 183; მ. ჯუთათელაძე. მითრას კულტი საქართველოში. თბ. 2006, გვ. 13-39.

[12] თ. დუნდუა. ქართული ეთნოკულტურული ევოლუცია და დასავლეთი ნუმიზმატიკური მასალების მიხედვით. თბ. 1994, გვ. 238-241.

[13] მ. თარხნიშვილი. ქართული ეკლესიის ისტორია. ტ. I. თბ. 1994, გვ. 260; მ. გველესიანი. ღმერთ არმაზის იკონოგრაფიისათვის. „წინაქრისტიანული ხანის ქართული ხელოვნება“. II სამეცნიერო სესიის მასალები. თბ. 2011, გვ. 54.

ზეთში ბერძენ კოლონისტებთან ერთად შემოვიდა და რომლებიც ადგილობრივმა მოსახლეობამ საკუთარ ღვთაებებთან გააიგივა, გავრცელებული იყო აგრეთვე ე. წ. ტრაპეზუნტელი მითრას კულტი. ეს უკანასკნელი ქალაქ ტრაპეზუნტის ოფიციალურ ღვთაებას წარმოადგენდა I-III სს-ში[14] – ქალაქისა, რომელშიც ორი ეთნოსი, კოლხური და ბერძნული, სახლობდა.

ირანული წარმოშობის მზის, სინათლისა და სამართლიანობის ღვთაება მითრა ძალზე პოპულარული იყო რომის იმპერიაში II-III სს-ში, განსაკუთრებით – სამხედრო წოდებაში, გვიანრომაულ ხანაში კი იმპერიის უმნიშვნელოვანეს ოფიციალურ კულტადაც ითვლებოდა. განსაკუთრებით გავრცელებული იყო ეს კულტი პროვინციებში.

მითრა-მხედრის გამოსახულება შემორჩენილია ტრაპეზუნტის საქალაქო მონეტებზე (II-III სს.)[15] – ცხენოსანი ჭაბუკი მეომარი, რომლის ცხენის ფლოქვებთან გველის გამოსახულებაა მოცემული. თვალშისაცემია მისი მსგავსება წმ. გიორგის იკონოგრაფიასთან.

მსგავსი სიტუაციაა I-IV სს-ში რომის ომპერიის სხვა პროვინციებში: მაგალითად, გერმანიაში და სირიაში მითრა აგრეთვე ცხენოსანი ჭაბუკის სახით წარმოგვიდგება (რელიეფი ნოიენჰაიმიდან (III-IV სს.), დურა ეუროპუსის მოხატულობა მითრას ნადირობის სცენით (II-III სს.) (სურ. 7)), ხოლო თრაკიაში გავრცელებული იყო მითრას მსგავსი კულტი ე. წ. თრაკიელი მხედრის სახით, რომელიც მოგვიანებით, მრავალი ევროპელი მეცნიერის აზრით, წმ. გიორგის და სხვა წმინდა მხედრების იკონოგრაფიის პროტოტიპი გახდა[16].

საინტერესოა, რომ იმპერიის მეტროპოლისში მითრას გამოსახულებები მხედრის სახით თითქმის არ გვხვდება. ეს ღვთაება უმეტესად ქვეითად გამოისახება. განსაკუთრებით პოპულარულია მითრას ბრძოლის სცენა ხართან (სურ. 8), სადაც ეს უკანასკნელი ბუნების ბნელ ძალებს, ქაოსს განასახიერებს, ასევე, ე. წ. ბანკეტის სცენები[17] (სურ. 9) და მითრას დაბადება კლდი-

[14] T. Dundua. Christianity and Mithraism. The Georgian Story. Tb. 1999, გვ. 3.

[15] ქართული ნუმიზმატიკის ინგლისურ-ქართული ონლაინ-კატალოგი, http://geonumismatics.tsu.ge/ge/catalogue/types/?type=26.

[16] G. Kazarow. The Thracian Rider and St. George. "Antiquity". #12. 1938, გვ. 290-296.
К. Мачабели. Позднеантичная торевтика Грузии. Тбилиси, 1976, с. 106-120.

[17] M. J. Vermasern. Mithras: the Secret God. London. 1983, გვ. 29; D. Ulansey. Origins of Mithraic Misteries. Cosmology and Salvation in the Ancient World. Oxford. 1991, გვ. 8, 94; M. J. Vermaseren. Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae. v. I. Haague. 1956, გვ. 29; L. M Hopfe. Archaelogical Indications of the Origins of Roman Mithraism. Uncovering Ancient Stones: Essey in Memory of H. Neil Richardson. ed. L. M. Hopfe. Philadelphia.1994. გვ. 147-158.

დან (Petra Genetrix[18]) (სურ. 10). აღმოსავლეთში (ირანში, ბაქტრიაში) გვხვდება ასევე მითრა-მეეტლის გამოსახულებები[19].

ამრიგად, ცხადია ირანული კულტურის გავლენა ქართულ წარმართულ პანთეონზე. თუმცა ეს გავლენები რემინისცენციების სახით გვხვდება აგრეთვე ქრისტიანულ ეპოქაშიც. ამ მხრივ განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია ადრექრისტიანული ქართული რელიეფის, ტორევტიკისა და გლიპტიკის ცალკეული ნიმუშები[20].

ჩვენს მიერ განხილული რელიეფური ნიმუშები უმეტესად V-VI სს-ს განეკუთვნება და ეკლესიების კედლებსა თუ მცირე არქიტექტურულ ფორმებს – სტელებსა და კანკელებს – ამკობს. მათზე ხშირადაა მოცემული სასანური ირანის კულტურიდან შემოჭრილი მოტივები და სიმბოლური გამოსახულებები.

განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს ამ მხრივ რელიეფური სტელების, ქვაჯვარების შემკულობა. სტელას ფორმა თავისთავად გულისხმობს გარკვეულ რელიგიურ, მემორიალურ და აგრეთვე სოციალურ შინაარსსაც – საკრალური გამოსახულებების (ქრისტე, ღვთისმშობელი, ანგელოზები, სახარებისეული სცენები და სხვ.) გარდა, ქართულ ადრექრისტიანულ სტელებზე ხშირად ვხედავთ ასევე საერო პირებს. სავარაუდოა, რომ სტელები იმ ეპოქაში გარკვეულ სამართლებრივ დოკუმენტსაც წარმოადგენდა, რომლის ძალითაც დეკლარირებული იყო მაღალი მოხელის ძალაუფლება თუ ფეოდალის საკუთრების უფლება. რადგან შუა საუკუნეებში ასეთ საკუთრებას ძირითადად მიწა წარმოადგენდა, სრულიად სამართლიანად მიგვაჩნია მოსაზრება, რომ რელიეფური სტელები ხშირად მამულის მიჯნის ნიშნის ფუნქციასაც ასრულებდა. ჩვენი აზრით, სწორედ ამ მიზეზით ვხვდებით ირანულ სიმბოლურ მოტივებს V-VII სს-ით, უმეტესად კი მაინც VI ს-ით დათარიღებულ ქვაჯვარებზე. ცნობილია, რომ ამ პერიოდიდან ძლიერდება ირანის ექსპანსია ამიერკავკასიაში. ეს ექსპანსია ძალიან საგრძნობია ქვემო ქართლში, შიდა ქართლში და კახეთის დაბლობ რეგიონებში, მაზდეანობის ინტენსიური პროპაგანდის შედეგია ამ ტერიტორიებზე ცეცხლთაყვანისცემელთა თემების არსებობა. მაზდეანობის გარდა,

[18] „...ისინი, ვინც მითრაიზმს მისდევენ, ამბობენ, რომ მითრა კლდიდან წარმოიშვა", – წერს იუსტინე მარტვილი თავის „დიალოგში ტრიფონთან" (იხ. St. Justin Martyr. Dialogue with Tripho, http://www.earlychristianwritings.com/text/justinmartyr-dialoguetrypho.html); M. J. Vermaseren. The Miraculous Birth of Mithras. "Studia Archaeologica". #1. ed. L. Gerevich, Brill. 2011, გვ. 83-109.

[19] M. Shenkar. Images of Daēnā and Mithra on Two Seals from the Indo-Iranian Borderlands. "Studia Iranica". #44. 2015, გვ. 97-117.

[20] Н. Чубинашвили. Хандиси. Тб. 1972, გვ. 70-75, 94-95.

ირანის შაჰები ქრისტიანობის სხვა, არადიოფიზიტურ მიმდინარეობებსაც უწევდნენ მფარველობას (მაგ., ნესტორიანელობას, მონოფიზიტობას და სხვ.). ირანის ხელისუფლების მფარველობით სარგებლობდნენ აგრეთვე მანიქეველებიც.

უკეთ რომ გავერკვეთ საკითხის არსში, მივმართოთ ქართლის პოლიტიკური ისტორიის ზოგიერთ მომენტს და ქართულ მატიანეებს: „ხოლო ბინქარან, ეპისკოპოსი ცეცხლის-მსახურთა, ასწავებდა ქართველთა სჯულსა თჳსსა, არამედ არავინ ერჩოდა წარჩინებულთაგანი, გარნა წურილი ერი მიიქცა მრავალი ცეცხლის-მსახურებასა. ამისთჳს მწუხარე იყო საგდუხტ დედოფალი... მაშინ მოიყვანა მღვდელი ჭეშმარიტი საბერძნეთით სახელად მიქაელ.. და ესე მიქაელ ეპისკოპოსი წინააღუდგა ბინქარან მაცდურსა ... იპყრა სარწმუნეობასა ზედა ყოველნი წარჩინებულნი ქართლისანი და ერიცა უმრავლესი, არამედ მცირენი ვინმე წურილი ერისაგანნი მიეცეს ცეცხლის-მსახურებასა“[21]. ჩვენთვის საინტერესოა ცნობა, რომ „წარჩინებულთაგანი“ არ ექცევია ირანის გავლენის ქვეშ: საფიქრებელია, რომ ჯუანშერის ეს მონაცემები სიმართლეს შეეფერება: ვარსქენ პიტიახშის რენეგატობა მართლაც იშვიათ მოვლენადაა შეფასებული, რომლიც მალევე აღიკვეთა სამეფო ხელისუფლების მიერ. თუმცა, სავარაუდოდ, VI ს-ში სიტუაცია შეიცვალა. 523 წელს ქართლში მეფობა გაუქმდა და ისევ ჯუანაშერთან ვკითხულობთ: „მაშინ მეფემან სპარსთა ურმიზდ მისცა ძესა თჳსსა რანი და მოვაკანი, რომელსაც ერქუა ქასრე ამბარავეზი. მოვიდა და დაჯდა ბარდავს, და უწყო ზრახვა ერისთავთა ქართლისათა: აღუთქუა კეთილი დიდი, და დაუწერა საერისთოთა მათთა მამულობა შვილითი-შვილამდე.. განდგენეს ერისთავნი და თჳს-თჳსად ხარკსა მისცემდეს ქასრე ამბარავეზსა.“[22] ამრიგად, VI ს-ის პერიოდი ემთხვევა ქართლში ირანის ჰეგემონიის ხანას – ამ წლებში ქართველი დიდებულები შაჰინშაჰისაგან და მისი მარზპანისგან იღებენ თანამდებობს, საერისთავოებს და სპარსელებივე უმტკიცებენ მათ უფლებას მამულებზე. ყოველივე ეს ემთხვევა სოციალურ-ეკონომიკურ პროცესებსაც: მიწების ინტენსიურ გადაქცევას მემკვიდრეობით საკუთრებად. მოგვიანებით (VI ს-ის მიწურულს), როდესაც სასანიანთა იმპერია აჯანყებებმა მოიცვა და „უცალო იქმნეს სპარსნი“, ქართველმა დიდებულებმა კეისართან გაგზავნეს მოციქულები, რათა „უჩინოს მეფე ნათესავთაგან ქართლისათა“. პირობა იგივე იყო: „იყვნენ ერისთავნი იგი თჳსსა საერისთოთა შეუცვალებლად“.[23]

[21] ქართლის ცხოვრება. ტ. I, გვ. 145.
[22] ქართლის ცხოვრება. ტ. I, გვ. 217.
[23] ქართლის ცხოვრება. ტ. I, გვ. 217.

VI საუკუნის რელიეფურ სტელებზე ხშირად ვხედავთ დიდებულებს სპარსულ სამოსში, რომლებსაც ხელში დამახასიათებელი ფორმის ყვავილი (ლოტოსი, ტიტა, შროშანი?) უჭირავთ: მაგ., ფილა-სტელა სამწევრისიდან (V-VI სს-ის მიჯნა), განთიადის, ბაშკიჩეთის (სურ. 11) და ათანასეს სტელები, დმანისის სიონის საკურთხევლიდან ამოღებული ქვაჯვარი (VI ს.)[24] და სხვ. ყველა შემთხვევაში რელიეფზე გამოსახულ მამაკაცს იდაყვში მოხრილ ხელში ზეაღმართული ყვავილი უჭირავს[25].

ქართულ სინამდვილეში ასეთი ყვავილის გამოსახულების ჩვენთვის ცნობილი ნიმუშებიდან უადრესია ფაფაკ პიტიახშის თასი არმაზისხევიდან (III ს-ის ბოლო)[26] (სურ. 12) და სარგვეშის თასი ბაჰრამ II-ის, მისი მეუღლისა და ტახტის მემკვიდრის გამოსახულებებით (283-293)[27]. ერთ შემთხვევაში ყვავილი პიტიახშს უჭირავს, მეორეში – დედოფალს.

რაც შეეხება ირანის ხელოვნებას, მსგავსი ყვავილის გამოსახულება საყოველთაოდაა გავრცელებული (მაგ., ბაჰრამ II-ის ინვესტიტურის ამსახველი რელიეფი ბაჰრამ-ე დილაკიდან, სადაც მაგუპატი კარტირი ყვავილს დედოფალ შაბურ დუხტაკს გადასცემს[28] (სურ. 13)).

როგორც ნ. ჩუბინაშვილი აღნიშნავს, ყვავილის სიმბოლურ გამოსახულებას, საკრალური მნიშვნელობის გარდა, სოციალური დატვირთვაც შეიძლება ჰქონდეს: ის შეიძლება ინვესტიტურის, გარკვეული უფლების დამადასტურებელი ნიშანი იყოს[29]. საფიქრებელია, რომ ქართულ რელიეფურ სტელებზე გამოსახულ ყვავილს დაახლოებით იგივე მნიშვნელობა აქვს, რაც სასანურ კულტურაში: ეს ერთგვარი ინსიგნიაა, რომელსაც ქართველი დიდებულები ირანის ხელისუფლებისაგან იღებდნენ.

ბაშკიჩეთის, ათანასეს, განთიადის და სხვ. სტელებზე გამოსახულ დიდებულებს ირანული საზეიმო გრძელი, ცრუსახელოიანი სამოსი აცვიათ. მსგავს კოსტიუმს ვხედავთ იმ ეპოქის თითქმის ყველა ნიმუშზე: მცხეთის

---

[24] კ. მაჩაბელი. ადრეული შუა საუკუნეების ქართული ქვაჯვარები. თბ. 2008, გვ. 20, ტაბ. 1, 36.

[25] ასეთი ყვავილები ეკლესიათა დეკორშიც გვხვდება: მაგ., ქვემო ბოლნისის ეკლესიის გათხრებისას აღმოჩენილი სვეტის ბაზა (VI ს.), წილკნის ეკლესიის სარკმლის თავსართი (V ს-ის II ნახ.).

[26] გ. წერეთელი. არმაზის ბილინგვა. „ენიმკის მოამბე". XIII. თბ. 1941, გვ. 9, 55-56; К. Мачабели. Позднеантичная торевтика Грузии. გვ. 106-116.

[27] К. Мачабели. Позднеантичная торевтика Грузии, გვ. 116-121; Н. Чубинашвили. Хандиси, გვ. 95.

[28] A. Mahmoudabadi. A Review of Sassanid Images and Insriptions. http://www.iranchamber.com/history/sassanids/sassanid_images_inscriptions3.php.2010.

[29] Н. Чубинашвили. Хандиси, გვ. 95.

ჯვრის რელიეფებზე (სურ. 14), ბრდაძორის სტელაზე და სხვ. როგორც ჩანს, სწორედ ესაა ჯუანშერის მიერ ნახსენები „სამოსელი ხუასროვანი“, რომელიც ირანული სამოსის მნიშვნელობით იხმარება.

საინტერესოა და განსხვავებულია სამწევრისი ფილა-სტელა (სურ. 15), სადაც მამაკაცი ყვავილით ხელში მედალიონში ჩასმული, ბუნზე აღმართული ტოლმკლავა ჯვრის გვერდითაა წარმოდგენილი. ნ. ჩუბინაშვილი ამ რელიეფს „საინვესტიტუროს“ უწოდებს[30]. უჩვეულოა პერსონაჟის ჩაცმულობა, რაც, ბუნებრივია, მის ვინაობასთანაა დაკავშირებული. ეს ჩაცმულობა არ ჰგავს ამ ეპოქაში გავრცელებულ ქართულ-ირანულ კოსტიუმს. მამაკაცს თავზე ძვირფასი ქვებით შემკული დიადემა ადგას, რომლის მსგავსსაც ბიზანტიაში უმაღლესი ხელისუფლების წარმომადგენლები ატარებდნენ. მისი სამოსი ასევე უფრო ბიზანტიურს მოგვაგონებს: მოსასხამი, რომელიც ცალ მხარზეა შეკრული ფიბულით და კიდეზე მორთულია ვიწრო ორნამენტული ზოლით. მამაკაცი უწვეროა და ორი გრძელი ნაწნავი აქვს[31]. როგორც ნ. კონდაკოვი აღნიშნავს, მოდა გრძელ თმაზე და ნაწნავებზე ბიზანტიაში V ს-ში ვრცელდება.[32]

ამრიგად, სამწევრისი სტელაზე გამოსახული მამაკაცის ჩაცმულობას და ვარცხნილობას თითქმის არ აქვს ანალოგი V-VII სს-ის ქართულ სახვით ხელოვნებაში. ის არც ირანულ ჩაცმულობას ჰგავს და არც ხანდისის სტელაზე (VI ს.) მოცემული მამაკაცის (ერთი მოსაზრების თანახმად – ქტიტორის[33], მეორის მიხედვით – წმ. კვირიკეს[34]) სამოსს. ეს სამოსი მოკლე ჩოხისა და ფართო შარვლისაგან შედგება, რომელიც აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის მოსახელობის ეთნოგრაფიულ კოსტიუმს მოგვაგონებს. გარდა ამისა, ხანდისის სტელაზე გამოსახულ მამაკაცს მოკლე და ხშირი, ხუჭუჭი, ქუდისებრი ვარცხნილობა აქვს.

თუ ჩვენი მოსაზრება მართებულია და სამწევრისის სტელაზე გამოსახულ დიდებულს მართლაც ბიზანტიური სამოსი აცვია და სამეფო დიადემა

---

[30] Н. Чубинашвили. Хандиси, გვ. 59.

[31] ზოგიერთი მოსაზრებით, სტელაზე ქალია გამოსახული, თუმცა ეს ნაკლებადაა სავარაუდო: ჩაცმულობა მამაკაცისაა, ფიგურას არ აქვს თავსაბურავი, რაც აუცილებელია ქალისათვის და სხვ. სტელის ვიწრო წახნაგზე, მართალია, მოცემულია წარწერა „სახრაჰანდოხტ“ (Н. Чубинашвили. Хандиси, გვ. 61), მაგრამ არაა აუცილებელი, ეს სახელი რელიეფზე მოცემულ პიროვნებას ეკუთვნოდეს – ქვასვეტების წარწერებში ხშირად მოიხსენიებიან ქტიტორის ოჯახის წევრებიც.

[32] Н. Кондаков. Очерки и заметки по истории средневекового искусства и культуры. Издательство Чешской академии наук и искусств. 1929, გვ. 93.

[33] Н. Чубинашвили, Хандиси, გვ. 59.

[34] კ. მაჩაბელი. ადრეული შუა საუკუნეების ქართული ქვაჯვარები, გვ. 116.

უკეთია, შეიძლება ითქვას, რომ ეს ჩვენთვის ცნობილი ერთადერთი შემთხვევაა V-VII სს-ის ქართულ სახვით ხელოვნებაში, სადაც უმეტესად ქართულ-ირანულ კოსტიუმს ვხედავთ. დიადემის (ან, შესაძლოა, დიადემის ფორმის გვირგვინის) არსებობა შესაძლებელს ხდის ასევე ვარაუდის გამოთქმას პერსონაჟის ვინაობის შესახებ, თუმცა ეს საკითხი ჩვენი სტატიის პრობლემატიკას სცილდება.

ასევე აღსანიშნავია ძალზე საინტერესო ძეგლი, რომელიც ბოლნისში, „ლამაზი გორას" ტერიტორიაზეა აღმოჩენილი და პირველად ჯ. ამირანაშვილის მიერაა გამოქვეყნებული[35]. ესაა რელიეფური სტელის ფრაგმენტი, რომლის ერთ მხარეს გამოსახულია მამაკაცის ბიუსტი საინტერესო ჩაცმულობითა და აქსესუარებით (VI ს-ის I ნახ.) (სურ. 16). მკვლევარი მას პიტიახშად მიიჩნევს. ჩვენც სწორედ პერსონაჟის სამოსზე, ვარცხნილობაზე, ატრიბუტებზე გავამახვილეთ ყურადღება, რადგან, როგორც ირკვევა, ყოველივე ეს დეტალი იკონოგრაფიულ შტრიხს წარმოადგენს, რომლებიც სხვადასხვა კანონიკური ტიპის გამოსახულებებიდანაა აღებული.

პირველ რიგში, ყურადღებას იწვევს სავარაუდო პირიახშის ვარცხნილობა – ზევით აწეული და სფეროსავით მრგვალად დაყენებული თმა სამი ნაწნავითა თუ ლენტის ბოლოებით. შეკრული თმა შემკულია წრეებით, ალბათ – პატარა დეკორატიული დისკოებით. ასეთი ვარცხნილობა სასანური ეპოქის ირანისთვისაა დამახასიათებელი, მაგრამ, როგორც ირკვევა, არა საყოველთაოდ, არამედ მხოლოდ განსაკუთრებულ შემთხვევებში: ის სამეფო ხელისუფლების ნიშანს წარმოადგენს. როგორც რობერტ გიობლი აღნიშნავს, თითოეულ სასანიან მეფეს აქვს საკუთარი, მხოლოდ მისთვის შექმნილი რთული ფორმის გვირგვინი[36] (სურ. 17), რომელიც სუვერენის პიროვნებას გამოარჩევს ოფიციალურ გამოსახულებებზე – მონეტებზე, გლიპტიკის ნიმუშებზე, რელიეფებზე და სხვ.[37]. ასეთივე პრაქტიკას მიმართავენ ქუშანური დინასტიის და ბაქტრიის მეფეები (მაგ., გამოსახულებები ე. წ. ქუშანურ-სასანურ მონეტებზე) (სურ. 18). გვირგვინები სხვადასხვა დეკორატიულ ელემენტებს შეიცავს, მათ შორის – ზოროასტრული ღვთაებებისათვის დამახასიათებელ ატრიბუტებს; ძირითადად ესაა სამი ღმერთის – აჰურა-მაზდას, მითრა-

[35] ჯ. ამირანაშვილი. ბოლნისის რელიეფური სტელა და მისი კვეთის ტექნოლოგია. „საბჭოთა ხელოვნება". №6. თბ. 1969, გვ. 33-35.

[36] M. Shenkar. Royal Regalia and the "Divine Kingship" in the Pre-Islamic Central Asia. PARTHICA, Incontri di culture nel mondo antico. ed. Carlo Lippolis. #19. Pisa-Roma. 2017, გვ. 55-74.

[37] R. Göbl. Sassanidische Numizmatik. Braunschweig. 1968, გვ. 7-8; The Cambridge History of Iran. v. 3 (1). ed. H. Bailey. New-York. 2006, გვ. 135.

სა და ანაჰიტის – სიმბოლოები. შესაბამისად, არსებობს ანაჰიტური ტიპის, მითრას ტიპის, აჰურა-მაზდას ტიპის გვირგვინები. მაგალითად, ბაჰრამ I (273-276) თავის მონეტაზე (სურ. 19) რადიალური სხივებით შემკული გვირგვინითაა წარმოდგენილი, რაც მითრას სიმბოლოა[38] (ასეთივე გვირგვინით წარმოგვიდგება მითრა თაღ-ო-ბოსთანის რელიეფზე (379-383) (სურ. 20), ბაქტრიულ მონეტებზე (სურ. 21), საბეჭდავზე ბერლინის მუზეუმიდან,[39] საბეჭდავზე ბრიტანეთის მუზეუმიდან[40] და სხვ.). ფრთიანი გვირგვინები აჰურა-მაზდაზე მიუთითებს, როგორც ეს წარმოდგენილია, მაგალითად, თასზე ხოსრო ანუშირვანის (531-579) ნადირობის გამოსახულებით (სურ. 22), ან პეროზ I-ის (459-484), ხოსრო II-ის (591-628) მონეტებზე და სხვ.

უნდა ითქვას, რომ ასეთი ღვთაებრივი სიმბოლოები არ გვხვდება სატრაპების, პიტიახშების თუ სხვა დიდებულების გამოსახულებებზე, მათ მხოლოდ მეფე და დედოფალი ატარებენ.

ამ იკონოგრაფულ ატრიბუტებს შორის არის ერთი, რომელსაც რობერტ გიობლი „გლობუსს“ უწოდებს სხვა ტერმინის არარსებობის გამო – ესაა ზევით აწეული მრგვალად შეკრული თმა, რომელიც რეალურად ალბათ პარიკს ან რამე სხვა დეკორატიულ ელემენტს წარმოადგენს და რომელიც სასანიანი მეფების უმეტესობის გვირგვინებზე გვხვდება. სხვათა შორის, თუ დავაკვირდებით ზოგიერთ გამოსახულებას, მათ ისეთივე დეკორატიული ღილაკები ამკობს, როგორც პიტიახშის ვარცხნილობას ბოლნისის სტელაზე (მაგალითად, რელიეფი თაღ-ო-ბოსთანიდან (სურ. 23). ამ ატრიბუტით, მეფეების გარდა, წარმოდგენილი არიან ხოლმე აჰურა-მაზდა და ქალღმერთი ანაჰიტი. ხსენებულ რელიეფზე ხოსრო II, აჰურა-მაზდა და ანაჰიტი თითქმის ერთნაირ თავსაბურავებს ატარებენ. ამავე დეტალს ვხედავთ შაბურ I-ის კამეაზე (240/242-272/273) (სურ. 24), ბაჰრამ IV-ის (388-399) ონიქსის გემაზე[41] და სხვ. როგორც ჩანს, ეს ატრიბუტი მთელი სასანური ეპოქის განმავლობაშია აქტუალური, მას ვხედავთ აგრეთვე ამ დინასტიის უკანასკნელი მეფის, იეზდიგერდ III-ის (632/633-651/652) გვირგვინზეც. ზოგჯერ „გლობუ-

[38] J. de Morgan. Manuel de numismatique orientale de l'antiquité et du moyen age. I. Paris. 1923-36, გვ. 668, ფიგ. 37.

[39] F. Grenet. Mithra. Iconography in Iran and Central Asia, 2006. http://www.cais-soas.com/CAIS/Religions/iranian/Mithraism/mithra_iconography_iran.htm.

[40] P. Calieri. On the Diffusion of Mithra Images in Sassanian Iran. New Evidence from a Seal in the British Museum. Rome. 1990, ფიგ. 1.

[41] Jamsheed K. Choksky. Sacral Kingship in Sassanian Ira. The Circle of Ancient Iranian Studies. 1998 (http://www.cais-soas.com/CAIS/History/sassanian/sacral_kingship.html).

სი“ თხელი ქსოვილითაა დრაპირებული, როგორც ეს კარგად ჩანს არდაშირ I-ის (224-242) საინვესტიტურო რელიეფზე ნაყშ-ე რუსთამიდან, და ხშირად ლენტის ბოლოები და ნაწნავები ახლავს თან.

ასე რომ, როგორც ირკვევა, ჩვენს სავარაუდო პიტიახშს სასანური სამეფო სიმბოლო ამკობს. მაგრამ აშკარად არაირანულია მისი ჩაცმულობა და სხვა აქსესუარები. „გლობუსისა“ და სასანური ნაწნავების გარდა, რომლებიც აშკარად დეკორატიულია, მისი საკუთარი ვარცხნილობა ჩვეულებრივ მოკლეა. განსაკუთრებით სახასიათოა შუბლზე მოკლედ შეჭრილი თმა. „პატრიციანული“ სტილის ვარცხნილობას ჩვენ ყველაგან ვხედავთ გვიანანტიკურ და ადრებიზანტიურ ნიმუშებზე (მაგ., თეოდოსი II-ის გამოსახულება მონეტაზე, კონსულ ფლავიუს ანასტასიუს პრობუსის გამოსახულება სპილოსძვლის საკონსულო დიპტიხზე (V ს.) (სურ. 25) და სხვ.). ბიზანტიური სტილის ვარცხნილობა თუ ჩაცმულობა ადრექრისტიანული ხანის ქართულ ძეგლებზე შედარებით იშვიათად გვხვდება. იბერიელი დიდებულები ამ დროს უფრო მეტად ირანულ სამოსს ატარებენ, თუმცა ასეთი შემთხვევები მაინც გვაქვს (მაგალითად, ზემოთგანხილული სამწევრისის ფილა-სტელა).

ქრისტიანული და ზოროასტრული სიმბოლოების საინტერესო სინთეზის მაგალითებს ჩვენ სხვადასხვა კომბინაციების სახით ვხვდებით V-VII სს-ის სხვა რელიეფებზეც.

ერთ-ერთი ასეთია დმანისის მუნიციპალიტეტის სოფ. უკანაგორში აღმოჩენილი სტელის ფრაგმენტი – ბაზა (წითელი ტუფი, 75X75X67 სმ), რომელსაც ვ. ჯაფარიძე V-VI სს-ით ათარიღებს, ნ. შოშიაშვილი კი – VII ს-ით[42]. მის ერთ-ერთ წახნაგზე გამოსახულია წრეში ჩასმული ტოლმკლავა ჯვარი პალმეტებით, რომლის აქეთ-იქით ზოროასტრული წმინდა წასაკრავის ბოლოები მოჩანს.

მეორე ასეთი ძეგლი აღმოჩენილია სოფ. ზემო თმოგვში (ასპინძის მუნიციპალიტეტი, 90X67X67 სმ, VII ს.), რომელზეც მოცემულია მედალიონში ჩასმული ორი ჯვარი ზოროასტრული წასაკრავებით და მათ შორის – ფიგურული კომპოზიცია (დანიელი ლომთა ხაროში, სადაც დანიელს ფრიგიული ქუდი ახურავს).

ეკლესიათა დეკორიდან აღსანიშნავია აკვანებას (VI ს-ის შუა ან ბოლო) ინტერიერში არსებული რელიეფი, წილკნის ტაძრის ტრიუმფალური თაღის ჩამკეტი ქვის მორთულობა, რომელიც უძველეს სამშენებლო ფენას

[42] ვ. ჯაფარიძე. ადრეული შუა საუკუნეების ძეგლები ქვემო ქართლიდან. თბ. 1981, გვ. 75.

(V ს-ის მიწურულს – VI ს-ის დასაწყისს) განეკუთვნება[43], და რელიეფური ფრაგმენტი სოფ. გიულბაგიდან (V ს-ის I ნახ – VI ს-ის I ნახ.)[44].

წილკნის ეკლესიის ინტერიერში შემორჩენილია სხვა სასანური მოტივებიც. V-VI სს-ის სამშენებლო ფენას განეკუთვნება პილონების კაპიტელების მორთულობის დეტალები – ჯვრის გამოსახულებები ზოროასტრულ წასაკრავთან და ფრთებთან კომბინაციაში. ჯვარი წყვილ მორკალულ ფრთას შორისაა მოქცეული. თითოეული ფრთა ოთხ-ოთხი მსხვილი ბუმბულისგან შედგება და დამახასიათებელი, სპირალისებრად შიდა მხარეს გაღუნული ფორმა აქვს[45]. ასეთი ფრთები სასანური ირანის ხელოვნებაში ხშირად დედამიწის ან მზის გამოსახულებასთან ერთად კომბინაციაში გვხვდება, ან მეფეების გვირგვინებს ამკობს[46], საქართველოში კი ისინი ჯვრის სიმბოლიკას შეერწყა. ფრთოსანი ჯვრების გამოსახულებები სახეზეა ასევე ახიზას ტაძრის ანტეფიქსებზე (V ს.)[47].

ირანული, ზოროასტრული მოტივების მხრივ ქართული გლიპტიკის ნიმუშებიდან განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია ე. წ. ქართულ-სასანური ვერცხლის დრაქმები – მონეტების ჯგუფი, რომელიც იჭრებოდა ქართლში ერისმთავრების მიერ VI-VII სს-ში სასანური დრაქმების ანალოგიით. ასეთი მონეტების შუბლის მხარეს მოცემულია ირანის შაჰის გამოსახულება, ხოლო ზურგის მხარეს – ცეცხლის საკურთხეველი[48] და ორი მცველი. ერისმთავრების გურგენისა და ჯუანშერის მონეტებზე საკურთხეველზე ცეცხლია დანთებული, ხოლო სტეფანოზ I-ის დრაქმაზე (დაახლ. 585-592) საკურთხეველზე აღმართულია ქრისტიანობის სიმბოლო – ჯვარი[49]. ამ უკანასკნელ ნიმუშზე

---

[43] როგორც ცნობილია, წილკნის ტაძარი თავდაპირველად ბაზილიკას წარმოადგენდა, რომელიც მოგვიანებით გუმბათიან ნაგებობად გადაკეთდა.

[44] ფრაგმენტი 1957 წელს იქნა ამოღებული სოფ. გიულბაგის (ქვემო ქართლი) ადმინისტრაციული შენობის კედლიდან, რომელშიც ის დაუტანებიათ, როგორც დეკორატიული ელემენტი. სამწუხაროდ, მისი წარმოშობა უცნობია.

[45] Н. Чубинашвили. Хандиси, გვ. 70-72; S. H. Rapp Jr. The Sasanian World through Georgian Eyes. Caucasia and the Iranian Commonwealth in Late Antique Georgian Literature. Farnham-Burlington. 2014, გვ. 256.

[46] M. Compareti. The Spread Wings Motif on Armenian Steles: its Meaning and Parallels in Sasanian Art. Iran and the Caucasus #14. 2010, გვ. 1-18.

[47] ქ. დიღმელაშვილი. საქართველოს შუა საუკუნეების ანტეფიქსების გამოსახულებათა ტიპოლოგიზაციისათვის (http://saunje.ge/index.php?id=1449&lang=en).

[48] საკურთხეველი თავისი ფორმით ანტიკური ხანის ჭედურობის ნიმუშებზე მოცემული გამოსახულებების ანალოგიურია (ბორის, ზღუდერის და არმაზისხევის ვერცხლის თასები (II-III სს.), სადაც საკურთხევლის წინ წმინდა ცხოველი – ცხენია წარმოდგენილი).

[49] T. Dundua. Georgia within the European Integration as Seen in Coinage. Catalogue of Georgian Coins. Tb. 1999, გვ. 11; S. H. Rapp Jr. The Sasanian World through Georgian Eyes, გვ. 324-328.

გამოსახული საკურთხეველი ნ. ჩუბინაშვილს არასწორად აქვს მოხსენებული როგორც სტელა მასზე აღმართული ჯვრით: რომ ეს ნამდვილად ცეცხლის საკურთხეველია, ამაზე მეტყველებს ორი მცველის გამოსახულება. ანალოგიურ გამოსახულებებს ვხედავთ ასევე სასანურ მონეტებზე.

საინტერესოა, რომ 580-590-იან წლებში, სტეფანოზ I-ის დროიდან, ქართულ მონეტებზე საკურთხეველზე დანთებულ ცეცხლს ჯვარი ცვლის. ყოველივე ეს კარგად ეთანხმება იმ ეპოქის პოლიტიკური ისტორიის რეალიებს: ბაჰრამ ჩუბინის ავკანყებას, უფლისწულ ხოსრო ფარვიზის გაქცევას ბიზანტიაში და ირანის მიერ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის დათმობას.

დამატებით გვინდა გავამახვილოთ ყურადღება საქართველოში აღმოჩენილი ტორევტიკის ნიმუშების კიდევ ერთ ჯგუფზე, რომლებზეც მოცემულია ცხენის გამოსახულება საკუთხეველის წინ (ბორის (სურ. 26), არმაზისხევის და ზღუდერის თასები). ეს ნიმუშები II-III სს-ს განეკუთვნება. მათ შორის უადრესი (II ს-ის ბოლო – III ს-ის I ნახ.) და შესრულების მაღალი დონით გამორჩეულია ბორის თასი. მასზე გამოსახული ცხენი, ზოგიერთი მკვლევარის მოსაზრებით, ჯერ კიდევ რიგვედას ტრადიციის თანახმად, ცეცხლის ღვთაების განსახიერებაა, ან მასთან ახლოს მდგომი მითრას წმინდა ცხოველია[50]. ა. ერუსალიმსკაია ყურადღებას ამახვილებს ცხენის ფაფრის სპეციფიკურ ფორმაზე – ის, რაც ბორის და ზღუდერის თასებზე კ. მაჩაბელის მიერ სხივოსან გვირგვინადაა მიჩნეული[51] (მზის ღვთაების ატრიბუტი), ა. იერუსალიმსკაიას აზრით, უბრალოდ ფაფრის მორთულობის სახეა[52], რომელიც ხშირად გვხვდება პართული და სასანური ხანის გლიპტიკასა და ტორევტიკაზე (მაგ., ვერცხლის თასზე ბაჰრამ გურის (420/421-438/439) ნადირობის სცენით ბრიტანეთის მუზეუმიდან (სურ. 27), ასევე სასანურ თასზე ერმიტაჟის კოლექციიდან (სურ. 28)); მსგავსი ტრადიცია არსებობდა ჩინეთშიც (მაგ., დაახლ. 650 წლით დათარიღებული ცხენების რელიეფები იმპერატორ ტაიძონგის მავზოლეუმიდან (სურ. 29)). პართული ხანის მონეტებზე ასევე ხშირად ვხედავთ ბორის, ზღუდერისა და არმაზისხევის პინაკების ანალოგიურ ცხენის გამოსახულებას[53] (სურ. 30). ყოველივე ამის საფუძველზე

[50] А. Иерусалимская. О серебряном блюде "с конем" из Бори: (Грузия). Памяти Е. В. Зеймаля. сборник статей. СПб. 2004, გვ. 50-63, 54-56; R. Girshman. Parthes et Sassanides. Paris. 1962, გვ. 48, 68.

[51] К. Мачабели. Позднесантичная торевтика Грузии, გვ. 85.

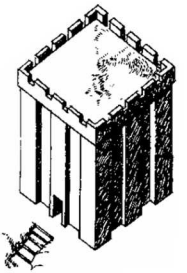
[52] А. Иерусалимская. О серебряном блюде "с конем" из Бори, გვ. 58-59.

[53] W. Wroth. Catalogue of the Coins of Parthia. London. 1908, pl. V, VI, IX, X, XII; D. R. Sear. Greek Coins and their Values. v. II. Asia and North Africa. London. 1979, #7374, გვ. 695.

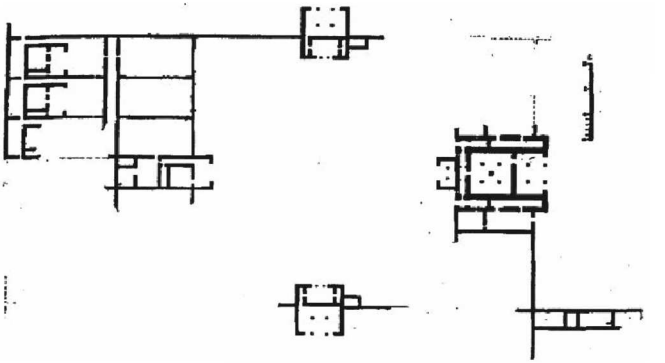
მკვლევარი ბორის თასს, ზედ არსებული არამაზული დამწერლობით შესრულებული წარწერის მიუხედავად[54], ირანულ ნაწარმად მიიჩნევს. მისი აზრით, ბორის თასი ზღუდერისა და არმაზისხევის პინაკების (ამ უკანასკნელებს ავტორი ადგილობრივ, იბერიულ ნაწარმად თვლის) პროტოტიპი გახდა[55]. შესაძლებელია, ბორის თასი მართლაც ირანული წარმომავლობისაა და წარწერა მას უკანასკნელმა მფლობელმა, იბერიელმა პიტიახშმა გაუკეთა. ყოველ შემთხვევაში, მითრას კულტთან დაკავშირებული წმინდა ცხოველის (ცხენის) და საკურთხევლის გამოსახულებები ძველი იბერიის სახვით ხელოვნებაში გავრცელებული მოვლენაა.

ამრიგად, ანტიკურ და ადრექრისტიანულ ეპოქაში არსებული ქართულ-ირანული ინტენსიური კულტურული ურთიერთობები დიდ გავლენას ახდენდა ჩვენს ქვეყანაში არქიტექტურის, რელიეფისა და გამოყენებითი ხელოვნების განვითარებაზე. ამ ურთიერთობების შედეგად წარმოქმნილი სახვითი ხელოვნების ფორმები, სიუჟეტები, სტილური თავისებურებები ძალზე მრავალფეროვანი იყო. რასაკვირველია, წინამდებარე სტატია არ ისახავს მიზნად სრული სურათის წარმოდგენას ანტიკური ხანისა და ადრეული შუა საუკუნეების დიდ ქრონოლოგიურ მონაკვეთში. ჩვენ მხოლოდ ზოგიერთ არქიტექტურულ ფორმასა და კომპოზიციაზე, ცალკეულ დეკორატიულ მოტივზე თუ რელიეფების სიუჟეტზე გავამახვილეთ ყურადღება, რომელშიც, ჩვენი აზრით, საინტერესოდ იკვეთება ძველი საქართველოს ხელოვნებაში შემოჭრილი ისლამამდელი ირანის კულტურის ელემენტები.

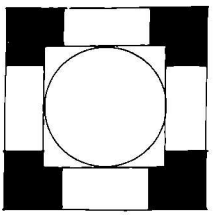
[54] გ. წერეთელი. არმაზის ბილინგვა, გვ. 108.
[55] А. Иерусалимская. О серебряном блюде "с конем" из Бори, გვ. 56.



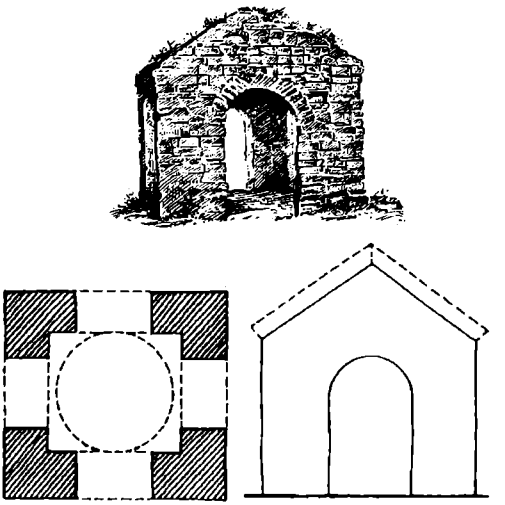
1. სამადლოს კოშკურა ტაძარი (რეკონსტრუქცია ი. გაგოშიძის მიხედვით)



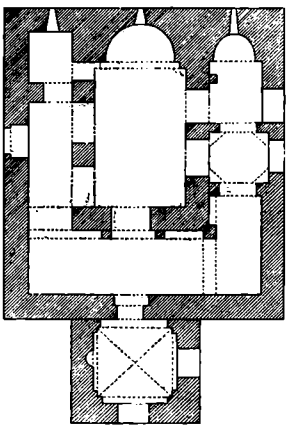
2. დედოფლის მინდორი (გეგმა ი. ციციშვილის მიხედვით)



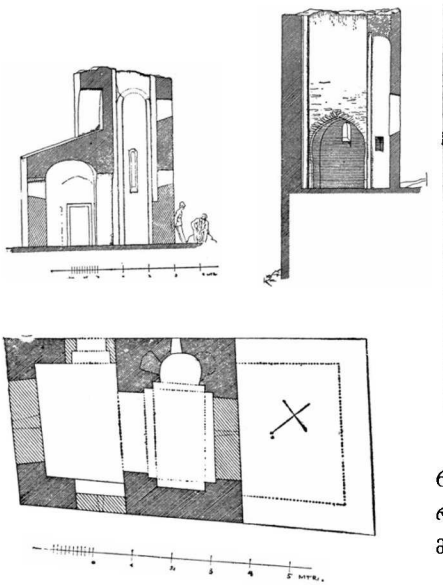
3. ფირუზაბადის ტაძარი



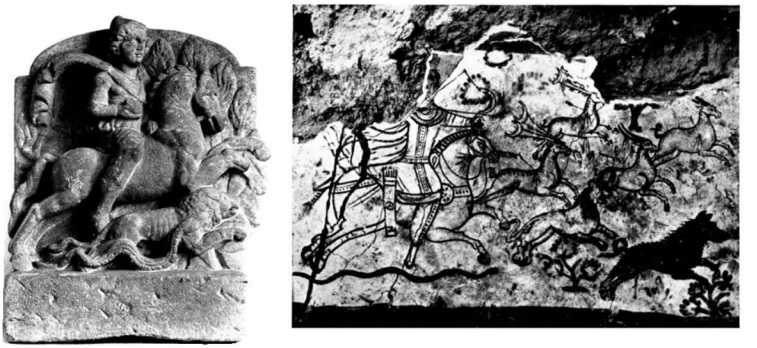
4. ჭერემის ეკლესია



5. მატანის ცხრაკარა



6. ნეკრესი (გეგმა, ჭრილები, რეკონსტრუქცია ნ. სევეროვის მიხედვით)



7. მითრას ნადირობის სცენა დურა ეუროპუსიდან; მითრა-მხედრის გამოსახულება რელიეფზე ნოიენჰაიმიდან.



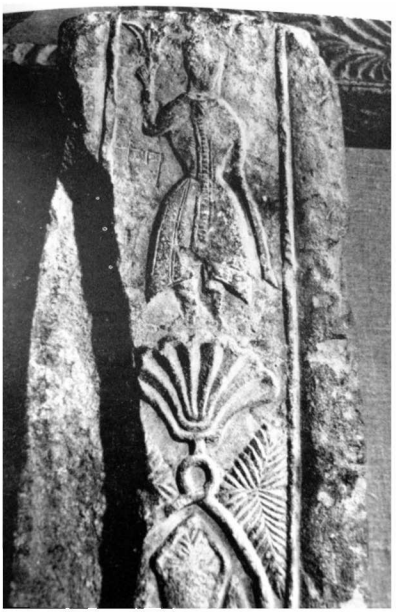
8. მითრას და ხარის ბრძოლა.
ლუვრის მუზეუმი, III ს.



9. „ბანკეტის“ სცენა. ლუვრის
მუზეუმი, III ს.



10. მითრას დაბადება.
სან კლემენტეს მითრეუმი,
რომი, III ს.



11. ბაშკირეთის სტელა



12. ფაფაკ პიტიახშის თასი



13. ბაჰრამ-ე დილაკის რელიეფი



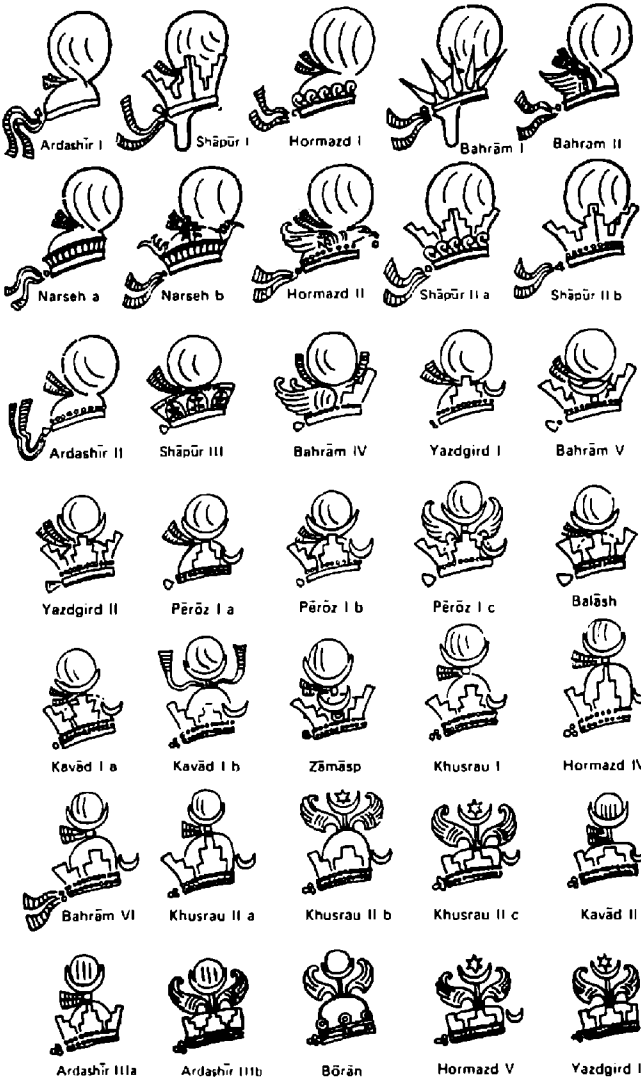
14. მცხეთის ჯვრის რელიეფი



15. სამწევრისის ფილა-სტელა



16. სტელა „ლამაზი გორადან“



17. სასანიდი მეფეების გვირგვინები რ. გიობლის მიხედვით



18. ქუშანურ-სასანური მონეტა, III ს.



19. ბაჰრამ I-ის მონეტა



20. რელიეფი თაღ-ო-ბოსთანიდან



21. თასი ხოსრო II-ის ნადირობის სცენით



22. რელიეფი თაღ-ო-ბოსთანიდან



23. გემა შაბურ I-ის და იმპერატორ ვალერიანეს გამოსახულებებით



24. კონსულ ფლავიუს ანასტასიუს პრობუსის გამოსახულება საკონსულო დიპტიხზე



25. ცხენის გამოსახულება ბორის თასზე



26. თასი ბაჰრამ გურის გამოსახულებით



27. სასანური ვერცხლის თასი ნადირობის სცენით



28. იმპერატორ ტაიძონგის მაგზოლეუმის რელიეფი



29. მითრიდატე II-ს მონეტა (პართია), ძვ. წ. 123-88.

Nino Silagadze
Associate Professor
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Georgia

SASSANIAN MOTIFS IN ARCHITECTURE AND FINE ART OF THE KINGDOM OF KARTLI (IBERIA)

Summary

For centuries, Georgian states retained close links with the pre-Islamic Iran. In addition to the economy and politics, Georgia and Iran developed strong ties in the cultural sphere as well. Territory of the East Georgia has been under the sphere of influence of the Sassanian Empire in the periods of Late Antiquity and the Early Middle Ages. Iranian culture and Zoroastrianism had strong impact on the Georgian art from these historical periods that is evident in architecture, reliefs, glyptic and other objects of fine and applied arts. Sometimes we can notice also Zoroastrian reminiscences in the first stage of the development of the Christian art in Georgia.

Eastern Georgia (especially regions of Lower an Inner Kartlii, and cities like Mtskheta, Tbilisi, Ujarma and others) had Iranian, Zoroastrian population in these periods. Therefore, the map of Georgia is enriched with Iranian toponymics. From the ancient times, there have been fire temples of the different type as well (Samadlo, Tsikhiagora, Dedoflis Mindori etc.). Iranian population, Zoroastrian communities, fire temples and altars are mentioned in many Georgian written sources. Such communities were often multi-ethnic – along with Iranians, they had Georgian members as well.

In a similar vein, we can delineate the group of churches of the early Middle Ages, that has strong influence of Zoroastrian temple architecture – e.g. Tcheremi, Tskhrakara of Matani, Nekresi, Uplistsikhe etc.

In addition, article covers the objects of fine and applied arts, such as reliefs, silverworks, gemstones etc. Such samples possess extremely interesting synthesis of local Georgian art and Sassanian iconographic and decorative motifs: the ways of depiction of characters, their clothes and accessories, Zoroastrian and Christian religious symbols, stylistic peculiarities, ornaments etc.

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XIV
თბილისი. 2018

ნინო გოდერძიშვილი
საქართველოს შოთა რუსთაველის
თეატრისა და კინოს სახელმწიფო უნივერსიტეტი

წმ. ევსტათი პლაკიდას ნადირობის კომპოზიციის ვარიაციები შუა საუკუნეების ქართულ და ფრანგულ რელიეფებში*

შუა საუკუნეების ქრისტიანულ ხელოვნებაში რელიეფური ქანდაკების მრავალფეროვან იკონოგრაფიულ რეპერტუარში ნადირობის თემას მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს. კავკასიის ქრისტიანულ ხელოვნებაშიც ასეა, თუმცა წმინდა ევსტათის ნადირობის კომპოზიციები რელიეფურ ქანდაკებაში მხოლოდ ქართულმა ხელოვნებამ შემოინახა. წმ. ევსტათი პოპულარობით სარგებლობდა დასავლეთ ევროპულ, განსაკუთრებით ფრანგულ, ქრისტიანულ ხელოვნებაშიც. წინამდებარე სტატიის მთავარი თემა ქართული და დასავლეთ ევროპული რელიეფური ნიმუშებია, რადგან ორივეგან შუა საუკუნეების ქრისტიანულ ხელოვნებაში დიდი ყურადღება მიექცა წმ. ევსტათი პლაკიდასთან დაკავშირებულ სიუჟეტს.

საქართველოში რელიეფურ სცენებს მონადირე-მხედრების გამოსახულებებით სხვადასხვა ფორმით და ინტერპრეტაციით VI-VII-დან XVI-მდე თითქმის ყველა საუკუნეში ვხვდებით. ქართულ ქრისტიანულ ხელოვნებაში გვაქვს „ტიპიური ნადირობა“ – მხედარი-მონადირე მისდევს ცხოველს, რომელიც მოცემულია ძირითადად წმ. ევსტათი პლაკიდას კომპოზიციებით. ვხვდებით მისგან გარკვეულად განსხვავებულ კომპოზიციებსაც, სადაც მონადირე კი არის წარმოდგენილი, მაგრამ არ გვაქვს დევნის სცენა (მაგ., ოშკი, ბაგრატი, ტყობა-ერდი, სადგერი).

საფრანგეთში პლაკიდას ნადირობის სცენები XII-XVI საუკუნეებში გვხვდება და მის პარალელურად წმინდა ჰუბერტის ნადირობაა აქტუალური.

* კვლევა განხორციელდა შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის ფინანსური მხარდაჭერით [#PhD_F_17_82, რელიეფური სცენები მონადირე-მხედრებითა და ზოომორფული გამოსახულებებით შუა საუკუნეების ქართულ ხელოვნებაში]

ლიტერატურულ წყაროებში მოთხრობილი ჰუბერტის ხილვის სცენა წმ. ევსტათის ხილვის სიუჟეტის მსგავსია. ტაძრებზე გამოსახული კომპოზიციების იკონოგრაფიული სქემებიც ანალოგიურია, მცირე განსხვავებებით. საგულისხმოა, რომ განსხვავებული ისტორიული პირობების, ადგილობრივი ტრადიციების გამო, წმ. ევსტათის კომპოზიციების მხატვრულ-სტილისტურ გადაწყვეტაში სხვადასხვაგვარი მიდგომები ჩამოყალიბდა.

მართალია, მკვლევარებს წმ. ევსტათის და წმ. ჰუბერტის ერთიან ჭრილში შესწავლა კვლევის სპეციალურ ამოცანად არ დაუსახავთ, მაგრამ ამ საკითხის გარშემო დაკვირვებით, მასალების დაგროვებას და ცალკეული საკითხების დამუშავებას დიდი ხნის ისტორია აქვს. სხვადასხვა დროს, წმ. ევსტათის კომპოზიციებით როგორც ქართველი, ისე, უცხოელი მეცნიერები ინტერესდებოდნენ. მათ შორის აღსანიშნავია ნათელა ალადაშვილი,[1] კიტი მაჩაბელი,[2] მარიკა დიდებულიძე,[3] თამარ დადიანი, ეკატერინე კვაჭატაძე, თამარ ხუნდაძე,[4] სალტიკოვი,[5] ნიკოლ ტიერი[6] (სწორედ ნიკოლ ტიერი მოიხსენიებს წმ. ჰუბერტის თემატიკას წმ. ევსტათისთან მიმართებაში), ტანია ველმანსი,[7] ანიტა კუმუსი[8] და სხვ. წინამდებარე სტატია ემყარება აღნიშნული მეცნიერების ნაშრომებს, ჩვენ მიერ ჩატარებულ დამატებით კვლევას, ანალიზს და წარმოადგენს ყოველივე ამის საფუძველზე გამოტანილ დასკვნებს.

სტატიაში გამოყენებული **კვლევის მეთოდოლოგია** მოიცავს ლიტერატურული წყაროების, რელიეფური კომპოზიციების სტილისტურ და შედარებით ანალიზს. ქართული და ფრანგული ნადირობის სცენების შედარებითი, სტილისტური ანალიზის მეთოდით შეიძლება მნიშვნელოვნად გამდიდრდეს არსებული კვლევა.

---

[1] Н. Аладашвили. Монументальная скульптура Грузии, сюжетные рельефы V-XI веков. Тбилиси. Изд. Искусство. 1977.

[2] კ. მაჩაბელი. ქართული ქვა-ჯვარები. თბ. 1988.

[3] მ. დიდებულიძე. „წმ. ევსტათეს ხილვა“ შუა საუკუნეების ქართულ ხელოვნებაში. ლიტერატურა და ხელოვნება. №2. თბ. 1990, გვ. 197-206.

[4] თ. დადიანი, ე. კვაჭატაძე, თ. ხუნდაძე. შუა საუკუნეების ქართული ქანდაკება. გიორგი ჩუბინაშვილის სახელობის ქართული ხელოვნების ისტორიისა და ძეგლთა დაცვის ეროვნული კვლევითი ცენტრი. თბ. 2017.

[5] А. Салтыков. Видение св. Евстафия Плакиди. Рельефные иконы из Цебелды. Сб.: Искусство христианского мира. Москва. 1996.

[6] N. Thierry. Un problem de continuitè ou de rupture. La Cappadoce entre Rome, Byzance et les Arabes, Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. 121 année. N1. 1977, გვ. 98-145.

[7] T. Velmans. L'église de Zenobani et le thème de la Vision de Saint Eustache en Géorgie, Cahiers Archeologiques. Picard. 1985, გვ. 19-49.

[8] A. Coumoussi. Une representation rare de la vision de Saint Eustache dans une église grecque du XIII^{e} siècle. Cahiers Archeologiques. Picard. 1985, გვ. 51-60.

წმ. ევსტათის შესახებ ცნობები ქართულ ლიტერატურულ წყაროებში ძველმა მეტაფრასულმა კრებულებმა – „სექტემბრის საკითხავებმა“[9] შემოგვინახა, რომელიც ეფუძნება ექვთიმე და გიორგი მთაწმინდელების, დავით ტბელის, სტეფანე სანანოსძის, არსენის, იოანე პეტრიწის და სხვა ბერძნული თარგმანების პირველწყაროებს.[10]

დასავლეთ ევროპულ ადრეულ ლიტერატურაში წმ. ევსტათის ბიოგრაფია იაკობ დე ვორაგინეს ნაშრომში – „ოქროს ლეგენდებშია“[11] (XIIIს.) მოთხრობილი. აქ მოცემული წმ. ევსტათის ამბის შინაარსი საქართველოში გავრცელებულ ადრინდელ ლიტერატურაში გადმოცემულ შინაარსს ემთხვევა. რაც შეეხება, ფრანგი წმინდანის ჰუბერტის ცხოვრების პირველწყაროებს, მისი ბიოგრაფია დადასტურებული გვაქვს ფრანკ ჰაგიოგრაფთან – იოანა ორლეანელთან (VIII-IX სს.). ჰუბერტის ცხოვრების შესახებ ორი ხელნაწერი მოგვითხრობს. აქედან, პირველი დათარიღებულია IX, მეორე კი – XI საუკუნით. წმინდა ჰუბერტის ცხოვრების შესახებ ამ ორ ცნობილ ლიტერატურულ წყაროს XIX საუკუნეში თავი მოუყარა მისიონერმა ჟან პიერ სმიტმა „წმინდანთა ქმედებებში“ (Acta Sanctorum) ნოემბრის თვის ხელნაწერში, ვიდან 3 ნოემბერი წმ. ჰუბერტის ხსენების დღეა, მისი ცხოვრება ნოემბრის თვის თავშია მოცემული.[12] ჰუბერტის ცხოვრების შესახებ შემონახული ჰაგიოგრაფიული ცნობები შესულია ბიბლიოთეკა ჰაგიოგრაფიკა ლათინაშიც.[13]

ძველი მეტაფრასული კრებულის სექტემბრის საკითხავში მოთხრობილი ცნობების[14] მიხედვით, II საუკუნეში რომის იმპერატორის ტრაიანეს ერთგული სტრატილატი, გამორჩეული მხედართმთავარი პლაკიდა, ნადირობის დროს მომხდარი სასწაულის შემდეგ ქრისტეს რჯულზე მოექცა. მხედარი გაედევნა ირემს, რომელმაც ივი კლდის ქარაფზე აიყვანა, ირემს რქებს შორის ჯვარი გაუბრწყინდა და წარმართ ერისკაცს უფლის ხმა ჩაესმა: „პლაკიდა რაჲსა მდევნი მე?..“.[15] მე ვარ იესუ ქრისტჱ, რომელმან ყოველივე

[9] ძველი მეტაფრასული კრებული. სექტემბრის საკითხავები. წამებაჲ წმიდისა და დიდებულისა ქრისტეს მოწამისა ევსტათისი და თეოპისტაჲსი და ორთა შვილთა მათთაჲ-აღაპისის და თეოპისტისი, [224ვ]. თბილისი. 1986.

[10] ძველი მეტაფრასული კრებული, გვ. 3.

[11] La légende Dorée. Traduite en Français par L'abbé J. B. M. Roze, Édouard Rouveyre, Éditeur. Paris. MDCCCII. 2004.

[12] S. Balcau. Les sources de l'histoire de Liège au Moyen Age, Etude critique. T. I. Bruxelles. 1903, გვ. 40-45.

[13] Bibliotheca Hagiographica Latina. Soc II Bollandiani. Bruxelles. 1911.

[14] ძველი მეტაფრასული კრებული, გვ. 365.

[15] ძველი მეტაფრასული კრებული, გვ. 365.

დავჰბადე არ-არსისაგან და თვისითა ხელითა შეექმენ კაცი... შემუსრვილი ცოდვისა მიერ კუალად განვაახლე“.[16] ამ ხილვის შემდეგ მხედართმთავრის ცხოვრებაში სულიერი გარდატეხა მოხდა. მოინათლა ოჯახთან ერთად, მოთმინებით იტანდა განსაცდელებით სავსე ცხოვრებას და დევნას, რის შემდეგაც მოწამეობრივად აღესრულა, იგი „რვალის კუროში“ ოჯახთან ერთად აწამეს.[17]

ლიტერატურულ წყაროებში შემონახული ცნობებით წმ. ჰუბერტის ხილვის სიუჟეტი პლაკიდას ცხოვრების სიუჟეტს ჰგავს. მორის დენის მიხედვით,[18] იგი მონადირეების მფარველ წმინდანად მოიზარება. სილვიენ ბალოს მიხედვით[19] მისი ცხოვრება VII-VIII საუკუნეებს უკავშირდება. წმინდანის კულტის, როგორც მონადირეების მფარველის, ჩამოყალიბება დაკავშირებული იყო მის გატაცებასთან. აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ ფრანკთა მეფე და საღვთო რომის იმპერატორი ლუი I ღვთისმოშიში (778-840), რომელიც ნადირობდა არდენში, სიცოცხლეშივე იყო წმინდა ჰუბერტის მიმდევარი და ერთგული. მან 3 ნოემბერი დიდი ნადირობის დღედ გამოაცხადა. XI საუკუნის აღწერებში მოიხსენიება კავშირი ჰუბერტის ხილვასა და არდენის ტყის მაღლობს შორის, რომელიც სამხრეთ ბელგიის საზღვარზეა. ის ნაწილობრივ ესაზღვრება საფრანგეთს და ლუქსემბურგს. სწორედ ამ საზღვარზე ჩაისახა წმ. ჰუბერტის კულტი და აქედან გავრცელდა დასავლეთ ევროპულ ხელოვნებაში (ინგლისი, გერმანია, ბელგია, ნიდერლანდები).[20]

ბრაიან დანიელ სტარის მიხედვით,[21] ლიეჟის ეპისკოპოსის წმინდა ჰუბერტის ცხოვრება (656-727) დაკავშირებულია ფრანკთა სახელმწიფოს არსებობის პერიოდთან, მისი სამშობლო ავსტრაზიაა, რომელიც მოიცავდა საფრანგეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთის რეგიონებს, ბელგიას, ნიდერლანდებს და ასევე გერმანიის დასავლეთ ტერიტორიებს.[22] წმინდანის ცხოვრებაც აღნიშნულ რეგიონებთან მჭიდროდაა დაკავშირებული: დაიბადა-საფრანგეთში,[23] აკვიტანიაში, რომელიც ოდესღაც წარმოადგენდა რომის იმპერიის პროვინციას და 1137 წელს საფრანგეთმა შემოიერთა. ჰუბერტი – ჰერცოგ ბერნარდის

[16] მ. დიდებულიძე, „წმ. ევსტათეს ხილვა“ შუა საუკუნეების ქართულ ხელოვნებაში, გვ. 198.
[17] ძველი მეტაფრასული კრებული, გვ. 365.
[18] M. Denis. la Légende de Saint Hubert 1896-1897. Paris. c1999, გვ. 39.
[19] S. Baleau. Les sources de l'histoire de Liège au Moyen Age, Etude critique, გვ. 40-45.
[20] Biographie nationale, publiée par l' Académie royale des sciences, des letters et des Beaux-arts de Belgique. IX. Bruxelles. 1897, გვ. 591.
[21] B. D. Starr. Dictionary of Saints, 2013, გვ. 199.
[22] B. D. Starr. Dictionary of Saints, გვ. 199.
[23] M. Denis. la Légende de Saint Hubert, გვ. 40-41.

შვილი – ერთგვარი პოლიტიკური პირიც იყო. იგი თავისი მოღვაწეობით დიპლომატის როლსაც ასრულებს საფრანგეთის ისტორიაში. შესაძლოა, ამიტომაც გახდა აქტუალური აღნიშნული წმინდანის ცხოვრება შუა საუკუნეების ხელოვნებაში.[24]

ლეგენდის თანახმად,[25] ჰუბერტი წითელ პარასკევს ცხენთან და ძაღლთან ერთად არდენის ტყეში ნადირობდა. ნადირობის დროს მან თეთრი ფერის ირმის რქებს შორის ჯვარცმული მაცხოვარი იხილა, რომელმაც სასულიერო ცხოვრებისკენ და წმინდა ლამბერტის მოწაფეობისკენ მოუწოდა. ჰუბერტის ხილვაში თეთრი ფერი არის სიწმინდის სიმბოლო, სასწაულებრიობას ამძაფრებს. თეოფანიის შემდეგ (წმ. ევსტათის მოწამეობრივი ცხოვრებისგან განსხვავებით) საერო ცხოვრებიდან სასულიერო ცხოვრების გზას დაადგა. რომის კარზე წავიდა და წმ. ლამბერტის სულიერი შვილი გახდა. იგი ლიეჟის ეპისკოპოსად ეკურთხა, ხოლო წმ. ლამბერტის გარდაცვალების შემდეგ პაპმა ჰუბერტი გამოარჩია და მალევე მაასტრიხტის ეპისკოპოსობას მიაღწია. იგი ებრძოდა წარმართულ კულტებს, მოახდინა წარმართული ტაძრების ქრისტიანიზაცია.[26]

საკრალურ მნიშვნელობას იძენს წმ. ჰუბერტის წითელ პარასკევს ნადირობა, ირმის რქებს შორის ჯვარცმული მაცხოვრის გამოსახულების საფუძველი ალბათ, აქედან მომდინარეობს. განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენს თეთრი ფერის ირმის ხაზგასმა. იგი ყველა კულტურაში კეთილსაწყისის სიმბოლოა და სიცოცხლის, ნაყოფიერების, განახლების სიმბოლოდ მიიჩნევა. კელტები განსაკუთრებით თაყვანს სცემდნენ თეთრ ირემს, რომელიც ზებუნებრივი ძალის მისტიურ ცხოველად მიაჩნდათ. ამასთანავე, ირმის რქები მზის სხივებად აღიქმებოდა. ირემი ითვლებოდა ღმერთთან შუამავლად, მისი განტოტვილი რქები კი სიცოცხლის ხესთან ასოცირდებოდა. როგორც ცნობილია, ირმის რქებს აქვს რეგენერაციის-განახლების უნარი. კელტების წარმოდგენით, ხის ტოტებსაც აქვს ახალი ფოთლებით შემოსვის უნარი. ირმის რქები ასოციაციურად ხის ტოტებს უკავშირდებოდა, ეს უკანასკნელი კი მათთვის უწმინდეს მცენარედ ითვლებოდა. მათი ღმერთი ცერნუნი ბუნების გამოღვიძების ციკლთანაა დაკავშირებული. იგი სახვით ხელოვნებაში ირმის განტოტვილი რქებით ან ირმის და ხარის სახით გამოისახება. რაც შეეხება, პრეისტორიული ხანის გალიის მაცხოვრებლებს, ისინი ირმებს თაყვანს სცემ-

[24] B. D. Starr. Dictionary of Saints, გვ. 199.
[25] M. Denis. la Légende de Saint Hubert, გვ. 40.
[26] M. Denis. la Légende de Saint Hubert, გვ. 40.

დნენ კელტების ჩამოსვლამდე. ირმის რქებს გალები გვირგვინს ეძახდნენ და აღიქვამდნენ ძალის სიმბოლოდ. ირემმა თანდათანობით გალების რწმენა წარმოდგენაში ადამიანის სახე მიიღო და მიენიჭა სახელი ცერნუნოსი[27].

ამრიგად, როგორც ვხედავთ, წინაქრისტიანული ხანის ირმის კულტმა ქრისტიანიზაცია განიცადა, როგორც საქართველოში, ისე სხვა ქვეყნების რელიგიურ რწმენა-წარმოდგენებში. ირემზე ნადირობასთანაა დაკავშირებული პლაკიდას და ჰუბერტის მნიშვნელოვანი ცხოვრების ეპიზოდი, რაც საყვარელი თემა გახდა ქრისტიანული სახვითი ხელოვნებისთვის.

საქართველოში ნადირობის სცენები VI საუკუნის სკულპტურაში ვლინდება და არაერთგვაროვანი სახით ვითარდება. აღსანიშნავია: ადრე ქრისტიანული ხანის **იოანე ნათლისმცემლის ქვასვეტის რელიეფი** (VI-VII სს.) (***სურ. 1***), **ატენის სიონის** დასავლეთ ფასადის შემკულობა (VII ს.) (***სურ. 2***), **მარტვილის სიონის** აღმოსავლეთ ფასადის ფრიზი (VII ს.) (***სურ. 3***), **წებელდის კანკელის ფილა** (VII-VIII სს.) (***სურ. 4***), **ტაბაწყურის სარკმლის რელიეფი** (X ს.) (***სურ. 5***), **ინგუშეთის ტყობა-ერდის** რელიეფი (X ს.) (***სურ. 6***), ნადირობის სცენა **ოშკის სარკმლის** თავსართზე (X ს.) (***სურ. 7***), განვითარებული შუა საუკუნეების **ერთაწმინდის** ნადირობის კომპოზიციები (XIIIს), გვიანი შუა საუკუნეების **სადგერის** წმინდა გიორგის ეკლესიის (XV ს.), **ნიქოზის** ამაღლების (ღვთაების) ტაძრის (XV ს?) და **ხეოთის** სამრეკლოს (XV-XVI სს.) რელიეფები.



სურ. 1. იოანე ნათლისმცემლის ქვასვეტის რელიეფი (VI-VII სს.), საქართველოს ეროვნული მუზეუმი



სურ. 2. ატენის სიონის დასავლეთ ფასადის შემკულობა (VIIს.)

[27] ი. მამასახლისი. ირმის კულტი კავკასიის ხალხთა კულტურაში. კავკასიოლოგიური ძიებანი. №5. კავკასიოლოგიის ინსტიტუტი. თბ. 2013, გვ. 285-286.



სურ. 3. მარტვილის სიონის აღმოსავლეთ ფასადის ფრიზი (VII ს.)



სურ. 4. წებელდის კანკელის ფილა (VII-VIII სს.)

XI-XVI საუკუნეებში, აღნიშნული თემატიკა საქართველოში განსაკუთრებული პოპულარობით კედლის მხატვრობაში სარგებლობდა. ტანია ველმანისის მიხედვით,[28] წმ. ევსტათის ხილვის გამოსახულებები ქართული მონუმენტური მხატვრობის პროგრამაში XI საუკუნეში შემოდის და XV-XVI საუკუნეებამდე ძველი იკონოგრაფიული ტრადიციით განაგრძობს არსებობას ფასადებზე[29] (მაგ., იფრარის ეკლესიის ფასადის მხატვრობა XI-XII საუკუნეთა მიჯნა, XIII საუკუნის ხოზიტა მარიამის, ნუზალის, ზენობანის სცენები, XIV საუკუნის საფარას, კაიშე-თარინგზელის, XV საუკუნის ლაღამისა და ლაშთხვერის, ეკლესიათა ფასადების მოხატულობები, ქორეთის, ილემის, ერთაწმინდის გვიანი შუა საუკუნეების მოხატულობები).

ევსტათის ხილვის სცენებს XVII-XVIII საუკუნეებში ქართული წიგნის მინიატურულ შემკულობაშიც ვხვდებით (მაგ., ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცული H-2076, XVIII ს-ის გრაგნილი, ევსტათი ირმით და კრებული A-1454-024r (1746 წ.) ევსტათი ცხენზე ამხედრებული.

როგორც ცნობილია, წმ. ევსტათის ნადრიობა სიმბოლურად გადმოსცემდა „ბნელიდან ნათელზე" – ქრისტეს რჯულზე მოქცევას, უფლის გაცხადებას, სულის ხსნის იდეას და, ამავე დროს, ქრისტეს დიდების გამომხატველი თეოლოგიური იდეის ხორცშესხმას წარმოადგენდა.

შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ ქართულ ქრისტიანულ ხელოვნებაში გავრცელებულ ნადირობის თემატიკას ფესვები წინაქრისტიანულ ხანაში აქვს. გამომდინარე იქიდან, რომ მონადირეობის ინსტიტუტის უძველესი ტრადიცია საქართველოში მრავალი ისტორიული ცნობით, ეთნოგრაფიული მასალით, ნა-

[28] T. Velmans. L'église de Zenobani et le thème de la Vision de Saint Eustache en Géorgie, გვ. 19-49.

[29] T. Velmans. L'église de Zenobani et le thème de la Vision de Saint Eustache en Géorgie, გვ. 31.

დირობასთან დაკავშირებული ნივთებით (მაგ., იარაღი) დასტურდება, რომლებიც ენეოლითის ხანიდან მოყოლებული შემორჩა. დღევანდელი საქართველოს ტერიტორიაზე და მის მახლობლად ნაპოვნი ენეოლითის, ბრინჯაოსა და რკინის ხანის არქეოლოგიური ძეგლები უხვად შეიცავს ნადირობის ამსახველ მასალებს (იარაღი, ცხოველთა გამოსახულებები და სხვ.), ე. წ. კავკასიური ხელოვნების უძველესი ნიმუშებისთვის დამახასიათებელია სამონადირეო მოტივები, გარეულ ცხოველთა გამოსახულებები კი შეადგენს მის ძირითად თემას; ქართველი ერის ისტორიაში ისეთი მნიშვნელოვანი ეტაპიც კი, როგორიცაა ქრისტიანული რელიგიის შემოსვლა, ნადირობასთანაა დაკავშირებული.

მარიამ დიდებულიძის მიხედვით,[30] ქართულ წარმართულ მითოლოგიურ გადმოცემებსა და ფოლკლორში ნადირობა ღვთაებრივ და ზეციურ ძალებთან კონტაქტისთვის საუკეთესო გარემოებად იყო მიჩნეული. ხატჩენის უამრავი ფაქტი სწორედ ნადირობის დროს ხდებოდა, ისევე როგორც საკრალური განძის პოვნა და სხვა. ნადირობის აქტი მიწიერ და ზეციურ სამყაროებს შორის ზღვარის გადალახვის, სხვა განზომილებაში გადასვლის საუკეთესო პირობაა. თანაც წარმართული ხელოვნების ნიმუშებში სწორედ დევნის აქტს ენიჭება მნიშვნელობა და არა ნანადირევის ათვისებას.[31]

ელენე ვირსალაძის მოსაზრებით,[32] ქართული ეკლესია ებრძოდა წარმართული რელიგიის გავლენას. ქართული ეკლესიის მესვეურებმა მოქნილი ხერხი გამოიყენეს: ქრისტიანულმა ხელოვნებამ გაითავისა ქართველი ხალხის ბუნება, მისი ზნე-ჩვეულებები და წინაქრისტიანული ხანიდან ბევრი რამ შეითვისა, მათ შორის, ნადირობის თემატიკა „გააქრისტიანა“ – მას წმინდანთა ცხოვრების და სასწაულის სიუჟეტები დაუკავშირა და ამ სახით მიიტანა სათქმელი ქართველ ერამდე.

ნადირობის კომპოზიციებს შუა საუკუნეების ქართულ, რელიეფურ ქანდაკებაში ტაძრის ფასადებზე, ქვა-ჯვარებზე და კანკელის შემკულობაში ვხვდებით. ადრეული ნადირობის სცენების კომპოზიციური სქემა ასეთია: მხედარი-მონადირე მოზიდული მშვილდ-ისრით დევნის ირემს ან ირმის ჯოგს, რომლის რქებს შორისაც ჯვრის ან მედალიონში ჩასმული მაცხოვრის სახის გამოსახულებაა. კომპოზიციებში ძირითადად ჰორიზონტალური მიმართულებაა ხაზგასმული (მაგ., ატენის სიონი, მარტვილის სიონი, წებელდის კანკელი), ზოგ შემთხვევაში ვერტიკალური (მაგ., იოანე ნათლისმცემლის სტელა). ად-

[30] მ. დიდებულიძე. „წმ. ევსტათეს ხილვა“ შუა საუკუნეების ქართულ ხელოვნებაში, გვ. 204.
[31] მ. დიდებულიძე. „წმ. ევსტათეს ხილვა“ შუა საუკუნეების ქართულ ხელოვნებაში, გვ. 204.
[32] ე. ვირსალაძე. ქართული სამონადირეო ეპოსი (დაღუპული მონადირის ციკლი). თბ. 1964, გვ. 5.

რეულ ეტაპზე ქართულ რელიეფებში იგრძნობა, ერთის მხრივ, ელინისტურ-ანტიკური, მეორეს მხრივ კი, სასანიდური ირანის ხელოვნების გარკვეული „მონაბერი“. მთლიანობაში კი ისინი ინდივიდუალურ სახეს ატარებენ. თითოეულ კომპოზიციაში ჩანს ოსტატის თავისებური შემოქმედებითი მიდგომა, რომელიც შთაგონებული იყო წინაქრისტიანული ხანის მითოლოგიით, ხელოვნებით. იგი ემყარებოდა ადგილობრივ რწმენა-წარმოდგენებს, სხვადასხვა დეტალების ხაზგასმით იქმნებოდა თითოეული კომპოზიციის ხასიათი და თავისებურებები. რაც, თავის მხრივ, ქმნის შუა საუკუნეების ქართული ხელოვნების ინდივიდუალურ ხასიათს. წარმართული ნიშნები განსაკუთრებით ადრეულ ძეგლებზე ვლინდება, მაგ., იოანე ნათლისმცემლის სტელის ირემი წინაქრისტიანული ხანის ჭვირულ ბალთებზე გამოსახულ ირემს მოგვაგონებს, მის ტანზე გამოსახულ ვარდულიან მედალიონს კი მაჩაბელი[33] ასტრალურ ნიშნებს უკავშირებს და საკრალურ მნიშვნელობას ანიჭებს.

ქართულ ხელოვნებაში წარმოდგენილი წმ. ევსტათის ნადირობის სცენები აერთიანებს მისი ცხოვრების ორ სიმბოლურ მომენტს – ნადირობას და „თეოფანიას“ – მაცხოვრის ხილვას. მათი ძირითადი მახასიათებელი ისაა, რომ რელიეფურ ქანდაკებაში ირმის რქებს შორის გამოსახულია მაცხოვრის მონუმენტური თავი (მაგ., იოანე ნათლისმცემლის სტელა, მარტვილი, წებელდა...), კედლის მხატვრობაშიც ძირითადად მაცხოვარი გამოისახება (მაგ., საფარა), ხოლო წიგნის მინიატურაში ირმის რქებს შორის ჯვარია წარმოდგენილი (H-2076, XVIII ს-ის გრაგნილი და კრებული – A-1454-024 r, 1746 წ.).

კომპოზიციურმა გადაწყვეტამ საუკუნეების განმავლობაში განვითარება განიცადა. ქართულ ნადირობის სცენებში X საუკუნის ოშკის, ტყობა-ერდის, XI ს-ის ბაგრატის და XV ს-ის სადგერის ნადირობის სცენებში ქვეითი მონადირე-მშვილდოსანია გამოსახული. ამდენად, წმ. ევსტათის კომპოზიციური სქემისგან განსხვავებული კომპოზიცია წარმოგვიდგება, და ჩვენი ვარაუდით, აქ არ უნდა გვქონდეს პლაკიდასთან დაკავშირებული სიუჟეტი წარმოდგენილი: მაგალითად, ოშკის ტაძრის სამხრეთი სარკმლის რელიეფზე ჩამუხლული, მშვილდ-მომარჯვებული მონადირე, შესაძლოა, ზოდიაქოს მშვილდოსანს გამოსახავდეს. ვარაუდს ზოდიაქოს მშვილდოსანთან დაკავშირებით ჯობაძის მოსაზრებაც ამყარებს. მკვლევარს მიაჩნია, რომ ოშკის სამხრეთ ფასადზე წარმოდგენილი სხვა რელიეფები უკავშირდება ასტროლოგიურ სამყაროს.[34]

[33] კ. მაჩაბელი. ქართული ქვა-ჯვარები, გვ. 291.

[34] ვ. ჯობაძე. ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები ისტორიულ ტაოში, კლარჯეთსა და შავშეთში. თბ. 2007, გვ. 142-143.

აღსანიშნავია ისიც, რომ ამ პერიოდში დასავლეთ ევროპულ ქრისტიანულ სამყაროში მიღებული და გავრცელებული იყო ზოდიაქოს ნიშნების ტაძრებზე გამოსახვა და რელიგიური შინაარის მინიჭება (მაგ., საფრანგეთში – ოვერნის ტაძარი XI ს. ვეზლეს რელიეფი – 1120-1150 წწ., ინგლისში ბარფრესტონის წმ. ნიკოლოზის პატარა ეკლესია, დაახ. 1100 წ. და ა.შ.).

შუა საუკუნეების საფრანგეთში წმინდანთა ცხოვრებებზე საუბრობენ პოემებში, თქმულებებში, პოპულარულ დრამებში, ყველა თანამედროვე სახვითი ხელოვნების დარგებით თუ ზეპირსიტყვიერებით ცდილობენ შემოინახონ წმინდანთა ცხოვრების, დღესასწაულებისა და მნიშვნელოვანი მოვლენების ილუსტრაციები.[35]

ლიტერატურული წყაროების მიხედვით, წმინდა ევსტათის კულტი საფრანგეთში XII საუკუნეში ჩნდება.[36] წმინდანის ცხოვრების სიუჟეტი შუა საუკუნეების საფრანგეთის საყვარელი თემა გახდა, მისი ცხოვრებისეული „დრამა“ ამ ეპოქის ხელოვნებისთვის მომხიბლავი და მისაღები იყო, რაზეც მეტყველებს მისი გამოსახულებების სიმრავლე (ოსერის, ლემანის, ტურის ვიტრაჟები და სხვ.).[37]

შუა საუკუნეების საფრანგეთში წმ. ევსტათის გამოსახულებები იკავებს მნიშვნელოვან ადგილს კათედრალებში. კომპოზიციების განთავსების ადგილი საქართველოში თუ უმეტესად კარ-სარკმელთა, ფასადების, კანკელისა და სტელის წახნაგს წარმოადგენს, საფრაგეთში ძირითადად ვიტრაჟების, ტრაპეზის, ტიმპანის და პორტალის შემკულობისას მიმართავენ, მის ცალკეულ სიმბოლოს ზოგჯერ ფასადების ზედა ნაწილში ფრონტონზეც ვხვდებით (მაგ., პარიზის წმ. ევსტათის ტაძარი, XIII ს.).

მოძიებული ნიმუშების რაოდენობით თუ ვიმსჯელებთ, ნადირობის თემატიკაზე შესრულებული რელიეფები საფრანგეთში უფრო მეტი შემორჩა, ვიდრე საქართველოში. ფრანგული ძეგლებიდან აღსანიშნავია წმ. ევსტათის რელიეფური კომპოზიცია **ვეზლეს** წმ. მარიამ მაგდალინელის ბაზილიკის ნართექსის კაპიტელზე (1120-1150 წწ.) (***სურ. 8.),*** **შარტრის** ჩრდილოეთის ნავის ვიტრაჟი (XIII ს-ის I ნახ.) (***სურ. 9.),*** მის ცხოვრებას ასახავს ამავე პერიოდის **ტურის სენ გატიენის კათედრალის** (XIII ს.) (***სურ. 10)***, **სენ დენის** ბაზილიკის ტრაპეზის რელიეფი (XIII ს.) ***(სურ. 11),*** წმ. ევსტათის სა-

[35] É. Male. l'Art religieux du XIII^e siècle en France, Étude sur l'iconographie du moyen âge et sur ses sources d'inspiration. Paris. 1898, გვ. 347.

[36] M. Denis. la Légende de Saint Hubert, გვ. 39.

[37] M. Denis. la Légende de Saint Hubert, გვ. 39.

ხელზეა აგებული **პარიზის კათედრალი** (XIII ს.). გვიან შუა საუკუნეებში საფრანგეთში პლაკიდას ცხოვრების ეპიზოდის გამოსახვა ადგილს ჰუბერტის ხილვის იკონოგრაფიულ სქემას უთმობს. პლაკიდას თემა კი წიგნის მინიატურაში განაგრძობს არსებობას. მინიატურების უამრავი ნიმუში საფრანგეთის ეროვნული ბიბლიოთეკის ხელნაწერების დეპარტამენტშია დაცული, მაგ., იაკობ დე ვორაგინეს „ოქროს ლეგენდა“ (XV ს.), ვინსენტ დე ბოვეს ენციკლოპედია (speculum historiale) (XIV ს.) და ა.შ. მინიატურებშიც, ძირითადად, მლოცველი პლაკიდა ქვეითად, ირმის წინაშე დაჩოქილი გამოისახება, ირმის რქებს შორის კი მაცხოვრის მონუმენტური თავია წარმოდგენილი. მას ვხვდებით საფრანგეთის ეროვნული ბიბლიოთეკის ხელნაწერთა დეპარტამენტში დაცულ XIV-XV სს-ის ფრანგულ ხელნაწერებშიც, მაგ., წმ. ევსტათის ხილვა, წმინდანთა ცხოვრება, ფრანგული ხელნაწერი (183, 231v) (XIV ს.). თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ წმ. ჰუბერტის კულტის გაძლიერების პარალელურად წმ. ევსტათის თემატიკა არ არის დავიწყებული. საფრანგეთის გარდა, მისი ხილვის სიუჟეტებს ვხვდებით იტალიაში, გერმანიასა და ინგლისში. როგორც რენესანსის ფერწერაში (მაგ., წმ. ევსტათის ხილვა, პიზანელო, 1438-1442 წწ., ლონდონის ეროვნული გალერეა, გერმანელი ალბრეხტ დიურერის წმ. ევსტათის ხილვა (1501 წ.), სენ ლუის ხელოვნების მუზეუმი (აშშ), უცნობი მხატვრის წმ. ევსტათი, 1500 წ. გერმანია და ა.შ.), ისე კედლის მხატვრობაში (ინგლისში კენტერბერის კათედრალის კედლის მხატვრობა (1480 წ.)).



სურ. 8. ვეზლეს წმ. მარიამ მაგდალინელის ბაზილიკის ნართექსის კაპიტელი (1120-1150 წწ.), საფრანგეთი



სურ. 9. შარტრის ჩრდილოეთის ნავის ვიტრაჟი (XIII ს-ის I ნახ.), საფრანგეთი.



სურ. 10. ტურის სენ გატიენის კათედრალის ვიტრაჟი (XIII ს.), საფრანგეთი.



სურ. 11. სენ დენის ბაზილიკის ტრაპეზის რელიეფი (XIIIს), საფრანგეთი.

ფრანგულ ხელოვნებაში მოძიებული ნადირობის კომპოზიციებიდან ყველაზე ადრეულია XII საუკუნის „წმ. ევსტათის ნადირობა“ ვეზლეს წმ. მარიამ მაგდალინელის ბაზილიკის ნართექსის კაპიტელის რელიეფზე (1120-1150 წწ.). მისი თავისებურება ისაა, რომ ქართულის მსგავსად მხედარი პლაკიდაა ნადირობის მომენტში გამოსახული და არა მლოცველი, ქართულისგან განსხვავებით საყვირით ხელში ნადირობს (ეს სახასიათოა ფრანგული სცენებისთვის). კომპოზიციაში არ გვაქვს იკონოგრაფიული სქემის აუცილებელი ნიშანი – ირმის რქებს შორის მაცხოვრის ან ჯვრის გამოსახულება. აქ წარმოდგენილია მხოლოდ ერთი მომენტი – ნადირობა თეოფანიის გარეშე. ძაღლის ფიგურაც მხედარზეა დამოკიდებული, მოქაჩული თოკით მართავს, დევნილი ცხოველის წინ თავდასხმის მომენტში აკავებს. ცხენის, ძაღლისა და ცხოველის ფიგურა სიმეტრიულია. ფიგურებს შორის თავისუფალი არეები შევსებულია ვაზის მტევნებით და ყლორტებით. მცენარეული ორნამენტის – რბილი, დენადი ხაზის კონტურები დინამიკურობას ანიჭებს კომპოზიციას.

ქართული კომპოზიციებისგან განსხვავებით, ევროპულ წმ. ევსტათის სცენებში ძირითადად ამბის თხრობა ხდება. ქართულ ხელოვნებაში ერთ კომპოზიციაშია გაერთიანებული ნადირობა და მაცხოვრის გამოცხადება, ფრანგულში კი ძირითადად ცალკე გამოისახება ნადირობა, ცალკე თეოფანია. მაგ., შარტრის ჩრდილოეთის ნავის ვიტრაჟზე (XIII ს-ის I ნახ.) რამდენიმე კომპოზიციაა: ცენტრში ნადირობა, სადაც გამოსახულია ორი მხედარი, ირმების დევნის მომენტში, ცენტრალური ფიგურა ვეზლეს მსგავსად ხელში საყვირითაა წარმოდგენილი, კომპოზიციაში ჩართულია ძაღლის ფიგურები. ვიტრაჟის ცენტრალური კომპოზიციის ირგვლივ წრიულ მედალიონებში ჩასმულია ქვეითი ადამიანის ფიგურები ძაღლის ჯგუფებთან ერთად. ნადირობის ზემოთ მარცხენა მხარეს წარმოდგენილია ხილვის სცენა, მარჯვენა მხარეს კი წმინდანის ნათლობა. მედალიონში, ცენტრში ცალ-მუხლზე დაჩოქილი ევსტათი ვედრების პოზაშია წარმოდგენილი ირმის წინაშე, ირემი რქებს შორის მონუმენტური ჯვრის გამოსახულებითაა. ხელით მოზიდული აქვს ცხენის აღვირი. მის თავზე ციდან გადმოსული მაკურთხებელი მარჯვენაა წარმოდგენილი, რაც იშვიათად გვხვდება ფრანგულ ხელოვნებაში, ქართულში კი არსად გამოვლენილა. აღნიშნული დეტალის – მაკურთხებელი მარჯვენის ჩართვა სიუჟეტში ასოციაციას იწვევს გვიან პერიოდში ჰუბერტის იკონოგრაფიული სქემაში შემუშავებული ციდან გადმოსული ანგელოზის ფიგურასთან. ვიტრაჟების ფერებით შექმნილი კონტრასტები თეოფანიის შთაბეჭდილებებს ამძაფრებს.

წმ. ევსტათის ცხოვრებას ასახავს ამავე პერიოდის ტურის სენ გატიენის კათედრალის ვიტრაჟი (XIII ს.). აქაც რამდენიმე კომპოზიცია ეძღვნება წმინდანის ცხოვრების ეპიზოდებს: ნადირობა, ხილვა, წამება რვალის კუროში... ნადირობის სცენაში შარტრისგან განსხვავებით სამი ფიგურაა გამოსახული: მხედარი საყვირით ხელში მიემართება ირმისკენ. ძაღლი თავს ესხმის ირემს. ვიტრაჟები მუქი ტონალობითაა გადაწყვეტილი, თეთრი ფერისაა ძაღლის ფიგურა, ირმის რქები და ცხენი. ევსტათის სამოსი, მუქ მწვანე კაბაზე წითელი მოსასხამით კონტრასტს ქმნის. ნადირობის სცენაში წმ. ევსტათი სამკუთხა წითელი ქუდითაა გამოსახული, რაც მის ერისკაცობაზე მიანიშნებს.

ნადირობის სცენაში თუ ერისკაცი „მდევარი“ პლაკიდაა მოცემული (ირმის დევნის მომენტში), ხილვის კომპოზიციაში წმინდანი წარმოდგენილია როგორც „ირმისგან მონადირებული“ „მაცხოვრის მიმდევარი“. ქვეითი ფიგურა მორჩილად, ოდნავ მოხრილი ფეხებით და ზეაპყრობილი ხელებით მიემართება ირმისკენ, საყვირი გვერდზე აქვს გადაკიდებული, თავზე აქაც სამკუთხა

ქუდი ახურავს (მწვანე ფერის), მის წმინდანობაზე მიანიშნებს წითელი შარავანდედი. ირემს თავი მოტრიალებული აქვს პლაკიდასკენ, შარტრისგან განსხვავებით, მის რქებს შორის წითელ შარავანდედში ჯვრის მაგიერ თეთრსახიანი მაცხოვარია (ნათების აღსანიშნავად) გამოსახული.

შუა საუკუნეების ფრანგული სკულპტურის ძეგლებიდან „წმ. ევსტათი პლაკიდას“ ხილვის მაგალითად შეიძლება დავასახელოთ XIII საუკუნის სენ დენის ბაზილიკის ტრაპეზის რელიეფი (XIIIს). აქაც შარტრის მსგავსად ამბის თხრობა გვაქვს წარმოდგენილი: ევსტათის ისტორიის საკვანძო მომენტებია გამოსახული – ქრისტეს რჯულზე მოქცევა, ნათლობა, განსაცდელები (შვილების დაკარგვა) და მოწამეობრივი აღსასრული (სულის ხსნის იდეა). თეოფანიის-ღვთის გამოცხადების კომპოზიცია, თავის მხრივ, უფლის დიდებასაც ასახავს.

ტრაპეზის ჰორიზონტალური ქვის ფილა მოჩარჩოებულია სწორკუთხა, შუაში ჩაჭრილი ზოლით. მოჩარჩოება ცენტრში სამყურა თაღის ფორმითაა ამაღლებული, რითაც მის ქვეშ გამოსახულ ჯვარცმის კომპოზიციას ესატყვისება. ჰორიზონტალურად გადაწყვეტილი კომპოზიცია მოგვითხრობს წმ. ევსტათის ცხოვრების მნიშვნელოვან ეპიზოდებს: ხილვა – ევსტათის სულიერი ცხოვრების დასაწყისი, ნათლობა ოჯახთან ერთად, ამბის თხრობა იწყება ნადირობის სცენით, „თეოფანიით“ – წმ. დასაწყისით, მდინარის გადაკვეთა და შვილების დაკარგვა, ამბავი სრულდება მისი ოჯახის „რვალის კუროში“ წამებით. ტურის სენ გატიენის ვიტრაჟის მსგავსად აქაც წარმოდგენილია ირმის (რქებს შორის მაცხოვრის გამოსახულებით) წინაშე დაჩოქილი მლოცველი პლაკიდა. ვეზლეს, შარტრის, ტურის კომპოზიციებისგან განსხვავებით წმინდანი აქ საყვირის გარეშეა გამოსახული.

ქართული მაგალითებისგან განსხვავებით ნადირობაში არა დევნის, შეპირისპირების და თავდასხმის მომენტი, არამედ თეოფანიის შემდგომი ეტაპია ხაზგასმული – ქრისტეს ხილვით სარწმუნოებაზე მოქცეული მხედრის მიერ უფლის აღიარება. მხატვრული დამუშავებით მოგვაგონებს ქართული იოანე ნათლისმცემლის ირმის სახეს: გრძელი კისერი დაგვირგვინებული რბილი, ნახევარწრიული ხაზებით შექმნილი დატოტვილი რქები, რომელიც იმეორებს მასში ჩაწერილი მაცხოვრის შარავანდედის სილუეტს. ფიგურების შესრულების მანერა მაღალი ოსტატობით გამოირჩევა, დეტალების დამუშავებით ექსპრესიულობა ენიჭება რელიეფს. ამ შემთხვევაში, სავარაუდოდ, სულის ხსნის თემა რწმენის გზით დათმენის, ბოროტის ძლევის იდეასთან ერთადაა გააზრებული.

როგორც აღვნიშნეთ, XV-XVI საუკუნეებში საფრანგეთში რელიეფურ კომპოზიციებსა და მხატვრობაში მეტ პოპულარობას წმინდა ჰუბერტის ნადირობის სცენა იძენს. საგულისხმოა, რომ წმინდა მოწამის-ევსტათის ხილვის სიუჟეტი და ქრისტიანულ სარწმუნოებაზე მოქცევა საფუძვლად დაედო კათოლიკურ სამყაროში გავრცელებულ წმინდა ჰუბერტის ხილვის იკონოგრაფიულ სქემას. ეს აიხსნება იმით, რომ წმ. ჰუბერტის სულიერი გარდატეხაც პლაკიდას მსგავსად ნადირობის დროს მომხდარ ხილვასთანაა დაკავშირებული.

XV-XVI საუკუნეებში მრავალად იგება წმ. ჰუბერტის სახელობის პატარა სამლოცველოები (ამბუაზის, შოვირე-ლე-შატლეს, არდენის და სხვ.). ჰუბერტის იკონოგრაფიული სქემის საინტერესო ნიმუშია მოცემული: **ამბუაზის** წმ. ჰუბერტის სამლოცველოს პორტალის რელიეფზე (XV ს.), **შოვირე-ლე-შატლეს** წმინდა ჰუბერტის სამლოცველოს ტრაპეზის (XV ს.), **რაჰინგის** წმინდა ჰუბერტის სამლოცველოს ბარელიეფებზე (XV ს.), **ტალანის** ღვთისმშობლის ტაძრის ტრაპეზის ბარელიეფი (XVI ს.), **ტურელის სენ მარტინის** ბარელიეფი (XVI ს.), **არდენის** ტიმპანის რელიეფი (XVIს).

აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ წმ. ჰუბერტის სახელობის სამლოცველო ინგლისშიცაა, იდსეორთში. იგი აგებულია 1030 წელს, თუმცა თავდაპირველად წმ. პეტრესა და პავლეს სახელობის იყო. ხოლო ჰუბერტის სახელი მე-19 საუკუნეში მიიღო, მას შემდეგ, რაც სამლოცველოს ჩრდილოეთის კედელზე შემორჩენილი შუა საუკუნეების კედლის მხატვრობა შეისწავლეს, სადაც გამოსახულია წმ. ჰუბერტი იოანე ნათლისმცემელთან ერთად (მხატვრობა დათარიღებულია 1330 წლით).[38]

ისე როგორც ევსტათის ხილვას, ჰუბერტის თემატიკასაც რენესანსის ფერწერაში XV-XVI საუკუნეების ნიდერლანდელ მხატვრებთანაც ვხვდებით, მაგ., წმ. ჰუბერტის გადასვენება ლიეჟის წმ. პეტრეს ტაძარში, როგირ ვან დერ ვეიდენი, 1437 წ., წმ. ჰუბერტის ხილვა, პიტერ ბრეიგელი და რუბენსი, 1617 წ., მადრიდი, პრადოს მუზეუმი. წმ. ჰუბერტის ხილვას გადმოსცემს წმ. პატრიკის ბაზილიკის ვიტრაჟები, ოტავა, კანადა, 1898 წ. (შესრულებულია გერმანული ფრანც მეიერის კომპანიის დიზაინით). ჰერინგსველის წმ. ეკატერინეს ტაძრის ვიტრაჟები, 1902 წ. ინგლისი.

წმინდა ჰუბერტის რელიეფური ქანდაკების საინტერესო მაგალითი გვაქვს გოთური სტილის **ამბუაზის წმ. ჰუბერტის სამლოცველოს პორტალზე (XV ს.)**.[39]

[38] http://www.hampshire-history.com/series/south-east-hampshire-churches.

[39] როგორც ცნობილია, ამ ეკლესიაში ლეონარდო და ვინჩია დასაფლავებული.

ამ შედევრის გემოვნებიანი ავტორები ცნობილია, მუშაობდა სამი ოსტატი – პიერ მინარი, კასინ დუტრეხტი, და კორნილ დე ნეფი.[40] კომპოზიცია ჰორიზონტალურად იშლება, მარჯვენა მხარეს ცალ მუხლზე დაჩოქილი ჰუბერტია წარმოდგენილი, რომელსაც მარცხენა ხელით ცხენის აღვირი აქვს მოქაჩული, მარჯვენათი კი ქუდს იხდის ირმის წინაშე, ამ რაინდული ჟესტით თითქოს პატივისცემას გამოხატავს. მის თავზე ირიბად მფრინავი ანგელოზის ფიგურას გვირგვინი აქვს გაწვდილი ჰუბერტის ქუდისკენ. ჰუბერტი და ირემი აქაც ერთმანეთის პირისპირ გამოისახებიან. ძაღლების ჯგუფიდან ერთი დაჩოქილია ირმის წინაშე, ორი კი თავდასხმისთვისაა მომზადებული, ირმის რქებს შორის ჯვარცმული მაცხოვარია გამოსახული. ირემი თითქოს დაღმართზე დგას. კლდოვანი ქარაფი ნადირობის სცენას გამოჰყოფს მარცხენა არეში გამოსახული ფიგურებისგან – წმ. ქრისტეფორე მხრებზე მაცხოვრით და კუთხეში წმინდა ანტონი დიდი თავის სენაკში, ღორთან ერთად.[41] წმ. ქრისტეფორეს ატრიბუტია ჯოხი და წვერი, როგორც მეუდაბნოესი. იგი ქრისტიანულ ხელოვნებაში სიძლიერის სიმბოლოა. ქრისტეფორე ჰერკულესის ალეგორიული სახეა, შუა საუკუნეების საბერძნეთში მაშინ, როცა მითოლოგიური გმირი ქრებოდა, ქრისტიანულმა ხელოვნებამ იგი ახალი ფორმით – ქრისტეფორეს სახით ააღორძინა.[42]



სურ.12. **ამბუაზის** წმ. ჰუბერტის სამლოცველოს პორტალის რელიეფი (XVს)

წმინდა ანტონი კი ისეა გადმოხრილი, თითქოს თვალს ადევნებს კომპოზიციაში მიმდინარე მოვლენას. თავისუფალი არეები დატვირთულია სხვა-

[40] J. P. Babelon. le Château d'Amboise. 2004, გვ. 60.
[41] J. P. Babelon. le Château d'Amboise, გვ. 60.
[42] É. Male. l'Art religieux du XIII^e siècle en France, გვ. 354.

დასხვა ზომის ხეებით, პლანებად განლაგებული ფოთლოვანი ხეებით ტყის იმიტაციაა შექმნილი, ბუნებას რეალისტურად გადმოსცემს. ბნელ, შეღრმავებულ ადგილებში გამოყოფილი სხვადასხვა ცხოველის თავი საშიშროების განცდას ბადებს, ამქვეყნიურ ბოროტებას მოასწავებს. შესაძლოა, წმ. ანტონი დიდის გამოსახვა და მისი დაკავშირება ჰუბერტთან სიმბოლურ-ალეგორიული ხასიათისაა. იგი ქრისტიანულ სამყაროში მონაზვნური ცხოვრების ფუძემდებლად ითვლება. მისი ჩართვა კომპოზიციაში მინიშნებას გვაძლევს. შესაძლოა, მოასწავებს თეოფანიის შემდეგ ჰუბერტის სულიერ გარდატეხას, მონაზვნური ცხოვრების დასაწყისს.

მოქანდაკემ შემოქმედებითად გადაამუშავა ცნობილი სცენა. ფონიდან მკვეთრად ამოზრდილი ფიგურების ელასტიური, რბილი კონტური ფიგურების ექსპრესიულ დინამიკას ქმნის. ჰორიზონტალური კომპოზიციის ცენტრს კლდის ქარაფთან მდგომი ირემი წარმოადგენს. იკონოგრაფიულად და შინაარსობრივადაც ირემია ხაზსგასმული, მთავარი სიმბოლური პერსონაჟი, რომლის საშუალებითაც ხდება მაცხოვრის გაცხადება და რომლის გზითაც მყარდება კავშირი ადამიანსა და უფალს შორის. დანარჩენი ფიგურები მის მარჯვენა და მარცხენა მხარეს იშლება. დეტალურადაა დამუშავებული კომპოზიციის თითოეული ელემენტი. ნათლად იკითხება ჰუბერტის დრაპირებული სამოსი, პარიკივით დადებული მხრებამდე დაყრილი ხვეული თმა. ირიბად მოთავსებული ანგელოზის ფიგურა, ფრთების მოხაზულობა, პოზა – მსუბუქად ფრენის შთაბეჭდილებას ქმნის. ქრისტეფორის და ჰუბერტის ფიგურები ტანით პირდაპირ მაყურებლისკენაა მომართული სახით პროფილში შეტრიალებული ჯვარცმის მიმართულებით. ფიგურების განლაგებით სხეულის პოზების ცვალებადობით სიმეტრია იქმნება. დეტალები პროპორციულად, თანაზომიერად ცენტრისკენაა მიმართული. ცოცხალი, დინამიკური პოზები ექსპრესიულს ქმნის კომპოზიციას. ერთმანეთს ენაცვლება ქაოსის, სიმშვიდის, მოსალოდნელი საფრთხის და დიდების შთაბეჭდილებები.

შემოკლებული იკონოგრაფიული რედაქციით გვაქვს **შოვირე-ლე-შატლეს** (XV ს.) ***(სურ. 13.)*** **რაჰინგის** ბარელიეფი (XV ს.) ***(სურ. 14)*** და **ტურელის სენ მარტინის** ჰუბერტის ხილვის სცენა (XVI ს.). ჰუბერტის ნადირობის ვრცელი იკონოგრაფიული რედაქციაა მოცემული **ტალანის** ტრაპეზის ბარელიეფზე (XVI ს.) ***(სურ. 15)***. განსხვავებული იკონოგრაფიული სქემა გვაქვს **არდენის** ტიმპანის რელიეფზე (XVI ს.) ***(სურ. 16)***.



სურ. 13. წმ. ჰუბერტის ხილვა, შოვირე-ლე-შატლეს რელიეფი, (XV ს.) საფრანგეთი.



სურ. 14. წმ. ჰუბერტის ხილვა, რაჰინგის ბარელიეფი (XV ს.), საფრანგეთი



სურ. 15. ჰუბერტის ნადირობის კომპოზიცია, ტალანის ტრაპეზის ბარელიეფი (XVI ს.), საფრანგეთი.



სურ. 16. წმ. ჰუბერტის ხილვა, არდენის ტიმპანის რელიეფი, XVI ს.

დასახელებულ კომპოზიციებში ყველგან ქვეითი, მლოცველი ჰუბერტია გამოსახული ირმის პირისპირ (ფრანგული ევსტათის მსგავსად), მათგან განსხვავებით არდენის ტიმპანზე მხედარი წმინდანია წარმოდგენილი. ყველა სცენაში ირმის რქებს შორის ჯვარცმული მაცხოვარია. გამონაკლისია არდენის რელიეფი, სადაც ჯვარცმას ჯვარი ანაცვლებს. წმ. ჰუბერტი ევსტათის კომპოზიციების მსგავსად, ძირითადად, გვერდზე გადაკიდებული საყვირით და ხმლით გამოისახება (არდენის და რაჰინგის გარდა), რაჰინგზე ხმლის მაგიერ სანადირო იარაღი შუბია. ტალანის და არდენის რელიეფზე ცენტრში გამოსახული ხე კომპოზიციას ორ ნაწილად ჰყოფს. ხე ტალანზე წმ. ჰუბერტს და ირემს გამოყოფს ამალისგან, არდენზე წმ. ჰუბერტს და ირემს მიჯნავს ერ-

თმანეთისგან. ასეთი დაყოფით თითქოს მიწიერი და ზეციური სამყაროს ხაზგასმა ხდება, რომელსაც ერთმანეთთან სიცოცხლის ხე აკავშირებს. ხაზგასმულია „სიცოცხლის ხის“ მნიშვნელობა. შოვირე ლე შატლეს, რაჰინგის, ტალანის, ტურელის რელიეფებზე ანგელოზის ნახევარფიგურებია გამოსახული. არდენზე კი ამბუაზის მსგავსად ანგელოზის მთლიანი ფიგურა ომოფორით ხელში. შოვირე ლე შატლეს კომპოზიციაში თითქოს ნახევარფიგურების გამოსახვა ქვის ფილის ფორმითაა ნაკარნახევი, ოსტატი საგნის ტექტონიკიდან გამომდინარეობდა. სტილისტურად ახასიათებს პირობითობა, ცალკეული დეტალების მასშტაბების გაზრდით შინაარსობრივ აქცენტებს სვამს, მაგალითად, ჰუბერტის გაზრდილი ხელის მტევნებით ვედრების, ლოცვის მომენტია ხაზგასმული. ტურელის რელიეფზე ანგელოზს გადაკეცილი ომოფორი უკავია, დანარჩენებში კი გაშლილია კურთხევის მომენტში. არდენის რელიეფზე ომოფორის ერთი ბოლო ანგელოზს უკავია, მეორე წმინდანს. ამბუაზის მსგავსად არდენზეც მოხდილი ქუდითაა წარმოდგენილი, თუმცა ქუდი გვერდზე აქვს გაწეული და არა ირმის წინაშე. არდენზე წმინდანი სახით მაყურებლისკენაა მომართული და არა ირმისკენ. ირემი კი თითქოს ანგელოზის მიერ წმინდანის კურთხევის მომენტს თვალს ადევნებს. დანარჩენი კომპოზიციებისგან განსხვავებით ირემი დევნის მომენტშია გამოსახული, თავი მოტრიალებული აქვს ჰუბერტისკენ, ტანის საპირისპიროდ. ირემს ძაღლები თავს ესხმიან, მის მიღმა ფონს არქიტექტურული დეტალი ქმნის. ჰუბერტი კი მშვიდი, გაწონასწორებული პოზით უპირისპირდება მარცხენა მხარეს შექმნილ დაძაბულ მომენტს. ჰუბერტის უკან ნახევრად შიშველი მამაკაცის ფიგურაა წარმოდგენილი. შესაძლოა ადამის ალეგორიული სახე. როგორც ადამიანის დაცემის, ცოდვებისა და მიწიერი ცხოვრების შეხსენება.

ამრიგად, შუა საუკუნეების ქართულ ქრისტიანულ ხელოვნებაში გამოიკვეთა წმ. ევსტათი პლაკიდას ნადირობის კომპოზიციები, ხოლო დასავლეთ ევროპულში – წმ. ევსტათის და მის პარალელურად წმ. ჰუბერტის ნადირობისა და ხილვის სცენები.

წმ. ევსტათი II საუკუნის რომაელი წმინდანია, ეპოქის, როცა წარმართობასთან ბრძოლით ჯერ კიდევ მკვიდრდება ქრისტიანული სარწმუნოება. წმ. ჰუბერტი კი VII-VIII საუკუნეების ფრანკი რაინდია. წმ. ევსტათის ნადირობის სცენა ალმოსავლურმა ქრისტიანულმა ხელოვნებამ უფრო ადრე მიიღო, ვიდრე დასავლეთ ევროპულმა.

მოძიებული მასალების საფუძველზე ჩანს, რომ წმ. ევსტათის თემატიკა ქართულთან შედარებით მეტი პოპულარობით საფრანგეთში სარგებლობდა.

წმ. ევსტათის სახელზე აგებული ტაძრები, წმინდანის ცხოვრების ამსახველი ვიტრაჟები, რელიეფური სცენები, მინიატურები და მისი ვარიაცია „წმ. ჰუბერტის“ სახით აშკარას გაძლიერებულ კულტზე მეტყველებს.

განხილული მაგალითების საფუძველზე შეგვიძლია ჩამოვაყალიბოთ ფრანგული წმ. ევსტათის და წმ. ჰუბერტის ნადირობის კომპოზიციის იკონოგრაფიული სქემის თავისებურებები: ცალ მხარეს გამოისახება წმინდანი ირმის პირისპირ, ძირითადად, დაჩოქილი, „ვედრების“ პოზაში გამონაკლისია ვეზლეს კაპიტელის რელიეფი, სადაც მხედარი პლაკიდაა წარმოდგენილი. ქართულისგან განსხვავებით წმ. ევსტათის ნადირობისა და ხილვის სცენა გამიჯნულია ერთამანეთისგან, ცალკეა ნადირობისა და ირმის დევნის მომენტი, ცალკე მაცხოვრის ხილვის სცენა. ქართულში კი ნადირობა და „თეოფანია“ გაერთიანებულია. ირმის რქებს შორის ევსტათის შემთხვევაში ქართულის მსგავად უმეტესად მაცხოვრის გამოსახულება გვაქვს, ზოგან მას ჯვარი (მაგ., შარტრი), იშვიათად კი ჯვარცმა (მაგ., ვინსენტ ბოვეს ენციკლოპედია, XIV ს.) ცვლის. ჰუბერტის შემთხვევაში კი აუცილებლად „ჯვარცმული“ მაცხოვარი გამოისახება, იშვიათად ჯვარი (მაგ., არდენი). ქართულში არ გვაქვს ცის სეგმენტი, ფრანგულ პლაკიდას ხილვაში კი ზოგჯერ მაკურთხებელი მარჯვენა ერთვება, ხოლო ჰუბერტის შემთხვევაში აუცილებელი პერსონაჟია ციდან გადმოსული ანგელოზი ომოფორით ხელში. ქართულისგან განსხვავებით, ფრანგული წმ. პლაკიდა და წმ. ჰუბერტი ხშირად საყვირით გამოისახება, სხვადასხვა ინტერპრეტაციით – ზოგან მომართული საყვირით (ნადირობის სცენებში), ზოგან ხმალთან ერთად გვერდზე გადაკიდებული (ხილვის მომენტში). ეს დამოკიდებულია სიუჟეტის თხრობაზე, რომელსაც გადმოგვცემს კომპოზიცია. ფრანგულში წმ. ევსტათის ხილვის რამდენიმე იკონოგრაფიული სქემის ვარიანტია – ქვეითი პლაკიდა ირმის პირისპირ დაჩოქილი (მაგ., შარტრი, სენ დენის რელიეფი, პარიზის წმ. ევსტათის ტაძრის კედლის მხატვრობა), ქვეითი პლაკიდა ირმის მიმდევარი (ტურის სენ გატიენის ვიტრაჟი). ჰუბერტის სცენები გამდიდრებულია ბიბლიური ალეგორიული პერსონაჟებით: ადამი, ანტონ დიდი, ქრისტეფორე. მათი ჩართვით სიუჟეტში ხილვის შემდგომი ცხოვრების სიმბოლური მინიშნებებია მოცემული. საფრანგეთში ქართულის მსგავსად გვაქვს ნადირობის სცენების ვრცელი და შემოკლებული რედაქციები. ვრცელ რედაქციებში კომპოზიცია გამდიდრებულია ძაღლების ჯგუფით, ადამიანების ფიგურებით და მცენარეული ორნამენტით.

ფრანგულ ხელოვნებაში წმ. პლაკიდა, ქართული იკონოგრაფიული სქემისგან განსხვავებით, სადაც უფრო მკვეთრადაა ერთმანეთთან დაპირისპირებუ-

ლი მიწიერი და ზეციური საწყისი, ბრძოლა ქრისტიანობასა და „წარმართობას“ შორის, ქრისტეს ტრიუმფი, განსაცდელები, ბოლოს წამებით აღსასრული, დათმენა და ამით მოპოვებული მარადიულობა, ფრანგულ იკონოგრაფიულ სქემაში განსხვავებულად იკითხება. აქ მეტია ამბის თხრობითობის ელემენტი, საერო მოტივები. ქართულში კი სიმბოლური მინიშნებების როლი ჭარბობს.

წმინდა ევსტათის ნადირობის სცენის პოპულარობა საქართველოში აიხსნება იმით, რომ აღნიშნული სიუჟეტი ქართველთათვის მირიან მეფის ნადირობისას მომხდარი სასწაულის შედეგად მისი ქრისტეს რჯულზე მოქცევის ისტორიასთან ასოცირდებოდა. შესაძლოა, ამ ორი მოვლენის შერწყმით უფლის გამოჩინებისა და ქრისტიანულ სარწმუნოებაზე მოქცევის განზოგადებული ხატი იყოს წარმოდგენილი.[43]

წმ. ჰუბერტის პოპულარობა კი შეგვიძლია ავხსნათ საფრანგეთში ეროვნული წმინდანის და ისტორიული პირის წინ წამოწევის მცდელობით. ვიწაიდან, XV საუკუნე საფრანგეთში არის რთული ისტორიული პერიოდი, მიმდინარეობს სასტიკი ბრძოლები, ფეოდალური დაყოფები. საფრანგეთ-ინგლისის ასწლიანმა ომმა (1337-1458) მძლავრად იმოქმედა საფრანგეთის სოციალურ-ეკონომიკურ განვითარებაზე. ბრძოლების შედეგად გაძლიერდა ფეოდალური ანარქია. საფრანგეთი ცდილობს დაიცვას ქვეყნის ინტერესები, წარმოაჩინოს თავისი ღირებულებები, შეინარჩუნოს თვითმყოფადობა. ფორმულირდება ახალი მოტივები, ფრანგული რენესანსის რეალისტური საერო თემატიკის გაძლიერება ხდება.[44] საფრანგეთში ამ პერიოდშიც ძლიერია გოთიკა. XV საუკუნის ფრანგული რენესანსი თავისულდება შუა საუკუნეების დოგმებისაგან, სასულიერო და საერო თემატიკის სინთეზით, ჰუმანური იდეებით ატარებს ეროვნულ ხასიათს.[45] სავარაუდოდ, ამან განაპირობა ის, რომ ადრეული შუა საუკუნეების წმ. ევსტათის ასკეტური ცხოვრება და მოწამეობა აღორძინების ხანის ჰუმანურ იდეოლოგიაში ჩნდება ისტორიული პირის, ერისკაცი ჰუბერტის სასულიერო გზაზე შედგომის იდეა, ეროვნული წმინდანის წინ წამოწევა.

აქედან გამომდინარე, შემთხვევითი არ არის ფრანგი წმინდანის ცხოვრების სიუჟეტის „აღორძინება“ ქრისტიანულ ხელოვნებაში. იგი სიცოცხლეშივე იყო აღიარებული და მიღებული რომის პაპის მიერ, ჰუბერტის მოღვაწეობა, მისი ეპისკოპოსობა ფრანგებისთვის პრიორიტეტული და საამაყო იყო.

[43] თ. დადიანი, ე. კვაჭატაძე, თ. ხუნდაძე. შუა საუკუნეების ქართული ქანდაკება, გვ. 24-25.
[44] Ю. Д. Колпинский, Е. И. Ротенберг. Все Общая История Искусств. Т. III. М. 1962, გვ. 417.
[45] Ю. Д. Колпинский, Е. И. Ротенберг. Все Общая История Искусств. Т. III, გვ. 418.

და მაშინ როცა წმინდანების კულტი ყალიბდებოდა, ნადირობისა და მონადირეების მფარველად ფრანგებმა აირჩიეს არა რომაელი, არამედ ეროვნული წმინდანი. მისი კულტი აქტუალური იყო იმ ქვეყნებშიც, რომლებსაც უკავშირდებოდა წმ. ჰუბერტის მოღვაწეობა (ლიეჟის და მაასტრიხტის ეპისკოპოსობა) – ბელგია, ინგლისი, გერმანია, ნიდერლანდები.

სტილისტური თვალსაზრისით შუა საუკუნეების ფრანგული სკულპტურა სიმბოლიზირებულია, სიუჟეტები იდეალისტური. დამუშავების მხრივ ახასიათებს ფონიდან მკვეთრად ამოსული მომრგვალებული დახვეწილი ფორმები, ზოგან ანტიკური სკულპტურის გავლენაც შეინიშნება – რბილი კონტური, სამოსის დამუშავება, დეტალების დამუშავების ხაზგასმით აქცენტებია დასმული მნიშვნელოვან აზრობრივ დატვირთვაზე. ანტიკური ხელოვნებისკენ მიბრუნება რენესანსის ეპოქით შეგვიძლია ავხსნათ. ვინაიდან ეს უკვე რენესანსის პერიოდია, სტილისტურად, მხატვრული ამოცანებით განსხვავებული ეპოქაა.

უნდა აღინიშნოს, რომ თემატიკური სიახლოვის მიუხედავად, იკონოგრაფიული რედაქციები და მათი კომპოზიციური გადაწყვეტა ფრანგულსა და ქართულ მაგალითებში განსხვავებულია ერთმანეთისგან. შუა საუკუნეების ფრანგული ნადირობის კომპოზიციები იკონოგრაფიული სქემების მრავალფეროვნებით გამოირჩევა. ფრანგული ქრისტიანული ხელოვნება თავისებური სახის კომპოზიციებს გვთავაზობს. ქართულთან შედარებით მეტი თავისუფლებაა სიუჟეტის გადაწყვეტაში, იცავენ ძირითად სქემას, მაგრამ ინტერპრეტაცია სხვადასხვაა. ეს გამოწვეული უნდა იყოს ადგილობრივი ტრადიციებით, მსოფლმხედველობით, ეპოქით, ისტორიულ-კულტურული მდგომარეობით. თუმცა სკულპტურულ დეკორში გარკვეულად აისახა ქრისტიანული რელიგიური მსოფლმხედველობისთვის დამახასიათებელი საერთო თეოფანიური წარმოდგენები – უფლის აღიარება, უფლის დიდება და სულის ხსნის იდეა.

Nino Goderdzishvili
Theory and History of Art
Shota Rustaveli Theatre and Film Georgian State University

ICONOGRAPHIC VARIATIONS OF ST. EUSTACE HUNTING COMPOSITION IN THE MEDIEVAL GEORGIAN AND FRENCH SCULPTURE

Summary

The theme of hunting occupies an important place in a diverse iconographic repertoire of relief sculpture in medieval Christian art. Hunting compositions of St. Eustace were very popular both in Eastern and Western Christian arts.

We find relief scenes with images of hunter-horsemen in different forms and interpretations in continuity from the 6^{th}-7^{th} to the 16^{th} centuries in Georgia. Georgian Christian art presents a specific visual representation – a hunter and its victim – which is mainly represented in St. Eustace Placida's compositions. In addition, we also meet compositions, where a hunter is depicted in an atypical context, for example, in Oshki, Bagrati, Tkoba-Erdi, Sadgeri where we have an image of a hunter-archer. In this case, the task of the study is also to determine the content of the compositions and their meaning.

The aim of the article is collection, definition of interconnection and thorough investigation of the compositions of hunting scenes and scenes of the images of hunter-horsemen together with zoomorphic figures presented in the Georgian Christian art of the Middle Ages, explanation of semantic-symbolic meaning of distinctly expressed features of the compositions, searching of their analogies in the neighbor countries or in the Western European Christian art, and their artistic-stylistic analysis in comparison with them.

Parallel to the hunting scenes of Saint Eustace existing in Georgian art, hunting scenes of Saint Hubert are found in Western European art. Studying and stylistic-semantic analysis of these two phenomena from a single iconographic viewpoint is a novelty.

The article is based on the scientific works of various researchers. Their reflections reinforce our considerations and make the research more profound.

Hunters and victims, archers are present in Western European art, especially in the 12th-16th centuries France. But here, along with Placida's hunting, the episode of St. Hubert's hunting is also relevant. The scene of the vision of St. Hubert narrated in literary sources is similar to that of the vision of St. Eustace. Iconographic schemes of the compositions depicted on the cathedrals are also analogous with slight differences.

It is worth of note that various approaches have been formed in the artistic and stylistic resolution of the compositions of St. Eustace due to different historical conditions and local traditions.

Relief scenes with the images of hunter-horsemen and zoomorphic creatures existing in medieval Georgian and French art are collected in the present article. We made an attempt to group these compositions, examine their contents and symbolic, carry out artistic-stylistic analysis of their iconographic schemes and reveal their peculiarities.

Comprehensive, fundamental study of material shows us this direction of Georgian art in the broader geographic, historic and the world art history context.

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XIV
თბილისი. 2018

აკაკი ჩიქობავა
თსუ

კლასობრივი ენის საკითხი და ფეოდალური ურთიერთობები

ფეოდალური ურთიერთობების გაღრმავებას თავისი თანმდევი კულტურული ნიშნები ახასიათებს, ასე ვთქვათ, ზედნაშენი მახასიათებლები, რომლებიც ფორმაციის სოციალურ ურთიერთობებს განსაზღვრავს. სოციალური ტეხილები, რომლებმაც ხელი შეუწყო ფეოდალიზმის გამარჯვებას, აღინიშნა ახალი ტერმინების გაჩენით, ან სულაც ძველი სიტყვების ტრანსფორმაციით, მათი სემანტიკის ცვლილებით და ახლით დატვირთვით. შეიცვალა სამყაროს აღქმის მოდელები, რაზეც ქრისტიანულმა კულტურამ დიდი გავლენა იქონია. შესაბამისად, შეიცვალა სიტყვები, რომლებიც ადრეულ ეპოქებში სხვადახვა დატვირთვის მატარებელი იყო. ძირითადად გაჩნდა ახალი ტერმინები, რომლებიც დამოკიდებულისა და მეპატრონის ურთიერთობებს აღნიშნავდნენ, შესაბამისად ფეოდალური საწარმოო ურთიერთობების დინამიკამ განსაზღვრა მათი კლასობრივი ადგილი ენაში. გაჩნდა დროის აღქმის ახალი მოდელები: ფეოდალური დროის აღქმა, საეკლესიო/ლიტურგიკული დრო და ა.შ.[1] მიუხედავად იმისა, რომ დროის აღქმა იმ მოდელის მიხედვით ხდება, რომელ ფორმაციასაც აღწერენ მედიევისტები, ანუ სენიორალური პარადიგმით, მიმაჩნია, რომ ფეოდალური დრო ეს არის დრო უშუალო მწარმოებლისა, რომლის შრომის მიტაცება ხდება მებატონის მიერ, ანუ დროის მიღმა დატოვებული კლასის, რომლის საწინააღმდეგოდ მუშაობს სენიორალური და ლიტურგიკული დროც. მოსაზრება საკამათოა, თუმცა სწორედ იმ დროის პოლიტეკონომიური აღქმა, თუ რა დროს ხარჯავს მშრომელი მებატონის სასარგებლოდ,

[1] რ. ლაბაძე. დროის კონცეფციები თანამედროვე მედიევისტიკაში. ქართველოლოგიური კათედრების (არქეოლოგია, ეთნოლოგია, საქართველოს ისტორია) ახალგაზრდა მეცნიერთა III სამეცნიერო კონფერენციის მოხსენებათა კრებული. თბ. 2005, გვ. 61-71.

უნდა მივიჩნიოთ შუასაუკუნეების დროდ. მისი ქვემოდან შესწავლა კი განსაზღვრავს ფეოდალური საწარმოო ურთიერთობების განმაპირობებელი ნიშნების გამოვლენას.

ენის კლასობრიობაზე საუბარი ნიკო მარმა დაიწყო. ვინაიდან ენის კლასობრიობის მარისეულ კონცეფციას ნაწილობრივ ვიზიარებ, უპრიანი იქნება, წარმოვადგინო ის საკვანძო მომენტები მარის კვლევიდან, რომელიც ჩემი შესწავლის ობიქტია. ასევე, მოკლედ მიმივიხილავ იმ დისკუსიას, რომელიც საბჭოთა ენათმეცნიერებაში მიმდინარეობდა მარისეული თეორიების უარსაყოფად.

ნ. მარის განმარტებით, იაფეტოლოგია მხოლოდ კლასობრივი ენების მომხრეა და მათ განვითარებას ტომობრივი საწყისებიდან ხედავს. რადგან ენა, მისი აზრით, კულტურული განვითარების აუცილებელი საჭეა, ენა კი შეუცვლელი იარაღია კლასობრივ ბრძოლაში. არ არსებობს ენა, რომელიც არ ყოფილიყო კლასობრივი და არ არსებობს აზროვნება, რომელიც არ ყოფილიყო, ასევე, კლასობრივი.[2] ნ. მარი ენის ჩასახვასაც კლასობრივ ასპექტში განიხილავდა, რადგან, მისი აზრით, ენა მისნების ხელში ჩაისახა და მას იყენებდნენ, როგორც მანიპულატორ იარაღს.[3] მისივე დაკვირვებით, სხვადასხვა ერის ერთი კლასის ენები უფრო ამჟღავნებენ ტიპოლოგიურ მსგავსებას, ვიდრე ერთ ხალხში სხვადასხვა კლასის ენობრივი მახასიათებლები. ამის დასტურად კი ქართული და სომხური ენები მოჰყავს, ძველი ლიტერატურული ქართული და სომხური ერთმანეთს უფრო მიემსაგავსება, ვიდრე სახალხო ენა და ლიტერატურული ქართული ან სომხური.[4]

ორივე შემთხვევაში ქართულ ეთნოკულტურულ სივრცესა და სომხეთშიც, მსგავსი სოციალურ-პოლიტიკური წყობა იყო. მისი განვითარება კი იდენტურად მიდიოდა. შესაბამისად, მსგავსებები პოლიტიკურ მოწყობაშიც იქნებოდა, თუ იმასაც გავითვალისწინებთ, რომ „ყოველი საქართველო“ სომხურ ტერიტორიებასაც მოიაზრებდა საკუთარ საზღვრებში. ამიტომაც ვეთანხმები აღნიშნულ დაკვირვებას და ქვემოთ ტერმინების ახსნისას მას კლასობრივ ასპექტში გავშლით.

ნ. მარის ამ დაკვირვებას კრიტუკულად უდგება არნ. ჩიქობავა. როგორც ის აღნიშნავს, კლასობრივი მსგავსებების მაგალითები მარს არ მოჰ-

[2] Н. Я. Марр. Язык и мышление. Избранные работы. Т. 3. Ленинград. 1934, გვ. 90-91.

[3] იხ. არნ. ჩიქობავა. ენათმეცნიერების შესავალი. თბ. 1952, გვ. 48.

[4] Н. Я. Марр. Почему так трудно стать лингвистом-теоретиком. Избранные работы. Т. 2. 1936, გვ. 415.

ყავს, თუმცა ამგვარ მსგავსებაზე ის ორჯერ წერს, ჯერ 1928 წელს, შემდეგ კი 1930 წელს.[5]

საბჭოთა ენათმეცნიერებაში ენის კლასობრიობაზე დისკუსიები მას შემდეგ გაცხარდა, რაც 1950 წლის 20 ივნისს გაზეთ „პრავდაში" ი. ბ. სტალინის ნაშრომი ენაზე – „მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები" გამოიცა.[6] აღნიშნულ წერილში კითხვა-პასუხის ფორმითაა განხილული ენის საკითხი, კერძოდ, ენა არის ბაზისი თუ ზედნაშენი. სტალინი ცალსახა პასუხს სცემს ამ საკითხზე, ენა არ შეიძლება იყოს ბაზისი ან ზედნაშენი და შემდეგ განმარტავს რიგ საკითხებს.[7] კერძოდ, ყველა ბაზისს თავისი ზედნაშენი ახასიათებს, როგორც ფეოდალიზმს ახასიათებს შესაბამისი ზედნაშენი, ასევე, კაპიტალისტური წარმოების წესსაც შესაბამისი ზედნაშენი აქვს.[8] რთულია არ დაეთანხმო სტალინს, რომ ენა არც ბაზისია და არც ზედნაშენი, თუმცა ჩემი კვლევის ობიექტია ფეოდალური ურთიერთობები და ამ პროცესში წარმოქმნილი ან ტრანსფორმირებული ტერმინები. ჩემი დაკვირვებით კი, ნებისმიერ გეოგრაფიულ-ეკონომიკურ არეალში ეს მონაცემები იდენტურია, ამიტომაც კონკრეტული ენობრივი მონაცემები სწორედ რომ ფეოდალური ბაზისის ზედნაშენად შეგვიძლია განვიხილოთ.

სტალინისავე თქმით, რუსეთში რევოლუციის შედეგად ახალი ბაზისი შეიქმნა, რომელსაც ახალი ზედნაშენების გაჩენა მოჰყვა. თუმცა რუსულ ენას არ განუცდია რამე განსაკუთრებული ცვლილება, ახალი ბაზისის შესაბამისად გაჩნდა ახალი სიტყვები და ძველებმა იცვალა მნიშვნელობა, ზოგი კი საერთოდაც გაქრა. თუმცაა ეს პროცესი იმდენად უმნიშვნელო იყო, რომ მას ენაზე არავითარი გავლენა არ მოუხდენია, მითუმეტეს, კლასობრივი ენის ჩამოყალიბების მხრივ. სტალინი იქვე ავითარებს მსჯელობას უკრაინულ, ტაჯიკურ და ქართულ ენათა მიმართ.[9] მისივე თქმით, რა აზრი აქვს ისეთი სიტყვების ცვალებადობას, როგორიცაა „მიწა", „მთა", „წყალი", „ტყე", „თევზი" და ა.შ. სიტყვების შეცვლაზე თუ მიდგა საქმე, მას გარკვული პერიოდი სჭირდება და ეს ცვლილებები უცებ არ ხდება.[10] აქ ერთი დაშვებაა გასაკეთებელი. ჩემი დაკვირვებით, სიტყვები, რომლებიც მნიშვნელობას იცვლის

[5] არნ. ჩიქობავა. ენათმეცნიერების შესავალი, გვ. 49-50.
[6] И. В. Сталин. Марксизм и вопросы языкознания. Сочинения. Т. 16. Москва. 1997, გვ. 104-124.
[7] И. В. Сталин. Марксизм и вопросы языкознания, გვ. 104-107.
[8] И. В. Сталин. Марксизм и вопросы языкознания, გვ. 104.
[9] И. В. Сталин. Марксизм и вопросы языкознания, გვ. 104-106.
[10] И. В. Сталин. Марксизм и вопросы языкознания, გვ. 107.

აუცილებლად უნდა იყოს დაკავშირებული მმართველი კლასის ინტერესებთან და მათი გაბატონების ერთ-ერთი წინაპირობაა. მართალია, ენა (სიტყვები) ერთ დღეში არ იცვლება და ეს ხანგრძლივი პროცესია. რადგან ჩემი ინტერესი ფეოდალური პერიოდისკენ არის მიპყრობილი, უნდა ითქვას, რომ ფეოდალიზმის დამყარებაც ისტორიული პროცესია თავისი ხანგრძლივობით, ამიტომაც ფრანგი ისტორიკოსები, რომლებიც იყენებენ ტერმინ „ფეოდალურ რევოლუციას“, მას განიხილავენ დროში გაწელილ მოვლენად, რომელიც თანდათანობით ცვლის საწარმოო წესებს და შემოაქვს ახალი კულტურული აღმნიშვნელები, გნებავთ ზედნაშენები.

ამასთან დაკავშირებით სტალინი შენიშნავს: «Язык же, наоборот, связан с производственном деятельностью человека непосредственно, и не только с производственной деятельностью, но и со всякой иной деятельностью человека во всех сферах его работы – от производства до базиса, от базиса до надстройки. **Поэтому язык отражает изменения в производстве сразу и непосредственно, не дожидаясь изменений в базисе.** Поэтому сфера действия языка, охватывающего все области деятельности человека, гораздо шире и разностороннее, чем сфера действия надстройки. Более того, она почти безгранична. **Этим прежде всего и объясняется, что язык, собственно его словарный состав, находятся в состоянии почти непрерывного изменения**. Непрерывный рост промышленности и сельского хозяйства, торговли и транспорта, техники и науки требует от языка пополнения его словаря новыми словами и выражениями, необходимыми для их работы. И язык, непосредственно отражая эти нужды, пополняет свой словарь новыми словами, совершенствует свой грамматический строй».[11] აქ საგანგებოდ მოვიყვანე სრული ციტატა, რადგან სტალინი საუბრობს იმაზე, რომ ენა დაუყონებლივ ითვისებს სიახლეებს. ბაზისის ცვლილების სისწრაფის მიუხედავად, ამ ლექსიკურ ცვლილებას განვითარებული პროცესები განაპირობებენ, რადგან ჩნდება ახალი მიმართულებები და მეცნიერებები, რომელთაც შესაბამისი ლექსიკა სჭირდება. თუმცა ჩვენ მიერ განსახილველ მასალებში ძირითადად იქნება მხოლოდ ის ლექსიკური მონაცემები, რომლებიც თავისუფალი მწარმოებლის, დამოკიდებულის და ექსპლუატატორის აღმნიშვნელად იხმარებოდა შუა საუკუნეებში. ამიტომაც ტერმინოლოგიური ცვლილებები ყოველთვის კლასობივი ინტერესებიდან გამომდინარე უნდა განვიხილოთ, მით უმეტეს, თუ ენის კლა-

[11] И. В. Сталин. Марксизм и вопросы языкознания, გვ. 108. ხაზგასმა ჩემია – ა. ჩ.

სობრიობაზე ან მის უარყოფაზე ვსაუბრობთ. მართალია, ზოგიერთი მათგანის გადამატებული იქნებოდა მარქსიტული თეორიისთვის მორგების ცდები, თუმცა, როდესაც ეკონომიკურ ბაზისზე ვსაუბრობთ და საკითხებს კლასობრიობის კონტექსტში განვიხილავთ, მარქსიზმი აუცილებელი იარაღია მეთოდოლოგიური კვლევისა და მსჯელობებისთვის. ბრმად მორგება კი, რა თქმა უნდა, არ ეგების, რადგან საბჭოთა ენათმეცნიერებასა და ისტორიოგრაფიაში გამართულმა კამათებმა ნიკო მარის თეორიის წინააღმდეგ ეს ნათლად დაგვანახა.

არნ. ჩიქობავას მიხედვით, ენა რომ კლასობრივად მივიჩნიოთ, ის ინდივიდუალურ მოვლენად უნდა გამოვაცხადოთ. ამიტომ ის არგუმენტი, რომ მას, კლასობრივი ბრძოლისას იყენებენ, ვერ გამოდგება, რადგან ენა, ორივე კლასისთვის შეიძლება იყოს ბრძოლის იარაღი და, ასევე, ცალკეული ინდივიდისთვისაც.[12] მისივე თქმით, ენის კლასობრიობის დამცველებს არ გააჩნდათ კრიტერიუმები, რის საფუძველზეც გამოაცხადებდნენ, რომ ენა კლასობრივია.[13] ამ პროცესებში შეიძლება გაჩნდეს კლასობრივი დიალექტები და ჟარგონი, მაგრამ მათი წარმოშობა ენად არ უნდა გამოცხადდესო, – ხაზს უსვამდა სტალინი.[14] არნ. ჩიქობავას არასწორ ფორმულირებად მიაჩნდა სხვადახვა კლასის მეტყველების ენად წარმოჩენა, ენის – სიტყვის პირდაპირი გაგებით. 1952 წელს გამოცემული მისი „ენათმეცნიერების შესავლის“ გარკვეული ნაწილი სწორედ კლასობრივი ენის არარსებობას ამტკიცებს. კლასობრივ ენათა არსებობა ფაქტებით არ დასტურდება. მისი განმარტებით, ენა კლასებზე ადრე წარმოიშვა და კლასების გაქრობის შემდგომაც იარსებებს.[15] აღნიშნული წიგნი ხელმეორედ 2008 წელს გამოიცა გუჩა კვარაცხელიას რედაქტორობით, საიდანაც ამოღებულია ის თავები და აბზაცები, რომლებშიც ჩიქობავა მარქსისტულ ლიტერატურას უთითებდა, მხოლოდ იმ მოტივით, რომ ეს სისტემის ზეწოლის შედეგად განხორციელდა და წიგნის მთლიანობას არ დაარღვევდა. წიგნიდან ამოღებულია ის ნაწილი, რომელიც ენის ბაზისისა და ზედნაშენობის საკითხს შეეხებოდა, ასევე, შესაბამისად, კლასობრივი ენის არსებობა-არარსებობის თეორიაც. 2018 წელს გამოიცა თინათინ ბოლქვაძის წიგნი „საბჭოთა ენათმეცნიერების ქართული სამკუთხედი: ნ. მარი, ი. სტალინი, არნ. ჩიქობავა“, სადაც ავტორი სამართლიანად შენიშნავს, რომ ამ თავებისა და აბზაცების ამოღება არღვევს წიგნის ქსოვილს, ვინაიდან ის ნათ-

[12] არნ. ჩიქობავა. ენათმეცნიერების შესავალი, გვ. 39.
[13] არნ. ჩიქობავა. ენათმეცნიერების შესავალი, გვ. 40.
[14] И. В. Сталин. Марксизм и вопросы языкознания, გვ. 110.
[15] არნ. ჩიქობავა. ენათმეცნიერების შესავალი, გვ. 43, 45.

ლად ასახავდა იმ დისკუსიას, რომელიც საბჭოთა ენათმეცნიერებაში მიმდინარეობდა ნიკო მარის მემკვიდრეობის წინააღმდეგ.[16] მით უმეტეს, რომ ეს მოსაზრებები მზადდებოდა იაფეტური თეორიის წინააღმდეგ და ეს მზადება კარგადაა ნაჩვენები ზემოხსენებულ წიგნში.[17] სრულიად ვიზიარებ თ. ბოლქვაძის მოსაზრებას და მიმაჩნია, რომ ეს ნაწილები კონკრეტული თეორიის წინააღმდეგ შექმნილი ნააზრევის ერთობლიობა იყო და, შესაბამისად, ისეთი საკითხების ამოღება, როგორიცაა ენის კალასობრიობა და მისი ზედნაშენობის უარყოფა, სრულიად აზიანებს მის შინაარსს, რადგან ენის კლასობრივი განზომილება ამ ნაშრომებიდან სრულებითაც არ არის ჩემთვის დადასტურებული, მეტიც, არც უარყოფილი.

1932 წელს გამოცემულ საუნივერსიტეტო კურსში „ენათმეცნიერების პროპედევტიკა და ზოგადი ფონეტიკა. ნაწილი პირველი“, რომლის ავტორები არიან გ. ახვლედიანი და არნ. ჩიქობავა, შევხვდებით ასეთ ქვეთავს: **„ენა იდეოლოგიური მონაცემია“,** რომელშიც ვკითხულობთ: ენა იდეოლოგიურ მონაცემს წარმოადგენს. კლასობრივია ყოველი იდეოლოგია; კლასობრივია ენაც, როგორც იდეოლოგიის ერთ-ერთი სახეობა. ენობრივი მონაცემი იშვიათად თუ არის მხოლოდ ობიექტური მონაცემი. მას თან ახლავს ემოციური იერი, რომელშიაც უკუფენას პოულობს სიტყვის სოციალური აქცენტი. იგივე ემოციური იერი თავისებურად წყვეტს ლექსიკის საკითხს და ქმნის სტილის თავისებურებას. ამაში აისახება ყველაზე მკვეთრად სოციალურ და, კერძოდ, კლასობრივ თვალსაზრისთა სხვადასხვაობა ენაში. სტილისა და სემასიოლოგიის გარდა, მან სიტყვაწარმოებაშიაც შეიძლება ჰპოვოს გამოხატულება. თუმცა აქ გაცილებით ნაკლები შესაძლებლობაა; მორფოლოგია (ბრუნვა-უღვლილება) და ფონეტიკა კი მაქსიმალურად ნეიტრალური სინამდვილეა ენაში, როგორც იდეოლოგიურს მონაცემში (ამას თავისი მიზნები აქვს: მათი განხილვა აქ უადგილო იქნებოდა). ენის, როგორც იდეოლოგიური მონაცემის, საკითხი ენათმეცნიერებაში ნაკლებად არის დამუშავებული. ამიტომაც ჩვენ გამოვყავით ის მომენტები, რომლებიც უფრო მკვიდრად დადგენილად შეიძლება იქნეს მიჩნეული. იგივე უნდა ითქვას ენის კლასობრივი ბუნების შესახებ, ოღონდ ამას ერთი რამ უნდა დაემატოს; მართლია, ინდოევროპეისტიკამაც გვერდი ვერ აუარა ამ საკითხის დასმას, მაგრამ ენთმეცნიერული აზროვნების გუ-

[16] თ. ბოლქვაძე. საბჭოთა ენათმეცნიერების ქართული სამკუთხედი: ნ. მარი, ი. სტალინი, არნ. ჩიქობავა. თბ. 2018, გვ. 195, 197.

[17] თ. ბოლქვაძე. საბჭოთა ენათმეცნიერების ქართული სამკუთხედი: ნ. მარი, ი. სტალინი, არნ. ჩიქობავა, გვ. 134-174.

ლისყური მას აკად. ნ. მარმა უკანასკნელი წლების ნაშრომში მიაპყრო; პირდაპირ შეიძლება ითქვას, რომ ამ საკითხზე ყურადღების გამახვილება ენათმეცნიერებაში მის დამსახურებას შეადგენს".[18]

კლასობრივი ენის საკითხი ფეოდალურ ურთიერთობებზე (არა მარტო ქართული) დაკვირვების პროცესში ჩემთვის ძალზე საინტერესო საკითხად მოჩანს, არა მარტო შუასაუკუნეობრივ წყობილებათა, არამედ თანამედროეობის ენობრივი პროცესებიდან გამომდინარე. საინტერესოა თუ როგორ იმკვიდრებს ახალი ქართული სამეტყველო „ენა" თავს, რომელიც ხშირად სრულიად გაუგებარია არა მხოლოდ სამეცნიერო თვალსაზრისით, არამედ ქვეყნის მოსახლეობის უმრავლესობისთვის. ესა არის თანამედროვე ე.წ. საზოგადოებრივი ინსტიტუტების „ენა", უწინარესად კი, მას შეგვიძლია არასამთავრობო სექტორის (ენჯეო) „ენა" ვუწოდოთ, რომელიც, ალბათ, ხშირად კლასობრივ ასპექტსაც ატარებს.

როგორც უკვე ბევრჯერ აღინიშნა, სოციალურ-პოლიტიკური წყობა ახალ ნიშნებს აყალიბებს და ხშირად ამ ნიშნების გაშიფრვა-კვლევა სისტემის ამოცნობის ერთ-ერთი ინსტრუმენტი ხდება. ამიტომაც ჩემთვის მნიშვნელოვანია ფეოდალური წესრიგის დროს გაჩენილი ინსტიტუტებისა თუ სოციალური ტერმინების განხილვა. სტალინის გავლენით საბჭოთა ენათმეცნიერებაში ენის ამგვარ გამოვლინებას კლასობრივი ჟარგონი და დიალექტი ეწოდა, თუმცა ჩემთვის ამგვარი სიტყვების შესწავლისას სწორედ კლასობრივ ასპექტში დაკვირვებაა მნიშვნელოვანი. ჩემი კვლევის ობიექტებია კლასობრივი ბატონობის, ბატონისა და დამოკიდებულის და სხვა სოციალური მნიშვნელობის სიტყვების შესწავლა.

ერთგან უკვე აღვნიშნე „სოციალური ენის კრახის" შესახებ, თუმცა ის ფეოდალური ურთიერთობების გამარჯვების სამხილად მოვიყვანეთ. ახლა კი შევადაროთ რამდენიმე ენის მონაცემები ერთი და იგივე სოციალურ-პოლიტიკური მახასიათებლების სისტემის შიგნით. საფრანგეთში ფეოდალური ურთიერთობების დამყარება ახალი ლექსიკით აღინიშნა, ამ მხრივ ჩვენთვის საინტერესოა ბატონობასთან დაკავშირებული სიტყვები:

Dominus XI საუკუნემდე საფრანგეთში მხოლოდ ღმერთის აღმნიშვნელად იხმარებოდა, XI საუკუნიდან კი მან ახალი აღმნიშვნელი შეიძინა, რომელიც სოციალური ასპექტის მატარებელი იყო ამიერიდან ის ნებისმიერი სე-

[18] გ. ახვლედიანი, არნ. ჩიქობავა. ენათმეცნიერების პროპედევტიკა და ზოგადი ფონეტიკა. ნაწილი პირველი. ტფ. 1932, გვ. 13-14.

ნიორის, ბატონის, ციხის მეპატრონის აღმნიშვნელი გახდა. მართალია, სიტყვა **Dominus** რომაულ სამყაროშიც ბატონს ნიშნავდა, თუმცა აქ შუა საუკუნეების ენობრივი მახასიათებლებია განხილული. საფრანგეთში კი მსგავს მოვლენასთან გვაქვს საქმე, რომელიც იურიდიული დოკუმენტებითაა დადასტურებული, მათ შორის, საეკლესიო ჩანაწერებითაც. დაახლოებით ასეთივე პროცესი გვაქვს საქართველოში. უფალი თავდაპირველად საკრალური მნიშვნელობის იყო და მხოლოდ ღმერთის აღმნიშვნელად გამოიყენებოდა. IX-X საუკუნეებიდან კი ბატონის, პატრონის/სენიორის აღმნიშვნელად იხმარება. მსგავს ცვლილებასთან გვაქვს საქმე სომხურ ენაშიც – **Տեր** (ტერ), ჯერ ღმერთის აღმნიშვნელი სიტყვა იყო, თითქმის ქართული რეალობის პარალელურად სომხურშიც ბატონის, სენიორის მნიშვნელობა შეიძინა.[19] **Господин – владыка, повелитель, хозяин** (მფლობელი, მმართველი, ბატონი), სიტყვა **Господ-ისგანაა** ნაწარმოები[20]. ძველ რუსეთში, კერძოდ, კი ე.წ. ფსკოვის რესპუბლიკაში არსებობდა „გოსპოდების“ საბჭო, ასე რომ, **«на суд пред господою»** ერთნაირად აღნიშნავდა როგორც საღმრთო სამსჯავროზე წარდგომას, ისე ფსკოვის ბატონთა საბჭოს წინაშე წარდგომას.[21] მართალია, ფსკოვის რესპუბლიკას ფეოდალური არ ეთქმის, თუმცა ენობრივი მონაცემის საილუსტრაციოდ გამოდგება.

ქართულ და სომხურ ტერმინებს უფრო მეტი მსგავსება ახასიათებთ კულტურების სიახლოვის გამო. როგორ „მამფალი“, „მამაუფალი“ უფალ ფუძეს შეიცავს, ასევეა, სომხური სიტყვა ტანუტერი – მამასახლისი, რომლის ფუძესაც წარმოადგენს ტერ (უფალი). აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ მმართველობასთან დაკავშირებული სომხური ტერმინების უმრავლესობა – „ხაპეტ“, „ნახარარ“, „იშხან“ და ა.შ. – ირანული წარმოშობისაა, ტერ ფუძიან სიტყვებს კი ადგილობრივ, ანუ სომხურ წიაღში შექმნილად მიიჩნევენ,[22] რაც სომხეთში ფეოდალიზაციის პროცესზე მიმანიშნებელი უნდა იყოს. რა თქმა უნდა, ყოველივე ამის კულტურული საფუძველი ქრისტიანობა იყო და ბატონის მორჩილება ღმერთის მორჩილებათან იყო გაიგივებული. სისტემა

[19] გრ. აჭარიანი. სომხური ენის ფუძისეული ეტიმოლოგიური ლექსიკონი. ერევანი. 1979, გვ. 401-402 (სომხურ ენაზე); ლეონ მელიქსეთ-ბეგი. სომხურ-ქართული ლექსიკონი. ლექსიკონი გადაამუშავა, შეავსო და გამოსაცემად მოამზადა მერაბ რობაქიძემ. თბ. 1996, გვ. 304; Толковый словарь армянского языка. Составил СТ. Малхасянц. Ер. 1944, გვ. 409 (სომხურ ენაზე).

[20] Словарь церковно-славянского и русского языка. Т. 1. Составленный Вторым отделением Императорской академией наук. СПб. 1847, გვ. 204-205.

[21] В. Тулупов. Совет Господ. Русь Новгородская. Москва. 2009, გვ. 288.

[22] გ. მაისურაძე. ადრეული შუა საუკუნეების საქართველოსა და სომხეთის საზოგადოებათა სოციალური ბუნების საკითხისათვის. ნარკვევები საქართველოსა და სომხეთის ურთიერთობის ისტორიიდან IV-XII სს-ში. თბ. 2002, გვ. 10.

ერთნაირად მოქმედებდა ყველგან, გეოგრაფიული არეალის მიუხედავად, რადგან ის თავისუფალ მწარმოებლის გაქრობისა და ახლად გაჩენილი კლასზე ბატონობისკენ იყო მიდრეკილი.

ბატონობის ახალ ფორმებთან ერთად იქმნებოდა ახალი ტერმინები, შესაბამისად, შეიქმნა ან ტრანსფორმირდა დამორჩილებული კლასის აღმნიშვნელი სიტყვები, რომლებიც, ჩემი დაკვირვებით, ნეგატიური შინაარსის მატარებელია და ეს დამთხვევა არ უნდა იყოს. დამორჩილებული/ექსპლუატირებული კლასის ენაში გაფორმება სწორედ მათი, როგორც სოციალურ-პოლიტიკური დაკნინების ხარჯზე უნდა მომხდარიყო. ფეოდალურ საქართველოში უშუალო მწარმოებელ ძალას გლეხობა წარმოადგენდა, მათი მიწაზე მიმაგრება და თავისუფლების წაგერა ფეოდალთა დოვლათში გამოიხატებოდა. როგორც უკვე აღვნიშნე, ტერმინი გლეხი პირველად ფავნელის დაწერილში გვხვდება, თუმცა მისი მებეგრეობის სტატუსი უკვე კარგა ხნის დამყარებული უნდა იყოს. გლეხის ყველაზე ადრინდელი ხსენება ნათრაგმნ ტექსტებშია დაფიქსირებული – „რიფსიმიანთა წამების წიგნში“ დედანში გლეხის ადგილას „ამბოხია“ ნახსენები, რაც ქართული „ერის“ შესატყვისია, თუმცა აზნაურთან საპირისპიროდ ქართველ მთარგმნელს არა „ერი“, არამედ „გლეხი“ გამოუყენებია. აღნიშნულ თარგმანს ილ. აბულაძე VIII-IX საუკუნეებით ათარიღებს.[23] X საუკუნეში გადაწერილ სვანურ მრავალთავში გლეხი სომხურ „რამიკს“ შეესაბამება, სომხეთში კი ისინი სოციალურ წრეს წარმოადგენდნენ, როგორც ამას ა. ბოგვერაძე მიიჩნევს, რაც უჩინოს, უაზნოს ნიშნავს.[24] ილ. აბულაძეს ტერმინი გლეხი გლახაკიდან მომდინარედ მიაჩნია,[25] რაც, ჩემი დაკვირვებითაც, მართებულად უნდა ჩავთვალოთ. ა. ბოგვერაძის აზრით, გლახაკი უფრო ეკონომიკური კატეგორიაა (არაფრის მქონებელს, ღარიბს განეკუთვნება), ვიდრე სოციალური. თუმცა მიიჩნევს, რომ ადრე გლეხსაც ღარიბი-ღატაკის მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა და ისიც მას გლახა/გლახაკიდან მომდინარედ მიიჩნევს.[26] ლეონტი მროველთან გლახაკი დავრდომილის და უქონელის მნიშვნელობით იხმარება რვაჯერ, ჯუანშერთან ექვსჯერ და აქაც დავრდომილისა და უქონელის აღმნიშვნელია.

[23] ილ. აბულაძე. ძველი ქართულის ლექსიკონიდან. ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე. ტ. I. 1959, გვ. 170.

[24] ა. ბოგვერაძე. ქართლის ადრეფეოდალური საზოგადოებრივი ურთიერთობის ისტორიიდან. თბ. 1961, გვ. 123.

[25] ილ. აბულაძე. ძველი ქართულის ლექსიკონიდან. ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე. ტ. I. 1959, გვ. 175.

[26] ა. ბოგვერაძე. ქართლის ადრეფეოდალური საზოგადოებრივი ურთიერთობის ისტორიიდან, გვ. 120, 123.

„არჩილის ცხოვრებაში“ სიტყვა გლახაკი საერთოდ არ იხსენიება. „მატიანე ქართლისაჲში“ ხუთჯერ იხმარება და მხოლოდ ერთგანაა აზნაურის საპირწონედ დასახელებული: „ბაგრატ პირველ იყო კურაპალატი და შემდგომად ნოველისიმოსი და მერმე იქმნა სევასტოს. იყო კაცი სახითა უშუენიერესი ყოველთა კაცთასა, სრული სიბრძნითა, ფილოსოფოსი ენითა, სჯანი ბედითა, უმდიდრესი ყოველთა მეფეთა აფხაზეთისათა, მოწყალე შეცოდებულთათჳს, უხჳ გლახაკთა ზედა. ხოლო ჟამთა მისთა ქუეყანასა დაწყნარებაჲ არა ჰქონდა: **ეკლესიანი და გლეხნი, აზნაურნი და გლახაკნი ვერ იკითხვებოდეს**“.[27]

თუ ამ მოსაზრებას გავყვებით, ახალმა სოციალურმა ენამ უშუალო მწარმოებელი აღნიშნა ისეთი ტერმინით, რომელიც ადრე ღარიბს/უქონელს ნიშნავდა, რითაც, ჩემი აზრით, ხაზი გაუსვა მის კლასობრიობას. ფენა, რომელიც ძირითადი დოვლათის შემქმნელი იყო იმ დროისთვის, დამაკნინებელი ტერმინით შეხვდა ახალ წყობას. ამგვარად ენამ შემოინახა ექსპლუატირებული კლასის დაკნინების, მათი სრული დაყმევების სამხილები.

ტერმინ გლეხის შექმნის დაახლოებით იდენტური ფაქტი აქვს აღწერილი საფრანგეთში ჟ. დიუბის. მისი თქმით, როდესაც ახალი წყობილება იკიდებდა ფეხს, ის განახლებული ლექსიკით შემოვიდა. საეკლესიო ენამ თავისებურად განსაზღვრა მიწაზე მიმაგრებული ადამიანის სახელი, მიუხედავად იმისა, რომ არსებობდა სიტყვა Laborator (მშრომელი), ის უგულვებელყოფილ იქნა და დამკვიდრდა Villanus და Rusticus, ვილანუსი თითქოს ლათინური სიტყვიდან უნდა მომდინარეობდეს, მაგრამ, დიუბის დაკვირვებით, მას მდაბიოს, უღირსის მნიშვნელობით ხმარობდნენ იმ დროის საფრანგეთში. ყველა ეს სიტყვა თითქოს მიმართული იყო კაროლინგური სისტემის შესანარჩუნებლად, რეაქცია იყო ახალის მიმართ, თუმცა, დიუბის თქმით, ორივე სისტემა დამორჩილებულის მონად აღნიშვნის მომხრე იყო.[28]

მსგავსება შეგვიძლია დავინახოთ რუსულ სიტყვაში **Подлый**[29] რომელიც მდაბიოს, უღირს ნიშნავს. მან ეს მნიშვნელობა XVIII საუკუნეში შეიძინა, მანამდე კი უბრალო ხალხს აღნიშნავდა. გამოიყენება ასევე გლეხისა და

[27] „მატიანე ქართლისაჲ“. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა მარიამ ლორთქიფანიძემ. ქართლის ცხოვრება. თბ. 2008, გვ. 297.

[28] Жорж Дюби. Трехчастная модель, или Представления средневекового общества о себе самом. Пер. с фр. Ю. А. Гинзбург. Москва. 2000, გვ. 142, 147-151.

[29] Подлый-ის, როგორც მდაბიო-უღირსი ადამიანის აღსანიშნავად იყენებენ აკადემიურ გამოცემებშიც. მაგ. იხ. Абу-л-Хасан `Али ибн ал-Хусайн ибн `Али ал-Мас`уди. Золотые копи и россыпи самоцветов (История Аббасидской династии: 749-947 гг.). Сост., пер. с араб., прим., комм. и указатели Д. В. Микульского. Москва. 2002, გვ. 263.

ხოლოპის ჰიპონიმად. სიტყვა სლავური ძირისაა და შესაბამის ენებში მოიძებნება ადეკვატური შესატყვისები.[30] ინგლისურად გლეხის შესატყვის **Villain**-ს ასევე გააჩნია ნეგატიური მნიშვნელობა, ბოროტისა და ბოროტმოქმედის სახით. იტალიური **Villano** ლათინური ძირის მატარებელია და აღნიშნავს ადამიანს, რომელიც ვილაში მუშაობს, ასევე აღნიშნავს გლეხსაც. მანაც შეიძინა ნეგატიური ფორმები, რაც აშკარად კლასობრივი გამოძახილია ქვედაფენებისადმი. იტალიურ ტექსტებში ის უხეშ, უღირს ადამიანს აღნიშნავს.[31] ასევე, ესპანური სიტყვა **Campesino**/გლეხი ესპანურ მეტყველებაში აღნიშნავს უხეშ/უღირს ადამიანს. საგულისხმოა, რომ ფრანგულში არსებული სიტყვა **Vile** ავაზაკი, მდაბიური, სწორედ ვილანუსიდან უნდა იყოს ნაწარმოები.

მდაბიო/მდაბიონი/მდაბური/მდაბიორი – ყველა ეს სიტყვა IX საუკუნემდე ქართულ ეთნოკულტურულ სივრცეში თავისუფალი მწარმოებლის აღმნიშვნელად გამოიყენებოდა. ის აღნიშნავდა ადამიანს, რომელიც დაბაში ცხოვრობდა.[32] მას შემდეგ, რაც ფეოდალურმა ურთიერთობებმა მომძლავრება იწყო, როგორც ვიცით, დაბის ადგილი თანდათან დაიკავა სიტყვა სოფელმა. ადრე თუ სოფელი მსოფლიოს აღნიშნავდა, IX საუკუნიდან ის უკვე ძირითადად ღღევანდელი მნიშვნელობით იხმარება. ა. ბოგვერაძის აზრით, „მდაბიო" დაბის/სოფლის მკვიდრს ეწოდებოდა ადრეფეოდალურ საქართველოში, მაგრამ მას ასევე ჰქონდა სოციალური მნიშვნელობაც. რუის-ურბნისის დადგენილებაში მდაბიო, როგორც სოციალური კატეგორია, აზნაურს უპირისპირდება.[33] გ. მელიქიშვილი „ევსტათი მცხეთელის" ტექსტზე დაკვირვებით ფიქრობდა, რომ „მდაბიო", როგორც სოფლის, ისე ქალაქის წარმომადგენელსაც ნიშნავდა, ასევე, მისი გამოყენება მეთემეს მნიშვნელობითაც დასაშვებად მიაჩნია.[34] საწარმოო ურთიერთობების გაღრმავებამ გამოიწვია ახალი ტერმინის – გლეხის – გაჩენა, რომელიც მწარმოებელი ძალის აღმნიშვნელად იხმარებოდა. რადგან უკვე თავისუფალი მწარმოებელი აღარ არსებობდა, „მდაბიომ" დაკარგა თავისი მნიშვნელობა და ნეგატიური შინაარსი შეიძინა, ის ახალი მნიშვნელობით

[30] Словарь церковно-славянского и русского языка. Т. 3. составленный Вторым отделением Императорской академией наук. СПб. 1847, გვ. 259.

[31] იტალიურის განმარტებითი ლექსიკონი: http://www.treccani.it/enciclopedia/villano_%28Enciclopedia-Dantesca%29/ (ბოლო ნახვა – 2018 წლის 23 აგვისტო).

[32] ა. ბოგვერაძე. ქართლის ადრეფეოდალური საზოგადოებრივი ურთიერთობის ისტორიიდან, გვ. 110.

[33] ა. ბოგვერაძე. ქართლის ადრეფეოდალური საზოგადოებრივი ურთიერთობის ისტორიიდან, გვ. 112.

[34] Г. А. Меликишвили. К истории древней Грузии. Тб. 1959, გვ. 401-402.

აღიჭურვა. მართალია, კლასობრივად ცალკე არ ჩამოყალიბებულა, მაგრამ გლეხზე უფრო დაბალ საფეხურზე იდგა. XII საუკუნიდან მოყოლებული[35] სიტყვა მდაბიომ თითქმის დღევანდელი მნიშვნელობა შეიძინა.

ხალხის აღმნიშვნელი სიტყვების ამდაგვარი ტრანსფორმაცია შეინიშნება ესპანურსა და ფრანგულ ენებში. ესპანური სიტყვა **Pueblo**, რომელიც ლათინური **Populus**-იდან მომდინარეობს, შუა საუკუნებში ქალაქსა და სოფლად მცხოვრები მოსახლეობის აღმნიშვნელთან ერთად იძენს ნეგატიურ მნიშვნელობას, მდაბიოსა და ულირსი ადამიანის აღმნიშვნელად. ასევე, საინტერესოა ლათინური სიტყვა **Vulgus/Vulgatus** რაც ხალხის, ადამიანების გაერთიანებას აღმნიშვნელია, გვიან შუა საუკუნეებში კი, დაახლოებით 1530 წლის შემდეგ, მან შეიძინა ვულგარულის თანამედროვე მნიშვნელობა და მიემართებოდა ქვედა კლასებს, რაც აშკარად ენაში გაჩენილი კლასობრივი ხასიათის გამოვლინებაა.[36]

ზოგადად, ხალხის აღმნიშვნელად ქართულში გამოიყენებოდა სიტყვა „ერი", რომელიც ადამიანების გაერთიანებას ნიშნავდა, მიუხედავად იმისა, სად მოსახლეობდა ის, სოფელში, ხევსა თუ ქალაქში. ფეოდალური ურთიერთობების გაღრმავებამ შეცვალა „ერისადმი" ენობრივი დამოკიდებულებაც. მიჩნეულია, რომ ერი იყო ის ერთობა, რომელიც სამხედრო სამსახურში იყო ჩართული, სამხედრო სამსახურში კი, ძირითადად აზნაურული წარმომავლობის საზოგადოება იყო წარმოდგენილი. „ერი", ზოგადად, მთელი მოსახლეობის აღსანიშნადაც იხმარებოდა, თუმცა მოგვიანებით გაიმიჯნება, თუ ადრე მოლაშქრეს ნიშნავდა, ანუ როცა მთელი მოსახლეობა იღებდა ლაშქრობაში მონაწილეობას, მოგვიანებით სოციალური დატვირთვა მიენიჭა.[37] ჩემი დაკვირვებით, ტერმინი „ერი" მხოლოდ და მხოლოდ მაღალი კლასის პირებს მიემართება – აშოტის ყოველი ერი, ჩორჩანელის ერი, ბაგრატის ან სხვა მეფეთა თუ დიდებულთა ყოველი ერი წარმოადგენს იმ მოლაშქრე ადამიანებს, იმ დიდებულებს, რომლებიც მათ თან ახლავთ ან მათ ნობილიტეტში განიხილება. ზ. კიკნაძე ერს სოციალურ-პოლიტიკურ ერთობად განიხილავს.[38] ამ ბოლო

[35] ა. ბოგვერაძე. ქართლის ადრეფეოდალური საზოგადოებრივი ურთიერთობის ისტორიიდან, გვ. 118.

[36] ეტიმოლოგიური ონლაინლექსიკონი: https://www.etymonline.com/word/vulgar#etymonline_v_7897 (ბოლო ნახვა 23 აგვისტო 2018 წელი). ასევე, იხ. ტერმინის ზოგადი ცვლილებები ლათინურთან მიმართებით. Igor Filippov. Vulgate Versus *Vetus Latina*: The Choices of Caesarius of Arles: https://www.academia.edu/36458107/Vulgata_versus_Vetus_Latina_The_Choices_of_Caesarius_dArles.pdf (ბოლო ნახვა – 2018 წლის 23 აგვისტო).

[37] ა. ბოგვერაძე. ქართლის ადრეფეოდალური საზოგადოებრივი ურთიერთობის ისტორიიდან, გვ. 202-204.

[38] ზ. კიკნაძე. ნაოესავიდან ერამდე. ეთნიკურობა და ნაციონალიზმი. თბ. 2002, გვ. 17-18.

დროს გ. მაჭარაშვილს საინტერესო დაკვირვება აქვს „ერისა“ და „არა ერის“ ურთიერთმიმართებაზე. „ერსა“ და „არა ერს“ ის განიხილავს რელიგიურ კონტექსტში, ქრისტიანისა და არაქრისტიანის შეპირისპირებით.[39] ასევე, საინტერესო დაკვირვება აქვს ს. ქადაგიშვილს, იგი „ერს“ განიხილავს, როგორც გარკვეულ ერთობას.[40] აქედან გამომდინარე, ვიზიარებ ს. ჯანაშიას დაკვირვებას ტერმინ „წვრილი ერის“ გაჩენასთან დაკავშირებით. XI საუკუნის ავტორი როდესაც ხმარობს ტერმინს „წვრილი ერი“, ესეც სოციალური დაყოფის მანიშნებელია. ს. ჯანაშიას აზრით, „წვრილი ერი“ მმართველი ელიტის მიერ შერქმეული ტერმინი უნდა იყოს, რაც კარგად ასახავს კლასობრივ დაპირისპირებას.[41]

ასეთია ზოგადი დაკვირვება იმ ტერმნინებზე, რომლებიც ფეოდალური ურთიერთობების წიაღში წარმოიშვა. დამოკიდებულის აღმნიშვნელი ყველა სიტყვა თითქმის ყველა კულტურულ სივრცეში ნეგატიურ მნიშვნელობას იძენს, რასაც კლასობრივი სარჩული უნდა ჰქონდეს. საწყის ეტაპზე, ანუ ადრეული ფეოდალიზმის ეპოქაში, გაჩენილი სიტყვები აშკარად „ზემოდან“ შექმნილი ტერმინებია, რომლებმაც სამწერლობო ენაში გაიმყარა პოზიციები, რადგან წერა-კითხვა უპირობოდ მმართველი ფენის პრეროგატივა იყო, როგორც ეკლესიის, ისე საერო დიდებულებისა. გარკვეული ნეგატიური მნიშვნელობები, სავარაუდოდ, ჯერ მეტყველებაში გაჩნდა და შემდგომ დაიმკვიდრა ადგილი სალიტერატურო ენაში.

ზემოთ განხილულ სიტყვებზე დაკვირვების შედეგად თითქოს მართებულად მოჩანს ნ. მარის ჰიპოთეზა, რომ სხვადასხვა ერის მაღალი კლასების ენა უფრო ახლოს დგანან ერთმანეთთან, ვიდრე ერთი და იმავე ხალხის სხვადასხვა კლასის ენები. ჩვენ ვნახეთ, რომ სხვადასხვა კულტურაში, ზოგჯერ იდენტურ ეპოქებში, ზოგჯერაც სრულიად განსხვავებულ პერიოდში, სენიორალური სისტემის ქვედა საფეხურზე მდგომი ხალხის, უშუალო მწარმოებელი კლასის აღმნიშვნელი ტერმინები როგორ იძენს ნეგატიურ მნიშვნელობას ან უარყოფითი სიტყვების ფუძისგან წარმოდგება. ამით სისტემა ერთნაირად მუშაობს: ფენა, რომელსაც ისინი ექსპლუატაციას უწევენ, უნდა დაემცროს, რათა მათი ბატონობა სამართლებრივად განმტკიცებული იყოს.

[39] გ. მაჭარაშვილი. „ერისა“ და „არა ერის“ მნიშვნელობა ძველ ქართულში. ჟურნ.: „ქართველოლოგია“. №6. თბ. 2014, გვ. 92-97.

[40] ს. ქადაგიშვილი. ეთნიკურობის პერცეფცია ქართულ ჰაგიოგრაფიაში (VIII-X სს.). ჟურნ.: „სპეკალი“. http://www.spekali.tsu.ge/index.php/ge/article/viewArticle/12/122 (ბოლო ნახვა – 2018 წლის 28 აგვისტო).

[41] ს. ჯანაშია. შრომები. ტ. I, გვ. 272.

ტერმინების გაჩენა-ტრანსფორმაციაზე დაკვირვებით შეგვიძლია თვალი მივადევნოთ ფეოდალური ურთიერთობების გამარჯვების პროცესში თუ როგორ საწარმოო ურთიერთობებთან გვქონდა საქმე. დამოკიდებულის აღმნიშვნელ ტერმინზე დაკვირვებით შეგვიძლია მოვხაზოთ პერიოდი თავისუფალი მწარმოებლის გაქრობისა და მათ ნაცვლად თავისუფლებადაკარგული მწარმოებელი კლასის გაჩენისა.

სრულებით ვეთანხმები მოსაზრებას, რომ ენა არ შეიძლება იყოს, არც ბაზისი და არც ზედნაშენი. მიუხედავად ამისა, ჩემი დაკვირვებით, „ენა“ შესაძლებელია იყოს კლასობრივი სოციალურ-პოლიტიკური ტეხილების დროს, გარდამავალ პერიოდებში. ფეოდალური ურთიერთოებების ჩამოყალიბებისას ენაში გაჩენილი სოციალური ტერმინები ისე მუშაობს, თითქოს პოლიტიკური ძალაუფლების განხორციელება ერთი ჯგუფის მიერ მეორეზე ერთგვარი სამართლიანობის მატარებელი იყოს. მმართველი ფენა ახორციელებს ჯგუფების მონიშვნას და მათ სახელდებას, რადგან მათგან მიღებული სარგებელი, რომელიც ახალი ფორმაციის მიერ მოტანილი ეკონომიკური წესრიგია, რამენაირად იურიდიულ ჩარჩოებში უნდა მოექცეს. შესაბამისად, ენა მუშაობს კლასობრივი მახასიათებლებით, როდესაც სისტემა ან ახალ წესრიგს ერგება, ანდაც ძველის შენარჩუნებას ცდილობს.

Akaki Chikobava
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Georgia

ISSUE OF CLASS LANGUAGE AND FEUDALISM

Summary

Article deals with the issue of class language and terms denoting ruling and working classes that originate during feudal epoch, and class specification of those terms.

In France before the 11th century the term *"dominus"* was used to denote the God. In the 11th century it acquired a new meaning which had a social context, from this time on it denoted all kind of seignior, lord, owner of fortress. *Dominus* was used to denote the lord even in the Roman world, but in our article we have discussion concerning medieval linguistic features. This kind of situation is attested in France which is confirmed by legal documents including ecclesiastical materials. Almost similar process is attested in Georgia – term "*upali*" had a sacral meaning and was used to designate a God, but already from 9th-10th centuries it was used to denote lord and seignior.

We see the similar changes in Armenian language – *"ter"* was used to designate the God, but later, almost next to the Georgian reality, acquired a new meaning of lord, seignior. The same meaning is shared by Russian term "*Господин*".

The Georgian term "*glekhi*", which means a labor class, originates from "*glakhaki*", hence diminutive form is used for description of this social class. Almost the same story is described by Georges Duby when he writes about the creation of term for peasant. He thinks that when a new order was established it appeared with new terminology. Ecclesiastical language had specifically defined the name of land worker. Despite the fact that term "*laborator*" (worker) had existed, it was rejected and instead *"villanus"* and *"rusticus"* were established. G. Duby writes that *"villanus"* was used to denote the lower class in France at that period. Seemingly, all those words were uses to preserve the Carolingian system and were reaction to the new order, both of those systems agreed to treat dependant as a slave.

Russian word *"Подлый"* also was used to describe someone of lower ori-

gin. It obtained this meaning in the 18th century. Before that it meant the people and was used as hyponym of peasant and *"kholop"*. This word has Slavic roots and its familiar meaning we can see in different languages. *"Villain"* that is an English term for peasant has diminutive expression. Italian *"Villano"* has Latin roots and means a human who works in a villa or a peasant. It acquired diminutive forms as well. In Italian texts this word is used to denote rough, unworthy human. Spanish word *"campesino"* (peasant) means the same. French word *"vile"* – robber, someone of lower origin, is also derived from villanus.

Before 9th century Georgia free laborers were called mdabio/mdabioni/mdabiuri/mdabiori. During the strengthening of feudalization in the 12th century it acquired a new diminutive expression.

Such kind of transformation of the words denoting the people are attested in French and Spanish languages. *"Pueblo"* is Spanish word and originates from Latin term *"populous"*. Next to its meaning this term acquired diminutive expression and was used to denote low and unworthy population in Medieval period. Latin term *"vulgus/vulgates"* is also very interesting. It meant the people, but from approx. 1530, during the late medieval period, it acquired new meaning which it has today and was applied to the lower classes.

According to our observation, "language" could be class oriented during social and political changes. We think that during the establishment of feudalism specific social terminology was used to justify implementation of political supremacy by one group over another. Ruling elite tries to target and name the particular groups of people just as they try to exploit those groups. This is economic order brought by new formation and those who established it try to adjust it in the legal framework. Hence, the language works with its class specifications.

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XIV
თბილისი. 2018

ლერი თავაძე
ასისტენტ-პროფესორი, თსუ

სამეფო კარის ინტრიგები: აფხაზთა მეფე თეოდოსი III მწუხარის ცხოვრება და მმართველობა

საქართველოს ისტორია სავსეა მრავალფეროვანი და საინტერესო მოვლენებით. არაერთი საგულისხმო საკითხი აკადემიურ ლიტერატურაში საფუძვლიანადაა შესწავლილი. ყველაფრის მიუხედავად ქართულ ისტორიაში არსებობს მრავალი ისეთი საკითხი, რომლებიც საფუძვლიან დაკვირვებას, კვლევა-ძიებასა და ღრმა ანალიზს მოითხოვს. ეროვნული ისტორიისთვის ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი თემა საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანებაა. საქართველოს გაერთიანების საკითხი არ კარგავს აქტუალობას და ნებისმიერი ის პრობლემა, რომელიც ერთიანი ქართული პოლიტიკური ერთეულის ჩამოყალიბებას უკავშირდება ყურადღების ცენტრში ექცევა. თემატიკა ძალიან სენსიტიურია, შესაბამისად, მისი შესწავლა დიდ ძალისხმევას, ობიექტურობასა და საისტორიო წყაროების სათანადო განხილვას მოითხოვს.

ქართული სივრცის გაერთიანება X საუკუნის მეორე ნახევარში განვითარებული დრამატული მოვლენების ფონზე ხდება, როდესაც ერთმანეთს მჭიდროდ დაუკავშირდა ორი ძლიერი ქართული სახელმწიფო – აფხაზთა და ქართველთა სამეფოები. საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება მათი დაახლოებისა და შერწყმის შედეგია. ორ ქვეყნის გაერთიანება ერთბაშად არ მომხდარა, მას წინ უძღოდა გარკვეული პროცესები, რამაც გაერთიანება დააჩქარა. ამ პერიოდში პოლიტიკურ სარბიელზე გამოჩნდა აფხაზთა მეფე თეოდოსი III მწუხარე.

თეოდოსის კარიერა აღსავსეა თავგადასავლებით, ინტრიგებითა და სიძნელეებით, რამაც მის ცხოვრებას ღრმა კვალი დააჩნია. მისი ხანმოკლე მმართველობიდან გამომდინარე, თეოდოსის პიროვნებით ცოტა ვინმე თუ დაინტერესდა. ისტორიოგრაფიაში მისი როლი ან უგულებელყოფილია, ანდა ის შეფასე-

ბული, როგორც სუსტი მმართველი. მართალია, თეოდოსი ნაკლებად მოექცა მკვლევართა ყურადღების ცენტრში, სამაგიეროდ, მისი მოღვაწეობის პერიოდი და მეფობის ხანა კარგად არის გაშუქებული სპეციალურ ლიტერატურაში.[1]

X საუკუნის მეორე ნახევრის საქართველოში განვითარებული მოვლენების შესახებ ძირითადად ქართული საისტორიო წყაროები გვაქვს. მათ შორის ყველაზე უფრო ინფორმაციული XI საუკუნეში მცხოვრები „მატიანე ქართლისას“ უცნობი ავტორის ცნობებია.[2] შედარებით უფრო მოკრძალებულია მისივე თანამედროვის, სუმბატ დავითის ძის, „ცხოვრება და უწყება ბაგ-

[1] მ. ბროსე. საქართველოს ისტორია. I. პირველად გამოიცა 1855 წელს. ნათარგმნი და განმარტებული ს. ღოღობერიძის მიერ, გამოცემული ნ. ღოღობერიძის მიერ. ტფ. 1895, გვ. 126-129; დ. ბაქრაძე. ისტორია საქართველოსი (უძველესი დროიდამ მე-10 ს. დასასრულამდე). ტფ. 1889, გვ. 275; ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა. შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თ. ჟორდანიას მიერ. წგნ.: I. პირველი გამოცემა 1892 წელს. მეორე ფოტოფირული გამოცემა. თბ. 2004, გვ. 91-92, 129; ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. II. პირველად გამოიცა 1914 წელს. თბ. 1965, გვ. 123-126; მ. ლორთქიფანიძე. ქართული ფეოდალური მონარქიის შექმნა. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. II. თბ. 1973, გვ. 523-530; გ. მელიქიშვილი. ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება და საქართველოში ფეოდალურ ურთიერთობათა განვითარების ზოგიერთი საკითხი. თბ. 1973, გვ. 4-24; ა. აბდალაძე. ამირეკაკაისის პოლიტიკურ ერთეულთა ურთიერთობა IX-XI საუკუნეებში. თბ. 1988, გვ. 231-240; ზ. პაპასქირი. ერთიანი ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს წარმოქმნა და საქართველოს საგარეო-პოლიტიკური მდგომარეობის ზოგიერთი საკითხი. თბ. 1990, გვ. 6-101; გ. მჭედლიძე. ბაგრატ მესამის საქართველო. ქუთაისი. 1996; მ. ლორთქიფანიძე, ზ. პაპასქირი. ერთიანი ქართული სახელმწიფოს წარმოქმნა და მისი დიპლომატიური უზრუნველყოფა. ქართული დიპლომატიის ისტორიის ნარკვევები. I. თბ. 1998, გვ. 206-225; გოგოლაძე. „აფხაზთა“ (დასავლეთ საქართველოს) მეფეები. საქართველოს მეფეები. თბ. 2000, გვ. 75-76; მ. ლორთქიფანიძე. მეფე ბაგრატ მესამე. ქუთაისი. 2002, გვ. 19-34; გ. მაისურაძე. რამდენიმე ეპიზოდი დავით დიდი კურაპალატის დიპლომატიური ძალისხმევიდან. ქართული დიპლომატია (წელიწდეული). ტ. 9. თბ. 2002, გვ. 161-180; შ. გლოველი, ნ. გურგენიძე. ქართველ პოლიტიკოსთა ბრძოლა საქართველოს გაერთიანებისთვის და „აფხაზთა სამეფო“. საისტორიო შტუდიები IV. გამომცემლობა „ენა და კულტურა“. 2003, გვ. 19-50; შ. გლოველი. „აფხაზთა სამეფო“. თბ. 2005, გვ. 94-121, 147-150; ალ. მარუაშვილი. „ძლიერი და ერ-მრავალი“ დიპლომატი ივანე მარუშის ძე. ქართული დიპლომატია (წელიწდეული). ტ. 12. თბ. 2005, 24-39; ალ. მარუაშვილი. მარუშიანთა ფეოდალური სახლის ისტორია. თსუ ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაცია. ხელნაწერის უფლებით. თბ. 2006; ლ. ახალაძე. აფხაზეთი XI საუკუნიდან XIII საუკუნის 40-იან წლებამდე. ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან: აფხაზეთი უძველესი დროიდან დღემდე. თბ. 2007, გვ. 119-121; ჯ. სამუშია. ბაგრატ III. თბ. 2012, გვ. 24-43; მ. ლორთქიფანიძე. ქართული მონარქიის შექმნა შუა საუკუნეებში. საქართველოს ისტორია (ოთხ ტომად). ტ. II. თბ. 2012, გვ. 239-259; Д. Гулия. История Абхазии. Т. I. Тифлис. 1925, გვ. 218-222; З. В. Анчабадзе. Из истории средневсковой Абхазии (VI–XVII вв.). Сухуми, 1959, გვ. 128-135, 162-167.

[2] მატიანე ქართლისა. ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. I. თბ. 1955, გვ. 270-276; მატიანე ქართლისაა. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა მ. ლორთქიფანიძემ. ქართლის ცხოვრება. თბ. 2008, გვ. 265-269.

რატონიანთა“.[3] საინტერესოა, ასევე, „აფხაზ მეფეთა დივანის“ ცნობები, რომელშიც, უპირატესად, აფხაზ მეფეთა ქრონოლოგიაა წარმოდგენილი.[4] საინტერესოა სომეხი მემატიანის, სტეფანოზ ტარონეცის (ასოღიკი) ცნობებიც.[5] ამავე მოვლენებზე წარმოდგენას გვიქმნის X საუკუნის ქართული და სომხური ეპიგრაფიკული ძეგლები.[6] ზოგადად, საისტორიო წყაროები აღნიშნული პერიოდის შესახებ მწირია, შესაბამისად, მოვლენების თანმიმდევრობა, რიგ შემთხვევაში, სანდო ისტორიულ მატიანეებში დაფიქსირებული ფაქტების ლოგიკური რეკონსტრუქციის გზით ხერხდება.

თეოდოსი III მწუხარე (975-978) აფხაზთა სამეფოს ანოსიანთა დინასტიის უკანასკნელი მეფე იყო. თეოდოსი, ასევე, ბოლო იყო გიორგი II დიდის შვილებს შორის, ვინც აფხაზთა სამეფო ტახტი დაიკავა. როგორც ცნობილია, თეოდოსის ოთხი ძმა ჰყავდა: კოსტანტი, ლეონი, დემეტრე და ბაგრატი.[7] ამათგან, ის რიგით მეოთხე ძმა გახლდათ.[8] ანოსიანთა სამეფო სახლში საკუთარი სახელი „თეოდოსი“ გავრცელებული ჩანს და მანამდე ის, სულ მცირე, დინასტიის ორ წარმომადგენელს ერქვა.[9]

მეფის ზედსახელი, „მწუხარე“,[10] მისი ფიზიკური მდგომარეობის მაჩვე-

---

[3] სუმბატ დავითის ძე. ცხოვრება და უწყება ბაგრატონიანთა. ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. I. თბ. 1955, გვ. 382; სუმბატ დავითის ძე. ცხორებაჲ და უწყებაჲ ბაგრატონიანთაჲ. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა მ. ლორთქიფანიძემ. ქართლის ცხოვრება. თბ. 2008, გვ. 369-370.

[4] ექვ. თაყაიშვილი. ეგრეთ წოდებული აფხაზეთის ისტორია ბაგრატ მეფისა. ძველი საქართველო: საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების კრებული. ტ. II, განყ. მესამე: სალექსიკონო და საისტორიო მასალანი. ტფ. 1913, გვ. 28-54.

[5] The Universal History of Step'anos Tarōnec'i. Introduction, Translation, and Commentary by Tim Greenwood. Oxford: Oxford University Press. 2017, გვ. 290.

[6] ქართული წარწერების კორპუსი, I, ლაპიდარული წარწერები: აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-X სს.). გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა. თბ. 1980, გვ. 170-184; ზ. ალექსიძე. ატენის სიონის სომხური წარწერები. თბ. 1978, გვ. 50-51; ზ. ალექსიძე. ბიზანტიის იმპერიის უცნობი ქართველი დიდი მოხელე და მისი საგვარეულო. ანალები. № 7. თბ. 2011, გვ. 29-61. ამავე პერიოდის ამსახველი ეპიგრაფიკა და სხვა სახის საისტორიო წყაროების ამონარიდები შეკრებილია და ქრესთომატიული სახით დაღაგებულია შ. გლოველის ნაშრომში, იხ.: შ. გლოველი. „აფხაზთა სამეფო“, გვ. 257-434.

[7] „მატიანე ქართლისას“ მიხედვით, ყველა მათგანი გიორგი II აფხაზთა მეფის შვილებია, იხ.: მატიანე ქართლისა. გამომც. ს. ყაუხჩიშვილი, გვ. 266, 268, 270; მატიანე ქართლისაჲ. გამომც. მ. ლორთქიფანიძე, გვ. 262-263, 265.

[8] „მატიანე ქართლისას“ ავტორი პირდაპირ არ წერს რიგითობის შესახებ, მაგრამ უხუცესად ასახელებს კოსტანტის, ხოლო გიორგის მეფის ყოველი მომდევნო შვილი თავისი ასაკისა და მდგომარეობის მიხედვით ჰყავს დასახელებული.

[9] ექვ. თაყაიშვილი. ეგრეთ წოდებული აფხაზეთის ისტორია ბაგრატ მეფისა, გვ. 46-47, 52.

[10] მატიანე ქართლისა. გამომც. ს. ყაუხჩიშვილი, გვ. 275; მატიანე ქართლისაჲ. გამომც. მ. ლორთქიფანიძე, გვ. 268.

ნებელია. როგორც ცნობილია, თეოდოსი გამეფებამდე დააბრმავეს.[11] ამგვარად, მისი ეპითეტი სიტყვა „ბრმის“ სინონიმია. „აფხაზ მეფეთა დივანში“ ზედსაწელის ფორმად გამოყენებულია „თვალდამწვარი“.[12] სხვა ისტორიკოსებთან ამ სიტყვების სინონიმებად ნახმარია ამავე ფიზიკური მდგომარეობის აღმნიშვნელი სხვა ტერმინები, მათ შორისაა: „უთვალო“, „უსინათლო“ და ა.შ.[13] ჩვენ შემთხვევაში ვიყენებთ „მატიანე ქართლისაში“ დაფიქსირებულ სიტყვას „მწუხარე“, რომელიც დაბრმავებული პირის აღსანიშნავად გამოიყენებოდა. „მატიანე ქართლისას“ უცნობი ავტორი პირდაპირ წერს: *„მეფობდა აფხაზეთს თეოდოსი მწუხარე“*.[14]

თეოდოსი დასავლეთ საქართველოში დაიბადა და სიყმაწვილის პერიოდი სამშობლოში გაატარა. 944 წელს, ქვეყანაში შექმნილი ვითარებიდან გამომდინარე, მამამისმა, გიორგი მეორემ, თავისი ორი შვილი, თეოდოსი და ბაგრატი, კონსტანტინოპოლში გაგზავნა.[15] ამ გადაწყვეტილების ძირითადი მიზეზი უფროსი ძმების, ლეონისა და დემეტრეს, სამეფო ტახტის მემკვიდრე-

[11] მატიანე ქართლისა. გამომც. ს. ყაუხჩიშვილი, გვ. 272; მატიანე ქართლისაჲ. გამომც. მ. ლორთქიფანიძე, გვ. 266.

[12] ექვ. თაყაიშვილი. ეგრეთ წოდებული აფხაზეთის ისტორია ბაგრატ მეფისა, გვ. 47.

[13] ბატონიშვილი ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება. ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით გამოსცა, შენიშვნები და კომენტარები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა. IV. თბილისი, 1973, გვ. 800; ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. II, გვ. 108, 123.

[14] მატიანე ქართლისა. გამომც. ს. ყაუხჩიშვილი, გვ. 275; მატიანე ქართლისაჲ. გამომც. მ. ლორთქიფანიძე, გვ. 268.

[15] სავარაუდოა, რომ გიორგი II-მ თავისი ორი უმცროსი შვილი, თეოდოსი და ბაგრატი, კონსტანტინოპოლში მაშინ გაგზავნა, როდესაც საკუთარი უხუცესი ძის, კოსტანტის, აჯანყება ჩაახშო. ამავე პერიოდში დააწინაურდა ლეონი, რომელიც ტახტის მემკვიდრე და ქართლის ერისთავი გახდა. ლეონის პარალელურად მმართველობდა დემეტრე, მესამე ძმა. მთელი ეს ცნობები „მატიანე ქართლისაშია“ დაფიქსირებული (მატიანე ქართლისა. გამომც. ს. ყაუხჩიშვილი, გვ. 267-268, 271; მატიანე ქართლისაჲ. გამომც. მ. ლორთქიფანიძე, გვ. 263, 266). ავტორის მიხედვით, ისინი გიორგიმ თავის სიცოცხლეში გაგზავნა კონსტანტინოპოლში, მაგრამ არ ჩანს თუ ზუსტად რომელ წელს ხდება ეს მოვლენა. სავარაუდებელია, რომ უფლისწული კოსტანტის აჯანყების ჩახშობის შემდეგ, ანუ 944 წელს. კოსტანტის აჯანყება ხდება გიორგი მეფის მიერ ქართლის დაუფლებიდან მესამე წელს. ჩვენი აზრით, გიორგი ქართლს 944 წელზე ეუფლება, როდესაც ტაოელ მეფეებთან ერთად გურგენ ერისთავერისთავის სამფლობელოთა გაყოფით იყო დაკავებული. გურგენის სამფლობელოთა გაყოფაზე იხ.: კონსტანტინე პორფიროგენეტი. გეორგიკა: ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტ. IV (2). ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა. თბ. 1952, გვ. 277; ლ. თაყაძე. მაგისტროსი საქართველოში და ქართველი მაგისტროსები ბიზანტიის იმპერიაში. თბ. 2016, გვ. 66, 79-80, 154. უფლისწულთა კონსტანტინოპოლში გაგზავნის ფაქტი კოსტანტის აჯანყებასა და გიორგი მეფის სიფრთხილეს ჯერ კიდევ შ. გლოველმა დაუკავშირა, თუმცა დეტალები და თარიღი განსხვავებულია, იხ.: შ. გლოველი. „აფხაზთა სამეფო“, გვ. 147-148.

ებად გამოცხადება და ძმებს შორის მოსალოდნელი კონფლიქტის თავიდან აცილება იყო. გიორგი მეფეს ამ ნაბიჯის გადადგმის აუცილებლობაში თავისი უფროსი შვილის, კოსტანტის, აჯანყების პრეცენდენტი არწმუნებდა. სამეფო ხელისუფლების სტაბილურობის მიზნით, გიორგი საჭიროდ თვლიდა ქვეყანაში მხოლოდ ის უფლისწულები დარჩენილიყვნენ, რომლებიც მომავალში აფხაზთა სამეფოს დაეპატრონებოდნენ. თეოდოსის ადგილი აფხაზთა სამეფოში აღარ მოიძებნა. ის უცხოეთში, ბიზანტიის იმპერიაში, გაამგზავრეს.

უფლისწული თეოდოსი ძმასთან ერთად კონსტანტინოპოლში წლების განმავლობაში ცხოვრობდა. ბიზანტიაში მან ადგილობრივი ტრადიციები და კულტურა შეითვისა, მიიღო განათლება და შეისწავლა ბერძნული ენა. წყაროების მიხედვით ზუსტი პერიოდი უცნობია, მაგრამ, სავარაუდოა, თეოდოსიმ ბიზანტიის იმპერიაში დაახლოებით 20 წელზე მეტი იცხოვრა. გიორგი მეორის მეფობის ბოლოს და ლეონ მესამის ზეობის პერიოდში ის სტაბილურად კონსტანტინოპოლში იმყოფებოდა, სადაც დაუახლოვდა ადგილობრივ პოლიტიკურ ელიტას, თუმცა სამშობლოში დაბრუნების სერიოზული მცდელობა არ ყოფილა. აღნიშნულის მთავარი განმაპირობებელი მიზეზი, ალბათ, ის გახლდათ, რომ თეოდოსის აფხაზეთის სამეფოს ტახტის დასაკავებლად არც ბიზანტიისა და არც აფხაზთა სამეფოს არისტოკრატიის სათანადო მხარდაჭერა არ მოუპოვებია. ასეთი ვითარება მხოლოდ დემეტრე მესამის ზეობის დასაწყისში შეიქმნა.

დემეტრე აფხაზთა სამეფოს ტახტს 967 წელს იკავებს.[16] ერთ-ერთი პირველი, რაც დემეტრე მეფემ გააკეთა, იყო ქართლის დაკავება და ამ მიწაზე თავისი ნდობით აღჭურვილი პირების დამტკიცება. დემეტრე შიდა ქართლის ტერიტორიის კონტროლს ქართლის ერისთავის თანამდებობაზე დანიშნულ ივანე მარუშის ძეს ანდობდა.[17] ივანე ქართლის მკვიდრი არ გახლდათ, მარუშიანთა საგვარეულო დასავლეთ საქართველოს დიდებულთა რიცხვს ეკ-

[16] ბაგრატის 978 წელს გამეფების თარიღის დადგენა ივანე ჯავახიშვილს ეკუთვნის, რასაც შემდეგ მანვე შეუსაბამა „აფხაზ მეფეთა დივანის“ ქრონოლოგია. შესაბამისად, აფხაზეთის მეფეთა ქრონოლოგია, უპირატესად, მისი დადგენილია და ჩვენც მას მივუყვებით, იხ.: ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. II, გვ. 107, 124-125.

[17] „მატიანე ქართლისა“ ცნობით, აფხაზთა მეფე ლეონ III-ის სიკვდილის შემდეგ, *„დაჯდა დემეტრე მეფედ, ძმად ლეონისი, და ეუფლა ქართლსა“*; ხოლო ამის შემდეგ, იმავე ტექსტის მიხედვით, ქართლის ერისთავი ივანე მარუშის ძეა. ყველაფერი ეს კი იმისი მანიშნებელია, რომ ქართლის დაუფლების შემდეგ, გამეფების წელსვე (967 წ.), დემეტრე ქართლის მმართველობას ივანე მარუშის ძეს ჩააბარებს, იხ.: მატიანე ქართლისა. გამომც. ს. ყაუხჩიშვილი, გვ. 270, 272; მატიანე ქართლისაა. გამომც. მ. ლორთქიფანიძე, გვ. 265, 267.

უთვნოდა.[18] აფხაზთა სამეფოში ივანე მარუშის ძემ ძალიან დიდი გავლენა მოიპოვა და ვრცელ სამფლობელოებსაც ფლობდა.[19] ივანე მარუშის ძის გასაკუთრებული დაწინაურება დემეტრე მესამის მეფობის დროს ხდება. ამავე გვარის წარმომადგენლები ფლობდნენ ჯავახეთის ერისთავის სახელოსაც.[20] დემეტრესა და მარუშიანების წინააღმდეგ გამოვიდნენ ქართველი აზნაურები, მათ სათავეში იდგა ცნობილი მთავარი ადარნასე ძამელი.[21] ქართლის ფეოდალების გარდა, დემეტრე მეფის პოლიტიკით უკმაყოფილოები იყვნენ ქართველთა სამეფოს მესვეურთა ნაწილი და კახეთის ქორეპისკოპოსი კვირიკე მეორე. საქართველოში ცენტრალიზებული და უკიდურესად გაძლიერებული აფხაზთა მეფის წინააღმდეგ შეიკრნენ.

ქართლისა და აფხაზეთის[22] ფეოდალთა ერთმა ჯგუფმა კონსტანტინოპოლში ხალხი გაგზავნა უფლისწული თეოდოსის ჩამოსაყვანად. თარიღი ცნობილი არ არის, თუმცა უკმაყოფილება დემეტრე მეფის პოლიტიკის მიმართ თავიდანვე უნდა დაწყებულიყო, შესაბამისად, თეოდოსიც ადრეულ ეტაპზე ჩამოჰყავთ. „მატიანე ქართლისას“ ცნობით, დემეტრეს გამეფების შემდეგ მან ქართლი შემოიმტკიცა და ქვეყანა მოაწყო. სწორედ ამ დროს *„გარდაჴდეს ამას შინა ყამნი. და იყო ძმაჲ მისი თეოდოსი საბერძნეთს (ბიზანტია – ლ. თ.), უჴშეს კაცთა ვითმე ამის ჴუეყანისათა, რაჲთა გამოვიდეს ძმასა*

[18] ნიკოლოზ (ნიკო) ბერძენიშვილის აზრით, მარუშიანები შესაძლოა წარმოშობით დალი-წებელდის მხარიდან ყოფილიყვნენ, იხ.: ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. ტ. VIII. თბ. 1975, გვ. 610.

[19] „მატიანე ქართლისას“ უცნობი ავტორი მას განმადიდებელი სიტყვებით მოიხსენიებს – „კაცი ძლიერი და ერმრავალი“. საინტერესოა ისიც, რომ ეპითეტი „ძლიერი“ ამ დროს მეფეთა საპატიო წოდება იყო. ამგვარი სახით, ოფიციალურ მატიანეებში ფეოდალის მოხსენიება დიდი იშვიათობაა, იხ.: მატიანე ქართლისა. გამომც. ს. ყაუხჩიშვილი, გვ. 272; მატიანე ქართლისაჲ. გამომც. მ. ლორთქიფანიძე, გვ. 267.

[20] მარუშიანთა საგვარეულოს შესახებ იხ.: ნ. შოშიაშვილი. მარუშიანები. ქართული საბჭთა ენციკლოპედია. ტ. 6. თბ. 1983, გვ. 463; ალ. მარუაშვილი. მარუშიანთა ფეოდალური სახლის ისტორია, გვ. 7-132.

[21] „მატიანე ქართლისას“ მიხედვით, თეოდოსის მთავარი მოკავშირე დიდი მთავარი, ადარნასე ძამელია. გაჭირვების ჟამს თეოდოსი სწორედ მის სამფლობელოებში გარბის და ძამის ციხეს შეაფარებს თავს. მამატიანე სხვა ქართელ წარჩინებულთა შორის ადარნასე ძამელს გამოარჩევს, მას მთავარს უწოდებს და თეოდოსის ძირითად მოკავშირედ ჰყავს წარმოდგენილი. ეჭვი არაა, რომ ქართელ აზნაურთა ერთ-ერთი მეთაური სწორედ ადარნასე ძამელია, იხ.: მატიანე ქართლისა. გამომც. ს. ყაუხჩიშვილი, გვ. 270-271; მატიანე ქართლისაჲ. გამომც. მ. ლორთქიფანიძე, გვ. 266.

[22] ქართლი და აფხაზეთი X საუკუნის მეორე ნახევარში არ იმეორებს იმ საზღვრებს, რაც თანამედროვე რეალობაში გვაქვს. ზემოხსენებულ პერიოდში ქართლი მოიცავდა თანამედროვე შიდა ქართლს, ხოლო აფხაზეთი – დასავლეთ საქართველოს. ჩვენ ამ ორივე ტერმინს თავისი ისტორიული კონტექსტის გათვალისწინებით ვიყენებთ და არა თანამედროვე გაგებით.

თჳსსა ზედა“.[23] ზუსტად რა დრო გავიდა, საისტორიო წყაროში არ ჩანს, მაგრამ აღნიშნული მოვლენა მაშინ ხდება, როდესაც მეფე დემეტრე ქვეყნის დალაგებითაა დაკავებული.

ბიზანტიის იმპერიაში გაგზავნილმა კაცებმა თეოდოსი აფხაზთა სამეფოში დაბრუნებაზე დაიყოლიეს. უფლისწული თეოდოსი იმ დროს ბიზანტიის იმპერატორი იოანე I ციმისკის (969-976) მფარველობით სარგებლობდა. როგორც ჩანს, თეოდოსის გაშვებაზე თანახმობა განაცხადა თავად იმპერატორმა.[24] ჩვენი აზრით, თეოდოსის თვითნებურად კონსტანტინოპოლი არ უნდა დაეტოვებინა. ამ საქმეში მას აღმოსავლეთ რომის იმპერატორის თანხმობა სჭირდებოდა, რაც მიიღო კიდეც. იმპერატორი დაპირისპირებაში პირდაპირ არ ჩარეულა, თუმცა თეოდოსის სამშობლოში გაშვებით მოსალოდნელ კონფლიქტში, ფაქტობრივად, მისი მხარი დაიჭირა.

თეოდოსი საქართველოში 970 წლის ახლო ხანებში ჩამოდის. უფლისწული ბიზანტიიდან ქართველთა სამეფოში შემოვიდა და სამცხეში გაჩერდა, სადაც მოკავშირეები ეგულებოდა. სამცხეში შემოსული უფლისწული, მესხი აზნაურების გარდა, თავის მხარდამჭერ ქართლის აზნაურებსაც ეპატიჟებოდა. თეოდოსი საბრძოლველად იყო შემართული, ხოლო თავისი სამხედრო ბანაკი მარგის მერეში ჰქონდა დადებული.[25] სამცხის მერე ფოცხოვის ხეობაში მდებარეობს, სადაც, ციხესიმაგრის გარდა მონასტერი და სხვა მნიშვნელოვანი ნაგებობები იყო განლაგებული. ქართველთა სამეფოში, რომელშიც ერთიანდებოდა სამცხის ტერიტორია, ქართველთა მეფე ბაგრატ II რეგუენი (958-994) მმართველობდა, აქვე იყო უფლისწული გურგენ ბაგრატის ძის სამფლობელო,

---

[23] მატიანე ქართლისა. გამომც. ს. ყაუხჩიშვილი, გვ. 270; მატიანე ქართლისაჲ. გამომც. მ. ლორთქიფანიძე, გვ. 265.

[24] კონსტანტინოპლში ჩასული უფლისწულები, როგორც წესი, ბიზანტიის იმპერატორის კარზე მსახურობდნენ, თეოდოსი და ბაგრატი ვერ იქნებოდნენ გამონაკლისები. მემატიანის მიხედვით, დემეტრეს გამეფების (967 წ.) შემდეგ, *„გარდაჴდეს ამას შინა ჟამი“* და ამის მერე მოუხმეს თეოდოსის საქართველოში. არაა დაკონკრეტებული რა დროს გავიდა, მაგრამ მითითებაა გაკეთებული გარკვეული რაოდენობის „ჟამის“ გასვლაზე, რაც, ვფიქრობ, ისტორიკოსის სხვა პასაჟებს თუ გავითვალისწინებთ, რამდენიმე წელს გულისხმობს. საკარაუდებელია, ეს მომხდარიყო იოანე I ციმისკეს (969-976) დროს, ვინაიდან ნიკიფორე II ფოკას (963-969) ზეობისას არ ჩანს ბიზანტიის ჩარევა აფხაზთა სამეფოს შიდა საქმეებში. იოანე ციმისკეს პერიოდში საგარეო პოლიტიკა უფრო ხისტი გახდა. ეს უკანასკნელი 969 წლის დეკემბერს ბიზანტიის იმპერიის სათავეში მოვიდა. შესაბამისად, მომდევნო წელს მას თეოდოსი საქართველოში უნდა გამოეშვა და პოლიტიკური მხარდაჭერა განეხორციელებინა.

[25] მატიანე ქართლისა. გამომც. ს. ყაუხჩიშვილი, გვ. 270; მატიანე ქართლისაჲ. გამომც. მ. ლორთქიფანიძე, გვ. 265.

ის საუფლისწულო მამულის საზით შავშეთის მიწებს განაგებდა.[26] გურგენი გახლდათ გურანდუხტის მეუღლე და თეოდოსის სიძე. როგორც ჩანს, ბაგრატ რეგუენი და მისი შვილი გურგენი თეოდოსის ემხრობიან. თეოდოსის მხარეს არიან ქართველთა სამეფო სხვა წარჩინებულებიც, მათ შორის იმ დროისთვის ერთ-ერთი ყველაზე გავლენიანი პიროვნება – დავით იმიერტაოელი. დავითი საკმაოდ კარგ ურთიერთობაში იმყოფებოდა ბიზანტიის იმპერიის ხელისუფლებასთანაც, რასაც მისი ბიზანტიური ტიტულატურა ადასტურებს.[27]

ამგვარად, თეოდოსი საქართველოში ჩამოსვლისთანავე დიდი რაოდენობით მხარდამჭერებს იძენს. საერთო ჯამში მას ემხრობა ქართველთა სამეფოს მესვეურთა უმრავლესობა, ქართლის აზნაურთა მნიშვნელოვანი ნაწილი, აფხაზ აზნაურთა მცირე ნაწილი და კახეთის ხელისუფლება. მიუხედავად მოკავშირეთა სიმრავლისა, მათი ძალები დაქსაქსული იყო. ყველა მათგანის გაერთიანება აფხაზთა მეფეს სერიოზულ საფრთხეს უქადდა. თეოდოსის მოთხოვნა კი კატეგორიული იყო, მას აფხაზთა სამეფო ტახტი სურდა. დემეტრეს სასწრაფოდ უნდა ემოქმედა.

სამცხეში შეკრებილ თეოდოსის მომხრეებს, მესხი აზნაურების გარდა, ქართლის აზნაურთა ნაწილიც შემოუერთდა. ამ კუთხით ნაკლებად აქტიურობდნენ საკუთრივ ქართველთა სამეფოს მეფეები, ბაგრატ რეგუენი და დავით იმიერტაოელი. უნდა ვიფიქროთ, რომ ყველაზე მეტად მას გურგენი ეხმარებოდა, ვინაიდან თეოდოსის ლაშქარი გურგენის საუფლისწულო მამულის სიახლოვეს იყო დაბანაკებული და იქვე ახდენდა შევსებას. არ ვიცით ჰქონდა თუ არა თეოდოსის ბიზანტიის იმპერატორისგან რაიმე ფინანსური შემწეობა, თუმცა, ასეთი რამ არ უნდა გამოირიცხოს.

თეოდოსის მთავარი მხარდამჭერები მაინც ქართლისა და მესხეთის აზნაურები იყვნენ, რომლებიც დემეტრესა და მარუშიანთა კლანის წინააღმდეგ გაერთიანებას ცდილობდნენ. ბუნებრივია, ისე არ უნდა წამოვიდგინოთ, თითქოს, შიდა ქართლისა და ჯავახეთის ყველა აზნაური მეფე დემეტრესა და

[26] გურგენი, რომ შავშეთში მმართველობს ამას კარგად აჩვენებს „მატიანე ქართლისა“, იხ.: მატიანე ქართლისა. გამომც. ს. ყაუხჩიშვილი, გვ. 277; მატიანე ქართლისაჲ. გამომც. მ. ლორთქიფანიძე, გვ. 270. ის შეიძლება ყოფილიყო მთელი მხარის მმართველი ან შავშეთის ნაწილის მემამულე-მფლობელი. ბუნებრივია, მასვე შეიძლებოდა ჰქონოდა მიწები სამცხეშიც. ხშირად ეს ორი მხარე ადმინისტრაციული თვალსაზრისით ერთ პროვინციაში ერთიანდებოდა.

[27] კონფლიქტის დასრულების შემდეგ თეოდოსი სწორედ დავით მაგისტროსთან ჰპოვებს დროებით თავშესაფარს, რაზეც უფრო დაწვრილებით ქვემოთ ვისაუბრებთ. ყველაფერი ეს დავითის მისადმი მხარდაჭერაზე მიუთითებს. დავითის ბიზანტიური ტიტულზე იხ.: ლ. თაყაძე. მაგისტროსი საქართველოში და ქართველი მაგისტროსები ბიზანტიის იმპერიაში. თბ. 2016, გვ. 94-101.

მისი მოხელეების წინააღმდეგ გამოდიოდა. ბუნებრივია, მათ ჰყავდათ თავიანთი მომხრეები, მაგრამ უმრავლესობა მარუშიანთა კლანისა და აფხაზი დიდებულების წინააღმდეგი იყო.

დემეტრე მეფეს არ შეეძლო დიდი ხნის განმავლობაში თავისი ძმის მომხრეების შეკრებისთვის მშვიდად ეყურებინა. თეოდოსის ჩამოსვლიდან გარკვეული დროის გასვლის შემდეგ, აფხაზთა მეფემ თავისი ლაშქარი სამცხეში გაგზავნა. დემეტრე გეგმავდა თეოდოსის მომხრეებზე მოულოდნელი შეტევა მიეტანა და ისინი იქამდე გაენადგურებინა, სანამ დიდი ლაშქრის მოგროვებას მოახერხებდნენ. ყველაფერი გეგმის მიხედვით წარიმართა. აფხაზთა ჯარის მოძრაობის მარშრუტი ცნობილი არაა, სავარაუდებელია, რომ ისინი ფერსათის გავლით სამცხეში შეიჭრნენ, ხოლო შემდეგ მერეს მიაშურეს. ეს სამცხეში შეჭრის ყველაზე იოლი გზა იყო, ამასთან, მტრულად განწყობილი შიდა ქართლის გზის ავლით. მოულოდნელი თავდასხმით შეშინებული თეოდოსი დამარცხდა და იძულებული შეიქნა სამცხე დაეტოვებინა.[28]

თეოდოსი გარბის თავისი მოკავშირის ადარნასე ძამელის სამფლობელოში.[29] მიუხედავად იმისა, რომ აფხაზთა ჯარი სამცხეში მოძრაობდა, ამ მხარეში მდებარე ციხესიმაგრეები კარგად იყო გამაგრებული, ხოლო სამცხის პატრონები თეოდოსის უჭერდნენ მხარს. თეოდოსის ყველაზე მეტი მხარდამჭერი მაინც შიდა ქართლში ეგულებოდა. ამასთან შიდა ქართლიდან ის კახელი და მესხი აზნაურების ხელახალ შემოკრებას გეგმავდა. ამრიგად, თეოდოსი დატოვებს სამცხეს, გადადის თორში, ხოლო იქიდან შიდა ქართლის მხარეში, კონკრეტულად, ძამის ხეობას აფარებს თავს.

ძამის ხეობა, უპირატესად, ადარნასე ძამელის ხელში იყო მოქცეული. ძამის ციხის პატრონი ადარნასე ქართლის ერთ-ერთი ყველაზე გავლენიანი ფეოდალი გახლდათ. როგორც ჩანს, ადარნასე ძამელი იყო ის საკონტაქტო პირი, ვისი მეშვეობითაც თეოდოსი ქართლის აზნაურებს იმხრობდა. ადარნასე, რომელსაც ქართული წყარო მთავრის ტიტულით მოიხსენიებს, თეოდოსის საკუთარ სამფლობელოში შეიფარებს. ძამის ციხე უფლისწული თეოდოსის ახალი თავშესაფარი ხდება. აქედან უნდა გაერთიანებულიყო ქართლის, მესხეთისა და კახეთის ძალები, ხოლო შემდგომ დასავლეთ საქართველოში უნდა აეღოთ ხელში ძალაუფლების. ამ გეგმის აღსრულება ვერ მოხერხდა.

[28] მატიანე ქართლისა. გამომც. ს. ყაუხჩიშვილი, გვ. 270; მატიანე ქართლისაჲ. გამომც. მ. ლორთქიფანიძე, გვ. 265-266.

[29] მატიანე ქართლისა. გამომც. ს. ყაუხჩიშვილი, გვ. 270-271; მატიანე ქართლისაჲ. გამომც. მ. ლორთქიფანიძე, გვ. 266.

დემეტრე მეფემ სწრაფად იმოქმედა. აფხაზთა მეფემ თავისი ლაშქარი ძამის ციხის წინააღმდეგ გაგზავნა. ამ შემთხვევაში მეფის არმია ლიხის ქედის გავლით შიდა ქართლში შეიჭრა, იქაური მომხრეთა ძალები მიიმხრო და ციხესიმაგრეს ალყა შემოარტყა. ძამის ციხის ალყა დიდი ხანი გაგრძელდა. არც ერთი მხარე არ აპირებდა პოზიციების დათმობას. „მატიანე ქართლისას“ მიხედვით, ბრძოლები სამი თვის განმავლობაში მიმდინარეობდა. აფხაზთა სამეფო ძალებს ამ ბრძოლების დროს დიდი ზიანი მიადგათ. ციხესიმაგრე იმდენად კარგად იყო გამაგრებული, რომ მისი აღება იარაღის მეშვეობით არ ხერხდებოდა. ამავე დროს, ზიანი ადგებოდათ თავად ძამის ციხის მეციხოვნეებს. დახმარება არც ერთი მხრიდან არ ჩანდა. აფხაზთა სამეფოს არმია საკუთარი ტერიტორიის ფარგლებში მოქმედებდა, ხოლო დაქსაქსული ქართველთა სამეფოს მმართველი ელიტა ერთიანი ძალებით თეოდოსის მხარეზე გამოსვლას ვერ ბედავდა. როგორც ჩანს, დემეტრე მეფემ და ივანე მარუშის ძემ კარგად გაამაგრეს კახეთის მხრიდან უფლისციხის გავლით ძამის ხეობისაკენ მიმავალი გზები. არ ჩანს, როგორი იყო კლდეკარის ერისთავთა დამოკიდებულება. თრიალეთის მხრიდან კიდევ ერთი გადმოსასვლელი პირდაპირ ძამის ხეობაში შემოდიოდა, ამდენად, ბაღვაშთა პოზიციას დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა.

სამი თვის განმავლობაში მიმდინარე ბრძოლებმა მეციხოვნეები დაარწმუნა, რომ ბრძოლის გახანგრძლივების შემთხვევაში ძამის ციხე შეიძლებოდა მალე დაცემულიყო, რის გამოც დაზავება ითხოვეს. მიმდინარე ბრძოლები და არმიის სურსათ-სანოვაგით შევსება დიდ დანახარჯებთან იყო დაკავშირებული, ამასთან, არც ის იყო გამორიცხული რომ თეოდოსისა და ადარნასეს საშველად ტაოელები და კახელები მოსულიყვნენ. ყველა ამ და სხვა მიზეზების გამო აფხაზთა ლაშქრის მეთაურები ძამელებს დაუზავდნენ. ზავის მიხედვით, ძამელები უვნებლობის პირობით აფხაზთა მეფეს დამორჩილდნენ, ხოლო თეოდოსი მშვიდობით გაუშვეს. პირობის თანახმად, თეოდოსის აფხაზთა სამეფოს ტერიტორია უნდა დაეტოვებინა და ძმის წინააღმდეგ მოქმედებაზე ხელი აეღო.[30]

თეოდოსი იძულებულია ქართლი დატოვოს და თავის კიდევ ერთ მოკავშირესთან დავით ტაოელთან მიემგზავრება. X საუკუნის 70-იანი წლების დასაწყისში თეოდოსი იმიერტაოში იმყოფება, სადაც კიდევ უფრო დაუახლოვდა ტაოს მმართველ ელიტას. ტაოს ბაგრატიონები მის მიმართ განსა-

[30] „მატიანე ქართლისას“ ავტორი მხოლოდ ფაქტებს გადმოგვცემს, რის გამოც მისი ცნობები ძალიან მშრალია. შესაბამისად, ძირითადი მოვლენების რეკონსტრუქცია აქაც და, თითქმის, ყველგან ჩვენ გვეკუთვნის, იხ.: მატიანე ქართლისა. გამომც. ს. ყაუხჩიშვილი, გვ. 270-271; მატიანე ქართლისაჲ. გამომც. მ. ლორთქიფანიძე, გვ. 266.

კუთრებულ პატივისცემას იჩენდნენ, ამას გარკვეული ნათესაური კავშირებიც განაპირობებდა. თეოდოსის და გათხოვილი იყო უფლისწულ გურგენზე, ამიერტაოს ბაგრატიონთა წარმომადგენელზე, ხოლო მათი შვილი, მცირეწლოვანი უფლისწული ბაგრატი, დავით ტაოელთან ოლთისში იზრდებოდა. ბუნებრივია, ასეთმა კავშირმა თეოდოსი ტაოს ბაგრატიონთა სამეფო კარზე მიღებულ სტუმრად აქცია. მან ტაოში ერთი წელი იცხოვრა. როგორც ჩანს, დავით ტაოელი თეოდოსისა და დემეტრეს შორის შუამავლის როლს ასრულებდა, როდესაც მხარეები ძმის ციხესთან ერთმანეთს დაუზავდნენ. თეოდოსი ტაოში მოღვაწეობის დროს აფხაზთა მეფის წინააღმდეგ ღია მტრულ მოქმედებაზე აღარ გადასულა.

მალე აღმოჩნდა, რომ დავითის მშვიდობიანი პოლიტიკა თეოდოსის ინტერესებში არ შედიოდა. მას კლავინდებურად აფხაზთა სამეფო ტახტის დაუფლება სურდა, ხოლო, ვინაიდან ამ საქმეში დავითის დახმარების იმედი დაკარგა, თეოდოსი ტოვებს ტაოს და კახეთის საქორეპისკოპოსოში მიემგზავრება. კახეთში მას ადგილობრივი მთავრისა და ქართლის აზნაურების დახმარების იმედი ჰქონდა.

თეოდოსის კახეთში ჩასვლის ზუსტი თარიღი უცნობია. უფლისწული კახეთში 70-იანი წლების დასაწყისში უნდა ჩასულიყო, სავარაუდოდ, 972 წლის ახლო ხანებში. კახეთის ქორეპისკოპოსი კვირიკე სამეფო ტახტის მაძიებელ უფლისწულს მიემხრო და დახმარებას შეჰპირდა. თეოდოსიმ კვლავ ღიად დაიწყო ძმის წინააღმდეგ მოქმედება. პირობა, რომელის მიხედვითაც მას დემეტრე მეფის საწინააღმდეგო მოქმედებებში არ უნდა მიეღო მონაწილეობა, დაირღვა.

დემეტრე მეფე ახალი გამოწვევების წინაშე დადგა. თეოდოსისა და კვირიკეს კავშირის ჩასაშლელად მას სასწრაფო ზომები უნდა მიეღო. ბრძოლის ნაცვლად დემეტრემ დიპლომატიით სცადა ძმის ამბოხის ჩახშობა. ამ მიზნის მისაღწევად ის არც მუხანათობასა და ტყუილს მოერიდა. გეგმის მიხედვით, თეოდოსი აფხაზთა სამეფოში ცრუ დაპირებებით უნდა შეეტყუებინათ, ხოლო შემდეგ მოეშორებინათ. როგორც ჩანს, ამ საქმეში მას ივანე მარუშის ძე და მისი მომხრეები უმაგრებდნენ ზურგს. დემეტრე მეფემ მოციქული გაუგზავნა კვირიკე ქორეპისკოპოსს და სთხოვა თავის ძმასთან ეშუამავლა. დემეტრე პირობას იძლეოდა თეოდოსი თანამმართველად დაესვა და ხელისუფლება მასთან გაეზიარებინა. აფხაზთა სამეფოში ძმების თანამმართველობის პრეცედენტი ლეონ მესამის ზეობისას უკვე არსებობდა, როდესაც

ლეონი და დემეტრე ერთად მეფობდნენ. ანალოგიურ დაპირებას იძლეოდა დემეტრე, ოღონდ ამჯერად თეოდოსის თანამეფედ დაყენების პირობით. კვირიკე ამ წინადადებით საკმაოდ მოხიბლული დარჩა, როგორც ჩანს, მას იმედი ჰქონდა, რომ თეოდოსის აფხაზთა სამეფოში თანამეფობის დროს ქართლის ტერიტორიის ნაწილს გააკონტროლებდა.

მოლაპარაკებები წარმატებით დასრულდა. კვირიკემ თეოდოსი ძმის წინადადების მიღებაზე დაიყოლია, სამაგიეროდ ორივემ მოითხოვა ამ პირობის აღსრულების საზეიმო ფიცით განმტკიცება, რაზეც აფხაზთა მეფისგან სრული თანხმობა მიიღეს. ფიცის დადების საზეიმო ცერემონიალი მცხეთის სვეტიცხოველის საკათედრო ტაძარში გაიმართა, ქართლის კათალიკოსისა და საქართველოს სხვა მღვდელმთავრების, ასევე, აფხაზეთის, ქართლისა და კახეთის დიდებულების მონაწილეობით. სვეტიცხოველში დადებული ფიცით აფხაზთა მეფე და მისი დიდებულები თეოდოსის ხელშეუხებლობას, უვნებლობას და ტახტზე აყვანის პირობას აძლევდნენ. ღვთისა და ეკლესიის წინაშე დადებული ფიცით მინდობილი თეოდოსი დასავლეთ საქართველოში ძმის, დემეტრე მესამის, სამეფო კარზე გაემგზავრა.

თეოდოსი სამშობლოში დაბრუნდა. თავდაპირველად ის მშვიდობით მიიღეს და სამეფო ტახტის დაკავებაც აღუთქვეს, თუმცა დემეტრეს მუხანათური გეგმა მალე გაცხადდა. ქუთაისში მისვლიდან რამდენიმე დღეში დემეტრე მეფის ბრძანებით თეოდოსი შეიპყრეს და მეფის ღალატის ბრალდებით თვალები დათხარეს. უსინათლო თეოდოსი საპატიმროში ჩასვეს, რითიც სამეფო ხელისუფლების დაკავების მცდელობა მოუსპეს.[31]

სვეტიცხოველში დადებული ფიცის გატეხამ და თეოდოსის სასტიკმა დასჯამ საქართველოში მკვეთრად უარყოფითი რეაქცია გამოიწვია. დემეტრემ, ქართლისა და კახეთის ფეოდალების გარდა, ქართული ეკლესია, ქართველთა სამეფოს მმართველი წრე და კავკასიის ბევრი ლიდერი მოიმდურა. ძმის შეპყრობის გამო ისტორიკოსები დემეტრე მეფეს უარყოფითად ახასიათებენ: „მა-

[31] მთელი ეს მოვლენები თეოდოსის კახეთში ჩასვლა, ტახტისთვის ბრძოლის განახლება, დემეტრეს მზაკვრული ჩანაფიქრი, სვეტიცხოველის ფიცი და შეთანხმება, თეოდოსის ქუთაისში ჩასვლა და მისი მუხანათური შეპყრობა და დაბრმავება აღწერილია „მატიანე ქართლისას“ უცნობი ავტორის მიერ, იხ.: მატიანე ქართლისა. გამომც. ს. ყაუხჩიშვილი, გვ. 271-272; მატიანე ქართლისაჲ. გამომც. მ. ლორთქიფანიძე, გვ. 266. ამ ცნობებს ავსებს სომეხი ისტორიკოსი სტეფანოზ ტარონეცი. მისი ცნობით, თეოდოსი ქვეყნის (იგულისხმება აფხაზთა სამეფო) წამყვანმა პირებმა დააბრმავეს, რაშიც, დემეტრე აფხაზთა მეფესთან ერთად, ავტორი დემეტრეს თანამზრახველებს, ანუ მარუშიანებს და სხვა დიდებულებს გულისხმობს, იხ.: The Universal History of Step'anos Tarōnec'i, გვ. 290.

ტიანე ქართლისას" ავტორი მას „ფიცის გამტეხს" უწოდებს, ხოლო ვახუშტი ბაგრატიონი – „უღმრთოს". ამავე დროს, არც ერთ მათგანს არ ავიწყდება დემეტრეს ქება მისი შესაძლებლობების გათვალისწინებით.[32]

თეოდოსის დაკავების შემდეგ დემეტრე მეფის საქციელით აღშფოთებულმა ქართველმა ფეოდალებმა მას კიდევ ერთი ძმა, ბაგრატი, დაუპირისპირეს და დემეტრეს საწინააღმდეგოდ მეფედ გამოაცხადეს.[33] დემეტრეს მტრები მის დამხობასა და მისივე ძმების, თეოდოსისა და ბაგრატის, გამეფებას ცდილობდნენ. მიმდინარე ბრძოლები დიდი ხანი გაგრძელდა და საბოლოოდ დემეტრე მეფის გამარჯვებით დასრულდა. დაძაბულობა არც ამის შემდეგ შენელებულა. კახეთის ქორეპისკოპოსი ბოლომდე თავისი პირობის ერთგული დარჩა, ხოლო თეოდოსის სისხლის აღების საბაბით აფხაზთა მეფის პოზიციებს უტევდა. დემეტრე მეფეს ძმის დასჯისა და ფიცის გატეხის გამო მთელი ქვეყნის მასშტაბით მტრობდნენ. აფხაზთა მეფე დემეტრე 975 წელს გარდაიცვალა.

სამეფო ტახტი ვაკანტური დარჩა. როგორც ჩანს, მეფე დემეტრე მესამეს არ ჰყავდა ვაჟიშვილი, რის გამოც ტახტის კანონიერ მემკვიდრედ თეოდოსი რჩებოდა. აფხაზთა სამეფოს დიდებულებმა 975 წელსვე ტახტზე თეოდოსი მწუხარე ანუ თვალდამწვარი დასვეს.[34] თეოდოსის გამეფებით ისარგებლა კახეთის ქორეპისკოპოსმა კვირიკემ და კიდევ ერთხელ შემოუტია შიდა ქართლის ცენტრს – უფლისციხეს.[35]

---

[32] მატიანე ქართლისა. გამომც. ს. ყაუხჩიშვილი, გვ. 271-272; მატიანე ქართლისაჲ. გამომც. მ. ლორთქიფანიძე, გვ. 266; ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 801.

[33] მათი კიდევ ერთი ძმა ბაგრატი იყო, გიორგი აფხაზთა მეფის უმცროსი შვილი, რომელსაც მემატიანე ჩალა-მეფის სახელით იხსენიებს. „ჩალა-მეფე" მისი ზედსახელია, რაც იმას უჩვენებს, რომ მას არანაირი სამფლობელო არ გააჩნდა, ხოლო იმისთვის რომ ამ პერიოდში მოღვაწე სხვა სეხნიებისგან (ბაგრატ რეგუენი, უფლისწული ბაგრატ გურგენის ძე) გამოერჩიათ, ზედმეტსახელად „ჩალა-მეფე" უწოდეს. ვფიქრობ, საეჭვო არ უნდა იყოს ის ფაქტი, რომ „მატიანე ქართლისას" ჩალა-მეფე და ბაგრატ გიორგი II დიდის ძე ერთიდაიგივე პიროვნებაა. „მატიანე ქართლისაში" დაფიქსირებული ამ ორი პიროვნების გაიგივება დიდი ხანია შემჩნეულია, იხ.: ალ. მარუაშვილი. „ძლიერი და ერ-მრავალი" დიპლომატი ივანე მარუშის ძე, გვ. 30.

[34] მატიანე ქართლისა. გამომც. ს. ყაუხჩიშვილი, გვ. 272; მატიანე ქართლისაჲ. გამომც. მ. ლორთქიფანიძე, გვ. 266-267. ივანე ჯავახიშვილის შენიშვნით, თეოდოსის გამეფება აფხაზთა სამეფოს დიდებულთა მხრიდან იძულებითი ნაბიჯი იყო, ვინაიდან სხვა მემკვიდრე ქვეყანაში აღარ იძებნებოდა. თეოდოსის მეფობის ზუსტი თარიღიც მასვე მოაქვს, იხ.: ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. II, გვ. 108. ივანე ჯავახიშვილის აზრი, იმის შესახებ რომ უსინათლო თეოდოსი აფხაზთა სამეფოს დიდებულ აზნაურთა სათამაშო უნდა გამხდარიყო, ეფიქრობ, ბოლომდე არაა მისაღები. შეიძლება დიდებულები ამას გეგმავდნენ, მაგრამ, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ოცნებები არ აუხდათ.

[35] მატიანე ქართლისა. გამომც. ს. ყაუხჩიშვილი, გვ. 272; მატიანე ქართლისაჲ. გამომც. მ. ლორთქიფანიძე, გვ. 267.

უფლისციხეს იმ დროს ივანე მარუშის ძე, ქართლის ერისთავი ფლობდა. ივანე მარუშის ძე და მარუშიანთა კლანი დემეტრე მესამის მხარდამჭერები იყვნენ. თეოდოსის გამეფებით ისინი ინარჩუნებენ თავანთ მდგომარეობას აფხაზთა სამეფოში, მაგრამ არცთუ ისე მყარად. ივანე მარუშის ძეს, როგორც ჩანს, ცუდი ურთიერთობა ჩამოუყალიბდა ახლად გამეფებულ თეოდოსი მესამესთან. თეოდოსისა და ივანეს ცუდ ურთიერთობას მარუშიანთა კლანის დემეტრესთან ახლო ურთიერთობა განაპირობებდა. მარუშიანთა ჩამოშორებას ცდილობდნენ დემეტრეს მოწინააღმდეგე აფხაზი და ქართველი ფეოდალებიც.

ქალაქ უფლისციხის ბრძოლებმა აშკარა გახადა, რომ მეფე თეოდოსი აფხაზთა სამეფოს სამხედრო ძალებით ქართლში მდებარე თავისი სამფლობელოების დაცვას არ აპირებდა. უფლისციხეს მხოლოდ დემეტრეს მიერ დანიშნული მოხელე, ივანე მარუშის ძე და მისი კლანი იცავდნენ. ქართველი მემატიანის დახასიათებით, ივანე მარუშის ძე იყო *„კაცი ძლიერი და ერმრავალი“*:[36] ივანე ხედავდა, რომ აფხაზთა მეფე თეოდოსი უფლისციხესა და ქართლის საერისთავოს დიდი ნაწილის უბრძოლველად დათმობას აპირებდა. როგორც ჩანს, ამის ძირითადი მიზეზი მარუშიანების მოსპობა და თეოდოსისა და მისი ბანაკის კახეთის ქორეპისკოპოსთან ახლო ურთიერთობა იყო. მათ სურდათ გარდაცვლილი დემეტრე მეფის მომხრეები ამოეძირკვათ, ხოლო თავიანთი მომხრეები დაეწინაურებინათ.

ივანე მარუშის ძე ახალი მოკავშირის გარეშე ქართლს ვერ დაიცავდა. უფრო მეტიც, ივანე მარუშის ძე და მისი კლანი დიდი საფრთხის წინაშე იყვნენ საკუთრივ აფხაზთა სამეფოშიც, სადაც მათი პოლიტიკის მოწინააღმდეგე თეოდოსი მმართველობდა. საჭირო იყო გარანტიები იმისა, რომ კლანი აფხაზთა სამეფოში თავის მდგომარეობას უსაფრთხოდ შეინარჩუნებდა. ამ გარანტიის უმთავრესო წყარო ქართველთა სამეფოს ბაგრატიონები უნდა გამხდარიყვნენ.

ივანე მარუშის ძე თავისი პოზიციების შენარჩუნების მიზნით, აფხაზთა მეფის გვერდის ავლით, უკავშირდება დავით ტაოელს და ქართლის დაკავებას სთავაზობს, სადაც, მისივე გეგმის მიხედვით, უფლისწული ბაგრატი უნდა დაესვათ ერისთავის თანამდებობაზე და აფხაზთა სამეფოს ტახტის მემკვიდრედ უნდა გამოეცხადებინათ, როგორც აფხაზთა დიდი მეფის, გიორგი II-ის, ქალის ხაზით შვილიშვილი და მემკვიდრე. ივანე მარუშის ძის ამ გა-

[36] მატიანე ქართლისა. გამომც. ს. ყაუხჩიშვილი, გვ. 272; მატიანე ქართლისაჲ. გამომც. მ. ლორთქიფანიძე, გვ. 267.

დაწყვეტილებას მარუშიანთა კლანის გარდა გარდაცვლილი დემეტრე მეფის ყველა მომხრე იზიარებდა. განსაკუთრებით კი ისინი, ვინც ახალი მეფის ქმედებებით უკმაყოფილო იყო. ყველა ამ ფეოდალს საერთო ინტერესი ჰქონდათ – ყოფილიყვნენ დაცული ახალი მეფის შურისძიებისგან. თეოდოსი თავის დაბრმავებას, ისევე როგორც ფიცის გატეხას, გარდაცვლილ დემეტრე მეფესა და მის მომხრეებს აბრალებდა. სტეფანოზ ტარონეცი პირდაპირ წერს, რომ ქვეყნის წამყვანი პირების მონაწილეობით დააბრმავეს თეოდოსი,[37] რაშიც, უპირველეს ყოვლისა, მარუშიანები იგულისხმებიან. ამგვარად, ივანე მარუშის ძის მიზანი ქართლის დაცვა, მარუშიანთა კლანის უსაფრთხოების უზრუნველყოფა, საკუთარი მდგომარეობის განმტკიცება და ბაგრატის ტახტის მემკვიდრედ გამოცხადება იყო.

თეოდოსის განსხვავებული მიზნები ჰქონდა. მისი პასიურობა უფლისციხეზე განხორციელებული თავდასხმის დროს იმის მანიშნებელია, რომ მეფე არ თვლიდა საჭიროდ ქალაქის დაცვას. კახეთის ქორეპისკოპოსი მისთვის ბუნებრივი მოკავშირე იყო მარუშიანების წინააღმდეგ. თეოდოსის სურდა, ყოფილი მეფის მომხრეთა ჩამოშორებით ქვეყანაში ახალი მმართველი გუნდი შეეკრა. აფხაზთა სამეფოს მმართველი ზედაფენის ერთი ნაწილი, როგორც დავინახეთ, დამნაშავე იყო მის დაბრმავებაში, რასაც ის არავის აპატიებდა. ივანე მარუშის ძის აქტიური მოქმედების წყალობით მეფე თეოდოსის გეგმებს განხორციელება არ ეწერა.

ივანე მარუშის ძის გეგმა დავით ტაოელმაც მოიწონა. ქართლის დაკავება და აფხაზთა სამეფო ტახტის მემკვიდრედ მეფის დისწულის, უფლისწული ბაგრატის, გამოცხადება ბაგრატიონთა ინტერესებშიც შედიოდა. ბაგრატი დავითს აღზრდილი იყო, ამასთან, ის ქართველთა მეფე ბაგრატ რეგუენისა და მისი მემკვიდრის გურგენის მომავალი მემკვიდრე გახლდათ. ქართველთა სამეფოში ამ ფაქტს დიდი მოწონებით შეხვდნენ. დავითი ქართველთა სამეფოს ლაშქარს პირადად ჩაუდგა სათავეში, მოირთო მარუშიანთა ძალები და ერთობლივად კახელებს შეუტია. როგორც კი დავითი უფლისციხეს მიუახლოვდა, კახელებმა დაკავებული პოზიციები დათმეს და ქართლი დატოვეს.[38]

დავით ტაოელმა უფლისციხე უშუალოდ ივანე მარუშიანის ხელით ჩაიბარა. მარუშიანებთან შეთანხმებით 975 წელსვე ახალგაზრდა უფლისწული ბაგრატი აფხაზთა სამეფო ტახტის მემკვიდრედ გამოაცხადეს, ხოლო, ვინა-

[37] The Universal History of Step'anos Tarōnec'i, გვ. 290.

[38] მატიანე ქართლისა. გამომც. ს. ყაუხჩიშვილი, გვ. 272; მატიანე ქართლისაჲ. გამომც. მ. ლორთქიფანიძე, გვ. 267.

იდან ჯერ კიდევ ასაკით არასრულწლოვანი იყო, თანაგამგებლად მამამისი გურგენი დაუნიშნეს, იქვე იმყოფებოდა ბაგრატის დედა, გურანდუხტი, რომელიც მეფე თეოდოსის და გახლდათ.[39] საინტერესოა ამ ამბავში ივანე მარუშის ძის ქმედება. მან თავისი ინიციატივით მოიყვანა და თავისი ხელით ჩააბარა ბაგრატიონებს უფლისციხე და ქართლის განმგებლობა, სანაცვლოდ მოიპოვა მათი ნდობა და მომავალი მეფის, ბაგრატის, უპირობო მხარდაჭერა. ივანე მარუშის ძის გათვლები თავისი კლანის გაძლიერებას ისახავდა მიზნად, ხოლო დავით ტაოელის ქმედება ქართული მიწები გაერთიანებას. დავითის უფლისციხეში წარმოთქმული სიტყვები საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანების ერთგვარი დასაბამი გახდა. მან ბაგრატის ქართლის ერისთავის თანამდებობაზე დადგინებისას, რაც აფხაზთა სამეფო ტახტის მემკვიდრის უფლების მოპოვებასაც ნიშნავდა, დამსწრეებს შემდეგი სიტყვით მიმართა: *„ესე არს მკვდრი ტაოსი, ქართლისა და აფხაზეთისაჲ, შვილი და გაზრდილი ჩემი, და მე ვარ მოურავი ამისი და თანაშემწე. ამას დაემორჩილენით ყოველნი“*: ამის შემდეგ, რამდენიმე დღეში დავითი ტოვებს ქართლს და ტაოში ბრუნდება.[40]

უფლისციხის კრებაზე მიღებული გადაწყვეტილება მეფე თეოდოსის მონაწილეობის გარეშე იქნა დადგენილი. თეოდოსის ყველა საფუძველი ჰქონდა ამ გადაწყვეტილებისთვის მხარი არ დაეჭირა, მაგრამ ეს არ მოხდა. ქართველთა სამეფოს მესვეურთა და აფხაზთა დიდებულების ერთობლივმა მოქმედებამ მეფე აიძულა, ბაგრატის ტახტის მემკვიდრეობასა და ქართლში მის ნომინალურ მფლობელობას შერიგებოდა. შიდა ქართლში რეალურად გურგენი და გურანდუხტი მმართველობდნენ. ბაგრატიონთა ოჯახს შიდა ქართლში მარუშიანები ედგნენ გვერდში. აფხაზთა სამეფო ტახტის მემკვიდრის ოჯახთან დაახლოებამ მარუშიანების გავლენა კიდევ უფრო გაზარდა. მართალია, კლანი ქართლს აღარ მართავდა, თუმცა ქართლის იმჟამინდელი მმართველი ბაგრატიონების ინტერესებს იცავდა მთელი სამეფოს მასშტაბით. ამ მიზნით ივანე მარუშის ძე აფხაზეთში გადავიდა.

თეოდოსის მარუშიანთა კლანისგან გათავისუფლების მიზნით თავიდან უნდა მოეშორებინა მათი დასაყრდენი, უფლისწული ბაგრატი და მისი ოჯახი, ვისთანაც ის ერთ დროს ძალიან ახლოს იყო, ხოლო იმჟამად იძულებული გახდა მათ მფლობელობას შერიგებოდა შიდა ქართლში. ჩვენ დაზუსტებით არ

[39] მატიანე ქართლისა. გამომც. ს. ყაუხჩიშვილი, გვ. 272; მატიანე ქართლისაჲ. გამომც. მ. ლორთქიფანიძე, გვ. 267.

[40] მატიანე ქართლისა. გამომც. ს. ყაუხჩიშვილი, გვ. 272, 274; მატიანე ქართლისაჲ. გამომც. მ. ლორთქიფანიძე, გვ. 267-268.

ვიცით, ბაგრატის გარდა ჰყავდა თუ არა თეოდოსის ვინმე სხვა მემკვიდრე. „მატიანე ქართლისას“ მიხედვით, მას შვილი არ ჰყოლია. ყველა შემთხვევაში, ნაკლებად სავარაუდებელია, მეფე დიდი ხნით შეგუებოდა მარუშიანთა ინიციატივით გაბატონებული ბაგრატიონების მმართველობას. ბაგრატიონებმა თავიანთი ხელისუფლება დაამყარეს ქართლში, ხოლო სულ მალე უფლისწულ ბაგრატ ბაგრატიონის საშუალებითა და ივანე მარუშის ძის დახმარებით, იმავეს აპირებდნენ მთელ აფხაზთა სამეფოში. თეოდოსის თავიდან უნდა მოეშორებინა შიდა ქართლში გაბატონებული ბაგრატიონები. მალე ასეც მოხდა.

დავით ტაოელმა შიდა ქართლში მხოლოდ რამდენიმე დღე დაჰყო ისიც იმისთვის იყო საჭირო, რომ ადგილობრივი ფეოდალები ბაგრატი ერთგულებაზე დაეფიცებინა. დავითის სამშობლოში გამგზავრების შემდეგ სიტუაცია ნელ-ნელა იცვლება. ქართლის აზნაურები კვლავინდებურად უკმაყოფილოები არიან ახალი ხელისუფლებით, მათ უკმაყოფილებას აძლიერებს კახეთის ქორეპისკოპოსის პოზიცია, რომელიც ქართლის ტერიტორიას თავის სამფლობელოდ მიიჩნევს. როგორც ჩანს, ამჯერად, აფხაზთა მეფესთან შეთანხმებით ქართლის აზნაურთა ნაწილი უფლისწულ ბაგრატსა და მის ოჯახს განუდგა.

976 წელს ქართლის აზნაურთა ამ პარტიამ კახეთის ქორეპისკოპოსი კვირიკე უფლისციხეში მოიწვია, ხოლო, როდესაც კახელთა ჯარი ქალაქს მიადგა, ქართლის აზნაურებმა მტერს კარი გაუღეს და, ფაქტობრივად, უბრძოლველად ხელში ჩაუგდეს უფლისციხე და ქალაქში მყოფი უფლისწული ბაგრატის მთელი ოჯახი.[41] თეოდოსი აფხაზთა მეფემ არც ამ შემთხვევაში მოიმოქმედა რაიმე თავისი მიწების დასაცავად.

თეოდოსის მოქმედებები კარგად ადასტურებს იმ ფაქტს, რომ ის შეკრული იყო ქართლისა და კახეთის ფეოდალებთან, რათა თავიდან მოეშორებინა თავისი და, დისწული და სიძე, ხოლო მათ ნაცვლად თავის ძველ მოკავშირეს, კვირიკე ქორეპისკოპოსს, ეპატიჟებოდა. თეოდოსი ჭკვიანურად მოქმედებდა, აღნიშნულ მოვლენებს ისტორიკოსი ქართლელ აზნაურებს მიაწერს, მაშინ როდესაც ქართლის აზნაურები ამ პროცესების მხოლოდ ერთ-ერთი მოქმედი პირები უნდა ყოფილიყვნენ. უფლისწული ბაგრატის ოჯახის თავიდან მოშორების შემდეგ თეოდოსის მარუშიანთა კლანი უნდა მოესპო. ბაგრა-

[41] მოვლენები აღწერილია „მატიანე ქართლისაში“, მაგრამ თარიღზე მინიშნება და ქორეპისკოპოსის სახელი ჩანს მხოლოდ ვახუშტი ბაგრატიონის თხულებაში, რომლეიც, უპირატესად, „მატიანე ქართლისას“ ეყრდნობა, მაგრამ აქვს სხვა წყაროებიც, იხ.: მატიანე ქართლისა. გამომც. ს. ყაუხჩიშვილი, გვ. 274; მატიანე ქართლისაჲ. გამომც. მ. ლორთქიფანიძე, გვ. 268; ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 560.

ტი მშობლებთან ერთად კახეთის ქორეპისკოპოსმა აიყვანა ტყვედ. თეოდოსისა და კვირიკე ქორეპისკოპოსის პოზიციები, თითქოს, საკმაოდ გამყარდა.

კვირიკემ ვერ გაწირა ბაგრატიონთა სამეფო ოჯახი და ისინი მხოლოდ დაატუსაღა. მათი ლიკვიდაცია არ იგეგმებოდა, ისინი ქართლის მმართველობას უნდა ჩამოეშორებინათ, ხოლო შიდა ქართლში სასურველი რეჟიმი დაემყარებინათ. მალე სიტუაცია კარდინალურად შეიცვალა. კვირიკესა და თეოდოსის გეგმები დავით ტაოელმა ჩაშალა.

ბაგრატის, გურგენისა და გურანდუხტის დატყვევებას პირველი იმიერტაოს მმართველი დავით გამოეხმაურა. კახელთა ამ ქმედებით განრისხებული დავითი თავისი არმიით თრიალეთში შემოვიდა, სადაც მას კლდეკარის ერისთავი უნდა შეერთებოდა. მას გზაში შეუერთდებოდა მარუშიანთა კლანიც, რომლიც ჯავახეთს მართავდა. საისტორიო წყაროებში არ ჩანს ივანე მარუშის ძის მოქმედება, მაგრამ, როგორც ჩანს, ის დასავლეთ საქართველოში ამზადებდა ჯარს კახელთა ქმედების საპასუხოდ. ჩვენ არ ვიცით დავითის მიერ შეკრებილი არმიის ზუსტი რაოდენობა, მაგრამ ის იმდენად მასშტაბური აღმოჩნდა, რომ კახეთის ქორეპისკოპოსმა კვირიკემ, იქამდე სანამ ქართველთა სამეფოს ლაშქარი კახეთში შეიჭრებოდა, მოწინააღმდეგეს ზავი შესთავაზა. როგორც ჩანს, კვირიკეს უმოქმედო თეოდოსის სამხედრო მხარდაჭერის იმედი არ ჰქონდა, რის გამოც, ფაქტობრივად, მოკავშირის გარეშე დარჩა. ახალგაზრდა უფლისწულისა და მისი ოჯახის მუხანათური დატყვევებისთვის კი მას აუცილებლად პასუხს აგებინებდნენ. მოვლენების ასეთი სწრაფი და მოულოდნელი განვითარებით შეშფოთებულმა კვირიკემ მოციქულების მეშვეობით დავით ტაოელთან ზავი გააფორმა.

დავითისა და კვირიკეს შორის თრიალეთში დადებული ზავის მიხედვით, უფლისწული ბაგრატი და მისი მშობლები გაათავისუფლეს, უფლისციხე და შიდა ქართლი მათ სასარგებლოდ დაცალეს, ხოლო ყველაფერი ამის სანაცვლოდ კვირიკემ ქართლის ორი ციხესიმაგრე, წირქვალი და გრუი მიიღო,[42] ასევე, როგორც ჩანს, კვირიკეს მომხრე ქართველი აზნაურების ხელშეუხებლობის გარანტია.

თრიალეთის ზავის დადებიდან მცირე ხნის შემდეგ კვირიკე გარდაიცვალა,[43] ხოლო აფხაზთა მეფე თეოდოსი მწუხარე მოკავშირის გარეშე დარჩა. კახეთის ახალი ქორეპისკოპოსი თავად ცდილობდა ხელისუფლების გამყარებას და

[42] მატიანე ქართლისა. გამომც. ს. ყაუხჩიშვილი, გვ. 274-275; მატიანე ქართლისაჲ. გამომც. მ. ლორთქიფანიძე, გვ. 268.

[43] ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველო.სა, გვ. 560

ქართლისთვის ნაკლებად ეცალა. თეოდოსი მტრულ გარემოცვაში აღმოჩნდა. მისი ბრალი იყო აფხაზთა სამხედრო ძალების სრული უმოქმედობა თავისი დის, გურანდუხტისა და მისი ოჯახის შეპყრობის დროს, მასვე ბრალდებოდა უფლისციხის დაცემა და ქვეყანაში გავრცელებული მრავალი უწესობა.

გურანდუხტი 976 წელს ბაგრატის ნაცვლად ქართლის დროებით გამგებლად დაინიშნა, ხოლო არასრულწლოვანი უფლისწული ბაგრატი დავითმა ტაოში წაიყვანა.[44] გურანდუხტ დედოფალი და დავით ტაოელი თეოდოსის აღარ ენდობოდნენ. თეოდოსიმ წინანდელზე უფრო მეტად გადაიმტერა დასავლეთ საქართველოს ფეოდალებიც, ისინი მას ქვეყნის მმართველობის დასუსტებაში, ძველი წესებისა და კანონების შეცვლასა და შერყვნაში ადანაშაულებდნენ. აფხაზთა სამეფო ანარქიამ მოიცვა, ხოლო თეოდოსის მმართველობა იმდენად ფორმალური გახდა, რომ ის, პრაქტიკულად, ქვეყანას ვეღარც მართავდა. დიდებულთა ერთი ნაწილი მას ანგარიშს აღარ უწევდა. მან ვერ შეძლო ვერც ერთი სერიოზული მოწინააღმდეგის მოშორება, ხოლო მარუშიანთა კლანი, ყველაფერი ზემოხსენებულის ფონზე, ძალიან ახლოს იყო უსინათლო მეფის იძულებით დამხობასთან. მალე ამისი დროც დადგა.

977 წელს უფლისწული ბაგრატი სრულწლოვანი გახდა.[45] ამის შემდეგ აფხაზეთისა და ქართლის დიდებულები, ერისთავები და აზნაურები ივანე მარუშის ძის ინიციატივით თხოვნით მიმართავენ დავით ტაოელს, რათა აფხაზთა სამეფოს ახალ მეფედ ბაგრატი გამოგზავნოს. ფორმალურად ბაგრატი თეოდოსის თანამეფედ უნდა დაესვათ, როგორც მისი დისწული და კანონიერი მემკვიდრე, მაგრამ რეალურად მეფე თეოდოსის უფლისწული ბაგრატით ჩანაცვლება იგეგმებოდა. აღნიშნული გეგმა, როგორც ჩანს, წინასწარ შეთანხმებული იყო გურანდუხტ დედოფალთან და გურგენ ბაგრატიონთან, ბაგრატის მშობლებთან. ამ აზრს იზიარებდა აფხაზთა სამეფოსა და ქართველთა სამეფოს წარჩინებულთა უმრავლესობა. ყოყმანობდა მხოლოდ დავით ტაოელი, რის გამოც მოლაპარაკებები გაიწელა. დავითს არ სურდა თავისი ახალგაზრდა მემკვიდრის საფრთხეში ჩაგდება და იმის გამეორება, რაც უფლისციხეში მოხდა ორი წლის წინ. დავითის პოზიციებს ამ პერიოდში ისიც ამყარებდა, რომ მისი მხარე ეკავა სომხეთის მეფე სუმბატ II-სა (977-989) და სომხეთის მმართველ წრეებს. ისინი ტაოს მეფისგან ძალიან იყვნენ დავალებული და სომეხ ბაგრატუნთა შორის არსებული კონფლიქტი ამავე წელს სწორედ დავითის

[44] მატიანე ქართლისა. გამომც. ს. ყაუხჩიშვილი, გვ. 275; მატიანე ქართლისაჲ. გამომც. მ. ლორთქიფანიძე, გვ. 268.

[45] უფლისწული ბაგრატის ასაკის თაობაზე იხ.: ჯ. სამუშია. ბაგრატ III, გვ. 15.

ჩარევით მოგვარდა.[46] აფხაზთა სამეფოში მიმდინარე ამ დრამატული მოვლენების მიმდინარეობისას დავითის გადაწყვეტილება გადამწყვეტი აღმოჩნდა.

დავით ტაოელი აფხაზთა სამეფოს ბევრ დიდებულს ეჭვის თვალით უყურებდა, განსაკუთრებით კი ქართლელ აზნაურებს. ბიზანტიის იმპერიაში არსებული დაძაბული სიტუაციის ფონზე ახალ კონფლიქტებში ჩაბმას დავითი თავს არიდებდა. ამიტომ მოითხოვა გარანტიები ფიცის სიმტკიცისა და მძევლების სახით, რათა აფხაზეთისა და ქართლის აზნაურებს უფლისწული ბაგრატი ტახტზე მშვიდობიანად აეყვანათ და, ასევე, სტაბილური მეფობის საშუალება მიეცათ. გარანტიების მიღების შემდეგ გარიგება შედგა. დავითი, ფიცისა და მძევლების მიღების შემდეგ, დათანხმდა ბაგრატის ქუთაისში გაშვებასა და მეფედ დამტკიცებას.[47]

978 წელს უფლისწული ბაგრატი ქუთაისში შემოიყვანეს და აფხაზთა სამეფოს დიდებულთა წინაშე აფხაზთა მეფედ აკურთხეს.[48] ბაგრატის კურთხევის ცერემონიალს დავით ტაოელი და სომხეთის მეფე სუმბატ II-ც ესწრებოდნენ.[49] ტაოსა და სომხეთის წარჩინებულებთან ერთად ცერემონიას გურგენი, გურანდუხტი და ქართველთა სამეფოს დიდებულებიც უნდა დასწრებოდნენ. რამდენიმე სამეფოს მმართველი ელიტის დასწრება მნიშვნელოვანი იყო იმისთვის, რომ ახალი მეფისა და დინასტიის ლეგიტიმურობა ეჭვის ქვეშ არავის დაეყენებინა. მეფე თეოდოსის, რომელიც ამ დროს მმართველობდა, ერთპიროვნული ძალაუფლება ჩამოართვეს. თეოდოსი მეფის უფლებებს კლავ ინარჩუნებს, მაგრამ უპირატესობა ბაგრატის ხელში მოექცა. გამეორდა ის, რაც ლეონისა და დემეტრეს დროს მოხდა, როდესაც აფხაზთა სამეფოს ლეონი მართავდა, ხოლო დემეტრე ფორმალური თანამმართველი იყო. ბაგრატი ამ დროს უკვე დაახლოებით 17 წლის იყო.

---

[46] The Universal History of Step'anos Tarōnec'i, გვ. 240.

[47] მატიანე ქართლისა. გამომც. ს. ყაუხჩიშვილი, გვ. 275; მატიანე ქართლისაჲ. გამომც. მ. ლორთქიფანიძე, გვ. 268-269.

[48] მატიანე ქართლისა. გამომც. ს. ყაუხჩიშვილი, გვ. 275; მატიანე ქართლისაჲ. გამომც. მ. ლორთქიფანიძე, გვ. 268-269. ბაგრატ მესამის მეფედ კურთხევის ცერემონიალი ვრცლად აქვს განხილული ჯ. ბაბა სამუშიას (იხ.: ჯ. სამუშია. ბაგრატ III, გვ. 39-57).

[49] სტეფანოზ ტარონეცი აფხაზთა სამეფოს დიდებულებთან ერთად დავითსა და სუმბატს ასახელებს ბაგრატის გამეფების შემოქმედებად. სომეხი ისტორიკოსი პირდაპირ წერს, რომ ბაგრატი დავითმა და სმბატმა (სუმბატის სომხურში გავრცელებული ფორმა) დასვეს მეფედო, რაც ცერემონიალის დროს მათი დასწრებით უნდა აიხსნას ტაოსა და სომხეთის სამხედრო ძალებთან ერთად, იხ.: თჰე ნივერსალ ჰისტორყ ოფ შტეპ ანოს თარōnec'i, გვ. 290. სტეფანოზ ტარონეცი ტექსტის ყველა ხელნაწერში ბაგრატი იხსენიება, როგორც სმბატ გურგენის ძე, ბაგრატ ქართველთა მეფის შვილიშვილი, მაგრამ, როგორც ირკვევა, ეს ისტორიკოსის (ან გადამწერის) უნებლიე შეცდომაა, რის გამოც უახლოეს გამოცემაში სახელი „სმბატი“ გასწორებულია „ბაგრატად“, იხ.: The Universal History of Step'anos Tarōnec'i, გვ. 290, სქ. 491.

თეოდოსი თავისი ზეობის მთელი სამი წლის განმავლობაში ისწრაფოდა ხელისუფლების გამყარებისკენ, რაც ბაგრატისა და მისი ოჯახის კეთილდღეობის ხარჯზე ხდებოდა. თეოდოსი ახალგაზრდა უფლისწულისთვის საშიში იყო, თუნდაც უსინათლო და შეზღუდული, ის ბაგრატისა და მისი კლანისთვის დიდ საფრთხეს წარმოადგენდა. თეოდოსი წარუმატებელი აღმოჩნდა დასავლეთ საქართველოს ფეოდალებთან საერთო ენის გამონახვის საქმეში, ისევე როგორც მტრების განადგურების მცდელობაში. 978 წლისთვის თეოდოსის ძალაუფლება იმდენად მიზერული იყო, რომ მან ვერანაირი წინააღმდეგობა ვერ გაუწია ბაგრატის ქუთაისში მეფედ კურთხევას. ამ გადაწყვეტილებით ძალაუფლება აფხაზთა სამეფოს ახალი მონარქის, თეოდოსის დისწულს, ბაგრატ მესამის, ხელში აღმოჩნდა. თეოდოსის სტატუსი 978-980 წლებში შენარჩუნებული იყო, მაგრამ რეალური მეფე ბაგრატი გახლდათ. ქვეყნის დიდებულები უკვე ბაგრატის ბრძანებას ემორჩილებოდნენ. „მატიანე ქართლისას“ ავტორი წერს:

„შთაიყვანეს იგი აფხაზეთს, დალოცეს მეფედ და დაემორჩილნეს ყოველნი ბრძანებასა მისსა, რამეთუ განსრულებულ იყო ჰასაკითა“:[50]

აფხაზთა სამეფოში ორმეფობა დამყარდა, სადაც ბაგრატ მესამე და მისი მომხრე დასი დომინირებდა. თეოდოსი მესამეს ახალი პოლიტიკური რეალობის გათვალისწინებით ქვეყანაში მყარი პოლიტიკური დასაყრდენი უნდა ეძებნა. ასეთი დასაყრდენი შეიძლებოდა გამხდარიყო ქართლის აზნაურები და დედა-დედოფალი გურანდუხტი, თეოდოსის ღვიძლი და.

აფხაზთა სამეფოში დამყარებული ორმეფობა მომენტალურად წარმოშობდა ორ ძირითად ბანაკს, რომელშიც ქვეყნის წამყვანი დიდებულები იყვნენ გადანაწილებული. თეოდოსის მომხრე წარჩინებულები ბაგრატის და მარუშიანთა კლანის მოწინააღმდეგე ფეოდალები უნდა ყოფილიყვნენ. ასეთი, უპირველეს ყოვლისა, ქართლის დიდაზნაურები იყვნენ. ქართლში ამ დროს აღზევებული იყო ტბელთა საგვარეულო, რომელსაც ადგილობრივ აზნაურთა შორის ერთ-ერთი უპირატესი ადგილი ჰქონდა მოპოვებული. ქართლის განმგებელის, დედოფალ გურანდუხტის, გარემოცვაში ტბელთა გვარი ყველაზე უფრო მეტად იყო დაწინაურებული. აღნიშნული კლანის მეთაური ქავთარ ტბელი გახლდათ. მის გარდა ამ პერიოდის მოვლენებისას ქართლის სხვა დიდებულ აზნაურთა სახელებს მემატიანე არ ასახელებს. „მატიანე ქართლისას“ მიხედ-

[50] მატიანე ქართლისა. გამომც. ს. ყაუხჩიშვილი, გვ. 275; მატიანე ქართლისაჲ. გამომც. მ. ლორთქიფანიძე, გვ. 268-269.

ვით, ქართლის აზნაურთა მნიშვნელოვანი ნაწილი ქავთარის მონაწილეობით, დედოფალი გურანდუხტის მმართველობას ამოფარებულნი, *„განაგებდეს საქმეთა ქართლისათა“*,[51] ანუ შიდა ქართლის რეალურ მმართველობას ახორციელებდნენ. თვითმმართველ ქართლის აზნაურთა შორის უნდა იგულისხმებოდეს ძამელები, რომლებიც თეოდოსის ერთ-ერთი მთავარი მოკავშირეები იყვნენ დემეტრე მეფის წინაალმდეგ ბრძოლაში, ასევე მათი სხვა მომხრეები, ვინც წლების მანძილზე თეოდოსის მხარეზე იბრძოდნენ.

ქართლის აზნაურთა ის კლანი, რომელიც ქავთარ ტბელის ირგვლივ იკრიბება საკმაოდ გავლენიანია. მათი მხარდაჭერა ბაგრატ III-ის გამეფების საქმეში, როგორც ჩანს, გურანდუხტს მოპოვებული ჰქონდა. ბაგრატი თავისი ბიძის თანამმართველი გახდა. 978-980 წლებში თეოდოსი და ბაგრატი ერთად მეფობდნენ. ორივე მეფეს მთელი ქვეყნის მასშტაბით, როგორც დასავლეთ საქართველოში, ასევე აღმოსავლეთ საქართველოს იმ ნაწილში, რომელიც აფხაზთა სამეფოს შემადგენლობაში იყო, თითქოს, მყარი ძალაუფლება ჰქონდა მოხვეჭილი. საგარეო საფრთხეები, რაც, ძირითადად, კახეთის საქორეპისკოპოსოს მხრიდან მომდინარეობდა აღარ არსებობდა, ხოლო ქართველთა სამეფოს მმართველი ზედაფენა ბაგრატს უმაგრებდა ზურგს, რის გამოც მათ აფხაზთა სამეფოს მიმართ ტერიტორიული პრეტენზიები არ ჰქონდათ. დავით კურაპალატი, ბაგრატ ქართველთა მეფე, გურგენი და ქართველთა სამეფოს სხვა მმართველები აფხაზთა მეფე ბაგრატ ბაგრატიონს ორი ქვეყნის გამაერთიანებლად მოიაზრებდნენ, შესაბამისად, ბაგრატიონთა დინასტიის წევრის ხელში გადასული ახალი სამეფოს წინააღმდეგ აგრესიულ ქმედებას არ ახორციელებდნენ. აფხაზთა სამეფოს უმთავრესი გამოწვევა შიდაპოლიტიკური დესტაბილიზაცია იყო.

აფხაზთა სამეფოში შიდაპოლიტიკური ვითარება უკიდურესად დაიძაბა. ქვეყანაში ორი გამოკვეთილი ბანაკი ჩამოყალიბდა: 1) ბაგრატ აფხაზთა მეფის ბანაკი, მასში ერთიანდებოდნენ მარუშიანები, დასავლეთ საქართველოს დიდებულთა და აზნაურთა დიდი ნაწილი. ქვეყნის გარეთ მათ მხარს უჭერდა ქართველთა სამეფოს მმართველი ელიტა; 2) თეოდოსი აფხაზთა მეფის ბანაკი, რომელშიც შედიოდნენ დასავლეთ საქართველოს დიდებულთა უმნიშვნელო ნაწილი, ქართლის აზნაურები ქავთარ ტბელის მონაწილეობით და გურანდუხტ დედოფალი, რომელიც ამ ჯგუფის პასიური მხარდამჭერი იყო და

[51] მატიანე ქართლისა. გამომც. ს. ყაუხჩიშვილი, გვ. 276; მატიანე ქართლისაჲ. გამომც. მ. ლორთქიფანიძე, გვ. 269.

ქართლის აზნაურთა სერიოზული გავლენის ქვეშ იყო მოქცეული. თეოდოსის პარტიას კახეთის ქორეპისკოპოსის იმედიც შეეძლო ჰქონოდა. არევმანელთა სახლი, როგორც წესი, თეოდოსისა და ქართლის აზნაურთა აქტიური მოკავშირე იყო, რისი განახლებაც ნებისმიერ მომენტში იყო მოსალოდნელი.

980 წელს აფხაზთა სამეფოში ჩამოყალიბებულ ორ ჯგუფს შორის არსებულმა დაპირისპირებამ კულმინაციას მიაღწია. აღნიშნული უკავშირდებოდა ბაგრატის პარტიის გადაწყვეტილებას, დაემხოთ თეოდოსი, ხოლო აფხაზთა სამეფო ერთი ხელისუფლის ბაგრატ მესამის ერთპიროვნული ძალაუფლებისთვის დაემორჩილებინათ. „მატიანე ქართლისას“ ავტორი თეოდოსის დამხობის გადაწყვეტლებას ბაგრატის ინიციატივას უკავშირებს, რასაც იმით ამართლებს, რომ შექმნილი ვითარების ფონზე მან ეს ყველაზე გამართლებულ გადაწყვეტილებად მიიჩნია, რათა ბოლო მოეღო უწესობისთვის და თავისი ძალაუფლება განემტკიცებინა. უცნობი ავტორი წერს:

„გამოგზავნა თეოდოსი მეფე, დედის ძმაჲ მისი, ტაოს, წინაშე დავით კურაპალატისა, რამეთუ ესე საქმე გამონახა უმჯობესად, რაჲთა ყოველთა კაცთა, დიდთა და მცირეთა, სასოებაჲ კეთილისა, გინა შიში უწესოებისათჳს მისა მიმართ აქუნდეს“.[52]

ბაგრატის გადაწყვეტილების უკან, უდავოდ, მარუშიანები იდგენენ, ხოლო მთელი ეს ქმედება დავით კურაპალატის თანხმობით იყო განხორციელებული, რასაც მხარს უჭერდნენ ქართველთა სამეფოს სხვა მმართველებიც. „მატიანე ქართლისას“ ავტორი თეოდოსის დამხობას საკმაოდ ნათელ ფერებში აღგვიწერს. ქართველი მემატიანე თავს ვერ არიდებს სიმართლის თქმას, მისივე ტექსტის მიხედვით, თეოდოსი ჩამოაშორეს ძალაუფლებას, მაგრამ ავტორს ყველაფერი ეს ისე აქვს წარმოდგენილი, თითქოს დამხობასა და ძალადობას ადგილი არ ჰქონია. სტეფანოზ ტარონეცი, რომელიც მოვლენათა თანამედროვეა, პირდაპირ წერს, რომ აფხაზთა სამეფოს წამყვანმა პირებმა თეოდოსი სამეფო ხელისუფლებას ძალით ჩამოაშორესო.[53] მეფე თეოდოსი მწუხარეს ედავებოდნენ ხელისუფლების გარყვნას, ძველი კანონებისა და წესების მოშლას, არეულობისა და უწესობის ხელშეწყობას.[54] ბუნებრივია, ყველაფერ ამას იმდენად ექნებოდა ადგილი, რამდენადაც ქვეყანაში ორხელისუფ-

[52] მატიანე ქართლისა. გამომც. ს. ყაუხჩიშვილი, გვ. 275-276; მატიანე ქართლისაჲ. გამომც. მ. ლორთქიფანიძე, გვ. 269.

[53] The Universal History of Step'anos Tarōnec'i, გვ. 290.

[54] მატიანე ქართლისა. გამომც. ს. ყაუხჩიშვილი, გვ. 275-276; მატიანე ქართლისაჲ. გამომც. მ. ლორთქიფანიძე, გვ. 268-269.

ლებიანობა იყო და ქვეყნის ორივე ხელისუფალი სხვადასხვა ინტერესის გამტარებელი გახლდათ. თეოდოსის ხელისუფლებას, უპირატესად, ქართლის ფეოდალები სცნობდნენ, ხოლო ბაგრატის ძალაუფლებას დასავლეთ საქართველოს დიდებულები. თეოდოსისა და გურანდუხტის გამოყენებით ქართლის აზნაურებს საშუალება ეძლეოდათ გავლენა მოეპოვებინათ როგორც საკუთრივ ქართლზე, ასევე დასავლეთის ტერიტორიაზე. აღნიშნულის პრევენციის მიზნით, ბაგრატის ბანაკი გადაწყვეტს თეოდოსი თავიდან მოიშოროს. ამ მიზნით ისინი დავით კურაპალატს შეუთანხმდებიან, საქმეში უდავოდ იქნებოდნენ ჩართული ქართველთა სამეფოს სხვა წევრებიც, თუმცა, თეოდოსის შიდაპატიმრობაზე და აფხაზთა სამეფოს საზღვრებისგან მის მოშორებაზე პასუხისმგებლობა დავითმა აიღო. ყველაფერი შეთანხმებით მოხდა.

ბაგრატი, ივანე მარუშის ძე, დავითი და ქართველთა სამეფოს მესვეურები გაერთიანდნენ. ბაგრატის ხალხი თეოდოსის დააკავებს, ტახტზე უარს ათქმევინებს, ხოლო დატყვევებულ მეფეს კი დავითის მეომრებს ჩააბარებენ, რასაც, იმავე წელს, შედეგად მოჰყვა თეოდოსის ტაოში გადასახლება. მაინც რა უნდა გამხდარიყო მსგავსი რადიკალური ნაბიჯის გადადგმის მაპროვოცირებელი, რამაც ბაგრატი და მისი ბანაკი აიძულა ეს ნაბიჯი გადაედგა განეხორციელებინა და რა შედეგი გამოიღო ამან? ვფიქრობ, პასუხი ამ კითხვაზე თეოდოსის გადაყენების შემდეგ დატრიალებულ მოვლენებში უნდა ვეძებოთ.

„მატიანე ქართლისას“ უცნობი ავტორის მიხედვით, მეფე თეოდოსის ტაოში გაგზავნის თანმდევი მოვლენა იყო ბაგრატ III-ის ქართლში შესვლა. ბაგრატი ქართლის ფეოდალთა დამორჩილებას ისახავდა მიზნად, ხოლო ისინი მეფის თავიანთ მიწაზე შესვლას ეწინააღმდეგებოდნენ, რის გამოც მეფესა და ქართლის აზნაურთა შორის გენერალური ბრძოლა მოხდა. ბაგრატი მოღრისის ბრძოლაში (980 წ.) ქავთარ ტბელის მეთაურობით მოქმედ ქართლის აზნაურთა ლაშქარს დაამარცხებს, რომელთა შორის უმეტესობა დაიღუპება, ტყვედ ჩავარდება, ან ქვეყნას დატოვებს.[55] დაპირისპირების ერთ-ერთი მიზეზი ქართლის აზნაურთა შეუვალობა იყო, რომელიც მათ მოიპოვეს ბაგრატის შემოსვლამდე – ქართლი ადგილობრივ აზნაურთა შორის იყო განაწილებული, ხოლო გურანდუხტი მათი ფორმალური განმგებელი გახლდათ.[56] მაგრამ არსებობდა

[55] მატიანე ქართლისა. გამომც. ს. ყაუხჩიშვილი, გვ. 276; მატიანე ქართლისაჲ. გამომც. მ. ლორთქიფანიძე, გვ. 269; ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. II, გვ. 126. ბაგრატისა და ქართლის აზნაურების დაპირისპირების დეტალური ანალიზი იხ.: ჯ. სამუშია. ბაგრატ III, გვ. 59-71.

[56] ჯ. სამუშია. ბაგრატ III, გვ. 60-61.

სხვა მიზეზიც, რაც, ჩვენი აზრით, თეოდოსის ძალაუფლებისგან ძალადობრივი გზით ჩამოშორების საფუძველი უნდა გამხდარიყო. ქართლი დემეტრე მეფის დროს ცენტრალური ხელისუფლების მიერ დანიშნული ერისთავის მეშვეობით იმართებოდა, ხოლო თეოდოსის დროს ერისთავის ფუნქციები ქართლელმა დიდებულმა აზნაურებმა შეითავსეს. ისინი თავიანთ კუთვნილ მიწებს და, შესაძლოა, კიდევ უფრო მეტსაც დამოუკიდებლად განაგებდნენ. მთელი ეს პრივილეგიები ქართლელ დიდებულ აზნაურებს მეფე თეოდოსის წყალობით უნდა მიეღოთ. „მატიანე ქართლისას“ ავტორი მეფე თეოდოსის ძველი წესების შეცვლაში ადანაშაულებს, *„შეიცვალა ყოველი წესი და განგებაჲ, პირველთა მეფეთაგან განწესებული“*;[57] რამაც ქვეყანაში ახალი წესები დაამკვიდრა.

ახალი წესები საჭირო იყო, რათა თეოდოსის მმართველობა ქართლის აზნაურთა მიერ მხარდაჭერილი ყოფილიყო, ხოლო მარუშიანთა გავლენა ქართლის საერისთავოში მინიმუმამდე დასულიყო. ქართლის აზნაურთა გაძლიერებით, თეოდოსი თავისი პოზიციების გამყარებას ცდილობდა მსგავსი პროცესები უნდა დასავლეთ საქართველოშიც, რაც, როგორც ჩანს, გაძლიერდა ბოლო ორი წლის განმავლობაში, რამაც სახელისუფლებო კრიზისი წარმოშვა. ისტორიკოსის ფრაზა, *„განირყუნა ქუეყანაჲ იგი და შეიცვალა ყოველი წესი და განგებაჲ, პირველთა მეფეთაგან განწესებული“*;[58] სწორედ ამას უნდა გულისხმობდეს. ქვეყანაში მდგომარეობის სტაბილიზაციის მიზნით საჭირო იყო თეოდოსის დროული მოშორება. თეოდოსის ხელისუფლებისგან ჩამოშორება, ბუნებრივია, მარუშიანთა დაბრუნებას, აზნაურთა ერთი ნაწილის მიერ ახალი პრივილეგიების დაკარგვასა და სამეფოში მოპოვებული პოზიციების დათმობას გულისხმობდა. ბაგრატი ქართლში არსებული წესრიგის შეცვლას მხოლოდ თეოდოსის მოშორების შემდეგ ახერხებს, რაც თავისთავად ბევრის მთქმელია – ბაგრატი თავისი მეფობის საწყის ეტაპზე არ ფლობდა სრულ ძალაუფლებას, ის იძულებული იყო ანგარიში გაეწია თეოდოსისა და მისი ბანაკისთვის, რომელიც, უპირატესად, ქართლელი აზნაურებით იყო დაკომპლექტებული. ივანე მარუშის ძე 980 წლის მოვლენებისას რატომღაც აღარაა ნახსენები. ისტორიკოსის დუმილის მიუხედავად, ბაგრატის მიერ თეოდოსის გადაყენებისას და ქართლის აზნაურთა დამორჩილებისას, ორივე შემთხვევაში, მარუშიანები მეფის გვერდით ამ მოვლენათა უშუალო ეპიცენტრში უნდა ყოფილიყვნენ.

[57] მატიანე ქართლისა. გამომც. ს. ყაუხჩიშვილი, გვ. 275; მატიანე ქართლისაჲ. გამომც. მ. ლორთქიფანიძე, გვ. 268.

[58] მატიანე ქართლისა. გამომც. ს. ყაუხჩიშვილი, გვ. 275; მატიანე ქართლისაჲ. გამომც. მ. ლორთქიფანიძე, გვ. 268.

მოღრისის ბრძოლამ თეოდოსის მომხრე ქართლის აზნაურთა იმედები საბოლოოდ დაასამარა. სამხედრო ძალით, ან პოლიტიკური ინტრიგების წყალობით, მათი გავლენა აფხაზთა სამეფოში ველარ აღდგებოდა. თეოდოსი ტაოში შიდაპატიმრობაში იმყოფებოდა, ბაგრატის მოწინააღმდეგეთა ძალები შემცირებული იყო, ხოლო გურანდუხტი ქუთაისში წავიდა. ბაგრატ მესამე დედის ქუთაისში ყოფნით თავისი როგორც აფხაზთა მეფის კანონიერებას ამყარებდა.[59] ისტორიკოსის თქმით, ბაგრატმა თავისი დედის დასავლეთ საქართველოში წაყვანის შემდეგ მთელი აფხაზეთის საქმეები მოაწესრიგა, ურჩი მოხელეები ხელისუფლებას ჩამოაშორა, ხოლო მომხრეები განადიდა.[60] „ურჩნი“, ვიზეც მემატიანე საუბრობს, უპირატესად, ძველი მეფის, თეოდოსის, მომხრეები უნდა ყოფილიყვნენ. ამის შემდეგ, დასავლეთ საქართველოში, ისევე როგორც ქართლის საერისთავოში, არავინ იყო დარჩენილი, ვინც ბაგრატ მესამეს ხელისუფლებაში შეეცილებოდა.

980 წლიდან მოყოლებული თეოდოსი სამუდამოდ ჩამოშორდა აფხაზთა სამეფოს მმართველობას და თავისი მოღვაწეობა ტაოში, თავისი სამშობლოდან შორს გააგრძელა. ის იყო უკანასკნელი აფხაზთა სამეფო დინასტიიდან, ვინც ამ ქვეყანას მართავდა. თეოდოსის მმართველობის ლიკვიდაციით, ბაგრატ მესამემ და მისმა მომხრეებმა ხელისულების ეტაპობრივი ცვლილება მოახდინეს, ძალაუფლებას ჩამოაცილეს ანოსიანთა დინასტიის უკანასკნელი მეფე, ხოლო ამავე დინასტიის მემკვიდრეობა, ქალის ხაზით, ბაგრატიონებმა ჩაიბარეს.

ტაოში გასახლების შემდეგ თეოდოსი მწუხარის ბედი უცნობია. ის უკვე აფხაზთა სამეფოს ყოფილი მონარქი გახლდათ, ამასთან, უკვე მოხუცებული და ნაკლებად წარმოადგენდა საფრთხეს გარშემომყოფთათვის. ამის შემდეგ თეოდოსიმ გარკვეული დროის მანძილზე იცოცხლა და თავისი ცხოვრება, დიდი ალბათობით, ტაოში დაასრულა.

[59] მ. ლორთქიფანიძე. მეფე ბაგრატ მესამე, გვ. 33; ჯ. სამუშია. ბაგრატ III, გვ. 70-71.

[60] მატიანე ქართლისა. გამომც. ს. ყაუხჩიშვილი, გვ. 276; მატიანე ქართლისაჲ. გამომც. მ. ლორთქიფანიძე, გვ. 269.

Leri Tavadze
Assistant Professor
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Georgia

THE INTRIGUES OF ROYAL COURT: LIFE AND REIGN OF THEODOSI III THE BLIND KING OF ABKHAZIANS

Summary

Theodosi was the last ruler from the old dynasty of Abkhazian Kingdom. Western Georgian kingdom was one of the major players in the politics of the Georgian World. Georgia was close to its unification and this process was completed at the turn of the 1st and the 2nd millennia CE. Theodosi was born in western Georgia, he was the fourth son of Giorgi II the Great (r. 922-957), king of Abkhazians. Approx. in 944 he and his junior brother were sent to Constantinople in Byzantium. Theodosi was kept away from royal court to ensure that succession of throne to the second and third sons would be peaceful. King Giorgi made this decision after he suppressed the rebellion of his eldest son, who was severely punished for disobedience and revolt against his father.

Prince Theodosi was not blamed for the rebellion but he was abandoned by his family. He and his brother lived in a capital of Byzantine Empire quite far from their homeland. They were acquainted with Byzantine culture and customs and spent more than 20 years in Byzantium. The changes are occurring later. The power in Kingdom of Abkhazians shifted from Leon III to Demetre III in 967 after the death of the former. Single king was in power in Abkhazia while the position of another king was free and Theodosi was willing to accept it. Abkhazian and Kartlian nobles arrived in Constantinople and offered him the support in capturing the royal power in his homeland. Most probably it was during the reign of John Tzmiskes (r. 969-976), when Theodosi obtained permission from Emperor to return back to his home. John led an aggressive foreign policy, hence his interference in Abkhazian Kingdom cannot be excluded.

Theodosi went to East Georgia. Here he was able to find some allies for his cause, those who were against the aggressive policy of Abkhazian kings.

The rulers of Kartvelian Kingdom and Kakhetian Korepiscopate were most interested to diminish the influence of Abkhazians. The part of western Georgian nobles and some from Kartli, who were subjects of Demetre III, had intention to control the kingdom and get rid of Marushiani clan. Ivane Marushiani and other members of this family were in charge of eastern Georgian provinces, they also held the positions of eristavi of Kartli and eristavi of Javakheti which are two major provinces of eastern Georgia under the control of Abkhazian kings. Marushiani are close associates of king Demetre III. Theodosi was expected to storm the power of Marushiani and despotic rule of Demetre III. Nobles started to assemble in Samtskhe region, which was a part of Kartvelian Kingdom. Kings and nobles of this kingdom as well as subjects of Abkhazian king from Kartli started to send their forces to join Theodosi's around 970. Theodosi's camp was still assembling when the army of Demetre III suddenly attacked his brother and defeated him near Mere in Samtskhe region. Theodosi was forced to flee to Kartli. Adarnase Dzameli was his closest ally, hence Theodosi went in Adarnases's domain to seek the support from other nobles of Kartli. Demetre III fought for 3 months against supporters of Theososi, but his attempt to capture fortress of Dzama proved to be a failure. Finally, both sides reached ceasfire. Davit of Imiertao was probably the mediator between rival brothers. Kartli nobles swore allegiance to Demetre III and Theodosi found shelter in Tao.

Theodosi lived in Tao under patronage of Davit king of Imiertao (southern part of Tao). Theodosi still hoped to gain power in his homeland, but Davit was not inclined to assist him anymore. Theodosi left Tao after he had spent a year in Davit's territory. He went to Kakheti and met with Kvirike II. They forged alliance against Demetre III and sought the support from Kartlian nobles. Demetre decides to get rid of his brother by the means of treachery, he offered Kvirike a peace agreement and promised to share his royal power with his junior brother. The truce was concluded and Theodosi went at his homeland after almost 30 years of absence. Demetre broke the agreement very soon and he ordered to arrest and blind his brother. Theodosi was blinded and imprisoned. Nobles were disappointed with a decision of their king and they invited the youngest brother Bagrat, who was nicknamed as "Chala-mepe", and declared him as a king. But Bagrat was not able to challenge the power of Demetre III and was defeated. Demetre died some years after those event and his survived, but blinded brother Theodosi III took control of Abkhazian Kingdom by the decision of local nobility. Theodosi was next in the line of succession among the members of dynasty, hence none resisted to his ascension.

Theodosi became a king in 975. His policy was to get rid of those nobles who were supporting his deceased brother, those were Marushiani clan and others grouped around them. Probably with instigation from Theodosi the Kakhetians invaded Kartli to capture administrative center of that region – Uplistsikhe. Theodosi did nothing to defend his domains in Kartli that means he tried to expel from their positions. Marushiani were blamed for blinding the king while he fought against Demetre. Ivane Marushisdze decides that he needs much stronger supporter on the royal throne for defence of his interests. He came to idea to elevate prince Bagrat son of crown prince Gurgen to the royal throne of Abkhazia. Bagrat was a nephew of Theodosi thus grandson of Giorgi II the Great of Abkhazia. Also, he was a grandson of Bagrat II king of Kartvelians from his father's side. Prince Bagrat was adopted by Davit of Tao as his heir and successor. Therefore, prince Bagrat was seen as unifier of those three kingdoms. Ivane chose him as his protégé and patron. Bagrat was installed in Kartli as a governor (eristavi) of Kartli and crown prince of Abkhazian Kingdom. Theodosi was unable to resist demends of Abkhazian and Kartvelian nobility, both of them supported prince Bagrat. Bagrat entered in Uplistsikhe, center of Kartli, together with Davit and his army and he was officially proclaimed as the heir of Abkhazian Kingdom and ruler of Kartli.

In 976 new intrigues developed in Abkhazian Kingdom. Nobles from Kartli invited Kvirike II ruler of Kakheti to take control of region. Theodosi did nothing to protect his newly elevated heir. He probably instigated incursion of Kvirike to get rid of his nephew and weaken position of Marushiani clan. Bagrat and his parents, who ruled as regents for him in Kartli, were all captured and imprisoned in Kakheti. Only after Davit's involvement Bagrat and his family were liberated. By 978 Bagrat reached the age of 16. Ivane Marushiani decided that it was the right time to elevate him into the position of king of Abkhazians. Theodosi was blamed for misfortunes of Abkhazian Kingdom and did nothing to counter this decision. Bagrat was elevated into the position of co-ruler of Theodosi. King Theodosi maintained at least formal power of monarch while actual sovereignty was held by young king Bagrat III of Abkhazia. Theodosi decides to strengthen his power as a king by division of administrative provinces into much smaller units under the patronage of local feudal lords. Kartli nobles were much to profit from these measures. Division of Kartli was seen as a pattern for the other regions. Strenghening of local feudals was against the interests of Bagrat III and his party. They almost lost their power in Kartli and expected the same development of events in other parts of the kingdom. Mem-

bers of Marushiani clan, Bagrat III of Abkhazia and his adoptive father Davit of Tao decided that Theodosi the Blind was a threat for central power in Kingdom of Abkhazia. The aged king was removed from governance. Theodosi was sent to Tao far away from Abkhazian Kingdom by supervision of Davit Kourapalates king of Imiertao. This coup d'etat was protested by nobles of Kartli, but Bagrat III defeated them in the battle of Moghrisi in 980. As a result of this victory, Bagrat established himself as undisputed king of Abkhazian Kingdom and later united Georgia. The most probably Theodosi ended his life in Tao.

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XIV
თბილისი. 2018

მამუკა წურწუმია
საქართველოს პარლამენტთან არსებული
ჰერალდიკის სახელმწიფო საბჭოს ჰერალდიკის საკითხების
განმხილველი მუდმივმოქმედი კომისიის თავმჯდომარე

ჯიჰადი საქართველოს წინააღმდეგ? 1121 წლის კამპანია საღვთო ომის მოძღვრების შუქზე*

ისლამური ჯიჰადი

ჯიჰადი არაბულად ნიშნავს „გულმოდგინებას“ მიზნისკენ მიმავალ გზაზე, ან სხვაგვარად რომ ვთქვათ, ის „შეუპოვარი ძალისხმევაა“.[1] სემანტიკურად *ჯიჰადს* არაფერი აქვს საერთო ომთან. ის წარმოდგება *ჯ.ჰ.დ.* ძირისაგან და აღნიშნავს მცდელობას, ძალისხმევას, გულმოდგინებას.[2] მხოლოდ მუჰამედის მოღვაწეობის დროს შეიძინა მან ახალი მნიშვნელობა – „ბრძოლა ურწმუნოთა წინააღმდეგ“.[3]

ზოგადად, ჯიჰადი ისლამის გავრცელებისათვის მიმართული ძალისხმევაა. მისი ობიექტი შეიძლება იყოს გარეშე მტერი, სატანა ან საკუთარი თავიც კი (ზნეობრივი სრულყოფისაკენ მიმავალ გზაზე). სამივე შემთხვევაში მოწინააღმდეგეა დასამარცხებელი და ასეთი ჯიჰადი ბრძოლას ნიშნავს. როდესაც ყურანი და ჰადისები ჯიჰადის დროს საზღაურს გვპირდებიან, ისინი სწორედ შეიარაღებული ბრძოლის საზღაურს გულისხმობენ. ჯიჰადი ბრძოლაა ალაჰისათვის, ალაჰის გზაზე (*ფი საბილ ალაჰ*) და მისი მიზანი ისლამური წესრიგის დამყარებაა.[4]

* კვლევა განხორციელდა შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის ფინანსური მხარდაჭერით (გრანტი FR17_138).

[1] Mustansir Mir. *Jihād* in Islam. The Jihād and its Times. Dedicated to Andrew Stefan Ehrenkreutz. Ed. by Hadia Dajani-Shakeel and Ronald A. Messier. Ann Arbor. 1991, გვ. 113.

[2] Reuven Firestone. Jihad: The Origin of Holy War in Islam. New York. 1999, გვ. 16.

[3] Ella Landau-Tasseron. Jihād. Encyclopaedia of the Qur'ān. Ed. Jane Dammen McAuliffe. Vol. 3. Leiden. 2003, გვ. 35-42; Paul E. Chevedden. The View of the Crusades from Rome and Damascus: The Geo-Strategic and Historical Perspectives of Pope Urban II and ʿAlī ibn Ṭāhir al-Sulamī. Oriens. 39/2. 2011, გვ. 289, შენ. 90.

[4] Mustansir Mir. *Jihād* in Islam, გვ. 113-14.

ჯიჰადის კლასიკური დოქტრინის თანახმად, მუსლიმთა მიზანია ისეთი პოლიტიკური წესრიგი, როდესაც მთელ კაცობრიობას ისლამი სწამს ან მასაა დაქვემდებარებული. ამ მიზნის მიღწევად დანარჩენი მსოფლიოს წინააღმდეგ ომი წარმოებს. ჯიჰადი ინსტრუმენტია გლობალური მუსლიმური ჰეგემონიის დასამყარებლად და მასში მონაწილეობის მიღება ყოველი მუსლიმის მოვალეობაა.[5] ჯიჰადი უვადოა. მისი წარმოების ვალდებულება არსებობს „მკვდრეთით აღდგომის დღემდე“ ან „სამყაროს დასასრულამდე“, მანამ სანამ ისლამი ყველგან არ გაბატონდება.[6]

ეჭვგარეშეა, ჯიჰადის მოძღვრებამ დიდი როლი ითამაშა მუსლიმთა დაპყრობითი ომების წარმატებაში და ხელი შეუწყო ისლამის გავრცელებას.[7] ისლამის ექსპანსიის შეჩერებისა და სახალიფოს დაშლის შემდეგ ჯიჰადის დოქტრინამ თანდათან აქტუალობა დაკარგა.

ჯიჰადის აღორძინება XII საუკუნეში, ჯვაროსნული ომების ეპოქაში მოხდა. ამ დროს, იბერიის ნახევარკუნძულზე, სირია-ანატოლიასა და კავკასიაში ქრისტიანული სამყაროს გლობალური შეტევის ფონზე, ისლამმა კვლავ მიმართა თავის ნაცად იარაღს – ჯიჰადს. საღვთო ომის ხელახალი დანერგვის პროცესი დროში საკმაოდ გაწელილი აღმოჩნდა და მან მხოლოდ XII საუკუნის მეორე ნახევარში მიიღო ჩამოყალიბებული სახე. ჯიჰადის აღორძინებისათვის გადამწყვეტი აღმოჩნდა სულთნისა და მებრძოლი სწავლულების ალიანსი. იმად ად-დინ ზენგიმ (1127-46), ნურ ად-დინ ზენგიმ (1146-74) და სალაჰ ად-დინმა (1171-93) მოახერხეს ერთი იდეის ქვეშ გაეერთიანებინათ მოსული, დამპყრობელი თურქების სამხედრო ელიტა და ადგილობრივი, ქალაქების მოსახლეობის ელიტის წარმომადგენელი მუსლიმი სწავლულები.[8] ისტორიამ აჩვენა, რომ ეს „ხმლისა და კალმის კავშირი“[9] მეტად ნაყოფიერი აღმოჩნდა.

ჯიჰადი 1121 წლის ომში?

ქართულ ისტორიოგრაფიაში საკითხი 1121 წლის კამპანიაში საქართველოს წინააღმდეგ გამოყენებული ჯიჰადის შესახებ პირველად ს. მარგიშვილმა დააყენა. ილ-ღაზის ლაშქრობა მან განიხილა როგორც მუსლიმთა სამ-

[5] Mustansir Mir. *Jihād* in Islam, გვ. 114.

[6] E. Tyan. Djihād. Encyclopaedia of Islam. 2nd Edition. Vol. 2. Leiden. 1965, გვ. 539.

[7] Fred McGraw Donner. The Early Islamic Conquests. Princeton. 1981, გვ. 295; David Cook. Understanding Jihad. Berkeley. 2005, გვ. 30.

[8] Michael Bonner. Jihad in Islamic History: Doctrines and Practice. Princeton. 2006, გვ. 142; Carole Hillenbrand. The Crusades: Islamic Perspectives. Edinburgh. 2006, გვ. 108.

[9] James Waterson. Sacred Swords: Jihad in the Holy Land, 1097-1291. London. 2010, გვ. 57.

ყაროს მიერ ორგანიზებული ჯიჰადი. მკვლევარმა ეს მოსაზრება თანმიმდევრულად წარმოგვიდგინა თავის ნაშრომში, რომელიც დავით აღმაშენებლის მეფობას ეძღვნება.[10]

ს. მარგიშვილმა ჯერ განიხილა ის თეორიული საფუძველი, რომელიც, მისი აზრით, XII საუკუნის დასაწყისის ჯიჰადისათვის იყო დამახასიათებელი, შემდეგ კი, ამ თეორიის საფუძველზე განხორციელებული პრაქტიკული ქმედებების დემონსტრირებას შეეცადა. მკვლევრის აზრით, სელჩუკთა იმპერიამ და, საერთოდ, მუსლიმურმა სამყარომ ჯვაროსნებს დაუპირისპირა „ტრანსფორმირებული ჯიჰადის იდეოლოგია, რომლის ფორმირებაც საკმაოდ სწრაფად მოხდა XII საუკუნის პირველ ათწლეულში“.[11] ავტორი ცდილობს დაგვარწმუნოს, რომ „XII საუკუნის I მეოთხედისათვის (ანუ ზუსტად დავით აღმაშენებლის მეფობის დროს), მუსლიმური ჯიჰადის კონცეფციას... სავსებით ჩამოყალიბებული და სპეციფიკური სახე ჰქონდა მიღებული“.[12] მარგიშვილის მიხედვით, მუსლიმმა თეოლოგებმა ალ-ღაზალიმ და ალ-სულამიმ შეიმუშავეს ჯიჰადის კონცეფცია, რომლის თანახმადაც, მუსლიმურ რეგიონს, რომელიც ვერ იგერიებდა მტრის შეტევას, დასახმარებლად სხვა რეგიონებისათვის უნდა მიემართა.[13]

გადავხედოთ ამ მუსლიმ სწავლულთა შრომებს და ვნახოთ, თუ რამდენად შეესაბამებიან ისინი ზემოთ წარმოდგენილ ჯიჰადის კონცეფციას. ცნობილი მუსლიმი ღვთისმეტყველი აბუ ჰამიდ მუჰამედ იბნ მუჰამედ ალ-ღაზალი (1057/8-1111) ზოგადად წერდა ჯიჰადის, როგორც ყოველი მუსლიმის მოვალეობაზე და მხოლოდ რამდენიმე სტრიქონით – გაჭირვებაში მყოფი მუსლიმური ქალაქების დახმარებაზე.[14] ამ განთქმული ფილოსოფოსისათვის მთავარ

---

[10] ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ: ომი სელჯუკთა სამყაროს წინააღმდეგ. თბ. 2006.

[11] ს. მარგიშვილი, მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ, გვ. 36.

[12] ს. მარგიშვილი, მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ, გვ. 231.

[13] ს. მარგიშვილი, მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ, გვ. 231. სინამდვილეში, ჰადია დაჯანი-შაკილის ის ერთადერთი სტატია, რომელსაც მარგიშვილი ეყრდნობა თავისი ჯიჰადის კონცეფციის ჩამოყალიბებისას, სწორედ საწინააღმდეგოს ამტკიცებს (იხ. ქვემოთ და თავად ნაშრომიც: Hadia Dajani-Shakeel. A Reassessment of Some Medieval and Modern Perceptions of the Counter-Crusade. The Jihād and its Times. Dedicated to Andrew Stefan Ehrenkreutz. Ed. by Hadia Dajani-Shakeel and Ronald A. Messier. Ann Arbor. 1991, გვ. 41-70).

[14] პროფესორი ვ. მ. უოტი საგანგებოდ აღნიშნავდა, რომ ჯვაროსნულ ლაშქრობას არ მოუხდენია გაელენა ალ-ღაზალის შემოქმედებაზე და რომ მის ნაწერებში ჯვაროსანთა ხსენებაც კი არ არის (W. Montgomery Watt. Islamic Conceptions of the Holy War. In: The Holy War. Ed. by Thomas Patrick Murphy. Columbus, OH. 1976, გვ. 197).

ფასეულობას სულის ჯიჰადი, დიდი ჯიჰადი (*ჯიჰად ალ-აქბარ*) წარმოადგენდა და მისი მიზანი იყო დახმარებოდა მორწმუნეს სულიერების პოვნაში.[15] ალ-ღაზალის ნაწერი არ შეიძლება ჩაითვალოს ჯიჰადის ჩამოყალიბებულ დოქტრინად. ჰადია დაჯანი-შაკილი, სწორედ ის მკვლევარი, რომელსაც ს. მარგიშვილი ეყრდნობა ჯიჰადის თეორიის ჩამოყალიბებისას, აღნიშნავს, რომ ალ-ღაზალის არ განუსაზღვრავს ხალიფას ან სხვა მუსლიმ სახელმწიფოთა მოვალეობები ჯიჰადის დროს. მკვლევარი იქვე მიუთითებს, რომ თავდაცვითი ჯიჰადის ცნება მხოლოდ XII საუკუნის მეორე ნახევარში ჩამოყალიბდა.[16]

განვიხილოთ ალ-სულამის, უფრო სწორად კი ას-სულამის მოღვაწეობაც, რომელსაც ასეთი დიდი ადგილი უჭირავს ს. მარგიშვილის თეორიაში. აბუ ალ-ჰასან ალი იბნ ტაჰირ ას-სულამი (1039-1106), რომელმაც 1105 წელს პირველმა იქადაგა ჯიჰადი ჯვაროსანთა წინააღმდეგ დამასკოში, აქცენტს აკეთებდა მუსლიმთა გათიშულობაზე და სუნიტებსა და შიიტებსაც კი მოუწოდებდა, გაერთიანებულიყვნენ ფრანკთა წინააღმდეგ.[17] ას-სულამიმ პირველმა გააცნობიერა, რომ ფრანკები საღვთო ომს აწარმოებდნენ და ჯვაროსნული ლაშქრობა ჯიჰადს შეადარა, რაც მის გამჭრიახობაზე მეტყველებს.[18] ს. მარგიშვილის მტკიცების საწინააღმდეგოდ, ას-სულამის ჯიჰადის წიგნს

[15] Nikita Elisséeff. The Reaction of the Syrian Muslims after the Foundation of the First Latin Kingdom of Jerusalem. Crusaders and Muslims in Twelfth-Century Syria. Ed. Maya Shatzmiller. Leiden. 1993, გვ. 164.

[16] Hadia Dajani-Shakeel. A Reassessment of Some Medieval and Modern Perceptions of the Counter-Crusade, გვ. 53.

[17] Hadia Dajani-Shakeel. A Reassessment of Some Medieval and Modern Perceptions of the Counter-Crusade, გვ. 54-55. მართალია, ას-სულამი მხოლოდ ჯვაროსნებთან ბრძოლაზეა აქცენტირებული, მაგრამ მის წიგნში შეგვიძლია დავინახოთ პირველი ნიშანი სუნიტური ჯიჰადის იმ ტრანსფორმაციისა, რომელიც XII საუკუნის II ნახევარში მოხდა. ას-სულამი ამტკიცებს, რომ ბრძოლის ველზე ჯიჰადის წარმატებისათვის აუცილებელია სულიერი განწმენდა; ის ასევე ამბობს, რომ გარეშე მტრებთან (ჯვაროსნებთან) ბრძოლაში საჭიროა მუსლიმთა გაერთიანება. მომდევნო ათწლეულებში სუნიტმა სწავლულებმა განავრცეს ჯიჰადის იდეოლოგია და ნებადართული გახადეს სხვა მუსლიმებზე (განსაკუთრებით, შიიტებზე) თავდასხმაც. ნურ ად-დინის ეპოქაში ჯიჰადის ქადაგება გულისხმობდა სუნიზმის განუყოფელ ბატონობას ისლამის მიწებზე, რასაც ჯვაროსნებთან ბრძოლაში წარმატება უნდა განეპირობებინა (Suleiman A. Mourad and James E. Lindsay. Ibn 'Asakir and the Intensification and Reorientation of Sunni Jihad Ideology in Crusader-Era Syria. Just Wars, Holy Wars and Jihads: Christian, Jewish, and Muslim Encounters and Exchanges. Ed. by Sohail H. Hashmi. Oxford. 2012, გვ. 119-20). ეს ფაქტორი წარმატებით გამოიყენა ჯერ ნურ ად-დინმა, შემდეგ კი სალაჰ ად-დინმა სირიისა და ეგვიპტის იარაღით გაერთიანებისათვის.

[18] Niall Christie. Religious Campaign or War of Conquest? Muslim Views of the Motives of the First Crusade. Noble Ideals and Bloody Realities: Warfare in the Middle Ages. Eds. Niall Christie and Maya Yazigi. Leiden. 2006, გვ. 66-71.

(*კიტაბ ალ-ჯიჰად*) პოპულარობა არ მოუპოვებია.[19] ას-სულამი ამ წიგნს 1105 წლის მხოლოდ რამდენიმე თვის (მაისიდან ოქტომბრამდე) განმავლობაში კითხულობდა. საინტერესოა, რომ მან ჯიჰადის ქადაგებისათვის დამასკოს მთავარი მეჩეთის ნაცვლად ქალაქის გარეთ მდებარე შედარებით უმნიშვნელო მეჩეთი აარჩია. ის ერიდებოდა ხელისუფლების რეაქციას და ვერ ბედავდა ქადაგებით გამოსულიყო დამასკოს ცნობილ სწავლულთა წინაშე, რადგანაც მხოლოდ არაბული გრამატიკის სპეციალისტი იყო და არა სწავლული და სამართლისმცოდნე.[20] როგორც კ. ჰილენბრანდი შენიშნავს, ალ სულამის გაფრთხილება ნახევარი საუკუნის განმავლობაში არავის შეუსმენია.[21] მისი ქადაგება სასულიერო წრეებს არ გაცილებია და მმართველთა ყურადღების მიღმა დარჩა.[22] ჰილენბრანდი იქვე განმარტავს, რომ ჯიჰადის აღორძინებისათვის საკმარისი არ აღმოჩნდა პირველი ჯვაროსნული ლაშქრობის შემდეგ მუსლიმ სასულიერო პირთა მიერ დაწერილი მოწოდებები. ამისათვის აუცილებელი კავშირი სასულიერო და სამხედრო-პოლიტიკურ წრეებს შორის მხოლოდ XII საუკუნის მეორე ნახევარში ჩამოყალიბდა.[23] ნ. კრისტი, რომელსაც ეკუთვნის ას-სულამის ნაშრომის უახლესი კომენტირებული გამოცემა, წერს, რომ ას-სულამის ქადაგება არ შეუსმენიათ მათ, ვისაც ჯვაროსანთა წინააღმდეგ ბრძოლა ევალებოდა.[24] ას-სულამის ქადაგებამ ვერ მოახდინა გავლენა მუსლიმურ ლევანტზე და ვიცით, რომ მისი ტექსტი დამასკოსა და მის სა-

[19] მაგალითად, ვიცით, რომ მის ერთ ქადაგებას ჯიჰადის თაობაზე მხოლოდ სამი (!) კაცი ესწრებოდა და მათ რიცხვში პოლიტიკური წრეების ერთი წარმომადგენელიც არ ყოფილა (The Book of the Jihad of 'Ali ibn Tahir al-Sulami (d. 1106). Text, translation and commentary by Niall Christie. Farnham. 2015, გვ. 11). ას-სულამის ქადაგებას ჩვეულებრივ, მხოლოდ 3-4 მოსწავლე ესწრებოდა. სხვადასხვა დროს მის ქადაგებებს სულ 9 მოსწავლე უსმენდა. ყველაზე დიდი აუდიტორია რაც კი მას ჰყავდა, რვა სწაელულს ითვლიდა (The Intensification and Reorientation of Sunni Jihad Ideology in the Crusader Period: Ibn 'Asākir of Damascus (1105-1176) and His Age. With an Edition and Translation of Ibn 'Asākir's *The Forty Hadiths for Inciting Jihad* by Suleiman A. Mourad, James E. Lindsay. Leiden. 2013, გვ. 34).

[20] The Intensification and Reorientation of Sunni Jihad Ideology in the Crusader Period, გვ. 33-34.

[21] Carole Hillenbrand. The Crusades: Islamic Perspectives, გვ. 74.

[22] Carole Hillenbrand. The Crusades: Islamic Perspectives, გვ. 108.

[23] Carole Hillenbrand. The Crusades: Islamic Perspectives, გვ. 108.

[24] Niall Christie. Religious Campaign or War of Conquest? Muslim Views of the Motives of the First Crusade, გვ. 59. პირველი ჯვაროსნული ლაშქრობის წარმატების პასუხად მუსლიმურ სირიაში ჯიჰადისაკენ მოწოდებას ს. მურადი და ჯ. ლინდსი ხმამაღალს, მაგრამ ამაოს უწოდებენ, ხოლო ას-სულამის მიერ ჯიჰადის ქადაგებას – დრამატულ გამონაკლისს. იბნ ასაქირამდე (ანუ თითქმის ნახევარი საუკუნის განმავლობაში) ჯიჰადის ქადაგება დამასკოში პრაქტიკულად არ ხდებოდა. The Intensification and Reorientation of Sunni Jihad Ideology in the Crusader Period, გვ. 32, 37.

სულიერო წრეებს არ გაცილებია.[25] ნაშრომიცა და მისი ავტორიც მალევე დაივიწყეს.[26] მხოლოდ ნახევარი საუკუნის შემდეგ, ნურ ად-დინის ეპოქაში, მოახერხა ისლამმა ჯიჰადის წამოწყება.[27]

როგორც ვხედავთ, მარგიშვილის მიერ დახატული ჯიჰადის სურათი რეალობაში არ არსებობდა XII საუკუნის I მეოთხედის ახლო აღმოსავლეთში.[28] მკვლევრები თანხმდებიან იმის თაობაზე, რომ ჯიჰადის მოძრაობა ძალას მხოლოდ XII საუკუნის შუახანებიდან იკრებს. ილ-ღაზის მოღვაწეობის

---

[25] Niall Christie. Religious Campaign or War of Conquest? Muslim Views of the Motives of the First Crusade, გვ. 66.

[26] Nikita Elisséeff. The Reaction of the Syrian Muslims after the Foundation of the First Latin Kingdom of Jerusalem, გვ. 165. ას-სულამის გარდაცვალების შემდეგ ჩვენ ვიცით მხოლოდ ერთი შემთხვევა, როდესაც 1113 წელს დამასკოში მისი წიგნი ჯიჰადის საქადაგოდ გამოიყენეს (Mourad, Lindsay, "Ibn 'Asakir and the Intensification and Reorientation of Sunni Jihad Ideology in Crusader-Era Syria," 112). მრავლისმეტყველია შემდეგი ფაქტიც: იბნ ასაქირის *ორმოც ჰადისზე* მიწერილი ერთ-ერთი კოლოფონიდან ვიგებთ, რომ 1229 წელს წიგნის კითხვას ესწრებოდა ას-სულამის ორი შთამომავალი. ის ფაქტი, რომ მათ ჯიჰადის შესახებ ერჩიათ ესწავლათ იბნ ასაქირის და არა ას-სულამის წიგნიდან, მიუთითებს იბნ ასაქირის წიგნის პოპულარობაზე და იმაზეც, რომ ას-სულამის წიგნი დავიწყებული იყო და მას არ ასწავლიდნენ დამასკოში (*The Intensification and Reorientation of Sunni Jihad Ideology in the Crusader Period*, 89-90).

[27] Nikita Elisséeff. The Reaction of the Syrian Muslims after the Foundation of the First Latin Kingdom of Jerusalem, გვ. 165.

[28] ის მცდარი შეხედულებები, რომლებიც ს. მარგიშვილს აქვს გამოთქმული ჯიჰადის თაობაზე, ზემოთ აღნიშნული მწირი ისტორიოგრაფიული ბაზითაც უნდა იყოს განპირობებული. ასე მაგალითად, ის თვლის, რომ შიიტებისათვის ჯიჰადი არ იყო მნიშვნელოვანი და 1121 წლის ლაშქრობაში მონაწილე დუბაისთან დაკავშირებით წერს: „იგი ღრმად მორწმუნე შიიტი იყო და მისთვის ჯიჰადის იდეა არაფერს ნიშნავდა". სოსო მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ, გვ. 70. შემთხვევითი არ არის, რომ შიიტებისა და ჯიჰადის შესახებ ამ მცდარი დებულების წყაროდ ის იმოწმებს ანგუს კონსტამის ნაშრომს (იქვე, 238), სადაც არც მითითებულ გვერდებზე და არც სხვაგან მსგავსი არაფერი წერია (იხ. Angus Konstam. Historical Atlas of the Crusades. London. 2004, გვ. 100-101). სინამდვილეში, სუნიტების მსგავსად, შიიტებიც დიდ მნიშვნელობას ანიჭებენ ჯიჰადს. მათთვისაც ჯიჰადი ალაპის მიერ დაწესებული მოვალეობაა. ისლამის ეს ორივე მიმდინარეობა ჯიჰადის მრავალ დებულებას იზიარებს. (Etan Kohlberg. The Development of the Imami Shi'i Doctrine of Jihad. *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*. 126. 1976, გვ. 64, 68). რა თქმა უნდა, შიიტური ჯიჰადის დოქტრინა განსხვავდება სუნიტურისაგან. შიიტები მიიჩნევენ, რომ ჯიჰადის წინამძღოლობა იმამმა უნდა ითავოს, ერთ-ერთმა თორმეტ, ჭეშმარიტ იმამთაგან და მის გამოცხადებას იმამის ნებართვა სჭირდება. შიიტთა უმრავლესობისათვის ასეთია მეთორმეტე, ფარული იმამი, *მაჰდი*, მესია, რომელიც დაბრუნდება და სამართლიანობას აღადგენს დედამიწაზე (Etan Kohlberg. The Development of the Imami Shi'i Doctrine of Jihad, გვ. 68-69; Michael Bonner. Jihad in Islamic History, გვ. 125). XI საუკუნის ცნობილმა შიიტმა სამართლისმცოდნემ აბუ ჯაფარ მუჰამედ იბნ ჰასან ტუსიმ (-1067) შეიმუშავა შიიტური ჯიჰადის კონცეფცია, რომლის მიხედვითაც, თავდაცვითი ჯიჰადის წარმოება შესაძლებელია იმამის არყოფნის პირობებშიც. (Etan Kohlberg. The Development of the Imami Shi'i Doctrine of Jihad, გვ. 80; John Kelsay. Arguing the Just War in Islam. Cambridge, MA. 2007, გვ. 123).

პერიოდში არ არსებობდა ჯიჰადის ჩამოყალიბებული კონცეფცია, რომელიც სახელმძღვანელო გახდებოდა მუსლიმი სახელმწიფო მოღვაწეებისათვის.

ფრანგმა მკვლევარმა ემანუელ სივანმა აჩვენა, რომ ჯვაროსანთა წინააღმდეგ ჯიჰადის მოძრაობა ნელა და თანდათანობით ვითარდებოდა მთელი XII საუკუნის განმავლობაში. საუკუნის დასაწყისში ის ჩანასახოვან მდგომარეობაში იმყოფებოდა და მხოლოდ მუსლიმ სასულიერო პირთა ვიწრო წრე ქადაგებდა.[29] ჯიჰადის ქადაგებამ ფართო და საყოველთაო ხასიათი მხოლოდ ნურ ად-დინისა და, განსაკუთრებით, სალაჰ ად-დინის ეპოქაში შეიძინა.

მიუხედავად ამისა, მაინც მივყვეთ ავტორისეულ მსჯელობას, რადგანაც ამ ნიჭიერი მკვლევრის ყოველი ჰიპოთეზა და მეცნიერული კონსტრუქცია, მიუხედავად იმისა, მცდარია ის თუ ჭეშმარიტი, საკმაო ხელოვნებით არის აგებული და ყოველთვის აქვს თავისი შინაგანი ლოგიკა.

სიღრმისეულად რომ მივუდგეთ, საკითხის განხილვა მხოლოდ თეორიულ ასპექტში – გამოცხადდა თუ არა ჯიჰადი, ბევრს ვერაფერს მოგვცემს, თუკი არ ჩანს მისი რეალური გავლენა კამპანიის მსვლელობაზე, განსაკუთრებით, მის მოსამზადებელ პერიოდში. მაგრამ ვნახოთ, ფორმალურად მაინც თუ იყო გამოცხადებული ჯიჰადი საქართველოს წინააღმდეგ 1121 წელს.

საქმე ის გახლავთ, რომ უნდა გავარჩიოთ „რეალური ჯიჰადი", რომელსაც XII საუკუნის მეორე ნახევრიდან ჰქონდა ადგილი და შედეგიც მოიტანა და „ფორმალური ჯიჰადი", რომელსაც ყოველგვარი ენთუზიაზმის გარეშე აცხადებდნენ სელჩუკი სულთნები XII საუკუნის პირველ მეოთხედში და რომელსაც არავითარი წარმატება არ მოჰყოლია. ამთავითვე უნდა ითქვას, რომ ეს ჯიჰადი შორსაა ჯიჰადის იმ მოძრაობისაგან, რომელმაც XII საუკუნის II ნახევრიდან მოყოლებული ფართოდ მოიცვა ისლამური აღმოსავლეთის ქვეყნები; ვერც საზოგადოებასა და პოლიტიკაზე ზეგავლენითა და პრაქტიკული შედეგებით ვერ შევადარებით ამ ორ მოვლენას ერთმანეთს.

ცნობილი ორიენტალისტი ჰ. გიბი აკრიტიკებს რენე გრუსეს, როდესაც ის ჯვაროსნულ სახელმწიფოებზე მუსლიმთა ყოველ შეტევას განიხილავდა როგორც ჯიჰადს. მკვლევარი აღნიშნავს, რომ არამუსლიმთა წინააღმდეგ ყოველი ომი იყო შეფერილი რელიგიური შინაარსით, მაგრამ მათთვის ყოველთვის ჯიჰადის დარქმევა ამ ტერმინის გაუფასურებას ნიშნავს. გიბის აზრით, ჯვაროსნული აღტკინების მსგავსი, როდესაც საზოგადოების ყველა ფენა იყო

[29] Emmanuel Sivan. L'Islam et la Croisade: Idéologie et propagande dans les réactions musulmanes aux Croisades. Paris. 1968, გვ. 59-130.

ჩართული მოძრაობაში, მუსლიმთა შორის არ შეინიშნება ნურ ად-დინამდე მაინც და, ალბათ, სალაჰ ად-დინამდეც კი.[30] ამავე აზრისაა კ. ჰილენბრანდიც, რომელიც პირდაპირ აცხადებს, რომ არასწორია ჯიჰადი ვუწოდოთ XII საუკუნის დასაწყისში სირიაში სელჩუკთა მიერ წარმოებულ კამპანიებს და მაგალითისათვის ასახელებს მაუდუდის 1110-13 წლების ლაშქრობებს.[31]

ილ-ღაზის 1121 წლის ლაშქრობა ასეთი „ჯიჰადიც" კი არ ყოფილა და მისთვის ფორმალურადაც არავის უწოდებია ჯიჰადი. არცერთი მუსლიმი მემატიანე, რომელიც პუნქტუალურად გვაწვდის ინფორმაციას სულთნებისა თუ სხვა მუსლიმი მმართველების მიერ გამოცხადებული წმინდა ომის შესახებ, თუნდაც ის წარუმატებელი ყოფილიყო, არ ახსენებს, რომ ილ-ღაზის ლაშქრობა იყო ჯიჰადი. ს. მარგიშვილი თავად აღიარებს, რომ „წერილობითი წყაროები საქართველოს წინააღმდეგ ჯიჰადის გამოცხადებას არ აღნიშნავენ".[32] ამისდა მიუხედავად, ის მაინც ცდილობს თავისი თვალსაზრისის დამტკიცებას. მკვლევრის მთავარი არგუმენტი ასე ჟღერს: „ამის უდავო დადასტურება საქართველოს წინააღმდეგ მოწყობილ ლაშქრობაში, თავად ილ-ღაზის მონაწილეობის ფაქტია".[33] ავტორისეული ლოგიკა ასეთია: 1119 წელს სისხლიან ველზე ანტიოქიის მთავრის როჯერის დამარცხებამ „მუსლიმურ სამყაროში უზარმაზარი რეზონანსი გამოიწვია და ილ-ღაზი საღვთო ომის აღიარებულ ლიდერად აქცია. მან ბაღდადის ხალიფასგან ჯილდოდ მიიღო ძვირფასი ხალათი (რაც განსაკუთრებული სახის პატივი იყო) და მასთან ერთად „რელიგიის (ალაჰის) დამცველის" საპატიო ტიტული, რაც ფაქტობრივად, ილ-ღაზის მაჰმადიანური ჯიჰადის ხელმძღვანელად გამოცხადებას ნიშნავდა ქრისტიანობის წინააღმდეგ".[34] მარგიშვილი ჯერ გვიამბობს 1119 წლის ჯვაროსნებზე გამარჯვების რეზონანსზე და ილ-ღაზის მიერ მიღებულ ტიტულზე,[35] შემდეგ კი უაპელაციოდ აცხადებს, რომ ეს ტიტული „ფაქტი-

[30] H. A. R. Gibb. Notes on the Arabic Materials for the History of the Early Crusades. Bulletin of the School of Oriental Studies. 7/4. 1935, გვ. 741.

[31] Carole Hillenbrand. The Crusades: Islamic Perspectives, გვ. 108.

[32] ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ, გვ. 62.

[33] ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ, გვ. 62.

[34] სოსო მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ, გვ. 62.

[35] ეს შეცდომაა, ილ-ღაზის ტიტული „სარწმუნოების ვარსკვლავს" ნიშნავს და არაფერი აქვს საერთო „რელიგიის (ალაჰის) დამცველთან". ამ შეცდომას უხეშს უწოდებს გ. ჯაფარიძე (იხ. გ. ჯაფარიძე. სოსო მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ. ომი სელჯუკთა სამყაროს წინააღმდეგ. რეცენზია. სოხუმის უნივერსიტეტის შრომები. XVI. 2017, გვ. 82). მართლაც, ძნელია სხვაგვარად შეაფასო ტიტულის მცდარ თარგმნაზე დამყარებული მოსაზრება ილ-ღაზის, როგორც ქრისტიანობის წინააღმდეგ ჯიჰადის ხელმძღვანელზე.

ურად, ილ-ღაზის მაჰმადიანური ჯიჰადის ხელმძღვანელად გამოცხადებას ნიშნავდა ქრისტიანობის წინააღმდეგ".[36] დამახასიათებელია, რომ ამ დებულების გასამყარებლად მას მოჰყავს სქოლიო პ. ვიიმარისა და ს. რანსიმენის დამოწმებით[37] და მკითხველს შთაბეჭდილება რჩება, თითქოსდა ეს ორივე ავტორი ილ-ღაზის ჯიჰადის ლიდერად გამოცხადებას (და თანაც ქრისტიანული სამყაროს წინააღმდეგ) ამტკიცებდნენ. სინამდვილეში, ორივე მათგანი მხოლოდ როჟერთან ბრძოლაში ილ-ღაზის გამარჯვებაზე მოგვითხრობს და არაფერს ამბობს ჯიჰადის თაობაზე.[38]

მეტიც, ირკვევა, რომ მარგიშვილის ზემორე მოსაზრება მთლიანად გაუგებრობას ეფუძნება. ის იმეორებს ს. რანსიმენის ცნობილ შეცდომას, როდესაც ინგლისელმა მკვლევარმა ჯვაროსნული ლაშქრობების მატიანეთა ცნობილ კრებულში (*Recueil*) შეტანილი იბნ ალ-ასირის ფრანგულად ნათარგმნი ტექსტის არასწორად წაკითხვის საფუძველზე გამოაცხადა, რომ ბაღდადის ხალიფამ ილ-ღაზის, ხალათთან ერთად (რაც მართლა მოხდა), „სარწმუნოების ვარსკვლავის" ტიტულიც უბოძა (რაც მას არ გაუკეთებია).[39] იბნ ალ-ასირის თანამედროვე გამოცემაში ეს ადგილი სათანადოდაა წარმოდგენილი,[40] ისევე როგორც არც ერთი არაბული წყარო არ ახსენებს ხალიფას მიერ ილ-ღაზისათვის ტიტულის ბოძებას.[41] გამოდის, მკვლევარი არასწორად ასახელებს არა მარტო ილ-ღაზის ტიტულს, არამედ, საერთოდ, ხალიფას მიერ მისი ბოძების ფაქტს.

სხვათა შორის, ხალიფამ ხალათთან ერთად ილ-ღაზის დუბაის იბნ სადაკას გაძევება მოთხოვა, მაგრამ ართუკიანმა ყურიც არ ათხოვა მას,[42] პირიქით, დუბაისთან კავშირი შეკრა და ქალიშვილიც კი მიათხოვა მას.[43] აქედან

[36] სოსო მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ, გვ. 62.
[37] სოსო მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ, გვ. 233.
[38] იხ. Пьер Виймар. Крестовые походы: Миф и реальность священной войны. Перевод с французского Д.А. Журавлевой. СПб. 2003, გვ. 212; Steven Runciman. A History of the Crusades. Vol. 2. The Kingdom of Jerusalem. Cambridge. 1952, გვ. 151.
[39] Steven Runciman. A History of the Crusades. Vol. 2, გვ. 151.
[40] The Chronicle of Ibn al-Athīr for the Crusading Period from al-Kāmil fī'l-ta'rīkh. Part 1. Translated by D. S. Richards. Aldershot. 2006, გვ. 214.
[41] Selim Tezcan. Jihad in a Context of Shifting Alliances and Enmities: A Study on the Relations of the Early Artukids and Crusaders as Reflected in Contemporary Muslim And Christian Historiography, 1098-1124. PhD Thesis. Bilkent University of Ankara. 2013, გვ. 427.
[42] The Chronicle of Ibn al-Athīr for the Crusading Period from al-Kāmil fī'l-ta'rīkh. Part 1, გვ. 214.
[43] Камал ад-Дин. Сливки, снятые с истории Халеба. Пер. Л.А Семенова. Из истории средневековой Сирии. Москва. 1990, გვ. 155.

კარგად ჩანს, რომ მუსლიმთა სულიერი ლიდერის ინტერესები, თუკი მისას არ ემთხვეოდა, ილ-ღაზის დიდად არ ანაღვლებდა.[44]

შემდგომში მკვლევარი უკვე მტკიცებითი ფორმით წერს, რომ „1121 წლის დასაწყისისათვის, საღვთო ომის სახელით გადაწყდა კოალიციური ლაშქრობის მოწყობა საქართველოს წინააღმდეგ, რასაც ერთხელ და საბოლოოდ უნდა დაესვა წერტილი დავით აღმაშენებლის ძლიერებისა და „აგრესიისათვის“,[45] და რომ „ისლამურმა სამყარომ სელჯუკთა ცენტრალური ხელისუფლების სახით მოუხმო ჯიჰადის გმირსა და რელიგიის დამცველ ილ-ღაზის და მოუწოდა სელჯუკთა ტერიტორიებზე მცხოვრებ ყველა ჭეშმარიტ მუსლიმს საქართველოს წინააღმდეგ საღვთო ომისკენ“.[46]

ავტორი მიიჩნევს, რომ დავით აღმაშენებელზე გამარჯვების მოსაპოვებლად „რელიგიური ომების მოხალისეების, ე.წ. “Mutawwiun”-ების მასიური შეგროვება, რაც მხოლოდ ჯიჰადის სახელით იყო შესაძლებელი, აუცილებელ ღონისძიებად გამოიყურებოდა“.[47] არც ეს მოსაზრება ჩანს დამაჯერებელი: მუთატავვი'ების შესახებ მარგიშვილს ამოკითხული აქვს რობერტ ირვინთან,[48] მაგრამ ეს ავტორი სალაჰ ად-დინის თანმხლებ მუთატავვი'ებს მოიხსენებს, როგორც ჯიჰადში მონაწილე სამოქალაქო მოხალისეებს, რომლებიც ასრულებდნენ მეორეხარისხოვან სამუშაოებს, როგორიც იყო, მაგ., ბალახის გადაწვა ქრისტიანული არმიის გზაზე.[49] კ. ჰილენბრანდიც აღნიშნავს, რომ სალაჰ ად-დინის არმიაში მუთატავვი'ებს მოხალისე ასკეტები და სუფიები წარმოადგენდნენ.[50] მათ მხოლოდ ლოკალურად შეეძლოთ მოქმედება და ისეთ შორეულ ლაშქრობაში, როგორიც იყო საქართველოში ექსპედიცია, ვერც მონაწილეობას მიიღებდნენ და ვერც ილ-ღაზის ლაშქარს გააძლიერებდნენ. რაც მთავარია,

---

[44] ძნელი დასაჯერებელია, ისეთი პრაგმატული ლიდერი, როგორიც ილ-ღაზი იყო და რომელიც მხოლოდ საკუთარი ინტერესების დასაცავად იბრძოდა, საღვთო ომის თეორიულად ჩამოყალიბებულ კონცეფციას ისლამის მხარების დაცვის შესახებ (თუნდაც ასეთი არსებულიყო) აყოლოდა და ის გაეხადა სამოქმედო პროგრამად. ამის შესახებ უფრო დაწვრილებით ქვემოთ ვისაუბრებ.

[45] ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ, გვ. 61.

[46] ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ, გვ. 64.

[47] ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ, გვ. 63.

[48] Роберт Ирвин. Ислам и крестовые походы. Москва. 1998, გვ. 273.

[49] Robert Irwin. Islam and the Crusades, 1096-1699. The Oxford Illustrated History of the Crusades. Ed. by Jonathan Riley-Smith. Oxford. 1995, გვ. 235-36.

[50] Carole Hillenbrand. The Crusades: Islamic Perspectives, გვ. 445. არაპროფესიონალი სამხედროების, მოხალისეების მონაწილეობას ისლამის მტერთა წინააღმდეგ ბრძოლაში ყოველთვის ჰქონდა ადგილი ისლამის არსებობის მანძილზე. მუსლიმი სწავლულები, რომლებიც ჯიჰადის მოხალისეები ხდებოდნენ და ბრძოლებში მონაწილეობდნენ, თვლიდნენ, რომ ამ გზით ხსნას მოიპოვებდნენ. Michael Bonner. Jihad in Islamic History, გვ. 114-15.

არათუ არავითარი ცნობა, არამედ იმის უბრალო მინიშნებაც კი არ მოგვეპოვება, რომ საქართველოსკენ მიმავალ გრძელ გზაზე ილ-ღაზის არმიას მოხალისეები უერთდებოდნენ და აძლიერებდნენ. მაშინ, როდესაც სხვა შემთხვევაში, გვაქვს იმის მრავალი მოწმობა, რომ ჯიჰადის დროს მუსლიმთა ლაშქრობებში „ურჯულოთა“ წინააღმდეგ მოხალისეებიც იღებდნენ მონაწილეობას.[51]

ს. მარგიშვილის მიხედვით, „მუსლიმურმა სამყარომ უკვე ფართომასშტაბიანი ჯიჰადი გამოაცხადა მის [დავით IV-ის] წინააღმდეგ და მასში მონაწილეობის მისაღებად საქართველოდან ისეთი შორეული რეგიონებიდან მიიწვია, როგორიც იყო მარდინი და ალეპო. მათ უსაფრთხოებას დავით აღმაშენებელი არაფრით არ ემუქრებოდა, მაგრამ მათ სწორედ მაშინდელი ჯიჰადის კონცეფცია ავალდებულებდა საქართველოს მიერ განხორციელებული შეტევის წინააღმდეგ გამოსვლას“.[52] ამ ნააზრევში ერთგვარ სქემას ვხედავთ, რომელსაც ავტორი იმპერატიულ ხასიათს ანიჭებს. ჯიჰადის კონცეფციას მართლაც ასეთი სავალდებულო სახე რომ ჰქონოდა, ის მარტო ილ-ღაზისა და მისი ტრადიციული მოკავშირეებისა და ვასალების სამფლობელოებზე არ გავრცელდებოდა: მარდინი თუ იყო ვალდებული, ასევე იქნებოდა შაჰ-არმენთა სახელმწიფო ან სხვა (თუნდაც საქართველოს მოსაზღვრე ანისისა და ყარსის) საამიროები, რომ არაფერი ვთქვათ დანიშმედიანებზე, მანგუჯაქიანებსა და სალთუკიანებზე. ნიშანდობლივია, რომ საქართველოს სამხრეთ საზღვრებთან განლაგებულ მუსლიმურ ერთეულთაგან არცერთი არ მონაწილეობდა 1121 წლის ლაშქრობაში. საქართველოს წინააღმდეგ გამოვიდა მხოლოდ განძის საამირო (რომელიც ისედაც ომის მდგომარეობაში იმყოფებოდა დავით IV-თან) და ილ-ღაზი თავის მოკავშირეებთან ერთად, ანუ მარდინ-ალეპოსა (ილ-ღაზის სამფლობელო) და არზან-ბითლისის საამირო (ილ-ღაზის ვასალი), დამხმარე რაზმები მალატიიდან (ილ-ღაზის ძმისშვილი ბალაქი) და დამასკოდან (ილ-ღაზის სიმამრი თუღ-თეგინი), ასევე, ილ-ღაზის სიძე, დეენილი, მაგრამ მდიდარი შიიტი დუბაის იბნ სადაკა.[53] ცხადია, რომ აქ ჯიჰადის კონცეფცია არაფერ შუაშია და ყოველი მუსლიმური საამირო ისე მოქმედებდა, როგორც ეს მის ინტერესებს შეესაბამებოდა (ან თვლიდა, რომ შეესაბამებოდა).

---

[51] მაგალითად, 1110 წლის ჯიჰადს ფრანკთა წინააღმდეგ მრავალი მოხალისე შეუერთდა სირიიდან (The Damascus Chronicle of the Crusades. Extracted and translated from the Chronicle of Ibn Al-Qalānisī by H. A. R. Gibb. London. 1932, გვ. 102).

[52] ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ, გვ. 232.

[53] კოალიციის წევრების შესახებ იხ. გოჩა ჯაფარიძე. საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარო XII-XIII ს-ის პირველ მესამედში. თბ. 1995, გვ. 41-47.

ს. მარგიშვილი ფიქრობს, რომ საქართველოს წინააღმდეგ ბრძოლაში გაერთიანებისათვის მუსლიმურ საამიროებს ჯიჰადის იდეა სჭირდებოდათ: „იმ ვითარებაში, როდესაც ცალკეულ სელჯუკურ ერთეულებს აღარ შესწევდათ ძალა, დამოუკიდებლად აღდგომოდნენ წინ საქართველოს გაძლიერებულ სამეფოს და აღეკვეთათ მისი აგრესია, საჭირო იყო არსებულ ძალთა (საქართველოს წინააღმდეგ) გარკვეული იდეის ქვეშ გაერთიანება. ასეთ ვითარებაში წინა პლანზე თავისთავად ჯიჰადის იდეა გამოვიდა...“[54] ჯიჰადის იდეა სულაც არ იყო აუცილებელი, რომ გაძლიერებულ საქართველოსთან ბრძოლაში მუსლიმურ საამიროებს გაერთიანების აუცილებლობა დაენახათ. დავით IV-ის შემდგომ ეპოქაშიც საქართველოს წინააღმდეგ სხვადასხვა მუსლიმური ერთეულები ხშირად გამოდიოდნენ კოალიციის სახით, მაგრამ ეს არ ნიშნავს, რომ ისინი გაერთიანებისათვის აუცილებლად ჯიჰადს საჭიროებდნენ და მისთვის არც მიუმართავთ. ჯიჰადის იდეოლოგიის გარეშე, პოლიტიკური აუცილებლობიდან გამომდინარე, კოალიციებით უპირისპირდებოდნენ საქართველოს სუქმანიანები 1125, 1130 და 1161 წლებში, ხოლო ელდიგუზიანები 1163 და 1175 წლებში.[55]

1121 წლის ჯიჰადის ვერსიის სასარგებლოდ მარგიშვილს მოჰყავს მათეოს ურჰაელის ცნობა ამირა ღაზის (რომელსაც შეცდომით უწოდებს „ამირა ჰაზის“)[56] შესახებ და ამტკიცებს, რომ ის, როგორც ღაზი, საქართველოს წინააღმდეგ წარმოებული ჯიჰადის მონაწილე იყო.[57]

---

[54] ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ, გვ. 60.

[55] იხ. გოჩა ჯაფარიძე. მუსლიმთა კოალიციები და საქართველო: XII საუკუნის 60-70-იანი წლები. მხედარი. 2. 1992, გვ. 21-29.

[56] ს. მარგიშვილის მიხედვით, „ჰაზი“, იგივეა რაც „ილ-ღაზი“, რომელიც ნიშნავს ალაჰის ვარსკვლავს და რელიგიის დამცველს, რომელსაც წმინდა ომების, ჰაზავათისა (სწორია *ღაზათი* – მ.წ.) და ჯიჰადის მაწარმოებელ ემირებს აკუთვნებდნენ ისლამის რელიგიური მამები“ (სოსო მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ, გვ. 232). როგორც უკვე შევნიშნეთ, ავტორი არასწორად ასახლებს ილ-ღაზის ტიტულს (*ლაკაბს*): „ნაჯმ ად-დინი“ (და არა ილ-ღაზი) ნიშნავს სარწმუნოების ვარსკვლავს (და არა ალაჰის ვარსკვლავს ან რელიგიის დამცველს). შდრ. გოჩა ჯაფარიძე. ნაჯმ ად-დინ ილ-ღაზი. კრ. დავით აღმაშენებელი. თბ. 1990, გვ. 208. რაც მთავარია, „ღაზი“ სულაც არ ნიშნავს ჯიჰადის მეომარს. სხვას რომ თავი გავანებოთ, ილ-ღაზის თავისი სახელი, სულ მცირე, ჯვაროსნების გამოჩენამდე მეოთხედი საუკუნით ადრე აქვს მიღებული და ის მემკვიდრეობითი იყო ართუკიანთა გვარში, როგორც ამას მისი შვილთაშვილის კუტბ ად-დინ ილ-ღაზის სახელიც მოწმობს (Selim Tezcan. Jihad in a Context of Shifting Alliances and Enmities, გვ. 508, შენ. 146). ასეთივე თურქული სახელი იქნებოდა ის იმ თურქმენი ამირასათვის, რომელზეც მათეოსი მოგვითხრობს.

[57] ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ, გვ. 232-33. ვნახოთ, რას გადმოგვცემს მათეოს ურჰაელი. სომეხი მემატიანე გვიამბობს, რომ „სომეხთა წელთაღრიცხვის 570 წელს [1121-22] ვინმე ამირამ, განძაკის ქვეყნიდან, სახელად ხაზიმ,

ამ არგუმენტის გაზიარებაც ძნელია. იმ დროს ღაზიების ბრძოლა სულაც არ იყო ჯიჰადის მოძრაობა. კლოდ კაენი აღნიშნავს, რომ მომთაბარე თურქმენებს იზიდავდა დასახლება სასაზღვრო ზონებში, სადაც მათ ძარცვა-გლეჯის მეტი შესაძლებლობა ეძლეოდათ. ამ პროცესს ხშირად შეცდომით აძლევენ საღვთო ომის ხასიათს, უწოდებენ რა მათ „ღაზიებს“, მაშინ როდესაც სინამდვილეში ისინი მონაპირეებს წარმოადგენდნენ.[58] თურქ მკვლევრებს დადგენილი აქვთ, რომ *ღაზის* თავდაპირველი მნიშვნელობა იყო თარეში, მოთარეშე.[59] ქემალ კაფადარი პირდაპირ უწოდებს ღაზას „საღვთო ომად“ თარგმანს არასწორს.[60] არავისზე დამოკიდებელი ღაზიების მიერ წარმოებული რეიდები ტერიტორიების მოხვეჭას ისახავდა მიზნად. ღაზა არ იყო ჯიჰადის სინონიმი. ჯიჰადისაგან განსხვავებით, ასეთი ომების ხასიათი არ იყო მკაცრად განსაზღვრული და ის შეზღუდვებს ნაკლებად ექვემდებარებოდა. დაშვებული იყო ამ დროს აღებული ნადავლის განაწილება „ურჯულოსათვისაც“ კი, რომლებიც ასეთ რეიდში იღებდნენ მონაწილეობას. რელიგიური შეფერილობა ღაზამ მხოლოდ XIV საუკუნისათვის მიიღო.[61]

ილ-ღაზი როგორც ჯიჰადის მეომარი?

დამახასიათებელია, რომ ს. მარგიშვილი, რომლის ძირითად არგუმენტს 1121 წლის ლაშქრობაში ილ-ღაზის მონაწილეობა წარმოადგენს, არც კი განიხილავს ისტორიოგრაფიაში არსებულ შეხედულებებს ილ-ღაზის, როგორც ჯიჰადის მეომრის შესახებ.

კაცმა სისხლისმღვრელმა, ბილწმა და ბოროტმა ეშმაკმა, რომელიც ქართველთა ქვეყნის მოსაზღვრე იყო და კეთილგანწყობით მორჩილებაში იმყოფებოდა ქართველთა მეფე დავითთან, იმ წელიწადს ბოროტი ზრახვანი განიზრახა. წაიყვანა ხაზიმ 30.000-ანი თურქთა ლაშქარი და ქართველთა ქვეყანაში შევიდა. ერთი ნაწილი დაატყვევა და გააძევა ქართველთა ქვეყნიდან, [ხოლო თვითონ] წავიდა და დაბანაკდა თავის ადგილას“ (ლიანა დავლიანიძე. მათე ურჰაელის ცნობები დავით აღმაშენებელის შესახებ. საქართველო რუსთაველის ხანაში. თბ. 1966, გვ. 243-44; The Chronicle of Matthew of Edessa. Translated from the original Armenian with a commentary and introduction by Ara Edmond Dostourian. Lanham. 1993, გვ. 226). როგორც ვხედავთ, ამირა ხაზი (ღაზი) ჯიჰადის თავდადებული მებრძოლი კი არა, არამედ გარკვეულ პერიოდში დავითის ვასალიცაა, რომელმაც თავისი მომთაბარული ბუნების შესაბამისად, მისთვის ხელსაყრელ მომენტში საქართველოს ტერიტორიის ძარცვა-რბევას მიჰყო ხელი.

58 Claude Cahen. The Formation of Turkey. The Seljukid Sultanate of Rūm: Eleventh to Fourteenth Century. Translated and edited by P. M. Holt. Harlow. 2001, გვ. 14.

59 Selim Tezcan. Realpolitik and Jihād: Najm al-Dīn Ilghāzī's Relations with the Early Crusader Stacs. Bilig. 69. 2014, გვ. 274.

60 Cemal Kafadar. Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State. Berkeley. 1995, გვ. XII.

61 Cemal Kafadar. Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State, გვ. 79-80.

უნდა ითქვას, რომ ილ-ღაზი ხშირად არის დახატული ჯიჰადის სწორუპოვარ მეომრად თურქი ისტორიკოსების (ოსმან თურანის, ალი სევიმის და სხვ.) ნაშრომებში, რომლებიც ნაციონალისტური და „პატრიოტული“ მოტივებით ხელმძღვანელობენ და ვითარებას ისე წარმოადგენენ, თითქოსდა თურქები ყოველთვის აწარმოებდნენ საღვთო ომს „ურჯულო“ ფრანკთა წინააღმდეგ. აღსანიშნავია, რომ ასეთ მიდგომას აკრიტიკებენ თანამედროვე თურქი მკვლევრები.[62]

ილ-ღაზის მამოძრავებელი მოტივებისა და ჯიჰადის მიმართ მისი დამოკიდებულების გასაგებად მისივე კარიერის ძირითად ეტაპებს ზოგადად მაინც უნდა გადავხედოთ.

1105 წელს სელჩუკთა სულთანმა მუჰამედმა ბაღდადის შიჰნის თანამდებობიდან გაათავისუფლა ილ-ღაზი. ამ დროიდან ილ-ღაზის დასაყრდენის ძიებაში ვხედავთ. 1106 წელს მან გადაათქმევინა ალეპოს მფლობელ რიდვანს ფრანკებზე გალაშქრება და ამის ნაცვლად ურჩია მოსულის ათაბაგის ჯეკერმიშისათვის წაერთმიათ ნისიბინი. მოკავშირეებმა ნისიბინს შემოარტყეს ალყა. რიდვანი მალევე შეუთანხმდა ჯეკერმიშს და ილ-ღაზის დატყვევება სცადა, მაგრამ ილ-ღაზის თურქმენთა წინააღმდეგობამ აიძულა ის, უკან დაეხია.[63] ილ-ღაზი, რომელსაც ამ დროისათვის საყრდენი ბაზა არ გააჩნდა, სარგებლობდა ფრანკებთან ომით და თურქმენების დახმარებით ცდილობდა თავისი საამიროს შექმნას. მას სულ არ ანაღვლებდა ჯიჰადის ლოზუნგები და საკუთარი სარგებლის ნახვა სურდა, თუნდაც ეს ფრანკების ნაცვლად მუსლიმებთან ომი ყოფილიყო.[64]

1107 თუ 1108 წელს, ძმიშვილის იბრაჰიმ იბნ სუქმანის გარდაცვალების შემდეგ, ილ-ღაზი მარდინის მფლობელი ხდება.[65] ამ მნიშვნელოვანი და-

---

[62] Selim Tezcan. Jihad in a Context of Shifting Alliances and Enmities, გვ. 9-12. 6. მორტონიც აღნიშნავს იმდროინდელი თუ შემდგომი მუსლიმი ავტორების მცდელობას, ჭეშმარიტ და ღვთისმოსავ მუსლიმებად წარმოედგინათ ისეთი ისტორიული ფიგურები, როგორიც იყო თულთეგინი და ილ-ღაზი. მკვლევრის დასკვნით, ეს მხოლოდ პროპაგანდას წარმოადგენს და შორსაა ისტორიული რეალობისაგან. Nicholas Morton. Walter the Chancellor on Ilghazi and Tughtakin: A Prisoner's Perspective. Journal of Medieval History. 44/2. 2018, გვ. 185.

[63] The Chronicle of Ibn al-Athīr for the Crusading Period from al-Kāmil fi'l-ta'rīkh. Part 1, გვ. 100-101.

[64] ცნობილ გერმანელ მკვლევარს მ. კოლერს 1106 წლის ეპიზოდი მოჰყავს იმის მაგალითად, თუ რა მცირე პოლიტიკური ფასი ჰქონდა ჯიჰადის პროპაგანდას ჩრდილოეთ სირიის მმართველებისათვის. Michael A. Köhler, Alliances and Treaties between Frankish and Muslim Rulers in the Middle East: Cross-Cultural Diplomacy in the Period of the Crusades. Translated by Peter M. Holt, revised, edited and introduced by Konrad Hirschler. Leiden. 2013, გვ. 94. მისი დასკვნით, სირიელი ამირებისათვის ჯიჰადს მხოლოდ რიტორიკული ხასიათი ჰქონდა. Michael A. Köhler. Alliances and Treaties between Frankish and Muslim Rulers in the Middle East, გვ. 94.

[65] Selim Tezcan. Jihad in a Context of Shifting Alliances and Enmities, გვ. 168-69, შენ. 21.

საყრდენის მოპოვების შემდეგ, ილ-ღაზი თავისი სამფლობელოს გაფართოებაზე ზრუნვას შეუდგა.

1110 წელს სელჩუკთა სულთნის მიერ გამოცხადებულ ჯიჰადში მონაწილეობის მისაღებად ილ-ღაზი რომ დაეთანხმებინა, მუსლიმთა სარდალმა და მოსულის გამგებელმა მაუდუდმა მას ჰარანი დაუთმო.[66] კამპანიის მსვლელობისას ილ-ღაზიმ ძველი მტრობა გაიხსენა და თავის კონკურენტს დიარბაქირში, ხლათის მფლობელ სუქმან ალ-კუტბის წაეკიდა, ჰარანი დატოვა და მარდინში წავიდა. საპასუხოდ სუქმანმა მისი ძმისშვილი ბალაქი დაატყვევა და ბორკილდადებული წაიყვანა ხლათში. შედეგად მუსლიმთა კოალიცია დაიშალა.[67]

1111 წელს შედგა მუსლიმთა მეორე კოალიცია. სულთანმა მოუწოდა მრავალ ამირას – მაუდუდს მოსულიდან, თავრიზის, ხლათისა და მაიაფარიკინის მფლობელ სუქმან ალ-კუტბის, ჰამადანის მფლობელის ბურსუკის შვილებს, მარაღის ამირა აჰმადილს; ბრძანება მიუვიდათ ირბილის ამირა აბუ ლჰაიჯას და მარდინის ამირა ილ-ღაზისაც. ყველა გამოცხადდა, გარდა ილ-ღაზისა, რომელმაც სანაცვლოდ თავისი შვილი აიაზი გაგზავნა. მუსლიმთა გაერთიანებულმა ლაშქარმა ფრანკთა რამდენიმე ციხე აიღო და ალყა შემოარტყა ედესას. ქალაქის დასახმარებლად მოვიდა ფრანკთა გაერთიანებული არმია, რომელმაც მოამარაგა ედესა. მუსლიმებმა ედესას თავი გაანებეს, ევფრატი გადალახეს და ახლა ტელ-ბაშირს შემოეწყვნენ. აქაც 45 დღიანი უნაყოფო ალყის შემდეგ კოალიციამ უკან დაიხია. სუქმან ალ-კუტბი ავად გახდა და გარდაიცვალა. მისმა მხლებლებმა ცხედარი კუბოში ჩაასვენეს და შინისაკენ გაემართნენ. ამ დროს მათ თავს დაესხა ილ-ღაზი, მაგრამ მისი შეტევა მოიგერიეს.[68] ილ-ღაზის მიზანი დიარბაქრში სუქმანიანთა პოზიციების დასუსტება და ბალაქის ტყვეობიდან გამოხსნა იყო. როგორც ჩანს, მიზნის მიღწევას ის სუქმანის გვამის ხელში ჩაგდებითაც კი იმედოვნებდა. ილ-ღაზის ამ თავდასხმას მუსლიმთა წინამძღოლზე, რომელიც წმინდა ომში დაიღუპა, ბანდიტურს უწოდებს რენე გრუსე.[69] ეს ფაქტი კარგად აჩვენებს, რომ მიზნის მისაღწევად ილ-ღაზი არ ერიდებოდა წმინდა ომში დაცემული მოწამის (*შაჰიდის*) ნეშტის შეურაცხყოფასაც კი და რომ მისთვის ჯიჰადის იდეა ბევრს არაფერს ნიშნავდა.

---

[66] The Damascus Chronicle of the Crusades, გვ. 103.

[67] The Damascus Chronicle of the Crusades, გვ. 105.

[68] The Chronicle of Ibn al-Athīr for the Crusading Period from al-Kāmil fi'l-ta'rīkh. Part 1, გვ. 156-57.

[69] René Grousset. Histoire des Croisades et du Royaume franc de Jérusalem. T. 1. Paris. 1934, გვ. 467.

1112 წელს, როდესაც მუსლიმთა კოალიციამ მაუდუდის მეთაურობით კიდევ ერთხელ სცადა ედესის აღება, ილ-ღაზიმ ლაშქრობაში მონაწილეობის ნაცვლად შაჰ-არმენთა ვასალს ჰუსამ ად-დაულა ილ-თექინს შეუტია და დაიმორჩილა. დილმაჩიანთა საგვარეულოს ფუძემდებელი ეს თურქმენი ამირა ბითლისსა და არზანს ფლობდა. ამ საგვარეულოს შემდეგი წარმომადგენელი ტუღან-არსლანი (1113-34) ილ-ღაზის ერთგულ ვასალად გვევლინება.[70]

1113 წელს მაუდუდი დამასკოში მოკლეს.[71] მის ნაცვლად მოსულის გამგებლად სულთანმა აკ-სონკურ ალ-ბურსუკი დანიშნა, ილ-ღაზის შემცვლელი ბაღდადის შიჰნას პოსტზე.[72] 1114 წელს აკ-სონკურმა კამპანია ფრანკების ნაცვლად ილ-ღაზის სამფლობელოებზე შეტევით დაიწყო და მარდინს შემოეწყო. ილ-ღაზი იძულებული გახდა დამორჩილებულიყო და თავისი შვილი აიაზი გაუგზავნა სამასი მხედრით. შემდეგ აკ-სონკურმა ედესის აღება სცადა, მაგრამ ხანგრძლივი ალყის მიუხედავად, ვერაფერი გააწყო. აკ-სონკური ისევ ილ-ღაზის მიუბრუნდა, მისი შვილი შეიპყრო და მარდინის შემოგარენის აოხრება დაიწყო.[73] ილ-ღაზიმ დასახმარებლად ძმიშვილს, ჰისნ ქაიფას მმართველ დაუდ იბნ სუქმანს მიმართა, თურქმენთა ლაშქრით დაამარცხა სულთნის ჯარი და გაათავისუფლა შვილი.[74] როგორც ვხედავთ, თავიდან ილ-ღაზი საერთოდ უარს ამბობდა ფრანკთა წინააღმდეგ წმინდა ომში მონაწილეობაზე, შემდეგ კი ჯიჰადის არმია თავად დაამარცხა.

1115 წლის თებერვალში სულთანმა მუჰამედმა ჰამადანის მფლობელ ბურსუკ იბნ ბურსუკის მეთაურობით ისევ გაგზავნა ჯარები სირიაში. მათ ჯერ ილ-ღაზი და მისი მოკავშირე, დამასკოს ათაბაგი თუღ-თეგინი უნდა დაემორჩილებინათ, შემდეგ კი ფრანკები დაელაშქრათ. ილ-ღაზი, თუღ-თეგინი და ალეპოელები ფრანკებს დაუკავშირდნენ და კავშირი შეკრეს ანტიოქიის მთავარ როჯერთან. მოკავშირეები აპამეასთან დაბანაკდნენ. მათ შეუერთდათ იერუსალიმის მეფე ბალდუინი და ტრიპოლის გრაფი პონსიც. ბრძოლაში ჩაბმას ორივე მხარე მოერიდა და მუსლიმებმა შაიზართან დასცეს ბანაკი. ორ-

[70] Selim Tezcan. Jihad in a Context of Shifting Alliances and Enmities, გვ. 219-20.

[71] The Chronicle of Ibn al-Athīr for the Crusading Period from al-Kāmil fī'l-ta'rīkh. Part 1, გვ. 162-63; The Chronicle of Matthew of Edessa, გვ. 214.

[72] Carole Hillenbrand. The Career of Najm al-Dīn İl-Ghāzī. Der Islam. 58. 1981, გვ. 261.

[73] The Chronicle of Ibn al-Athīr for the Crusading Period from al-Kāmil fī'l-ta'rīkh. Part 1, გვ. 166.

[74] The Chronicle of Ibn al-Athīr for the Crusading Period from al-Kāmil fī'l-ta'rīkh. Part 1, გვ. 167; The Syriac Chronicle of Michael Rabo (The Great): A Universal History from the Creation. Translation and introduction by Matti Moosa. Teaneck, NJ. 2014, გვ. 639-40; The Chronicle of Matthew of Edessa, გვ. 215-16.

თვიანი დაპირისპირებისა და რიგი მანევრების შემდეგ, 1115 წლის 14 სექტემბერს, სარმინთან ახლოს, ტელ დანითის ბრძოლაში როჯერმა მოულოდნელი თავდასხმით გაანადგურა ბურსუკის არმია.[75] აქაც, ილ-ღაზი არ თაკილობს „ურწმუნო" ფრანკებთან კავშირს და მათთან ერთად უპირისპირდება ჯიჰადის არმიას.

ილ-ღაზისა და სხვა თურქი მმართველების დაპირისპირებას სელჩუკთა იმპერიასთან ღრმა საფუძვლები ჰქონდა, რაც პოლიტიკურ პროპაგანდასა და ჯიჰადის ლოზუნგებზე უფრო მნიშვნელოვანი იყო. 1110-15 წლებში სულთან მუჰამედის მიერ ორგანიზებული „ჯიჰადის" ლაშქრობების განხილვისას კარგად ჩანს, რომ სელჩუკი სულთნის მიზანი, დეკლარირებული ჯიჰადისა და ფრანკებთან ომის გარდა, დამოუკიდებელი თურქი ამირების დამორჩილება იყო. მ. კოლერი მიუთითებს, რომ მოსულიდან წარმართული ლაშქრობები ჯვაროსანთა წინააღმდეგ ისლამის სამყაროს გაერთიანებას კი არ ცდილობდა, არამედ ერაყსა და მესოპოტამიაში ძალაუფლების მოპოვებას.[76] თურქთა ეს გაერთიანებული ლაშქრობები არ ყოფილა ანტიჯვაროსნული, ლევანტიდან ფრანკთა გასაძევებლად მიმართული და ასეთად მათ არც სირიის მუსლიმი მმართველები აღიქვამდნენ.[77] 1110 წლიდან სელჩუკთა იმპერიის მიერ ჯიჰადის ლოზუნგით დაწყებული ლაშქრობები, ფრანკებთან ომის გარდა, სირია-ჯაზირას დამოუკიდებელი თურქი ამირების დამორჩილებას ისახავდა მიზნად. სწორედ ამიტომ ეს ამირები, ილ-ღაზის ჩათვლით, წინააღმდეგობას უწევდნენ მათ. ტელ დანითთან დამარცხების შემდეგ სელჩუკთა ცენტრალურმა ხელისუფლებამ პრაქტიკულად ხელი აიღო სირიის საქმეებში ჩარევისაგან და აღარ უცდია ადგილობრივი მუსლიმი ამირების დამორჩილება.

---

[75] The Chronicle of Ibn al-Athīr for the Crusading Period from al-Kāmil fī'l-ta'rīkh. Part 1, გვ. 172-73; Камал ад-Дин. Сливки, снятые с истории Халеба, გვ. 144-45; Walter the Chancellor. The Antiochene Wars. A translation and commentary by Thomas S. Asbridge and Susan B. Edgington. Aldershot. 1999, გვ. 87-106; The Chronicle of Matthew of Edessa, გვ. 218-19; Fulcher of Chartres. A History of the Expedition to Jerusalem, 1095-1127. Translated by Frances Rita Ryan, edited with an introduction by Harold S. Fink. New York. 1973, გვ. 210-14.

[76] Michael A. Köhler. Alliances and Treaties between Frankish and Muslim Rulers in the Middle East, გვ. 98.

[77] Michael A. Köhler. Alliances and Treaties between Frankish and Muslim Rulers in the Middle East, გვ. 102, 105. მკვლევრის დასკვნით, ანტიჯვაროსნული მოძრაობის თეზისი, თითქოსდა XII საუკუნის I დეკადის შემდეგ მუსლიმები გაერთიანდნენ ჯვაროსანთა წინააღმდეგ საბრძოლველად, უსაფუძვლოა. სირიის მმართველებისათვის დამოუკიდებლობის შენარჩუნების იდეა ჯიჰადის მოწოდებაზე მაღლა იდგა. XII საუკუნის I მეოთხედში რელიგიური ანტაგონიზმი არ იყო განმსაზღვრელი ფაქტორი პოლიტიკაში. Michael A. Köhler. Alliances and Treaties between Frankish and Muslim Rulers in the Middle East, გვ. 120-21.

ილ-ღაზის ბიოგრაფიაში ერთადერთი შემთხვევა, როდესაც მისი სახელი ჯიჰადთან მიმართებაში მოიხსენიება, არის 1119 წელს ანტიოქიის სამთავროს წინააღმდეგ ბრძოლა, როდესაც მან ბალატთან, სისხლიან ველზე დაამარცხა როჯერი და გაანადგურა მისი არმია.[78]

ამ ბრძოლის კონტექსტში ჯიჰადის ხსენებას უკვე კამპანიის მოსამზადებელ პერიოდში ვხვდებით იბნ ალ-კალანისის დამასკოს ისტორიაში. იბნ ალ-კალანისი, რომელიც დამასკოს მმართველი წრეების წარმომადგენელი და ორჯერ რაისიც (ქალაქის თავი) კი იყო, მთელი ნაშრომის მანძილზე ცდილობს წარმოადგინოს თავისი პატრონი, დამასკოს ათაბაგი თუღ-თეგინი, როგორც ცენტრალური ფიგურა (ხშირად, ილ-ღაზის უგულებელყოფის ხარჯზეც) და მუსლიმთა დამცველი, ჯიჰადის იდეებით გამსჭვალული მეომარი.[79] მემატიანეს სურს დაგვარწმუნოს, რომ 1119 წლის კამპანიის წინ, ჰ. 512 წლის რამადანის პირველი ათი დღიდან (1118 წ. 16-25 დეკემბერი) ჰ. 513 წლის საფარამდე (1119 წ. 14 მაისი – 11 ივნისი) თუღ-თეგინი ილ-ღაზის წაჰყვა დიარბაქრში თურქმენთა შესაკრებად და წმინდა ომისათვის მოსამზადებლად.[80] წარმოუდგენელია, რომ თუღ-თეგინს დამასკო ხუთი თვით უპატრონოდ მიეტოვებინა და ილ-ღაზის წაჰყოლოდა თურქმენთა არმიის შესაგროვებლად,[81] მაშინ როდესაც ართუკიანს მისი დახმარება თურქმენთა წინაშე არაფერში სჭირდებოდა. ცხადია, ეს ამბავი იბნ ალ-კალანისს პატრონის განსადიდებლად დასჭირდა, რომ ფრანკებთან ბრძოლაში მისი წვლილი გამოეკვეთა.[82] დამახასიათებელია, რომ ბალატთან გამარჯვების აღწერისას, იბნ ალ-

[78] ს. მარგიშვილის მტკიცებით, „ჯვაროსანთა წინააღმდეგ მეორე საღვთო ომი გამოცხადდა 1119 წელს და მას სათავეში ჩაუდგა მარდინის ემირი, ნეჯმ ად-დინ ილ-ღაზი“ (სოსო მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ, გვ. 36). მკვლევარი არ ასახელებს ჯიჰადის გამომცხადებელის ვინაობას, რაც გასაგებია, რადგან ასეთ ფაქტს არც ჰქონია ადგილი.

[79] Nicholas Morton. Walter the Chancellor on Ilghazi and Tughtakin: A Prisoner's Perspective, გვ. 171.

[80] The Damascus Chronicle of the Crusades, გვ. 158-59.

[81] Selim Tezcan. Jihad in a Context of Shifting Alliances and Enmities, გვ. 330.

[82] 1119 წლის კამპანიის წინა ვითარება იბნ ალ-ასირს აქვს უფრო კორექტულად აღწერილი. ის მოგვითხრობს იმ მარცხზე, რომელიც თუღ-თეგინის ჯარებმა განიცადეს ფრანკებთან ბრძოლაში, რის შემდეგაც ათაბაგი ალეპოს გაემართა და ილ-ღაზის მიმართა დახმარებისათვის. სწორედ ამ დროს ფრანკებმა დამასკოს მიწები აააოხრეს. მოკავშირეთა გადაწყვეტილებით, თუღ-თეგინი დამასკოში დაბრუნდა ქალაქის დასაცავად, ილ-ღაზი კი მარდინში წავიდა თურქმენთა ჯარის შესაგროვებლად (The Chronicle of Ibn al-Athīr for the Crusading Period from al-Kāmil fi'l-ta'rīkh. Part 1, გვ. 196-97). როგორც ვხედავთ, თუღ-თეგინს წვლილი არ მიუძღვის ბალატთან გამარჯვებული თურქმენული არმიის მობილიზებაში და ეს მხოლოდ ილ-ღაზის დამსახურებაა.

კალანისი არც კი ახსენებს ილ-ღაზის სახელს და ისე აქვს წარმოდგენილი ვითარება, თითქოს ბრძოლაში თულ-თეგინიც მონაწილეობდა.[83] ისიც უნდა გავითვალისწინოთ, რომ იბნ ალ-კალანისი თავის ნაშრომს გვიანდელი, ზენგისა და ნურ ად-დინის დროს უკვე ჩამოყალიბებული ჯიჰადის იდეოლოგიის პოზიციიდან წერდა და მოვლენებს ხშირად აძლევდა მისთვის სასურველ, რეალურისაგან განსხვავებულ შეფერილობას. თავის ნაშრომში იბნ ალ-კალანისი მუსლიმთა ლამის ყოველ ბრძოლას ჯიჰადად თვლის: მისთვის წმინდა ომია ყილიჩ-არსლანის ბრძოლა პირველ ჯვაროსნულ ლაშქრობასთან,[84] ქერბოგას ბრძოლა ჯვაროსნებთან,[85] ფრანკებთან ფატიმიანთა ბრძოლაც კი[86] და სხვა შეტაკებები, რომელთაც ჯიჰადის არაფერი სცხიათ.

ალეპოელი ქემალ ად-დინი მოგვითხრობს, რომ როჯერთან ბრძოლის წინ ილ-ღაზი თავის სიმამრს, დამასკოს ათაბაგ თულ-თეგინს ელოდებოდა. თურქმენებმა მოკავშირის ლოდინი არ მოისურვეს და ილ-ღაზის მტერზე შეტევა მოთხოვეს.[87] ასეთ ვითარებაში ილ-ღაზიმ ხელახლა დაიფიცა თავისი ამირები და, ქემალ ად-დინის სიტყვებით, მათ საღვთო ბრძოლაში თავდადება მოსთხოვა.[88] რომც დავუშვათ, რომ მემატიანე სიტყვა-სიტყვით გადმოგვცემს მომხდარ ამბავს და ილ-ღაზიმ უბრალოდ ერთგულებაზე კი არა, არამედ სწორედ ჯიჰადში თავგანწირვაზე დაიფიცა თურქმენი ამირები,[89] ეს ფაქტი თავისუფლად შეიძლება განვიხილოთ როგორც კონკრეტული მომენტით გამოწვეული რიტორიკული მოწოდება, რაც არ გვაძლევს შორს მიმავალი დასკვნების გაკეთების უფლებას.[90]

---

[83] The Damascus Chronicle of the Crusades, გვ. 160; Selim Tezcan. Jihad in a Context of Shifting Alliances and Enmities, გვ. 356.

[84] The Damascus Chronicle of the Crusades, გვ. 41.

[85] The Damascus Chronicle of the Crusades, გვ. 46.

[86] The Damascus Chronicle of the Crusades, გვ. 47, 53, 58 და 70-71.

[87] მთავარი მოტივი, რომელიც თურქმენებს ამოძრავებდათ, იყო სურვილი, გამარჯვების შემთხვევაში, მოკავშირეებისათვის ნადავლი არ გაეყოთ.

[88] Камал ад-Дин. Сливки, снятые с истории Халеба, გვ. 150.

[89] თურქმენთა სარწმუნოებრივი თავდადება იმ ეპოქაში შორს იყო სასურველისაგან და ისინი ჯერ კიდევ თავიანთი მომთაბარული ტრადიციების ერთგულები იყვნენ. იხ. Nicholas Morton. Walter the Chancellor on Ilghazi and Tughtakin: A Prisoner's Perspective, გვ. 170-86.

[90] მკაცრად სამართლებრივად რომ ვიმსჯელოთ, ილ-ღაზის არც შეეძლო ჯიჰადის დამოუკიდებლად წამოწყება. ჯიჰადი ბაღდადის ხალიფას უნდა გამოეცხადებინა. სწორედ ამიტომ ჩადიოდა მასთან დელეგაციები სირიიდან. მუსლიმური სამართალის მიხედვით, სირია-მესოპოტამიის თურქ ამირებს არ შეეძლოთ ჯიჰადის გამოცხადება, რადგან მათ ხელისუფლება უზურპირებული ჰქონდათ და ლეგიტიმური მმართველები არ იყვნენ. Carole Hillenbrand. The Crusades: Islamic Perspectives, გვ. 104.

საყურადღებოა, რომ მემატიანისვე მოწმობით, ილ-ღაზიმ მხოლოდ ერთხელ და ისიც ბრძოლის წინ ახსენა ჯიჰადი და მოუწოდა ამირებს საღვთო ომში თავდადებისაკენ. ეს ამბავი ზედმიწევნით ჰგავს 1163 წლის ვითარებას, როდესაც გიორგი III-ის წინააღმდეგ კოალიციური ლაშქრით გამოვიდა აზერბაიჯანის ათაბაგი შამს ად-დინ ელდიგუზი, ერაყის თურქი ამირები, შაჰ-არმენი სუქმან II, აჰმადილიანები და აჰდაბიანები. მრავალრიცხოვან მოწინააღმდეგეს გიორგი III-მ ზავი შესთავაზა. ელდიგუზი თავიდან თანახმა იყო ზავზე და მხოლოდ მის დასახმარებლად მისულმა კოალიციის სხვა წევრებმა, იმის გამო, რომ მათ უკვე საკმაო ხარჯი ჰქონდათ გაღებული, აიძულეს ის ბრძოლა მიეღო. ბრძოლისწინა თათბირის დროს ელდიგუზი მიხვდა, რომ მოკავშირეებს ვეღარ გადაარწმუნებდა და სცენა გაითამაშა. ის ყველა ამირას სათითაოდ გადაეხვია და ჯიჰადის ლოზუნგი მოიშველია: „ახლა გავიგე, რომ გწადიათ ჯიჰადი და დაჟინებით მოითხოვთ ალაჰის მტრებთან ბრძოლას! წინ, ურწმუნოებისაკენ! ჯიჰადში შევწიროთ ჩვენი სულები ალაჰს!“.[91] რა თქმა უნდა, არასწორი იქნებოდა ჩაგვეთვალა, რომ ელდიგუზი, რომელიც მისი სურვილის საწინააღმდეგოდ ჩაება ბრძოლაში, ჯიჰადის მეომარი იყო და ქართველთა წინააღმდეგ ბრძოლაში საღვთო ომის პრინციპებს იყენებდა. ასევე არასწორი იქნება, ბრძოლის წინ ჯიჰადის ფორმალური ხსენებით ილ-ღაზი ჯიჰადის მეომრად გამოვაცხადოთ.

კ. ჰილენბრანდი აკრიტიკებს ემანუელ სივანს, რომელიც თვლის, რომ ილ-ღაზი იყო პირველი, ვინც დაიწყო ჯიჰადის იდეის გამოყენება ჯვაროსანთა წინააღმდეგ.[92] ჰილენბრანდის აზრით, ილ-ღაზი მართლა ჯიჰადის მეომარი რომ ყოფილიყო, მას ჯიჰადის პროპაგანდა 1119 წლის შემდეგ კიდევ უნდა გამოეყენებინა, რაც არ მომხდარა.[93] ეს სერიოზული არგუმენტია იმათ წინააღმდეგ, ვინც თვლის, რომ ილ-ღაზი ჯიჰადს აწარმოებდა.[94] მართლაც, არაბული წყაროები ერთმნიშვნელოვნად დუმან ამის თაობაზე და ჩვენ ვერ ვიპოვით თუნდაც რაიმე მინიშნებას ილ-ღაზის მიერ სხვა დროს ჯიჰადის გამოყენებაზე.

---

[91] Садр ад-Дин Али ал-Хусайни. Сообщения о Сельджукском государстве. Сливки летописей, сообщающих о сельджукских эмирах и государях. Издание текста, перевод, введение, примечания и приложения З. М. Буниятова. Москва. 1980, გვ. 139-40.

[92] Emmanuel Sivan. L'Islam et la Croisade: Idéologie et propagande dans les réactions musulmanes aux Croisades, გვ. 41.

[93] Carole Hillenbrand. The Career of Najm al-Dīn İl-Ghāzī, გვ. 287.

[94] კ. ჰილენბრანდმა პირადად დამიდასტურა, რომ ის არ მიიჩნევდა ილ-ღაზის ჯიჰადის მეომრად და რომ მის მიერ ჩატარებულ კამპანიებს არაფერი ჰქონდა საერთო საღვთო ომთან. პირადი მიმოწერა ავტორთან, 5 იანვარი 2008.

მეტიც, 1119 წელს ჯიჰადს ქადაგებს არა ილ-ღაზი, არამედ ალეპოს ყადი,[95] რომელსაც ილ-ღაზის თურქმენები მასხრად იგდებენ. ალეპოს ყადი და რაისი იბნ ალ-ხაშშაბი ფრანკთა აქტიური მოწინააღმდეგე იყო და მას ხშირად ვხედავთ ჯვაროსანთა წინააღმდეგ პოლიტიკური კამპანიის წინა ფრონტზე. 1111 წლის თებერვალში იბნ ხაშშაბი მეთაურობდა ალეპოელთა დელეგაციას, რომელიც ბაღდადში ეძიებდა დახმარებას ფრანკებთან ბრძოლაში.[96] 1118 წელს მან ჩააბარა ილ-ღაზის ალეპო, რათა ქალაქი ფრანკთა ხელში არ მოხვედრილიყო.[97] 1124 წელს, ალეპოელთა და ფრანკთა მორიგი დაპირისპირებისას, იბნ ხაშშაბი კვლავ ამხნევებდა მუსლიმებს, როდესაც მათ ილ-ღაზის ნაცვლად უკვე აკ-სონკურ ალ-ბურსუკი მეთაურობდა.[98] ამ მოცემულობიდან და ილ-ღაზის ბიოგრაფიაში 1119 წლის ეპიზოდის იზოლირებული ხასიათიდან შეიძლება დავასკვნათ, რომ ბალატთან ბრძოლის წინ ჯიჰადის ქადაგებაში მთავარი ფიგურა ალეპოს ყადი იყო, ილ-ღაზი და მისი თურქმენები კი ამის მეტ-ნაკლებად პასიური შემსწრენი.

თავად თურქმენ მეომართა ქცევა ბრძოლის წინ, ალეპოს ყადის იბნ ალ-ხაშშაბის დაცინვა, რომელიც ჯიჰადის ქადაგებას ცდილობდა, ნათლად მეტყველებს საღვთო ომის ლოზუნგებთან მათ დამოკიდებულებაზე. როდესაც ცხენზე ამხედრებულმა და შუბით შეიარაღებულმა იბნ ხაშშაბმა თურქმენებს ბრძოლისაკენ მოუწოდა, ის მასხრად აიგდეს და პირში მიახალეს: „ჩვენი ქვეყანა იმისთვის არ დაგვიტოვებია, რომ ჩალმიანი კაცისთვის გვესმინაო“.[99]

ს. ტეზჯანი შენიშნავს, რომ მხოლოდ ერთ ავტორთან (ქემალ ად-დინთან) გვხვდება ამბავი, თითქოსდა ყადის მიერ ჯიჰადის ქადაგების შემდეგ

---

[95] სხვათა შორის, იბნ ხაშშაბი შიიტი იყო. Michael A. Köhler. Alliances and Treaties between Frankish and Muslim Rulers in the Middle East, გვ. 109-10. წლების განმავლობაში ფრანკების მიერ შეიწროებულ ალეპოში ჯიჰადის იდეა თანდათანობით ფეხს იკიდებდა და ყადის ქცევაც ამას მოწმობს.

[96] Michael A. Köhler. Alliances and Treaties between Frankish and Muslim Rulers in the Middle East, გვ. 99. ფრანკთა თავდასხმებისაგან შეწუხებული ალეპოს მცხოვრები ბაღდადში ჩავიდნენ და შველა ითხოვეს. მათ ადგილობრივი რჯულისმცოდნეებიც შეუერთდნენ და სულთნის მეჩეთში ლოცვა ჩაშალეს, მინბარი (კათედრა) დაამტვრიეს და მისგან დახმარების პირობა მიიღეს. ისინი ხალიფასაც შეუვარდნენ სასახლის მეჩეთში, აქაც ლოცვა ჩაშალეს და მინბარი დაამტვრიეს. ხალიფამ საშველად სულთანს მიმართა, რის შემდეგაც მან დაიწყო ფრანკებთან ომისათვის მზადება. The Chronicle of Ibn al-Athīr for the Crusading Period from al-Kāmil fī'l-ta'rīkh. Part 1, გვ. 154; The Damascus Chronicle of the Crusades, გვ. 111-12.

[97] Камал ад-Дин. Сливки, снятые с истории Халеба, გვ. 148.

[98] Камал ад-Дин. Сливки, снятые с истории Халеба, გვ. 170-71.

[99] Камал ад-Дин. Сливки, снятые с истории Халеба, გვ. 150. გასაკვირი არ არის, რომ სწავლულის ტანსაცმელში გამოწყობილ და მისთვის შეუფერებლად აღჭურვილ ყადს ნამდვილი მეომრებისაგან დაცინვა ერგო წილად.

ილ-ღაზის თურქმენებს თვალზე ცრემლი მოადგათ.[100] ის ეჭვის თვალით უყურებს ეპიზოდს და საფუძვლიანად მიუთითებს, რომ იბნ ხაშშაბის მაღალფარდოვანი არაბული გაუგებარი იქნებოდა თურქმენებისათვის, ხოლო მას არ ეცოდინებოდა ისეთი თურქული (თუკი საერთოდ იცოდა), რომ მსმენელთათვის ცრემლები მოეგვარა. ტეზჯანი სწორად ასკვნის, რომ სინამდვილეში ყადის სიტყვებსა და შუბის ქნევას ნამდვილ მეომართა მხრიდან მხოლოდ დაცინვა ხვდა წილად, ალეპოელმა მემატიანემ ქემალ ად-დინმა კი თურქმენთა ცრემლიანი თვალები, თავის მხრივ, ჩაამატა ტექსტში, რომ ქალაქის გავლენიანი მოქალაქისათვის სახე შეენარჩუნებინა.[101] სწორედ ჯიჰადის იდეის მიმართ თურქმენთა გულგრილობით ხსნის ს. ტეზჯანი იმ ფაქტს, რომ ილ-ღაზი აღარც კი ეცადა ჯიჰადის გამოყენებას შემდგომ კამპანიებში.[102]

გარდა ამისა, ჩვენ მოგვეპოვება ისეთი ფაქტი, რომელიც საბოლოოდ უნდა აქარწყლებდეს ყოველგვარ ეჭვს ილ-ღაზის, როგორც ისლამური ჯიჰადის ლიდერის შესახებ. იბნ ალ-ასირი გადმოგვცემს, რომ 1121 წლის საფარში (21 აპრილი – 19 მაისი) სულთანმა მაჰმუდმა მოსულის ათაბაგად დანიშნა ილ-ღაზის მტერი (!) აკ-სონკურ ალ-ბურსუკი, უბრძანა ამირებს მას დამორჩილებოდნენ, ათაბაგს კი ფრანკების წინააღმდეგ ჯიჰადის წარმოება დაავალა.[103] გამოდის, სწორედ იმ დროს, როდესაც ილ-ღაზი საქართველოში სალაშქროდ ემზადებოდა, სელჩუკთა იმპერიამ საღვთო ომი გამოუცხადა ჯვაროსნებს. აქედან კარგად ჩანს, რომ მუსლიმურ სამყაროს არ გამოუცხადებია 1121 წელს ჯიჰადი საქართველოსათვის და რომ იმ დროს, როდესაც ს. მარგიშვილი ილ-ღაზის გამოგონილი ჯიჰადის შესახებ წერს, სელჩუკთა სულთანი და ბაღდადის ხალიფა ნამდვილად აწარმოებდნენ ჯიჰადს, მხოლოდ ფრანკთა წინააღმდეგ. ზედმეტია იმაზე მსჯელობა, ილ-ღაზი ქრისტიანობის წინააღმდეგ მაჰმადიანური ჯიჰადის ხელმძღვანელად მართლაც რომ გამოეცხადებინათ, რასაც ს. მარგიშვილი ამტკიცებს,[104] აკ-სონკურ ალ-ბურსუკს არავინ დანიშნავდა ფრანკთა წინააღმდეგ ჯიჰადის ხელმძღვანელად.

მ. კოლერი წერს, რომ ილ-ღაზის არასდროს უფიქრია ანტიჯვაროსნული კამპანიის წარმოება.[105] მართლაც, არც ილ-ღაზის და არც იმდროინდელ

[100] Камал ад-Дин. Сливки, снятые с истории Халеба, გვ. 150.
[101] Selim Tezcan. Jihad in a Context of Shifting Alliances and Enmities, გვ. 500, შენ. 126.
[102] Selim Tezcan. Jihad in a Context of Shifting Alliances and Enmities, გვ. 501.
[103] The Chronicle of Ibn al-Athīr for the Crusading Period from al-Kāmil fī'l-ta'rīkh. Part 1, გვ. 229.
[104] ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ, გვ. 62.
[105] Michael A. Köhler. Alliances and Treaties between Frankish and Muslim Rulers in the Middle East, გვ. 110.

მუსლიმ სასულიერო პირებს არც კი მოსვლიათ თავში აზრად, რომ ალეპო გამოეყენებინათ ფრანკების წინააღმდეგ მოქმედებების ბაზად, რათა საერთოდ გაეძევებიათ ისინი ანტიოქიიდან და წმინდა მიწიდან, ისე როგორც ამას შემდგომში ქადაგებდნენ ნურ ად-დინი (1146-74) და სალაჰ ად-დინი (1174-93) და რაც იყო კიდეც მათი ჯიჰადის მიზანი.[106]

ილ-ღაზისაგან განსხვავებით ჯიჰადის ნამდვილი მეომრის, ნურ ად-დინის, არმიაში მრავალი მუსლიმი სწავლული და ქადაგი ირიცხებოდა, რომელთა მოვალეობას ჯიჰადის სულისკვეთებით მებრძოლთა შეგულიანება იყო.[107] ნურ ად-დინის საქმის გამგრძელებელი სალაჰ ად-დინიც ფართოდ იყენებდა მისი წინამორბედის მიერ აპრობირებულ პროპაგანდისტულ ხერხებს.[108] ლაშქრობებში მასაც თან ახლდა ჯიჰადის მქადაგებელი მუსლიმი სწავლულები (ულემები).[109]

იმისათვის, რომ გავიგოთ, თუ როგორ მოქმედებდა ჯიჰადის ჭეშმარიტი მეომარი, შევადაროთ ერთმანეთს ნურ ად-დინისა და ილ-ღაზის ქმედებები. ნურ ად-დინის მიერ წარმოებული ჯიჰადი მუდმივი და დროში განგრძობადი პროცესი იყო, რომელსაც არ ახასიათებს ისეთი ეპიზოდური აპელირება ჯიჰადზე, როგორც ეს ილ-ღაზის შემთხვევაში გვაქვს. ნურ ად-დინის დროს მოხდა ჯიჰადის ქადაგების გაძლიერება ყველა დონეზე, დიდი მნიშვნელობა მიენიჭა ბრძოლის ველზე დაცემულ მოწამეთა (*შაჰიდთა*) განდიდებას. ჯიჰადის იდეოლოგიის გასავრცელებლად ნურ ად-დინმა შექმნა „აგენტების“ შთამბეჭდავი ქსელი, რომლებიც საზოგადოების ყველა ფენაში ქადაგებდნენ მის იდეებს. ნურ ად-დინი დიდ ყურადღებას აქცევდა მის მიერ აგებულ თუ აღდგენილ არქიტექტურულ ძეგლებზე წარწერების დატანას, სადაც ის წარმოდგენილი იყო როგორც *მუჯაჰიდი* და მუსლიმთა დამცველი.[110] ნურ ად-დინი ფართოდ იყენებდა კალამსაც: წერილებსა თუ სხვადასხვა ლიტერატურულ ნაწარმოებებში მუდმივად ისმის ჯიჰადისაკენ მოწოდება. ნურ ად-დინი აარსებდა და ხელს უმართავდა სასწავლო დაწესებულებებს, სადაც მუსლიმი სწავლულები და სამართლისმცოდნეები მხარს უჭერდნენ ჯიჰადის პროპაგანდას.[111] არც

[106] Selim Tezcan. Jihad in a Context of Shifting Alliances and Enmities, გვ. 513.
[107] Carole Hillenbrand. The Crusades: Islamic Perspectives, გვ. 119-22.
[108] Carole Hillenbrand. The Crusades: Islamic Perspectives, გვ. 175.
[109] Carole Hillenbrand. The Crusades: Islamic Perspectives, გვ. 179.
[110] საყურადღებოა, რომ ზენგისა და ნურ ად-დინამდე, XII საუკუნეში მთელ ისლამურ სამყაროში, ესპანეთიდან ინდოეთამდე, ჯიჰადი მხოლოდ ბალაქის აკლდამის წარწერაში მოიხსენიება. Carole Hillenbrand. The Crusades: Islamic Perspectives, გვ. 110-11.
[111] Nikita Elisséeff. The Reaction of the Syrian Muslims after the Foundation of the First Latin Kingdom of Jerusalem, გვ. 167-71.

ერთი აქ ჩამოთვლილი ქმედება არ ახასიათებდა ილ-ღაზის მმართველობასა და მოღვაწეობას, რაც, რა თქმა უნდა, არ არის შემთხვევითი.

დასკვნის სახით უნდა ითქვას, რომ მუსლიმთა მიერ 1121 წელს თითქოსდა საქართველოს წინააღმდეგ ორგანიზებული ჯიჰადის სასარგებლოდ არ არსებობს არც ფაქტობრივი მასალა (წყაროთა მონაცემები) და ვერც თეორიული მსჯელობა მიგვიყვანს ამგვარ დასკვნამდე. XII საუკუნის პირველი მეოთხედის ისლამურ სამყაროში ტრანსფორმირებული ჯიჰადის იდეა მხოლოდ ფეხს იდგამდა და შორს იყო იმ სრულყოფისაგან, რასაც მან ამავე საუკუნის მეორე ნახევარში მიაღწია. არც ილ-ღაზი იყო ჯიჰადის ნამდვილი მეომარი და იმ მასშტაბის პოლიტიკური ფიგურა, რომ თავისი დროისათვის გაესწრო და ნახევარი საუკუნით ადრე დაეწყო მოძრაობა, რომელსაც მხოლოდ ჯიჰადისა და ისლამის სამყაროს გმირებმა ნურ ად-დინმა და სალაჰ ად-დინმა მისცა საბოლოო სახე.

Mamuka Tsurtsumia
Chairman
The State Council of Heraldry
at the Parliament of Georgia

JIHAD AGAINST GEORGIA? 1121 CAMPAIGN IN THE LIGHT OF THE HOLY WAR

Summary

Jihad is an Arabic word and denotes "striving" on the path of a praiseworthy aim. In other words, it means a perseverant effort made by a person to achieve his aim. From the semantic point of view, *jihad* is not connected with the concept of war. It comes from the root *jhd* which denotes "striving" or "effort." Only during the time of Muhammad did this word acquire the new meaning of "warfare against the infidels". According to the prominent lexicographer Ibn Manẓūr (1230-1311), *jihad* is a struggle against something or exerting one's effort toward an objective. *Jihad* was interpreted as an effort in fighting against the enemies of God by words or by deeds.

Following the classical doctrine of *jihad*, the ultimate aim of Muslims is to achieve a universal political order in which all humankind will either worship Islam or will be subjugated to it. In order to achieve this aim, war is to be waged against the world. *Jihad* is an instrument for the establishment of global Muslim hegemony and it is an obligation of every Muslim to participate in it. *Jihad* does not recognize time limits. It is obligatory to follow *jihad* "until the day of the resurrection", and "until the end of the world," till Islam rules all over the world.

The doctrine of *jihad* played a great role in the success of the Muslim wars of conquest and assisted the spread of Islam. After the halt of Islamic expansion and break-up of the Caliphate, the doctrine of *jihad* gradually lost its significance.

The revival of *jihad* was accomplished in the 12th century, the age of the Crusades. At this time, under a global attack from the Christian world, Islam again turned to an old, proven weapon – *jihad*. The process of the revival of

jihad proved to be stretched considerably in time and reached its final form only in the second part of the 12th century. In the 12th century, the alliance between the Muslim rulers and scholars proved to be decisive. Imad al-Din Zangi, Nur al-Din and Salah al-Din managed to unite under one idea the military elite of the invader Turks and elite Muslim representatives of local citizens. As revealed by history, this "union of the pen and the sword" proved to be extremely successful.

In Georgian historiography the issue of using *jihad* against Georgia in the campaign of 1121 was first posed by S. Margishvili. He considered the campaign organised by Ilghazi as *jihad* carried out by the Muslim world against Georgia. Margishvili presented his thoughts in the work dedicated to the rule of David the Builder.

In this theory, the Seljuk Empire and, generally, the Muslim world confronted the Crusaders with the "ideology of the transformed *jihad*, which was formed rapidly in the first decade of the 12th century". The author maintains that "in the first quarter of the 12th century (which coincides with the rule of David the Builder), the theory of the Muslim *jihad* had already been formed and specified". Margishvili believes that the Muslim theologians al-Ghazali and al-Sulami elaborated the theory about *jihad* according to which a Muslim region, unable to resist the attack of enemies, had to appeal to other regions for assistance.

The works by al-Ghazali and al-Sulami do not correspond to the conceptualisation of *jihad* presented above. The distinguished Muslim theologian al-Ghazali (1057/58-1111) writes about *jihad* as an obligation of each Muslim and allots only a few lines to the assistance of Muslim cities in trouble. For this prominent philosopher the main value lay in the spiritual *jihad*, greater *jihad (jihad al-akbar)* and its ultimate aim was to assist a believer in their quest for spirituality. The works by Al-Ghazali cannot be considered to be the established doctrine of *jihad*.

Al-Sulami (1039-1106), who was the first to appeal for using *jihad* against the Crusaders in 1105, emphasises the split of the Muslims and urges both Sunnis and Shiites to unite against the Franks. Al-Sulami was the first to see the true, religious nature of the war fought by the Crusaders and therefore compared the Crusades with *jihad* which without a doubt indicates his astuteness.

It should be argued against the theory by S. Margishvili, that the *Book of Jihad (Kitab al-Jihad)* by al-Sulami was not popular. As pointed out by C.

Hillenbrand, nobody paid attention to the warning by al-Sulami for half a century. His theory did not go beyond the clerical circles and therefore did not become the focus of the ruling classes. Hillenbrand states that neither appeals by Muslim clericals, nor ardent poems written after the First Crusade, proved to be sufficient for the revival of *jihad*. The union between clerics and rulers crucial for this to happen was formed only in the second half of the 12th century. The appeals by al-Sulami did not reach the ears of those, whose obligation was to fight against the Crusades. Both the work and its author were soon forgotten. Only after fifty years was Islam able to start *jihad*.

As can be seen, the picture depicted by S. Margishvili regarding *jihad* did not exist in the Near East of the first quarter of the 12th century. The scholars agree that the movement for *jihad* became stronger only in the middle of the 12th century. During the time of Ilghazi, there was no elaborated theory of *jihad* which would have become a guidebook for Muslim statesmen.

In addition, it is difficult to believe that such a pragmatic leader as Ilghazi, who fought only for his own interests, would have followed the theoretical concepts of the Holy War (even if the latter had existed) and moreover, would have made it a programme to follow.

As well as that, nobody referred to the 1121 campaign of Ilghazi as *jihad*. Not a single Muslim historian mentions that this campaign was called *jihad*. S. Margishvili admits that "written sources do not mention announcing *jihad* against Georgia". Despite this, he still makes an attempt to support his theory and brings about the main argument as follows: "but the real proof of this is participation of Ilghazi himself in the campaign against Georgia". The logic by the author is as follows: the defeat of Roger in 1119 on a Field of Blood "brought about a tremendous response in the Muslim world and made Ilghazi a recognised leader of the Holy War. He received an expensive robe from the Caliph of Bagdad (which was considered a special honour) and, together with this, the honourary status of "Protector of religion (Allah), which meant announcing Ilghazi as a leader of the Muslim jihad". Margishvili states that by obtaining this title "Ilghazi was declared to be the leader of *jihad* against Christians".

It is clear that the above mentioned opinion by Margishvili is based on misinterpretation. The scholar is mistaken when interpreting the title of Ilghazi, as it means the "star of the religion" and does not have anything to do with the "protector of the religion (Allah)". In addition, Margishvili repeats a well-known mistake by Steven Runciman, based on the fact that, the English scholar,

due to the misreading of the French translation of the original text by Ibn al-Athīr, declared that Caliph of Baghdad had conferred Ilghazi, together with the robe (which was a fact), title of the "star of the religion" (which did not happen in reality). Clearly, Margishvili is mistaken not only when naming the title conferred to Ilghazi, but, also, the fact of conferring the title itself.

According to S. Margishvili, "the Muslim world announced large-scale *jihad* against him [David the Builder] and invited the warriors from the regions as far from Georgia, as Mardin and Aleppo, whose safety could not have been threatened by David the Builder, but the theory of *jihad* of that period obliged them to act against the attacks organised by Georgia". I can see a certain scheme in this thought turned into an imperative by the author. If the concept of *jihad* had implied an obligatory participation, it would not have included only Ilghazi and his traditional allies and vassals, or, in other words, if Mardin was obliged to take part in the war, so would have Akhlat and others, for instance, the neighbouring Ani and Kars emirates, not to mention Danishmeds, Mangujakids and Saltukids. It is significant that none of the Muslim states located at the southern borders of Georgia participated in the campaign of 1121. Only the Ganja emirate, which already was at war with David IV, joined Ilghazi. Together with Ilghazi only his allies, the Mardin-Aleppo emirate (domain of Ilghazi) and the emirate of Arzan and Bitlis (vassal of Ilghazi), assisted forces from Malatya (Ilghazi's nephew Balak) and from Damaskus (Ilghazi's father-in-law Tughtakin) as well as Ilghazi's brother-in-law, wealthy shiite Dubays ibn Sadaqa participated in the campaign. Clearly, the *jihad* was not important at all for the Muslim states and each of them acted according to their interests, or, what they thought was in their interests.

It is significant that there is no information, or an indication of the fact that on the long way leading to Georgia, Ilghazi's army was joined and strengthened by volunteers. Whereas, in the case of *jihad* campaigns, volunteers usually join fight against the infidels.

It should be mentioned that Ilghazi is frequently portrayed as a warrior of *jihad* by Turkish historians (Osman Turan, Ali Sevim and others) who followed nationalist or "patriotic" motifs and claimed that Turks always fought Holy War against the infidel Franks. It is also worth noting that this approach is critisised by modern Turkish scholars.

The only occasion in the biography of Ilghazi, when he is mentioned in the context of *jihad*, is the fight against the principality of Antioch in 1119, when he beat Roger at Balat and destroyed his army.

Jihad is mentioned in the context of this battle in the preparatory period of the campaign in the History of Damascus by Ibn al-Qalānisī who wrote his work from the standpoint of the later, already elaborated ideology of *jihad* and therefore, he frequently described the events in a way which did not correspond to reality. In his work Ibn al-Qalānisī considers all the battles conducted by Muslims as *jihad*. Therefore, he believes that the battle of Kilij Arslan against the First Crusade, the battle of Kerbogha against the Crusaders, even the battles of the Fatimids with Franks, were all *jihad* wars.

Kamal al-Din of Aleppo maintains that before the battle against Roger, Ilghazi was waiting for his father-in-law, Atabeg of Damascus Tughtakin. Turkomans did not wish to wait for the allies and demanded Ilghazi to attack the adversary. On this occasion, Ilghazi made his emirs vow to lay down their lives for the Holy War. Even if the historian had retold about the event truthfully and Ilghazi had made the emirs swear to sacrifice their lives specifically in jihad, this fact could be labelled as a rhetorical appeal based on a specific moment which does not allow making far-fetched conclusions.

C. Hillenbrand criticises Emmanuel Sivan, who believes that Ilghazi was the first to employ the concept of *jihad* against the Crusaders. Hillenbrand states that if Ilghazi had been a warrior of *jihad*, he would have continued propagating *jihad* after 1119, which did not happen. This is a serious counter argument against those who considers that Ilghazi participated in *jihad*. There is no mention of this in Arabic sources and we are not able to find even a mere indication of Ilghazi's participation in *jihad* at any other time.

Even more, in 1119, in preaching *jihad* before the battle of Balat, the main figure was qadi Ibn al-Khashshab of Aleppo, whereas Ilghazi and his Turkoman warriors were more passive witnesses. The behaviour of the Turkomans, sneering at the qadi who tried to preach *jihad* reveals their attitude towards the slogans of the Holy War. When Ibn Khashshab, armed with a spear and mounted on the horse, urged the Turkomans to fight for the Holy War, he was openly mocked and told that the "we had not left our land to listen to a man in a turban".

This indifferent attitude towards *jihad* must have been the reason for Ilghazi's decision not to address *jihad* in later campaigns, as suggested by S. Tezcan.

In addition, there is another fact which would destroy all the suspicions concerning Ilghazi as a leader of Islamic *jihad*. Ibn al-Athīr mentions that in Safar of 1121 (from April 21 to May 19) Ilghazi's enemy Āqsunqur al-Bursuqī

was appointed as the Atabeg of Mosul by Sultan Mahmud and all the emirs were commanded to obey his orders. As well as this, Āqsunqur al-Bursuqī was assigned to conduct *jihad* against the Franks. It turns out that, at the time when Ilghazi was making preparations for his campaign in Georgia, the Seljuk Empire declared the Holy War to the Crusaders. Therefore, in 1121 *jihad* was not used against Georgia and when S. Margishvili writes about the fictitious *jihad* against Georgia by Ilghazi, the Sultan of the Seljuks and Caliph of Baghdad did perform *jihad*, but only against the Franks.

It can be concluded, then, that there are neither empirical data in favour of *jihad* against Georgia in 1121, nor any theoretical reasoning will bring us to such conclusion. The idea of transformed *jihad* was only being elaborated in the first quarter of the 12th century and was far from the perfection it achieved later, in the second part of the same century. Ilghazi was neither a genuine warrior of *jihad* nor was he a political figure of such a scale to go ahead of his time and start the movement which was finally shaped only fifty years later, by the heroes of the Islam Nur al-Din and Salah al-Din.

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XIV
თბილისი. 2018

ალექსანდრე ბოშიშვილი
ასისტენტ-პროფესორი, თსუ

ირანის შაჰების დემოგრაფიული პოლიტიკა საქართველოს მიმართ (თურქმანული ტომების ჩამოსახლება ქვემო ქართლში)*

მომთაბარეების ჩამოსახლების პირველი მცდელობები

ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე ისტორიული წყაროების მიხედვით, თურქმანულმა ტომებმა XV საუკუნის მეორე ნახევრიდან დაიწყეს ჩამოსახლება.[1] ქართლის სამეფოში თურქულენოვანი მოსახლეობის ჩამოსახლება ირანის მხრიდან, ქართლისთვის თავდაცვის სამხრეთის ზღუდის მორღვევის საქმეს ემსახურებოდა. ქვემო ქართლის სამხრეთ აღმოსავლეთით „თათარი[2] ელების[3]“ დასახლება პირველად, XV საუკუნის II ნახევარში უზუნ ჰასანის ლაშქრობების შემდეგ მოხდა. თეთრბატკნიანთა თურქმანული სახელმწიფოს მბრძანებელი, უზუნ ჰასანი (1453-1478 წწ.) საქართველოს 1477 წელს შეესია.[4] როგორც ცნობილია, ერთიანი ქართული მონარქიის დაშლის ერთერთი მთავარი გამომწვევი მიზეზი, სწორედ, მისი ლაშქრობები გახდა.[5] უზუნ

---

* კვლევა განხორციელდა „შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის ფინანსური მხარდაჭერით“ [YS17_45].

[1] დ. ბერძენიშვილი. ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან. ქვემო ქართლი. ნაკვ. I. თბ. 1979, გვ. 109.

[2] ქართული დოკუმენტური წყაროები თურქმანული მოდგმის ტომებს უმეტესად მოიხსენიებს, როგორც „ელი“ ან „თათარი“. ხოლო შედარებით მოგვიანო ხანის (XIX-XX სს.) ნარატიულ წყაროებში ისინი „თათრებად“ მოიხსენიებიან.

[3] ელი (თურქ., აზერბ. ილ, ელ – ტომი, ხალხი), მეჯოგე-მომთაბარე მოსახლეობაა კახეთსა და ქვემო ქართლში XVI-XIX საუკუნეებში (იხ. ვ. გაბაშვილი. ქართული ფეოდალური წყობილება XVI-XVII საუკუნეებში (შედარებითი შესწავლის ცდა). თბ. 1958; ვ. ჩოჩიევი. ელი. ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია (ქსე). ტ. 4. თბ. 1979, გვ. 124).

[4] უზუნ ჰასანი საქართველოში, პირველად, 1473 წელს შემოვიდა.

[5] ბ. ლომინაძე. საქართველო XV საუკუნის მეორე ნახევარში. ერთიანი საქართველოს საბოლოო დაშლა სამეფოებად და სამთავროებად, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. III. თბ. 1979, გვ. 742; ნ. ასათიანი. აყ-ყოინლუს თურქმანთა შემოსევები. საქართველოს ისტორია. ტ. III. თბ. 2012, გვ. 127-129.

ჰასანმა საქართველოში დიდი სისასტიკე გამოიჩინა, როდესაც ვახუშტი ბატონიშვილი მისი ლაშქრობების ამბებს აღწერს, ძალიან ხშირად იყენებს სიტყვებს „მოარბიეს“, „მოსწყვიტეს“, „მოაოკრეს“. უზუნ ჰასანმა ლაშქრობასთან ერთად ქართლის საზღვართან „თათრის ელები“, ანუ მომთაბარე თურქმანები დაასახლა, მაგრამ მისი გარდაცვალებისთანავე მეფე კონსტანტინე II-მ (1478-1505 წწ.) ჩამოსახლებული თურქმანები საზღვრებიდან მთლიანად განდევნა.[6] ვახუშტის მიხედვით, მეფემ „უბრძანა ბარათიანთა და სომხითართა, მიუჴდნენ ელთა, დატევებულთა ყენისაგან საზღვართა ქართლისათა, სრულიად მოსრნეს და ტყუე-ყვნეს“.[7] იგივეს მოგვითხრობს ბერი ეგნატაშვილი, „ჩაუჴდეს ბარათიანნი, დაიფორაქეს ელი და დაჴოცეს მრავალი თათარი ყაენისაგან შეწყალებულნი.[8]

ამ ამბებიდან სულ მალე, 1490 წელს, საქართველო ოფიციალურად დაშლილად გამოცხადდა. ერთიანი ქვეყნის დაშლის შემდეგ განვითარებული მოვლენების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, ნათელია, რომ ყველა ახალი დამჰყრობელი დემოგრაფიული სურათის შეცვლას ცდილობდა და მუდმივად იბრძოდა იმისთვის, რომ პირველ ეტაპზე ქართლის საზღვართან ახლოს, მოგვიანებით კი უკვე საზღვარს შიგნითაც, სხვადასხვა მომთაბარე ტომები დაესახლებინათ.

საქართველოს დაშლის შემდგომ, ირანიდან წამოსულ ყოველ ახალ თავდამსხმელს თან მოჰყვებოდნენ მომთაბარე თურქმანული, ე.წ. „ელის ტომები“ და მათთვის სასურველ და ხელსაყრელ ტერიტორიებზე სახლდებოდნენ. თუმცა მტრის წასვლის შემდეგ ქართველები „მოსრვიდნენ გარემოთა თათართა“.

საქართველოში თეთრბატკნიანთა სახელმწიფოს ლაშქრობები უზუნ ჰასანის მემკვიდრის, იაყუბ ყაენის (1479-1490 წწ.), დროსაც გრძელდებოდა. იგი ქართლში 1488 წელს შემოვიდა. მან ქართლის სამეფოს წინააღმდეგ, ქვემო ქართლის მიმართულებით, საფუძვლიანი ღონისძიებებიც გაატარა. იაყუბ ყაენმა ძველი გაგის ციხის ნანგრევებზე აღჯაყალის ციხე ააშენა, ასევე განაახლა ქაოზიანიც, „და დაუწყო შენება ქაოზიანთა და აღჯაყალისა ციხესა“.[9]

---

[6] იხ. ვახუშტი ბაგრატიონი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. IV. თბ. 1973, გვ. 385; ბერი ეგნატაშვილი. ახალი ქართლის ცხოვრება. ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. II. თბ. 1959, გვ. 342, 479.

[7] ვახუშტი ბაგრატიონი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 385.

[8] ბერი ეგნატაშვილი. ახალი ქართლის ცხოვრება, გვ. 342, 479.

[9] ახალი ქართლის ცხოვრება. მესამე ტექსტი. ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. II. თბ. 1959, გვ. 484; იხ. დ. მუსხელიშვილი. აღჯაყალა-გაგის ციხე. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული (სიგკ). ტ. I. თბ. 1960, გვ. 122-136.

მისი მიზანი, ქართლში მომდევნო ლაშქრობებისთვის და თურქმანული ტომების დასახლებისთვის საიმედო პლაცდარმის შეექმნა იყო. იაყუბ ყაენის გეგმით, მომავალში სწორედ ამ ციხეებიდან უნდა მომხდარიყო ქართლის სამეფოს საქმეების მართვა. მაგრამ მეფე კონსტანტინე II-მ (1478-1505 წწ.) ჩამოსახლებული მომთაბარეები ამჯერადაც გაანადგურა და ციხეებიც დაანგრია. „მიუჯდა და მოსრნა ელნი გარემონი, შემუსრა და დაარღვივა აღჯაყალა და ქაოზიანი, აღიღო ალაფი მათი და მოვიდა ტფილისს“.[10]

ვახუშტი აღჯაყალას[11] ასე აღწერს: „ხოლო ძუელად ადგილისა ამის სახელი არს ჭურდვაჭრის ჭევი, და აწ უწოდებენ აღჯაყალას, იაყუფ ყეენისაგან წოდებულს, რომელმან პირველ აღაშენა ციხე ესე“.[12] აკად. დავით მუსხელიშვილი მიიჩნევს, რომ ვახუშტის ცნობები აღჯაყალის აგების შესახებ გაზვიადებულია და იაყუბ ყაენმა, მხოლოდ განაახლა აღჯაყალას ციხე: „...მხოლოდ წერილობითი წყაროების მონაცემების საფუძველზე უნდა დავასკვნათ, რომ ციხესიმაგრე აღჯაყალა იაყუბ ყაენს კი არ აუგია, როგორც ამაში გვარწმუნებს ვახუშტი ბატონიშვილი, არამედ მას მხოლოდ განუახლებია იგი და, როგორც ეტყობა, მანამდე „დარღვეული“ კედლები შეუშენებია“.[13]

აღჯაყალა[14] მნიშვნელოვან გზებზე მდებარეობდა და საქართველოს ახლო აღმოსავლეთთან, კერძოდ, ირანთან აკავშირებდა. ამის შესახებ აკად. დავით მუსხელიშვილი აღნიშნავს, „აღჯაყალა, როგორც მნიშვენლოვანი ციხესიმაგრე საკომუნიკაციო გზაზე უნდა მდგარიყო... შესაძლებელია მდგარიყო იმ ერთ-ერთ ძირითად მაგისტრალზე, რომლის საშუალებითაც ქართლი (შიდა და ქვემო) უკავშირდებოდა სომხეთს და მახლობელ აღმოსავლეთს“.[15] ცი-

[10] ვახუშტი ბაგრატიონი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 390.

[11] აღჯაყალის შესახებ იხ.: აღჯაყალა (თეთრი ციხე), ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია (ქსე). ტ. II. თბ. 1977, გვ. 66; დ. მუსხელიშვილი. გაგის ციხე. საქართველო. ენციკლოპედია. ტ. I. თბ. 1997, გვ. 527; დ. მუსხელიშვილი. აღჯაყალა-გაგის ციხე, გვ. 113-140; მ. ილურიძე. აღჯაყალათა იდენტიფიკაციისათვის. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე (ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია). №2. თბ. 1989, გვ. 114-121; გურჯიზადე. თბილისის დაპყრობის წიგნი. თურქული ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლითა და შენიშვნებით გამოსცა ცისანა აბულაძემ. თბ. 1975, გვ. 65, შენიშვნა: 66.

[12] ვახუშტი ბაგრატიონი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 307.

[13] დ. მუსხელიშვილი. აღჯაყალა-გაგის ციხე, გვ. 116.

[14] საქართველოსა და მის ირგვლივ (დღევანდელი თურქეთის, სომხეთის და დასავლეთ ირანის ტერიტორიაზე), როგორც მარინე ილურიძემ გამოიკვლია, ცხრა აღჯაყალა აღმოჩნდა. ავტორი ჩამოთვლის თითოეულ მათგანს: გაგი-აღჯაყალა, ერევნის, ხახულის, ერზრუმ-ნარიმანის, ყარს-სელიმის, ჩილდირის, გიუმუშხანეს, მაჰმუდის და ყარსის არფაჩაის აღჯაყალა. თვით სახელწოდება აღჯაყალა/ახჩაყალა თურქულია და თეთრ ციხეს ნიშნავს. ავტორი აღნიშნავს, რომ – აღჯაყალათა „სიმრავლე გვავალებს, რომ თითოეული მათგანის ლოკალიზებას დიდი გულისყურით და სიფრთხილით მოვეკიდოთ“ (იხ. მ. ილურიძე. აღჯაყალათა იდენტიფიკაციისათვის, გვ. 121).

[15] დ. მუსხელიშვილი. აღჯაყალა-გაგის ციხე, გვ. 117.

ხესიმაგრე, როგორც ჩანს, უმთავრესად, მაინც თბილისის ადვილად დაკავების მიზნით აღადგინეს, მაგრამ რადგან, მას ძირითადად ქართველები აკონტროლებდნენ, პირიქით, დედაქალაქის დაცვის ფუნქცია შეიძინა. ირანელი მმართველები მუდმივად ცდილობდნენ აღჯაყალის ხელში ჩაგდებას, ხოლო ქართველი მეფეების მხრიდან შეუპოვარ წინააღმდეგობას ხვდებოდნენ.[16]

ბრძოლა, რომელიც ძირითადად მტკვრის დაბლობის დაუფლებისთვის მიმდინარეობდა და რამდენიმე საუკუნე გაგრძელდა, საბოლოოდ, XVI საუკუნეში ამ მხარეში ქართველების შემცირებით და თურქმანული ტომების ჩამოსახლებით დასრულდა. ქართლის სამეფოს პროვინცია, ძველი გარდაბანი, იგივე ხუნანის საერისთავო, ქართველებისგან დაიცალა. შემდგომ ხანებშიც ირანის შაჰები ყველა მათთვის ხელსაყრელ მომენტში ცდილობდნენ მომთაბარე ტომების ჩამოსახლებას და მათ უკვე ქართლისა და კახეთის შიდა რაიონებში განსახლებას. ამით ახალ ,,სახანოებსა“ და ,,სასულთნოებს“ ქმნიდნენ.[17] მაგრამ, უნდა აღინიშნოს, რომ იმ ეტაპზე ჯერ არ იყო დასრულებული მათი მკვიდრად აქ დასახლება, რადგან ქართლის მეფეები და ფეოდალები მუდმივად აწიოკებდნენ და ანადგურებდნენ მათ სადგომებს.[18]

,,სახანოები“ და ,,სასულთნოები“ ქვემო ქართლში

თავიდანვე უნდა აღინიშნოს, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე მცხოვრები ელი მოსახლეობის სახანოები და სასულთნოები არ უნდა წარმოვიდგინოთ, როგორც სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნი. აქ სახელწოდება ,,სახანო“ – უფრო პირობითია, ხშირად ,,სულთანი“ და ,,ხანიც“ ერთმანეთშია არეული (მაგ., წყაროებში, უმეტესად, ,,ყაზახის ხანი“ დასტურდება, მაგრამ ერთ-ერთ ქრონიკაში გვხდება ასეთი ჩანაწერი: ,,ყაზახის სულთანი“). უცხოენოვან წერილობით ძეგლებში მათ სახანოს და მითუმეტეს, სასულთნოს ნაკლებად უწოდებენ და მოიხსენიებიან, როგორც ,,ტომი“, ,,საზოგადოება“, ,,ხალხი“ და ა.შ. გარკვეულ უხერხულობას ქმნის ის ფაქტიც, რომ მეზობლად მართლაც არსებობდა სახელმწიფოებრივი წარმონაქმნები, ისეთი სახანოები, რომელნიც დამოუკიდებელ პოლიტიკას აწარმოებდნენ თავიანთი ბიუროკრატიული სამოხელეო აპარატიც გააჩნდათ (განჯის სახანო, ყარაბაღის სახანო, ერევნის სახანო

[16] იხ. დ. მუსხელიშვილი. აღჯაყალა-გაგის ციხე, გვ. 113-140; დ. ბერძენიშვილი. ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან. ქვემო ქართლი, გვ. 109.

[17] დ. ბერძენიშვილი. ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან. ქვემო ქართლი, გვ. 109-110.

[18] იხ. დ. ბერძენიშვილი. ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან. ქვემო ქართლი, გვ. 109.

და სხვ.). ამიტომ, გაურკვეველობის თავიდან აცილების მიზნით, საქართველოს ტერიტორიაზე მყოფი ელის ტომების სახანოები და სასულთნოები ტექსტში ყველგან აღნიშნულია ბრჭყალებით (მაგ., ბორჩალოს ,,სახანო", ყაზახის ,,ხანი", ბაიდარის ,,სულთანი" და სხვ.).[19]

ირანის მესვეურები ქართლზე ყოველი ახალი თავდასხმის შემდეგ, მტკვრისპირა დაბლობზე მომთაბარე თურქმანულ ტომების ახალი ნაკადის დასახლებას ცდილობდნენ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირის დაბლობში უკვე XVI საუკუნეში მომთაბარეობდნენ შამშადილოსა და ყაზახის ყიზილბაშური ტომები. ბოლოს კი, XVI საუკუნის შუა ხანებში, ირანის შაჰმა, თამაზ I-მა (1524-1576 წწ.) მოახერხა და პირველი ,,სახანო" დააარსა, რომელიც მომთაბარე მოსახლეობის მიუხედავად, უმეტესად ქართლის მეფის მორჩილებაში იმყოფებოდა, და ისტორიაში ყაზახის ,,სახანოს" სახელით არის ცნობილი.

ყაზახის ,,სახანოში" შედიოდა, ყიზილბაშური სახელმწიფოს ძირითადი ტომის ზულკადარის[20] განშტოება შამშადილოს (შამს ად დინლუ) ტომი. ყაზახს შამშადილო მალე გამოეყო, მათ მიერ დაკავებულ ტერიტორიასაც მათივე სახელი ეწოდა,[21] ასე გაჩნდა ,,შამშადილოს ,,სახანო".[22] ბერი ეგნატაშვილის ცნობით, 1556 წელს შაჰ თამაზმა ,,დასუა ყაზახის ადგილსა და შამშადილუსა ხანი თჳსი".[23] პირველ ეტაპზე, ქართლის მეფისადმი მორჩილებაზე მეტად ირანის ცენტრალური ხელისუფლების გავლენას განიცდიდნენ.

ქვემო ქართლში ეთნიკური და დემოგრაფიული სურათის შეცვლას განსაკუთრებული მონდომებით შაჰ აბას I (1587-1629 წწ.) ცდილობდა. მან, როგორც ცნობილია, XVII საუკუნის დამდეგს (1604 წ.) ქართლის მეფეს ჩამოართვა ქვემო ქართლის სამხრეთი ნაწილი (დებედას ხეობა), სადაც მისდამი ლოიალურად განწყობილი მმართველი მელიქი დაადგინა. ამასთან, მიწისმფლობელობის შეცვლასაც ცდილობდა. შაჰმა ამ ყველაფრის პარალელურად

---

[19] იხ. ა. ბოშიშვილი. ქართლის სამეფოს სამხრეთის საზღვარი და სამხრეთის პროვინციები (XV-XVIII სს.). თბ. 2015, გვ. 73-74.

[20] XV საუკუნეში, შვიდი ძირითადი ყიზილბაშური ტომი (შამლუ, რუმლუ, უსტაჯლუ, თექლუ, ავშარი, ყაჯარი, ზულკადარი) არსებობდა, რომლებიც მალევე, სეფიანთა სახელმწიფოს ჩამოყალიბების საფუძველი გახდნენ (იხ. დ. კაციტაძე. ირანის ისტორია. III-XVIII საუკუნები. მეორე გამოცემა. თბ. 2009, გვ. 370-371).

[21] გურჯიზადე. თბილისის დაპყრობის წიგნი, გვ. 65, შენიშვნა 65.

[22] არის შემთხვევები, როდესაც შამშადილო ,,სასულთნოდაც" მოიხსენიება, მაგ. 1781 წლის საჩივრის წიგნი (იხ. ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. VII. სასამართლო არზა-ოქმები. ტექსტები გამოსცა, წინასიტყვაობა და შენიშვნები დაურთო პროფ. ისიდორე დოლიძემ. თბ. 1981, გვ. 509-510).

[23] ბერი ეგნატაშვილი. ახალი ქართლის ცხოვრება, გვ. 365, 507.

კიდევ ერთი მომთაბარე ტომი ბორჩალო ჩამოასახლა.[24] „...შემდგომად, ოდეს მიუხუნა (აღჯაყალა)[25] შააბაზ პე[26] მეფეს გიორგის,[27] მან გამოიყვანნა ელნი ბორჩალუ, და დასხნა აქა, და ამით ეწოდა ბორჩალუ".[28] მდ. დებედის ხეობაში, ლორეს მხარეში, თურქმანული ტომის ბორჩალუს ჩამოსახლების შემდეგ გაჩნდა ლორეს „სახანო". წყაროებში, ლორის „სახანო" და ბორჩალოს „სახანო" ხშირად ერთიდაიმავე მნიშვნელობით გამოიყენება. შაჰ აბასმა ამით ქართლს სამხრეთის კედელი მოარღვია და მის თავდაცვისუნარიანობას გამოუსწორებელი ზიანი მიაყენა. ქართველები საუკუნეთა განმავლობაში თავგამოდებით იცავდნენ ამ მნიშვნელოვან ზღუდეს. შაჰ აბას I-მა კი „მშვიდობიანად" ჩაიგდო ხელში სტრატეგიულად დიდი მნიშვნელობის მხარე, ამის შემდეგ ქართლის დაცვის კედელი მის საწინააღმდეგო პლაცდარმად იქცა.[29] როგორც აკად. ნიკო ბერძენიშვილი წერდა, „ასეთი ღონისძიებით შაჰ აბასმა ლორე-დებედას საკითხი საბოლოოდ გადაჭრა, „ქართლის ალაყაფი მოარღვია და ქვეყნის თავდაცვისუნარიანობას ერთის დაკვრით დამბლა დასცა".[30]

იგივე პროცესები გაგრძელდა შაჰ აბას I-ის მემკვიდრის სეფი I-ის (1629-1642 წწ.) დროსაც. ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, ირანის შაჰმა თურქმანი ელები ქციის ქვემო წელზე დაასახლა და „დაუყენა ბაიდარის[31] სულთანი... ალავარის[32] ქვეით ნავღბადინამდე და ეკლესია ნაზარა-სოფლამდე. ხოლო ადგილსა ამას ეწოდებოდა წყალთაშუა და აწ ბაიდარი".[33]

---

[24] იხ. ა. ბოშიშვილი. სამელიქო ქვემო ქართლში (შაჰ აბასის მიერ ქვემო ქართლის მიწების მიტაცების მცდელობა). „საისტორიო კრებული". №2. მთ. რედ. მამუკა წურწუმია. თბ. 2012, გვ. 68; ა. ბოშიშვილი. მელიქის სახელო საქართველოში. თბ. 2013, გვ. 54-55;

[25] აღდგენა ეკუთვნის აკად დავით მუსხელიშვილს (იხ. დ. მუსხელიშვილი. აღჯაყალა-გაგის ციხე, გვ. 121).

[26] ვახუშტის მიხედვით, გიორგი X, ქართლის პე, ანუ 85-ე მეფე იყო.

[27] ქართლის მეფე გიორგი X (1600-1606 წწ.).

[28] ვახუშტი ბაგრატიონი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 307.

[29] ალ. ბოშიშვილი. ლორე – ისტორია და თანამედროვე მდგომარეობა. ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომების სპეციალური გამოშვება „დავით აღმაშენებელი და მისი ეპოქა". თბ. 2012, გვ. 98; ალ. ბოშიშვილი. მელიქის სახელო საქართველოში, გვ. 60.

[30] ნ. ბერძენიშვილი. რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიიდან XVI-XVII სს. მიჯნაზე. საქართველოს ისტორიის საკითხები. წ. IV. თბ. 1967, გვ. 127.

[31] ბაიდარის სახელწოდება ბაიდარლუს ტომის სახელიდან უნდა მომდინარეობდეს.

[32] ავლავარი შეცდომითაა გამოცემისას, უნდა იყოს ალავარი (იხ. იას. ლორთქიფანიძე. ქვემო ქართლი XVIII საუკუნის პირველ მეოთხედში. ნაწილი I და II. წყაროების გამოკვლევა და საგეოგრაფიო ცნობები. ტფ. 1935, გვ. 289; ასევე, ვახუშტი ბაგრატიონი. საქართველოს ატლასი, XVIII ს. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის გამოცემა. თბ. 1997).

[33] ვახუშტი ბაგრატიონი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 324; აკად. ნ. ბერძენიშვილმა ვახუშტის ამ ცნობაზე დაყრდნობით ივარაუდა, რომ „ეს ცვლილება ტოპონიმებისა შედარებით ახალი საქმეა

მტკვრის მარცხენა სანაპიროზე ყარაიაზის ქვემოთ ცხოვრობდნენ დემურჩი ასანლუს ელები. ვახუშტის მიხედვით, „ყარაიის ჭალას ქუევით, მტკურის კიდეს, ესახლნენ ელნი დემურჩიასალნუ, სავსენი პირუტყჳთა, რამეთუ ზამთარ სითბოთი და ტყითა და ბალახითა მოკლებულ არს ადგილი ესე და პირუტყუნი მათნი დგებოდნენ გარეჯის მთასა ზედა, რამეთუ რაოდენნი წყარონი სდიან მთასა მას, მლაშენი არიან და პირუტყუთა შემრგონი“.

დემურჩი ასანლუს ხალხი XVIII საუკუნის მეორე მეოთხედში ნადირ შაჰმა (1736-1747 წწ.) მთლიანად ხორასანში გადაასახლა. „აჰყარა შანადირ და დასხნა ხორასანს“.[34] დემურჩი ასანლუს ტომის უკან დასაბრუნებლად ერეკლე II-მ (1744-1798 წწ.) გარკვეული სამუშაოები ჩაატარა. ერეკლე II 1758 წელს ბორჩალოს ტომის „ხანს“ ბამანს შეურიგდა, ბამანმა კი ქართლის სამეფოს საზღვრებს გარეთ გასული ელები დააბრუნა, მათ შორის იყო დემურჩი ასანლუს ელიც. „ქორონიკონსა უმე (1758 წ.) მოვიდა ბამანხან, ქართველს ბატონს შეურიგდა, მისცეს ბორჩალოს „ხანობა“, განჯას რაც ქართლის ელები იყო ყაზახ-ბორჩალო-დემურჩიასანლუსი, სულ მოიყვანა“.[35]

ქართლის საზღვრებში არსებული თურქმანული ელის „სახანოებისა“ და „სასულთნოების“ გარდა, არსებობდა კიდევ სხვა ტომებიც, რომელნიც ზოგი ზემოთ დასახელებული ტომებისგან, ზოგიც მოგვიანებით იყო ჩამოსული. ქართლის საზღვრებში, შემოსახლებული თურქმანულ-ყიზილბაშური ტომების გამრავლება და დანაწევრება მათ გადაადგილებასაც იწვევდა. ისინი სახლდებოდნენ არა მარტო სამხრეთის პროვინციებში, არამედ, შედარებით ჩრდილოეთითაც მოიწევდნენ და ქართული მოსახლეობისგან დაცლილ მხარეებს იკავებდნენ. XVII საუკუნის I მეოთხედიდან XVIII საუკუნის დასაწყისამდე „ამ ხალხს გადაულახავს პირველად მიჩენილი საზღვრები და დაუპყრია ახალი ადგილები. დასავლეთით ისინი გადასულან სომხითში და მისულან შულავერამდე, ერთ მათგანს (ნასიბლუ) დმანისის ხეობამდეც მიუღწევია. განსაკუთრებით ისინი გაწეულან ჩრდილოეთით ქციის ხეობაში და აღმოსავლეთისაკენ ალგეთში. უკანასკნელ შემთხვევაში გასულან მტკვრის გაღმაც, ე.ი. მოკიდებიან ლილოების სამხრეთის და ყარაიის მიწას, სადაც უფრო კარგი საძოვარი ადგილები და სარწყავი რუებიც იყო გაყვანილი“.[36]

და ტრადიცია (ვახუშტის დროს – ა. ბ.) ჯერ კიდევ ცოცხალია“ (იხ. ნ. ბერძენიშვილი. მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისათვის. საქართველოს ისტორიის საკითხები. თბ. 1990, გვ. 312).

[34] ვახუშტი ბაგრატიონი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 332.

[35] პაპუნა ორბელიანი. ამბავნი ქართლისანი. ტექსტი დაადგინა, შესავალი, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ელენე ცაგარეიშვილმა. თბ. 1981, გვ. 245.

[36] იას. ლორთქიფანიძე. ქვემო ქართლი XVIII საუკუნის პირველ მეოთხედში. ნაწილი I და II, გვ. 249.

ელების გადაადგილება XVIII საუკუნეშიც გრძელდებოდა, რის შედეგადაც ქვემო ქართლის სხვადასხვა მხარეში ბევრი მათი სოფელი ყალიბდებოდა. მათ შორის: დურღაი იმირასან, ქეშალუ[37] (ქოჩულო), სარაჯლუ.[38] ამათ გარდა, ყოფილან „ელის კაცნი“, რომელთაც სამეფო ფულადი გადასახადი ეკისრებოდათ. ამათი სახელები დღეს სოფლებს შემორჩენიათ, ესენია: მოლა ბაბაოღლი (მოლაოღლი, ფოლადაურის ხევში), მუღანლუ, ზარგარი და ქაფანქჩი (ბოლნის-ქაფანქჩი) და სხვ.[39] თბილისთან ახლოს შაჰ სეფიმ (1629-1642 წწ.) დაასახლა სეიდების ტომიც. მოგვიანებით, მათი სახელიდან ეწოდებოდა თბილისის ერთ-ერთ უბანს სეიდაბადი. „აქა დასხნა შასეფიმ სეიდნი, მის გამო სპარსნი უწოდებენ სეიდაბადს“. ამ უბანში „ყოფილან ეკლესიანი დიდშენნი, არამედ აწ შემუსრვილნი არიან“.[40] სეიდაბადი, ადრე სოფელი, თბილისი იყო. ვახუშტიც თბილისის გეგმაზე აღნიშნავს ორი სახელით, „სეიდაბადი ან ტფილისი“.[41]

ბორჩალოს, შამშადილოს თუ სხვა თურქმანული ტომის საცხოვრისს ქვემო ქართლში მეფის დომენი წარმოადგენდა. ეს იყო ძირითადად ყაზახი, ბორჩალო, შამშადილო, ბაიდარი (მდ. ქციასა და მდ. მტკვარს შორის ტერიტორია – „წყალთაშუა“), ასევე, ყაიყულში მათ სეზონურ სადგომებად ჩანს ყაზანჩი და სხვა სოფლები. მომთაბარეების გადადგილების პარალელურად ქვემო ქართლში შემორჩენილი იყო ადგილობრივთა სოფლებიც, რომლებიც თანდათან დაიცალა. როგორც ჩანს, ქართველები უფრო ჩრდილოეთით გადასახლდნენ.[42] ქვემო ქართლში მომთაბარეთა დასახლება ქართული ფეოდალური მეურნეობის მოშლას უწყობდა ხელს, რაც გრძელვადიან პერსპექტივაში ქართლისგან ამ მხარეების საბოლოოდ გაუცხოვებას ითვალისწინებდა.

დაუსრულებელი ბრძოლების შედეგად ქვემო ქართლის ტერიტორიაზე არა მარტო მოსახლეობა და ადგილობრივი ქართული მეურნეობა ნადგურდებოდა,

---

[37] დ. ბერძენიშვილი. ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან. ქვემო ქართლი, გვ. 110.

[38] იხ. იას. ლორთქიფანიძე. ქვემო ქართლი XVIII საუკუნის პირველ მეოთხედში. ნაწილი I და II, გვ. 247-248.

[39] ქართული სამართლის ძეგლები. ხელმწიფის კარის გარიგება; დასტურლამალი. ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევები, ლექსიკონები და საძიებლები დაურთო ივანე სურგულაძემ. თბ. 1970, გვ. 562-563.

[40] ვახუშტი ბაგრატიონი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 334.

[41] სეიდაბადი დღევანდელი აბანოთუბნისა და მიმდებარე ტერიტორიაა, იქამდე, სადაც დღეს 300 არაგველის ობელისკი დგას (იხ. თ. კვირკველია. ძველთბილისური დასახელებანი. თბ. 1985, გვ. 79; თ. ბერიძე. ძველი თბილისის გარეუბნების ისტორია. თბ. 1977, გვ. 73-74).

[42] იხ. ა. ბოშიშვილი. ქართლის სამეფოს სამხრეთის საზღვარი და სამხრეთის პროვინციები (XV-XVIII სს.), გვ. 73.

არამედ იცვლებოდა გეოგრაფიული სახელწოდებებიც. განადგურებული მოსახლეობის ადგილას მოსული ახალი თურქმანული ელი ძველ ტოპონიმიას არ იცნობდა და ახალ სახელწოდებებს ამკვიდრებდა. ამის შედეგად ბევრი ნასოფლარის სახელწოდება მივიწყებას მიეცა. XVIII საუკუნეში ქვემო ქართლის სამხრეთი პროვინციები ადგილობრივი მოსახლეობისგან თითქმის დაცლილი იყო.[43]

„სახანოებისა" და „სასულთნოების" დამოკიდებულება ქართლის მეფეებთან

ქართლის ტერიტორიაზე XVI-XVIII საუკუნეებში არსებობდა რამდენიმე „სახანო" და „სასულთნო": შამშადილოს, ყაზახის და ბორჩალოს „სახანოები", ბაიდარისა და დემურჩი ასანლუს „სასულთნოები". ისინი ქართლის მეფის (შამშადილოს შემთხვევაში, ხან კახეთის) მფლობელობაში იყო. ცნობილია, რომ, რადგან ისინი მესაქონლეობით იყვნენ დაკავებული, ამიტომ სეზონურად იცვლიდნენ საცხოვრებელ ადგილებს. მათ ჰყავდათ თავისი მმართველი („ხანი", „სულთანი" და სხვ.). მაგრამ, როგორც დოკუმენტებიდან ჩანს, ქვეყნის ტერიტორიაზე სეზონურად გადაადგილებას და მათგან სახელმწიფო გადასახადების აკრეფას ქართლის მეფის მიერ დანიშნული მოურავები და სხვა მოხელეები უზრუნველყოფდნენ და აკონტროლებდნენ.

მაგ., 1703 წელს ქვემო ქართლის ელის მოსახლეობის ჩობანბეგად[44] ვახტანგ V შაჰნავაზმა კონსტანტინე მუხრანბატონი დანიშნა. „...შეგიწყალეთ და გიბოძეთ... ჩვენის ელის ჩობანბეგობა რარიგადაც მისი წესია და სარგო გარიგებული ყოფილიყოს ამ კუალად თქუენთვინ წყალობა გვიქნია გქონდესთ და გიბედნიეროსთ...".[45] ვახტანგის შემდეგ, მოგვიანებით, ეს ბრძანება იესემ განაახლა. „ჩვენ მეფეთ-მეფემან პატრონმან იესემ ეს კურთხეულის მამის ჩვენის ბძანება ჩვენც ასრე დაგვიმტკიცებია".[46]

ირანის შაჰების დემოგრაფიული პოლიტიკა, საქართველოში ეთნიკური სურათის მთლიან ცვლილებას ითვალისწინებდა. XV საუკუნიდან დაწყებული პროცესი, საქართველოში თურქმანული ელის დასახლება, ძირითადად, საქართველოს გადაშენებისკენ იყო მიმართული. დამპყრობთა მიზანი არა მარტო მოსახლეობის, არამედ ადგილობრივი მიწისმფლობელობის წესის შეცვლაც იყო. თუმცა ქართველმა მეფეებმა მოახერხეს და ჩამოსახლებული უცხოტო-

[43] ქვემო ქართლის დაკარგული ტოპონიმების შესახებ, უფრო ვრცლად, იხ. კ. ხარაძე. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფია. ქვემო ქართლი. თბ. 1991, გვ. 26; მ. კემულარია. ქვემო ქართლის ტოპონიმია (ბოლნისის, დმანისის, მარნეულის რაიონები). თბ. 2013 და სხვ.

[44] მწყემსების უფროსი, ასევე, გადასახადი ცხვრის ძოვებისათვის (დასტურლამალი. გვ. 837).

[45] კორნელი კეკელიძის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი (ხეც). Hd-9693.

[46] ხეც. Hd-9693.

მელები სახელმწიფოს სამსახურში ჩააყენეს. და მათ მიერ შექმნილი დოვლათი სახელმწიფო შემოსავლებში აღირიცხებოდა.

ვახტანგ VI-ის მიერ შედგენილი „დასტურლამალის" მიხედვით, სხვა საკითხებთან ერთად განსაზღვრულია ელის მოსახლეობის ვალდებულებები და გადასახადები.

დასტურლამალის მიხედვით დაკანონებული იყო, რომ ქვეყანაში აღწერა უნდა ჩატარებულიყო შვიდ წელიწადში ერთხელ.[47] მაგრამ თურქმანული ტომების მდგომარეობა განსხვავებული იყო. ელი, დასტურლამალის მიხედვით, სამ წელიწადში ერთხელ აღიწერებოდა. განსაზღვრული იყო აღწერის გადასახადიც. კომლზე სამი აბაზი და აღამათის[48] ორი შაური.[49]

ამის გარდა, ისინი იხდიდნენ მათთვის დადგენილ გადასახადებს, მაგ., „ინდოს ლაწჩარი", რომელიც წარმოადგენდა კომლობრივ გადასახადს, და განსაზღვრული იყო ხუთი აბაზით; „ქოდავი" – ერთი შაური; „სანავროზო" კომლზე აბაზი; „სამასპინძლო" და სხვ. სამ წელიწადში ერთხელ, ქართველი მეფის მიერ დადგენილი ჩობანბეგი დაითვლიდა მათ ცხვარს. ცალ-ცალკე აღნუსხავდა და ამის საფასურს, ას ცხვარზე, რვა შაურს აიღებდა.[50] „ყენინ ფეშქაში", რომელსაც ქართლის მეფე ირანში აგზავნიდა, განსაზღვრული იყო, რომ ელები ამ დროს ასი თუმანს მიართმევდნენ მეფეს.[51]

ასეთი ვითარება იყო მთელი XVIII საუკუნის განმავლობაში. 1723-1735 წლებში, ოსმალობის დროს ეს ხალხი თბილისის ვილაიეთში არიან გაერთიანებული.[52] ყიზილბაშობის დროს კი მათზე ძალაუფლება ქართლის მეფეს დაუბრუნდა. მაგ., 1749 წელს, როდესაც თეიმურაზ II ირანიდან დაბრუნდა, თან ჩამოიტანა სიგელი, რომლის ძალითაც მას „ყაზახ-ბორჩალო" კვლავ უნდა დამორჩილებოდა. „როგორც საქართველო,[53] ეგრე ყაზახ-ბორჩალუ იმსახურეო". მართლაც დაბრუნებულ თეიმურაზს, როგორც პაპუნა ორბელიანი აღწერს, „მოეგებნენ ყაზახისა და ბორჩალუს სულთნები, თავისი ჯარებით დახვდნენ ყმურად და მიართვეს მისართმევი".[54] ამის შემდეგ თეიმურაზ II-ის (1744-

[47] დასტურლამალი, გვ. 515-517; ა. თაბუაშვილი. ერეკლე მეორის ეკონომიკური კონცეფციები და რეფორმები ქვეყნის მმართველობის მოდერნიზაციისათვის. თბ. 2010, გვ. 119.
[48] აყამათ – ჯდომა, ყოფნა დროებით (იხ. დასტურლამალი. გვ. 780).
[49] დასტურლამალი, გვ. 575-576.
[50] დასტურლამალი, გვ. 553-575
[51] დასტურლამალი, გვ. 573.
[52] 1728 წლის თბილისის ვილაიეთის დიდი დავთარი. ოსმალური ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავალით, გამოკვლევითა და ფაქსიმილეებით გამოსაცემად მოამზადეს აკად. სერგი ჯიქიამ და პროფ. ნოდარ შენგელიამ. წ. II. თბ. 2010.
[53] აქ იგულისხმება ქართლი.
[54] პაპუნა ორბელიანი. ამბავნი ქართლისანი, გვ. 156.

1762 წწ.) ტიტული, 1749 წელს გაცემულ შეწირულობის დოკუმენტში ასეა ჩამოყალიბებული „...ქართლისა და ყაზახ-ბორჩალოს ფლობით მპყრობელ-მქონებელმა, მეფეთ-მეფემან პატრონმან თეიმურაზ".[55] ასევეა, 1751 წლის დოკუმენტზე: „ქ. ჩვენ ღვთივ ცხებით გვირგვინოსანი, ქართლისა და ყაზახ-ბორჩალოს ფლობით მპყრობელ მქონებელი, პატრონი მეფე თეიმურაზ".[56]

საერთო ჯამში, XVIII საუკუნის ბოლოს სახელმწიფო შემოსავლები ელით დასახლებული მხარეებიდან 35000 მანეთს შეადგენდა (ქვეყნის მთლიანი ბიუჯეტი 400 ათასი მანეთი იყო), ამას ემატება იქ მცხოვრები სამეფო ყმებიდან, იქ არსებული საბაჟოებიდან, ხელოსნებიდან, ჯარიმების შემოსავლებიდან აკრეფილი შემოსავლები.[57]

სწორედ ამ მოვლენებს უკავშირდება ის, რომ XVIII საუკუნეში ერეკლე II-მ გაუკაცრიელებული მიწების შევსება იმ დროისთვის სამეფო კარისთვის უკვე სანდო, ეთნიკურად არაქართველების მეშვეობით სცადა. XVIII საუკუნის შუა წლებში ერეკლე II-მ მულანის ველიდან სპარსელებისაგან შევიწროებული 250 თურქმანული ოჯახი გადმოასახლა, მათგან შეიქმნა სოფლები: მუღანლო, ყაფანახჩი და ყიზილ-ჰაჯილი.[58] ქართლ-კახეთის მეფე მუდმივად აკვირდებოდა ჩამოსულებს და მათ ქვეყნიდან წასვლის საშუალებასაც არ აძლევდა. 1755 წელს ქართველმა მეფემ უკან დააბრუნა ერევნის სახანოსა და ყარა სუზე გადასახლებული მანამდე ქვემო ქართლში მცხოვრები სხვადასხვა ტომი.[59] 1756 წელს ახალციხეში საიალაღოდ მდგომმა ელებმა ირანში წასვლა გადაწყვიტეს. მათ ყაზახის მომთაბარეებმაც აუბეს მხარი. ამ გადაწყვეტილებაში მათ ისიც დაეხმარა, რომ ლეკები მათ სადგომებს მუდმივად ესხმოდნენ, სტაცებდნენ პირუტყვს და ხალხს. პაპუნა ორბელიანის სიტყვებით – „საქართველოს ელები ერთად, რომელნი იდგნენ ოსმალოს ქვეყანასა, დადვეს პირი და ფიცი, „ნუღარ მივალთ საქართველოში, ნუღარ ვემსახურებით ქართველ ბატონსაო, წავიდეთ ერანის ქვეყანაშიო", აიყარა ყაზახის ხანიც...", თე-

[55] გარეჯის ისტორიული დოკუმენტები. XIII-XVIII სს. ნაკვეთი I. გამოსაცემად მოამზადეს დოდო ლომიძემ, მანანა ჭუმბურიძემ და ზაზა სხირტლაძემ, ზეინაბ გურჯიძის და ლევან ბუკიას მონაწილეობით. თბ. 2008, გვ. 373; იხ. ასევე, გვ. 381 (1750 წ.); გვ. 392 (1753 წ.).

[56] საქართველოს სიძველენი. ტ. II. საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების გამოცემა. ექ. თაყაიშვილის რედაქტორობით. ტფ. 1909, გვ. 546.

[57] იხ. ა. თაბუაშვილი. ერეკლე მეორის ეკონომიკური კონცეფციები და რეფორმები ქვეყნის მმართველობის მოდერნიზაციისათვის, გვ. 112.

[58] ამ სახელწოდების სოფლები დღეს მარნეულის მუნიციპალიტეტში მდებარეობს.

[59] ლ. ჯანიაშვილი. აზერბაიჯანელები. წიგნში.: „ეთნოსები საქართველოში". საქართველოს სახალხო დამცველის ბიბლიოთეკა. გამოსაცემად მომზადებულია საქართველოს სახალხო დამცველთან არსებული ტოლერანტობის ცენტრის მიერ. თბ. 2008, გვ. 113.

იმურაზ მეფემ სასწრაფო ზომები მიიღო, მათ ყაიყულში დაეწია და დემურჩი ასანლუსა და ბაიდარის „სასულთნოების“ ქეთხუდებისგან ერთგულების პირობა აიღო, უკან დააბრუნა და განდგომილი ელების მეთაურებიდან მძევლები აიყვანა. ასევე, ახალციხის ფაშისთვის მიყენებული ზარალიც ანაზღაურებინა.[60] 1760 წელს ფანა ხანის დამარცხების შემდეგ ერეკლემ ყარაბაღსა და ნახიჭევანში გადასახლებულთა დასაბრუნებლად ჯარი გააგზავნა, ააყრევინა ისინი და უკან დააბრუნა. მოგვიანებით ქვემო ქართლის ელების ერთი ნაწილი, თარაქამები, ალი-ბეგმა გადაიბირა ახალციხის საფაშოში დასასახლებლად.[61]

ამ დროიდან უკვე ხშირი იყო მესხეთში მომთაბარე თურქმანი ელის გადასვლა და იქ დადგომა. თურქმანული ელები ხშირად გადადიოდნენ ახალციხეში და იქვე სახლდებოდნენ. მესხეთში ადგილობრივი ფაშა მათ მესაქონლეობისთვის და საგადასახადო საკითხებში ხელსაყრელ პირობებს სთავაზობდა. ელის ნაწილი რჩებოდა, ხოლო ზოგიერთის უკან დაბრუნებაზე მეფეს უამრავი ბრძანების, თხოვნისა და ძალისხმევის გამოყენება უხდებოდა. მაგ., 1799 წელს გიორგი XII ყარსში გადასულ ელების ხელმძღვანელობას, მაჰმად აღას და სოლეიმან აღას, უბრძანებს, „რომ ისინი დაბრუნდნენ საქართველოში და არაფრის ჯავრი არ ჰქონდეთ“.[62]

გიორგი XII-მ 1800 წელს ბრძანება გამოსცა. მეფე ახალციხეში გადასულ სარაჯლუს ტომის ქეთხუდებს უბრძანებდა, თავიანთ ადრინდელ საცხოვრებელ ადგილზე დაბრუნებულიყვნენ.[63] სარაჯლუს საკმაოდ მრავალრიცხოვანი ტომის დაბრუნებაზე გიორგი XII-ის გამოცემული რამდენიმე ბრძანებაა შემორჩენილი. მეფემ ამ საკითხის უზრუნველყოფა თავის მოხელეს ალექსანდრე ჭავჭავაძეს დაავალა, „შეუგროვოს ჯემშიდს[64] სარაჯლუ და ჩამოიყვანოს მეფის სახასო ტერიტორიაზე და ჩააბაროს ჯემშიდს“.[65] ასევე,

---

[60] პაპუნა ორბელიანი. ამბავნი ქართლისანი, გვ. 241-242; ამ ფაქტს ომან ხერხეულიძე 1755 წლის ოქტომბრით ათარიღებს. იხ. ომან ხერხეულიძე. მეფობა ირაკლი მეორისა. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებელი დაურთო ლელა მიქიაშვილმა. თბ. 1989, გვ. 45.

[61] ლ. ჯანიაშვილი. აზერბაიჯანელები, გვ. 113.

[62] აღმოსავლეთ საქართველოს მეფეების, ბატონიშვილების და ხანების მიერ გაცემული სპარსული საბუთები. სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლითა და კომენტარებით გამოსაცემად მოამზადა ნუგზარ დუნდუამ. თბ. 2010, გვ. 18-19.

[63] აღმოსავლეთ საქართველოს მეფეების, ბატონიშვილების და ხანების მიერ გაცემული სპარსული საბუთები, გვ. 19.

[64] იგულისხმება ყარაბაღიდან დევნილი და ქართლ-კახეთს შეფარებული მელიქი ჯემშიდი, რომელსაც უნდა დამორჩილებოდა ეს ტომი.

[65] აღმოსავლეთ საქართველოს მეფეების, ბატონიშვილების და ხანების მიერ გაცემული სპარსული საბუთები, გვ. 59.

კიდევ ერთ წერილში, რომელიც სარაჯლუს ქეთხუდას ისმაილ აღას მისამართით არის დაწერილი „ისმაილ-აღას ებრძანება, რომ წამოიყვანოს სარაჯლუ იეჯადადის სამასი კომლი და დაასახლოს თავის ძველ (მკვიდრ) ყიშლაღში, ამიერიდან ამ ტომთა და დედოფლის მამულებში მოსახლე ხალხთან სხვას არავის არ ექნება ხელი“.[66]

ქართლ-კახეთის მეფე გიორგი XII ელების უკან დაბრუნების საქმეში ოსმალეთის სულთანსაც სთხოვდა დახმარებას. ფორმალურად სულთანს უფლება არ ჰქონდა ქართველი მეფის კანონიერი მოთხოვნა არ დაეკმაყოფილებინა, ამიტომ მან თარაქამები ქართლის საზღვრის გაყოლებით დაასახლა.[67]

როგორც ჩანს, ელების სასულიერო პირსაც ქართველი მეფე ამტკიცებდა. ჩვენამდე მოღწეულია გიორგი XII-ის მიერ გაცემული ოქმი, რომელიც ბორჩალოს შეიხოლესლამის[68] თანამდებობას მოლა მოჰამედს აძლევს. ბორჩალოს ვექილსაც ავალებს დაემორჩილონ ამ ბრძანებას.

„გამოვიდა მაღალი ბრძანებულება მასზე, რომ... არღუნ-ხანმა, ბორჩალოს ვექილმა, მოხსენებული ადგილების ყველა რაიათმა, დანარჩენმა რიშსეფიდებმა და ქედხოდებმა, უწყოდნენ, რომ ამჟამად ბორჩალოს შეიხოლესლამის თანამდებობა მაღალადგილოვან, ღვთისმოსავ მოლა მოჰამედისათვის მიგვიცია და წყალობა გვიბრძანებია, რათა სამართლიანად და ერთგულად, შარიათის ღვთაებრივი კანონის შესაბამისად იმოქმედოს. დადგენილია, რომ ბორჩალოს მთელმა მოსახლეობამ მოხსენებული თავის ერთადერთ შეიხოლესლამად აღიაროს, მის ნათქვამს გაუგონონ და მის საბოლოო განაჩენს დაემორჩილონ...“.[69]

XV საუკუნიდან დაწყებული პროცესი, საქართველოში თურქმანული ელის დასახლება, ძირითადად, საქართველოს გადაშენებისკენ იყო მიმართული. დამპყრობთა მიზანი არა მარტო მოსახლეობის, არამედ ადგილობრივი მიწისმფლობელობის შეცვლაც იყო. მაგრამ ქართველმა მეფეებმა მოახერხეს და ჩამოსახლებულები სახელმწიფოს სამსახურში ჩააყენეს. მათმა არაერთმა წარმომადგენელმა თავი გამოიჩინა ქვეყნისთვის ბრძოლისა და აღმშენებლობის საქმეში. ირანის შაჰების პოლიტიკა ირანისთვის ბოლომდე წარმატებული ვერ აღმოჩნდა, მათთვის სასურველ საბოლოო შედეგს ვერ მიაღწიეს.

---

[66] აღმოსავლეთ საქართველოს მეფეების, ბატონიშვილების და ხანების მიერ გაცემული სპარსული საბუთები, გვ. 20.

[67] ლ. ჯანიაშვილი. აზერბაიჯანელები, გვ. 113.

[68] შეიხ ულ-ისლამი – მომდინარეობს არაბულიდან, იგი მუსლიმური სასულიერო იერარქიის, ერთ-ერთ უმაღლესი, თანამდებობის პირია (იხ. სპარსული ისტორიული საბუთები საქართველოს წიგნთსაცავებში. წ. I. ნაკვ. 3, გამოსცა ვლ. ფუთურიძემ. თბ. 1965, გვ. 108).

[69] აღმოსავლეთ საქართველოს მეფეების, ბატონიშვილების და ხანების მიერ გაცემული სპარსული საბუთები, გვ. 41.

Alexander Boshishvili
Assistant Professor,
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Georgia

DEMOGRAPHIC POLICY OF IRANIAN SHAHS IN GEORGIA
(The Migration of The Turkic Nomadic Tribes in Kvemo Kartli)*

Summary

The migration of Turkoman tribes in Kvemo Kartli started in the second half of 15th century, during the military campaigns of Aq Qoyunlu rulers Uzun Hasan (1453-1478) and his son, Sultan Yaqub (1478-1490). They failed to establish themselves in Georgia as king of Kartli Constantine II (1478-1505) expelled them from the borders of his kingdom. According to Vakhushti Bagrationi, the king ordered to Baratashvili family and others to attack Turkomans settled on Georgian soil and they attacked newcomers wiping them out or capturing them entirely.

The main goal of resettlement of Turkomans in the kingdom of Kartli by the rulers of Iran was to voilate the southern frontier of Kartli. In the 16th century pressure on the Georgians was increased by the rulers of Safavid Iran. In 1556 shah Tahmasp I (1524-1576) established the first "khanate" in Qazakh. On the basis of the latter, Shamshadilo "Khanate" was created. In 1604, with the help of shah Abbas I (1587-1629), Borchaly tribe was resettled in Kartli.

Shamshadilo, Qazakh, Borchalo "khanates" and Baidari and Demurchi-Asanlu – "sultanates" – existed within territory of Kartli in 16th-18th centuries. They were under the subordination of the kings of Kartli. Their everyday occupation was nomadic pastoralism, hence, they tend to change their living places seasonaly. They had their own ruler ("khan", "sultan" etc.). According to the documents, their seasonal movement and tax collection was implemented by *mouravi* and other officials appointed by the king of Kartli. The Georgian kings achieved much success in bringing those foreign migrants into the service of the local government. Their income was recorded in the royal treasury and they paid different types of taxes, also they were obliged to serve in military service of the Georgian kings.

* This work was supported by Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia (SRNSFG) [YS17_45].

The Georgian kings and their officials were successful in attempt to impose effective control over those foreign newcomers, who were resettled in Kartli to oppose local authorities, hence Iranian shahs did not achieve their major political goal. Despite the existing differences in religion and life, Georgian kings managed to integrate them into economic, military, and political life of the country. Many of them distinguished themselves and took active part in defending and building Georgia.

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XIV
თბილისი. 2018

თეა ქარჩავა
ასისტენტ-პროფესორი, თსუ

აღმოსავლეთში ინგლისელთა სავაჭრო და დიპლომატიური მიზნებისა და საქართველოს ისტორიის ზოგიერთი საკითხის დაზუსტებისთვის (ენტონი ჯენკინსონის რელაციონის მიხედვით)

დიდი გეოგრაფიული აღმოჩენების თანადროულად, რამაც შემდგომში ძირეულად შეცვალა ევროპულ სახელმწიფოთა სოციალურ-ეკონომიკური და, შეიძლება ითქვას, მენტალური განვითარება, არც სხვა კატაკლიზმები აკლდა ევროპის კონტინენტს. ბიზანტიის იმპერიის დამხობამ და ამ ტერიტორიაზე ოსმალეთის იმპერიის დამკვიდრებამ, რომელიც მე-16 საუკუნეში უკვე სამ კონტინენტზე გადაიჭიმა, ადრეული ახალი პერიოდის ევროპისთვის ერთ-ერთი პრობლემატური საკითხი დაყენა დღის წესრიგში: ამ ახალ რეალობასთან ან კონფრონტაცია, ან კიდევ თანამშრომლობა. ამავე დროს, გეოგრაფიულმა აღმოჩენებმა ძალიან გაამძაფრა ეკონომიკური ინტერესი, რამაც ევროპულ ქვეყნებში სხვადასხვა მიმართულებით (აზია იქნებოდა, აფრიკა თუ ამერიკის კონტინენტი) სავაჭრო-სამომსვლო გზებისა და ბაზრების, მანამდე არნახული, მოპოვების სურვილი გამოიწვია.

კონფრონტაციის კონტექსტში ნიშანდობლივია ანტიოსმალური კოალიციების შექმნის მცდელობები, რომლის დროსაც დასავლეთს ყველაზე რეალურ პარტნიორად სეფიანთა სპარსეთი ესახებოდა, როგორც ოსმალეთის უმთავრესი მოწინააღმდეგე აღმოსავლეთში. თუმცა, ანტიოსმალურმა კოალიციებმა ვერ უზრუნველყვეს დასავლეთ ევროპის ყველა ქვეყნის გაერთიანება და ერთ პოზიციაზე დადგომა. რელიგიური განსხვავებულობა და ოსმალთაგან მომდინარე სამხედრო საფრთხე, რაც არაერთგზის დაადასტურა ბალკანეთსა და ცენტრალურ ევროპაში „პორტას“[1] წარმატებებმა, არ აღმოჩნდა საკმარი-

[1] ბრწყინვალე პოსტა – ოსმალეთის იმპერიის ცენტრალური მთავრობის, ზოგადად ოსმალეთის მმართველობითი სისტემის აღმნიშვნელი ტერმინი დიპლომატიაში

სი დულაბი დასავლეთ ევროპის ქვეყნებისთვის, რათა ერთიანი ფრონტით ებრძოლათ თურქ-ოსმალთა წინააღმდეგ. თუ ჰაბსბურგები ამ პერიოდში მუდმივად დაპირისპირებულნი იყვნენ ოსმალებთან, საფრანგეთი საერთოდ მისი მოკავშირე გახდა; ლევანტში საკუთარი ინტერესებიდან გამომდინარე, მერყევი პოზიცია ჰქონდა ვენეციას, ხოლო ინგლისელებს, რომელთაც, ამ ეტაპზე, უპირატესად, ეკონომიკური მოტივები ამოძრავებდათ, ახალი სავაჭრო არეალების ხელში ჩაგდება სურდათ ხმელთაშუაზღვისპირეთში და, ზოგადად, აღმოსავლეთში, და ამ მიმართულებით მცდელობა არ დაუკლიათ.[2] ამისთვის მათ არა მხოლოდ ოსმალეთის კონტროლქვეშ მდებარე სივრცეში, არამედ მახლობელ აღმოსავლეთშიც მოახერხეს შეღწევა და საინტერესო ცნობებიც დატოვეს. წინამდებარე სტატიის მიზანია ევროპა-აღმოსავლეთის ურთიერთობის რეალიების ფონზე, ინგლისელთა სპარსეთსა და სამხრეთ კავკასიაში ვიზიტების ეკონომიკური და დიპლომატიური მოტივების ანალიზი. ამის საფუძველზე შესაძლებლობა გვეძლევა საქართველოს ისტორიაში საკამათო საკითხების ირგვლივ საკუთარი მოკრძალებული მოსაზრებები გამოვთქვათ.

თავის დროზე სებასტიან კაბოტი უმცირესობაში იყო, ვინც ჩრდილოაღმოსავლეთ გასასვლელების მნიშვნელობას ანიჭებდა უპირატესობას აზიაში შესაღწევად, მაგრამ სწორედაც რომ ჩრდილოეთის გზებით მოხდა ინგლისელთა წინსვლა აზიისაკენ. სანამ ინგლისური ოსტ-ინდოეთის კომპანია ინდოეთში პორტუგალიელებთან დაპირისპირებასა და იქ პოზიციების დაკავებას შეძლებდა, ასევე, მომავალში ინგლისის იმპერიის ეკონომიკური ძლევამოსილების გარანტადაც იქცეოდა, ინგლისელთა „მოსკოვიის კომპანიის“ წარმომადგენლებმა 1558-1581 წლებში აღმოსავლეთშინ 7 ვიზიტი განახორციელეს. მათგან ერთი – შუა აზიაში და ექვსი კი – სეფიანთა სპარსეთში შედგა. თითოეული ვიზიტი ანგარიშების სახით წარედგინა საკუთრივ კომპანიასა და სამეფო კარს და შესულია ჰაკლუიტის ცნობილ ნაწარმოებში – "The Principal Navigations, Voyages Traffiques and Discoveries of the English Nation" (პირველად გამოიცა 1598-1600 წწ.).[3] საინტერესო ცნობები სეფიანთა სპარსეთში მოგზაურობის შესახებ დატოვა არა მარტო ენტონი ჯენკინსონმა (პი-

[2] Dorothy M. Vaughan. Europe and the Turk: A pattern of Alliances, 1350-1700. Liverpool. 1954, გვ. 205-2015; იხ. ასევე: თ. ქარჩავა, თ. წითლანაძე. ლევანტური კომპანიის შექმნა და ტიუდორთა დიპლომატიის შედეგები XVI საუკუნის ოსმალთა იმპერიაში. საქართველოს უნივერსიტეტის III ყოველწლიური ეროვნული კონფერენცია ჰუმანიტარულ მეცნიერებებში. თბ. 2011, გვ. 396-409.

[3] R. Hakluyt. The Principle Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation (1598-1600) – http:/www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.03.0070%3Anarrative%3D121.

ონერმა ამ მიმართულებით, სწორედ მის სახელს უკავშირდება ბუხარასა (1558-1559წწ.) და სპარსეთში (1561-1562 წწ.) მოგზაურობა), არამედ მეორე მოგზაურობის (1563-1564 წწ.) მონაწილე რიჩარდ ჩინიმ. ასევე, მესამე (1575-1567 წწ.) და მეოთხე (1568-1569 წწ.) მოგზაურობის მონაწილე არტურ ედვარდსმა, მეხუთე (1569-1574 წწ.) ჯეფრი ბეკეტმა და ბოლო, მეექვსე მოგზაურობის (1579-1581 წწ.) მონაწილე ქრისტოფერ ბორომ. როგორც ვხედავთ, ინგლისელები საოცარი ინტენსივობითა და შტურმით შეეცადნენ ამ მიმართულებით გზის გაკვალვას და ცნობებიც საინტერესო დატოვეს როგორც სეფიანთა სპარსეთზე, ისევე ამ სახელმწიფოს გავლენის ქვეშ მყოფ სამხრეთ კავკასიის ხალხებზე; ამ უკანასკნელთა სპარსეთსა და ოსმალეთთან, ასევე მოსკოვის სახელმწიფოსთან ურთიერთობაზე, შიდა ეკონომიკურსა და პოლიტიკურ მდგომარეობაზე და სხვა. თუმცა, გამომდინარე ქართული სახელმწიფოების იმ კონკრეტული პოლიტიკური ვითარებიდან და იმ ინფორმაციიდან, რაც ენტონი ჯენკინსონის ცნობებშია (საუბარი გვაქვს მის სრულ რელაციონზე, რომელიც ვთარგმნეთ და არა ფრაგმენტებზე, როგორც იყო ხოლმე აქამდე წარმოდგენილი ქართველი მკვლევრების ნაშრომებში) ჩვენი გადასახედიდან ყურადღებას, პირველ რიგში, სპარსეთსა და სამხრეთ კავკასიაში განხორციელებული მოგზაურობის სწორედ მისეული ჩანაწერები იპყრობს.

საკმათო არაა, რომ XVI საუკუნე საქართველოსთვის საკმაოდ მძიმე პერიოდია, როცა ნაწილებად დაშლილი ქვეყანა, თურქ-ოსმალებისა და სეფიანთა გავლენების არეალში მოქცეული და მოხარკედ ქცეული, თვითგადარჩენისთვის იბრძოდა. შესაბამისად, ამ მხრივ თანადროული ქართული წყაროები არც თუ ისე მრავალია,[4] ამიტომ განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ჩვენთვის ყველა ის ცნობა იძენს, რომელიც ჩვენი ქვეყნის წარსულში მომხდარ მოვლენების რეკონსტრუქციისთვის და სურათის ფართო ჭრილში დანახვისთვის

[4] ამ პერიოდის კვლევისთვის ქართული საისტორიო წყაროებიდან ფარსადან გორგიჯანიძის „საქართველოს ისტორიას" (იხ. ს. კაკაბაძე. ფარსადან გორგიჯანიძის საქართველოს ცხოვრება. საისტორიო მოამბე. ტ II. თბ. 1925); ბერი ეგნატაშვილის რედაქციით დამუშავებულ „ახალი ქართლის ცხოვრებას" (ახალი ქართლის ცხოვრება. ტექსტი ძველი ქართულიდან თანამედროვე ქართულზე გადმოიტანა და კომენტარები დაურთო გ. მაჭარაშვილმა. თბ. 2012), ვახუშტის საქართველოს სამეფოს აღწერას (ქართლის ცხოვრება. ვახუშტი ბატონიშვილის საქართველოს სამეფოს აღწერა, ნაწ. 2. ტექსტების ძველი ქართულიდან ახალ ქართულზე გადმოიტანეს და კომენტარები დაურთეს: მაია რაფავამ, თამარ მარგიანმა. ახალი ივერონი. 2012) და მესხური დავითნის ქრონიკას (ქ. შარაშიძე. სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები (XV-XVI სს.). თბ. 1961) თუ დავასახელებთ. ამათგან, მიუხედავად იმისა, რომ შეიცავს საკმაოდ საინტერესო ცნობებს ოთხივე, ჩვენთვის საინტერესო, საკუთრივ XVI საუკუნეში მხოლოდ ეს უკანასკნელია შექმნილი, ხოლო ბერი ეგნატაშვილიც, ფარსადან გორგიჯანიძეცა და ვახუშტიც რა ქართულ საისტორიო მასალას იყენებდნენ, საკუთარი თხზულებების წერისას, ჩვენთვის უცნობია.

გამოგვადგება. თუკი შევეცდებით ენტონი ჯენსკინსონის მიერ ქართველების ფრაგმენტულად მოხსენიების ფაქტების ერთმანეთთან დაკავშირებას, მთელი მისი რეპორტის ერთიან კონტექსტში გააზრებას და ასევე, მათ შესაბამისი ეპოქის ამსახველ სპარსულ-ოსმალურ და ქართულ წყაროებთან შეჯერებას, ეს მეტ სიცხადეს შეიტანს XVI საუკუნის ქართული პოლიტიკურ-ეკონომიკური და დიპლომატიური პრობლემების გაშუქებაში და რეპორტში მოხსენიებული პიროვნებების (ქართველების) იდენტიფიცირებასთან დაკავშირებულ კამათში. ასევე, გარკვეული ვარაუდების გამოთქმის საშუალებასაც მოგვცემს, რაც შეიძლება საკითხის ახლებურად გადააზრების საფუძველი გახდეს. ქვემოთ შევეცდებით, ეტაპობრივად გავშალოთ ეს საკითხები.

***

არავისთვის საკამათო არაა, რომ შორეულ აღმოსავლეთთან პირდაპირი საზღვაო კავშირის გაჩენამ პირველ რიგში სწორედ ვენეციის სავაჭრო ძლიერებას შეურყია საფუძველი (არა ერთბაშად, რა თქმა უნდა, არამედ ეტაპობრივად), რომელიც ემყარებოდა სახმელეთო-საქარავნო გზებით ლევანტამდე მოტანილი სანელებლებით ვაჭრობაზე მონოპოლიას. დაიწყო ზრდა არა მხოლოდ ახალმა სავაჭრო ცენტრებმა, სადაც ახლებურ სავაჭრო ფორმებს ვაწყდებით (ანტვერპენის სავაჭრო ბირჟა), არამედ პორტუგალიელებისა და ესპანელების კვალდაკვალ სხვა ევროპული სახელმწიფოებიც აქტიურად ჩაერთვნენ ახალი კონტინენტებისა და ახალი სავაჭრო-სამიმოსვლო გზების და ნედლეულის წყაროებისა თუ ბაზრების ძიებაში. ინგლისი, რომელსაც XV საუკუნის მიწურულს ძალზე მწირი აქტივობები ჰქონდა ამ მიმართულებით და მხოლოდ ჯონ კაბოტის (ჯოვანი კაბოტო) ნიუფაუნდლენდთან მოგზაურობით თუ მოიწონებდა თავს, ხოლო ადგილობრივ მაუდის წარმოების საჭიროებებს ჯერ კიდევ ფლანდრიაში გატანილი მატყლით აკმაყოფილებდა, უკვე XVI საუკუნიდან ნახტომისებური ნაბიჯები გადადგა. ინგლისელმა ვაჭრებმა, ტიუდორი მონარქების მხარდაჭერით, საბოლოოდ დაამარცხეს და წელში გატეხეს ჰანზის სავაჭრო ძლიერება[5] და სხვადასხვა ქვეყანასთან პირდაპირ სავაჭრო ურთიერთობებში ჩაებნენ. ამასთანავე, მონარქის ხელდასხმით, მათი ინტერესების გამტარებელი ან მათ მიერ დაქირავებული პირები, სანამ არ დაეუფლნენ საკმარის ძალას პირდაპირ დაპირისპირებოდნენ ჰაბსბურთა ესპა-

[5] Oxford Dictionary of World History. (ed. Dr. Alan Isaacs. F. Alexander. J. Law. E. Martin). Oxford Univ. Press. Oxford-NY. 2001, გვ. 408-409

ნეთის სამხედრო-საზღვაო ძალას, მძლავრი პირატული რეიდებით აწუხებდნენ მათ და, ამგვარად, საკუთარ ძალასაც სინჯავდნენ, როგორც კორსარები და პირველადმომჩენები და ნაძარცვი ქონებით ხაზინასაც ამდიდრებდნენ.[6] ამიტომ ამ ორ სეგმენტს – კორსარებსა და ვაჭრებს თავიანთ ახალ წამოწყებებში არასდროს აკლდათ სამეფო ხელისუფლების მხარდაჭერა და სავსებით შეესაბამებათ უოლტერ რელის დევიზი – tam Marti quam Mercurio (ერთდროულად მარსისა [ომის ღმერთი] და მერკურის [ვაჭრობის ღმერთი] სამსახურში). მიუხედავად იმისა, რომ ვირჯინიის მიმართულებითაც იმოგზაურა უოლტერ რელიმ, გვინეისა და ბრაზილიის მიმართულებითაც სცადეს გაცურვა ჰოუკინსმა ჩრდილო-დასავლეთიდან და ნიუფაუნდლენდიდან მცდელობებიც არ დააკლეს, რომ შორეული აღმოსავლეთის ქვეყნებისკენ გზა გაეჭრათ, ეს წამოწყებები შედეგიანი არ გამოდგა და ინგლისელებმა მზერა ჩრდილო-აღმოსავლეთის მიმართულებით გადატანეს. ამ მხრივ განსაკუთრებული წვლილი უ. უოლბისა და რ. ჩენსლერს მიუძღვით, რომლებმაც ნორვეგიის შემოვლითი გზით ჩინეთამდე მიღწევა სცადეს.[7]

ინგლისში ფართოდ წახალისებულმა ჩრდილო-აღმოსავლეთის გასასვლელების ძიებამ (მანამდე აღმოსავლეთისკენ აღმოჩენილ გზებზე ჯერჯერობით პორტუგალიასა და ესპანეთს, ასევე ვენეციასა და გენუას ინგლისის სამეფო ამ ეტაპზე ტოლს ვერ დაუდებდა) ინგლისელი მოგზაურები (ლონდონელი ვაჭრები) თავდაპირველად რუსეთში და არა შორეულ აზიაში მიიყვანა. ერთი შეხედვით, შეიძლება მოგვეჩვენოს, რომ ეს მცდელობაც უკვალოდ ჩაივლიდა, ვინაიდან ექსპედიციაზე გაწეული ხარჯი დაკარგული ჩანდა, ხოლო სასწაულებრივად გადარჩენილი ადამიანები კი – ჩინეთის ნაცვლად (რომელიც სიმდიდრის მოპოვების მსურველ ინგლისელ ვაჭრებს ძალიან იზიდავდა), რუსეთის შუაგულში აღმოჩნდნენ. თუმცა, სწორედ ჩენსლერი (ამ წა-

[6] История средних веков (Под редакцией С.П. Карпова). Раннее новое Время. Изд. Московского Университета. 2011, გვ. 268-269; ასევე, იხ.: J. H. Perry. The Age of Reconnaissance: Discovery, Exploration and Settlement, 1450-1650. University of California Press, 1982.

[7] 1553 წელს ინგლისელებმა ჩრდილო-აღმოსავლეთის გზის გაკვალვა ჩენსლერისა და ილოგბის მეთაურობით განაახლეს. ისინი მიზნად ისახავდნენ ჩრდილოეთის ყინულოვანი ოკეანიდან ჩინეთისა და ინდოეთის მიმართულებით გაღწევას, თუმცა, სკანდინავიის შემოვლის შემდეგ, მათი გემები მდ. ჩრდ. დვინას შესართავთან გაიყინა. აქედან ჩენსლერმა მაინც მოახერხა მოსკოვამდე მიღწევა, სადაც ის ივანე მრისხანეს წინაშე წარსდგა. ამან დაუდო სათავე ინგლისსა და მოსკოვის (რუსეთის) სახელმწიფოს შორის სავაჭრო და დიპლომატიური ურთიერთობების დამყარებას და „მოსკოვიის კომპანიის დაარსებას“ (იხ. დასავლეთ ევროპის ისტორია (რედ. მ. პაპაშვილი). თბ. 2015, გვ. 222-223; XVI ს.; Летопись Двинская [сост. и авт. предисл. А.А. Титов]. Москва. 1889; История средних веков, გვ. 267.

მოწყების ერთ-ერთი მოთავე) აღმოჩნდა ის ადამიანი, რომელმაც იმ ახალ საჭიროებებს, რომლებსაც ვაჭარ-ავანტიურისტთა წარმოწყებები აყენებდა დღის წესრიგში, გაუსწორა თვალი. მან სწრაფად მოახერხა ორიენტირება ახალ ქვეყანაში და თავის წერილში მკაფიოდ ჩამოაყალიბა არა მხოლოდ მოსკოვის სახელმწიფოს ეკონომიკის, სოციალური ვითარებისა და რელიგიის მახასიათებლები, არამედ ევროპის ქვეყნებთან ეკონომიკური კავშირების, ზოგადად, საერთაშორისო ურთიერთობების დამყარების წყურვილი, რომელიც ამ დროს აღმავლობის გზაზე მყოფ მოსკოვის სახელმწიფოს ჰქონდა. ეს კი, თავის მხრივ, ინგლისელ ვაჭრებს ახალ, უკვე აღმოჩენილ ბაზარს და ამ სახელმწიფოს გავლით, სხვა ბაზრებსა და ქვეყნებთან კონტაქტების შანსს აძლევდა. ჩენსლერის ინფორმაცია იმდენად დამაჯერებელი აღმოჩნდა, რომ ვაჭარ-ავანტიურისტთა საზოგადოებამ მალე ამ მიმართულებით განსაკუთრებული ქარტია მოიპოვა და „მოსკოვიის კომპანიის დაარსება“ (1555 წ.) უზრუნველყო, რასაც მოჰყვა ურთიერთობების დამყარება ორ ქვეყანას შორის[8].

„მოსკოვიის“[რუსეთის] ბაზარზე ფეხის მოკიდების შემდგომ ინგლისელები ცდილობდნენ, ვოლგის გზის გამოყენებით (ცნობილია, რომ 1552 წელს ყაზანისა და 1556 წელს ასტრახანის ხელში ჩაგდებამ გახადა შესაძლებელი ამ გზის გამოყენება) უშუალო სავაჭრო ურთიერთობები დაემყარებინათ არა მხოლოდ ინდოეთთან (რომლის სიმდიდრეზე ცნობილი იყო პორტუგალიელების მიერ იქიდან ჩამოტანილი საქონლით და, ასევე, დამოკიდებულებით, თუ როგორ აკონტროლებდნენ ყველა გზას, რომ მონოპოლიური ვაჭრობაში სხვა ევროპელთაგან ხელი არ შეშლოდათ) და ჩინეთთან შუა აზიისა და სპარსეთის გავლით, არამედ საკუთრივ ამ უკანასკნელთან, რომლის მთავარ საექსპორტო საქონელსაც აბრეშუმი წარმოადგენდა. თუმცა, სეფიანთა სპარსეთამდე, ინგლისელებმა შორეულ აზიაში მოგზაურობა გადაწყვიტეს ვოლგისა და კასპიისპირეთის გზის გამოყენებით.

რუსეთის გავლით ამ რთულსა და ამბიციურ მოგზაურობას ამტანი და გამბედავი მოგზაური სჭირდებოდა. სწორედ ასეთი გამოდგა ენტონი ჯენკინსონი, რომელიც მოსკოვიის კომპანიის წარმომადგენელი იყო და თავისი მოგზაურობების ადრეულ ეტაპზე ლევანტშიც გახლდათ ნამყოფი. როგორც ჩანს, ამ გამოცდილებამ ჯენკინსონის შემდგომ მოგზაურობებზე დიდი გავლენა იქონია და მას თვალი აუხილა იმ შესაძლებლობებზე, რომლებსაც ახლო და

[8] A. J. Gerson. The Organization and Early History of Moscovy Company. in: Studies in the History of English Commerce in the Tudor Period. N-Y. 1912, გვ. 116-120.

ცენტრალურ აზიისა და კიდევ უფრო აღმოსავლეთითაც მდებარე ქვეყნებთან ვაჭრობა მოიტანდა.

ამ მიზნებით აღვსილმა ჯენკინსონმა 1557 წელს რუსეთს მიაშურა, სადაც, თავდაპირველი დაბრკოლებების შემდეგ, საკმაოდ თბილი შეხვედრა ჰქონდა ივანე მრისხანესთან, რომელმაც იგი შემდგომი მოგზაურობის გაგრძელებისთვის აუცილებელი სარეკომენდაციო წერილებითაც აღჭურვა.

ვოლგას ენტონი ჯენკინსონი თანამემამულე რიჩარდ და რობერტ ჯონსონებისა და თათარი თარჯიმნის თანხლებით დაუყვა. ასტრახანში ჯგუფმა გემი შეიძინა და თამამად განაგრძო გზა ზღვით – ისინი პირველი ინგლისელები იყვნენ, ვინც კასპიის ზღვაში იცურეს და ამ მხარეში წმინდა გიორგის წითელჯვრიანი დროშა ააფრიალეს.[9] ხმელეთზე გადმოსვლის შემდეგ დიდ ქარავანს შეუერთდნენ, რომელიც ცენტრალურ აზიაში მიეშურებოდა. ურგენჩიში ხანგძლივი შეჩერებისა და თურქმან ტომებთან[10] უსიამოვნო შეხლა-შემოხლის შემდეგ ქარავანმა, როგორც იქნა, ბუხარას მიაღწია. აქ უკვე ჯენკინსონი გულთბილად მიიღო ხანმა[11] და ინგლისელებმა აქ გამოიზამთრეს. იმისდა მიუხედავად, რომ ხანი აშკარად ავლენდა ინტერესს ჯენკინსონის გეგმებთან დაკავშირებით და აქტიურად ეკითხებოდა მას რუსეთისა და ინგლისის შესახებ, ინგლისელებმა ბევრს ვერაფერს მიაღწიეს. ჯენკინსონს ჰქონდა ამბიციური გეგმა – ჩინეთის მიმართულებით გაეგრძელებინა გზა მარკო პოლოს კვალდაკვალ, მაგრამ აღმოსავლეთის ქვეყნებში არსებული ტურბულენტური მდგომარეობის გამო ვაჭრობა ჩინეთთან, ამ დროისათვის, ფაქტობრივად, ნულამდე იყო დაყვანილი.[12] საუკეთესო პირობებშიც კი, როგორც ჯენკინსონს უთხრეს, მინიმუმ ცხრა თვე მაინც დასჭირდებოდა პეკინამდე მიღწევას. იმის გათვალისწინებით, რომ ამდენივე მას დასჭირდა მოსკოვიდან აქამდე მოსვლისთვის, იგი საკმაოდ მართებულად შეძრწუნდა ინგლის-ჩინეთის სავაჭრო კონტაქტების დამყარების სირთულეებით.[13] არც ინდოეთთან ვაჭრობა ჩანდა მაინცდამაინც იმედის მომცემი, იმ ცხელ კლიმატში

[9] B. Penrose. Travel and Discovery in the Renaissance 1420-1620. Harvard Univ. Press. Cambridge Massachusets. 1955, გვ. 193.

[10] ასე მოიხსენიებს ჯენკინსონი ცენტრალურ აზიაში მცხოვრებ ხალხებს (თ.ქ.)

[11] იგულისხმება მუჰამად ხანი – ბუხარის სახანოს შაიბანიანთა(შაიბანიდები) დინასტიიდან იხ.: R. D. Mc Chesney. The Encyclopaedia of Islam, Shibanids. vol. IX. ed. C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs, G. Lecomte, Brill. 1986, გვ. 428.

[12] B. Penrose. Travel and Discovery in the Renaissance 1420-1620, გვ. 194.

[13] იგულისხმება გრძელი და საშიში გზა ცენტრალური აზიის ქვეყნებზე, რომლებიც ერთმანეთში ომობდნენ, ინგლისელთათვის უჩვეულო კლიმატური პირობები და ა.შ.

ინგლისური მაუდი და შალის ნაწარმი, რაც ინგლისელთა მთავარი შესათავაზებელი საიმპორტო ნაწარმი იყო და, აგრეთვე, ადგილობრივთა სიღარიბე (მაუდი კი არცთუ იაფი საქონელი გახლდათ), პესრსპექტივას საიმედოს არ ხდიდა. სავაჭრო პერსპექტივებთან დაკავშირებით ჯენსკინსონმა და მისმა მხლებლებმა ბუხარა სრულიად იმედგაცრუებულებმა დატოვეს 1559 წელს და სულ ერთი კვირით გამოასწრეს ალყას, რომელშიც ქალაქი მოექცა სამარყანდიდან შემოჭრილი მტრის შედეგად.[14] უკან მომავალი გზა სირთულის მხრივ ისეთივე იყო, როგორიც მიმავალი. ჯენკინსონმა იმაზე ღარიბმა მიაღწია მოსკოვს, ვიდრე დატოვა, თუმცა ამჯერად იგი საკმაოდ მდიდარ ინფორმაციას ფლობდა. ასე რომ, ინფორმაციასთან დაკავშირებით, ჩენსლერის ისტორია, შეიძლება ვთქვათ, განმეორდა. ეს უკვე არის ის პერიოდი, როდესაც ინფორმაციის მოპოვება მატერიალურ კაპიტალზე არანაკლებ ძვირფასი და მნიშვნელოვანია და შემდგომი საგარეო ვექტორების სწორად დაგეგმვისა და გადახედვის აუცილებელი წინაპირობაა.

ვოლგისპირეთის გავლით ჩინეთსა და ინდოეთთან დაკავშირებაზე გულაყრილმა ჯენკინსონმა თავისი ყურადღება სეფიანთა სპარსეთზე გადაიტანა და დაბრუნდა სამშობლოში, რათა „მოსკოვიის კომპანიისგან“ სანქცია ამ მიმართულებით ვაჭრობაზე მიეღო.[15] მან სამშობლოში კი მიიღო მსგავსი სანქცია (მიზნობრივი ქარტიის სახით), თუმცა, საჭირო იყო იგივე მოსკოვის ხელმწიფესაც გაეცა, ამიტომ ჯენკინსონს დასჭირდა ივანე მრისხანესთან არა მხოლოდ აუდიენცია, არამედ საკუთარი სამსახურის შეთავაზებაც კი (არა მხოლოდ ინფორმაციის მოპოვების მიზნით), რაც, ვფიქრობთ, გასაგებად იკვეთება სპარსეთში მისი მოგზაურობის შესახებ დატოვებული ცნობებიდან.

ჯენკინსონის რელაციონიდან ჩანს, რომ საკუთრივ მოსკოვის სახელმწიფოს მეფე ივანე მრისხანეს საკმაოდ აინტერესებს ის ეკონომიკური და პოლიტიკური პერსპექტივები, რომლებიც შეიძლებოდა გადაშლილიყო აღმავლობის გზაზე მდგარი მოსკოვის სახელმწიფოსთვის კავკასიონის სამხრეთითა და კასპიისპირეთის მიმართულებით. ყაზანისა და ასტრახანის შემოერთების გარდა, რაც ზემოთ უკვე ვახსენეთ, აღსანიშნავია ამ მხრივ, გზის მატრიმონიალური კავშირებითაც გაკვალვა, კერძოდ, ივანე მრისხანის ქორწინება ჩერქეზეთის მთავრის, თემრუკის ასულზე, მარიაზე (რაც კარგად ჩანს კიდეც რელაციონში). ჯენკინსონის წერილიდან ვიგებთ, რომ პირველადი დაბრკო-

[14] W. Foster. England's Quest of Easter Trade. vol. 1. Routledge. London and NY. 1933, გვ. 21.
[15] B. Penrose. Travel and Discovery in the Renaissance 1420-1620, გვ. 194.

ლების შემდეგ, მოსკოვის მეფე არამცთუ დათანხმდა ინგლისელი ვაჭარ-აგენტების მოგზაურობას მისი სამფლობელოების გავლით სპარსეთში, არამედ სარეკომენდაციო წერილებიც გაატანა სხვა (სპარსეთის გავლენის სფეროში შემავალ) მფლობელებთან და საკუთარი, გარკვეულწილად მნიშვნელოვანი საქმეებიც დაავალა: „არა მარტო მომცა ნებართვის წერილები, როგორც ზემოთ აღვნიშნე, არამედ მნიშვნელოვანი დავალებებიც მომცა შესასრულებლად იმ ქვეყნებში, რომლებშიც მე ვაპირებდი წასვლას," – წერს ავტორი.[16]

1561 წლის ზამთარი ჯენკინსონმა მოსკოვში გაატარა. იმავე დოკუმენტიდან ვიგებთ, რომ რუსეთის მეფის კარის მაღალ მოხელეთა მხრიდან შექმნილი დაბრკოლებებით თითქმის იმედგაცრუებული იყო,[17] როცა ოსიპ ნაპეას[18] დახმარებით აუდიენციაც შეძლო მეფესთან და სარეკომენდაციო წერილების მოპოვებაც. სწორედ ამის შემდეგ მიეცა მას საშუალება, გამგზავრებულიყო 1561 წელს (აპრილის ბოლოს), ქვეყნიდან სპარსეთის ელჩთან ერთად, რომელსაც ჯერ კიდევ ივანე მრისხანესთან აუდიენციისას სადილობზე შეხვდა და მეგობრადაც კი მოიხსენიებს მას.[19] რატომ აღმოჩნდა სპარსეთის ელჩიც ასე კეთილგანწყობილი ინგლისელი ვაჭრისა და მოგზაურისადმი, ამაზე მხოლოდ ვარაუდები შეიძლება გამოვთქვათ, ტექსტიდან კი ეს არ ჩანს. თუმცა, ვფიქრობთ, სავსებით გამიზნულია ის ქმედება, რომ სპარსეთის სამფლობელოებისკენ წამოსვლის ნებართვის მოპოვების გაცემის შემდეგ, რუსეთის მეფე სპარსეთის ელჩსა და ჯენკინსონს ერთად იწვევს ნადიმზე. ეს ის პერიოდია, როცა სპარსულ-რუსული კავშირები მხოლოდ კეთილგანწყობას იწვევს სეფიანთა სპარსეთში, ვინაიდან მზარდ რუსეთში, ევროპელთა მსგავსად, ისიც ჯერჯერობით ოსმალთა წინააღმდეგ პოტენციურ მოკავშირეს უფრო ხედავს, ვიდრე კასპიისპირეთსა და სამხრეთ კავკასიაში მეტოქეს, როგორც ეს მოგვიანებით მოხდა, რაც ცვლის კიდევაც სპარსეთ-რუსეთის ურთიერთობების დინამიკას.[20] რელაციონი ცხადყოფს, რომ რუსეთის მეფეც ძალიან დაინტერესებულია ჯენკინსონის სპარსეთში უსაფრთხოდ ჩაღწევით, რაც კიდევ უფრო

[16] Anthony Jenkinson. in: Hakluyt's Voyages, selected and edited with Introduction by Irwin R. Blacker. The Viking Press. NY. 1965, გვ. 94.

[17] Anthony Jenkinson. in: Hakluyt's Voyages, გვ. 94.

[18] ოსეპ ნაპეა გრიგორიევიჩი, პირველი რუსი ელჩი, რომელიც 1555 წლის მაისში ეახლა დედოფალ მერი ტიუდორს.

[19] Anthony Jenkinson. in: Hakluyt's Voyages, გვ. 94.

[20] R. Matthee. Anti-Ottoman Concerns and Caicasian Interests: Diplomatic Relations between Iran and Russia 1587-1639. in: Safavid Iran and her Neigbours (ed: Michel M. Mazzaoui). Univ. of Utah Press. 2014, გვ. 101-120.

გვაფიქრებს იმ მნიშვნელოვან დავალებებზე, რითაც მან, თავის მხრივ, აღჭურვა ჯენკინსონი. თვალშისაცემია ის მომენტი, რომ თავდაპირველად უარზე მყოფი (სანამ საკუთარ დავალებებსაც არ დაუმატებდა) ივანე მრისხანე როგორ ზრუნავს და ავალებს უფლებამოსილ პირებს მაქსიმალურად ხელი შეუწყონ ჯენკინსონს: „ასტრახანში მოსვლისთანავე, – წერს ავტორი, მე დავუკავშირდი იქაურ მმართველს/გარნიზონის უფროსს, რომლისადმი მიმართვაც მქონდა მისი უბრწყინვალესობისგან [რუსი ხელმწიფე], რომ არა მარტო უნდა დამხმარებოდა ყველაფრით, რაც აქ ყოფნისას დამჭირდებოდა, არამედ დავეცავი და გამოეყოლებინა 50 შეიარაღებული კაცი ორი კაპარჭით კასპიის ზღვაში, სანამ მე არ გავცდებოდი კონკრეტულ სახიფათო ადგილებს, რომლებშიც პირატებსა და მძარცველებს სჩვევიათ ყოფნა“.[21]

ვოლგის ქვემო წელზე და კასპიის ზღვის გადაკვეთით საკმაოდ ხიფათიანი მოგზაურობის შემდეგ, ჯენკინსონი აგვისტოს დასაწყისშიღა მიადგა დერბენტს (დარუბანდს ასე მოიხსენიებს ავტორი თავის რელაციონში). კასპიისპირეთის გამოვლით ჩამოსულ ინგლისელებს სამხრეთ კავკასიაში პირველ რიგში შირვან შაჰთან, აბდულა ხანთან მოუწიათ ურთიერთობა. შირვანი ამ დროისთვის, ბუნებრივია, სეფიანთა სპარსეთის პოლიტიკური გავლენის სფეროს წარმოადგენდა, რაც კარგად იცოდა ჯენკინსონმა: „ეს ქალაქი დერბენტი ამჯერად სპარსეთის სეფევიდების გავლენის ქვეშაა,“ – წერს იგი[22]. თუმცა, რელაციონის მიხედვით, მეტწილად რჩება განცდა, რომ აბდულა ხანი[23] არა მხოლოდ საკმაოდ დამოუკიდებელი მმართველია, რომელსაც ანგარიშს უწევს შაჰ თამაზი, არამედ საკმაოდ კეთილგანწყობილიცაა უცხოელებისადმი: ჯენკინსონის თვალს აბდულა ხანის მიერ მისდამი გაწეული მფარველობა, პოლიტიკური და ეკონომიკური ამბიციები ხომ არ გამოეპარა, მაგრამ, გარდა ამისა, რელაციონი ყოფით დეტალებზეც ამახვილებს ყურადღებას. დიდებული მასპინძლობის გარდა, რაც ჯენკინსონს მიაგეს შირვანშაჰის კარზე, ნიშანდობლივია ისიც, რასაც იგი წერს: „მეფე და მისი დიდებულები ფეხმორთხმით ისხდნენ კარავში. როცა მიხვდა, რომ ამგვარად ჯდომა ჩემთვის მოუხერხებელი იყო, მისმა უმაღლესობამ ბრძანა, რომ შემოეტანათ ტაბურეტი და ნება მომცა

[21] A. Jenkinson. In: R. Hakluyt, “The Principle Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation” (1598-1600) – http:/www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.03.0070%3Anarrative%3D121.

[22] A. Jenkinson. In: R. Hakluyt, “The Principle Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation” (1598-1600).

[23] საჭარაუდოდ, რელაციონში საუბარია ისმაილის მეორე ვაჟის, ალქაზ მირზას შვილზე აბდულა ხან უსთაჯუზუზე (თ.ქ.)

მასზე დავმჯდარიყავი ჩემი წესისამებრ".[24] შირვანის შაჰმა ეს გულთბილი დამოკიდებულება ინგლისელებისადმი შეინარჩუნა სიკვდილამდე. ამაზე მეტყველებს დანარჩენი ვიზიტების შედეგად არსებული რელაციონებიც.[25] თუმცა, მეორე მხრივ, შესაძლოა თავად აბდულა-ხანი, რომელიც ვერ ვიტყვით, რომ დიდად კმაყოფილი ჩანდა მისი სამფლობელოს ვასალური მდგომარეობით (ჯენკინსონის რელაციონში ეს ირიბად რამდენადმე იკითხება), თავის მხრივ, შექმნილი პოლიტიკური ვითარებიდან გამოსავალს ეძებდეს და მოსული ევროპელებისგან სასურველ მოკავშირეობის (თუნდაც ეკონომიკურს, თუმცა, ცხადია, რომ ამ პერიოდიდან ეკონომიკური ურთიერთობები დიდწილად პოლიტიკურ ვექტორსაც განაპირობებდა) შემოთავაზების პერსპექტივას ხედავდეს და, აგრეთვე, რუსეთის მიმართ პოზიციის განსაზღვრისთვის ხელშემწყობ გარემოებადაც განიხილავდეს და მისი კეთილგანწყობაც ამით იყოს განპირობებული.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, სეფიანთა სამფლობელოში, შაჰთან ვიზიტამდე, აუდიენცია, პირველ რიგში, სწორედ აბდულა-ხანთან გამართეს ინგლისელებმა. რელაციოდან კარგად ჩანს, რომ შირვან-შაჰმა დეტალურად გამოიკითხა არა მარტო ინგლისელთა სეფიანების სამფლობელოებში მოგზაურობის მიზეზი, ინგლისის სახელმწიფოს შესახებ ზოგადი ინფორმაცია, არამედ ამ პერიოდის ყველაზე მწვავე საერთაშორისო რეზონანსის საკითხის – ოსმალებისა და მასთან წინააღმდეგობაში მყოფი სახელმწიფოების მეთაურების ძალაუფლების თაობაზე მათი აზრი: „შემდეგ მან სხვადასხვაგვარი კითხვა დამისვა, რაც შეეხებოდა ჩვენი ქვეყნების როგორც რელიგიას, ასევე მდგომარეობას. შემდეგ მკითხა, ალემანიის იმპერატორს [საღვთო რომის იმპერატორს], რუსეთის იმპერატორსა და დიდ თურქს [ოსმალო სულთანს] შორის რომელი იყო ყველაზე ძლევამოსილი, ასევე ბევრ სხვა საკითხზეც, რაც ძალიან ვრცელი იქნება აქ მოსაყოლად. ყოველივეზე ისე ვუპასუხე, რაგვარადაც ეგებოდა პასუხის გაცემა ჩემგან. მერე მან გამომკითხა, ვაპირებდი თუ არა გზის გაგრძელებას და რა იყო ჩემი ვიზიტის მიზეზი. რაზეც ვუპასუხე, რომ მე ვიყავი მისი უდიდებულესობა ინგლისის დედოფლისგან გამოგზავნილი წერილებით დიდ სუფისთან [სეფიანი შაჰი], რათა გამომეთხოვა მეგობრობა და თავისუფლად გადაადგილების უფლება; ასევე, რათა ებოძებინა უსაფრთხოების გარანტიები ინგლისელი ვაჭრებისათვის მის სამფლობელოებში ვაჭრობის-

[24] A. Jenkinson. In: R. Hakluyt, "The Principle Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation" (1598-1600).

[25] A. Jenkinson. In: R. Hakluyt, "The Principle Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation" (1598-1600).

თვის, ისეთივე, როგორიც მიენიჭებოდათ მის ქვეშევრდომებს, თუკი ჩვენს ქვეყანაში მოვიდოდნენ. ეს [მოუტანდა] პატივსა და კეთილდღეობას ორივე ქვეყანას და სარგებელს ორივე ქვეყნის ქვეშევრდომებს. კიდევ ბევრი სხვა სიტყვაც ვთქვი, რასაც ახლა გამოვტოვებ მოხსენებაში. მეფემ [აბდულა ხანმა] ეს ყოველივე თქმული იმდენად მისაღებად მიიჩნია, რომ დამპირდა: არათუ მომცემდა გზის გაგრძელების საშუალებას, არამედ გამაყოლებდა შეიარაღებულ დაცვას, სანამ ნახსენებ სუფიმდე [სეფიან შაჰამდე] არ მივაღწევდი, რომელიც იმყოფებოდა ზემონახსენები ქალაქ შემახადან 30 დღის სავალზე, სპარსეთის მიწაზე, ცხესიმაგრეში, რომელსაც კასბინი[ყაზვინი] ეწოდებოდა“,[26] – გვაუწყებს რელაციონით ჯენკინსონი.

მოხმობილი ციტატა გვიბიძგებს აბდულა ხანის დაინტერესებაზე შემდეგი ვარაუდი დავუშვათ: 1. პირველი, ის სეფიანთა ქვეშევრდომია და თან ავტორიტეტული პირი, რომელსაც დავალებული აქვს გაიგოს, ვინ მოდის და რა ინტერესებით უკვე ახლად გამეზობლებული რუსეთიდან (რომელთან სეფიანთა სპარსეთის ურთიერთობა ისტორიულადაც ცნობილია[27] და რელაციონიდანაც კარგად ჩანს) კასპიისპირეთის გავლით, შაჰის კარზე. ყოველ შემთხვევაში, როცა ყაზვინში ჩადის 1562 წლის 2 ნოემბერს ჯენკინსონი,[28] იქაა აბდულა ხანის შვილიც და სწორედ ის შუამდგომლობს აუდიენციას, თან ეტყობა, რომ მასაც დავალებული აქვს მოიკვლიოს ინგლისელთა ვიზიტის მიზანი და ზოგადი შეხედულებები; 2. მეორე, ვარაუდი სულაც არ გამორიცხავს პირველს – ვინაიდან ჯენკინსონი საკმაოდ დამოუკიდებელ მმართველად მოიხსენიებს აბდულა ხანს, მას შეიძლება ინგლისელთა ვიზიტის მიზნების, ასევე ინგლისელთა ოსმალებისადმი დამოკიდებულებაც აინტერესებს არა მხოლოდ სეფიანთა სახელმწიფოს ეკონომიკური და პოლიტიკური ინტერესების დასაცავად, არამედ პირადად საკუთარი სამფლობელოს, შირვანის ინტერესებისთვის.

---

[26] Anthony Jenkinson. in: Hakluyt's Voyages, გვ. 98.

[27] R. Matthee. Anti-Ottoman Concerns and Caicasian Interests: Diplomatic Relations between Iran and Russia 1587-1639, გვ. 101-120

[28] დიდებული მასპინძლობის შემდეგ სწორედ აბდულა ხანის ჯარისკაცების ესკორტის თანხლებით მიაშურა ჯენკინსონმა მხლებლებითურთ ყაზვინს, რომელიც ამ დროს სპარსეთის დედაქალაქს წარმოადგენდა მიზეზები კარგად მოეხსენება ჯენკინსონს, რაც რელაციონიდან ჩანს: „დასავლეთის მიმართულებით ოთხი დღის სავალზე არის ქალაქი თებრიზი (თავრიზი), რომელსაც ძველ დროში თაურისი ერქვა, ყველაზე დიდი ქალაქი სპარსეთში, თუმცა, არც ისეთი განთქმული სავაჭრო ოპერაციებით, როგორიც იყო თავად ან როგორიც არიან სხვა ქალაქები ამჟამად. ეს თურქეთის სულთნის დიდი შემოსევითაა გაპირობებული, რომელმაც წაართვა შაჰს მთელი თავრიზი და გაჟლიტა ქალაქის მოსახლეობა. ამის შემდეგაა, რომ სუფიმ [შაჰმა] მიატოვა ის და სასახლის კარი მისგან ათი დღის სავალ, უკვე ნახსენებ ქალაქ კასბინში (ყაზვინი) გადაიტანა“ – Anthony Jenkinson. in: Hakluyt's Voyages, გვ. 101-102.

ენტონი ჯენკინსონის რელაციონი, რომელიც ერთი ამოსუნთქვით იკითხება, ნათლად წარმოაჩენს ინგლისელი სავაჭრო აგენტების მოგზაურობების საკმაოდ ფართო პროფილს, მათ დიპლომატიურ მოქნილობასა და პოლიტიკური ვითარების წვდომას, რაც კარგად გამოჩნდა ჯენსკინსონის საუბრებში არა მარტო ყველა იმ პირთან, ვისაც შეხვდა მოგზაურობისას, არამედ, განსაკუთრებით, მის მოქმედებებსა და საუბარში შაჰთან აუდიენციის დროს; მეტად საგულისხმოა, რომ მის თვალს ამ დროს არ გამორჩა ოსმალთა ელჩობის[29] მიზნები და მიღწეული შედეგები;[30] და არც მათი მკვეთრად ნეგატიური დამოკიდებულება მისი ვიზიტისადმი;[31] არამედ თვალშისაცემია სინანული, რომელსაც გამოთქვამს იმ გარემოების გამო, რასაც საკუთარი ვიზიტისთვის ხელისშემშლელად მიიჩნევს: „თურქების ელჩი არ იყო მოსული ჯერ ამ მიწაზე, დაზავების არავითარი იმედი არ ჩანდა, პირიქით, საქმე დიდი საომარი სამზადისისკენ მიდიოდა, რაც ხელს შეუწყობდა ჩემს მიზნებს, თუმცა სხვაგვარად მოხდა“.[32] ასევე საინტერესოა, თუ ვის ხედავს ის ძირითად კონკუ-

[29] შესაძლოა, სულეიმანის ელჩი ჰასან აღა იყოს, ის სელიმთან (სულეიმანის ვაჟთან რომელიც მოგვიანებით სულთანი გახდა) დაახლოებული პირი იყო და სწორედ მისი პირით მოსთხოვა სულეიმანმა შაჰს გაქცეული უფლისწულის ბაიაზიდის მოკვლა ან გადმოცემა.

[30] („...ჩემს მოსვლამდე ოთხი დღით ადრე, თურქი ელჩი ჩამობრძანდა, რომელიც გამოგზავნეს აქ, რათა დაედო უვადო ზავი დიდ თურქსა [ოსმალო სულთანსა] და სუფის [სეფიან შაჰს] შორის, თან მოიყოლა ძღვნად ოქრო, შესანიშნავი ცხენები ძვირფასი აღკაზმულობით და ორმოცი ათასი ფუნტის ღირებულების სხვა საჩუქრები. ამის შემდეგ ეს დაზავება აღინიშნა მხიარული ნადიმებითა და სადღესასწაულო ცერემონიალებით, გამყარებულ იქნა ფიცით მათი ალკარნში [იგულისხმება: ყურანი] დაწერილი კანონის შესაბამისად: რომ დაიცავდნენ ზავს, იცხოვრებდნენ მიცემული ფიცის თანახმად, დაეხმარებოდნენ ერთმანეთს ყველა იმ მეფის წინააღმდეგ, ვინც მათ წინააღმდეგ აიღებდა იარაღს. ამ ხელშეკრულების გამო სუფიმ ბრძანა მოეკლათ სულთნის ვაჟი ბაიაზიდი, მამაცი უფლისწული (რომელიც, მამისგან გამოქცეული, ოთხი წელი იმყოფებოდა შაჰის კარზე) [სულეიმან კანუნის ვაჟი, რომელიც სიმამაცით გამოირჩეოდა, თუმცა მამის გული ვერ მოიგო, მომავალ ტახტის მემკვიდრე, თავის ძმას სელიმს დაუპირისპირდა და სპარსეთში გაიქცა, სადაც 1562 წელს შაჰ თამაზმა მოაკვლევინა სულეიმანის მოთხოვნით. სწორედ ამ ამბების თვითმხილველია ჯენკინსონი – თ.ქ.] აღნიშნული დროის განმავლობაში სწორედ სულთნის ვაჟმა გამოიწვია სისხლისმღვრელი ომები ამ ნახსენებ ხელშეწყობებს [სულთანი და შაჰი] შორის და თავი განსაკუთრებულადაც გამოიჩინა. ამიტომაც, თურქი [სულთანი] მოითხოვდა თავისი ვაჟის გადაცემას და ამაზე სუფისგან [შაჰისგან] უარს იღებდა. თუმცა, ახლა თურქის მოთხოვნისამებრ, მოკლული პრინც ბაიაზიდის თავი სუფიმ საჩუქრად გაუგზავნა მას). Anthony Jenkinson. in: Hakluyt's Voyages, გვ. 102-103.

[31] „თურქი ელჩის მოსვლისა და დაზავების შემდეგ, აქ მყოფმა თურქმა ვაჭრებმა გამოუცხადეს თავიანთ ელჩს, რომ ჩემი მოსვლა (ისინი მე ფრანკად მომიხსენიებდნენ) მათ ვაჭრობას დიდწილად ვნებდა და რომ კარგი იქნებოდა, თუკი დაარწმუნებდა სუფის[შაჰს], რომ ჩემდამი კეთილგანწყობა არ გამოეხატა, თუკი მის უდიდებულესობას სურდა მოკავშირეობა და მეგობრული ურთიერთობა მის მბრძანებელთან, სულთანთან. თურქი ვაჭრების ამ მოთხოვნას ელჩმა დაბეჯითებით დაუჭირა მხარი“. Anthony Jenkinson. in: Hakluyt's Voyages, გვ. 103-104; ასევე იხ. D. Blow. Persia Trough Writer's Eys. Eland Publishing. London. 2007, გვ. 92.

[32] Anthony Jenkinson. in: Hakluyt's Voyages, გვ. 104.

რენტად და როგორ ცდილობს ვენეციელების ჩამოშორებას, რაც არც ისე იოლი იყო, ვინაიდან ამ უკანასკნელთ ფართოდ ჰქონდათ ფესვი გადგმული თავრიზში.[33] აქვე ინტერესს იწვევს, თუ როგორი გაწაფულობით ცდილობს შაჰის კეთილგანწყობა მოუპოვოს ინგლისელებს, როცა მათ პორტუგალიელთა მოწინააღმდეგეებად წარმოაჩენს[34] (სპარსეთის ყურეში პორტუგალიელთა აქტიურობა სპარსეთის მძაფრ რეაქციებს იწვევდა, აქ პორტუგალიელთა ფეზის მოკიდებამ ძალიან დაძაბა მათსა და სეფიანებს შორის ურთიერთობა);[35] როგორ ხედავს მოსალოდნელ რისკებს იმ შემთხვევებში, თუ სამხრეთ კავკასიის ხალხები დამოუკიდებელი პოლიტიკის წარმოებას მოისურვებენ და სხვ.

ისევე როგორც სხვა მოგზაურობების მონაწილეთა, ენტონი ჯენკინსონის ცნობებშიც ძალიან კარგად ჩანს ის ინტერესიც, რომელსაც სეფიანების ხელისუფლება იჩენს ევროპული სახელმწიფოებისა და რუსეთის სახელმწიფოს პოლიტიკური კურსის მიმართ. ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებულ ოსტატობას ავლენს ჯენკინსონი: „მან[შაჰმა] გამომკითხა ჩვენი ქვეყნების მდგომარეობის შესახებ, ალემანების იმპერატორის,[36] მეფე ფილიპისა[37] და თურ-

---

[33] „ზემოაღნიშნულმა მეფე აბდულა-ხანმა მკითხა, გვქონდა თუ არა ინგლისელებს მეგობრული ურთიერთობა ოსმალო თურქებთან. მე ვუპასუხე, რომ ჩვენ არასდროს გვქონია მეგობრული ურთიერთობა მათთან, ამიტომაცაა რომ ისინი ნებას არა გვრთავენ, რომ მათი ქვეყნის გავლით მოვიდეთ სუფის [შაჰის] სამფლობელოებში. თუმცა არსებობს ხალხი, ვენეციელები, ჩვენგან არცთუ მოშორებით მცხოვრებნი, რომლებიც არიან დიდი მოკავშირენი სულთნისა, ვაჭრობენ სულთნის მიწა-წყალზე ჩვენი ნაწარმით, იაფად ცვლიან მას ნედლ აბრეშუმში, რომელიც მოიპოვება (როგორც ეხედები), აქ და თუ იქნებოდა შაჰისა და ამ ქვეყნის სხვა მმართველების კეთილი ნება, რომ ებოძებინათ ვაჭრობის უფლება ჩვენი ვაჭრებისათვის ამ საფლობელოებში, და თუ მოგვცემდნენ პასპორტსა და ხელშეუხებლობის გარანტიას, როგორიც ნახსენებმა თურქმა [სულთანმა] უბოძა ვენეციელებს, მე ეჭვი არ მეპარება, რომ იმგვარად განვითარდებოდა ვაჭრობა, რომ მანამდე არნახულ სარგებელს მოიტანდა“. A Jenkinson. in: Hakluyt's Voyages, გვ. 104; ასევე იხ: Encyclopaedia Iranica. Italy. II: Diplomatic and Comercial Relation. http://www.iranicaonline.org/articles/italy-ii-diplomatic-and-commercial-relations-2.

[34] „ყოველდღიურად მაკითხავდნენ შაჰის მიერ გამოგზავნილი სხვადასხვა წარჩინებულები საუბრობდ, განსაკუთრებით იმ საკითხებზე, რომლებიც ეხებოდა რუსეთის იმპერატორს, ასევე იმის გასაგებად, რა გზით ვაპირებდი დაბრუნებას ჩემს ქვეყანაში – იმავე გზით, რომლითაც მოვედი თუ ორმუზის გავლით, პორტუგალიური გემებით. ვუპასუხე, რომ არ ვაპირებდი ორმუზის გზით წასვლას, რადგან პორტუგალიელებთან მეგობრული ურთიერთობები არ გვაქვს. კარგად მესმოდა მათი აზრების: ინფორმირებული ვიყავი, რომ ეს შაჰი ომს გეგმავდა პორტუგალიელებთან და დამბარალებდა, რომ მოვედი, როგორც ჯაშუში, რათა გამეგო მისი სამფლობელოები და ასე მივსულიყავი პორტუგალიელებამდე, რადგან მიგვიჩნევდა მათ და ჩვენ ერთ ხალხად და გვეძახდა ყველას ფრანკებს.“ Jenkinson. in: Hakluyt's Voyages, გვ. 105-106. სავარაუდოდ, დასავლეთ ევროპაში მცხოვრებნი, ანუ ნაცნობი ხალხები, უფრო ერთ სივრცეში წარმოიდგინა ჯენკინსონმა – ფიგურალურად, არა პირდაპირი მნიშვნელობით მეზობლებად, არამედ, რაღაც საერთო, ნაცნობი ევროპული სივრცის ნაწილად (თ. ქ.).

[35] Encyclopaedia Iranica (Portugal: Relations with Persia in the Early Modern Age 1500-1750, http://www.iranicaonline.org/articles/portugal-i.

[36] ამ ეტაპზე: ფერდინანდ I ჰაბსბურგი.

ქთა სულთნის ძალაუფლების შესახებ და თუ რომელია მათ შორის ყველაზე ძლევამოსილი. მე იმგვარად ვუპასუხე, რომ მეამებინა – არ დავაკნინე დიდი თურქი[სულთანი], გავითვალისწინე რა [პასუხში] მისი ახლახან გაფორმებული მეგობრული ურთიერთობა".[38]

ჯენკინსონის შაჰ თამაზთან აუდიენციამ სრულიადაც არ ჩაიარა ისეთივე გულთბილ გარემოში, როგორშიც შირვან-შაჰთან; როგორც თავად ჯენკინსონი წერს, სანამ ოსმალების ელჩობა არ წავიდა ყაზვინიდან, შაჰმა იგი აუდიენციაზეც კი არ იხმო, ვინაიდან, ოსმალებმა ნეგატიური დამოკიდებულება გამოხატეს, როცა სეფიანთა დედაქალაქში ინგლისელთა ყოფნის შესახებ შეიტყვეს.[39] ჯენკინსონის ამ პასაჟში და, საერთოდ, ბაიაზიდის სიკვდილით დასჯის პერიპეტიებში (რომელსაც ძალიან დიდხანს ახანგძლივებდა შაჰ თამაზი – თ. ქ.) კარგად ჩანს, რომ შაჰი უფრთხილდებოდა იმ მყიფე ზავს, რომელიც არსებობდა ოსმალებსა და სეფიანებს შორის და არ სურდა ოსმალო ელჩები გარკვეული ეჭვებით გაეშვა. არავისთვის საიდუმლო არ იყო არც მაშინ, და ამ გადასახედიდან კიდევ უფრო მყარად შეიძლება ვთქვათ, რომ სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობების დამყარების უკან ხედავდნენ და, არცთუ უსაფუძვლოდ, პოლიტიკურ კეთილგანწყობას და პოტენციურ კავშირს. პორტა ევროპის ნებისმირი სახელმწიფოს კავშირს სპარსეთთან მუდმივად განიხილავდა ანტიოსმალური კოალიციის მამოძრავებელ ფაქტორად. ანტიოსმალური კოალიციების მცდელობები კი „დამოკლეს მახვილივით" იყო თურქების თავზე. მიუხედავად იმისა, რომ ამ ეტაპზე ოსმალების სამხედრო სიძლიერე ეჭვს არ იწვევდა, ამგვარი ფაქტორის მუდმივად არსებობა თავისთავად ანგარიშგასაწევი და არასასიამოვნო იყო მათთვის. ჯერჯერობით ყველა ევროპელს პოტენციურ მტრად და რომის საღვთო იმპერატორის მოკავშირედ ხედავენ თურქები და მხოლოდ ვენეციელებთან და ფრანგებთან აქვთ სავაჭრო კაპიტულაციები მიღებული.[40]

ინგლისის დედოფალ ელიზაბეტის მიერ ჯენკინსონისთვის გადაცემული და აუდიენციისას შაჰისადმი წარმოდგენილი კორესპონდენცია იყო ლათინურ,

[37] ესპანეთის მეფე ფილიპ II ჰაბსბურგი.

[38] A. Jenkinson in: Hakluyt's Voyages, გვ. 105

[39] A. Jenkinson. in: Hakluyt's Voyages, გვ. 105

[40] D. Goffman. The Ottoman Empire and Early Modern Europe. Cambridge Univ. Press. Cambridge. 2002, გვ. 1-20; ასვე, იხ: S. Gunn. War, religion and the State. in: Early Modern Europe, An Oxford History (ed.) by E. Cameron, Oxford Univ. Press, NY. 2001, გვ. 103-133; თ. წითლანაძე. XVI საუკუნის მეორე ნახევრის ფრანგული წყაროები საქართველოს შესახებ. ელექტრონული ბილინგვური სამეცნიერო ჟურნალი „სპეკალი". №12. 2018.

იტალიურ და ებრაულ ენებზე, და, როგორც შაჰ-თამაზმა აუდიენციაზე განაცხადა, არც ერთი ამ სამიდან[41] მისი ქვეშევრდომებიდან არავინ იცოდა. ვფიქრობთ, ეს უკვე იყო მინიშნება იმ არაკეთილგანწყობისა, რომელიც შემდგომში ბევრად ღიად გამოვლინდა. სხვაგვარი შეფასების მიცემა დიპლომატიურ ურთიერთობაში ამდაგვარ პასუხს ძნელად მოეძებნება. შაჰ თამაზმა უკვე ღიად მტრული დამოკიდებულება გამოავლინა, როცა საქმე რელიგიის განხილვამდე მივიდა. ჯენკინსონის ქრისტიანობა შაჰმა ხელზე დაიხვია აუდიენციის შესაწყვეტად. აქ, ვფიქრობ, უფრო მეტად ის ჩანს, თუ როგორ უფრთხილდება თურქებთან ახლახან გაფორმებულ კავშირს შაჰ-თამაზი, ვიდრე საკუთრივ მისი დამოკიდებულება ქრისტიანულ რწმენასა და ქრისტიანებთან. სასახლიდან დამცირებულად გამოძევების შემდგომ, ენტონი ჯენკინსონი, როგორც თავად წერს, ისევ აბდულა ხანის ჩარევის წყალობით გადარჩა ცოცხალი. მეტიც, შაჰმა თანდათანობით რამდენადმე შეცვალა მისდამი დამოკიდებულება და საჩუქარიც კი გამოუგზავნა მას.[42]

ჯენკინსონის წერილიდან ვიგებთ, რომ 1562 წლის 20 ნოემბერს მას შაჰ თამაზის კარზე უნახავს ქართველი რენეგატი უფლისწული, რომელიც სპარსეთში იყო თავშეფარებული: „შემდეგ მან [შაჰმა] ჩემთან რელიგია განიხილა ვრცლად, მკითხა, ვიყავი თუ არა გოვერი[გიაური], რაც ურწმუნოს ნიშნავს თუ მუსლიმანი[მუსლიმი], რაც მუჰამედის კანონების მიმდევარს ნიშნავს. ამაზე მივუგე, რომ მე არც ურწმუნო და არც მუსლიმი, არამედ ქრისტიანი ვიყავი. რა არის ეს, უთხრა მან ქართველთა მეფის ვაჟს, ქრისტიანს, რომელიც გამოქცეული იყო ამ სუფის [შაჰის] კარზე. მან უპასუხა, რომ ქრისტიანი ადამიანი არის მიმდევარი იესო ქრისტესი, რომელსაც სწამს, რომ იგი ძე ღვთისა და უდიდესი წინასწარმეტყველია. ამგვარად გწამს შენ? – მკითხა სეფიანმა. დიახ, ამგვარად – ვუპასუხე მე. ოჰ, შე ურწმუნო, ჩვენ არ გვაქვს საჭიროება ვიმეგობროთ ურწმუნოებთან – [განაცხადა მან] და მიბრძანა გავცლოდი. მე გამიხარდა, თავი დავუკარი და წამოვედი ჩემს გზაზე, თან მახლდა ბევრი მისი კარისკაცი და სხვებიც,“[43] – წერს ავტორი.

ამ უფლისწულის ვინაობასთან დაკავშირებით ქართველ ისტორიკოსთა შორის მოსაზრებები გაყოფილია: ვ. გაბაშვილის აზრით, ეს იესე, კახთა მეფე

[41] სეფიანთა სახელმწიფოში იტალიურის მცოდნის მოპოვება არ უნდა გაჭირვებოდათ და, საკარაუდოდ, ასეც მოხდა, თუმცა, რამდენად კეთილგანწყობილნი შეხვდნენ ვენეციელები ინგლისელთა ინიციატივებს და რატომ – ეს ცალკე კვლევის საკითხია.

[42] A. Jenkinson. in: Hakluyt's Voyages, გვ. 106.

[43] A. Jenkinson. in: Hakluyt's Voyages, გვ. 105, ასევე, იხ.: D. Blow. Persia Trough Writer's Eys, გვ. 94.

ლევანის ძე უნდა ყოფილიყო, რომელიც შაჰის კარზე იმყოფებოდა და ისლამზე იყო მოქცეული.[44] ჯ. სტეფნაძის აზრით, უფლისწული იესე შაჰ თამაზთან ჯენკინსონის აუდიენციას 1562 წლის 20 ნოემბერს ვერ დაესწრებოდა. ამის არგუმენტად მას მოჰყავს, რომ იესე 1562 წლის შუახანიდან 1577 წლამდე ალამუტის ციხეში იმყოფებოდა დატყვევებული.[45] აქედან გამომდინარე, ჯ. სტეფნაძე ამტკიცებს, რომ შაჰისა და ჯენკინსონის შეხვედრას სიმონ I-ის ძმა, უფლისწული დავითი (დაუდ-ხანი) უნდა დასწრებოდა, რომელიც სპარსეთში ჩავიდა, ისლამი მიიღო და შაჰთან დაახლოებული პირიც გახდა. როგორც ჯ. სტეფნაძე აღნიშნავს, 1561-64 წლებში იგი შაჰის კარზე იყო.[46] ასევე ფიქრობს ი. ტაბაღუაც[47] და ლ. ურუშაძეც, რომელიც მიიჩნევს, რომ „ქართველ უფლისწულში" დავითი ანუ დაუდ-ხანი უნდა დავინახოთ.[48]

ორივე ქართველი უფლისწული ამ პერიოდში სპარსეთში იმყოფებოდა და ორივემ ისლამი მიიღო შაჰის კეთილგანწყობილების მოსაპოვებლად, შესაბამისად, ორივეზე ვარაუდის გამოთქმა დასაშვებია. სამწუხაროდ, ჯენკინსონი არ ახსენებს უფლისწულის სახელს, ვისაც აუდიენციისას შეხვდა. ჩვენი ვარაუდით, ზემოაღნიშნული არგუმენტი არ გამოდგება საკითხის დაუდ-ხანის (დავით XI-ის) სასარგებლოდ გადასაწყვეტად. ჯერ ერთი, ჩვენ არ ვიცით დაზუსტებით, ალამუტის ციხეში როდის გაგზავნეს იესე – 20 ნოემბრამდე თუ მის შემდეგ. თუმცა თუკი ქართველ მეცნიერთა ცნობებს ამავე პერიოდის თანამედროვე სპარსი ისტორიკოსის, ჰასან რუმლუს[49] ცნობებთან შევაჯერებთ, ვფიქრობთ, ბატონიშვილის ვინაობა უფრო მკაფიო ხდება. კერძოდ, ჰასან რუმლუ გვამცნობს: „967 [1559-1560] – „ამავე წელს, ისა-ხანი, საქართველოს მმართველის, ლევანის შვილი, ისლამის მიღებით გაბედნიერდა და ქვეყნის საფარველმა შაჰმა მას წყალობის თვალით დაუწყო ცქერა".[50] იქვე

[44] ვ. გაბაშვილი. ქართული დიპლომატიის ისტორიიდან. „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისთვის". ნაკვ. 31. თბ. 1964, გვ. 71.

[45] ჯ. სტეფნაძე. ანტონ ჯენკინსონის მიერ მოხსენიებული ქართველი უფლისწულის ვინაობისთვის. კრებ. „საქართველოს კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები". თბ. 1980, გვ. 207.

[46] ჯ. სტეფნაძე. ანტონ ჯენკინსონის მიერ მოხსენიებული ქართველი უფლისწულის ვინაობისთვის, გვ. 211.

[47] ლ. ხ. ფერნანდესი, ი. ტაბაღუა. დოკუმენტები საქართველოს ისტორიისთვის ესპანეთის არქივებსა და ბიბლიოთეკებში (XVI-XVII სს.). მადრიდი. 1993, გვ. 117-118.

[48] ლ. ურუშაძე. ენტონი ჯენკინსონის „სპარსეთში მოგზაურობის" ცნობები საქართველოს შესახებ. „ქართული წყაროთმცოდნეობა". ნაკვ. XI. თბ. 2006, გვ. 155-157.

[49] ჰასან რუმლუს ცნობები საქართველოს შესახებ. სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანით და შესავლით გამოსცა ვ.ფუთურიძემ. შენიშვნები დაურთო რ. კიკნაძემ. თბ. 1966, გვ. 37

[50] ჰასან რუმლუს ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 37.

ის გვამცნობს, რომ: „969 [1561/62] – ამ წელს რაბი ოს-სანი თვის 17-ს, დავით ბეგი, ლუარსაბის შვილი რამდენიმე აზნაურით საქართველოდან ყაზვინს მოვიდა და მუსლიმანი გახდა. რჯულის საფარველმა შაჰმა მას თბილისის გამგებლობა მისცა“.[51] ამაზე დაყრდნობით, რ. კიკნაძემ გამოიკვლია, რომ დავითი ყაზვინში 1561 წლის 25 დეკემბერს მივიდა და თბილისში დაბრუნდა 1562 წლის 30 აგვისტოს,[52] ე. ი. (ჯენკინსონის ყაზვინში ჩამოსვლამდე). ამდენად, დავითი, რომელიც 1562 წლის 30 აგვისტოს უკვე თბილისში იყო, შაჰ-თამაზის სასახლეში ვერ დაესწრებოდა ჯენკინსონთან საუბარს. ის ვერ გაჩერდებოდა სპარსეთში 1564 წლამდე, როგორც ამაზე ჯ. სტეფნაძე მიუთითებს, ვინაიდან 1562-78 წლებში, შაჰის ნების თანახმად, იგი თბილისის მმართველია. ჰასან რუმლუს ცნობაში იკვეთება ისიც, რომ შაჰის კეთილგანწყობა იესეს მიმართ აშკარაა. სპარსი ავტორის ნაშრომში დაუდ-ხანისადმი შაჰის ასეთი დამოკიდებულება არ ჩანს.

ამ თვალსაზრისით საინტერესოა, ჰასან რუმლუს ცნობა იესე ბატონიშვილის ალამუტში დატყვევების შესახებ: „970 [1562/3] – როცა ლევანის შვილმა ისა-ხანმა პატივს მიაღწია...ზოგი შფოთის ამტეხის მიერ შეცდომაში შეყვანილმა, მან მოულოდნელად უარყო რჯული და გაქცევა დააპირა. ერთმა დაახლოებულა მსახურმა ეს შაჰს მოახსენა, ამიტომ 26 რიცხვში[იგულისხმება დეკემბერი – თ.ქ.] ის ალამუტში გაგზავნეს“.[53] როგორც ვხედავთ, ამ პასაჟშიც დასტურდება, რომ იესეს შაჰის კეთილგანწყობა ნამდვილად ჰქონდა მოპოვებული. ამასთანავე, ჰასან რუმლუ დაუდ-ხანის სპარსეთში მისვლას 1561 წლის დეკემბრით საზღვრავს და არა შუა ხანებით, როგორც ამას ჯ. სტეფნაძე ვარაუდობს. ამდენად, თუკი დაუდ-ხანის თბილისში მმართველობა თარიღდება 1562-78 წწ., თან 1562 წლის აგვისტომდე დაბრუნდა სპარსეთიდან, ხოლო, რუმლუს მიხედვით, 1562 წ. დეკემბერში დააპატიმრეს იესე, უფრო მართებულად მიგვაჩნია, რომ ჯენკინსონის მიერ აუდიენციაზე ნახსენებ უფლისწულში იესე ლევანის ძე დავინახოთ, ვიდრე დაუდხანი. ამდენად, ჩვენ ვემხრობით ვ. გაბაშვილის მოსაზრებას, რომ ჯენკინსონი კახელ უფლისწულს შეხვდა. ამავე აზრისაა საკითხთან დაკავშირებით ე. მამისთვალიშვილიც.[54] რელაციონის შემდგომი მონაკვეთები, რომლებშიც საუბარია უკან-

[51] ჰასან რუმლუს ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 37.

[52] ჰასან რუმლუს ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 64, შენიშვნა 92-93.

[53] ჰასან რუმლუს ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 64.

[54] ე. მამისთვალიშვილი. საქართველოს საგარეო პოლიტიკა და დიპლომატია (XV-XVIსს.). თბილისი. 2009, გვ. 173-174.

დაბრუნებულ ჯენკინსონთან ქართველების კონტაქტების მცდელობასა და ადგილზე (რაზეც ქვემოთ მოგახსენებთ), ჩვენი აზრით, კიდევ უფრო აძლიერებს ამ ვარაუდს. როგორც ჩანს, იესე ლევანის ძის მუსლიმობაცა და რენეგატობაც მოჩვენებითი იყო და გარკვეულ მიზნებს ემსახურებოდა.

შაჰის სასახლიდან პირველი აუდიენციისას გამოდევნილი და ყაზვინში მყოფი ჯენკინსონი, როგორც რელაციონი გვამცნობს, ისევ აბდულა-ხანის შვილმა შეიფარა და დაარწმუნა, რომ აზრი ჰქონდა შაჰის კარზე ხელახალი აუდიენციის შემდგომ მცდელობებს. ასევე, მანვე ჩარია მამამისი ჯენკინსონის გადასარჩენად, რამაც შედეგი გამოიღო და ამას ჯენკინსონი ხაზს უსვამს: „სეფიანმა შაჰმა [საკითხის] მართებულად და სრულად აწონ-დაწონის (რაც ჰირკანის მეფის დამსახურებაა, რომელიც იყო ყველაზე მამაცი მმართველი მის უახლოეს ქვეშევრდომთაგან) შემდეგ, შეცვალა თავისი განზრახვა...“.[55] მეტიც, იმ ფაქტში, რომ აბდულა-ხანმა იგი გადაარჩინა და თან უთხრა, ვინ იყო ჩარეული მისი დაღუპვის მიზნით შაჰისთვის რჩევის მიცემაში, ვფიქრობთ, ჩანს არა მხოლოდ შირვანშაჰის კეთილგანწყობა ევროპელებისადმი, განპირობებული სხვადასხვა მიზეზით, არამედ ერთგვარი დისტანცირება შაჰის გარემოცვისგან (მისი რელიგიური თუ სხვა ტიპის მრჩევლებისგან.ქ.). ამდენად, ჯენკინსონისეული მისი შეფასება სუბიექტური დამოკიდებულებით არ უნდა იყოს ნაკარნახევი.

მართალია, ჯენკინსონმა ყაზვინში პრივილეგიებ ვერ მოიპოვა, თუმცა მოახერხა კონტაქტის დამყარება რამდენიმე ინდოელ ვაჭართან, რომლებმაც დააიმედეს იგი, რომ შესაძლებელი იყო სანელებლებით ვაჭრობის დამყარება სპარსეთის სამფლობელოების გავლით. უფრო კონკრეტული შედეგი უკან მიმავალს ელოდა სამხრეთ კავკასიაში, როდესაც იგი კვლავ ესტუმრა აბდულა ხანს, ამჯერად ჯავათში.[56] როგორც უკვე აღვნიშნეთ, რელაციონიდან კარგად ჩანს, რომ სეფიანთა დომინიონი ქვეყნებიდან ჯენკინსონს ყველაზე ნაკლებ დამოკიდებული და ავტონომიური ამ ეტაპზე შირვანი წარმოუდგენია; სწორედ მისი მმართველისგან მიიღო სეპარატული, რეალურად ღირებული პრივილეგიები, რომლებიც გულისხმობდა, აგრეთვე, ინგლისური შალის ნაწარმის გაცვლას ირანულ აბრეშუმზე.[57]

რელაციონიდან ვიგებთ, რომ ყაზვინში, შაჰთან აუდიენციისას, ჯენკინსონის ქართველებთან/ქართულ ინტერესებთან გადაკვეთა გამონაკლისი შემთხვევა არ იყო. როგორც ქართველებს ჰქონდათ მცდელობა ინგლისელებთან კომუნი-

[55] A. Jenkinson. in: Hakluyt's Voyages, გვ. 106.

[56] ადგილის ზუსტი იდენტიფიცირება ჭირს

[57] B. Penrose. Travel and Discovery in the Renaissance 1420-1620, გვ. 194.

კაციისა და ინგლისელთაგან სასარგებლო ინფორმაციის მოპოვებისა, ჯენკინსონსაც ჰქონდა ქართველ მეფესთან დაკონტაქტების მცდელობა. უკანა გზაზე, შირვან-შაჰისგან პრივილეგიებით აღჭურვილი და შირვანიდან გასამგზავრებლად მზადმყოფი ჯენკინსონი ქართველებზე მორიგ ფრიად საინტერესო ცნობას გვაწვდის: „შემახაში ყოფნისას ჩემთან მოვიდა ვინმე სომეხი, გამოგზავნილი ქართველი მეფის მიერ, რომელმაც მომითხრო ამ მეფის სავალალო მდგომარეობის შესახებ: რომ იგი მოქცეულია ორ სასტიკ ტირანსა და ძლევამოსილ მმართველს, ზემონახსენებ თურქსა [სულთანსა] და სუფის [შაჰს] შორის; რომ ის აგრძელებს ბრძოლას მათთან. ქრისტეს სიყვარულისთვის როგორც ქრისტიანს, მეუღრებოდა, მენუგეშებინა ამავე სომხის საშუალებით და მიმეცა მისთვის რჩევა, თუ როგორ გაეგზავნა მას ელჩი დასახელებულ რუსეთის იმპერატორთან.[58] მეთქვა, შესაძლებელად მიმაჩნდა თუ არა, რომ მისგან დახმარების იმედი ჰქონოდა. [წარმოგზავნილმა] კიდევ სხვა ბევრი საუღრებელი სიტყვა მითხრა, რომ მომეხსენებინა იმპერატორისთვის უკანა გზაზე მისი [ქართველი მეფის] საჭიროებების შესახებ. ისიც დაამატა, რომ მეფე თავადვე მომწერდა თავის აზრებს, თუმცა დარწმუნებული არ იყო, რომ გზავნილი ჩემამდე უსაფრთხოდ მოაღწევდა. [ამ ყველაფერზე] მეც იმგვარივე ფორმით, ზეპირად შევუთვალე პასუხი[59]: ვარწმუნებდი, რომ არა მარტო დაუეჭვებლად გაეგზავნა ელჩი რუსეთში, არამედ უნდა ჩაეთვალა ის ყველაზე ღირსეულად და მისთვის დახმარების მოსურნედ. მე, ასევე, ავუხსენი მას [სომეხ შიკრიკს], თუ როგორ უნდა გაეგზავნა [ქართველ] მეფეს იგი ჩირქაზის (ჩერქეზეთის) ქვეყნის გავლით, ტენერუკ მეფის[60] კეთილი ნებით, რომლის ქალიშვილზე მეფე [რუსეთის] არცთუ დიდი ხნის წინ დაქორწინდა“.[61] ჯენკინსონის რელაციონის ეს კონკრეტული პასაჟი ქართველი ისტორიკოსებისთვის ცნობილია და მის შესახებ არაერთ მეცნიერს აქვს აზრი გამოთქმული. როგორც უფლისწულის ვინაობასთან დაკავშირებითაა აზრი გაყოფილი, ასევე არაერთგვაროვნადაა იდენტიფიცირებული „ქართველი მეფის“ ვინაობაც: ნაწილი ლე-

[58] რელაციონის ორიგინალში ამ კონკრეტულ მონაკვეთში ინგლისურად სწორედ ტერმინი „იმპერატორია“ გამოყენებული, თუმცა სხვაგან ჯენკინსონი ივანე მრისხანეს მეფედ მოიხსენიებს – თ.ქ.

[59] აშკარაა, ორივე მხარე ფრთხილობს. რელაციონში ამის საჭიროება ირიბად ჩანს კიდეც: A. Jenkinson. in: Hakluyt's Voyages, გვ. 107-108;

[60] იგივე თემრიუკი/ტემრიუკი. ჯენკინსონი აქ უზუსტობას იჩენს. 1561 წელს ივანე IV-მ ცოლად შეირთო ყაბარდოს მბრძანებლის [ჯენკინსონი თქმით, ჩერქეზეთის მეფის] ტემრიუკ იდაროვიჩის ასული კუჩენა, რომელსაც მოსკოვში მარია დაარქვეს. Н., Смирнов. Политика России на Кавказе в XVI-XIX вв. 1958, გვ. 13.

[61] A. Jenkinson. In: R. Hakluyt. The Principle Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation" (1598-1600).

ვან კახთა მეფეს ვარაუდობს, ნაწილი – სიმონს,[62] არგუმენტები ორივეს მხარდასაჭერად თითქოს არსებობს. ჯენკინსონის რუსულ ენაზე მთარგმნელი გოტიე თარგმნისას ქართველ მეფეს აზუსტებს ფრჩხილით და მას სოლომონს უწოდებს.[63] ამ სახელის მატარებელი მეფე XVI საუკუნის 50-60-იან წლებში ქართულ სახელმწიფოებში არსად მეფობდა. თავად ტექსტის ინგლისურ ორიგინალში, რითიც ჩვენ ვხელმძღვანელობდით, ჯენკინსონი მეფეს სახელით არ მოიხსენიებს და საინტერესოა, გოტიეს საიდან მოაქვს შეცდომით სახელი – სოლომონი. ის, რომ ქართველი მეფე ორ ცეცხლს შუა – სპარსეთსა და ოსმალეთს შუა – მებრძოლად ჰყავს გამოყვანილი, ერთი შეხედვით, თითქოს ლოგიკურად გამოიყურება, რომ სიმონიც ვივარაუდოთ ჯენკინსონის მიერ ნახსენებ პიროვნებაში. საქართველოს ისტორიიდან კარგადაა ცნობილი, რომ ალამუტის ტყვეობის გამოკლებით, სიმონის მეფობა ქართლში ერთი უწყვეტი წინააღმდეგობის ჯაჭვია ორივე მიმართულებით. ქართულ ისტორიოგრაფიაში კარგადაა ცნობილი, თუ როგორ ცდილობდა ის ევროპელებთან კონტაქტების დამყარებას.[64] თუმცა, იესე უფლისწულთან დაკავშირებული ჰასან რუმლუს ცნობები ცალსახად გასაგებს ხდის, რომ კახეთის მეფის ვითომ „მშვიდობიანი" მდგომარეობა ფრიად მყიფეა და არ იძლევა საშუალებას იმისთვის, რომ დამატებითი ბერკეტები არ ყოფილიყო მოძიებული ან გამოყენებული.

ფაქტია, რომ XVI საუკუნის 60-იან წლებში სწორედ კახეთის მეფე ლევანსა და ივანე მრისხანეს შორის გაფორმდა ურთიერთობა, ქართველი მეფის ელჩებმაც სწორედ ის გზა გამოიყენეს, რომელზეც რელაციონის მოცემულ მონაკვეთშია საუბარი და, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ამ ურთიერთო-

---

[62] ამ „ქართველ მეფეზეც" აზრთა სხვადასხვაობაა. ი. ცინცაძე და ვ. გაბაშვილი ვარაუდობენ, რომ ეს იყო ლევან კახთა მეფე. (ვ. გაბაშვილი. ქართული დიპლომატიის ისტორიიდან, გვ. 71-77; ი. ცინცაძე. მასალები პოლონეთისა და საქართველოს ურთიერთობის ისტორიისთვის. თბ. 1965, გვ. 278-282). ასევე ფიქრობს თ. ტივაძე (Т. Г. Тивадзе. Об Использовании Армянских купцов на дипломатической службе Грузинскими Царями. იხ. ამიერკავკასიის ისტორიის პრობლემები. თბ. 1991, გვ. 243), ე. მამისთვალიშვილის აზრით, „ქართველი მეფე" უნდა იყოს სვიმონ I (იხ. ე. მამისთვალიშვილი. საქართველოს საგარეო პოლიტიკა და დიპლომატია (XV-XVI სს.). გვ. 178, მისივე. საქართველოს საგარეო პოლიტიკური ურთიერთობანი XVI საუკუნის 50-60-იან წლებში. მაცნე. №2. 1982, გვ. 23).

[63] ი. გოტიე მის მიერ ნახსენებ „სოლომონში" სიმონს უნდა ვარაუდობდეს. თუმცა არ ჩანს, რას ეფუძნება მისი ეს ვარაუდი. ამასთან დაკავშირებით კომენტარი მის თარგმანს არ ახლავს. (Ентони Дженкинсон. Путешествие в Персию (пер. Ю. В. Готье) http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Jenkinson/text23.phtml?id=421). ტექსტის ინგლისურ ორიგინალში ჯენკინსონი ისევე არ ასახელებს ქართველი მეფის ვინაობას, როგორც უფლისწულისას (თ.ქ.)

[64] ფილიპ ჰაბსბურგისადმი მიწერილი მისი წერილი ილია ტაბაღუას წყალობით სამეცნიერო ბრუნვაში უკვე ათწლეულებია არსებობს (იხ: ი. ტაბაღუა. საქართველო ევროპის არქივებსა და წიგნსაცავებში. თბ. 1984, გვ. 222-227).

ბის ლოგიკურ დასასრულამდე მიყვანაში „მოსკოვიის კომპანიის“ სავაჭრო აგენტებსაც კი მიუძღვით გარკვეული როლი.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, რუსეთის მეფემ, საკუთარი ინტერესებიდან გამომდინარე, გარკვეული დავალებები დააკისრა ჯენკინსონს. მეორე მხრივ, რელაციოდან საგულისხმოდ გვეჩვენება იმ ფაქტის ხაზგასმაც, რომ ქართველი მეფის მსგავსად, რუსეთთან ურთიერთობის პერსპექტივით დაინტერესებას იჩენს შირვანშაჰიც: „თან გამაყოლა თავისი ელჩი კვლავ რუსეთის იმპერატორთან და გამანდო თავისი უმთავრესი საქმიანობის საიდუმლო, რათა მომეხსენებინა უკან დაბრუნებისას მისი საიმპერიო ბრწყინვალებისთვის,“ – წერს აბდულა-ხანთან შეხვედრის შემდეგ უკან მოსკოვში მიმავალი ჯენკინსონი. ყოველივე ეს ლოგიკურად გვკარნახობს, რომ დარუბანდს მომდგარ რუსეთის სახელმწიფოსთან ურთიერთობის დამყარება, პირველ რიგში, სწორედ შირვანსა და მის დასავლელ მეზობელს – კახეთის სამეფოს უნდა ეცადათ. სხვათა შორის, ჩვენ ადრე გამოვთქვამდით ვარაუდს, რომ ერთგვარი თავისუფლება ამ მიმართულებით არსებობდა, სანამ თავად სეფიან სპარსეთსაც შაჰ აბასამდე ჰქონდა თანამშრომლური ურთიერთობა, რუსეთთან ანტიოსმალური კავშირის საჭიროებიდან გამომდინარე.[65]

დარწმუნებით ძნელია თქმა, კონკრეტულ მომენტში რა მოტივი ამოძრავებდა ჯენკინსონს, – ინგლისელთათვის საკუთარი ეკონომიკური პერსპექტივების გარკვევა, რუსეთის მეფისთვის საინტერესო ინფორმაციის ჩატანა, თუ ზოგადად, ის ინტერესი, რომელსაც ის პოლიტიკური ვითარების დაკვირვებისას გამოხატავს, თუმცა რელაციონიდან ვიგებთ, რომ ჯენკინსონი მხოლოდ რჩევების მიცემით არ შემოიფარგლა და ქართველ მეფესთან თავადაც სცადა დაკავშირება. სამწუხაროდ, პირადად მისი წარგზავნილის, ედუარდ კლარკის ქართველებთან შეხვედრა ვერ მოხერხდა: „სომეხის [შიკრიკის] ამგვარად გასტუმრებიდან ორი დღის შემდეგ, თქვენი მსახური ედვარდ კლარკი ქალაქ არაშში გავაგზავნე, სადაც მოიპოვება ყველაზე დიდი რაოდენობით აბრეშუმი. დავავალე მას, გაერგძელებინა გზა ქართულ სახელმწიფომდე და იქ როგორმე ზემონახსენებ მეფეს მიხმარებოდა. ჩემი დავალება და რეკომენდაციები მივეცი მას და გავანდე განზრახვა, რომ როგორმე მოეპოვებინა აღნიშნული მეფისგან ჩვენი ვაჭრებისთვის თავის სამფლობელოებში თავისუფალი გადაადგილებისა და ვაჭრობის უფლება და ყოველივეს მოგვარების შემდეგ,

[65] თ. ქარჩავა. ქართველთა მეფეების საერთაშორისო კონტაქტებისა და მათი დესპანების ვინაობის შესახებ XV საუკუნის ბოლოსა და XVI საუკუნეში. ჟურნ.: „ინტელექტუალი“. თბ. 2009, გვ. 67-68.

სწრაფად დაბრუნებულიყო უკან. ეს თქვენი მსახური [კლარკი] გაემგზავრა ქალაქ არაშში და იქ ნახა ზოგიერთი სომეხი ვაჭარი, რომლებიც დაჰპირდნენ საქართველოს აღნიშნულ ქალაქში ჩაყვანას. მიუახლოვდნენ კიდეც საზღვარს, თუმცა გარნიზონის მეთაურმა გაიგო, რომ ის ქრისტიანია და გამოჰკითხა, საით მიეშურებოდა. [ამ უკანასკნელმა] გაიაზრა რა, რომ დიდი დაეჭვების გამოწვევის გარეშე მეტად გზას წინ ვეღარ გააგრძელებდა, უპასუხა, რომ აქ მოვიდა აბრეშუმის შესაძენად და უჩვენა მას ჰირკანის[66] მეფის წერილები, რომლებიც თან ჰქონდა".[67]

აქვე გვინდა რამდენიმე სიტყვით შევჩერდეთ, თუ რა იგულისხმება ჯენკინსონის ფრაზაში, რომ სურდა „ქართველთა მეფეს დახმარებოდა". ჩვენი ვარაუდით, ჯენკინსონმა თავისი თანამემამულე, ედუარდ კლარკი, კიდევ უფრო მეტი სათქმელით მიავლინა, ვიდრე ქართველი მეფის გამოგზავნილ სომეხ პირს მოახსენა ზეპირად. თუმცა, საკუთარი ეკონომიკური ინტერესები რომ გვერდით არ რჩება, ეს იქიდან ჩანს, თუ როგორ ცდილობს, ქართველი მეფისთვის „დახმარების" სანაცვლოდ მისგან ინგლისელი ვაჭრებისთვის თავისუფალი გადაადგილებისა და კომერციის ნებართვის მოპოვებას. ეს კიდევ ერთი ირიბი სახის დამატებითი არგუმენტია იმის დასტურად, რომ კახეთის მეფესთან ცდილობენ დაკავშირებას. ამ ეტაპზე კახეთში, ისევე როგორც შირვანში, ნედლი აბრეშუმის დამუშავება ფრიად პოპულარული საქმიანობაა (კასპიისპირეთის დასავლეთ და სამხრეთ სანაპირო სეფიანური ირანის ყველა მკვლევრის თანახმად, ნედლი აბრეშუმის წარმოების რეგიონადაა მიჩნეული[68]). ეკონომიკური შესაძლებლობებით კახეთი ამ დროის საქართველოში ყველაზე განვითარებული და ძლიერი მხარეა; ბუნებრივია, ამის გათვალისწინებით, სწორედ აქ უნდოდათ ინგლისელებს ამ ეტაპზე ფეხის მოკიდება.

კასპიისპირეთის გავლით უკან ჯენსკინსონი 1563 წლის 20 აგვისტოს მოსკოვში ჩავიდა. ჩასვლისთანავე გაიმართა მისი აუდიენცია ივანე მრისხანესთან, რომელსაც შაჰის გამოგზავნილი ხალათი მიართვა და მასთან საუბარიც გამართა. რელაციიდან ვიგებთ, რომ მოსკოვის ხელმწიფე დაინტერესდა, თუ რამდენად გაართვა თავი ჯენკინსომა სამხრეთ კავკასიის მიმართ მის დავალებებს: „მისი უმაღლესობა მესაუბრა იმ მეფის საქმეებზე, რომელიც მე

[66] იგულისხმება შირვანის – თ.ქ.

[67] A. Jenkinson. In: R. Hakluyt, "The Principle Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation" (1598-1600).

[68] Edmund M. Herzig. Rise of the Julfa Merchants. In: Safavid Persia: The History and Politics of an Islamic Society (ed. Ch. Melville). University of Cambridge. Cambridge. 1996, გვ. 309-312.

მომანდო საზრუნავად“[69] – წერს ის. სავარაუდოდ, აქ ქართველ მეფესთან ურთიერთობა უნდა ვიგულისხმოთ. შემდეგ ინგლისელი სავაჭრო აგენტი კიდევ ერთ საინტერესო ფრაზას ამბობს, რომლითაც პრაქტიკულად, შეიძლება ითქვას, რომ საკუთრივ ინგლისისა სავაჭრო-პოლიტიკური ინტერესების გამტარებლის გარდა (როგორც მოსკოვიის კომპანიის წარმომადგენელი), მოსკოვის ხელმწიფის ხელდასხმული აგენტის როლში გვევლინება, რადგან ეს აუცილებელი პირობაა, როგორც „მოსკოვიის კომპანიის“ შემდგომი საქმიანობის გასაფართოებლად, ასევე იმ ტრაფიკის უზრუნველსაყოფად, თუკი ჩრდილოეთის გზა იქნება გამოყენებული აღმოსავლეთთან დასაკავშირებლად: „ჩემმა მონათხრობმა ნასიამოვნები დატოვა, შეესაბამებოდა რა მის სურვილებს და მითხრა: მე გამიწიე კარგი სამსახური, რისთვისაც გმადლობ და დაგაჯილდოვებ ამისთვის. [რუსეთის ხელმწიფემ] ასევე ისურვა, რომ კიდევ ვიმოგზაურო იქ მისი საქმეებისთვის და გავუწიო სამსახური. მე ვუპასუხე, რომ გულითადად მოხარული ვიყავი, რომ ჩემი სამსახური ასე მისაღები აღმოჩნდა მისი უმაღლესობისთვის და რომ ეს ყველაფერი, რაც გავაკეთე, იყო მხოლოდ მოვალეობა. თავი დავუკარი მორჩილად, რათა განეგრძო თავისი კეთილგანწყობა თქვენდამი[კომპანიისადმი] და, ამავე დროს, მოკრძალებულად ვთხოვე მის დიდებულებას მოებოძა ახალი პრივილეგიები თქვენთვის, უფრო ფართო, ვიდრე უწინდელი. ეს მაშინვე იქნა ბოძებული და მეც წამოვედი.“[70]

ჯენკინსონი ინგლისში დაბრუნდა 1564 წელს. მან კიდევ ორი მოგზაურობა მოაწყო რუსეთში, თუმცა აზიაში აღარ დაბრუნებულა. მიუხედავად ამისა, იგი ნამდვილად ერთ-ერთი უდიდესი ინგლისელი მოგზაური და პიონერი იყო ამ მიმართულებით. ენტონი ჯენკინსონის მიერ დატოვებული ჩანაწერები კი საგულისხმო და საინტერესო ინფორმაციას შეიცავს არა მხოლოდ ევროპა-აღმოსავლეთის, ოსმალებისა და სეფიანების, ასევე მზარდი რუსეთის სახელმწიფოს საერთაშორისო ასპარეზზე გამოსვლის კუთხით; გამჭრიახი თვითმხილველის – ჯენკინსონის რელაციონი გვეხმარება გარეშე თვალით შევხედოთ სეფიანთა სპარსეთისა და ოსმალთა დაპირისპირებაში უნებურად ჩართული სამხრეთ კავკასიის სახელმწიფოებისა და ხალხების მდგომარეობას, განპირობებულს როგორც შიდა დაპირისპირებებით, ასევე სეფიან-ოსმალთა მიმძლავრების ანდა მათი ერთმანეთში ბრძოლის ველად ქცევით; აგრეთვე, მისი, როგორც ნეიტრალური ავტორის, ცნობების ქართულ და სპარსულ წყაროებთან შეჯერებით, დავაზუსტოთ ქართული ისტორიოგრაფიისთვის რიგი საკამათო საკითხები.

[69] A. Jenkinson. in: Hakluyt's Voyages, გვ. 110

[70] Jenkinson Anthony, in: Hakluyt's Voyages, გვ. 111.

Tea Karchava
Assistant Professor
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Georgia

ENGLAND'S COMMERCIAL AND DIPLOMATIC GOALS IN THE EAST AND SOME ISSUES OF GEORGIAN HISTORY (ACCORDING TO ANTHONY JENKINSON'S NOTES)

Summary

In the present paper the economic and diplomatic motivations of visits of English merchants to Persia and the South Caucasus is analyzed against the background of relationship between Europe and the East. Also, impartial comparison of the obtained material with the Georgian and Persian sources allows us to define precisely a number of controversial issues of Georgian historiography.

Great geographical discoveries that fundamentally changed social, economic and mental development of European states, and significant expansion of the Ottoman Empire put one of the problematic issues for the early modern Europe on the agenda – to confront the new reality or to accept it. Besides, the cataclysms of that period provoked an unprecedented interest in having trade routes and markets for trading in every direction (Asia, Africa and America).

Within the context of the confrontation, some attempts were made to create anti-Ottoman coalitions. The West considered that Safavid Persia would be the best partner for that as the main enemy of the Ottoman Turks in the East. However, anti-Ottoman coalitions were not able to unite all the states of Western Europe and to keep to one standpoint: in that period the Habsburgs were in constant confrontation with the Ottoman Empire, while France was its ally; in Levant, the position of Venice was staggering according to their own interests, and the English were primarily driven by economic motives. They wanted to seize new trading areas in the Mediterranean and in general in the East and did their best for that. Through different ways they managed to enter the Ottoman controlled area and the Near East.

In 1558-1581, the representatives of the "Muscovy Company", the English company well-established on the Russian market, had seven visits in the East – one in Central Asia, and six in Safavid Persia. The reports on each visit

were submitted to the company and to the Royal Court and are included in the famous work of Richard Hakluyt "The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation". The English merchants were trying and struggling for opening a way in that direction. They left interesting materials about Safavid Persia and about the South Caucasian nations controlled by that state; about the relationship of those nations with Persia, Ottoman Empire and Russia; about internal economic conditions and political situation etc. However, in terms of specific political situation in Georgian states and the information provided in the materials of Anthony Jenkinson (we mean his full account that we translated rather than the fragmentary information of other Georgian researchers), we consider that first of all the accounts of his travels in Persia and the South Caucasus are worthy of attention.

Antony Jenkinson's accounts show the broad travelling profile of English trade agents, their diplomatic flexibility and insight in political situation that is clear from his conversations with the people he met during his traveling and especially in his actions and conversations during his audience with the shah. It is noteworthy that in that moment he did not miss an opportunity to note the goal of the Ottoman ambassadors' visit to Shah and the result they achieved. Also, he noticed their negative attitude to his visit and the factors that were the impediments in obtaining the trade privileges from the Safavid dynasty. The same can be said about his contact with Shah's subordinate Shirvan and Georgian kings, about his assessment of political situation in these countries and his attempts to establish foreign relationships. Naturally, as a representative of the trade company he assessed the scale of silk production as the main export goods in Safiavid Iran and its dominions, and the prospects of its exchange for English broadcloth. His account clearly shows that Kakheti and Shirvan, which were the Safavid dominions, were the row silk production areas. Also, he was well-aware of the main European competitors in the East and tried to get rid of the Venetians that was not so easy, because they were well established in Tabriz. It is of interest how skillfully Jenkinson tries to gain Shah's goodwill for England when he portrays them as the enemies of Portuguese (appearance of the Portuguese in the Gulf of Persia greatly strained relations between them and Safavids) and, also, what potential risks he sees in the case if the South Caucasian nations decide to pursue an independent policy etc.

Similarly to the material of other travellers, the accounts of Anthony Jenkinson, the farsighted witness, clearly show the interest of Safavid Empire to

the political course of European states and Russia. No less interesting is that Russia, which had already appeared in the international arena by that time, was concerned in communication with the South Caucasian countries and actually, Jenkinson carried out the assignments of Russia (in addition to the assignment of his company and its interests) while travelling in the Safavid dominions (otherwise he would not be permited to travel through Russia).

It is not disputable that the 16th century was very difficult for Georgia, when the fragmented country being under the influnce of Ottoman Turks and Safavids, was struggling for survival. There are not very many Georgian sources about this period. Therefore, any material that can help us to reconstruct the events that took place in the past of our country and to see the picture in a wider spectrum is of special importance for us. In the paper we try to connect the fragments, where Anthony Jenskinson mentions Georgians, and also compare them with the relevant Persian, Ottoman and Georgian sources of the same epoch. That adds more clarity to the analysis of Georgian political, economic and diplomatic problems of the 16th century and to the dispute regarding the identification of the persons (Georgians) mentioned in the report

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XIV
თბილისი. 2018

ევგენი ჭანიშვილი
თსუ

დავით ალექსანიანი
აღმოსავლური ნუმიზმატიკის ასოციაციის წევრი

შაჰ აბას I-ის ზაგემის ზარაფხანის ახალი სამონეტო ემისიები

საქართველოში XVI საუკუნიდან მუშაობას იწყებს კიდევ ერთი ქართული, ზაგემის,[1] ზარაფხანა, რომელმაც, როგორც ბოლო კვლევებით აღმოჩნდა, უხვი სამონეტო მემკვიდრეობა დაგვიტოვა როგორც ვერცხლის, აგრეთვე სპილენძის ემისიებში, რომელთა ახალი ცალები და სახესხვაობები აქტიურად ქვეყნდება მსოფლიოს სხვადასხვა სამეცნიერო კრებულში. თუმცა, აღნიშნული მონეტების სიუხვის გამო, ბევრი ახალი ეგზემპლარი კიდევ შესასწავლი და გამოსაქვეყნებელია. ჩვენი მიზანია, აღვწეროთ შაჰ აბას I-ის ვერცხლის სამონეტო ემისიების მხოლოდ ახალი ცალები და სახესხვაობები.

კახეთის სამეფოში საკუთარი ზარაფხანის არსებობის შესახებ პირდაპირ ცნობებს ირანელი ისტორიკოსი, ისქანდერ მუნში გვაწვდის – „შვიდი საქართველოდან კახეთმა, ქართლმა, მესხეთმა, რომელთა ურწმუნო ქართველები რჯულის მასახელებელთა ისერებით დაიხოცნენ, ქედზე მორჩილების უღელი დაიდგეს. იმათმა მმართველებმა ქვეშევრდომობა იკისრეს, იმ დიდებული ბატონის ხელიდან მიიღეს ძალაუფლება, ხარაჯისა და ჯიზიას გადახდა დაივალეს, ხუტბა იმ სახელოვანი და მაღალადგილოვანი ბატონის სახელზე აღავლინეს და ფულიც იმის სახელით დაამშვენეს“.[2]

[1] ადრეულ ქართულ წყაროებში მოხსენიებული, როგორც ბაზარი XV-XVI საუკუნეებში კახეთის სამეფოს მნიშვნელოვანი სავაჭრო-ეკონომიკური ცენტრი, ხოლო XVI საუკუნეში კახეთის სამეფოს დედაქალაქი იყო. დღევანდელი სოფ. ზაგამი (Zəyəm), აზერბაიჯანი.

[2] ისქანდერ მუნშის ცნობები საქართველოს შესახებ. ვ. ფუთურიძეს თარგმანი. თბ. 1964, გვ. 14.

ზაგემის ზარაფხანაში პირველი მონეტა თაჰმასპ I-ის (1524-1576) სახელზე მოიჭრა,[3] აქედან მოყოლებული აქტიურად იწყება სამონეტო ემისიების გამოშვება. რაც შეეხება შაჰ აბას I-ის (1587-1629) ემისიებს, პირველად ფუნდამენტურად მკვლევარმა თ. ქუთელიამ აღწერა და გამოყო ორი სამონეტო ემისია, ნომინალებით აბბასი (7,76 გრ.-7,5გრ.) და მუჰამმადი (3,8 გრ.).

პირველ ახალ სამონეტო ტიპს, რომელსაც ჩვენ შევეხებით, ნომინალით ერთ აბბასს წარმოადგენს (სურ. 7, სურ. 8). აღწერილობა შემდეგნაირია:

შუბლი: ფიგურულ ჩარჩოში ჩასმული შიიტური რწმენის ფორმულა, ოღონდ აღნიშნულ ცალებზე სიტყვა رسول (მოციქულის) მაგივრად, ჩასმულია სიტყვა نبی წინასწარმეტყველი.

لا اله الا الله محمد نبی الله علی ولی الله

არ არის ღმერთი გარდა ალლაჰისა, მუჰამმადი წინასწარმეტყველია ალლაჰისა, ალი თანაგამზრახია ალლაჰისა.

სეგმენტებში 12 იმამის სახელი: حسین محمد علی / علی جعفر محمد / حسن علی موسی / علی حسن محمد

ალი, ჯაფარი, მუჰამედი / ჰუსეინი, მუჰამედი, ალი / ალი, ჰუსეინი, მუჰამედი / ჰუსეინი, ალი, მოსე (მუსა).

ზურგი: ცენტრში სწორკუთხა ოვალური ჩარჩოში მოთავსებულია შემდეგი წარწერა:

شاه بنده و لایت عباس ضرب زگم

ქვეყნიერების მეფის მონა აბბასი, იჭედა ზაგემს.

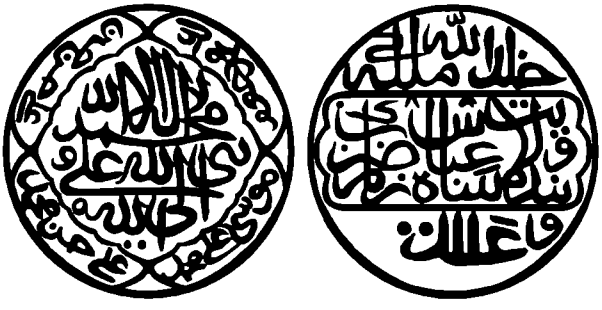
ჩარჩოს თავზე წარწერა: გაახანგრძლივოს ღმერთმა მისი მმართველობა

خلد الله ملکه

ჩარჩოს ქვემოთ: მისი ძალაუფლება, მისი სამართლიანობა და მისი მოწყალება

سلطانه وعدله واحسانه

[3] თ. დუნდუა, გ. დუნდუა. ქართული ნუმიზმატიკის კატალოგი. IV ნაწილი. თბ. 2015, გვ. 16.



სურ. 1

მონეტის რეკონსტრუქცია

საინტერესოა, რომ აღნიშნულ მონეტაზე ქალაქ ზაგემის დამწერლობა, რომელიც სტანდარტულისგან საგრძნობლად განსხვავდება. იგი დაწერილია არა زگم ან گمز (აგრეთვე სახელის სპეციფიკური დამწერლობა), როგორც ეს თ. ქუთელიას აქვს აღწერილი,[4] არამედ როგორც ერთმანეთისგან დამოუკიდებლად ვერტიკალურად დაწერილი ასოები. ასო მიმ-ს (م) წაგრძელებული აქვს კუდი რომელზეც მოთავსებულია ასოები.



სურ. 2

ან შეიძლება მეორე მოსაზრებით, აღნიშნული ასო მიმ-ის წაგრძელება მივიჩნიოთ ალეფად (ا), ხოლო დამწერლობის სახე კი შემდეგნაირად كزا. თუმცა, პირველი ვარიანტი უფრო სარწმუნოდ მიგვაჩნია. უშუალოდ მონეტა ნასხის დამწერლობით არის შესრულებული, ხოლო ჰიჯრით თარიღი არ არის დატანილი.

საინტერესოა კიდევ ერთი ახალი მონეტა (სურ. 9), ნომინალით ერთი აბბასი, რომელსაც აგრეთვე ზემოთ ნახსენები, ზაგემის სახელის, სპეციფიკური დამწერლობა აქვს. ზარაფხანის სახელი - زگم გრაფემებით - „ზგმ“ (ზა-

[4] Т. С. Кутелия. Грузия и сефевидский Иран. Тбилиси 1979. გვ. 16-20.

გემ) დაწერილია შემდეგნაირად - گمز გრაფემებით „გმზ“. მონეტა დაზიანებულია და არ ახლავს მოჭრის თარიღი. მონეტის აღწერილობა:

წონა – 7,67გრ.

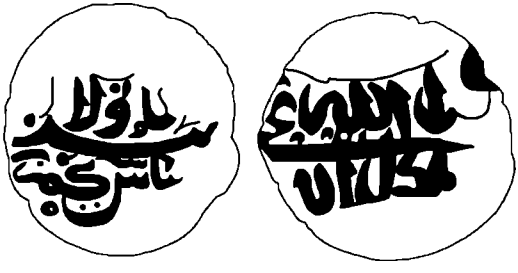
შუბლი: შიიტური რწმენის ფორმულა – არ არის ღმერთი გარდა ალლაჰისა, მუჰამმადი წინასწარმეტყველია ალლაჰისა, ალი თანაგამზრახია ალლაჰისა.

لا اله الا الله محمد نبى الله على ولى الله

ზურგი: ცენტრალური წარწერა - ქვეყნიერების მეფის მონა აბბასი, იჭედა ზაგემს.

شاه بنده ولايت عباس ضرب گمز

ვიძლევით მონეტის რეკონსტრუქციას:



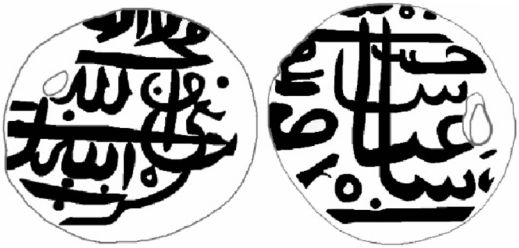
სურ. 3

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, თ.ქუთელიამ თავდაპირველად აღწერა ზაგემში მოჭრილი ვერცხლის მონეტების ორი ნომინალი (აბბასი და მუჰამმადი) თუმცა, ბოლო აღმოჩენებით, კახეთში სეფიანთა მონეტების ახალ ეგზემპლარებთან[5] ერთად, ახალი ნომინალებიც აღმოჩნდა.

მათ შორის ჩვენ მიერ აღწერილი ახალი სამონეტო ტიპის ახალი ნომინალი - ერთი შაჰი (სურ. 10), რომელიც ერთი აბბასს წარმოადგენს, მონეტის ლეგენდების მნიშვნელობა სურ. 7 და სურ. 8 მონეტის ინდეტურია.

[5] И. Пагава, С. Туркина. Новые данные о Чекапке Сефевидской монеты в царстве Кахети. Расмир: Восточная нумизматика. 1-я международная конференция. 29-31 июля 2011 г. ред. И. Пагава, В. Безпалько. Одесса: ТДМ. 2013, გვ. 105-112.

წონა 1,83 გრ. დიამეტრი 15 მმ. მონეტა გახვრეტილია, რაც ძველად საკმაოდ ხშირი მოვლენა იყო, განსაკუთრებით აღმოსავლეთში.[6] ვიძლევით რეკონსტრუქციას:



სურ. 4

დახვეწილი კალიგრაფიით არის შესრულებული კიდევ ერთი ახალი სამონეტო ტიპი (სურ. 11), ნომინალით - ერთი შაჰი. რომელსაც აგრეთვე არ გააჩნია თარიღი.

წონა- 1,98 გრ. დიამეტრი 15,3 მმ.

შუბლი: წრიულ ჩარჩოში მოთავსებულია შიიტური რწმენის ფორმულის ნაწილი

علی ولی الله

წრიული ჩარჩოს ირგვლივ რწმენის ფორმულის დანარჩენი ნაწილი

لا اله الا الله محمد نبی الله

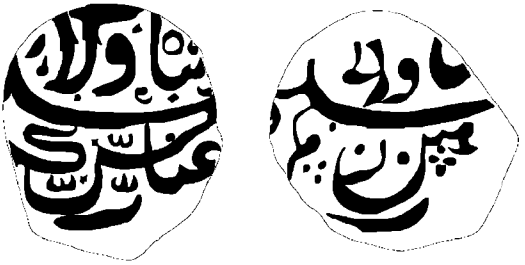
ზურგი: ცენტრალური ლეგენდა: ქვეყნიერების მეფის მონა აბბასი, იჭედა ზაგემს.

شاه بنده ولایت عباس ضرب زگم

ჩვენ მიერ ზემოთ აღწერილი მონეტები შესრულებული იყო სტანდარტული დამწერლობით, მაგრამ ხშირად შაჰ აბას I-ის სახელით მოჭრილი

[6] XVII-XVIII საუკუნეებში საქართველოს ტერიტორიაზე არა ერთი შემთხვევაა დაფიქსირებული ვერცხლის მონეტების, მათი მიმოქცევიდან ამოღების შემდეგ, საყოფაცხოვრებო ნივთებად გადაკეთების. მაგალითად, ჩვეულებრივ მოსართავებად, კულონებად, ღილებად, საყურეებად და ა.შ. რაც, განსაკუთრებით ხშირია დაბალი ნომინალის მქონე მონეტების შემთხვევაში.

მონეტები საკმაოდ უხეში სიქით არის დამზადებული, რის გამოც მონეტებზე ლეგენდები ცუდად არის დატანილი. ეს კარგად ჩანს ერთი შაჰის ნომინალის ახალ ქვეტიპებზეც. ვიძლევით რეკონსტრუქციას (სურ. 5):



სურ. 5

წონა - 1,73 გრ. დიამეტრი - 14,9 მმ. თარიღი არ იკითხება.

საყურადღებოა, რომ აღნიშნულ მონეტაზე დარტყმულია მხოლოდ ორი განსხვავებული ზურგის მხარე, ხოლო შიიტური რწმენის ფორმულა, რომელიც ჩვენ მიერ აქამდე განხილულ ყველა მონეტაზე გვხვდებოდა, საერთოდ ამოღებულია. აღნიშნული ცალი ნომინალით ერთი აბბასი ჯერ კიდევ მკვლევარ თ. ქუთელიას აქვს აღწერილი, მაგრამ მისი უფრო დაბალი ნომინალური ერთეული ერთი შაჰი (სურ. 12) აქამდე ცნობილი არ იყო.

აბას I-ის აღნიშნული ემისიებიდან ჩვენ მივაკვლიეთ კიდევ ერთი ახალ ქვეტიპს ნომინალებით ერთი აბბასი (სურ. 13), წონა – 7,4 გრ., დიამეტრი 24,7 მმ., აგრეთვე ნომინალით ერთი შაჰი (სურ. 14), წონა – 1,85გრ., დიამეტრი – 16,9მმ., რომელებიც გაცილებით უხეში სიქებით არის შესრულებული, მაგრამ ორივეს შერჩენილი აქვს მოჭრის თარიღი – 1011 წელი ჰიჯრით (=1602 წ.), რომელიც უმეტეს შემთხვევაში მონეტების ცუდი შენახულობის გამო არ იკითხება. მონეტაზე არსებული სხვა ლეგენდები სტანდარტულია და არ შეიცავს რაიმე სახის სიახლეს ან სახესხვაობას.

შაჰ აბას I-ის ლაშქრობების შემდეგ კახეთის სამეფოს ეკონომიკური აღმავლობა საგრძნობლად და დიდი ხნით დაქვეითდა. რა თქმა უნდა, კრიზისი შეეხო ქალაქ ზაგემსაც, რომელმაც დროთა განმავლობაში დაკარგა ეკონომიკურად მნიშვნელოვანი ქალაქის სტატუსი, დაკნინდა და გაუკაცრიელდა. თუმცა დიდი ხნის განმავლობაში ქ. ზაგემის სახელი ცნობილი იყო არამხო-

ლოდ აღმოსავლეთში არამედ ევროპაშიც კი. ჩვენთვის ცნობილ ყველაზე ადრეულ ოსმალურ ატლასზე ქ. ზაგემი კახეთის მთავარ ქალაქად არის დატანილი (სურ. 6).[7] მართალია, სამონეტო ემისიების გამოშვება სეფიანი მმართველების საზელით კახეთის ვასალობას ნიშნავდა, მაგრამ ეს დამოკიდებულება მაინც პირობითი იყო, რადგან მონეტები იჭრებოდა კახეთის მეფეების მიერ, რაც კარგად ჩანს ზაგემის სპილენძის ემისიებში, ხოლო ვერცხლის მონეტები ფართო მიმოქცევაში იმყოფებოდა კახეთის სამეფოს ფარგლებს გარეთაც.



სურ. 6

დასკვნის სახით შეიძლება ითქვას, რომ ზაგემის ზარაფხანაში გამოშვებული სამონეტო ემისიების კვლევა დღემდე აქტიურად მიმდინარეობს. ბევრი მონეტა ჯერ კიდევ აღმოსაჩენი, შესასწავლი და გამოსაქვეყნებელია. სამწუხაროდ არსებული ეგზემპლარების საგრძნობი რაოდენობა საკმაოდ დაზიანებულია, რის გამოც რთულდება აღნიშნული ცალების სრული გაშიფრვა და მათი ამა თუ იმ მართველისადმი მიკუთვნება.

[7] А. В. Акопян, Д. Л. Алексанян. Гянджиский клад и медний чекан кахеминсково царства. эптграфика востока. XXXI. Москва. 2015, გვ. 4-5.



სურ. 7



სურ. 8



სურ. 9



სურ. 10



სურ. 11



სურ. 12



სურ. 13



სურ. 14

Evgeni Chanishvili
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Georgia

David Alexanian
Member of Oriental Numismatic Society

THE NEW COINS OF ABBAS I FROM THE MINT OF ZAGEMI

Summary

From the 16th century another mint, Zagemi, started to operate in Georgia. Recent studies have shown that the mint left a rich monetary heritage, both in silver and copper emissions. Its new specimens are actively being published in many scholarly works, but a lot of new coins are yet to be studied. Our goal is only to describe the new specimens of the silver coinages of Abbas I and present their history.

The first coin in Zagemi was minted by the Persian Shah Tahmasp I. Since that time, the city started to circulate its own coins. The main source about that is shown from the works of Persian historian of Turkmen origin Iskandar Munshi, where he reports that Georgian kingdoms were conquered, and the kingdoms of Kakheti, Kartli and Meskheti minted coins in the name of their master (conqueror).

The first work about the coins of Kakheti kingdom (eastern Georgia) belongs to T. Kutelia, who perfectly describes the newly found silver Zagemi coins (and also the coins of Abbas I) and allocated the two main denominations – one abbasi (weighting ca. 7.76 g.-7,5 g.) and one muhammadi (weighting ca. 3.8g.).

The first new type of the coin which we want to describe is one abbasi (pic.7; pic.8) with no year of issue.

Av. Shia religious formula in four lines, where the word رسول (messenger) was changed by نبی (prophet).

– There is no God but Allah alone, Muhammad is the prophet of Allah, ‘Ali is the wali of Allah.

لا اله الا الله محمد نبی الله علی ولی الله

Rv. In the center Persian text – Slave of the king of purity, Abbas, struck at Zagemi.

بنده شاه و لایت عباس ضرب زگم

Around another Persian formula and the names of twelve Shia Imams.

The unique in that coin is the way how the name of Zagemi is depicted. All letters are written separately and placed on the elongated ending of the letter mim - م (pic. 2). The description of that word on Abbas I's coins by T. Kutelia, it was known as زگم or گمز.

Also new researches show that the coins in the name of Abbas I were struck in another denomination – one shahi (1/4 of abbasi). We found an almost identical coin to what we have described (pic. 7, pic. 8) above (one abbasi), but which is of shahi (pic.10) denomination (weight 1.98 g.).

Also, another new coin with shahi denomination (1.73 gr.) is interesting (pic. 12), as it also does not have the date of issue. Two different dies were used, while the Shia creed of faith was removed.

The last type (two coins), which we describe, are in two different denominations: one abbasi (pic.13) and one shahi (pic14). It is notable that both of them contain the minting date as 1011 AH. (= 1602) which is rare due to the bad condition of those coins.

As a conclusion, it could be said that Zagemi was the main strategic city in Kakheti kingdom, which is clearly shown on the Ottoman map (pic. 6). However, after the conquests of Abbas I, Kakheti kingdom weakened mainly due to the crisis in the capital Zagemi. The city gradually lost its economic importance and was later on deserted. But the huge heritage left by the Zagemi mint still has to be well researched.

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XIV
თბილისი. 2018

აპოლონ თაბუაშვილი
ასოცირებული პროფესორი, თსუ

XVI-XVIII საუკუნეების დასავლეთ საქართველოს ეკონომიკური ისტორის საკითხები (სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის ფასები და მისი გავლენა ყოფით ცხოვრებაზე)

XV საუკუნის ბოლო მეოთხედში ოსმალეთის სახელმწიფო სამეფო-სამთავროებად დაშლილ საქართველოს გაუმეზობლდა, როგორც სამხრეთ-დასავლეთიდან, ასევე, ჩრდილო-დასავლეთიდანაც. ოსმალეთის ხელში აღმოჩნდა ის გზები, რომლებიც დასავლეთისა და აღმოსავლეთის ქვეყნებს ერთმანეთთან აკავშირებდა. დიდი გეოგრაფიული აღმოჩენებისა და სხვა გარემოებების გათვალისწინებით აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ძველი სავაჭრო გზა თანდათან მოიშალა და დამყარდა კავშირ-ურთიერთობის ახალი სისტემა.[1] შედეგად საქართველო თითქმის მთლიანად მოწყდა ახალ საერთაშორისო სავაჭრო გზებს, რაც ქვეყნის ეკონომიკურ განვითარებაზე უარყოფითად აისახა.

ვინაიდან 1555 წლის ამასიის ზავის მიხედვით დასავლეთ საქართველოს სამეფო-სამთავროები ოსმალეთის, ხოლო აღმოსავლეთ საქართველო ირანის გავლენის ქვეშ მოექცა, დაირღვა ქვეყნის ორ ნაწილს შორის ეკონომიკური და სხვა სახის კავშირ-ურთიერთობები.

შავი და აზოვის ზღვების სანაპირო ქვეყნებთან ვაჭრობა ევროპელებს ამიერიდან მხოლოდ ოსმალთა მეშვეობით შეეძლოთ. ყველა გზა, რომლის საშუალებითაც დასავლეთ საქართველო საგარეო ვაჭრობას ახორციელებდა, ოსმალთა ხელში გადავიდა.[2] ამ პერიოდში ოსმალეთი სრულად აკონტროლებდა დასავლეთ საქართველოდან გამავალ გზებზე არსებულ საბაჟო სისტემას.

[1] ვ. გუჩუა. საქართველოს პოლიტიკური ვითარება XV-XVI სს. მიჯნაზე. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. IV. თბ. 1973, გვ. 87.

[2] ვ. გუჩუა. საქართველოს ეკონომიკური მდგომარეობა XVI-XVII საუკუნეებში. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. IV. თბ. 1973, გვ. 163-164.

საბაჟოებზე არსებულ ვითარებას კარგად ასახავს ჟან შარდენის ცნობები. ავტორი დეტალურად განიხილავს ერთ-ერთ მათგანს: „გონიოში არის საბაჟო, რომელიც ცნობილია თავისი სიმკაცრით". შარდენი საბაჟოს „ყაჩაღების ბუნაგს" უწოდებს.[3] იგი აღნიშნავს: „...ჩემგან წაიღეს ოცდაორი პისტოლი ოქროთი და ყველაფერი ის, რაც მოეწონათ იმ წვრილმანი ნივთებიდან, რომლებიც ჩანთაში მქონდა... მე ვუპასუხე, რომ... უსამართლოდ აიღო ბაჟი ჩემი ფულიდან, რადგან არც ვერცხლზე და არც ოქროზე ბაჟი არ არის დაწესებული. მან მიპასუხა, რომ მე ვცდები, რომ უსამართლოდ არ მომქცევია და გონიოში უგამონაკლისოდ ყველაფერზე ახდევინებენ ბაჟს...". შარდენს, მოგვიანებით, კიდევ გადაახდევინეს ასი დუკატი.[4] ასეთ პირობებში, ცხადია, დასავლეთ საქართველოს საგარეო ვაჭრობა სრულად დაექვემდებარა ოსმალეთის ინტერესებს და ადგილობრივი ვაჭრებისათვის დაიხურა საგარეო ბაზრები. პროცესმა საგრძნობლად დააქვეითა როგორც საგარეო ვაჭრობა, ასევე ქვეყნის შიგნით არსებული აღებ-მიცემობა. დასავლეთ საქართველოსათვის პირველადი მოთხოვნილების საქონლის მიწოდება ოსმალეთის პოლიტიკურ ნებაზე გახდა დამოკიდებული. მაგალითად, ხშირად იქმნებოდ მარილის დეფიციტი. იყო შემთხვევები, რომ ქართველი მეფე-მთავრები ხარკს იმ პირობით იხდიდნენ, თუ ოსმალები გემებით მარილს და სხვა პირველადი მოთხოვნილების ნივთებს შეიტანდნენ ქვეყანაში.[5]

ოსმალეთი დაინტერესებული იყო დასავლეთ საქართველოს ეკონომიკური დაუძლურებით, რათა მოსახლეობისთვის შემოსავლების მიღების უმთავრეს საშუალებად ტყვეებით ვაჭრობა ქცეულიყო. დასავლეთ საქართველოში ისედაც დაბალნაყოფიერი მიწები იყო, სადაც ფეოდალური ეპოქისათვის მთავარი პროდუქტი – ხორბალი – ნაკლებად მოჰყავდათ. ჩანს, ქვეყნის ამ ნაწილში მნიშვნელოვნად შემცირდა აღმოსავლეთ საქართველოდან ხორბალის და სხვა პროდუქციის შეზიდვა, ხოლო ადგილობრივი პროდუქცია თითქმის აღარ იყიდებოდა ქართლსა და კახეთში. პარალელურად, დასუსტდა დასავლეთ საქართველოს სავაჭრო ურთიერთობები ირანსა და მცირე აზიასთან.[6] მართალია, არქანჯელო ლამბერტი აღნიშნავს, რომ ქუთაისში ოსმალეთიდან, ქართლიდან და ირანიდან შედიან ვაჭრები, ასევე, ადგილობრივი ვაჭრებიც სტუმ-

[3] ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში. ფრანგულიდან თარგმნა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო მ. მგალობლიშვილმა. თბ. 1975, გვ. 261-262.

[4] ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში, გვ. 262-263.

[5] ვ. გუჩუა. საქართველოს პოლიტიკური რუკა XVI-XVII სს., გვ. 229; С. А. Белокуров. Материалы для русской истории. Москва. 1888, გვ. 323.

[6] ვ. გუჩუა. საქართველოს ეკონომიკური მდგომარეობა XVI-XVII საუკუნეებში, გვ. 163.

რობენ აღნიშნულ ქვეყნებს, თუმცა ავტორი ყურადღებას ამახვილებს იმერეთში შეტანილ საქონელზე და არა ექსპორტზე.[7] ზოგადად, წყაროებიდან ირკვევა, რომ ამ პერიოდში გარე სამყაროსთან და, განსაკუთრებით, აღმოსავლეთ საქართველოსთან, დასავლეთ საქართველოს სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობები ძალიან შეზღუდული იყო. ქვეყნის ორ ნაწილს შორის თუ რამდენად დარღვა კავშირ-ურთიერთობები, ამას ნათლად ასახავს შარდენის ცნობები – შარდენი სამეგრელოდან ქართლში გაემგზავრა არა უფრო მოკლე გზით, იმერეთზე გავლით, არამედ, გონიოსა და ახალციხის გავლით, სადაც წინასწარ იცოდა, რომ მოუწევდა „თავისი სიმკაცრით“ ცნობილი საბაჟოს გავლა.[8] ხოლო, როდესაც შარდენი თბილისიდან სამეგრელოში გამგზავრებას აპირებდა, მისი სიტყვებით: „გვეგონა ცხენებს ვერ ვიშოვიდით ქირით, რადგან სამეგრელოში არავის უნდოდა წამოსვლა. ბოლოს, როგორც იქნა, ფულის წყალობით, ორი გამყოლი ვიშოვეთ, რომელთაც აღვუთქვით, რომ ავუნაზღაურებდით ცხენებისა და ბარგი-ბარხანის საფასურს, თუ რაიმე ხიფათი შეგვექმნებოდა...“. ჩხარში მისვლის შემდეგ კი ქართველ გამყოლებს გზის გაგრძელებაზე კვლავ უარი განუცხადებიათ. საბოლოოდ, ერთ-ერთ გამყოლს წერილობითი საბუთი მოუთხოვია, სადაც ჩაუწერიათ, რომ მოგზაურობის დროს თუ გამყოლები ტყვედ ჩავარდებოდნენ, შარდენს უნდა გამოეხსნა ისინი, ხოლო სიკვდილის შემთხვევაში, მათი ცოლებისათვის ოთხმოცი-ოთხმოცი ეკიუ გადაეხადა.[9]

აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს შორის სავაჭრო ურთიერთობების შემცირებაზე მიუთითებს, ასევე, XVIII საუკუნის დასაწყისში ვახტანგის მიერ შედგენილი დასტურლამალი, რომელიც, სხვა მრავალ საკითხთან ერთად, თბილისში შეტანილი საქონლის საბაჟო გადასახადებსაც ეხება. ნიშანდობლივია, რომ დასტურლამალში ზოგიერთი პროდუქციის ადგილწარმომავლობაზეც არის მითითება. მაგალითად, აღნიშნულია: „თავრეზის ფარჩა“, „ურდვარის ფარჩა“, „გელაქნური“, „ჩვენის მოქალაქის (ანუ ქართლის ქალაქის მცხოვრები – ა. თ.) აბრეშუმი და ფარჩა“. რაც შეეხება დასავლეთ საქართველოდან შეტანილ პროდუქციას, ასეთი საერთოდ არ მოიხსენება, ბაჟი განსაზღვრულია მხოლოდ ტყვის შეყვანისათვის – „ქართველმან, თათარმან, სომეხმან, თუ რამაც რჯულმან იმერეთს, რომ ტყვე იყიდონ, ტყვის თავს მსყიდველს სამს მინალთუნს საბატონოდ გამოართმევენ. და თუ ქართლში გად-

[7] იხ.: არქანჯელო ლამბერტი. სამეგრელოს აღწერა. იტალიურით ნათარგმნი ალექსანდრე ჭყონიასი. ტფ. 1901, გვ. 14-15.

[8] ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში, გვ. 260-266.

[9] ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში, გვ. 277, 281.

მოიყვანა და აქ გაყიდა, ან აქაურმან ერთმანერთს მიყიდეს, სამს მინალთუნს მსყიდველი და სამს მინალთუნს გამსყიდველი ბატონს ვერ დააკლებს“.[10]

დასავლეთ საქართველოდან შეტანილი პროდუქცია არ ჩანს არც გორის საბაჟო გადასახადებში, სამაგიეროდ აქაც ვხვდებით „თავრიზის საპალნეს“ და „ურდრავის საპალნეს“.[11] ცხადია, რომ დასავლეთ საქართველოდან რომელიმე პროდუქტის დიდი რაოდენობით შეზიდვის შემთხვევაში ის აისახებოდა თბილისის ან გორის საბაჟო ტარიფებში.

საინტერესოა, აგრეთვე, 1736 წლის „ქალაქის ბაჟის, ყაფნისა და ციხის კარის შართლამა“. აქაც იკვეთება თბილისის საგარეო ვაჭრობის სურათი, საიდანაც ჩანს, რომ ინტენსიური ვაჭრობა წარმოებდა ირანის და ოსმალეთის ქალაქებთან („რაც მოქალაქემ განჯიდამ აბრეშუმი მოიტანოს აზრუმისაკენ წაიღოს.., ლილა თავრეზის.., ალვანს (sic) აბრეშუმზედ“ და სხვ.[12]). დასავლეთ საქართველოს პროდუქცია არც ამ შემთხვევაში არ არის აღნიშნული.

ერთი სიტყვით, XVII საუკუნესა და XVIII საუკუნის I ნახევარში სავაჭრო კავშირები დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს შორის ძალიან სუსტი ჩანს.

აღმოსავლეთ საქართველოსთან იძულებით კავშირის გაწყვეტის და ქვეყნის შიგნით მიმდინარე გაუთავებელი დაპირისპირებების ფონზე, ოსმალებმა რეალურად მიაღწიეს მიზანს – ქვეყნის ეკონომიკა უკიდურესად დასუსტდა. ამ პროცესს, თავის მხრივ, ხელს უწყობდა ირანის გაბატონება აღმოსავლეთ საქართველოში. დასავლეთ საქართველოს ეკონომიკური დასუსტების პირობებში „ტყვის სყიდვას“ ფართო გასაქანი მიეცა. როგორც ცნობილია, XVI-XVIII საუკუნეებში დასავლეთ საქართველოში ტყვეებით ვაჭრობამ საგანგაშო ხასიათი მიიღო, ოსმალეთის ბაზრები ყოველწლიურად მარაგდებოდა დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობით.

დასავლეთ საქართველოს ზოგად ეკონომიკურ მდგომარეობას ზედმიწევნით ზუსტად ასახავს არქანჯელო ლამბერტი. იგი აღნიშნავს: „კოლხიდა, რამდენადაც წინად იყო ცნობილი ძველთაგან, რომელთა ხშირი მსვლელობა ჰქონდათ ამ ქვეყანაში, იმდენად ჩვენს დროში უცნობია იტალიისათვის, რადგან ყოველივე მიმოსვლა და ვაჭრობა ამ ქვეყანასთან მოისპო. ამის მიზეზი ის არის, რომ ჩვენსა და კოლხიდას შუა ჩადგა ოსმალეთი, რომელმაც თავის

[10] ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. II. საერო საკანონმდებლო ძეგლები (X-XIX სს.). ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ. თბ. 1965, გვ. 284-286.
[11] ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. II, გვ. 287.
[12] ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. II, გვ. 393.

ბარბაროსობით და მტარვალობით ვაჭრებსა და ცნობის მოყვარეთა გზა შეუკრა ამ ქვეყნისაკენ და აქაურები გააუბედურა და მოუსპო მათ ყოველივე ის, რაც საზოგადოდ უცხო ქვეყნელებს იზიდავს და ულვივებს სურვილს სხვა ქვეყნების დათვალიერებისა და გაცნობისას".[13]

ზემოთ მოყვანილი ფაქტები ქართულ ისტორიოგრაფიისათვის კარგადაა ცნობილი. თუმცა, იმის დეტალურად გარკვევისათვის, თუ რა მასშტაბის უარყოფითი გავლენა ჰქონდა ოსმალეთის ეკონომიკურ პოლიტიკას დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის ყოფით ცხოვრებაზე, საინტერესოა XVI-XVIII საუკუნეებში სხვადასხვა პროდუქციის ფასების ოდენობის განსაზღვრა. ჩვენი აზრით, აღნიშნული მონაცემების წარმოჩენა უფრო ნათელ სურათს შეგვიქმნის იმდროინდელი დასავლეთ საქართველოს საერთო ეკონომიკური ვითარების შესახებ.

დასავლეთ საქართველოში წყაროებში დაფიქსირებულ ზოგიერთ პროდუქციის ფასზე ყურადღება გაამახვილა ს. კაკაბაძემ თავის ნაშრომში „ფულის გაძვირების და გაიაფების საკითხისათვის საქართველოში მე-13-17 საუკ." ს. კაკაბაძემ ყურადღება მიაქცია 1578 წლის ქუთაისის საყდრის ბეგარის გამოსავალ დავთარს, სადაც საგადასახადო „საკლავის" ფასად მითითებულია 12 თეთრი. ავტორი აღნიშნავს, რომ 12 თეთრის საკლავი უმეტეს შემთხვევაშია მოხსენებული, ხოლო 6, 20 და 24 თეთრის საკლავი იშვიათად. შესაბამისად, საკლავის საბაზრო ფასად 12 თეთრი უნდა ვიგულისხმოთ.[14]

მართლაც, თუ ჩვენ გადავხედავთ XVI საუკუნის მიწურულის დასავლეთ საქართველოს საგადასახადო დავთრებს, უმეტესად აღნიშნულია „საკლავი თორმეტის თეთრის".[15] ს. კაკაბაძე, ასევე, აღნიშნავს, რომ „თეთრი ამ დროს შეიცავდა ოსმალური ასპრის ზომის მიხედვით 0,9 დანგ ვერცხლს, საკლავის ფასი მაშასადამე უდრიდა 10,8 დანგ ვერცხლს".

ამჯერად „საკლავის" მოცემულ ფასს უფრო დეტალურად განვიხილავთ: დავთრებში მოხსენიებულ თეთრში, როგორც ამას ს. კაკაბაძეც აღნიშნავდა,

---

[13] არქანჯელო ლამბერტი. სამეგრელოს აღწერა, გვ. 3.

[14] ს. კაკაბაძე. ფულის გაძვირების და გაიაფების საკითხისათვის საქართველოში მე-13-17 საუკ. „საისტორიო მოამბე". წ. I. ტფ. 1925, გვ. 46. ს. კაკაბაძე, ასევე, ეხება წყაროებში დაფიქსირებულ სხვადასხვა საქონლის ფასებს და ხაზს უსვამს სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის დაბალ ფასს, რასაც „ფულის გაძვირებას" უწოდებს. ზოგადად, პროდუქციაზე ფასების ზრდას, შესაბამისად, „ფულის გაიაფებად" მიიჩნევს. იხ.: ს. კაკაბაძე. ფულის გაძვირების და გაიაფების საკითხისათვის საქართველოში.., გვ. 36-50.

[15] იხ.: ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. III. საეკლესიო საკანონმდებლო ძეგლები (XI-XIX სს.). ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ. თბ. 1970, გვ. 279-380.

ცხადია, იგულისხმებოდა იმერეთის მეფეების მოჭრილი მონეტები. ბაგრატ იმერეთის მეფის (1510-1565 წწ.) ვერცხლის მონეტა იწონის 0,63 გრამს, ხოლო გიორგი II-ის (1565-1585 წწ.) მონეტების პირველი ტიპი – 0,62 გრამს (არსებობს 1,44 გრამიანი ცალი, რომელიც ორმაგი ნომინალი უნდა იყოს), მეორე ტიპი – 0,75-0,79 გრამს, ხოლო, მესამე ტიპი – 0,82 გრამს.[16]

როგორც ვხედავთ, აღნიშნულ ეპოქაში მოჭრილი ქართული მონეტები იწონიდა 0,62 გრამიდან 0,82 გრამამდე, საშუალოდ – დაახლ. 0,70 გრამს. 12 თეთრად შეფასებული „საკლავის“ ფასი ყოფილა დაახლ. 8,5 გრამი ვერცხლი.

ს. კაკაბაძემ ყურადღება მიაქცია იმ ფაქტსაც, რომ 1549 წელს საგადასახადო „საკლავის“ ღირებულებად 20 და 15 თეთრია ნაჩვენები.[17] მართლაც, დასავლეთ საქართველოს საგადასახადო საბუთში აღნიშნულია: „მართებს... სალოქაას ორი საკლავი ოც-ოცი თეთრისა... მართებს ივანე ხუცესსა უღურელისძესა სალიმონოთ ხუთი ზუთხი, ორი საკლავი ოც-და-ათის თეთრისა“.[18]

აღნიშნული ცნობის მიხედვით, 1549 წელს „საკლავის“ ფასი ყოფილა 10,5-14 გრამი ვერცხლი, საშუალოდ – 12 გრამი. შესაბამისად, 1549 წლიდან 1578 წლამდე „საკლავის“ ფასი დაახლ. 30%-ით გაიაფებულა.[19]

საინტერესოა ს. კაკაბაძისავე დაკვირვება XVIII საუკუნის დასაწყისში საგადასახადო „საკლავის“ ფასის შესახებ. ავტორი აღნიშნავს: „1705 წ. აფხაზეთის კათალიკოზი გრიგოლი სწერს, რომ ოთხ საეკლესიო გლეხს „ოთხ-ოთხი ღორი ემართათ, ერთი დიდი და სამი მომცროანი. აწე ის სამი საკლავი ამოგვიწერია და მისი სანთელი დაგვიც, თვითო შამახური“... ხოლო იგივე კათალიკოზი გრიგოლი 1712 წ. აწესებს მარჩილის თავს მის სამაგიეროდ შამახურის გარდახდას“. ავტორის აზრით, 1705-1712 წლებისათვის „საკლავი“ მარჩილი ღირდა. შეაბამისად, მის ფასი წინა პერიოდის ფასთან შედარებით გაზრდილა 2,6-ჯერ. ანუ, როგორც ს. კაკაბაძე მიიჩნევს, ფული გაიაფებულა 2,6-ჯერ.[20]

XVIII საუკუნის დასაწყისში საგადასახადო „საკლავის“ ფასის განსაზღვრისათვის მეტად საინტერესოა ს. კაკაბაძის დაკვირვება, მაგრამ, ჩვენი აზ-

[16] ქართული ნუმიზმატიკის კატალოგი. III ნაწილი. ავტორები: თ. დუნდუა, გ. დუნდუა. შემდგენლები: ა. ბოშიშვილი, ა. თაბუაშვილი, ლ. თავაძე, ა. ჩიქობავა, ე. ავდალიანი. თბ. 2015, გვ. 153-156.

[17] ს. კაკაბაძე. ფულის გაძვირების და გაიაფების საკითხისათვის საქართველოში.., გვ. 46.

[18] ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა. შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თ. ჟორდანიას მიერ. წ. II. ტფ. 1897, გვ. 389.

[19] ს. კაკაბაძე აღნიშნავს, რომ ფული გაძვირებულა სულ ცოტა 20%-ით. იხ.: ს. კაკაბაძე. ფულის გაძვირების და გაიაფების საკითხისათვის საქართველოში.., გვ. 46-47.

[20] ს. კაკაბაძე. ფულის გაძვირების და გაიაფების საკითხისათვის საქართველოში.., გვ. 46.

რით, ავტორმა კონტექსტი არასწორად გაიგო. კერძოდ, კათალიკოსი გრიგოლი 1705 წლის 25 ივნისის შეწირულობის წიგნში აღნიშნავს: „...ეს ოთხი გლეხი გამოვართვით და თქვენთვის შემოგვიწირავს. აწ ამ გლეხებს ოთხ-ოთხი ღორი ემართათ – ერთი დიდი და სამი მომცროანი. აწე ის სამი საკლავი ამოგვიწერია და მისი სანთელი დაგვიც, თვითო შამახური ჩვენის ცოდვილის სულის საოხად“.[21] როგორც ვხედავთ, „სამი მომცროიანი“ ღორის ნაცვლად დაწესებულია ერთი „შამახური“ სანთელი. თუ „სამი მომცროიანი“ ღორის ნაცვლად კათალიკოსი დააწესებდა 3 „შამახურს“, მაშინ აღნიშნავდა, არა „მისი სანთელი დაგვიც, თვითო შამახური“, არამედ, „მისი სანთელი დაგვიც, სამ-სამი შამახური“, ისევე როგორც ღორის შემთხვევაში გარკვევით განმარტავს: „ამ გლეხებს ოთხ-ოთხი ღორი ემართათო“. ერთი სიტყვით, კათალიკოსს სამი „საკლავის“ ნაცვლად ერთი „შამახური“ დაუწესებია. 1712 წლის კათალიკოს გრიგოლის შეწირულობის წიგნშიც, სადაც მარჩილის თავს „შამახურია“ დაწესებული, ვხვდებით საბეგრო „საკლავის“ ნაცვლად „შამახურის“ დაწესების სხვადასხვა ფაქტს. ერთ შემთხვევაში აღნიშნულია: „სამს საკლავში ორ-ორი შამახური სანთელი დავადევით“, სხვა ადგილას კი – „სხვას ბეგარას გარდაის ერთი საკლავი და მისი ქათმები ემართა. მის მაგიერად ერთი შამახური სანთელი დაგვიც“; „სხვა ბეგარას გარეთ ორი საკლავი ემართა; მის მაგიერედ შამახურ ნახევარი სანთელი დავადევით“. შემდეგ ჩამოთვლილია კომლები, რომლელთაც თითო „შამახური“ უნდა გადაეხადათ ყველანაირი ბეგარის სანაცვლოდ.[22] როგორც ვხედავთ, „შამახური“ ერთი „საკლავის“ ეკვივლენტური არ იყო. ყველა შემთხვევაში „შამახური“ წესდებოდა ერთ „საკლავზე“ მეტი გადასახადის სანაცვლოდ.

რაც შეეხება მარჩილს, იგი სამი აბაზისაგან შედგებოდა, აბაზი კი იწონიდა 7,5 გრამს.[23] შესაბამისად, მარჩილის საერთო წონა იყო 22,5 გრამი ვერცხლი. თუ გავითვალისწინებთ სამი მომცრო „საკლავის“ ნაცვლად „შამახურის“ დაწესების ფაქტს, ერთი მომცრო „საკლავის“ ფასი XVIII საუკუნის I მეოთხედის დასავლეთ საქართველოში ყოფილა 7,5 გრამი ვერცხლი. ხოლო, იმ მოცემულობის გათვალისწინებით, როდესაც სამი „საკლავის“ ნაცვლად ორი „შამახური“ იქნა დაწესებული, ერთეულის ფასი გამოდის 15 გრამი ვერცხლი.

[21] ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. III, გვ. 641.

[22] ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. III, გვ. 671-672.

[23] ქართული ნუმიზმატიკის კატალოგი. IV ნაწილი. ავტორები: თ. დუნდუა, გ. დუნდუა. შემდგენლები: ა. ბოშიშვილი, ა. თაბუაშვილი, ლ. თავაძე, ნ. ფიფია, ა. ჩიქობავა, ე. ავდალიანი. თბ. 2015, გვ. 8.

„საკლავის“ ღირებულება დაახლ. 16,5 გრამი ვერცხლი გამოდის იმ შემთხვევის გათვალისწინებით, როდესაც ორი საკლავის ნაცვლად 1,5 „შამახური“ დაწესდა. ფასთა სხვაობა გამოწვეული უნდა იყოს „საკლავის“ მოცულობით – სრულფასოვანი, შედარებით დიდი „საკლავი“ გაცილებით ძვირი ღირდა.

ერთი სიტყვით, XVIII საუკუნის I მეოთხედში მომცრო საგადასახადო „საკლავის“ ფასი ყოფილა 7,5 გრამი ვერცხლი, ხოლო სრულფასოვანი თუ კიდევ უფრო დიდი „საკლავის“ ღირებულება – დაახლ. 15 გრ. ვერცხლი. აღნიშნული მონაცემებით ირკვევა, რომ საგადასახადო „საკლავის“ ღირებულება XVI საუკუნის ბოლო მეოთხედსა და XVIII საუკუნის დასაწყისში დაახლოებით თანაბარი იყო. XVIII საუკუნის დასაწყისში გვაქვს მხოლოდ მცირე ოდენობით ფასის ზრდა, რომელიც უახლოვდება 1549 წლის ფასს. როგორც ვხედავთ, აღნიშნული პროდუქციის ფასი XVI საუკუნის II ნახევართან შედარებით XVIII საუკუნის დასაწყისში 2,6-ჯერ არ გაზდრილა და მხოლოდ ფასების მცირე ზრდასთან უნდა გვქონდეს საქმე.

მიღებული მონაცემების საფუძველზე შემდეგი დასკვნის გამოტანა შეიძლება: XVI საუკუნის შუა ხანებთან შედარებით, ამავე საუკუნის ბოლო მეოთხედსა და XVII საუკუნეში დასავლეთ საქართველოში ადგილობრივი სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის ფასები დაახლოებით 30%-ით შემცირდა, ხოლო XVIII საუკუნის I მეოთხედში კვლავ მცირედით გაიზარდა და, დაახლოებით, XVI საუკუნის შუა ხანების დონეზე იყო. ერთი სატყვით, განსახილველ პერიოდში ადგილობრივ სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის ფასებთან მიმართებით მკვეთრი ინფლაცია არ ჩანს, რაც ლოგიკურია, რადგან დასავლეთ საქართველოს ეკონომიკური გარემო აღნიშნულ საუნუნეებში არ შეცვლილა.

საგადასახადო დავთრებიდან არ ჩანს, თუ რეალურად რას წარმოადგენდა „საკლავი“. ზემოთ მოტანილი კათალიკოს გრიგოლის 1705 წლის შეწირულობის წიგნის მიხედვით, „საკლავად“ მიჩნეულია მომცრო ღორი. დავთრებში „საკლავის“ ნაცვლად ხშირად ვხვდებით ღორით ან ძროხით დაბეგვრის ფაქტებს, რაც გვავარაუდებინებს, რომ „საკლავში“ შედარებით მცირე ზომის ეს შინაური ცხოველები უნდა იგულისხმებოდეს. საინტერესოა ის ფაქტიც, რომ გადასახადების ჩამონათვალში „საკლავთან“ ერთად ვხვდებით ძროხას (მაგ., XVI საუკუნის მიწურული ოცხანის საკათალიკოსო გლეხების ბეგარის ნუსხაში აღნიშნულია: „თავართქილაძეს ორსავე განაყოფსა, ერთი ზროხა, სამი საკლავი..., ციცუნაშვილსა ერთი ზროხა, სამი საკლავი..., [მართებს] მა-

ხარას მეფარიშვილსა ერთი ზროხა, ერთი საკლავი...“[24]), ქათამს („საკლავი ერთი თორმეტის თეთრისა, ქათამი სამი...“[25]), გოჭს („მართებს როკითს ვახტანგისაშვილსა... საკლავი ერთი, გოჭი ერთი...“[26]), რაც გამორიცხავს, რომ „საკლავში“ იგულისხმებოდეს რომელიმე მათგანი. იმავე დავთრებში ცალკეა აღნიშნული ცხვრის გადახდის შემთხვევები[27], რაც ასევე გამორიცხავს „საკლავში“ ცხვრის გაიგივებას. შესაბამისად, „საკლავი“ უნდა იყოს შედარებით მცირე წონის ღორი ან მოზრდილი ხბო, რომლის საშუალო ფასი XVI საუკუნის შუა ხანებიდან XVIII საუკუნის I მეოთხედის ჩათვლით ყოფილა 8,5-15 გრამი ვერცხლი, ხოლო მომცრო „საკლავის“ – 7,5 გრამი ვერცხლი.

ს. კაკაბაძემ, ასევე, ყურადღება გაამახვილა ცხვრის ფასზე, რომელიც დაფიქსირებულია იმერეთის მეფე გიორგი II-ის 1573 წლის შეწირულობის წიგნში. დოკუმენტში აღნიშნულია: „...ამ აღაპზედან დაიხარჯებოდეს ორი ცხვარი ათათის თეთრისა და წელიწადშიგან საკამეელი ათი თეთრისა...“.[28]

როგორც აღინიშნა, ამ პერიოდში იმერეთის მეფეების მოჭრილი მონეტები საშუალოდ იწონიდა 0,7 გრამ ვერცხლს. შესაბამისად, 10 თეთრად შეფასებული ცხვარის ღირებულება ყოფილა 7 გრამი ვერცხლი.

როგორც ზემოთ ვნახეთ, XVI საუკუნის შუა ხანებიდან XVIII საუკუნის I მეოთხედამდე სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის ფასების მკვეთრი რყევა არ ჩანს. აქედან გამომდინარე, უნდა ვივარაუდოთ, რომ ცხვრის ფასი აღნიშნულ საუკუნეებში 7-8 გრამი ვერცხლის ფარგლებში იქნებოდა.

საინტერესოა დასავლეთ საქართველოში ცხვრის ღირებულება შევადაროთ ოსმალეთში არსებულ ფასებს. ზოგადად, ოსმალეთში XVI საუკუნის ბოლო მეოთხედსა და XVII საუკუნეში პროდუქციის ფასები მნიშვნელოვნად გაიზარდა. XVI საუკუნის II ნახევარში ოსმალეთში ცხვარი ღირდა 70-80 ახჩა.[29] სელიმ II-ის (1566-1574 წწ.) მოჭრილი ახჩის წონითი მაჩვენებლები მერყეობდა 0,61-0,80 გრამებს შორის, ანუ საშუალოდ 0,70 გრამს იწონიდა.[30] აქედან გამომდინარე, 70-80 ახჩა იწონიდა დაახლ. 49-55 გრამ ვერცხლს. 1596

[24] ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. III, გვ. 380.
[25] ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. III, გვ. 284.
[26] ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. III, გვ. 299.
[27] ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. III, გვ. 307-308.
[28] ს. კაკაბაძე. დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები. წ. I. ტფ. 1921, გვ. 30.
[29] А. Д. Новичев. История Турции. Том 1. Эпоха фсодализма (XI-XVIII вв.). Лсниград. 1963, გვ. 122.
[30] მ. ანთაძე. საქართველოსა და თურქეთის ურთიერთობა XV-XVIII საუკუნეებში ნუმიზმატიკური მასალის მიხედვით. თბ. 1982, გვ. 39.

წელს ცხვრის ფასი ოსმალეთში გაიზარდა 80-100 ახჩამდე, ხოლო 1606-1608 წლებში – 300-400 ახჩამდე.[31] 1600-1612 წლებში ახჩა იწონიდა 0,32 გრამს.[32] შესაბამისად, ცხვრის ფასი გაზრდილა 96-128 გრამ ვერცხლამდე.

როგორც ვხედავთ, იმერეთში, ოსმალეთში დაფიქსირებულ ფასებთან შედარებით, ცხვარი დაახლ. 7-ჯერ, ხოლო რიგ შემთხვევებში 18-ჯერ იაფი ღირდა. სხვადასხვა მონაცემიდან ირკვევა, რომ ოსმალეთის აღმოსავლეთის რეგიონებში პროდუქციის ფასები შედარებით ნაკლები იყო,[33] მაგრამ დასავლეთ საქართველოში დაფიქსირებულ ფასებთან შედარებით განსხვავება მაინც დიდი ჩანს.

ჩვენ არ მოგვეპოვება განსახილველი ეპოქის დასავლეთ საქართველოში პირდაპირი ცნობები ძროხის, ცხენის და სხვა შინაური ცხოველების ფასების შესახებ, თუმცა მეტად საგულისხმო ინფორმაციას გვაწვდიან ამ ეპოქაში საქართველოში მყოფი კათოლიკე მისიონერები. იტალიელი თეატინელი მისიონერი დონ ჯუზეპე ჯუდიჩე, რომელიც სამეგრელოში იმყოფებოდა 1633-1643 წლებში, აღნიშნავს: „ყიდვა-გაყიდვა გაცვლის გზით წარმოებს, მაგრამ ესეც იშვიათად ხდება, რადგან თითოეული არსებობის საშუალებას იმაში პოულობს, რომ ჰყავთ შინაური საქონელი, აქვთ მეურნეობა ანდა ჰყავთ ყმები. ერთი თხა რვა ან ცხრა დედალი ღირს, ცხვარი – ორი თხა, ძროხა – სამი ცხვარი, ხოლო ცხენი – ორი ან სამი ძროხა“.[34]

XVII საუკუნეში საქართველოში მყოფი დონ კრისტოფორო დე კასტელი დაახლოებით ანალოგიურ ცნობას გვაწვდის სხვადასხვა პროდუქციის ფასების შესახებ – „კოლხეთში არავითარი აღებ-იცემობა ან ფულით სავაჭრო ურთიერთობა არ არსებობს, სახელოსნო-დუქნები ანუ სავაჭრო ადგილები კი აქვთ. ქვეყნის შიგნით ფული ხმარებაში არაა... ან გარედან შემოდის ტანსაცმელსა და ავეჯეულობა-ხორბლეულობასთან ერთად, ან მონად გაყიდულ კოლხელ ყმებში მაჰმადიანი მოვაჭრეები აძლევენ ვერცხლის ლარნაკს, ოქროსა და მისთანას. თავიანთ მთავარს ყმები აძლევენ საჭირო საქონელს: ხარსა და ცხენს. საქონლით ასე ვაჭრობენ: მაგალითად, ერთი ქათამი (დედა-

[31] А. Д. Новичев. История Турции. Том 1. Эпоха феодализма (XI-XVIII вв.), გვ. 122.

[32] An economic and social history of the Ottoman empire. Edited by Halil Inalcik with Donald Quataert. Volume 2. 1600-1914. Cambridge. 1994, გვ. 963.

[33] ვ. სვანიძე. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს სოფლის მეურნეობა XVI საუკუნეში. თბ. 1984, გვ. 86.

[34] დონ ჯუზეპე ჯუდიჩე მილანელი. რელაცია საქართველოზე (XVII საუკუნე). იტალიური ტექსტი თარგმნეს, შესავალი და შენიშვნები დაურთეს მურმან პაპაშვილმა და ზურაბ გამეზარდაშვილმა. თბ. 2014, გვ. 18.

ლი) ღირს ერთი გირვანქა (ლიერი) მარილი... ცხვარი – თხაზე იცვლება, ერთი ხარი – სამ ვერძზე, ცხენი – სამ ხარზე".[35]

რადგან ჩვენ ვიცით, რომ აღნიშნულ ეპოქაში ცხვარი ღირდა 7 გრამი ვერცხლი, ჯუდიჩეს მოტანილი ფასთა სისტემის მიხედვით, ძროხის ღირებულება ყოფილა 3 ცხვარი, ანუ 21 გრამი ვერცხლი, ხოლო ცხენის ფასად თუ მივიჩნევთ სამ ძროხას, მისი ღირებულება გამოდის დაახლ. 65 გრამი ვერცხლი.

თუ გავიხსენებთ, რომ „საკლავი" (ანუ მოზრდილი ხბო თუ მომცრო ღორი) დაახლ. 8,5 გრამი ვერცხლი ღირდა, ლოგიკურად ძროხა მასზე ძვირი უნდა ყოფილიყო. მართლაც, ჯუდიჩეს ცნობის მიხედვით, ძროხა „საკლავზე" დაახლოებით 2,5-ჯერ ძვირად ფასობდა, რაც მონაცემის სისწორეზე მეტყველებს.

კასტელის ცნობით კი ხარის ღირებულება სამ ვერძის ტოლფასია. თუ ვერძში ვიგულისხმებთ გამორჩეულ დიდ ცხვარს და მის ფასად მივიჩნევთ დაახლ. 14-15 გრამ ვერცხლს, ხარის ვერცხლში გამოხატული ღირებულება იქნება საშუალოდ 42-45 გრამი.

ზოგადად, შუა საუკუნეებში საქართველოშიც და მეზობელ ქვეყნებშიც ხარი ძროხაზე ორჯერ ძვირი ღირდა, შესაბამისად, სრულ შესატყვისობაში მოდის მოცემული ღირებულებები.

კასტელის გადმოცემით კი ცხენი, რომელიც 3 ხარში იცვლებოდა, ფასობდა დაახლ. 125-135 გრამ ვერცხლად. როგორც აღინიშნა, კასტელის ცნობისაგან განსხვავებით, ჯუდიჩეს მიხედვით, ცხენის განსხვავებულ ფასს ვიღებთ (65 გრამ ვერცხლს), რაც გამოწვეული უნდა იყოს ზოგადად ცხენის არათანაბარი ფასებით – სხვადასხვა ღირსების ცხენის ღირებულება დიდად განსხვავებული იყო, შესაბამისად, ალოგიკური არაფერია იმაში, რომ ცხენის საშუალო ფასი ორმა ავტორმა განსხვავებულად წარმოგვიდგინა.

ისევე როგორც ცხვრის ფასის შემთხვევაში, დასავლეთ საქართველოში ძროხის ფასიც დიდად ჩამორჩებოდა არა მარტო ოსმალეთში არსებულ ფასებს, არამედ მეზობელ ქართლის ფასსაც. XVIII საუკუნის დასაწყისში ვახტანგის სამართლის წიგნიდან ვიგებთ, რომ ქართლში ძროხის ფასი იყო 2 მინალთუნი[36] (10 აბაზი), ანუ 75 გრამი ვერცხლი. როგორც ვხედავთ, დასავლეთ საქართველოში, აღმოსავლეთ საქართველოსთან შედარებით, ძროხა სულ მცირე 3-ჯერ უფრო იაფი ღირდა.

[35] დონ კრისტოფორო დე კასტელი. ცნობები და ალბომი საქართველოს შესახებ. ტექსტი გაშიფრა, თარგმნა, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო ბეჟან გიორგაძემ. თბ. 1976, გვ. 54.

[36] ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. I. ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებული. ტექსტები გამოსცა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ. თბ. 1963, გვ. 486.

რაც შეეხება ხარს, როგორც აღინიშნა, ხარი ზოგადად ძროხაზე ორჯერ ძვირი ღირდა, შესაბამისად, XVIII საუკუნის I მეოთხედში ქართლში ხარის ფასი იყო 4 მინალთუნი, ანუ 150 გრამი ვერცხლი. დასავლეთ საქართველოში კი ხარის ფასი ყოფილა დაახლ. 45 გრამი ვერცხლი. სხვაობა ამ შემთხვევაშიც სამჯერადია.

სრულყოფილად რომ გავიაზროთ დასავლეთ საქართველოში ადგილობრივი სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის ფასების სიმცირე, უნდა გავითვალისწინოთ ის გარემოება, რომ თავად ქართლშიც, მეზობელ ქვეყნებთან შედარებით, ხორბალი და სხვა სასოფლო-სამეურნეო პროდუქცია საკმაოდ იაფი ყოფილა.[37]

შეგვიძლია, ზოგადად, თვალი გავადევნოთ სხვადასხვა ეპოქაში ხარის ფასს. „ნიკორწმინდელის დაწერილის“ მიხედვით, XI საუკუნის II ნახევარში რაჭის რეგიონში ერთი ხარის მიახლოებითი ფასი იყო 2 დრაჰკანი კონსტანტინატი,[38] რომელიც, ჩვენი გათვლით, დაახლ. 70 გრამი ვერცხლის ტოლფასია.[39] მოცემული ფასი ეხება მთიან რეგიონს, რომელიც, გეოგრაფიული მდებარეობიდან გამომდინარე, მეცხოველეობის ზონად უნდა ჩაითვალოს. შესაბამისად, ბარის რაიონებში მისი ფასი უფრო მაღალი იქნებოდა.

ხარის ფასი დაფიქსირებულია ათონის აღაპებშიც, სადაც აღნიშნულია: „სჳმეონ ჭყონდიდელის გაზრდილმა ნიკოლოზმა „მოსცნა ეკლესიასა ჩუენსა... უღელნი ჴარნი, ნასყიდნი პერპერად ზ (7)“.[40] აღაპი თარიღდება 1183 წლით.[41] როგორც ვხედავთ, უღელი ხარი ფასი ყოფილა 7 პერპერა, ხოლო, ერთი ხარის – 3,5 პერპერა. რთულია იმის გარკვევა, ათონის აღაპებში მოცემული ცნობა ეხება საქართველოს რეალობას თუ ბიზანტიაში არსებულ ფასს, თუმცა, ზოგად ინფორმაციას მაინც გვაწვდის იმდროინდელი ხარის ფასის შესახებ. აღსანიშნავია ის ფაქტიც, რომ სირიაში XI საუკუნეში კამეჩის ფასი 2-3 ოქროს დინარი ყოფილა.[42] ზემოთ თქმულიდან გამომდინარე,

[37] ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში, გვ. 296.

[38] „ნიკორწმინდელის დაწერილის“ მიხედვით, ყანა, რომელიც საშუალოდ 2 დრაჰკანი კონსტანტინატი ღირდა, ასევე, იყიდებოდა 1 ხარის სანაცვლოდ. იხ.: დაწერილი ნიკოლაოს წმიდის წინამძღვრისა. ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი. I. შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს თ. ენუქიძემ, ვ. სილოგავამ, ნ. შოშიაშვილმა. თბ. 1984, გვ. 42.

[39] იხ.: ა. თაბუაშვილი. ხორბლის ფასი ფეოდალური ეპოქის საქართველოში. ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. ტ. XIII. თბ. 2018, გვ. 172-176.

[40] ე. მეტრეველი. ათონის ქართველთა მონასტრის სააღაპე წიგნი. თბ. 1998, გვ. 174.

[41] ე. მეტრეველი. ათონის ქართველთა მონასტრის სააღაპე წიგნი, გვ. 241.

[42] C. Morrisson, Jean-Claude Cheynet. Prices and Wages in the Byzantine World. The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century. Ed. by A. E. Laiou. Washington. 2002, გვ. 839.

ცხადია, რომ ამ პერიოდში ხარის ფასი 2-3, მაქსიმუმ 3,5 ოქროს მონეტად (პერპერა ან დინარი) ფასობდა.

აკად. ივანე ჯავახიშვილი აღნიშნავს, რომ XII საუკუნეში ოქროს მონეტისა და ვერცხლის შეფარდება იყო 1:13. ამ შემთხვევაში იგულისხმება ოქროს მონეტის 3 გრამიან ვერცხლის მონეტასთან შეფარდება. შესაბამასად, XI-XII საუკუნეში ხარის ფასი გამოდის 78-117 გრამი (3,5 პერპერას შემთხვევაში – 135 გრამი), საშუალოდ – დაახლ. 100 გრამი ვერცხლი.

დასავლეთ საქართველოში, კერძოდ სვანეთში, შედგენილ ერთ-ერთ საბუთში „ასისა თეთრისა ჴარი“ მოიხსენება.[43] საბუთის გაცემის წელი უცნობია, თუმცა ზოგადად XIV საუკუნის I ნახევრით თარიღდება. XIV საუკუნეში დასავლეთ საქართველოში მიმოქცევაში იყო კირმანეული თეთრი. აღნიშნული მონეტის ყველაზე მცირე ნომინალი 1 გრამს აჭარბებდა, ხოლო უმეტესად 1,5-2 გრამიანი ნომინალები იჭრებოდა.[44] XIV საუკუნის საბუთში დაფიქსირებული ხარის ფასი, იმ პერიოდში მოჭრილ ყველაზე მცირე ნომინალებით რომ დავიანგარიშოთ, სულ ცოტა 100 გრამ, საშუალოდ კი 150 გრამ, ვერცხლს უდრიდა.

საბოლოოდ უნდა აღინიშნოს, რომ XI–XIV საუკუნეებში ხარის საშუალო ფასი 100 გრამ ვერცხლზე მეტი იყო, რაც მინიმუმ ორჯერ აღემატებოდა XVI საუკუნის ბოლოსა და XVII საუკუნეში დასავლეთ საქართველოში არსებულ ფასს. როგორც აღინიშნა, მოცემული ფასი, თავის მხრივ, სამჯერ უფრო დაბალი იყო, ვიდრე თანადროულ (XVII-XVIII საუკუნის დასაწყისის) აღმოსავლეთ საქართველოში დაფიქსირებული ფასია.

აქვე მოვიყვანთ ცნობებს ცხენის ფასის შესახებ. ჯუდიჩეს და კასტელის ცნობების თანახმად, დასავლეთ საქართველოში ცხენის საშუალო ღირებულება ყოფილა 65-135 გრამი ვერცხლი. ცხადია, აქ მოტანილია საშუალო ღირსების მქონე ცხენის ფასი. შუა საუკუნეებში ცხენი საკმაოდ ძვირად ფასობდა. ზოგიერთი ცხენის ფასი ძალიან მაღალი იყო. საშუალო ღირსების ცხენი კი შედარებით იაფი ღირდა. „ნიკორწმინდელის დაწერილიდან“ ჩანს, რომ კარგი ცხენი ვენახსა და ყანაში იცვლებოდა,[45] რაც მის მაღალ ფასზე მეტყველებს. 1247-1250 წლებში შედგენილ „გრიგოლ სურამელის დაწერილ-

[43] დაწერილი ვაჟისა ვახდაგიანისა ივანე სიტიელისადმი. სვანეთის წერილობითი ძეგლები. I. ისტორიული საბუთები და სულთა მატიანები. ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევები და სამეცნიერო-საცნობარო აპარატი დაურთო ვალერი სილოგავამ. თბ. 1986, გვ. 188.

[44] ქართული ნუმიზმატიკის კატალოგი. III ნაწილი, გვ. 123-142.

[45] დაწერილი ნიკოლაოს წმიდის წინამძღვრისა, გვ. 40.

ში“ აღნიშნულია: „ცხენი ერთი – სამას | ორმოცდაათ თეთრად ნასყიდი“.[46] ამ შემთხვევაში საუბარი არ არის საუკეთესო ცხენზე, რადგან, იმავე საბუთის მიხედვით, კარგი ჯორი აღნიშნულ ცხენზე ძვირი (400 თეთრი) ღირდა („დიდად კ(ა)რგი ჯორი, ოთხას თეთრად მოფასებული“). საინტერესოა „გრიგოლ სურამელის დაწერილში“ ნახსენები თეთრის რეალური წონის განსაზღვრა. XIII საუკუნის 40-იან წლებში კერძოდ 1247 წელს, საქართველოში იჭრებოდა დავით ნარინის ვერცხლის მონეტები მხედრის გამოსახულებით, რომლის წონითი რემედიუმი იყო 2,4-2,7 გრამი. ამავე პერიოდში იჭრებოდა მონღოლური საოკუპაციო მონეტები წონით 2,64-2,87.[47] შესაბამისად, საშუალო ღირსების ცხენის ღირებულება ყოფილა დაახლ. 900 გრამი ვერცხლი. ისიც აღსანიშნავია, რომ მოცემული ცხენის ფასი მნიშვნელოვნად აღემატებოდა გლეხის ოჯახის ფასს. „ნიკორწმინდელის დაწერილის“ მიხედვით, გლეხი (თავის ოჯახთან ერთად) ფასობდა 18 დრაჰკან დუკატად,[48] რაც საშუალოდ 650 გრამი ვერცხლის ტოლფასია.

ცხენი მაღალ ფასს ინარჩუნებდა ზოგადად ფეოდალურ ეპოქაში. XVIII საუკუნის II ნახევარში კარგი ცხენი 10 თუმანი, ანუ 500 აბაზი ღირდა.[49] აბაზი ამ დროს 2,9 გრამს იწონიდა, რის მიხედვითაც კარგი ცხენის ფასი 1450 გრამი ვერცხლი ყოფილა. ხოლო, საშუალო ღირსების ცხენის ფასი 3-4 თუმნად ფასობდა, რაც 435-580 გრამი ვერცხლის ტოლფასია. აღსანიშნავია, რომ XVII საუკუნეში დაახლოებით იგივე ღირებულება ჰქონდათ დასავლეთ საქართველოდან გაყიდულ ტყვეებს – შარდენის ცნობით, ქართველი ტყვეების საშუალო ფასი შავისღვისპირეთში 15 ეკიუ ყოფილა,[50] რაც დაახლ. 375 გრამ ვერცხლს უდრიდა.[51]

როგორც ვხედავთ, ისევე როგორც ცხვრის თუ ძროხის და ხარის შემთხვევაში, დასავლეთ საქართველოში ცხენი, თავის პოტენციურ ფასთან შედარებით, ძალიან იაფი ღირდა.

---

[46] დაწერილი გრიგოლ სურამელისა მღვიმისადმი. ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი. I. შეადგინეს და გამოსაცემად მოამზადეს თ. ენუქიძემ, ვ. სილოგავამ, ნ. შოშიაშვილმა. თბ. 1984, გვ. 127.

[47] ქართული ნუმიზმატიკის კატალოგი. III ნაწილი, გვ. 68-69, 96-98.

[48] დაწერილი ნიკოლაოს წმიდის წინამძღვრისა, გვ. 44.

[49] მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. გეიანფეოდალური ხანა. წ. I (ხელფასი, ქირა, ფასები). მასალები შეარჩია და გამოსცა ნ. ბერძენიშვილმა. თბ. 1938, გვ. 80.

[50] ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში, გვ. 212.

[51] ეკიუ 60 სოლს შეიცავდა, ხოლო ერთი აბაზი (რომელიც იმ პერიოდში 7,5 გრამს იწონიდა), შარდენის გადმოცემით, 18 სოლის ღირებულების ყოფილა (იხ.: ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში, გვ. 125). შესაბამისად, 15 ეკიუ დაახლ. 50 აბაზის (ერთი თუმანის), ანუ 375 გრამი ვერცხლის ტოლფასი ყოფილა.

გარდა ზემოთ დასახელებული პროდუქციის ფასებისა, ჩვენთვის ცნობილია XVII საუკუნის დასავლეთ საქართველოში თაფლის ფასიც. ვიდრე თაფლის ფასის შესახებ ვიმსჯელებთ, მოკლედ შევეხებით დასავლეთ საქართველოში მეფუტკრეობის თემას.

არქანჯელო ლამბერტი ვრცლად მოგვითხრობს სამეგრელოს თაფლის თვისებებზე: „შემიძლია გაბედულათ ვთქვა, რომ მთელ ქვეყნიერებაზე საუკეთესო თაფლი კოლხიდისა არის. ამას ვამბობ იმიტომ, რომ კოლხიდის ჩვეულებრივი თაფლი ჰგავს ესპანიის თაფლს... გარდა ჩვეულებრივი თაფლისა, არის კიდევ ერთნაირი თაფლი, რომლის მსგავსი არსად სხვაგან ამ მოიძებნება: იგი ფრიად თეთრია და მაგარი, როგორც შაქარი, ისე რომ ხელით თუ მოტეხავთ რომელსამე მარცვალს, თაფლი ხელს როდი ეკვრის და გატეხილ ადგილზე გამოჩნდება თეთრი და მეტად რბილი ცვილი... ამნაირი თაფლი დიდათ მოსწონთ ოსმალებს. როგორც საუკეთესო ძღვენს, უგზავნიან ამ თაფლს მახლობელ ფაშებს, რადგან კონსტანტინეპოლში ვერ გზავნიან იმის მიზეზით, რომ სკებიდან იღებენ ამ თაფლს ზამთრობით, როცა გემები არ დადის შავ ზღვაში. სამაგიეროდ, როცა ოდიშში მოდიან ოსმალების გემები, სხვათა საქონელთა შორის ჩვეულებრივს თაფლს, როგორც საუკეთესო საქონელს, ბლომად ყიდულობენ, მიაქვთ კონსტანტინეპოლში და დიდის მოგებით ჰყიდიან იქ“.[52] დასავლეთ საქართველოს თაფლის განსაკუთრებულ თვისებებს ხაზს უსვამს ჟან შარდენიც.[53] ვახუშტი ბატონიშვილი კოლხეთის თაფლის შესახებ აღნიშნავდა: „ფუტკარი სარგებლობს ფრიად თაფლითა და ცჳლთა სიმრავლითა; და თაფლი კეთილი, რამეთუ ვიეთთა ადგილთა სპეტაკი და შეყინული, სისქით ვითარცა შაქარი, რომელსა უწოდებენ კიპრუჭსა“.[54]

რუსი ელჩის ალექსი იევლევის 1650-1652 წლებში იმერეთში ელჩობის საანგარიშო აღწერილობაში საინტერესო ინფორმაციაა დაცული თაფლის ფასის შესახებ. „უცეცხლო თაფლი უზომოდ იაფია, რუსული ფუთი აბაზად და ნაკლებადაც შეიძლება იყიდო, აბაზი ორ ჩვენს გრივნას უდრის“.[55]

როგორც ვხედავთ, XVII საუკუნის შუა ხანების იმერეთში 16 კილოგრამი თაფლის ფასი ყოფილა 7,5 გრამი ვერცხლი ან უფრო ნაკლები. აღნიშ-

---

[52] არქანჯელო ლამბერტი. სამეგრელოს აღწერა, გვ. 214-215.

[53] ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში, გვ. 124.

[54] ვახუშტი ბაგრატიონი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება. ტ. IV. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბ. 1973, გვ. 745.

[55] ალექსი იევლევის 1650-1652 წწ. იმერეთის სამეფოში ელჩობის საანგარიშო აღწერილობა (მუხლობრივი აღწერილობა). რუსული ტექსტი, ხელნაწერების მიმოხილვით და ქართული თარგმანით გამოსაცემად მოამზადა იასე ცინცაძემ. თბ. 1969, გვ. 170.

ნული მონაცემის მიხედვით, კილოგრამი თაფლის ფასი გამოდის მაქსიმუმ 0,5 გრამი ვერცხლი.

ამავე ელჩობის მეორე მონაწილე ტოლოჩანოვი თაფლის კიდევ უფრო დაბალ ფასს გვისახელებს – „სუფთა თხიერი თაფლი (წონით) გირვანქაზე ნაკლები მეოთხედი კაპიკი ღირს".[56] ერთი სიტყვით, იმერეთში თაფლი ძალიან იაფი ყოფილა.

თუ რამდენად იაფი ყოფილა თაფლი XVII საუკუნის დასავლეთ საქართველოში, ამის საილუსტრაციოდ მოვიყვანთ რამდენიმე მონაცემს. ს. კაკაბაძე ყურადღებას ამახვილებს X საუკუნის არაბი ავტორის ალ-ისტარხის ცნობაზე, რომელშიც აღნიშნულია, რომ კავკასიის რეგიონში თაფლი ძალიან იაფი ყოფილა, კერძოდ, არმენიის ქალაქებში თაფლი ისე იაფი ღირდა, რომ ორისამი მანი დირჰემად იყიდებოდა. ს. კაკაბაძის გაანგარიშებით, 384 მისხალი ღირდა ერთი დირჰემი.[57] მისხალი 4,6 გრამს უდრიდა. შესაბამისად, დაახლოებით 1,7 კილოგრამი თაფლის ფასი ყოფილა 3 გრამი ვერცხლი. როგორც ვხედავთ, X საუკუნის თაფლის საჩვენებლად დაბალ ფასთან მიმართებითაც კი, XVII საუკუნის იმერეთში მისი ფასი, სულ ცოტა, 3,5-ჯერ ნაკლები იყო.

საინტერესოა, თუ რა ღირდა თაფლი იმ ქვეყანაში, რომელიც ახორციელებდა დასავლეთ საქართველოს ეკონომიკურ იზოლაციას. როგორც მ. სვანიძე აღნიშნავს, 1585/1586 წელს სტამბოლში 1 კანტარი თაფლი ღირდა 401,1 ახჩა. კენტარი, თავის მხრივ, იწონიდა 56,5 კგ.-ს, შესაბამისად, ერთი კილოგრამი თაფლის ფასი ყოფილა 7 ახჩა.[58] 7 ახჩა შეადგენდა დაახლ. 2,6 გრამ ვერცხლს.

XVI საუკუნის ბოლოს და XVII საუკუნეში თაფლის ფასი ოსმალეთში 6-7 ახჩადან 30-35 ახჩამდე გაძვირდა.[59] მართალია, XVII საუკუნის მანძილზე ახჩის წონა მცირდებოდა და სხვადასხვა წელს 0,38 გრამიდან 0,17-0,22 გრამამდე დაიკლო,[60] თუმცა თაფლის რეალური ფასი მინიმუმ ორჯერ გაიზარდა და XVII საუკუნის განმავლობაში 1 კილოგრამის ფასი სულ ცო-

[56] ტოლოჩანოვის იმერეთში ელჩობის მუხლობრივი აღწერილობა, 1650-1652 წწ. რუსული ტექსტი ქართული თარგმანით და ხელნაწერების მიმოხილვით გამოსაცემად მოამზადა იასე ცინცაძემ. თბ. 1970, გვ. 151.

[57] ს. კაკაბაძე. ფულის გაძვირების და გაიაფების საკითხისათვის საქართველოში მე-13-17 საუკ., გვ. 47.

[58] მ. სვანიძე. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს სოფლის მეურნეობა XVI საუკუნეში, გვ. 106.

[59] А. Д. Новичев. История Турции. Том 1. Эпоха феодализма (XI-XVIII вв.), გვ. 122.

[60] An economic and social history of the Ottoman empire. Edited by Halil Inalcik with Donald Quataert. Volume 2: 1600-1914, გვ. 963.

ტა 5 გრამი ვერცხლი მანც იყო. ლოგიკურია, რომ დასავლეთ საქართველოში (სადაც საქალაქო ცხოვრება ეტაპობრივად უკუსვლას განიცდიდა), სტამბულთან და ოსმალეთის ცენტრალურ პროვინციებთან შედარებით, სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის ფასები დაბალი ყოფილიყო, მაგრამ რუსი ელჩების დაფიქსირებული ფასი დამაფიქრებლად და არალოგიკურად მცირეა.

როგორც აღინიშნა, თაფლი დასავლეთ საქართველოში დიდი რაოდენობით იყო, ოსმალეთში ექსპორტზეც გადიოდა, მაგრამ მოსახლეობა მას მინიმალურ ფასად ყიდდა.

ამჯერად ჩვენ შევეცდებით, გავარკვიოთ ზემოთ ჩამოთვლილი სხვადასხვა პროდუქციის ოდენობა – კასტელის ცნობით, სამეგრელოში „ნესტიან ნიადაგზე ყოველთვის ხშირი ბალახია ამოსული; იქვე მრავალრიცხოვანი ცხვარი ძოვს, უმთავრესად კი ულაყი და ფაშატი ცხენები. მართალს ვამბობ, საძოვარზე უამრავი პირუტყვი იყო ერთად. ასე რომ, თითოეული წარჩინებულის (დიდებულის) მამულში მათი დაახლოებითი რიცხვი ხუთასია, მთავარს კი ჰყავს დაახლოებით ხუთი ათასი“;[61] ჯუდიჩეს ცნობით, „[სამეგრელოში] მთელი წლის მანძილზე მრავლადაა საძოვრები, რომლებიც გაპატივეულია მსხვილფეხა საქონლისა და ჯოგის [ნაკელით], უპირატესად ცხენების, რომლებიც დიდი რაოდენობითაა და ცხვრის ფარასავით ძოვენ...“.[62] იგივე ავტორი გვაუწყებს, რომ „ტყეებში 4 ათასზე მეტი მისი (ლევან დადიანის – ა.თ.) ცხენი ბალახობს“.[63] შარდენი გადმოგვცემს, რომ „სამეგრელოში ბევრია კარგი ჯიშის ცხენი. მათ დიდი რაოდენობით აშენებენ, რადგან მათი გამოკვება არაფერი უჯდებათ“.[64] ხსენებული რუსი ელჩების ცნობით, „მათ ქვეყანაში (იმერეთში – ა.თ.) აუარებელი თახვი და წავია, წაბლის ფერი და ყვითელი მელიები... თხები, ღორები და კამეჩებია. რაც შეეხება შინაურ საქონელს, ცხენებს, ძროხებს, ცხვრებს, ღორებს და ასეთ პირუტყვებს, მათ მრავალი ჰყავთ.[65] „ყოველგვარი ცხოველი ბევრია: ძროხები, კამეჩები, ცხვარი, ღორი, ბატები, ქათმები და იხვები“;[66] ლამბერტის გადმოცემით, „ცხენები აქ ისე ბლომად არის, რომ ყველა კაცს, რაც უნდა ღარიბი იყოს, ჰყავს თავისი ცხენი, – ახტა თუ ჭაკი. თვითეულს მოსახლეს, თავისი შეძლებისამებრ, ჰყავს ბევრი თუ

[61] დონ კრისტოფორო დე კასტელი. ცნობები და ალბომი საქართველოს შესახებ, გვ. 53.
[62] დონ ჯუზეპე ჯუდიჩე მილანელი. რელაცია საქართველოზე (XVII საუკუნე), გვ. 13.
[63] დონ ჯუზეპე ჯუდიჩე მილანელი. რელაცია საქართველოზე (XVII საუკუნე), გვ. 14.
[64] ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში, გვ. 115.
[65] ალექსი იეველევის 1650-1652 წწ. იმერეთის სამეფოში ელჩობის საანგარიშო აღწერილობა (მუხლობრივი აღწერილობა), გვ. 170.
[66] ტოლოჩანოვის იმერეთში ელჩობის მუხლობრივი აღწერილობა, 1650-1652 წწ., გვ. 150.

ცოტა. დაბალ ხალხს ჰყავს: ვის სამი, ვის ოთხი და ვის ხუთი ცხენი; ხოლო კეთილ-შობილებს: ვის ორმოცდა-ათი, ვის ასი და ვის ორასი. მთავარს კი ათასობით ჰყავს. სულ ეყოლება ხუთი ათასი ახტა და ჭაკი... გარდა ცხენებისა, ყველას თავ-თავისი ხარები ჰყავს მიწის სახნავად და ძროხები ყველისათვის. ცხვარი კი ცოტა ჰყავთ... სამაგიეროდ ბლომად ჰყავთ თხები და ღორები, რომელთა ხორცს მუდამ სჭამენ, თვით ზაფხულის სიცხეშიც“.[67]

შინაური ცხოველების და მეფუტკრეობის განვითარებაზე მიუთითებს ასევე, ზემოთ დამოწმებული XVI-XVII საუკუნეების დასავლეთ საქართველოს საგადასახადო დავთრები. დაბეგვრის ინდექსის სიდიდე სწორედ აღნიშნული პროდუქციის სიუხვის მანიშნებელია.

ერთი სიტყვით, დასავლეთ საქართველოში ყველა ზემოთ ჩამოთვლილი პროდუქცია მრავლად იყო, პრობლემას წარმოადგენდა მხოლოდ მათი რეალიზაცია და ალოგიკურად დაბალი ფასები.

დასავლეთ საქართველოში იმ დროისათვის ერთ-ერთ მთავარ სავაჭრო საქონელს, აბრეშუმსაც, ამზადებდნენ, მაგრამ მისი ფასიც საგრძნობლად დაბალი ყოფილა. ელჩ იევლევის ცნობით, „იმერეთში და სადადიანოში ყაჭი (მეაბრეშუმეობა) ყველა ქალაქშია გავრცელებული და ყოველი ადამიანი თავისას ჰყიდის, ვის როგორც შეუძლია. ყაჭი იაფია, ფუთს თექვსმეტ ან ჩვიდმეტ ოქროთ იყიდიან და იმერეთიდან მისი გადმოტანა მთებზე ადამიანს ფეხით შეუძლია“.[68] მეორე რუსი ელჩი ტოლოჩანოვიც აღნიშნავს, რომ „აბრეშუმი ყოველ სახლში მოჰყავთ“.[69]

როგორც ჩანს, დასავლეთ საქართველოში აბრეშუმი იმდენად იაფი ღირდა, რომ ალექსი იევლევი, გზის არარსებობის მიუხედავად, მისი რუსეთში გატანის პერსპექტივას განიხილავდა.

სხვა ადგილობრივი საქონლის ფასებიც ძალიან დაბალი ყოფილა. როგორც შარდენი აღნიშნავს, „ყოველ წელს აქ მოდის თორმეტიოდე იალქნიანი გემი კონსტანტინოპოლიდან და კაფადან და სამოცზე მეტი ფელუკა გონიოდან, ირისიდან, ტრაპიზონიდან. ისინი სამეგრელოში იტვირთება — ტყვეების გარდა — აბრეშუმით, სელის ძაფით, ტილოთი და სელის თესლით, ხარის ტყავებით, კვერნის და თახვის ბეწვით, ბზით, ცვილითა და თაფლით. სამეგრელოში თაფლი საუცხოოა. აქ ორგვარი თაფლია — ყვითელი და თეთრი... თურქები

[67] არქანჯელო ლამბერტი. სამეგრელოს აღწერა, გვ. 202-203.

[68] ალექსი იევლევის 1650-1652 წწ. იმერეთის სამეფოში ელჩობის საანგარიშო აღწერილობა (მუხლობრივი აღწერილობა), გვ. 170.

[69] ტოლოჩანოვის იმერეთში ელჩობის მუხლობრივი აღწერილობა, 1650-1652 წწ., გვ. 150.

დიდ მოგებას ღებულობენ სამეგრელოდან გატანილი საქონლით – ოთხ ეკიულ ყიდიან იმას, რაშიაც ერთი ეკიუ აქვთ მიცემული“.[70] ანალოგიურ ცნობებს გვაწვდის არქანჯელო ლამბერტი: „მეგრელებისაგან იღებენ თაფლს, ცვილს, ადგილობრივ ტილოს, ძაფს, აბრეშუმს, ხარის, კვერნის და წავის ტყავს, სელის თესლს, ბზის ხეებს და ტყავებს. ბზის ხეებში ოსმალები ძალიან იგებენ, რადგან სამას თუ ოთხას სკუდის მარილით ყიდულობენ იმდენ ხეს, რომელიც ხუთი ათას სკუდზე მეტი ღირს... სხვა საქონელშიც დიდი მოგება აქვთ“.[71]

წყაროებიდან ირკვევა, რომ დასავლეთ საქართველოში მევენახეობა-მეღვინეობა მაღალ დონეზე იყო განვითარებული, მოჰყავდათ დიდი რაოდენობით ყურძენი.[72] ფეოდალურ ეპოქაში, როგორც წესი, ღვინო, ხორბალთან ერთად, სიმდიდრის დაგროვების ერთ-ერთ მთავარ წყაროს წარმოადგენდა, მაგრამ შექმნილ მდგომარეობის გათვალისწინებით, დასავლეთ საქართველოში არც მეღვინეობის განვითარება იძლეობა ხელშესახებ შემოსავლებს.

მოტანილი მასალა ცხადყოფს, რომ დასავლეთ საქართველში არსებულ საექსპორტო პროდუქციას ძალიან დაბალი ფასი ჰქონდა. ხოლო ზოგიერთი პროდუქციის – ცხვრების, ძროხის, ხარ-კამეჩის, ცხენების – ექსპორტის შემთხვევები წყაროებში საერთოდ არ ფიქსირდება.

თუ, ერთი მხრივ, დამპყრობლების მიზანმიმართული ეკონომიკური პოლიტიკა განაპირობებდა ადგილობრივი საექსპორტო პროდუქციის სიიაფეს, მეორე მხრივ, დასავლეთ საქართველოში ვხვდებით იმპორტული პროდუქციის სიძვირეს. ალექსი იევლევი თავის ანგარიშში აღნიშნავს, რომ „ქუთაისიდან სადადიანოს საზღვრამდე ცხენით ნახევარი დღის სავალია. ხოლო შავ ზღვამდე მდინარე რიონით და ხმელეთით ორი დღის სავალია. ქუთაისში ვაჭრები თურქეთიდან, სპარსეთიდან, აზოვიდან, თბილისიდან, გურიიდან, სამეგრელოდან ყოველგვარი საქონლით მოდიან სხვადასხვა ხალხი თურქები, ებრაელები, სპარსელები, სომხები, აზოველები და მოაქვთ ირანული ხავერდები, ატლასები, აბრეშუმის ქსოვილები, აბრეშუმის ზოლებიანი ქსოვილები, ყალამქარი და ყოველგვარი თეთრი თუ ფერადი ფარჩა. მხოლოდ რუსეთზე უფრო იაფი არ არის“.[73]

---

[70] ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში, გვ. 123-124.

[71] არქანჯელო ლამბერტი. სამეგრელოს აღწერა, გვ. 169.

[72] ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში, გვ. 110-111.

[73] ალექსი იევლევის 1650-1652 წწ. იმერეთის სამეფოში ელჩობის საანგარიშო აღწერილობა (მუხლობრივი აღწერილობა), გვ. 169-170.

როგორც ვხედავთ, იმერეთში და, ცხადია, მთლიანად დასავლეთ საქართველოში, იმპორტული საქონელი, ადგილობრივი პროდუქციისაგან განსხვავებით, ძვირად ფასობდა. როგორც ჩანს, თვითღირებულებაზე ძვირადაც, რადგან რუსი ელჩის დაკვირვებით, იმერეთში მეზობელი ქვეყნებიდან შეტანილი იმპორტული პროდუქცია მინიმუმ რუსეთში არსებულ ფასების ტოლი ყოფილა. რუსეთში იმავე საქონლის ფასი, ლოგიკურად, იმერეთთან შედარებით, გზის სიშორის გათვალისწინებით ძვირი უნდა ყოფილიყო. მაგრამ, ჩანს, ხელოვნული ბარიერების, ანუ ოსმალური საბაჟო სისტემის და მიზანმიმართული პოლიტიკის წყალობით, დასავლეთ საქართველოში იმპორტული საქონელი საკმაოდ ძვირად ფასობდა, ხოლო ადგილობრივი, თუნდაც მაღალი ხარისხის საექსპორტო პროდუქცია – ძალიან იაფად.

მოცემული ვითარება ცხადადაა ასახული წყაროებში. მაგალითად, შარდენი გადმოგვცემს, რომ „ანაკლიაში ცხოვრების დროს საჭმელის ნაკლებობა არ განმიცდია. ფრინველის, გარეული მტრედების, ღორისა და თხის შოვნა შეიძლებოდა. ჩემი მსახურები ყოველივე ამას იღებდნენ ტილოს, ნემსების, საკმეველის, სავარცხლების და დანების სანაცვლოდ. სურსათი საკმაოდ იაფი იყო. ღვინო უხვად გვქონდა... მხოლოდ პური გვაკლდა. ანაკლიაში ცხოვრობდა ერთი წარჩინებული ქალბატონი... მას მცირედი საჩუქარი მივართვი. მადლობის ნიშნად და კიდევ ახალი საჩუქრების მისაღებად ეს ქალბატონი ყოველდღიურად მიგზავნიდა ნახევარ გირვანქა პურს სხვა სურსათთან ერთად. მაგალითად, ერთხელ გამომიგზავნა გარეული ღორი, მეორედ – ცვილის ნაჭერი, შემდეგ თაფლი, ხორბალი. მიგზავნიდა რა ამ მოსაკითხებს, ყოველდღე მთხოვდა რაიმე წვრილმანს, დანას, მაკრატელს, ბაბთას, ქაღალდს...“.[74]

შარდენის აღნიშნული ცნობიდან ნათლად ჩანს, რომ ადგილობრივი პროდუქცია ძალიან იაფი ყოფილა, ხოლო იმპორტირებული ხელოსნური და მანუფაქტურული ნაწარმი – ძალიან ძვირი.

ერთ ადგილას შარდენი იმპორტული პროდუქციის ფასების შესახებ უფრო დეტალურ ინფორმაციას გვაწვდის, მისი გადმოცემით: „მსახურმა... ძღვენი ამ ხალხს გადასცა. იგი შედგებოდა გენუის მაკარონისაგან, ბაფთების, ქაღალდის, ნემსების, დანების ქარქაშებისა და საკმაოდ ლამაზი მაკრატლისაგან. ყველაფერი ეს ღირდა ოცდასამი თუ ოცდაოთხი ფრანკი. მაგრამ სამეგრელოში იგი სამოც ფრანკზე მეტი ეღირებოდა“.[75] როგორც ვხედავთ, უცხო-

[74] ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში, გვ. 216.
[75] ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში, გვ. 221.

ური ხელოსნური და მანუფაქტურული ნაწარმი სამეგრელოში და, ცხადია, მთლიანად დასავლეთ საქართველოში, თვითღირებულებაზე დაახლოებით სამჯერ უფრო ძვირად ფასობდა.

საინტერესოა ფეოდალური ეპოქის ერთ-ერთი უმთავრესი პროდუქტის – ხორბლის ფასიც. XV-XVIII საუკუნეებში დასავლეთ საქართველოს უმეტეს რეგიონებში მოჰყავდათ ღომი, ხოლო ხორბალი – ნაკლებად. მოცემული ვითარება ასახული დასავლეთ საქართველოს საგადასახადო დავთრებიც.[76] ღომი რომ მოსახლეობის ქვედა ფენების უმთავრესი საკვები იყო დასავლეთ საქართველოს უმეტეს რეგიონებში, ამას ადასტურებენ XVII-XVIII საუკუნეებში საქართველოში მყოფი უცხოელი მოგზაურებიც.[77] ვახუშტის სიტყვებით, დასავლეთ საქართველოში თესავენ „ღომსა ფრიად მრავლად და გამოიზრდებიანცა მით“.[78] ყოველივე ზემოთ თქმული იმას არ ნიშნავს, რომ დასავლეთ საქართველოში ხორბალი საერთოდ არ მოჰყავდათ. ვახუშტისავე ცნობით, ხორბალი და ქრთილი, ღომთან შედარებით ნაკლებად, მაგრამ მოჰყავდათ.[79] ამ საკითხზე სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ, აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ დასავლეთ საქართველოში ხორბალი ქართლთან შედარებით ძვირად ფასობდა. ოსმალური დოკუმენტური წყაროების მიხედვით, თუ ქართლში XVIII საუკუნის I მესამედში ხორბალი 20 ახჩა ღირდა, იმავე ეპოქაში იმერეთში მისი ფასი 40 ახჩა იყო.[80] როგორც ვხედავთ, ირან-ოსმალეთის მიერ აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს განაწილებით და ოსმალური საბაჟო სისტემის საშუალებით, ქვეყნის ეკონომიკური ცხოვრება იმდენად იყო გაყოფილი, რომ მეზობელ ქართლსა და იმერეთს შორის ხორბლის ფასი ერთი-ორად განსხვავებოდა. ცხადია, აღმოსავლეთ საქართველოდან ხორბლის ექსპორტი დასავლეთ საქართველოში შეზღუდულად ხორციელდებოდა და საბაჟო ბარიერები მის ფასს აორმაგებდა.

ჩვენ არ გვაქვს ამ ეპოქის დასავლეთ საქართველოში მთავარი მარცვლეული პროდუქციის – ღომის – ფასის შესახებ ცნობები, თუმცა, ცხადია, რომ მისი ღირებულება დაბალი იქნებოდა.

---

[76] იხ.: ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. III, გვ. 279-342, 358-373, 380-381.

[77] ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში, გვ. 111-112, 120-122; არქანჯელო ლამბერტი. სამეგრელოს აღწერა, გვ. 55-59; გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. ტ. I. გერმანული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო გ. გელაშვილმა. თბ. 1962, გვ. 157, 297.

[78] ვახუშტი ბაგრატიონი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 743-744.

[79] ვახუშტი ბაგრატიონი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 744.

[80] ა. თაბუაშვილი. ხორბლის ფასი ფეოდალური ეპოქის საქართველოში, გვ. 189-196.

როგორც ვხედავთ, ოსმალთა სავაჭრო მონოპოლიის პირობებში დასავლეთ საქართველოს საექსპორტო პროდუქცია ძალზე იაფად იყიდებოდა, ზოგიერთი პროდუქციის ექსპორტი კი უბრალოდ არ ხორციელდებოდა. ოსმალურმა სავაჭრო იზოლაციამ განაპირობა განსახილველი პერიოდის დასავლეთ საქართველოში ადგილობრივი პროდუქციის ალოგიკურად დაბალი ფასები. სწორედ მოცემული გარემოება ახალისებდა „ტყვეთა სყიდვას“. რომ არა სავაჭრო იზოლაცია, ადგილობრივი ფეოდალები თუ სხვა ფენის წარმომადგენლები თავიანთ შემოსავლებს მნიშვნელოვნად შეავსებდნენ თუნდაც ცხენების ექსპორტით – როგორც აღინიშნა, ნორმალურ პირობებში საშუალო ღირსების ცხენს თითქმის იგივე ან უფრო მეტი ფასი ჰქონდა, რამდენსაც ოსმალები იხდიდნენ მოტაცებულ ტყვეებში.

შეიძლება დაგვრჩეს შთაბეჭდილება, რომ ადგილობრივი საკვები პროდუქციის სიიაფეს ხელი უნდა შეეწყო მოსახლეობის იოლი ცხოვრებისათვის, მაგრამ ეს ასე არ იყო. ჯერ ერთი, ოსმალური ხარკი, ფეოდალური თუ სახელმწიფო ფულადი გადასახადები მძიმე ტვირთად აწვა მოსახლეობის ქვედა ფენებს და, რაც მთავარია, მარილი და სხვა პირველადი მოხმარების იმპორტული პროდუქცია ძალიან ძვირი ღირდა. შესაბამისად, იაფი ადგილობრივი პროდუქციის პირობებში, მოსახლეობას თავის გატანა ძალიან უჭირდა.

როგორც აღინიშნა, მოსახლეობისათვის ხელმიუწვდომელი იყო უცხოეთიდან შემოტანილი ძვირად ღირებული ხელოსნური და მანუფაქტურული ნაწარმი. უცხოელი ავტორები ადგილობრივთა სიღარიბის საჩვენებლად ხაზს უსვამდნენ მოსახლეობის ტანისამოსს. შარდენის ცნობით, ქვედა ფენის წარმომადგენლები „ზამთარში ატარებენ ბეწვის ქუდს. ისინი ისეთი საწყალობელნი და გაჭირვებულნი არიან, რომ წვიმის დროს არახჩინს ან ქუდს ჯიბეში იდებენ, რომ არ გაუფუჭდეთ... ტანზე აცვიათ პატარა, მუხლებამდე ჩამოშვებული პერანგი, რომელიც ვიწრო შარვალში აქვთ ჩატანებული. უარესი ჩაცმულობა ქვეყნიერებაზე არ არსებობს... ღარიბი ხალხი თითქმის შიშველი დადის... უმრავლესობა სხეულის დასაფარად მხოლოდ მდარე ხარისხის ნაბადს ატარებს... თითქმის ყველა ფეხშიშველი დადის...“.[81]

როგორც ითქვა, ზოგიერთი ადგილობრივი პროდუქცია საერთოდ არ გადიოდა ექსპორტზე, ხოლო რაც იყიდებოდა, – ცვილი, თაფლი, ხე-ტყე, ტყავები და სხვა, – იმდენად იაფად, რომ მოსახლეობას აქედან მიზერული შემოსავალი რჩებოდა. ასეთ პირობებში, ადგილობრივ ბაზარზეც აღარ იყიდ-

[81] ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში, გვ. 119.

ებოდა ჭარბი სასოფლო-სამეურნეო პროდუქცია – ლამბერტი ხაზგასმით აღნიშნავს: „რაც შეეხება ჩვეულებრივ სანოვაგეს, რომელიც ყველას მუდამ ესაჭიროება, მისი არც მყიდველი და არც გამყიდველი არ მოიპოვება, რადგან დიდებულისათვის მათ ყმებს მუდამ დღე მოაქვთ ყოველივე საჭირო სანოვაგე. სხვა წოდების ხალხიც არ ყიდულობს სანოვაგეს, რადგან, რაც სჭირია, ყოველივე სახლში აქვს, მაგალითად, ყველი საკუთარი ძროხისგან აქვს, მწვანილი თავის ბახჩიდან, კვერცხები თავის ქათმებისაგან, და თუ ხორცი უნდა, დაჰკლავს თავის ძროხას, ღორს, ქათმებს, ყვერულებს და ცხვრებს. ამრიგად ყოველ დღე რაც ესაჭიროება უყიდლად აქვს“.[82]

მართლაც, თუ XVI-XVII საუკუნეების დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის საგადასახდო დავთრებს დავაკვირდებით, ვნახავთ, რომ საშუალოდ ერთი კომლი გლეხი ბატონყმურ გადასახადს იხდიდა შემდეგი ოდენობით: საშუალოდ ერთი ურემ ღომს, ერთ ან ორ საკლავს, ზოგიერთ შემთხვევაში ძროხას, რამდენიმე ქათამს, რამდენიმე კოკა ღვინოს და აშ.[83] როგორც ჩანს, სურსათ-სანოვაგის მხრივ დასავლეთ საქართველოში არათუ კატასტროფული მდგომარეობა არ იყო, არამედ მოსახლეობას ჭარბი პროდუქციაც ჰქონდა, პრობლემას წარმოადგენდა მისი რეალიზაცია და უცხოური შემოზიდული პირველადი საჭიროების ნივთების (ტანისამოსის, სამეურნეო და საბრძოლო იარაღის, მარილის და აშ.) სიძვირე.

სწორედ შექმნილი ეკონომიკური მდგომარეობა აიძულებდა მოსახლეობას, დამატებით შემოსავლებზე ეზრუნა. ასეთი საშუალებად კი იმ დროს, ოსმალური ეკონომიკური პოლიტიკის გამოისობით, მხოლოდ ტყვეების გაყიდვა რჩებოდა. ამ ვითარებას დეტალურად აღწერენ უცხოელი ავტორები. შარდენის თქმით, „ყოველწლიურად სამი ათასი კაცი მიჰყავთ კონსტანტინოპოლში, სადაც მათ ქსოვილებზე, იარაღსა და სხვა საქონელზე ცვლიან“.[84]

მოცემულ რეალობას ზუსტად ეხმაურება XVII საუკუნის I მესამედში მამია გურიელის მიერ დადებული ფიცი „ტყვეთა სყიდვის“ აკრძალვასთან დაკავშირებით. დავით გარეჯის ნათლისმცემლის უდაბნოდან გურიაში მივლინებული ბესარიონი გურიელს „ტყვეთა სყიდვის“ აკრძალვას სთხოვდა. გურიელი კი აღნიშნავდა: „დღეის ამას აქეთ, ჩვენთვის საქონლად და სასარგებლოდ, რომ მოიხმარებოდეს ან სასმელ-საჭმელში და ჩვენ აღარ გავსყიდით... რაც ხვანთქარისა და ვეზირისა მართებულება და საგრძნობელი შემოგვივარ-

[82] არქანჯელო ლამბერტი. სამეგრელოს აღწერა, გე. 167.

[83] იხ.: ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. III, გვ. 279-342, 358-480.

[84] ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებში, გვ. 123.

დეს, რომ მტრისაგან არ ვიჩაგრებოდეთ ან ქვეყნის შემოსავლები საქმე მოგვიხდეს თვარა მას გარეთ ეს ასე გაგითაოთ ამ ქვეყნის ტყუეზედ".[85]

როგორც ვხედავთ, გურიელის განცხადებით ტყვეები იყიდებოდა სხვადასხვა საჭიროებისათვის და ოსმალური ხარკისათვის. ის პირობას დებს, რომ ტყვეებს პირადი საჭიროებისათვის აღარ გაყიდიდნენ, მაგრამ იმავე პირობას ვერ იძლეოდა ოსმალური ხარკის, „ხვანთქრისა და ვეზირის მართებულების" შემთხვევაში.

სწორედ მოცემულ ვითარების სიმძიმეს ითვალისწინებდა სამეგრელოს მთავარ ლევან II დადიანი (1611-1657 წწ.), როდესაც ევროპასთან დამაკავშირებელი სავაჭრო გზის აღდგენას ცდილობდა. მას სურდა, რომ ადგილობრივი აბრეშუმი და სხვა საქონელი ვენეციელ ვაჭრებს გაეტანათ სამეგრელოდან. მისი პროექტით, თუ აღნიშნული გზა ამოქმედდებოდა, შესაძლებელი იქნებოდა შედარებით იაფად ირანული პროდუქციის ევროპაში გადაზიდვაც. ხოლო, რომის პაპ ურბან VIII-თან გაგზავნილი წერილით ითხოვდა ევროპიდან შალისა და აბრეშუმის მქსოველი ხელოსნების გამოგზავნას, რომლებიც ადგილობრივებს ასწავლიდნენ შესაბამის ხელობას.[86]

ლევან დადიანის წამოყენებულ პროექტს ძალიან დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა და ის არ შემოიფარგლებოდა უბრალო სავაჭრო ურთიერთობებით. სწორედ მსგავს პროექტს შეეძლო მოცემული იზოლაციის დაძლევა, მაგრამ იმდროინდელი საერთაშორისო პოლიტიკური ვითარებიდან გამომდინარე, აღნიშნულ წამოწყებას შედეგი არ მოუტანია.[87]

საბოლოოდ, XVI საუკუნიდან XVIII საუკუნის I ნახევრის ჩათვლით დასავლეთ საქართველოში პროდუქციის ფასების განხილვა იძლევა შემდეგი დასკვნის გაკეთების საშუალებას – XVI საუკუნის შუა ხანებიდან სახეზე გვაქვს ადგილობრივი სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციაზე ფასების კლების ტენდენცია, მისი უკიდურეს ნიშნულამდე დაყვანა და იმპორტული, პირველადი მოხმარებისათვის საჭირო საქონლზე ფასების ზრდა. ყოველივე ეს დაკავშირებული იყო ოსმალეთის პოლიტიკასთან. პროცესი მყარდებოდა დასავლეთ

[85] მ. რეხვიაშვილი. იმერეთის სამეფო XVIII საუკუნეში. თბ. 1982, გვ. 314.

[86] ილ. ანთელავა. ლევან II დადიანი. თბ. 1990, გვ. 111-117.

[87] აქვე ისიც უნდა ითქვას, რომ ლევან დადიანის მიერ ჩხარისა და ჩიხორის ებრაელი და სომეხი ვაჭრების აყრით და მათი რუხში ჩასახლებით სამეგრელოს სამთავროს ეკონომიკური მდგომარეობა დროებით უმჯობესდებოდა, მაგრამ ამით კიდევ უფრო მძიმდებოდა ზოგადი ვითარება, რადგან იმერეთის აღმოსავლეთით არსებული მცირე სავაჭრო პუნქტების განადგურება, კიდევ უფრო ასუსტებდა დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს შორის ისედაც შემცირებული სავაჭრო კონტაქტებს.

საქართველოს მეზობლად ოსმალეთის იმპერიის გაბატონების კვალდაკვალ და ამავე საუკუნის ბოლო მეოთხედში ჩამოყალიბებული სახე მიიღო. შექმნილი ეკონომიკური რეალობა გაგრძელდა XVII საუკუნესა და XVIII საუკუნის I ნახევარში. იმ ფაქტს, რომ აღნიშნულ ეპოქაში დასავლეთ საქართველოში ტყვეებით ვაჭრობამ ფართო ხასიათი მიიღო და მის შესუსტებას ადგილობრივი ხელისუფლება ვერ ახერხებდა, სწორედ მოცემული ეკონომიკური ვითარება განაპირობებდა.

***

ეკონომიკურად ჩიხში შესული დასავლეთ საქართველოსათვის მნიშვნელოვანი ცვლილებები განხორციელდა XVIII საუკუნის შუა ხანებში. იმერეთის სამეფო ტახტი დაიკავა ენერგიულმა მეფემ – სოლომონ I-მა (1752-1784 წწ.). როგორც ჩვენთვის ცნობილია, სოლომონმა სასტიკი ბრძოლა გამოუცხადა ტყვეებით ვაჭრობას. 1759 წლის დეკემბრის დასაწყისში მეფემ მოიწვია საეკლესიო კრება, რომელსაც, დადიანთან და გურიელთან ერთად, დასავლეთ საქართველოს ყველა დიდი ფეოდალი ესწრებოდა. საეკლესიო კრების დადგენილებით „ტყვეთა სყიდვა“ სასტიკად იკრძალებოდა, ამ საქმის მიმდევრებს ეკლესია შეაჩვენებდა, ხოლო საერო ხელისუფლება სიკვდილით დასჯიდა.[88] მართალია, XVIII საუკუნის II ნახევარში ტყვეებით ვაჭრობის სრულად აღმოფხვრა ვერ მოხერხდა, თუმცა სამეფო ხელისუფლებამ ხელშესახებ შედეგს მიაღწია და მნიშვნელოვნად შეკვეცა მისი მასშტაბები.

საინტერესოა აღნიშნული პოლიტიკური კურსის ეკონომიკური ასპექტების გაანალიზება. როგორც ზემოთ დავინახეთ, XVI საუკუნის II ნახევრიდან XVIII საუკუნის I ნახევრის ჩათვლით, დასავლეთ საქართველოში არსებული სპეციფიკური ეკონომიკური ვითარება ძალზე ართულებდა „ტყვეთა სყიდვის“ აკრძალვას. ვნახოთ, რა შეიცვალა ამ კუთხით XVIII საუკუნის II ნახევარში.

გარდა იმისა, რომ დროთა განმავლობაში ოსმალეთის სახელმწიფო სუსტდებოდა, რაც ეკონომიკური მარწუხების შემცირებასაც იწვევდა, ამ პერიოდში ცვლილება განხორციელდა ქართლ-კახეთში, რასაც, როგორც აღმოჩნდა, დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა დასავლეთ საქართველოს ეკონომიკური ვითარებისათვის. ვინაიდან XVIII საუკუნის შუა ხანებში ქართლი და კახეთი ირანის ბატონობისაგან გათავისუფლდა, დაირღვა დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს ირან-ოსმალეთის განაწილების უკვე ტრადიციულად ქცეული

[88] ქ. ჩხატარაიშვილი. დასავლეთ საქართველოს განთავისუფლება ოსმალთა ბატონობისაგან. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. IV, გვ. 641.

სურათი. დასავლეთ საქართველოს მეზობლად ამჯერად ირანისაგან დამოუკიდებელი ქართლ-კახეთი იყო, რასაც ლოგიკურად უნდა გამოეწვია ეკონომიკური იზოლაციისაგან თავის დაღწევა.

როგორც ცნობილია, ქართლის და კახეთის მეფეებმა, თეიმურაზ II-მ და ერეკლე II-მ, მჭიდრო სამხედრო პოლიტიკური კავშირი დაამყარეს სოლომონ I-თან. ეს დაახლოება კი 1758 წელს გორში მეგობრობისა და ურთიერთშეთანხმების ხელშეკრულებით გაფორმდა.[89] აღნიშნული კავშირისა და შეთანხმების პარალელურად, სოლომონი დაუნდობელ ბრძოლას უცხადებდა ტყვეებით ვაჭრობას. ამავდროულად, როგორც წყაროებიდან ირკვევა, დასავლეთ საქართველოსა და აღმოსავლეთ საქართველოს ეკონომიკური გათიშულობა წარსულს ჩაბარდა. XVIII საუკუნის II ნახევრის საბუთებში აღარ იხსენიება „ტყვის ბაჟი“. ცხადია, აღმოსავლეთ საქართველოში სრულად აიკრძალა იმერეთიდან ტყვეების გადაყვანა. მართალია, ჩვენ არ გაგვაჩნია XVIII საუკუნის შუა ხანების საბაჟო გადასახადების შესახებ დაწვრილებითი მონაცემები, თუმცა საუკუნის მიწურულის საბაჟო ტარიფებდან ირკვევა, რომ დასავლეთ საქართველოდან დიდი რაოდენობით პროდუქცია შედიოდა აღმოსავლეთ საქართველოში. რუსეთის მოხელეების მიერ 1801 წელს შედგენილი საბაჟო ტარიფის მიხედვით, რომელიც, თავის მხრივ, სრულად ასახავს XVIII საუკუნის II ნახევრის რეალობას, თბილისში იმერეთიდან შედიოდა სხვადასხვა საქონელი და, რაც მთავარია, მოქმედებდა მფარველობითი საბაჟო ტარიფი – თუ ირანიდან და ოსმალეთიდან შეზიდული საქონელი იბეგრებოდა 10%-ით, იმერეთიდან – 5%-ით; შეღავათი იყო დაწესებული თბილისიდან დასავლეთ საქართველოში გატანილ პროდუქციაზე და ამ შემთხვევაში ბაჟი აიღებოდა 4%, მაშინ როდესაც ირან-ომალეთში გატანილი პროდუქცია იბეგრებოდა 15%-ით.[90]

იმერულ საქონელზე კიდევ უფრო მეტი შეღავათები არსებობდა შიდა ქართლში. გორში დასავლეთ საქართველოდან შეტანილ პროდუქციაზე ბაჟი 2% აიღებოდა,[91] ხოლო ადგილობრივის მიერ მიტანილი იმერული საქონელი საერთოდ გათავისუფლებული იყო საბაჟო გადასახადისაგან.[92]

---

[89] ქ. ჩხატარაიშვილი. დასავლეთ საქართველოს განთავისუფლება ოსმალთა ბატონობისაგან, გვ. 639.

[90] ნ. ქოიავა. ფულის მიმოქცევა, კრედიტი და ფინანსები XVIII საუკუნის ქართლ-კახეთში. თბ. 1963, გვ. 189-197.

[91] ნ. ქოიავა. ფულის მიმოქცევა, კრედიტი და ფინანსები XVIII საუკუნის ქართლ-კახეთში, გვ. 195.

[92] მ. სამსონაძე. საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება XIX ს. პირველ მესამედში. თბ. 1980, გვ. 52.

წყაროებით დასტურდება, რომ ქართლსა და იმერეთს შორის სავაჭრო ქარავნები თითქმის ყოველდღე მოძრაობდნენ. სურამის აღწერისას იაკობ რაინეგსი გადმოგვცემს, რომ ის „ერთადერთი ქალაქია იბერიასა (იმერეთს – ა.თ.) და ქართლს შორის, ამიტომ იქ საკმაოდ გაცხოველებული ვაჭრობაა“.[93] პ. ციციანოვი აღნიშნავდა, რომ სავაჭრო ქარავნები ქართლსა და იმერეთს შორის თითქმის ყოველდღე მიმოდიოდნენ.[94]

XIX საუკუნის დასაწყისში რუსი მოხელეების ჩვენებებიდან კარგად ჩანს აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს სავაჭრო კავშირ-ურთიერთობების ინტენსივობა – საკარანტინო სამსახურის ინსპექტორი საქართველოს სამოქალაქო გუბერნატორ ხოვენისადმი გაგზავნილ წერილში აღნიშნავდა, რომ „...ბევრი ისეთია, რომ ქალაქ ქუთაისიდან და იმერეთიდან მიმოდიან სოფლებში, ეწევიან ვაჭრობას, არიგებენ ფულს, და თვითნებურად ჩამოდიან თბილისში“.[95] მოხელე ითხოვდა პასუხს, უნდა შეეჩერებინათ თუ არა იმერელი ვაჭრების მიმოსვლა აღმოსავლეთ საქართველოში.

საბუთებში ვხვდებით, ასევე, იმერული ღვინის და სხვა პროდუქციის აღმოსავლეთ საქართველოში ინტენსიური შეზიდვის ფაქტებს. 1802 წლის ერთ-ერთ საბუთში აღნიშნულია, რომ ქალაქ გორში „ჩამოსულთაგან აქ დუქნები არავის არ აქვს, გარდა იმერლებისა“.[96]

XIX საუკუნის 10-იან წლებში თბილისის პოლიციმეისტერი იოსებ შაგუბატოვი დეტალურად აღწერს აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს შორის ვაჭრობას. მისი გადმოცემით, თბილისიდან დასავლეთ საქართველოში შეჰქონდათ „აბრეშუმისა და ბამბეულის სხვადასხვაგვარი საქონელი, ბამბა, მატყლი, რკინა, შაბი, ცისფერი საღებავი, ჭიაფერა, ენდრო, მარილი, ფეხსაცმლის ლანჩი, სხვადასხვა ფერის თხის ტყავი, რომლისაგან კერავენ ჩექმებს, მაღალყელიან ფეხსაცმელს და სხვა, ცხენის მოსართავი, ლარი, ბრინჯი, ხახვი, შაქარი, ჩაი, გამოყვანილი და შებოლილი სხვადასხვა ხარისხის ზურგიელი, ხიზილალა და სხვა“; ხოლო დასავლეთ საქართველოდან კი აღმოსავლეთ საქართველოში შედიოდა „მელიის, კვერნის, თეთრყელიანი, იშვი-

[93] იაკობ რაინეგსი. მოგზაურობა საქართველოში. გერმანულიდან თარგმნა, შესავალი და საძიებელი დაურთო გია გელაშვილმა. თბ. 2002, გვ. 148.

[94] Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией. Т. II. Под ред. А. Д. Берже. Тифлис. 1868, გვ. 241.

[95] მ. სამსონაძე. საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება XIX ს. პირველ მესამედში, გვ. 54.

[96] მ. სამსონაძე. საქართველოს სოციალურ-ეკონომიკური განვითარება XIX ს. პირველ მესამედში, გვ. 51.

ათად კი შავი მელიის, წავის, თახვის ბეწვი და მუსკუსი, ნედლი აბრეშუმი და აბრეშუმის ნართი, სხვადასხვა ფერის ვიწრო და იშვიათი თაფთა, რომელსაც ართავენ კანაფისაგან, ცვილი, ცუდი ხარისხის სპილენძი, ცხვრის ტყავი, სქელი და იშვიათი ტილო, სელის სქელი ძაფი, გამოყვანილი და შებოლილი ზურგიელი, ხილიდან მხოლოდ წაბლი შემოდიოდა, რითაც მდიდარია იქაური ტყეები“.[97]

ერთი სიტყვით, XVIII საუკუნის II ნახევარში აღდგა სრულფასოვანი კავშირი დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს შორის. ამ ფონზე საინტერესოა, თუ როგორ შეიცვალა დასავლეთ საქართველოში ადგილობრივი პროდუქციის ფასები.

XVIII საუკუნის 70-იანი წლების დასავლეთ საქართველოში არსებული ფასების შესახებ საინტერესო ინფორმაციას გვაწვდის გიულდენშტედტი. მისი გადმოცემით, ხონის ბაზარზე იყიდებოდა შემდეგი საქონელი:

„რუხი და შავი უხეში მაუდის ჩოხები და ნაბდები, რომლებიც შემოაქვთ ბასიანიდან და დუგორიან, ონის გზით.

ბამბის, წითელი და ცისფერი უხეში ქსოვილები შარვლებისათვის, პერანგებისა და ქალთა ზედატანისათვის და სახიანი ბამბის ქსოვილები ქვედატანისათვის თბილისის ფაბრიკებიდან.

თეთრი, უხეში, 3/4 არშინის სიგანის ბამბის ქსოვილი, რუსული წყრთა 8 კაპიკად.

ცუდი, 3/4 წყრთის სიგანის, ალისარჩულით შეღებილი თავთა, წყრთა 25 კაპ.. ის აქ მზადდება პერანგებისა და შარვლებისათვის.

ჭრელი არშიები ევროპული ტილოსი, წყრთა 5 კაპ. მათ იყენებენ წინდების მოსაჭერად. ადგილობრივი რუხი მაუდის ქუდები, 20 კაპიკად.

ერთვედრიანი სპილენძის ქვაბი, თითო 3 მანეთად.

სპილენძის საყვირები, თითო 4 მანეთად.

ზღვის მარილი ყირიმიდან – ფოთზე გამოვლით, ფუთი 2 კაპიკი.

დამარილებული ზურგიელი ფოროჟისა (ადრე ფოთიდან, ახლა სალიანიდან და თბილისიდან), ცალი 40 კაპ.

ცხვრები პატარა კუდებით, ურქებოდ; თითო 1 მან. 20 კაპ.

[97] მასალები XIX საუკუნის 10-იანი წლების საქართველოს ისტორიისათვის: იოსებ შაგუბატოვი – აღმოსავლეთ საქართველოსა და იმერეთის სამინაო მდგომარეობის აღწერა. რუსული ტექსტის ქართული თარგმანი, გამოკვლევით, კომენტარებით, საძიებლებითა და ფაქსიმილეებით გამოსაცემად მოამზადეს ა. თაბუაშვილმა და გ. ჟუჟუნაშვილმა. თბ. 2015, გვ. 29-30.

კანაფის თოკი და ხის ჯამები, ამის გარდა აქაური ცხენები, თითო 30-დან 40 მანეთამდე და ზოგი სხვა საგნებიც“.[98]

ვიდრე უშუალოდ ფასებს შევეხებოდეთ, ხონის ბაზარზე გაყიდული საქონლის ადგილწარმოებაზე გავამახვილებთ ყურადღებას. როგორც გიულდენშტედტის ცნობებიდან ჩანს, XVIII საუკუნის II ნახევარში დასავლეთ საქართველოში ტანისამოსისათვის საჭირო ქსოვილები და სხვა საქონელი თბილისიდან და, ასევე, ჩრდილოეთ კავკასიიდან, კერძოდ ბასიანიდან (ანუ ბალყარეთიდან) და დუგორიდან, შედიოდა. აღნიშნული ცნობა კიდევ ერთხელ ადასტურებს ჩვენს მოსაზრებას, რომ ქართლ-კახეთის პოლიტიკური თავისუფლების და ერეკლე II-ის დაწესებული მფარველობითი საბაჟო ტარიფის წყალობით, დასავლეთ საქართველოსათვის ეკონომიკური იზოლაცია დასრულდა. ასეთ პირობებში აზრს კარგავდა ოსმალეთის დაწესებული მაღალი საბაჟო გადასახადები, რადგან, მაგალითად, მარილი უკვე აღმოსავლეთ საქართველოდან შედიოდა იმერეთში.[99] შესაბამისად, ყირიმიდან შეტანილი ზღვის მარილი უკვე საკმაოდ იაფი ჩანს.

რაც შეეხება ფასებს, ყურადღებას გავამახვილებთ ცხვრისა და ცხენის ფასზე. ეს კი საშუალებას მოგვცემს, გიულდენშტედტის დასახელებული ფასები შევადაროთ XVI-XVIII საუკუნის I ნახევრის ფასებს.

ხონის ბაზარზე ცხვრის ფასი ყოფილა ერთი რუსული მანეთი და 20 კაპიკი, რაც 6 აბაზის, ანუ დაახლ. 17,5 გრამი ვერცხლის ტოლფასია.[100] როგორც ვნახეთ, XVI საუკუნეში და, სავარაუდოდ, XVII საუკუნესა და XVIII საუკუნის I ნახევარშიც, ცხვრის ფასი იყო 7 გრამი ვერცხლი. 1770 წლისათვის მისი ფასი 2,5-ჯერ გაზრდილა. საინტერესოა ის ფაქტიც, რომ იმ პერიოდის აღმოსავლეთ საქართველოში ცხვარს დაახლოებით ანალოგიური ფასი ჰქონდა.

რაც შეეხება ცხენს, გიულდენშტედტის ცნობით მისი ფასი 30-40 მანეთი (3-4 თუმანი) ანუ 435-580 გრამი ვერცხლი ყოფილა. XVIII საუკუნის II ნახევარის დასავლეთ საქართველოში ცხენის ფასი, წინა ეპოქის ფასთან შედარებით (65-135 გრამი ვერცხლი), მნიშვნელოვნად გაზრდილა.

---

[98] გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. ტ. I, გვ. 153-155.

[99] ამ პერიოდში დასავლეთ საქართველოში მარილის ქართლიდან შეტანას ადასტურებს როგორც შაგუბატოვის ზემოთ მოყვანილი ცნობა, ასევე გიულდენშტედტიც. იხ.: გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. ტ. I, გვ. 107.

[100] აბაზი იმ პერიოდში 2,9 გრამს იწონიდა. იხ.: ქართული ნუმიზმატიკის კატალოგი. IV ნაწილი, გვ. 39-54.

ჩვენთვის საინტერესო ცნობების შემცველია 1808 წლის სოლომონ II-ის მიერ დაწესებული ფასების ნიხრი. საინტერესოა თვით ის ფაქტი, რომ აღნიშნული დოკუმენტის შედგენის წინაპირობა გამხდარა ადგილობრივი პროდუქტის გაძვირება. მეფეს სიძვირის გამო პირველადი მოხმარების საქონელზე ზღვრული ფასები დაუწესებია. 1808 წლის ნიხრების მიხედვით, ჩვენთვის საინტერესო პროდუქციის ფასები ასე გამოიყურებოდა:

„...ქ. პური ორი ბათმაი – ერთი ქილა ორ რუბათ.

ქ. ღომი ორი ბათმანი ორ რუბად...

ქ. ხარი დიდი და მსუქანი ოც მარჩილათ. მაზე ნაკლები თხუთმეტ მარჩილათ, გახედნილი ხარი თორმეტ მარჩილათ, და უნცროსი თერთმეტად. სამი წლის ხარი ათ მარჩილათ, ამაზე ნაკლები რვათ, შვიდათ და ექვსად და წლის ოთხად. ზროხა დიდი და მსუქანი ხფოიანი თორმეტ მარჩილათ და უხფოო ძროხა დიდი და მსუქანი ათად, ამაზე ნაკლები ცხრად, რვად და შვიდათ და უშობელი ექვსად და წლის ხფო ოთხათ. მსუქანი და ნაკლი ათ რუბათ.

ქ. ცხვარი ორი წლის მსუქანი ას ფარად და ნაკლები ორ ყურუშათ და კრავი ოთხისა და სამი თვისა მარჩილათ.

ქ. თხა ვაცი დიდი და მსუქანი ათ რუბათ, ნეზვი დიდი და მსუქანი ფლურად, მაზე ნაკლები ორ ყურუშათ და წლის მარჩილათ.

ქ. ღორი დიდი და მსუქანი ათ რუბათ, გოჭი ორი და სამის თვის რუბათ და ნაკლები ათ ფარად...“.[101]

საკმაოდ რთულია დოკუმენტში მოხსენებული ოსმალური ფულადი ერთეულების რაობის დადგენა. იმავე დოკუმენტის გვიანდელი მინაწერის მიხედვით რუბი 10 ფარის ტოლია. მ. ანთაძე, აღნიშნულ მინაწერზე დაყრდნობით, ფიქრობს, რომ რუბი 1/4 ყურუში, ანუ ათფარიანი უნდა იყოს.[102] მოცემული დოკუმენტის კონტექსტიდან ვიგებთ, რომ რუბი 10 ფარაზე მეტია. მაგალითად, ღორის ფასის შესახებ აღნიშნულია: „ღორი დიდი და მსუქანი ათ რუბათ, გოჭი ორი და სამის თვის რუბათ და ნაკლები ათ ფარად“. აშკარაა, რომ რუბს ათ ფარაზე უფრო მეტი ღირებულება ჰქონდა. ამ მხრივ საინტერესოა გიულდენშტედტის ცნობები დასავლეთ საქართველოში მიმოქცევაში არსებული ნომინალების წონის და კურსის შესახებ. მისი ცნობით, თბილისუ-

[101] მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. გვიანფეოდალური ხანა. წ. I (ხელფასი, ქირა, ფასები), გვ. 261-263.

[102] მ. ანთაძე. საქართველოსა და თურქეთის ურთიერთობა XV-XVIII საუკუნეებში ნუმიზმატიკური მასალის მიხედვით, გვ. 136.

რი აბაზი 16 ფარის ტოლფასია, ხოლო შაური – 4 ფარის.[103] აღნიშნული მონაცემის მიხედვით, 10 ფარა თბილისში მოჭრილი 2,5 შაურის ეკვივალენტურია. თუმცა, იგივე ავტორი ათფარიან მონეტას (1,5 დრაქმის წონის) 20 კაპიკის ტოლფასად მიიჩნევს.[104] როგორც ჩანს, ათფარიანი მონეტა 4 შაურს (ანუ ერთი აბაზს) უდრიდა. ერთი სიტყვით, რუბი უნდა აღნიშნავდეს არა 10 ფარას, არამედ ათფარიან (სავარაუდოდ ადრე მოჭრილ) მონეტას, რომელიც 1 თბილისური აბაზის ტოლფასი იყო.

დოკუმენტის მიხედვით, გამორჩეულად დიდი და მსუქანი ხარი 20 მარჩილი ღირდა, ხოლო უფრო მცირე ზომის – შედარებით ნაკლები. ხარის საშუალო ფასი 12-15 მარჩილი ყოფილა. მარჩილი 3 აბაზს, ხოლო 12-15 მარჩილი 36-45 აბაზს უდრიდა, რაც დაახლ. 105-130 გრამი ვერცხლის ტოლფასი იყო. როგორც ვხედავთ, 1808 წლისათვის, XVI საუკუნის II ნახევრისა და XVII საუკუნის ფასთან შედარებით, ხარი დაახლოებით 2,5-ჯერ გაძვირებულა.

ძროხა საშუალოდ 8 მარჩილი, ანუ დაახლ. 70 გრამი ვერცხლი ღირდა. წინა ეპოქასთან შედარებით, ძროხის ფასი დასავლეთ საქართველოში დაახლოებით 3-ჯერ გაზრდილა.

2 წლის ცხვარი 100 ფარა, ანუ 6,25 აბაზი ღირდა, რაც დაახლ. 18 გრამი ვერცხლის ტოლფასია (როგორც აღინიშნა, XVIII საუკუნის 70-იანი წლების დასაწყისში ცხვარი 6 აბაზი ღირდა). გამორჩეულად დიდი თხა კი 10 რუბი (10 აბაზი), ანუ 29 გრამი ვერცხლი ღირდა. ანალოგიური ფასი ჰქონდა ღორსაც.

საინტერესოა ის ფაქტიც, რომ იმ პერიოდში ზემოთ დასახელებული პროდუქციის ღირებულება ანალოგიური იყო აღმოსავლეთ საქართველოში.

2 ბათმანი ხორბალი იმერეთში ღირდა 2 რუბი, ანუ 2 თბილისური აბაზი (5,8 გრამი ვერცხლი). დასავლეთ საქართველოში ბათმანი იწონიდა 7,3 კილოგრამს,[105] ხოლო ორი ბათმანი – 14,6 კილოგრამს. შესაბამისად, კილოგრამი ხორბლის ღირებულება ყოფილა დაახლ. 0,40 გრამი ვერცხლი. იმავე ეპოქის აღმოსავლეთ საქართველოში ხორბალი ანალოგიური ფასი ღირდა.[106]

ისიც აღსანიშნავია, რომ XIX საუკუნის დასაწყისში ღომს და ხორბალს თანაბარი ფასი ჰქონია, რაც მიანიშნებს იმ ფაქტზე, რომ ხორბალი

[103] გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. ტ. I, გვ. 287.
[104] გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში. ტ. I, გვ. 286.
[105] გ. ჯაფარიძე. ნარკვევი ქართული მეტროლოგიის ისტორიიდან. თბ. 1973, გვ. 69.
[106] იხ.: ა. თაბუაშვილი. ხორბლის ფასი ფეოდალური ეპოქის საქართველოში, გვ. 199.

ქართლ-კახეთიდან ყოველგვარი დაბრკოლებების გარეშე შედიოდა დასავლეთ საქართველოში.

როგორც ვხედავთ, XVIII საუკუნის II ნახევარსა და XIX საუკუნის დასაწყისში, წინა ეპოქასთან შედარებით, დასავლეთ საქართველოში ადგილობრივი სასოფლო-სამეურნეო პროდუქცია 2,5-3-ჯერ გაძვირებულა, ხოლო ხორბალი, მარილი და სხვა იმპორტირებული პირველადი მოთხოვნილების საქონელი გაიაფებულა. ერთი სიტყვით, XVIII საუკუნის II ნახევარში დასავლეთ საქართველომ თავი დააღწია ოსმალეთის ეკონომიკურ იზოლაციას, აღდგა სრულფასოვანი კავშირი ქართლ-კახეთთან, რაც ადგილობრივი მოსახლეობის ყოფით ცხოვრებაზე დადებითად აისახა. აღნიშნული ეკონომიკური ვითარება, თავის მხრივ, დადებითად მოქმედებდა ტყვეებით ვაჭრობის საწინააღმდეგო ღონისძიებებზე.

Apolon Tabuashvili
Associate Professor
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University

ISSUES OF ECONOMIC HISTORY OF WEST GEORGIA IN 16TH-18TH CENTURIES (PRICES ON COMMODITY AND ITS INFLUENCE ON SOCIAL LIFE)

Summary

The Ottoman Empire became neighbour of fragmented Georgia in the last quarter of the 15th Century. The roads that connected western and eastern countries were under Ottoman control. According to 1555 peace treaty of Amasya, western Georgian states were under Ottoman dominion and East Georgia was under Iranian rule. Economic union collapsed between those two parts of Georgia. Ottomans were in full control of customs on the roads leading from West Georgia to other countries.

The Ottomans were interested in economic hardship of Western Georgian population in order to establish the trade of slaves as the most profitable source of income for them. Western Georgian lands were less profitable. They scarcely grew wheat which was the main product in Medieval times. Apparently wheat and other commodities were imported from East Georgia to West Georgia, while local products were almost never imported to East Georgia.

According to the historical sources, as a result of economic isolation of West Georgia the prices on local commodities were 6, 7 or even 10 times cheaper when the prices in Ottoman Empire from 16th century to the midst of 18th century. The same products were 3 times cheaper to the prices of Eastern Georgian products. This was a result of economic isolation of West Georgia by the Ottomans. Some products had never been exported from West Georgia and some others are purchased for very low prices, while price for the slaves were much higher.

In contrast to exported goods imported Ottoman products in West Georgia such as salt, clothes, military weapons and agrarian tools were very expensive. This economic reality facilitated the slave trade. This situation changed in the midst of the 18th century when Kartli and Kakheti were liberated

from Iranian domination. Independent Kingdom of Kartli-Kakheti emerged as the neighboring country of West Georgia. Economic division of western and eastern parts of Georgia was completed. Preferential custom prices were established on the goods exported from West Georgia to East Georgia. The large amount of goods was imported in Tbilisi or in the other cities of East Georgia from the western part of Georgia. Salt and other products were imported from Tbilisi in regular prices in West Georgia.

As a result of these circumstances, the prices on commodity were increased drastically in West Georgia in second half of the 18th century. During this period prices in Kartli-Kakheti and West Georgia were equal to each other.

Therefore, West Georgia escaped the economic isolation. King of Imereti Solomon I (1752-1784) successfully used this situation for his benefit and started fierce struggle against the slave trade.

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XIV
თბილისი. 2018

Ярослав Пилипчук
Преподаватель кафедры истории и археологии славян
Институт исторического образования
Национальный педагогический университет им. М. П. Драгоманова,
г. Киев, Украина.

Надир-шах и Грузия. Отношения Грузии с Османами, Сефевидами и Афшарами, 1722-1747

Одним из интереснейших аспектов истории Грузии являются отношения Грузии с тюрками. Особенный интерес составляют отношения с Сефевидами, Афшарами, Османами. Истории кампаний Надир-шаха посвящены фрагменты книг Э. Такера и М. Эксворси[1]. Проблема грузино-афшарских взаимоотношений кратко рассматривалась в контексте истории Ирана П. Эйвери[2]. Более-менее детальное описание мы находим у Д. Рейфилда, в книге непосредственно посвященной истории Грузии[3]. В азербайджанской историографии отношения с Грузей рассмотрены в книгах М. Сулейманова и Дж. Афшара о Надир-шахе[4]. Грузинская историография представлена работами Т. Абуладзе и Е. Гиунашвили[5]. Русская историо-

[1] E. Tucker. Nadir Shah's Quest of Legitimacy in Post-Safavid Iran. Miami, 2006; M. Axworthy. The Sword of Persia: Nader Shah, from Tribal Warrior to Conquering Tyrant. New York-London. 2006.

[2] P. Avery. Nadir shah and Afsharid legacy, The Cambridge history of Iran. Vol. 7. Cambridge, 2008, c. 3-62.

[3] Д. Рейфилд. Грузия. Перекресток империй. История длинной в три тысячи лет. Москва. 2017.

[4] M. Süleymanov. Nadir şah. Tehran. 2010. http://www.ebooks.az/download/IrWcSTM6.pdf; C. Hüseyn Əfşar. Azərbaycan Nadir Əfşar dövləti. Bakı, 2014. http://www.cahangir-huseynov.com/pdf/nadir.pdf.

[5] H.Giunashvili, T. Abuladze. Researches on Persian and Georgian-Persian Historical Documents of Nāder Shāh's Times from Georgian Depositories. Analytica Iranica. Vol. IV-V. Paris. 2013, გვ. 189-209; H.Giunashvili, T.Abuladze. Concering one unpublished Persian historical document from Afshar period, Studies on the Iranian World. Medieval and Modern, Krakow. 2015, c. 175-186.

графия представлена работами М. Аруновой, К. Ашрафян, Е. Валеева[6]. Задачей данного исследования является анализ взаимоотношений грузинских государств с Османами, Сефевидами и Надир-шахом в 1722-1747 гг.

В армянских источниках отмечены драматические события 1722-1723 гг. В целом, армянские хронисты доброжелательно относились к Сефевидам. Петрос ди Саргис Гиланинец сообщал, что 2 августа два шемахинских турка говорили, что Вахтанг-хан и кахетинский Мамад-Кули-хан примирились между собой и пошли войной на Эривань и разбили там четырех османских пашей с войском. Под 3 августа сказано, что прошел слух о том, что Вахтанг повернул на османов и нанес им большое поражение, а пришло сообщение, что четыре османских паши идут на Тбилиси и преследуют Вахтанга. Это информацию сообщил джульфинец Торос сын Иване. Под 25 февраля указывалось, что Ростом куларагасы вышел с войском против Махмуда и храбро сражался и трижды вынуждал его отступить. Но, в конце концов, его отряд был окружен и перебит афганцами. Ростом думал спастись бегством, но был схвачен и убит афганцами. Один из кызылбашей, Аманола говорил, что грузины ведут себя с армянами еще хуже афганцев. В составе войск Махмуда было 30 грузин и 600 армянских тюфекчи и они присутствовали среди афганцев не по доброй воле. Сообщалось, что ханство Ереванское в 1723 г. было отдано кахетинскому Мамад-Кули-хану, который все время находился в Кахетии. В Ереване находился его наиб. Хан был недоволен Эчмиадзинским католикосом и призывал через своего наиба его приехать, чтобы примирить его с Вахтанг-ханом. Католикос медлил и не хотел выполнять просьбы наиба, но все-таки, в конце концов, был вынужден приехать и, не доезжая, отправил письмо Вахтангу, говоря, что его везут к Мамад-Кули-хану и просил прибыть. Письмо было перехвачено и Мамад-Кули-хан решил перебить всех армян. Католикосу стало известно об этом и он, как мог, так и оправдывался. Люди же хана нанесли вред селу и монастырю. Казначей Мамад-Кули-хана требовал от армян живущих у Еревана подчинения. Начальник же армянских войск говорил, что ждет прибытия сил великого императора (шаха) и только ему будет покоряться, а не кахетинскому правителю. Разгневанный этим Мамад-Кули напал на армян, но войска его были разбиты армянами и потеряли 2 тыс. воинов. Мамад-Кули в этой ситуации написал

[6] М.Р. Арунова, К.З. Ашрафян. Государство Надир-шаха Афшара, Москва. 1958; D. Yörük, E. Valiyev. Güney Kafkasya'da Osmanlı Hakimiyeti (1723-1735). Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergis. Vol. 40. Konya. 2016, c. 15-28.

Вахтангу просьбу о мире, но не принял ее Вахтанг и разбил войска Мамад-Кули. Стесненный Вахтангом Мамад-Кули обратился за помощью к лезгинам и пошел войной на Тбилиси. После этого написал жалобу на Вахтанга шаху и сказал, что серьезно потеснил его. Шах же зная, что Мамад-Кули-хан часто лжет, приказал задержать гонцов, чтобы разузнать все обстоятельства. Вахтанг же отправил своих гонцов, сообщая, что не враг шаху, а друг, и что Мамад-Кули напустил на него войско лезгин и оно опустошило страну. Ереванский наиб ограбил купцов Вахтанга и Папуна-бека. 20 августа пришло сообщение, что Мамад-Кули с лезгинами вошел в Тбилиси и захватили большой ясырь. Вслед за лезгинами пришли Османы. Вахтанг же бежал и скрылся в Башачухе (Западная Грузия). Когда османы явились к Тбилиси, то Мамад-Кули передал им город. Те же заточили его под арест и сделали ханом Тбилиси сына Вахтанга (Бакара). Тот помог бежать Мамад-Кули. Османы предлагали Шанавазу сменить веру и чалму, но что тот ответил отказом и бежал из Тбилиси. Его преследовали Османы, но он их одолел. Вахтанг же в то время успел задушить Гиорги эристава. Вахтанг был готов идти на Тбилиси и изгнать турок.[7]

Абраам Кретаци сообщал, что в 1735 г. Тахмасп-Кули-шах совершил поход через Лори и Казах на Карс. Абраам Кретаци вместе со спутниками предстал перед ереванским ханом в Тбилиси. Потом он отбыл в Мугань (Абраам Кретаци: Глава IX). Согласно анонимной армянской хронике, указывалось, что в 1722 г. афганец Махмуд занял Исфахан, Тахмаз сын Хусейна призвал на помощь Вахтанга князя города Мцхета, поскольку имел всего 500 воинов. Вахтанг же ответил, что не может оставить свою страну, поскольку на нее нахлынули враги. Шах же пришел в ярость и послал против него правителя одной из грузинской земель Мамад-Кули-хана. Вахтанг вышел против него и сразился в местности Сыннык Керпю. Вахтанг перебил воинов врага. Тогда Мамад-Кули-хан привлек на помощь себе 6 тыс. лезгинов. Вахтанг же ждал, что он привлечет на свою сторону католикоса. Принявший ислам грузин Мамад-Кули-хан обещал католикосу город Мцхета. Католикос же претендовал на власть над Кахетией. Он притворился другом Вахтанга, сам же царь же держал свои войска наготове. В условленный день лезгины прибыли к городу Мцхета и ворвались в него, расправляясь со всеми и не беря пленных. Вахтанг же с семьей бежал

[7] К. Патканов. Петрос ди Саргис Гиланенц. Дневник осады Испагани афганами, веденый Петросом ди Саргис Гиланенц в 1722 и 1723 годах. Приложение к запискам Имп. АН, Т. XVII. № 3. Москва. 1870. http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Gilanenz/frametext.htm.

в Московию. Один из сыновей Вахтанга со своим отцом не бежал, а нашел приют у паши Эрзерума. Паша, разузнав у него обо всем произошедшем, отправил прошение в Стамбул назначить его командующим войск. Султан Ахмед назначил пашу командующим войска и оно двинулось в поход вместе с сыном Вахтанга. 12 тыс. османов двинулось на Мцхету и в июне взяли как Мцхету, так и Тбилиси, а сына Вахтанга взяли под стражу.[8]

В документе от 9 декабря 1722 г. Минас Вардапет говорил, что в Исфахане находиться сын Мир-Вейса, а сын шаха находиться в Казвине. Армяне помогали шаху в борьбе с афганцами, в то время как кахетинский хан Мамад-Кули напал на армянского патриарха и взял с него большой выкуп за свободу. В документе от 12 декабря 1722 г. тбилисский армянский архиепископ Минас Первазян указывал, что Грузия, армянские и азербайджанские земли остались неопустошеными афганцами, но в грузинские и азербайджанские земли приходят с набегами лезгины (дагестанские горцы). Он выражал готовность грузин и армян вместе противостоять врагу и присоединиться к русскому войску идущему на Южный Кавказ. В документе от 14 января 1722 г. сказано, что царь Вахтанг пришел в Тбилиси и там находился вместе с армянским патриархом. Афганцы находились у Джульфы и грабили армян. Грузины и армяне же были готовы выставить против них 20 тыс. войска и ожидали прихода русских войск на помощь. Католикос Нерсес в письме Петру I от начала марта 1723 г. писал, что Мамад-Кули держит сторону мусульман и нападает на армян и Вахтанга. Иерарх обещал русским помощь 50-60 тыс. войска Вахтанга (это огромное преувеличение). Однако он доносил, что с того времени, как персияне ослабели, на Грузию со всех четырех сторон нападают мусульмане. И хотя грузины и армяне избавлены от власти персов, но положение сложное и русские должны помочь. Карабахские мелики в письме российскому императору от марта 1723 г. говорили, что хан тифлисский помог армянам против врагов из Азербайджана и лезгин. Однако лезгины продолжают разорять земли Южного Кавказа и потому мелики просят помощи. Антон Аракелов в письме от 26 ноября 1723 г. говорил, что Южный Кавказ взяли под контроль турки и в Тбилиси находиться их гарнизон в 4 тыс. В письме от начала 1724 г. сказано, что в Грузии правит Шахнаваз-хан. В документе от 15 июня 1726 г. карабахские мелики и католикос Есаи просили царя Вахтанга о помощи и торопили его с этим. В письме от начала февраля

[8] Армянская анонимная хроника 1722-1736 гг. Баку. 1988. http://www.ebooks.az/download/gRrjAoY0.pdf.

1729 г. армянин Аван Юзбаши просил Вахтанга о помощи против турок, с которыми армяне вели ожесточенную борьбу.[9]

Армянские источники фактически рассказывают только о событиях 1722-1723 гг. Петрос ди Саргис Гиланинец находился в Исфахане и передавал события со слов приезжавших в Исфахан армян. Среди достоверных сведений была и дезинформация. Рельефно отображены противоречия между отдельными грузинскими правителями. Куда большую ценность чем хроники, представляют документы, в которых мы можем проследить выразительную ориентацию армян на Картлийское царство и их напряженные отношения с Кахетией. Нужно также отметить, что армяне благоволили русским и были решительными противниками османского господства над Южным Кавказом.

Куда более детальны сведения грузинских хроник. Вахушти Багратиони указывал, что в 1722 г. пришли афганцы с войском в 8 тыс. к Исфахану и против них вышло 12 тыс. кызылбашей. И были разбиты кызылбаши. В битве был убит брат царя Ростом. Написал шах царю, чтобы помог ему. Советовался с мтаварами царь, но не захотели те идти в Исфахан и тогда решили избавить от лезгин Ганджу и выступили против них. К царю прибыл посланец от русских Мамука, который предложил картлийцам присоединиться к его войску. В то же время царь получил от шаха должность спаспета Азербайджана и приказ завладеть Ширваном, ибо им владели лезгины. Петр же приказал царю прибыть к нему в Ширван. Владение Казахи пожаловал царь местному хану, однако протест против этого сделала кахетинский правитель Мамад-Кули-хан, аргументируя это тем, что Казахи пожалован шахом ему. С этим царь согласился, но потребовал казахских воинов для похода. Вахтанг освободил из плена своего брата Иесе и дал ему Мухрани. Вскоре поссорились кахи и картлийцы. Мамад-Кули направил против картлийцев чарцев и разорили деревню Лило. Войска Вахтанга и Мамад-Кули сразились в Казахи. Картлийцы под руководством Иесе и Бакара разоряли Сагурамо. Вскоре состоялись переговоры между кахами и картлийцами и был заключен мир. В то же время нигде не было слышно о русском царе, а новым шахом стал Тамаз-шах в Тебризе, а Исфахан взяли афганцы и казнили Султан-Усеина. От Вахтанга к шаху был отправлен Сехния Чхеидзе, но он был схвачен людьми Мамад-Кули-хана. Шах пожаловал Картли Мамад-Кули, поскольку порочил тот перед

[9] Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. Т. II. Ч. II. Ереван. 1967, № 168, 170-171, 176, 178, 194, 202, 344, 373.

его лицом Вахтанга. Известил Мамад-Кули гарнизон Тбилиси и гарнизон города принял его сторону. Вахтанг же выступил к Тбилиси, а Мамад-Кули стал у Авлабари. Теймураз же тайно вошел в Мцхету и укрепили ее кахи. Также они заняли Клдисубани. Напал на них Бакар и обратил в бегство. Мамад-Кули же привел себе на помощь лезгинов, ганджинского и ереванского ханов. Царь же привел рачинцев и имеретинцев. Три месяца продолжалась война, когда грабители подошли к Телети Бакар двинул на них войска и у горы Табори (Тбилиси) обратил в бегство многих из них. Когда Мамука сын Тамаза стоял в Табахмела, напали на него кахи и одолели его, а брат Мамуки Реваз был ранен. Ганджинский хан же пришел в Шулавери и разорил поселение. Против него послал царь войско Сабаратиано и имеретинцев во главе с Вахушти. Они истребили племена Борчалу, однако хан не вышел из Агджакалы. Потом картлийцы двинулись в Цопа и начали грабить. Когда Мамад-Кули узнал, что Вахушти без войска, то выслал на помощь гянджинцам лезгин и кахов. Картлийцы же смогли разбить атаковавших кахов. Особо отметился Бакар. Его на обратном пути атаковали кызылбаши, лезгины и кахи, но при первой же атаке Бакар обратил их в бегство и бежали враги в Сеидабад. Бакар же вернулся в Тбилиси. Вахушти был направлен против Мцхеты. Первым туда был послан Иесе и побил он многих врагов и ушел в Мухрани. Бакар же отнял у кахов Табори, а потом разбил при Сеидабаде Мамад-Кули и многих у реки Мтквари убили картлийцы. Далее Вахушти разорил Марткопи. Мамад-Кули же ушел к лезгинам. В то время отправили османы посольство к царю Вахтангу, чтобы не помогал он кызылбашам и царь не оказал шаху помощи, когда османы занимали Азербайджан. Вахушти занял Сеидабад, но Мамад-Кули призвал лезгинов и напал на Тбилиси. Бакар в то время направился в Душети, но лезгины заняли Тбилиси и разорили его. Бакар же вернулся к отцу и направились они в Гори. Занял Мамад-Кули Тбилиси и многие иконы были поруганы. К нему пришли Гиорги Эристави, Шанше ксанский, кое-кто из Цицишвили и Бараташвили. В Верхний Картли Мамад-Кули послал Теймураза с лезгинами и кахами. Вахтанг отправил посольство к русским и просил о помощи, а сам находился в Кцхинвали.[10]

Тогда узнал о происходящих событиях сераскир в Карсе и пообещал, что изгонит Мамад-Кули и именем султана отдаст Картли. В Шанбиани Бакар встретил сераскира. На помощь царю пришли Свимон Аба-

[10] Вахушти Багратиони. История царства грузинского. Перевод Н. Т. Накашидзе. Тбилиси. 1976. http://dspace.nplg.gov.ge/bitstream/1234/3067/1/Istoria_Carstva_Gruzinskogo.pdf.

шидзе с имеретинцами и войско Верхнего Картли, османы стали в Куркута. Теймураз с кахами отступил из Чала в Тбилиси. Вскоре Теймураз оставил и Тбилиси, в город вошли османы. Мамад-Кули же был схвачен сераскером и арестован. За помощь картлийцы заплатили османам. Мамад-Кули взмолился Бакару и тот помог ему бежать. Мамад-Кули сбежал в Кахетию. По приказу отца и сераскира схватил Бакар Гиорги Эристава. Османы разорили Душети и пришли в Шиосубани. Царь пришел в Ксанское ущелье, однако эристав дал Кее взятку. Лезгины пришли в Гремисхеви и разорили кахов-беженцев, однако погнался за ними картлийский царь. В Цилкани были лезгины разбиты. Иные же лезгины пришли во владения Амилахори и пришли в Шиосубани. Шанше Эристави не желал идти в бой, поскольку Отар был его врагом, и он не хотел его успеха. Свимон Абашидзе погиб в битве с лезгинами, а имеретинцы и картлийцы понесли большие потери. Только потом имеретинцы их разбили. Вскоре ущемляемый османами Бакар ушел из Тбилиси в Али к отцу. Потом они прибыли в Мцхету и прибыл туда Мамад-Кули и заключил мир. Бакар направил своего дядю Иесе к туркам в Тбилиси и тот там принял их веру, а ранее был христианином, поскольку попал в плен к грузинам. Вышел Иесе с османами в Гористави и не смог ему противостоять и ушел в Атени. Османы заняли Сабаратиано, но весной Бакар разбил стоявших в Триалети османов и у Фока уничтожили отряд из 500 турок. Османы отправили за это против картлийцев Иесе и Исаака ахалцихского. Бакар ушел в горы, а османы заняли Гори, а потом прошли владения Амилахори и Мухрани. Царь ушел в Рача и Дигори. Отбыл царь в Черкез и там его встретил его шурин вместе с русскими. Царь ушел в Астрахань. После этого картлийцы привели к себе Мамад-Кули-хана с кахами, тушинцами, пшавами, хевсурами. Османы забрали с собой войско Сабаратиано, грузины встретили их у Гупта и разбили их османы. В Тбилиси было доставлено 30 возов с отрезанными головами грузин. Заняли османы весь Картли, но были вынуждены советоваться с Иесе. Османы переписали население Картли и брали дань. Отара лишили эриставства и дали его Теймуразу сыну Ясона. Османы разоряли вотчину Шанше. Боролись за престол и церковные иерархи. Доменти пользовался поддержкой Османов, а Бессариона сделал правителем Иесе. Императрица Екатерина I же направила царя Вахтанга в Гилян, чтобы заключить мир с кызылбашами. Он туда прибыл и известил шаха. В то время Надир Афшар убил Патали-хана (Фатх-Али) Каджара и помог шаху захватить Машат. Шах нарек его Тамазом и захватил Тамаз-хан Хо-

расан. В 1728 г. умерла Екатерина. А за год до нее скончался Иесе. Исаак (Исхак) паша же разделил Картли. Сомхити было пожаловано Эрасти Капланишвили, земли на север от Мцхеты – Баграту Цицишвили, Верхний Картли – Гиви Амилахори, Мухрани и владения эриставов – главам владетельных домов. Взаимной враждой ослабили друг друга картлийцы. Османы грубо поиздевались над Манучаром Капланишвили и Гиорги Кавтаришвили, Деметре Амилахори же был посажен на кол. Возвысил Исаак-паша тбилисского мелика Ашхар-бега и когда явились к нему картлийские мтавары и Луарсаб, он не пожелал их видеть.[11]

Тогда подняли восстание картлийцы. Теймураз Мачабели не подчинялся Амилахори и истреблял Османов, где только видел. Отложился Шанше Ксанский эристави. Теймураза Арагвского эристава прогнали Османы и посадили на его место Реваза, но тот тоже не подчинялся Османам. Тогда призвал паша Мамад-Кули-хана и дал ему османские отряды. Прогнал он Реваза и посадил эриставом Папуна, затем пришли и разорили Ксани и Ванати. Шанше дал дары Османам и заключил мир с ними. Амилахори повел войска Османов вместе с Мамад-Кули и напал на Мачабели в Мугути. В Мугути было убито много Османов. Потом стало трудно Мачабели и ушел он в Рача. Османы же разрушили многие крепости и пришли в Гори. Задумали Османы схватить Мамад-Кули-хана, но тот улизнул и ушел в Кахетию. Османы же в целом покорили Картли и разделили между собой деревни. Лезгины же подошли к Чала и убили Эрасти, а также захватили людей в ясырь. Услышал об этом Юсуф и напал на лезгин в Мухрани и победил их. Остатки лезгин бежали в Шиосубани. Он и далее гнал их, но неожиданно они обратились против него и разбили. Сам Юсуф еле спасся. В Надарбазеви Махмад-бег с османо-грузинским войском напал на лезгин, но те заманили его в засаду и перебили его войско. На окраине Ничбиси Османы из Гори напали на лезгин, но при первой же атаке Османы были обращены в бегство. В Мухрани, Сабаратиано-Сомхити, Картли, Сацициано поля грузины пахали украдкой и жители укрывались в крепости опасаясь лезгин. Разорили лезгины Джавахети. У Дидгорской башни многих лезгин побили картлийцы, у Теладгоры лезгин победили Османы. После бегства Исаак-паши прибыл Топал-паша. Его войска всегда побеждали лезгин, однако через некоторое время его отослали под Багдад и возвратили Исаак-пашу и продолжили быть дела по старому. В то

[11] Вахушти Багратиони. История царства грузинского.

время стала править императрица Анна. Призвала она царя Вахтанга в Петербург, щедро одарила и послала в Дербент, куда он прибыл в 1734 г. Однако Тамаз-хан первым занял Хорасан, изгнал афганов из Исфахана и посадил там шаха Тамаза. Отнял он у османов Тебриз, а шаха отправил для осады Еревана, но победили шаха османы, когда Тамаз-хан был в Хорасане. Узнав об этом Тамаз-хан вернулся в Исфахан и сверг шаха Тамаза. После этого он направился в Багдад и убил Топал-пашу. Когда царь Вахтанг прибыл в Дербент и подошел к Шемахе. Тамаз забрал Шемаху у Сулхава и напал на Кулмуки, тогда он пришел к Шаки и осадил Ганджу. Но не смог он взять эту крепость и отправил послов к Вахтангу требуя, чтобы прибыл он к нему. Вахтанг же не пожелал явиться и отбыл в Астрахань в то время Гиви Амилахори перебил Османов в Гори, грузины явились к Тамаз-хану и подошли к Гандже. Тогда одарил грузин Тамаз и отправил с ними Ханджал-хана с войском. Стали кызылбаши и грузины в Авчала и из Тбилиси против них выступил Махмад-бег. Он был разбит и отступил в Тбилиси. Пришли грузины и кызылбаши к Коджори, но в Цавкиси неожиданно напали на них Османы и рассеяли. Тамаз-хан же осадил Ганджу, прошел Сомхити и Дманиси, Каикули и подошел к Карсу. Против него вышел сераскир Корул и отступил Тамаз к Еревану. Корул преследовал кызылбашей, но был разбит ними у Еревана, османы оставили Ереван, Ганджу, Лоре, Тбилиси. Тамаз призвал грузин в Ереван и схватил там всех, кроме Кайхосро Капланишвили. Захватил он Каикули и отправил всех жителей в Хорасан, а правителей отправил под арест в Тбилиси. В 1735 г. Тамаз прибыл в Тбилиси, а дружины грузин ушли все кроме Вахушти Абашидзе. Напал Тамаз на Бардзима на Арагви. Однако кызылбашей оттуда прогнали, но в Картли и Сацициано взял многих грузин в плен хан и отправил в Хорасан. Тамаз собирался полностью разорить Картли. Прошел он войной край, а потом разорил и Кахетию. Опустошил хан и владения уцмия, а крымские татары ушли не сразившись с ним. Из Мугана Тамаз пошел в Кандагар. В Картли в качестве *вали* был оставлен Али-Мирза (сын Имам-Кули) и Сефи-хан. Сефи в Гори схватил Теймураза, Гиви Амилахори, Бардзима и отправил к Тамазу (Надиру). Сделал Надир правителем Картли Ханджал-хана и передал ему пленных грузинских аристократов. Новый правитель Картли обложил население поборами. Тбилисский хан же правил в Тбилиси, Казахи и Борчалу. В 1737 г. умер Вахтанг, а его сын Бакар пребывал в Москве. Умер же тогда Бессарион и прибыл Доменти из Стамбула. Вскоре умер и Ханджал-хан и дали Картли

Алаверди-хану, бастарду Иесе. Пошли войной кызылбаши на Шанше и тот был вынужден бежать в Имеретию, а потом в Россию. Арагвские эриставы выдали же его жену кызылбашам. За это Шанше начал разорять Картли с помощью лезгин, которые пришли в Ташири. Пошел против них войной тбилисский Сефи-хан и прошел он Дманиси и неожиданно напал на лезгин в Ташири и разбил их. Кызылбаши потом пошли в Кахетию и были лезгин много раз. Лезгины же разоряли Ксани.[12]

Вернувшись из похода в Индию Надир-шах двинулся на лезгин. Напали кызылбаши на Шанше и тот был вынужден бежать в Ахалцихе. Тбилисский хан Али-Кули вступил в Магран-Двалети и разорил его, но жамурские осетины обратили его в бегство. Османы же по просьбе Надира выдали ему Шанше. Шанше был отправлен в Хорасан. Грузины же донесли на Алти-Кули и сменил его Надир на Коджу-хана. Капланишвили тогда перебили купцов Османов и пожаловались на них турки. Шах казнил Элизбара, а у Кайхосро забрал большие деньги. У Бараташвили же отрезал он уши. Одарил он Амилахори, дав им Ксани. Когда возвратились в 1741 г. знатные картлийцы домой, умер католикос Доменти. Гиви Амилахори тогда занял Ксани и предложил отпасть от шаха, мотивируя это тем, что не смог шах победить лезгин. Гиви призвал Бакара вернуться из России в Картли. В то время Надир сражался с лезгинами и привел их в бедственное положение. Бакара же отозвали в Петербург, но Гиви сражался с тбилисским ханом и призвал себе на помощь лезгин. По подстрекательству кахов крестьяне убили Бежана Эристави. Мтиулы же отняли имущество у Гиви Амилахори и его семью изгнали из Худы. Гиви же укрепил Ксани, Цхвилоси, Кехви, Сурами. Тогда Теймураз известил обо всем Надира и дал ему шах Арагвское эриставство. Теймураз также выдал шаху самозванца представляющегося сыном Тамаза, который шел от лезгин к османам. Сын Теймураза Эрекле выдал самозванца шаху, за что Надир щедро одарил грузинского царевича. Реваз Амилахори же отдал Теймуразу ксанские крепости. В 1744 г. ахалцихский Юсуф-паша послал большую казну лезгинам и сам выступил с 15 тыс. войска. Тбилисский же хан призвал на помощь кызылбашей и картлийцев. Вместе с ними был и Теймураз. Через Гори пришли они к Тедоцминда и были они там побеждены османами. Теймураз послал к Эрекле за кахами и лезгинами. Напали они на османов в Арагвском ущелье и многих из них перебили. Юсуф-паша бежал, оста-

[12] Вахушти Багратиони. История царства грузинского.

вив казну. Теймураз же завладев трофеями пришел в Тбилиси и сообщил Надиру. Тогда шах отдал Теймуразу Картли, а Эрекле – Кахетию.[13]

Касательно истории Кахетии, то Вахушти Багратиони сообщал, что после смерти Давида в 1722 г. разделились кахи. Одни желали царем Теймураза, а иные – Мамад-Кули (Константина). У Мамад-Кули же были два сына Али-мирза и Махмад-мирза. Призвал Теймураз лезгин и они разорили Тианети. Но напали на них кахи и совершено разбили. В 1723 г. воцарился Константин (Мамад-Кули). Шах ему пожаловал Ереван, Казахи, Шамшадило. Мамад-Кули был мусульманином. В то время шах пожаловал Вахтанга титулом сардара Азербайджана. Вахтанг прислал в Казахи хана, но Мамад-Кули ответил что Казахи пожалован ему. Цари соглашались договориться и встретиться лично, но этому помешало письмо от Иесе, который утверждал, что Вахтанг хочет убить Мамад-Кули. Тогда переправился Мамад-Кули через Мтквари и призвал себе на помощь чарцев (джарских аварцев), а Теймураза отправил договариваться о мире с Вахтангом. Вахтанг же направил в Казахи войско. Услышав об этом, Мамад-Кули призвал лезгин на помощь и опустошили они Лило. Бакар и Иесе пришли же в Сагурамо. Через некоторое время цари помирились, но доносили друг на друга шаху. Афганцы в то время взяли Исфахан. В Авлабари был захвачен в плен османами Мамад-Кули. В то время лезгины разоряли Кахетию. В 1723 г. пришли Османы в Марткопи и осквернили храмы и иконы. Мамад-Кули смог бежать из Тбилиси и ушел в Тианети. Его преследовали лезгины и не осталось ему ничего иного как пообещать чарцам союз. Теймураз с кахами же пришел в Ананури и напали лезгины на это поселение, а потом напали на Кизики. Но не смогли они взять Ананури. В 1724 г. Мамад-Кули послал Теймураза к Бакару, чтобы договориться о союзе против османов. Мамад-Кули пришел с кахами и лезгинами в Казахи, а потом в Хилхила. Напали на него османы и обратили в бегство, гарем и имущество его достались туркам. Бежал тогда Мамад-Кули в Ганджу и не впустили его в город ганджийцы, потому как боялись османов, хотя правил там Махмад-Риза, племянник Мамад-Кули. Вынужден был уйти он в Сагареджо в Телави и там на него напали лезгины и вынужден был царь бежать в Ахалгори. Чарцы же вместе с дагестанцами пришли с большим войском. Жители же Телави разбили лезгин и призвали себе на помощь Мамад-Кули-хана. В то время предложили ему османы выступить вместе в поход на эриставов Картли. Мамад-Кули был врагом Шанше и присоеди-

[13] Вахушти Багратиони. История царства грузинского.

нился к османам. Не смог им противостоять Реваз Эристави и ушел в Мтиулети. Уйдя оттуда, решились Османы захватить царя в плен, призвав в его в Гори. Узнал об этом царь и бежал. Юсуф-паша отправился для встречи с Сулхавом (кумыкским шамхалом) и собирался прийти в Карагаджи. Юсуф призвал царя к себе и обещал утвердить за ним именем султана Кахетию. Но не пожелал этого Константин (Мамад-Кули) и бежал в Пшави. Алаверди и тархан Луарсаб отговаривали его от этого. Они говорили, что с одного бока придут Османы, а с другого – Сулхав и будет большое бедствие для Кахетии. Встретился Мамад-Кули с пашей в Бежанбеги, но был изменнически пленен. В 1729 г. был убит он Махмад-бегом, казначеем Исаак-паши. Казни османы предали епископа Алавердского и эристава Реваза. Перебили и обезглавили Османы многих кахов.[14]

Пришел Юсуф к Сулхаву и отправил его во Внутреннюю Кахетию, а сам вернулся в Тбилиси. Сулхав осадил Телави, разорил Шилда, Кварели, Гавази. Теймураз же ушел в Пшави. Пришли после этого османы и вошли в Карагаджи, чарцы же разорили Болниси. Погнался за ними паша и догнал на подступах Караиа. Передовой отряд османов притворно отступил и лезгины поверили в малочисленность турок. Кинулись они в гущу османов и были многие лезгины перебиты. Гнали их Османы до Алазани и Исаак-паша с победой вернулся в Тбилиси. Чарцы же после этого не смели нападать, а племя Фадара платило дань Османам. Теймураз же вернулся из Пшави в Телави в 1731 г. Теймураз обратился к Исаак-паше за гарантиями безопасности и прибыл он в Тбилиси. Кахетия же тогда находилась в беде. В 1734 г. пришел Тамаз-хан в Ширван, а потом напал на Кулмух (Кумух). Исак-паша направил войско в Кизики. Тогда сговорились кахи с Абелем моуравом и ночью неожиданно напали на Османов. Тамаз-хан послал к грузинам и потребовал в жены дочь Имам-Кули-хана. К тому времени Махмад-Риза уже погиб в сражении с Топал-пашей. Потом Теймураз отправил Тамаз-хану епископов и вельмож. Тот же встретил их неподобающе, лишь скромно одарив. Тамаз-хан дал Теймуразу большое войско и отправил его для разорения Чари. Османы тогда оставили Карагаджи и ушли в Тбилиси. Кахи и кызылбаши пришли на Чари и одолели лезгин. Тамаз в то время одолел Кофрула и призвал Теймураза в Ереван. Там он его арестовал, но Теймураз смог сбежать в Телави, а оттуда в Пшави. Тамаз-хан же узнал, что крымские татары у Дербенда. Тамаз-хан же пришел тогда в Кахетию, захватил много пленных и отправил их в Хорасан. Некоторые

[14] Вахушти Багратиони. История царства грузинского.

кахи сговорились с картлийцами и перебили стражу, но многие кахи все-таки были переселены в Хорасан. Тамаз-хан воцарился в Мушане и ушел Надир-шах в Исфахан. Тогда Теймураз вступил в Кахетию и занял страну. Тбилисский хан призвал картлийцев и царя к себе обещая заключить мир. Поверили ему и собрались в Гори, где их и захватили в плен. Хан отправил их к Надиру в Исфахан в 1737 г. Теймураз был вынужден вызвать к себе свою дочь Кетеван и сына Эрекле. Кетеван стала женой племянника шаха Али-Кули, а Эрекле вместе отцом и грузинскими вельможами отправился вместе с шахом воевать в Кандагар. Сына Имам-Кули Али-мирзу сделал шах вали Тбилиси, поссорился он с тамошним ханом и не устоял и бежал в Кахетию. Али-мирза задумал отпасть от шаха по совету моурава Абеля. Советовал он это Тамар и жене Теймураза, но не пожелала она этого, поскольку муж и дети находились при Надире и тогда Али-мирза был вынужден ехать в Кандагар. Вернулся Теймураз из Кандагара в Кахетию в 1738 г. и пожаловал ему Надир Кахетию.[15]

В 1739 г. спасалар Азербайджана брат шаха Надира двинулся походом на Чари. Тогда призвал он на помощь кахов и картлийцев. Теймураз отправил к нему своих воинов. Кахи и картлийцы взяли добычу и отступили, бегларбег же увлекся и был совершено разбит лезгинами. Кахетия же опустошалась лезгинами (дагестанскими горцами). Надир же возвратился из Индии и отослал Эрекле с дарами. Прислали к шаху в жены дочерей Вахтанга Капланишвили и Заала Мхеидзе. В 1741 г. пришел в Ардебиль шах Надир и призвал туда Теймураза. Когда царь прибыл, то дал ему войско и отправил походом на Чари. Напал он на Чари, перебил лезгин и захватил многих пленных. Надир отпустил из Дербента картлийцев, а Гиви Амилахору пожаловал должность векила. Гиви донес тбилисскому хану на царя, поскольку хан собирался в поход в Дагестан на лезгин и хотел позвать Теймураза на помощь, сам же Гиви Амилахори предлагал Теймуразу отложиться от шаха, но тот не согласился. Хан призвал к себе царя, но тот отказался, говоря, что если хан придет в Кахетию, то только тогда он придет. Разгневался хан и разорил Сагареждо. Хан донес шаху, что Теймураз замыслил измену и поэтому Теймураз был вынужден отправиться к шаху, который призвал его в Дербент. Также он был вынужден привести свою жену Тамар. Вместе с шахом он пребывал в Дагестане, а после возвратился в Кахетию. Царство было обложено тяжелой данью. Произошло это в 1742 г. Когда Надир воевал против Османов у Багдада отпа-

[15] Вахушти Багратиони. История царства грузинского.

ли от него Астрабад, Шемаха, Ширaз. Шемаханцы с помощью лезгин призвали самозванца, который называл себя сыном султана Усеина (Гусейна). Тогда отправил шах против них своего сына, разбил лезгин и взял Шемаху. Самозванец же бежал в Дагестан. В то время убили Бежана Арагвского свои крестьяне, об этом донес Теймураз шаху и тогда Надир одарил царя землями эриставства. Гиви Амилахори бежал и Теймураз подошел к его крепостям в ущелье Ксани. Реваз же дядя Гиви отдал крепости Теймуразу. В Кахетии же царь захватил самозванца и вместе со своим сыном Эрекле отправил его к шаху. После того как Эрекле победил османов при Гори и Арагви Эрекле стал правителем Кахетии, а его отца назначили правителем Картли. Кахетия была более благополучной, чем Картли.[16]

Вахушти Багратиони кратко описывал и историю Самцхе. В 1721 г. Исаак-паша по приказу султана вступил в Имеретию, в 1723 г. пришел эрзерумский паша с большим войском для захвата Азербайджана. Находясь в Карсе, он призвал себе на помощь Исаак-пашу. В Ахалцихе сидел Мусалим и правил он по воле Исаак-паши. Паша после смерти Иесе был поставлен Османами правителем Самцхе, Имеретии, Картли, Лоре-Казах-Шамшадило, Кахетии. Поскольку Картли находилось в бедствии, то ее заселяли выходцы из Джавакхетии и Самцхе. Приходили лезгины через Картли и грабили Самцхе-Джавакхетию вплоть до Кола. Месхи гнались за ними, но лезгины почти всегда одерживали верх. Потом пришел Тамаз-хан к Гандже и отложились картлийцы от Исаак-паши и по разрешению кызылбашей нападали картлийцы на Самцхе-Джавакхетию. Погнался за картлийцами мусалим и разбил их у Двири. Когда Тамаз одолел Кофрула, тогда Исаак-паша отдал шаху Тбилиси и вернулся в Ахалцихе. Когда помирились султан и шах, тогда установилась дружба между месхами и картлийцами. Исаак-паша отправил в Стамбул своего сына Юсуфа с большей взяткой и был назначен тот пашей Ахалцихе. Он стал пашей в 1737 г. Юсуф послал своего человека в Аджарию, но местные его оскорбили и тогда Юсуф пришел с войском и перебил там множество народа. Аджарцы пожаловались султану, но паша все таки взял над ними верх. Имеретинский царь Александр схватил Вахушти Абашидзе и тогда к паше обратилась за помощью царевна Анука и дала паше взятку. Тогда Юсуф отправил своего зятя джавахетского пашу Пириаги (Пири-агу) в Имеретию. Пашу встретили Дадиани, Зураб и Эристави, Александр же бежал в Картли. Привели они Гиорги брата Александра и сделали его царем. В том

[16] Вахушти Багратиони. История царства грузинского.

же году пришел Шанше и Исаак-паша, боясь разорения страны со стороны шаха, выслал беглеца к кызылбашам. В том же году Александр просил Исаак-пашу сделать его правителем Имеретии и согласился паша на это и снова сделал его царем. В 1744 г. Юсуф отправил лезгинам большие деньги, а сам пришел в Картли и был разбит в Тедоцминда. Юсуф ушел в Ацкури и там умер. Исаак был опечален, но продолжал править страной.[17]

Особо стоит поговорить о Имеретии, Мингрелии и Гурии. Вахушти Багратиони скрупулезно записал их историю. В 1721 г. Александр занял всю Имеретию, кроме Рачи. Он породнился с Бежаном Дадиани, дав ему в жены свою дочь Мариам. В 1722 г. Гиорги Абашидзе ушел в Картли к царю Вахтангу и умер в Тбилиси. В 1723 г. ушли Абашидзе и рачинцы к царю Вахтангу для помощи. В 1724 г. Дадиани и Александр осадили Джварскую крепость в Окриба. Шошита Эристави выступил против царя. Но царь убил эристава и в 1728 г. опустошил Рача. В то время подошли Османы к Поти, построили там крепость и посадили править пашу. Они разрушили Рухский замок и укрепили Анаклию, а потийскому паше отдали все побережье. Дадиани и царь осадили Шорапани, которым правил Леван Абашидзе. Дадиани отдал ту крепость Зурабу, а имущество из крепости взял себе. В 1726 г. умер Гиорги Гуриели и стал править его сын Мамия рожденный от дочери Шервашидзе. Тогда договорились Дадиани и эристави о мире. Этим встревожился Зураб и донес об этом Исаак-паше и тогда послал тот своего сына Юсуфа и пришел к нему царь Александр и Бежан Дадиани. Тогда стольник Махмад-бег убил Бежана. Случилось это в 1728 г. Эристава же паша одарил. Править же стал Отиа Дадиани сын Бежана. Осадил царь Шорапани, но Зураб Абашидзе привел османов и отдал им Шорапани. Эристави осадил Садмели, крепость Иашвили. Царь же послал к нему Левана Абашидзе и снял эристави осаду с крепости, но захватил эристави Левана хитростью в плен и отправил к Отиа Дадиани. Тогда царь Александр перешел Риони и осадил Садмели. Эристави бежал, а имеретинцы взяли крепость. Дадиани же выпустил. Умер Шошита Эристави и его наследником стал Григол, его сын. Из крепости Квара бежал Кацо, брат Дадиани. В 1732 г. умерла жена царя Александра и он женился на дочери Левана Абашидзе. Дадиани, эристави, Зураб Абашидзе привлекли на свою сторону Мамуку брата имеретинского царя и позвали на помощь абхазов. Пришли они войной на Имеретию и стали в Гегути. Там к ним присоединились войска Аргвети. Не мог им противостоять царь и ушел в

[17] Вахушти Багратиони. История царства грузинского.

Кутаиси. Вместе с ним были Леван Абашидзе и эристав Долинных земель брат Шошиты. Дадиани подошли к Кутаиси, но царь не вышел для боя, боясь Османов. Во время осады стали претерпевать нужду и ушли каждый к себе, а власть царя над Имеретией укрепилась и занял он вотчины Цулукидзе. В то время в Поти прибыл другой паша и призвал он себе на помощь Александра, чтобы покорить непокорных вплоть до Азова. Дадиани советовал царю не делать этого, но Александр не послушался и сопровождал пашу. Население же Дадиани и Абхазии укрылось в укреплениях. Шарвашидзе не явились к османам и те разорили, что нашли. Когда перешел паша и царь Кодори, то турок предложил имеретинскому правителю сопровождать его в Джикетии до Азова. Это обеспокоило имеретинцев и они ушли. Тогда Османы и абхазы погнались за ними до реки Эгриси. Царь со знатными бежал, а остальных османы взяли в плен. Прошел царь и Одиши и подошел со своим окружением к крепости Кацо. По пути убивали имеретинцев одишцы. Дадиани же осадил крепость Кацо и царь был вынужден дать ему заложников и имеретинцы ушли в свое царство. Произошло сие в 1733 г. Среди же абхазов и османов же возникли трения касательно добычи взятой у имеретинцев. Абхазы начали убивать османов и паша бежал в Одиши. Но и там нападали на них абхазы и паша ушел морем. В 1734 г. Дадиани, эристави, Зураб вместе с Мамукой выступили против царя Александра. Царь же призвал себе на помощь Левана Абашидзе, Кацо Дадиана, Мамуку Гуриела, Мераба Цулукидзе. В битве которая состоялась, победили сторонники царя. Дадиана пленил царь и тогда его отец обратился за помощью к Исаак-паше и дал взятку ему большую. На помощь Дадиани прибыл Махмад-бег и Гиви Амилахори. Пришли Османы и картлийцы. Тогда Александр заключил мир с Дадиани, отдал свою сестру в жены Махмад-бегу, Мамуке же отдал земли Чиладзе-Микеладзе. Мамука враждовал с Бежаном Чиджавадзе.[18]

В 1735 г. Тамаз-хан во время похода на Тбилиси потребовал от царя Александра подчинения, но тот не решил ему не отвечать. Папуна Церетели отпал от царя из-за Зураба Абашидзе, поскольку тот убил Мамукашвили. Царь напал на Папуну и разорил земли Церетели, но крепость Модимнахе не смог взять. Вскоре царь помирил между собой Абашидзе и Церетели. Сам же взял крепость Квара, принадлежающую Яшвили. Эристави же потом захватил эту крепость. Царь же убил потом Давида сына Зураба и Папуну Церетели, чтобы захватить Модимнахе, но саму крепость не

[18] Вахушти Багратиони. История царства грузинского.

смог взять. Зураб же связался с Григолом эриставом и выступил против царя. Александр же попросил у Шанше ксанского лезгин и не могли им противостоять, хотя отряд их всего состоял из 500 воинов. В 1740 г. Дадиани вместе с эриставом и Зурабом пришли с абхазами и не смог им противостоять Александр. Они сожгли царский дворец в Вардзии. Анука же попросила османов о помощи и тогда Османы во главе с Пири-агой пришли в Имеретию. К нему примкнули Дадиани, эристави и Зураб. Царь же вынужден был уйти в Картли, а своих близких укрыл в Харагаули. С царем ушли Мамука и Леван Абашидзе. Османы же нарекли новым царем Имеретии Гиорги, брата Александра. Александр прибыл к Шанше, который тогда не повиновался Надиру. Против Шанше выступил хан и тогда Александр освободил Вахушти и сам прибыл к хану. Хан же взял Александра в плен. Леван и Мамука же бежали назад в Имеретию. Александра же привели в Тбилиси, оттуда он отправил к Надиру эристава Долинных земель в Дербент. Узнав об этом, шах отправил к Исаак-паше своего посла, требуя, чтобы Александра снова сделали царем, что паша и исполнил. Гиорги же ушел в Одиши. Спустя некоторое время отложились от Александра Дадиани, Зураб и эристави, потому как Александр обезглавил свою мачеху Тамар и Сачино Бараташвили. Дадиани и эристави прибыли в Гегути, царь же стоял в Кутаиси и не вышел навстречу им, но послал человека просить о помощи ахалцихского пашу и тот прислал ему на помощь войско. Когда пришли османы, ушли из Кутаиси Леван Абашидзе и Гиорги эристави Долинных земель. В 1743 г. умер Григол Эристави и тогда имеретинцы вернулись к царю Александру. Эриставом Рача стал Вахтанг брат Григола. Помирился царь с эриставом и Дадиани. В 1744 г. дочь Мачавариани захватила крепость Свери, выступил против нее Леван, но его опередил царь и отдала Мачавариани крепость Александру. Леван же оставил Заала, сына Зураба, в крепости Шроша, чтобы не схватил его царь. Сдали крепость царю, а Заал ушел в Картли к отцу своему в Картли. Находились они в Нуниси.[19]

Сехния Чхеидзе сообщал, что Махмуд сын Мир-Вейса напал на Исфахан и в битве с ним погиб куларагасы Ростом брат царя Вахтанга. Шах отправил послов к Бакару и просил помочь. Но Вахтанг отговорил Бакара от этого. В то время пожаловал шах Кахетию, Ереван, Шамшадило, Казахи Константину сыну царя Эрекле, который получил персидское имя Мамад-Кули. Вахтанг же в то время получил от шаха предложение вступить в

[19] Вахушти Багратиони. История царства грузинского.

Ширван, ибо ним завладели лезгины. В то время к Вахтангу прибыло посольство от императора Петра, который указывал, что христово воинство вступает в Ширван. Между Вахтангом и Константином была ссора. Вахтанг с войском пришел к Шамхору в Ганджинской земле, но русские начали запаздывать. В то время Махмуд завладел Исфаханом, взял в плен Усеина и истребил его потомство. Только Тамаз уцелел и в Казмине (Казвине) был провозглашен шахом в возрасте 18 лет. Выступил он в Тебриз и пожаловал дарами Вахтанга. Вернулся царь из Ганджи и напал на жителей Казахи и перебил их. Возвратилось тогда войско картлийское в Тбилиси. В то время царь кахов напал на Цинцкаро и донес шаху на царя, что Вахтанг стал вассалом русских и вследствие того он враг шаха. Тогда в 1723 г. арестовали Сехнию Чхеидзе, а дары Вахтангу возвратили из Тебриза. Завладели кахи Авлабари и Мцхетой. Однако вскоре его вельможи попали в плен к картлийцам, когда Мцхету отбили войска пришедшие с Котмана. Потом картлийцы взяли Табори. Тогда кахетинский царь заручился помощью лезгин. Вахтанг был вынужден уйти в Гори, а его брат Бакар в Тушетию. Кахи взяли Кцхинвали и тогда Вахтанг вступил в переговоры с Османами Ибрагим-паши. Мамад-Кули же был вынужден бежать из замка. Бакар схватил Гиорги Арагвского эристава. Османы же двинулись на Ганджу, но вскоре сераскер был вынужден отойти от города. Бакар же в это время повздорил с Османами, которые ему не оказывали почести в отличии от кызылбашей и напал на них. Он прибыл в Самшвилде и привлек войско Бараташвили и напал на отряды Османов и не вернулся в Тбилиси. Потом он отправился к отцу в Кцхинвали, а Иесе же не последовал за братом и принял веру Османов и назвался Мустафой. Когда новый сераскер диарбекирский паша пошел на Ереван, то в Тбилиси пришел Раджаб-паша. В 1724 г. он прислал ахалцихского пашу Исаака против Вахтанга. Ему помогал Иесе. Напали они на Кцхинвали и разорили они то ущелье. Взяли Османы ереванскую крепость и вывели из Еревана Али-Кули-хана. В 1725 г. Картли было пожаловано Исаак-паше, а Ереван – Раджаб-паше. Османы взяли Лоре и Ганджу. Царь Вахтанг ушел из Рача к черкесам. Потом он прибыл на Солах, где был встречен торжественно русскими. После этого он прибыл в Астрахань, а потом в Москву. В то время умер царь Петр. В 1727 г. сын Исаак-паши Юсуф-бег пришел в Имеретию, помирился с абхазами и убил Бежана Дадиани. В 1729 г. Тамаз захватил Испахан, Тебриз и Хамадан. В 1730 г. пришло лезгинское войско из Гулхадара, разорили Верхний Картли, Сацициано, Абухала, Гуджарети, Триалети, Джавахети,

Самсреби, Сабараташвило, заречье Кдия, земли лежащие ниже Дманиси и ушли невредимыми. Чарцы разорили Болниси и Сомхити. Исаак-паша с войском разгромил и победил лезгин. В 1731 г. на Шанше Ксанского эристава напали Османы, кахи и картлийцы и разрушили Ванати. Потом они напали на Самачабло, взяли Свери. Потом они напали на Мугути и сбежал Теймураз Мачабели из башни со своим народом. В то время лезгины напали на Джавахети, разорили ущелье Занави, разорили Харагаули ниже Нуниси, перейшли в Квишхети, разорили Цихисдзири и Сацициано. Потом сожгли Мзваре и Чрдили. Люди из Саабашио и Сачхеидзео собрались и разбили лезгин. Осенью лезгины напали на Сурами, сожгли Осиаури, Ахалсопели, Сатеви, Лумбмацедани, Одзиси.[20]

В 1732 г. султан обвинил Исаак-пашу. Юсуф же, узнав о прибытии капуджи-баши, бежал в Ереван. Пашей стал Али, а Юсуф же захватил капуджи в Гаретубани. Потом Али забрал с собой Юсуфа в Стамбул, Исаака же оставил в Ахалцихе. В том же году в Картли пришел Ростом-паша. Султан с шахом договорились о перемирье и уступил султан земли по Арезу, русские же уступили ему Гилян. Лезгины же в то время пришли к Самшвилде и Сомхити. Правил Самшвилде Абдулла-бег сын Иесе. Он находился в Сомхити. Но снова пришли лезгины и разорили Тезери, Веками, Гвердисубани. В Цроми они разбили горийского пашу. В июле прибыл Осман-паша. Исаак-паше отдали Картли, а его сыну Юсуфу – Ахалцихе. В декабре пришли лезгины У Цлеви их нагнали Гиви Амилахори, тархан Луарсаб и небольшое османское войско. Лезгины нанесли им большой урон, но разбили Османы и грузины их. В том же году прибыл Юсуф-паша из Стамбула и начал поход на Кахетию. В декабре на Сомхити напали лезгины и против них выступили грузины и османские янычары. Состоялась битва при Ничбиси и лезгины были разбиты. 23 декабря отпал от своего брата Александра Мамука в Имеретии и ушел к Дадиану. Собрались Отиа Дадиани, Григол Рачинский эристави, Зураб Абашидзе, но царь послал против них своего сына Давида. В битве при Чихори были убиты Дадиани и имеретинцы взяли верх. Государь кахов встретился с Юсуф-пашей в Бажанбаге, но Османы убили кахетинского правителя и многих кахов перебили. Паша пришел в Карагаджи, но против него выступил Сулхав лезгин и захватил тот саблей Ширван[21].

[20] Сехния Чхеидзе. Жизнь царей. Перевод Н. Т. Накашидзе. Тбилиси. 1976. http://www.vostlit.info/Texts/rus3/Tcheidze/text.phtml?id=1812.
[21] Сехния Чхеидзе. Жизнь царей.

В 1733 г. Шаха же Тамаза в Исфахане захватил Тамаз-хан. Этот хан сначала поддерживал шаха, но потом перешел на сторону Осман-паши, а потом повздорил с ним около Багдада. Исаак-паша же построил Мухрани. В 1734 г. напали чарцы на татарские (кызылбашские) племена. Тогда против них выступил Махмад-бег и догнал их за Шираки и разбил. Исаак-паша же построил Авчала и двенадцать башен. В июле кызылбаши заняли Шемаху. Тогда же выступил из города в Кахетии Юсуф-паша и его войско было перебито кахами. Тогда выступил лезгин Сурхав и его поддержало османское войско около Ганджи, но вышел против них Тамаз-хан и одолел Османов и лезгин. В октябре Тамаз осадил Ганджу и получили картлийцы приказ выступить против Османов. Гиви Амилахори и Мамука Мухранбатони возглавили их. Османский гарнизон в Гори был перебит грузинами. В сентябре пали Гори и Сулухи, а грузины подступили к Ахалцихе[22].

В 1735 г. пришел Тамаз-хан в Карсскую землю. При Кожори грузины и кызылбаши одолели отряд Османов и гнали их до Цаквиси. В том же году лезгины разоряли Сомхити, но в Шиндиси их перебили. В августе Османы вступили в переговоры о мире и тогда грузины и кызылбаши овладели Тбилиси. Тогда же капитулировали Османы в Гандже. Пользуясь этим Тамаз пожаловал Картли и Кахетию Али-мирзе, а Теймураз со своими вельможами находившийся у хана был оставлен Тамазом при себе. Османы оставили и Ереван. Тогда и позволил Тамаз прибыть Теймуразу в Тбилиси с кахетинскими вельможами. Тогда кахи ушли к пшавам, из Сомхити бежали Гиви Амилахори, Мухранбатони, Кайхосро Авалишвили. Амилахори бежал в Имеретию, а Мухранбатони в Россию. Оскорбился Тамаз и тогда он разрушил Гори, а в Тбилиси – Табори, послал войско на Бардзима Арагвского и ксанского эристава. Разоряли кызылбаши Верхнее Картли от Вахани до Мухрани, были разорены Сацициано и Саавалишвило, христианские храмы. Выселил Тамаз всю Кахетию с берегов Алазани в Хорасан, обесчестил Алаверди, разорил Чари и пришел в Шемаху. Всех кахов и картлийцев обезоружили[23].

В 1736 г. шахом стал Тамаз-хан на собрание в Мугаме (Мугани), Картли было обложено данью в 300 тыс. туманов. Верхнее Картли не смогло платить столько и отложились Шанше Ксанский эристав, Гиви Амилахори, Вахушти Абашидзе. На той стороне умолял кызылбашей тархан Луарсаб Сефи-хана о уменьшении податей, но тот не послушал его.

[22] Сехния Чхеидзе. Жизнь царей.
[23] Сехния Чхеидзе. Жизнь царей.

Летом в Цихисдзири пришел Абдулла-бег со своими грузинами, против него в Нуниси пришел Вахушти Абашидзе и одолел он Абдуллу. Спасся и Сефи-хан. Выступил султан из Пхвениси и в Хелтубани во время переговоров захватили Теймураза, Бардзима, Гиви Амилахори, Гиви Чолокашвили, Кайхосро Черкезишвили, брата моурава, Луарсаба тархана. Схватив их, напали кызылбаши на ксанского эристава, но были разбиты. Осенью пришли лезгины и разорили Верхний Картли. Тогда вышел против них Абдулла-бег с грузинами и кызылбашами и одолел их в сражении при Келкцеули. Сефи-хан же в следующем бою с лезгинами одолел их у Гулеви. Отступающие лезгины по пути разорили Тушетию. Шах после этих событий пожаловал Картли Абдулле-бегу, а Кахетию – Али-мирзе. Ереван же был отдан Сефи-хану. В 1737 г. пришел с большим войском Сефи в Картли и воевал против ксанского эристава и взял крепости Икорта, Кулбити, Ванати, напал на Вахушти Абашидзе, взял крепости Цихисдзири и Сурами, вновь напал на ксанского эристава, взял крепости Ацквери, Бешо, Монастери. Иесе брат эристава ушел с семьей в Кадета. Шанше бежал в Имеретию, оставив семью и имущество в руках кызылбашей. Потом он отправился в Россию. В то время пришли овсы (осетины) из Ксанского эриставства и призвали из Кахетии Иесе брата ксанского эристава. В то время шах призвал из Кандагара себе на помощь Отара Амилахори, сардала Сабараташвило, Кайхосро Капланишвили, Цицишвили, Кайхосро Джавахишвили, Автандила Палавандишвили, мелика Лоре Пешанга, мелика Сомхити Парсадана, Али-Кули-бега Амираджиба. В 1737 г. в Астрахани умер царь Вахтанг. В 1738 г. ушел Сефи-хан, поскольку призвал его шах в Кандагар. В Картли сердалом стал ганджинский Угули-хан, сын Калбали-хана. В мае 1738 г. шах отпустил из Кандагара всех бывших при нем грузин. В Картли сделали правителя Ханджала, а Али-Кули-бег стал векилом. В том году возвратился из России в свою вотчину ксанский эристав. В Кахетию вернулся Теймураз. В том же году Ибрагим-хан спасалар Тамаза призвал себе на помощь Ханджал-хана и грузин. Пришли они войной на Чари и разорили его. Но на обратном пути напали на них лезгины и разбили их. Погибли Ибрагим-хан, Угули-хан и ганджинский хан, а грузины бежали. Теймураз ушел в Кахетию, а Ханджал – в Тбилиси. В 1739 г одержал верх шах над Индией[24].

Давид Багратиони указывал, что Давид VIII (он же Мухаммед-Кули-хан) не имеся сил противостоять вторгшимся Османам бежал в Кахетию и

[24] Сехния Чхеидзе. *Жизнь царей.*

надеялся на помощь персиян, но те, стесненые афганцами, не могли ее оказать. Шах Гусейн попал в плен и его род был истреблен, кроме Тамаза, который укрылся в Астрабаде у Пати-хана. Царь Вахтанг жил в Имеретии и ждал благополучного случая для того, чтобы вернуться в Картли. Но его надежды были тщетными и он прибыл в Россию в Царицын после смерти Петра, царя приняла императрица Екатерина I. Когда Вахтанг отбыл из Иверии, то Иесе во второй раз принял ислам уже по турецкому обряду и получил Картли в свою власть. Тогда в Иверии города и села были опустошаемы неприятелями и были утесняемы турками.[25]

Теймураз II царствовал в Кахетии, когда Надир объявил себя шахом. Одержав победу над турками при Ереване и освободив от них Тбилиси Надир-шах поставил в Грузии своих ханов. Он отдал Кахетию Али. Племянник же Теймураза Мухаммед-мирза себя проявил в боях под Багдадом. Он пожертвовал своей жизнью, чтобы Надир-Кули (Надир) мог уйти из рук османов. В Ширване был некто Саам, который прибыл в Ганджу, чтобы возмутить народы Кавказа против Надира и тогда Теймураз захватил его в плен и его сын Эрекле выдал шаху мятежника. В Карачаге Теймураз истребил османское войско и Надир за это ему пожаловал Арагви. Теймураз старался и ему оказывали помощь персияне, но Османы еще не были вытеснены из некоторых иверских провинций, в частности находились в Руиси и послали часть казны дабы нанять лезгинов. Царевич напал на турков идущих в Дагестан и нанес им поражение. Тогда шах Надир, обрадованный этим, отобрал у Али-хана Кахетию и отдал эту страну Теймуразу. Но шах пожелал от царства контрибуцию в полмиллиона рублей и, чтобы страна не была опустошена, грузинский царь готов был это сделать. Однако в то время Надир был убит Мухаммедом Каджаром по наущению племянника Надира Али-Кули-хана, который и перенял власть над Персией и принял имя Адиль-шаха[26].

Папуна Орбелиани указывал, что в 1741 г. в Грузии случились выступления против господства иранцев (кызылбашей, Афшаров). Шах отнял эриставство у Шанше и отдал его Гиви Амилахори. Имам-Кули-хану было отдано бегларбегство и направил его против Шанше. Войско прошло Мухрани и вождем войска сделали Гиви Амилахори. Войско кызылбашей и лояльных им грузин было разделено на три части. Одна часть пошла на

[25] Давид Багратиони. *История Грузии*. Перевод А. А. Рогава. Тбилиси. 1971, глава 127. http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Bagrationi/frametext4.htm.
[26] Давид Багратиони. История Грузии, глава 128.

Ломиси, вторая на Ксани, третья на Лиахви. Множество людей было перебито в Ксани. Кызылбаши разрушили Ацери. Тогда Шанше призвал на помощь осетин и они разбили Имам-Кули. В 1743 г. Ширван восстал против шаха и из Грузии вызвали стоявшего там Аджи-хана. Кызылбаши громили Сабараташвило. Тогда грузины призвали себе на помощь черкесов и осетин. В 1743-1744 гг. восстал Гиви Амилахори, который призвал себе на помощь лезгинов. Ему противостоял Мачабели, который заручился поддержкой картлийского и кахетинского царей. В 1746 г. осетины на службе у эристава начали громить Земо Картли. Тогда грузины призвали на помощь лезгинское войско, которое пришло в Авчала. Мачабели и Пасе Амилахори вместе с ними атаковали осетин и опустошили Осетию, а потом перешли в Имеретию. Однако ксанские и арагвские эриставы вскоре восстали против царей. И тогда Теймураз с картлийскими войсками пришел в Ванати. Потом он двинулся против войска арагвского эристава, которое возглавлял тушинский эристав Джимшер. Также против царя были осетины. Но Эрекле разбил их и прибыл в Ананури.[27] В Хронике Эриставского акафиста сказано, что Картли в 1726 г. заняли турки и кроме нее они поработили Тавриз, Ганджу, Ереван, Шемаху. Отмечалось, что в это время Картли разоряли лезгины. Особенно пострадала область Мухрани. Владетель Мухрани, эриставы ксанский, арагвский и Амилахори соперничали между собой. В адрес Иесе в источнике следовало проклятие[28].

В документе от сентября 1731 г. сказано, что Вахтанг просил помощи у русских против турок, а грузины ведут борьбу против турок, которые хотят исламизировать край. При этом царь-в-изгнании говорил, что мог бы свободно принять турецкое или персидское (афшарское) подданство если бы хотел, но благоволит русским. В документе от 22 декабря 1735 г. сообщалось, что Теймураз не покоряется Тахмас-Кули-хану (Надир-шаху) и разорил его обоз. Афшары же хотели депортировать грузин сторонников Вахтанга и Бакара в Хорасан. В документе от 1735 г. эристав Бардзим доносил, что 16 августа Исхак сдал Тбилиси Тахмас-хану (Надир-шаху). Теймуразу было оглашено, что ежели тот примет ислам, то будет правителем Грузии. Однако он сделал правителем Кахетии и Картли Али-Мирзу.

[27] История Осетии в документах и материалах. (С древнейших времен до конца XVIII века). Том I. Цхинвали, 1962. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVII/1620-1640/Ist_oss_dok_mat/1-20/1.htm.

[28] Е. Такайшвили. Канчастский «жам-гулани» и исторические приписки его кинклоса. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Вып. 29. Тифлис. 1901. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XV/1440-1460/Kancaet_zam_gulani/text.htm.

Тот вместе с Ахмет-ханом и Ханжан-ханом взяли большую контрибуцию и продовольствием. Баши-Али-Кулы-бек же по приказу шаха вывез грузинских дворян в Хорасан. Также с каждым князем депортировали по 60 семей. Для того чтобы выбить из грузин деньги афшары использовали многочисленные пытки. Не терпя этого, многие грузины бежали в Имеретию. Бардзим же просил у русских помощи и просил хотя бы из Терского городка, крепости Святого Креста и Астрахани послать помощь. В документе от 8 сентября 1736 г. сообщалось, что от шаха отпала вся Грузия. Дадиани, кахетинский Теймураз, Бардзим подняли восстание. Войска Сефи-хана в битве около Тбилиси были разбиты и грузины осаждали сам город. Лезгины же совершили поход против Гянджи и могли угрожать Ардебилю. В документе от 3 ноября 1737 г. говорилось о набеге лезгин аварцев на грузинские и армянские села. Против горцев были направлены афшарские войска – 3 тыс. под командованием брата шаха Ибрахима и 1 тыс. под командованием сына шаха Ризы-Кули. В документе от 9 сентября 1738 г. сообщалось, что в Тбилиси был назначен хан Ханжан из Кандагара. Он набрал на военную службу 1 тыс. грузин, а села грузинских дворян и царя около Тбилиси были конфискованы в пользу шаха. Гарнизон афшаров составлял 500 воинов. Христианское население Тбилиси было обложено контрибуцией, также обложены налогами грузинские и армянские духовные лица. В документе от 14 июля 1742 г. говорилось, что грузины вследствие податей и наборов в войско бежали в горы. Также из грузин и армян набирали людей для шахского двора[29].

По материалам грузино-русской переписки в 1742 г. известны интересные данные. Так, в письме Гиви Амилахори и эристава Бежана астраханскому губернатору В. Татищеву сказано, что грузины страдают от разорений причиняемых им безверными (мусульманскими) неприятелями. Сказано, что много грузин убито и взято в плен. Персы (афшары) охарактеризованы как те, что не держат слова. Тахмас-хан (Надир-шах), прибыв в Тбилиси, причинил большое опустошение христианам. Многие грузины были убиты, а жены и дети грузин были взяты в рабство. Они просили прислать грузинского царевича из России, желательно с войском, и говорили, что у них достаточно продовольствия, чтобы обеспечить войско. Еремей Давыдов из Кизлярской канцелярии доносил, что Милахур Гив

[29] В. К. Восканян, О. Д. Галустян, В. М. Мартиросян. Армяно-русские отношения во втором тридцатилетии XVIII века. Т. III. Ереван. 1978, № 10, 48, 52, 65, 75, 84, 117. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1720-1740/Arm_russ_otn_18v_III/index.htm.

(Гиви Амилахори) получил от тбилисского хана требование дать в рабство 2,5 тыс. женщин и мужчин. Также требовал 4 тыс. арб провианта. Гиви отказался это делать и тогда хан двинулся к Хивили (крепость Схвило), где был гарнизон в 300 грузин. У персов же было 1 тыс. воинов. Грузины нанесли поражение им, однако хан двинулся к городу Горо (Гори). И там с ним сражались грузины. Гиви пользовался помощью турок стоящих у Карса и Багдати. Тогда в поход двинулся сам шах с 30 тыс. воинов.[30]

Сведения русских документов по истории Грузии скупы, но и из них можно извлечь полезную информацию. П. Бутков отмечал, что брат Надира Ибрахим, которого шах оставил в Азербайджане, выступил против лезгов, которые угрожали Гяндже. Тогда лезги двинулись к Тбилиси. Ибрахим перехватил их в Кахетии на Караянском поле между Курой и Йорой. Он разбил их и те бежали в свои земли. На следующий год лезги связались с алазанскими (джаро-белоканскими аварцами) и опустошили Ширван. Против них выступил Ибрахим, но погиб в битве. В 1741 г. против них выступил Надир-шах, нанес им поражение и вторгся в Дагестан. Кампания 1742 г. в Дагестане же была для него неудачной. В 1744 г. турки собирались занять Карталинию (Картли) и заняли Руис (Руиси), персы (афшары) же находились в Лори. Ираклий же смог рассеять турок и шах отдал ему Кахетию, а Теймуразу отдал Картли и позволил короноваться. Он был настолько снисходителен к грузинам, что ликвидировал наместничество в Аджакале, где традиционно персы (туркоманы, кызылбаши, афшары) надзирали над грузинами. 12 тыс. семей татар (туркоманов) было переведено из края в Персию. Тогда в оппозиции к Теймуразу был Гиви Амилахори, который был привержен потомству царя Вахтанга и хотел сделать царем Бакара. Гиви Амилахори и Шанше эристав Ксани выступили против Ираклия, но тот взял крепость Сурам и доставил эриставов в кандалах к шаху. Гиви пробыл в плену у шаха год. Когда царица Тамар умерла Теймураз не провел при трауре 40 дней и женился на княжне Цициановой, что разозлило шаха. Надир освободил из тюрьмы Гиви Амилахори и захотел наложить на Теймураза огромную контрибуцию. Он собрал войско и даже успел его послать афшарское войско вместе с Гиви Амилахори, однако был убит в 1747 г. и афшары не успели нанести значительных убытков

[30] Д. И. Ломидзе. Материалы по истории русско-грузинских взаимоотношений во второй четверти XVIII в. Известия Академии наук Груз. ССР. Серия истории, археологии этнографии и истории искусства. № 1. Тбилиси. 1978. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1740-1760/Mat_russ_gruz_otn_2_cetv_18_v/text1.htm.

грузинам. Гиви Амилахори же продолжал служить сыну Надира Адильшаху[31]. П. Бутков скорее дополняет имеющиеся у грузин данные.

Основными источниками по истории турецкого и афшарского доминирования в Грузии – являются сведения Вахушти Багратиони и Сехнии Чхеидзе. Сведения Вахушти Багратиони более детальны и в них отображена история каждого из регионов Грузии, в то время как Сехния Чхеидзе больше места уделяет Картли и Кахетии, кратко говоря о Имеретии. Сведения Вахушти и Сехния отличаются лишь в мелких деталях. Немалую роль играют данные грузинских документов, которые позволяют проследить антиафшарскую борьбу грузин. Летописные источники (Вахушти Багратиони и Сехния Чхеидзе) же больше рассказывают о борьбе против Османов. Только у Папуны Орбелиани мы имеем некоторую информацию. Сведения же Давида Багратиони касательно этих событий являются путанными. Кроме того, его сведения зачастую конспективны. Хроника Эриставского акафиста же имеет небольшое значение поскольку, рассказывает в основном об истории лишь своего региона.

В 1722 г. произошло значимое событие в истории Южного Кавказа. В-первых, Исфахан был осажден афганцами. Во-вторых, ощущая слабость Сефевидов территории ранее занимаемые Сефевидами начала оккупировать Османская империя. В-третьих впервые начала себя активно проявлять на Южном Кавказе Российская империя. Еще в 1721 г. русские наладили контакты с царем Вахтангом. В 1722 г. российский император Петр I известил Вахтанга о походе в Персию. Дарбази (государственный совет) выступил против помощи русским, но царь его не послушал и выдвинулся в Гяндже. Петр побуждал грузин также воевать с дагестанскими горцами. Тем временем Исфахан осадили афганцы. В борьбе с ними погиб грузинский царевич Ростом, который был куларагасы (командующим царской гвардии). В плен к афганцам попал Султан-Хусейн, а последний Сефевид Тахмасп спасся бегством на север и находился в сложном положении. Бакар сын Вахтанга собрал войско на помощь шаху, Вахтанг же запрещал ему это делать. В 1722-1723 гг. русские заняли каспийское побережье, но не пришли на соединение с картлийским царем. В 1722 г. в Кахетии после смерти Имам-Кули к власти пришел омусульманившийся царь Констан-

[31] П.Г. Бутков. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год П. Г. Буткова. СПб. 1869. Главы 45, 50-51. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1720-1740/Butkov_P_G_I/text8.htm;
http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1720-1740/Butkov_P_G_I/text9.htm.

тин, который принял имя Махмед-Кули. В борьбе с картлийским царем он призвал себе на помощь горцев Дагестана, которые взяли Тбилиси, однако вскоре Вахтанг вернулся с помощью от Османов и началось доминирование Османов – осмалоба. Турецкими войсками командовал Ибрагим-паша. Турецкие войска заняли Тбилиси, Ереван, Нахичеван, Тебриз, Марагу, Хамадан, Керманшах. В 1723 г. Махмед-Кули сдал туркам Тбилиси, но сераскер отдал Картли Бакару, а Мамад-Кули взяли в плен. Турки разорили Марткопи. Вскоре Бакар организовал побег Мамад-Кули и сам бежал из Тбилиси. Бакар организовал в Триалети партизанскую войну против турок. Тогда правителем Гюрджистана (Грузии) Османы сделали Иесе. В 1724 г. в битве у Зедавела картлийцы и кахетинцы сразились против турок и потерпели поражение. Русские же вместе с Османами поделили сефевидские владения на Кавказе. В 1727 г. Иесе сменили на ахалцихского пашу Исхака. К 1728 г. турки переписали грузинское население и обложили данью всю Грузию. В 1729 г. Мамад-Кули умер при переговорах с Османами в Бежанбеги. Картлийцы вместе с Османами оттеснили дагестанских горцев совершивших набеги на Картли и Кахетию. В 1733 г. Мамука Мухранбатони и Исхак-паша построили стену против горцев. В 1731 г. пришел Теймураз из Пшавии, а в 1734 г. картлийцы и кахетинцы помогли воевать Надир-Кули (Надир-шаху) в войне около Гянджи и Шемахи, а также против дагестанских горцев. В 1733 г. арагвинский князь Бардзим восстал против турок. Взбунтовался Гиви Амилахори, который при Османах командовал войсками Нижнего Картли. Теймураз освободил Кахетию. Надир-Кули (Надир-шах) освободил от Османов Тебриз, Ереван, Нахичеван, Марагу. Афшары и грузины вместе освободили Тбилиси. Когда Надир-шах приготовился воевать против Сурхая в 1734 г., от Османов пришло предложение мира, которое материализовалось в мир заключенный в 1735 г., когда Надир-Кули стоял у ворот Гянджи, почти подчинив себе азербайджанские земли. На протяжении 1734-1735 гг. Надир-Кули изгонял с Южного Кавказа турецкие войска. Успехи Теймураза были обусловлены тем, что Османы не придавали особого значения Картли и Кахетии, а куда больше интересовались Азербайджаном, Ширваном, Чухурсадом (Ереваном и Нахичеванью). Там турки противостояли Афшарам. Обязательства по контролю над Южным Кавказом в грузинских землях была положена на пашу Ахалциха. Наступление в Грузии было осуществлено при помощи лишь одного из полководцев Надира. Основная тяжесть боевых действий была положена на грузин. Грузины вместе с Афшарами прошли через Со-

мхити и Дманиси и отвоевали у османов Тбилиси. Османы активно использовали помощь дагестанских горцев против грузин и Надира. Сурхай привел 20 тыс. горцев, которым помогали крымцы калги Фетх-Гирея и турецкий гарнизон Гянджи под командованием Мустафы-паши общим числом 8 тыс. Теймураз же помешал турецкому отряду из Тбилиси оказать помощь Гяндже и разбил его. Надир-Кули же в то время осуществлял кампанию в Дагестане и вынудил покориться тамошних обитателей. Он назначил тарковским шамхалом Каспулата. В то же время, ксанский эристав Гиви Амилахори взял Гори, перебив турецкий гарнизон крепости. Бывший царь Грузии Вахтанг находился в то время в Дербенте и Надир-Кули пригласил его к себе, однако тот удалился в Астрахань. После поражения турок при Арпачае у Багхварда фактический правитель османской Грузии Исхак-паша сдал город Афшарам. После этого Надир-Кули принял в Тбилиси Фатх-Гирея и дал ему возможность уйти из Южного Кавказа. Надир-Кули назначил правителем Кахетии Али-Мирзу. Мирза Мехди Астрабади предполагал, что Али-Мирза (Али-Кули грузинских источников) и до провозглашения правителем был мусульманином. Теймураз бежал в Пшавию, а оттуда в Черкессию. В 1735 г. Грузия была обложена тяжелой данью со стороны Афшаров и началось *спарсоба* (засилие персов). Возвращаясь их похода на Карс опустошили Грузию и увели многих грузин в Иран. Во время пребывания в Грузии в плен была захвачена часть грузинской аристократии. В 1736 г. Надир-кули был провозглашен шахом на курултае в Муганской степи. В 1737 г. один из афшарских командующих взял в плен царей, царевичей и известных вельмож. В 1736 г. в ходе переписки между картлийским правителем Али-Мирзой и Надир-шахом было решено, что Картли должна платить дань в 3,3 тыс. туманов. Надир-шах показательно перед этим не принял картлийских послов и поставил перед ними задачу заплатить дань в 3 тыс. туманов и разместить в Тбилиси афшарский гарнизон в 500 воинов. В 1737 г. представитель Афшаров в Тбилиси Сефи-хан дал пожалование Заза-бегу Цицишвили. Они ему были переданы из владений правителя Картли Али-Кули-бега и мдиванбега (диванбега) Кайхосро Бараташвили (представителя одного из знатнейших грузинских родов). Также ему передавались люди из земель католикоса. За это он должен был выставлять отряд воинов на помощь Сефи. Как мы можем убедиться Надир-шах подобно Аббасу I Великому стремился подмять Восточную Грузию под себя. В 1737-1739 гг. наиболее видные грузинские вельможи и царевичи вместе с Надир-шахом воевали против пуштунов,

узбеков и Великих Моголов. В 1739 г. брат Надира вместе с грузинами пришел с войной на джаро-белаканских аварцев, но был ними разбит[32].

Надир-шах был серьезно занят в Индии и Средней Азии. Нужно сказать, что власть Афшаров была не вполне твердой в Картли. Против Теймураза и Эрекле, которые были ставленниками Надир-шаха в этой стране боролись ксанские и арагвские эриставы, призывающие себе на помощь горцев. Эриставы были враждебно настроены против Афшаров и вели борьбу еще с 1737 г., за что их владения терпели набеги. Восстание в Верхнем Картли подняли Гиви Амилахори, Вахушти Абашидзе, Шанше в ответ на требование Надир-шаха разместить в Тбилиси гарнизон Афшаров и платить большую дань. Эрекле и Теймураз вместе с войсками Афшаров разоряли владения эриставов и ходили походом на осетин. Восстание было подавлено Сефи-ханом при помощи грузинских Багратиони. Однако Гиви Амилахори через некоторое время нашел общий язык с Надир-шахом. В 1741 г. он доносил Надир-шаху, что аварцы снова напали на Картли. Возмездие пришло в земли аварцев в 1741 г., когда шах начал свою дагестанскую кампанию. Чтобы раз и навсегда решить северный вопрос были предприняты кампании 1742 г., однако в 1743 г. он потерпел там не удачу. Однако это не помешало Надир-шаху и далее воевать против Османов. В 1743 г. кахетинский царь Теймураз захватил Сама, самозванца который выдавал себя за сына Султан-Хусейна, и выдал его Надиру. Брат Теймураза Леван под именем Шах-Кули-хана стал мдиванбеги Ирана, а сын Левана Кайхосро – даругой Исфахана. В 1744 г. Теймураз был провозглашен царем Картли, а его сын Эрекле стал правителем Кахетии. Тактика этих двух правителей состояла в союзе с Надир-шахом. Афшары воспри-

[32] P. Avery. Nadir Shah and Afsharid Legacy, c. 20, 32; Л. Локкарт. Надир-шах. Перевод с англ. Н. Гезалова. Баку, 2004, глава 8 (электронный вариант, за его предоставление приносим благодарность Нигяр Гезаловой); Д. Рейфилд. Грузия. Перекресток империй. История длинной в три тысячи лет, с. 185-186. 189-190; Т. Т. - оглы. Мустафазаде. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в. монография. Баку, 1993. http://www.ebooks.az/download/hc417eHR.pdf; В.Н. Левиатов. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке. Баку. 1948. http://www.virtualkarabakh.az/uploads/pdf/leviatov1.pdf; М. Вачнадзе, В. Гурули, М., Бахтадзе. История Грузии (с древнейших времен до наших дней), http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Vachn/index.php; C. Hüseyn Əfşar. Azərbaycan Nadir Əfşar dövləti, c. 98-99; H.Giunashvili, T. Abuladze. Researches on Persian and Georgian-Persian Historical Documents of Nāder Shāh's Times from Georgian Depositories, c. 196-201; H.Giunashvili, T.Abuladze. Concering one unpublished Persian historical document from Afshar period, Studies on the Iranian World. Medieval and Modern, c. 177-186; M. S. – oğlu Süleymanov. Nadir şah, c. 268-279; D. Yörük, E. Valiyev. Güney Kafkasya'da Osmanlı Hakimiyeti (1723-1735), c. 15-28; R. Mathee. Persia in Crisis. Safavid decline and fall of Isfahan. New York-London. 2012, c. 239-241.

нимались как меньшее зло по сравнению с Османами. Надир-шах, стремясь удержать Восточную Грузию в сфере своего влияния, уменьшил дань с ее территории. Кроме того, Афшару приходилось бороться с восставшими в иранских провинциях. В 1744 г. в Восточную Грузию снова вторглись турки, на сей раз по призыву Гиви Амилахори, но в битве при Арагви они были разбиты войсками грузин Теймураза и Эрекле, а также Афшаров. В 1745 г. Теймураз осаждал Гиви Амилахори в крепости Сурами. Когда Надир-шах в 1747 г. призвал к себе Эрекле, то вместо него к шаху явился Теймураз. Эрекле же оставался в Грузии. В 1747 г. Надира убили заговорщики и на престол взошел зять Теймураза Адиль-шах. В отсутствие отца Эрекле воевал с Абдулла-бегом (сыном Иесе). После смерти Надира кумыки хотели напасть на Грузию, но один из Афшаридов это им запретил[33].

В 1721 г. при помощи турок на престол Имеретии взошел Александр V. К 1722 г. в Кутаиси стояло 500 янычар, в Поти – 200, Сухуме – 500. По Константинопольскому мирному договору Петр I уступил туркам всю Грузию. В 1723 г. турки заняли Имеретию, в частности Батуми, Цихисдзири, Анакопию, Чакви, Поти, Бичвинте, Сухуми, а также крепости Кутаиси, Шорапани, Багдати. Гурия перешла на сторону турок. Абашидзе сдали османам пограничную крепость Шорапани. В 1724 г. рачинский эристав Шошита напал на царя Александра и тот был вынужден укрываться от врагов в Сканди. В следующем году уже Александр пошел войной на Рачу. В 1726 г. Бежан Дадиани, ставший царем Имеретии, осадил крепость Шорапани, которая принадлежала Левану Абашидзе и отдал ее Зурабу Абашидзе. В 1728 г. Бежан был убит турками. В 1730 г. имеретинский царь осаждал Шорапани. В 1732 г. царь Александр помирился с Дадиани, женившись на дочери князя Менгрелии, а свою дочь отдал правителю Гурии. Во время турецкого засилья 1724-1732 гг. грузин обращали в ислам. Единственным, что объединяло грузин-имеретинцев и турок это противостояние с дагестанскими горцами. В 1733 г. имеретинский царь Александр принял участие в походе турецкого паши на черкесов, который обернулся для него настоящей катастрофой. На отступающее имеретинское войско

[33] P. Avery. Nadir Shah and Afsharid Legacy, p. 47; E. Tucker. Nadir Shah's Quest of Legitimacy in Post-Safavid Iran, c. 95; М. Р. Арунова, К. З. Ашрафян. Государство Надир-шаха Афшара, с. 208-211; Д. Рейфилд. Грузия. Перекресток империй. История длиной в три тысячи лет, с. 190-191; C. Hüseyn Əfşar. Azərbaycan Nadir Əfşar dövləti, S. 107-108; Т. Мустафазаде. Азербайджан и русско-турецкие отношения в первой трети XVIII в. Баку. 1993. http://www.cbooks.az/download/hc417cHR.pdf; В. Н. Левиатов. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке. http://www.virtualkarabakh.az/uploads/pdf/leviatov1.pdf; Л. Локкарт. Надир-шах, главы 9, 20.

нападали абхазы и мегрелы. В 1734 г. Давид Абашидзе, который поддерживал царя Александра, одержал победу под Чихори над Дадиани и Григолом Рачинским. В 1735 г. Надир-Кули требовал подчинения от Александра, но царь не подчинился и даже оказал политическое убежище ксанскому эриставу Шанше. В 1738 г. Александр умертвил Давида Абашидзе и восстали против него Зураб Абашидзе, Дадиани, Церетели. В ответ на это в 1739 г. Александр привел себе на помощь дагестанских горцев, которых в помощь ему предоставил Шанше и вступил в Мегрелию, где разгромил ряд крепостей. В 1740 г. менгрелы Отиа Дадиани совместно с абхазами воевали против царя Александра. Был сожжен Варцихе и опустошена Мегрелия. В 1742 г. Александр убил свою мачеху Тамар, а в следующий год в поход на него пришли Дадиани и рачинский эристав Григол. Александр одержал над ними победу и сделал Вахтанга брата Григола эриставом. В 1745 г. Александр напал на Левана Абашидзе. В 1746 г. изгнали имеретинцы своего царя и тот бежал к Отиа Дадиани. В дела Имеретинского царства активно вмешивались мегрельские князья Дадиани, гурийские Гуриели, а также клан Абашидзе. Сам царь Александр был жестоким правителем и его два раза свергали в 40-х гг. XVIII в. В его возвращении на престол немалую роль играл ахалцихский Исхак-паша[34].

Проведя исследование мы пришли к следующим выводам. Вторжение пуштунов в Сефевидский Иран в 1722 г. обусловило значительные изменения в политике Южного Кавказа. Правитель Картли видел в сложившейся ситуации возможность сбросить вассальную зависимость от Сефевидов. Правитель Кахетии же оставался сторонником просефевидской ориентации и противником картлийского царя. В условиях кризиса Сефевидского государства он призвал на помощь дагестанских горцев, что вынудило картлийского царя Вахтанга обратиться за помощью к Османам. Это имело далеко идущие последствия. Турецкие войска заняли практически все грузинские земли и сделали грузинским царем сначала Иесе из Багратиони, а после смерти того назначили управлять регионом ахалцихского пашу. Зависимость от Османов была куда более тяжелой, чем от Сефевидов. Православная вера притеснялась, а грузины были жертвами насилий со стороны турок. Грузинские правители взяли курс на восстание против турецкой власти в 30-х гг. XVIII в. Освобождение грузинских территорий осуществлялось силами самих грузин, в первую Бардзимом

[34] М. Вачнадзе, В. Гурули, М. Бахтадзе. История Грузии; Д. Рейфилд. Грузия. Перекресток империй. История длиной в три тысячи лет, с. 189-190, 192-193; Вахушти Багратиони. История царства грузинского.

Арагвским и Гиви Амилахори. В 1735 г. турецкое влияние было сменено афшарским и войска Афшаров, возвращаясь из похода на Карс, вели себя как в завоеваной стране. В 1736-1739 гг. часть грузинской знати находилась в аманатах. Только Имеретия, Самцхе и Абхазия были вне власти Афшаров. Картли и Кахетия были вассалами Афшаров и в них находились наместники Афшаров. В Тбилиси был хан поставленый Надир-шахом. В 40-х гг. XVIII в. оппозицию Надир-шаху составляли грузинские мтавары Амилахори, Капланишвили, Цицишвили, Мухрани, ксанский и арагвский эриставы. Царь Теймураз же считал нужным двигаться в русле политики Надир-шаха. До самой смерти Надира в 1747 г. Картли и Кахетия находились в плотной зависимости от Афшаров. Те же оказывали грузинам помощь против дагестанских горцев, которые начали часто беспокоить Грузию. Касательно Имеретии, то в ней в 20-х гг. XVIII в. турки заняли прибрежные регионы. Ахалцихский паша, как и ранее, активно вмешивался во внутренние дела имеретинского царства. Имеретинский царь был вынужден как турецкий вассал принять участие в походе на черкесов. Позитивной стороной этой вассальной зависимости было то, что имеретинский царь не попал под власть Афшаров.

Yaroslav Pylypchuk
Lecturer, National Pedagogical Dragomanov University
Kyiv, Ukraine

NADER-SHAH AND GEORGIA. RELATIONS OF GEORGIA WITH THE SAFAVIDS AND AFSHARS (1722-1747)

Summary

This article is devoted to the relationship of the Georgian states with the Turkic neighbors in 1722-1747. Siege by the Pashtuns of Isfahan in 1722-1723 had far-reaching consequences. Kartli's king Vakhtang VI saw in this a good opportunity to relieve vassal dependence from the Safavids. Indeed, Safavid positions in the region significantly weakened. Fidelity to them was preserved only by the Kakhetian king Mahmed-Kuli (Konstatine), who, with the help of his Dagestani allies, pressed Vakhtang, which in turn made the Kartli ruler calling for the help from the Ottomans.

Tsar Peter I, despite negotiations with Georgians, did not want to interfere in Georgian affairs. Vakhtang did not receive the expected help from the Russians. They divided the areas of influence in the South Caucasus with the Turks. The Georgian lands were in the zone of influence of the Ottomans, the Russians seized the Caspian coast. Turkish rule was far more burdensome than Iranian one. The Kartlians, under the leadership of prince Baqar, rose to the struggle for liberation in 1723. The Turks made Iese as their puppet Georgian king. Kartlians and Kakhetians fought against him in 1724. After the death of king Iese, almost all of Georgia fell under the rule of Pasha of the Akhaltsikhe. His influence on the appointment of Imeretian kings remained significant in the 20-30s of 18th century. Mahmed-Kuli died while negotiating with the Ottomans in 1728. The Georgians stopped the Dagestani highlanders with the help of the Turks. Liberation of Eastern Georgia from Ottoman rule in the early 30s of 18th century was due to the help from Afshar Nader-Quli (in future Nader-Shah). Prince Teimuraz, Bardzim Eristavi (duke of Aragvi) and Givi Amilakhvari helped him in this. In the mid-30s of 18th century under Nader-Shah, Kartli and Kakheti

came under large influence of the Afshars, he also had plans to subordinate Imereti. The Kartlians actively helped the Afshar army to drive the Turks out of their territory. Nadir Shah made the ruler of Kartli Ali Mirza (Ali Kuli). Kartlians were forced to pay a big tribute. The most prominent Georgian grandees and representatives of the ruling dynasty took part in his campaigns to the east in 1737-1739. Anti-Afshar struggle was led by the Ksani eristavi Shanshe and Givi Amilakhvari in the 30-40s of 18th century. These same people were in opposition to the tsarist influence in Georgia and fought with Teimuraz and Erekle, who were appointed by the Afshar shah. However, the contradictions of Nadir Shah with Givi Amilahori were not at all insurmountable. Thus, in 1741 he called for Afshars for war with the Avarians. Campaigns of Afshars against the highlanders were unsuccessful. King Teimuraz and prince Irakli saw salvation for Kartli and Kakheti in alliance with Nader-Shah and received political support.

By the will of Nadir in 1744 Teimuraz was proclaimed king of Kartli, and his son Erekle king of Kakheti. They received these appointments for helping against the impostor Sama, who called himself a prince from the Safavid dynasty. Representatives of the ruling Georgian dynasty also received appointments to high posts in the state of Afshars. Teimuraz fought against Givi Amilakhvari in 1745. When in 1747 Nadir Shah called Erekle to come to him, King Teimuraz arrived to Afshars. Only the death of Nader-Shah in 1747 freed Kartli and Kakheti from vassal dependence of the Afshars. Relations between Georgians and Afshars in general can be characterized both as vassalage and alliance. Assistance of Afshars helped the Georgians against the Ottomans and the Dagestani mountaineers. Regarding Imereti, Turks occupied the coastal regions in the 1720s. Pasha of Akhaltsikhe, as before, actively intervened in the internal affairs of the kingdom of Imereti. Imereti's king was forced, as an Ottoman vassal, to take part in the campaign against the Circassians.

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XIV
თბილისი. 2018

გიორგი სოსიაშვილი
პროფესორი,
გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტი

ფავლენიშვილების დაპირისპირება ნიქოზელ ეპისკოპოსებთან (XVIII საუკუნის 80-იან წლებში)

სოფელი ნიქოზი შუა საუკუნეებში საქართველოს ერთ-ერთი წარჩინებული საგვარეულოს, ფავლენიშვილთა, საკუთრებას წარმოადგენდა. ფავლენიშვილების გვარი, გადმოცემის მიხედვით, მხარგრძელთა საგვარეულოს უკავშირდება. ამის შესახებ ძალზე საინტერესო ინფორმაციას გვაწვდის ანტონ I კათალიკოსის მიერ ბოძებული სიგელი ფავლენიშვილებისადმი ნიქოზის ეკლესიის სასაფლაოს თაობაზე. როგორც ანტონ I აღნიშნავს, ფავლენიშვილების გვარი სანაინიდან ჯერ ფავნისში, შემდეგ კი პატარა ლიახვის ხეობაში, კერძოდ, სოფელ ერედვში დამკვიდრებულა.[1] აღსანიშნავია, რომ ერედვში დასახლებული ფავლენიშვილთა ერთი შტო გვიანფეოდალურ პერიოდში აქ ცხოვრებისიმაგრესაც ფლობდა. ფავლენიშვილებს ყმები ჰყავდათ ვანათსა და ერედვში, სადაც აღნიშნული გვარი XX საუკუნის I მეოთხედამდე ცხოვრობდა. გასაბჭოების შემდეგ ბოლშევიკებმა ფავლენიშვილები სოფლიდან გააძევეს, ხოლო მათ საცხოვრებელში სკოლა გახსნეს. X საუკუნის დასაწყისში აგებული ერედვის წმინდა გიორგის ტაძარი, რომელიც დღეის მდგომარებით ოკუპირებულ ტერიტორიაზეა, ფავლენიშვილთა საგვარეულო საძვალეს წარმოადგენდა, ამას ადასტურებს ტაძარში შემორჩენილი XIX საუკუნის ეპიტაფიები.[2]

1569 წლის დოკუმენტის მიხედვით, ფავლენიშვილებმა ნიქოზის ხატს სოფელი ზემო ნიქოზი შეწირეს. დოკუმენტში ფავლენიშვილები ნიქოზს თა-

[1] ქართული სამართლის ძეგლები. საეკლესიო საკანონმდებლო ძეგლები (XI-XIX სს.). ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ. ტ. III. თბ. 1970, გვ. 944; გ. სოსიაშვილი. საქართველოს წარჩინებულ გვართა ისტორიიდან. თბ. 2008, გვ. 29.

[2] გ. სოსიაშვილი. საქართველოს წარჩინებულ გვართა ისტორიიდან, გვ. 42-43.

ვიანთ სამკვიდრებელსა და სამარხს უწოდებენ: „წიგნი და სიგელი გავატარეთ და მოგართუით და ვიგულეთ ჩუენ თმოგველ-უჯარმელ-ფავლენისშვილთა, რობიამ, გარასპი, იოთამ და კ-დ იოთამ თქუენ და შესაძრწუნებელსა და ცხოვრებისა ჩუენისა მცველსა და ზედა მდგომელსა... ხატსა ამაღლებულსასა, ნიქოზს: **სამკვიდრებელსა და სამარხსა ჩუენთასა,** მოგახსენეთ და შემოგწირეთ სოფელი, ზემო ნიქოზი, პირველადცა ღთივ: გ̈ჳრგ̈ჳნოსანსა მეფეთ მეფესა და მოწშესა ვახტანგ გურგასლანსა, სანატრელსა, აღმაშენებელსა წ-სა საყდრისა თქუენისასა შეეწირა სოფელი, ზემო ნიქოზი და სხუანიცა მრავალნი სამწყსონი და ადგილნი ყმათა სიგრძეთა და ვითარებისაგან მოშლოდეს ზოგი რომელიმე ჰქონდეს, კუალად წ-სა ტაძარსა თქუენსა და რომელიმე ჩუენთა ნათესავთა გაეყო და თუის თუინად, დაეჭირა, ხოლო ჩუენ ახლად მოგუხედნა, მოწყალემან თქუენმან და აღგუხილნა თუალნი... მოგახსენეთ და შემოგწირეთ სოფელი ზემო ნიქოზი, ყოვლითა, მისითა სამართლიანითა და რაცა ჩუენ ზემო ნიქოზს სახასოდ გუქონდა“.[3] აღნიშნული დოკუმენტი გამოქვეყნებული აქვს ასევე მ. სურგულაძეს, რომელიც საბუთს 1565 წლით ათარიღებს და განსხვავებული რედაქციით გვთავაზობს. თუ ს. კაკაბაძისეულ ვარიანტში ნიქოზს ფავლენიშვილები მოიხსენიებენ, როგორც: „სამკვიდრებელსა და სამარხსა ჩუენთასა“, მ. სურგულაძის მიერ გამოცემულ დოკუმენტში სხვაგვარად ვკითხულობთ: „ხატსა ამაღლებისასა ნიქოზს, სამკვიდრებელსა მეფეთა ჩუენთასა“.[4] 1565 წლით დათარიღებული აღნიშნული დოკუმენტი ფრაგმენტულად გამოქვეყნებული აქვს ასევე თ. ჟორდანიას.[5] წარმოდგენილი დოკუმენტის სამივე რედაქციის თანახმად, სოფელი ზემო ნიქოზი XVI საუკუნის II ნახევარში ფავლენიშვილთა საკუთრებას წარმოადგენდა. დოკუმენტიდან ჩანს, რომ თავის დროზე სოფელი ზემო ნიქოზი ნიქოზის ტაძრისთვის ვახტანგ გორგასალს შეუწირავს, სწორედ მის სახელს უკავშირდება ნიქოზის ეპარქიის დაარსებაც.[6] როგორც დოკუმენტშია აღნიშნული, საუკუნეთა განმავლობაში ვახტანგ გორგასლის მიერ შეწირული ზემო ნიქოზი და „სხვანიცა მრავალნი სამწყსონი და ადგილნი და ჟამთა სიგრძეთა და ვითარებისაგან მოშლოდეს. ზოგი რ(ომელნ)იმე ჰქონდეს კ(უალა)დ წ(მიდ)ასა

[3] ს. კაკაბაძე. თმოგველთა გვარის ისტორიისათვის. ტფ. 1913, გვ. 6.

[4] ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი. ტ. IV. თბ. 2016, გვ. 260.

[5] თ. ჟორდანია. ქრონიკები. ტ. II. გამოსაცემად მოამზადა მანანა ჭუმბურიძემ. თბ. 2018, გვ. 405.

[6] ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება. ტ. IV. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბ. 1973, გვ. 370; ქართლის ცხოვრება. ტ. I. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბ. 1956, გვ. 114.

ტაძარსა თქ(უე)ნსა და რ(ომე)ლიმე ჩ(უე)ნთა ნათესავთა გაეყო და თვის-თვისად დაეჭირა. ...მოგახსენეთ და შემოგწირეთ სოფელი ზემო ნიქოზი ყ(ოვლ)ითა მისითა სამართლიანითა და, რაცა ჩ(უე)ნ ზემო ნიქოზს სახასოდ გვქონდა, მით ყ(ოვლ)ითა ფერით მოგახსენეთ თქ(უე)ნ, საშინელსა ხატსა ამაღლებისასა პ(ირველა)დ სალოცველად და სადიდებლად ღვთივ-გვირგვინოსნისა და ღვთივ-დამყარებულისა მეფეთ-მეფისა სვიმონისათვის, და თანამეცხედრისა მათისა დედოფალთა-დედოფლისა ნესტანდარეჯანისათვის, და ძეთა მათთა სასურველთა კეთილად დაცვისა და წარმართებისათვის, და, რათა მცველ და მფარველ ექმნე ორსავე შინა ცხოვრებასა, და რათა იხსნე ყოველთაგან ვნებათა, სულიერთა და ხორციელთა“.[7] ვახტანგ გორგასლის მიერ ნიქოზის ტაძრისათვის შეწირული ზემო ნიქოზი და სხვა მამულების ერთი ნაწილი ფავლენილებს დაუსაკუთრებიათ. სწორედ ამაზე უნდა მიუთითებდეს, **„ჩ(უე)ნთა ნათესავთა გაეყო და თვის-თვისად დაეჭირა“.**

სიმონ I-ის (1556-1600) მეფობის დროს ზემო ნიქოზს ფავლენიშვილები ფლობდნენ. ნიქოზის ტაძრისადმი ფავლენიშვილების შეწირულობას კიდევ ერთი საბუთი ადასტურებს. დოკუმენტი გამოქვეყნებული აქვს ს. კაკაბაძეს. როგორც სიგელიდან ჩანს, ნიქოზის საყდარს ფავლენიშვილებმა ზემო ნიქოზში არსებული მირზაშვილის მამული უბოძეს: „სამთავე ბიძის ჩუენისა თეოდოსისათუის და ძეთა მისთა: ფავნელისა და ქაიხოსროსათვის. აგრეთვე იგივე ზემო ნიქოზს შემოგვიწირავს მირზაული მამული,[8] მისითა სამართლიანითა და ვინც იყოს, იმ მამულზედა იგიცა...“.[9] იგივე საბუთი განხვავებული სახით გამოქვეყნებული აქვთ ნ. ბერძენიშვილსა და მ. სურგულაძეს. აღნიშნულ მკვლევართა რედაქციით გამოცემული დოკუმენტის ავტორი უცნობია. მირზაული მამულის გარდა, უცნობი პირი ნიქოზის ტაძარს სხვა მამულსაც სწირავს: „კ(უალა)დ შუეწირავს რხვითს მარტუილოზასშვილის მამული-ორთავე განაყოფთა მამული. იქვე, რხუითს, უფლის[წ]ურისა შემ[ო]წირ[უ]ლისა კერძი ნახევარი მამული და განუთავისუფლებია სათხოვარისა თვისისაგან. და დოკუმენტსა მას შ(ინ)ა მოხსენიებულსა შეწირულნი უნდა აღასრულებდენ სამსახურსა და განწესებასა აღაპისასა...“.[10] ეს სიგელი, სავარაუდოდ, ფავლე-

[7] ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, ტ. IV. თბ. 2016, გვ. 260-261.

[8] დოკუმენტურ წყაროებში მამულების აღმნიშვნელი სახელები ხშირად მათ მფლობელთა გვარ-სახელებთან იყო დაკავშირებული. იხ. გ. სოსიაშვილი, თირის მონასტრის 1432 წლის საბუთი და თაეხელისძეთა საგვარეულო. „ანალები“. №11, 2015, გვ. 159, 170.

[9] ს. კაკაბაძე. თმოგველთა გვარის ისტორიისათვის, გვ. 7.

[10] ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი. ტ. IV. თბ. 2016, გვ. 285.

ნიშვილების მიერ უნდა იყოს გაცემული. ისინი არა მარტო ზემო ნიქოზს, არამედ ზემო ნიქოზის მეზობლად არსებულ „რხუითსაც“ ფლობდნენ.[11] ფავლენიშვილთა საგვარეულოდან არაერთი საეკლესიო მოღვაწეა ცნობილი, მათ შორის, იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის წინამძღვარი ეპიფანე, რომელიც მონასტრის წინამძღოლობასთან ერთად დიპლომატიურ საქმიანობასაც ეწეოდა.[12] იერუსალიმში მოღვაწე ქართველ ეპისკოპოსს ახლოს იცნობდა თბილელი მთავარეპისკოპოსი ბარნაბა ფავლენიშვილი. ბარნაბამ მცირე ხნით იერუსალიმის პატრიარქის მიერ ეპიფანეს დიპლომატიური მისიით რუსეთში გაგზავნის გამო ჯვრის მონასტრის წინამძღოლობა ჩაიბარა.[13] საქართველოში დაბრუნებულმა თბილელმა მიტროპოლიტმა ბარნაბა ფავლენიშვილმა ეპიფანე ეპისკოპოსის მიერ ნაჩუქარი წიგნი ნიქოზის ტაძარს შესწირა და აქვე ღვთისმსახურებაც ჩაატარა. ტაძრისათვის შეწირული წიგნის მინაწერში ვკითხულობთ: „სახელითა ღვთისათა... მე ცოდვილმან ტფილელ მთავარეპისკოპოსმან ბარნაბა (შევწირე?) ნიქოზს საყდარსა ხატისა ღვთაებისასა სამკვიდრებელსა და სამარხოსა მამათა ჩვენთასა, რომელი ესე მიბოძა უფალმან ეპივვან (sic – ეპიფანე?) ეპისკოპოსმან პატიოსნისა და ცხოველსმყოფელისა ჯუარისამან იერუსალიმელისამან. ხოლო შეიწირე მცირე ესე მსახურება...“.[14] თ. ჟორდანია თბილელი ბარნაბას მინაწერზე ასეთ კომენტარს აკეთებს: „ბარნაბა თფილელი, ფავლენოვი გვარად, იერუსალიმს იყო 1570 წელს, როგორც გვაუწყებს წარწერა ორს წიგნზე (იხ. ეს თხზულება 1570, 1038 და 1583 წ. ქვეშე) ერთად ურბნელ ვლასესთან, და როგორც ეს წარწერა გვაუწყებს, ეს ხელნაწერი იერუსალიმიდან წამოუღიათ საქართველოში“.[15] როგორც ჩანს, ფავლენიშვილები ამ დროისათვის ნიქოზში კარგა ხნის დამკვიდრებულნი იყვნენ, რადგან ბარნაბა ნიქოზს „სამკვიდრებელსა და სამარხოსა მამათა ჩუენთასას“ უწოდებს. ფავლენიშვილებსა და ნიქოზელ ეპისკოპოსებს შორის XVIII საუკუნის II ნახევარში ურთიერთობა დაიძაბა. ამ დროს ნიქოზის ეპ-

[11] დღეისათვის აღნიშნული სოფელი ხვითის სახელით არის ცნობილი და ორ ნაწილად იყოფა ქვემო და ზემო ხვითად. ხვითი „რხუითის“ ფორმით იხსენიება სხვა დოკუმენტებშიც. იხ. ნ. ხუციშვილი. იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის მიწათმფლობელობა საქართველოში. თბ. 2006, გვ. 31.

[12] ე. მამისთვალიშვილი. საქართველო-იერუსალიმის ურთიერთობის ისტორიიდან. თბ. 2008, გვ. 27-28; ე. მამისთვალიშვილი. იერუსალიმის წმინდა ჯვრის მონასტერი. თბ., 2014, გვ. 174.

[13] გ. სოსიაშვილი. ფავლენიშვილების ურთიერთობა იერუსალიმის ჯვრის მონასტერთან. ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. ტ. XIII. თბ. 2018, გვ. 282.

[14] თ. ჟორდანია. ქრონიკები. I. თბ. 2004, გვ. 123-124.

[15] თ. ჟორდანია. ქრონიკები. I, გვ. 124.

ისკოპოსი, როგორც დოკუმენტური წყაროებიდან ჩანს, დავითი იყო. დავითი 1761-1773 წწ. იერუსალიმის ჯვრის მონასტერს უდგა სათავეში. იგი არაერთ საბუთში ჯვარისმამად იწოდება.[16]

დავით ნიქოზელი ეპისკოპოსი რამდენიმე დოკუმენტში იხსენიება, მაგ., 1761 წელს ჯვარის მამა დავით ნიქოზელი ნასყიდობის წიგნს ამოწმებს ხერხეულიძეებისა და არდაშელებს, 1762 წელს კი ხერხეულიძეებსა და მირზაშვილებს შორის. „ქ. მე მიქოზელი ეფისკოპოზი დავით და ჯვარის მამა ამისი მოწამე ვარ“. სიგელს ახლავს ბეჭედიც მხედრული ლეგენდით „ქ. მიქოზელი ეპისკოპოზი“. შუაში ასომთავრულით წერია „დავით“. ორივე ნასყიდობის ობიექტი სოფელ ყელქცეულში მდებარე მამულია.[17]

დავით ნიქოზელი (ჯვარის მამა) იხსენიება 1763 წლის დოკუმენტში, მას მოუგვარებია დავა გოგიაშვილსა და გონგლიაშვილებს შორის წისქვილის თაობაზე.[18] 1770 წელს ნიქოზელი ეპისკოპოსი ჯვარის მამა დავითი ამტკიცებს ყმის კუთვნილებას: „გყვანდეთ და გიბედნიეროსთ ღმერთმან იელუსარიმის ერთგულობასა და ჯვარის მამის სამსახურშია“.[19] დავით ეპისკოპოსი შეტანილია XVIII საუკუნის 70-იან წლებში შედგენილ ქართლ-კახეთის ეპისკოპოსთა სიაში ურბნელის შემდეგ.[20] ჯვარის მამა დავით ნიქოზელს 1773 წელს დავა ჰქონია გერმანე მროველთან „დირბის საქმეზე“.[21] ფავლენიშვილებსა და ჯვარის-მამა დავით ნიქოზელს შორის ჩამოვარდნილი დავის შესახებ ძალზე საინტერესო ინფორმაციას გვაწვდის 1777 წლით დათარიღებული დოკუმენტი: „განჩინება ნიქოზის ღმრთაების ეკლესიის მამულის საქმეზე“. როგორც ირკვევა, ამ დროისათვის ნიქოზის ეკლესიის მამულები ადგილობრივ მცხოვრებლებს ჰქონდათ დასაკუთრებული. მათ ეს ქონება ფავლენიშვილებისაგან და შალიკაშვილებისაგან უყიდიათ, თუმცა დავით ეპისკოპოზს ხელთ არაერთი საბუთი ჰქონია, საიდანაც ჩანდა, რომ ნიქოზის ტაძარს წართმეული მამულები სხვადასხვა დროს ნაწყალობევი ჰქონდა, როგორც სამეფო ხელისუფლებისაგან, ისე საპატრიარქოსაგან. საბოლოოდ, დავა ნიქოზელი ეპისკოპოსის სასარგებლოდ გადაწყდა. დოკუმენტში ვკითხულობთ: „ზეგარდმო-

[16] ნ. ხუციშვილი. იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის მიწათმფლობელობა საქართველოში. თბ. 2006, გვ. 117.
[17] ნ. ხუციშვილი. იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის მიწათმფლობელობა საქართველოში, გვ. 106.
[18] ნ. ხუციშვილი. იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის მიწათმფლობელობა საქართველოში. გვ. 106.
[19] ნ. ხუციშვილი. იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის მიწათმფლობელობა საქართველოში, გვ. 106.
[20] ნ. ხუციშვილი. იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის მიწათმფლობელობა საქართველოში, გვ. 106.
[21] ნ. ხუციშვილი. იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის მიწათმფლობელობა საქართველოში, გვ. 106.

სა ძალმწეობითა საბოთისა ღვთისათა მოქმედებითა მის მიერისა სიმართლისა მსჯავრ-მექმეობითა ძალძლიერება მორთხმულსა და მის მიერის მოწყალებით განძლიერებულს ბედნიერს ხელმწიფეს სვესვიანობით ამაღლებულს მეფეთ-მეფეს და თვითმპყრობელს ირაკლი მეორეს ჩვენ, მათის მონის ამილახვარ-მდივანბეგის იესესთვის, სამსახური ებრძანა: რომელიც ნიქოზელ ეპისკოპოზს დავითს წმინდის მღვთაების ეკლესიის მამულის საჩივარი მოეხსენებინა, ამ მამულების ჭეშმარიტად მოკითხვა ჩვენ, ამილახვარ-მდივანბეგის იესესთვის და დიასამიძის მინბაშის იოანესთვის, ებრძანა და მოკითხვაც სიმართლის გზით ეუწყა. და ოქმიც ებოძა: მიდით და იმ ეკლესიის მამულის საჩივარების აღიღათი სისწორით შეიტყვეთო, იმ მონასყიდეებს, რომლის გზით უჭირავთ, სისწორით დაიჭირეთ საქმეო. და ასე უნდა იცოდეთ ყოველმა კაცმაო, რომ ეკლესიის მამული არას კაცისაგან არ გაიყიდებაო. ეს მამულები ვისგანაც დაყიდულ იყოს, სწორებით შეიტყვეითო, რომ ეს ჩვენგან დიდად გულსმოდგინებით მოსაკითხავი არისო. ჩვენ მოვედით ნიქოზს მის მაღალ ხელმწიფობის ბრძანებით, მონასყიდეებიც აქ ჩვენთან მოვასხით. ჩვენ ვკითხეთ: ეს ეკლესიის მამულები ვინ მოგცათო. მათ ნასყიდობა თქვეს. ჩვენ ნასყიდობის წიგნი ვთხოეთ. მათ ეს გვიპასუხეს: ვიეთნიმე წიგნებიც აცხადებდნენ. მაგრამ მისმა ღირსებამ ნიქოზელ ეპისკოპოსმა დავით მისი უწმინდესობის და ყოვლად უსანატრელესის წმინდის ქრისტეფორე პატრიარხის წიგნი წამოაყენა შეჩვენებისა, წყევლისა და კრულვისა, რომ: ვინც ნიქოზს წმინდას ღვთაებას მამული გამოსწიროს, ჩემი ქრისტეს მიერის მოცემულის ძალით წყეული და შეჩვენებული და კრული იყოსო საუკუნო განუხსნელადო. აგრეთვე მეფის ვახტანგისა: ვინც მოუშალოს, პატრიარხის შეჩვენების ქვეშ ეგოსო; ეგრეთვე ძლიერის ამაღლებულის ბედნიერის ხელმწიფის დიდის ირაკლის მეფის წიგნი ჰქონდა და პატრიარხის შეჩვენებით ამტკიცებდა; აგრეთვე ნეტარად ხსენებულის მარიამ დედოფლის სიგელი და ბრძანება ამტკიცებდა პატრიარხის ბრძანებას; აგრეთვე მეფის ძეს და მეფისა და ხელმწიფის ძმას უსანატრელეს და უწმინდესს ქართლისა და კახეთის და სრულიად საქართველოს მწყემსისა და მაკურთხეველის პატრიარხის მტკიცება ჰქონდა. რადგანაც ამდენის ხელმწიფებისა და პატრიარხთაგან დამტკიცება ჰქონდა, მჭედლიძე თაზიას, მისი ძმებს მამულის გარდა, ზემო ნიქოზს სხვათ ყველას კულუხი და ბარა დაედვათ, რომ წმინდას ეკლესიას და მის ღირსებას ნიქოზელ ეპისკოპოზს დავითს მიერთვას. დაბოლოს, როცა ეკლესიამ და მღვდელთ-მთავარმა შეიძლოს დაიხსნას, დაუხსნელობა არ ეგება. მჭედლიძეს ამისთვის არ წაერ-

თმევა, ჭეშმარიტი მონასყიდეც იყო მღუდელმთავრის გული და ეკლესიისა მამულების მირთმევით აღასრულა. და იმათთან ხელი აღარა აქვსთ და იმას გარდა ზემო ნიქოზი ზემო წერილით უნდა იმსახუროს. დაბოლოს დაიხსნება, რომ მონასყიდეებს ხელი აღარ ექნებათ. ბედნიერის ხელმწიფის ბრძანებით სამართალმა წმინდას ეკლესიას თავისი მამულები ასე დაანება. და ნება მათის ამაღლებულის მაღლის ყოვლად მოწყალის ხელმწიფისაა".[22]

ნიქოზელ ეპისკოპოსს – დავითს ერეკლე II მიერ დავის მოსაგვარებლად წარგზავნილი მოხელეებისთვის ტაძრის შეწირულობის ძველი დოკუმენტები უჩვენებია, მათ შორის, კათალიკოს-პატრიარქ ქრისტეფორეს შეწირულობის სიგელი, რომელიც დამტკიცებული იყო ვახტანგ მეფის (სავარაუდოდ, ვახტანგ VI 1703-1724), მარიამ დედოფლის (უნდა იგულისხმებოდეს ქართლის დედოფალი მარიამი 1634-1676, რომელიც გამოირჩეოდა ქრისტიანული ტაძრების მშენებლობით და განახლებით.[23]) ერეკლე II, მეფის ძის (უნდა იგულისხმებოდეს გიორგი XII, რომელიც ქრისტეს საფლავის მეურვედ ითვლებოდა[24]) აგრეთვე კათოლიკოს-პატრიარქ ანტონ II მიერ. ნიქოზელი მღვდელმთავრის მიერ მამულების უკან დაბრუნება, ჩვენი აზრით, ნიქოზელ ეპისკოპოსებთან ფავლენიშვილების დაპირისპირების მთავარი მიზეზი გახდა. როგორც ჩანს, დავით ნიქოზელი საკმაოდ გავლენიანი პიროვნება იყო და მის სიცოცხლეში ფავლენიშვილებმა ნიქოზის ტაძრის საკუთრებაში არსებული მამულები ვერ მიიტაცეს. დავით ნიქოზელის გარდაცვალების შემდეგ მათ ეკლესიის საკუთრების დამადასტურებელი დოკუმენტაცია ხელში ჩაიგდეს და ნიქოზელი ეპისკოპოსის მთავარ ტაძარში დაკრძალვაზე უარი განაცხადეს.

1783 წლის 14 მაისს კათალიკოს-პატრიარქმა ანტონ I-მა კი ფავლენიშვილებს ნიქოზის ეკლესიაზე საკუთრების დამადასტურებელი დოკუმენტების წარმოდგენა მოთხოვა და ოცდაათდღიანი ვადა მისცა: „ქ. ყოვლისა საქართველოისა პატრიარხი, მეფის ძე ანტონი ლოცუა-კურთხევას მოგიწერ ბატონო ფავლენიშვილებო! მერმე ნიქოზელი რომ არ დამარხეთ თავის ეკლესიაში და რაც რომ ჰქონდათ წაიღევით, რაც წაგიღიათ, ყველა ისევ უკან უნდა მისცეთ; და რაც დაკარგულა, იმისი რიგიანი პასუხი ჩვენ მოგუცეთ,

[22] ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. V. ქართული სამართლის ძეგლები, სასამართლო განჩინებანი (XVIII ს.). ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ. ტ. V. თბ. 1974, გვ. 39-41.

[23] ა. ტუღუში. ცხოვრება და ღვაწლი დედოფალ მარიამ დადიანისა. თბ. 1992, გვ. 32.

[24] გ. სოსიაშვილი. ნიქოზის ეპარქიის ურთიერთობა იერუსალიმის ჯვრის მონასტერთან. წიგნში: შიდა ქართლის ისტორიის საკითხები. თბ. 2013, გვ. 77.

ამისთვის რომ თქვენმა მისვლამ დაჰკარგა. მეორე ესე, რომ ის ეკლესია როგორა გაქვსთ სასაფლავოდ მოცემული ან იმ ეკლესიის ყმათ თქვენი რა ჰსდებიათ, მეფეების წიგნი გექნებათ, ესეც უნდა შეგვატყობინოთ; როგორც ძველთ მეფეთაგან განწესებული არის, ისე უნდა აღსრულდეს. რატომ არ უნდა გქონდესთ წიგნი, თქვენ საიდამაც გამოხვედით და როგორც მანდ შეხვედით. ეს ხომ ძველი ამბავი არ არის, არც სამასი წელიწადია და არც ოთხასი... და სასაფლაოდ როგორ მოგცემიათ ნიქოზის ეკლესია, და ან ნიქოზის ეკლესიის ყმათ თქვენი რა ჰსდებიათ, ან დიდის ლუარსაბ მეფის წიგნი გექნებათ, ან იმის მამისა, და ან სვიმონ მეფისა; ამას ზევით კი აღარავისი იქნება. და ან მეფეს სვიმონს აქათ მეფეებისა განაჩენი გექნებათ ვისიმე და ან ოქმი, გვიჩვენეთ ის წიგნები და ან ერთი სარწმუნო რამ საქმე გუაჩვენეთ, რომ გული დავაჯეროთ და ისე მოგცესთ. ოცდაათი დღე პაემანი მოგვიცია. თუ ამ ოცდაათს დღეში საბუთი არ მოგვიტანეთ, მას უკან ჭეშმარიტი და სწორე სამართალი იქნება“.[25] როგორც ამ დოკუმენტიდან ჩანს, ნიქოზის ეკლესიას ფავლენიშვილები თავიანთ საკუთრებად აცხადებდნენ და დავით ნიქოზელის საგვარეულო საძვალეში დაკრძალვაზე უარი განაცხადეს.

ანტონ I-მა ფავლენიშვილთა ნიქოზში ჩამოსახლების ისტორია გადმოცემით იცოდა და ნიქოზის ტაძარზე მოდავე ფეოდალებს მეფეებისაგან (დავით X 1505-1525; ლუარსაბ I 1527-1556, ან სიმონ I 1556-1599) ბოძებული საკუთრების დამადასტურებელი სიგელის წარმოდგენას მოთხოვა. დოკუმენტში დასახელებული ქართლის მეფეების მმართველობის ქრონოლოგიით თუ ვიმსჯელებთ, ფავლენიშვილები ნიქოზში არაუადრეს XVI საუკუნის დასაწყისში ჩამოსახლდნენ. დავით ნიქოზელის გარდაცვალების შემდეგ ნიქოზელ ეპისკოპოსად იულიოსი დაინიშნა. სწორედ მის დროს მოხდა ნიქოზის ეკლესიის საბუთების გატაცება ფავლენიშვილთა მიერ. ფავლენიშვილებმა ამჯერად მისი შევიწროვება დაიწყეს. საეკლესიო საბუთები წაიღეს და ეკლესიის საკუთრებაში არსებული მამულები გაინაწილეს. ამან აიძულა იულიოსი, რომ 1785 წელს ერეკლე II მიერ შექმნილი საეკლესიო სასამართლოსთვის ე. წ. დიკასტერიისათვის მიემართა: „ნიქოზელი რომ მიცვლილიყო, მათის უწმიდესობის ბრძანება ჰქონდა ურბნელს მიცვალებულის დამარხვისა. დაიმარხა, და რაც ეკლესიის წიგნები ჰქონდა, ყველა ერთს ზანდუხჩაში ჩაეწყო, დაებეჭდა და იმის ოთახში შეინახა. მეორეს კვირას მოსრულიყო ფავლენიშვილი თეიმურაზ და ის სახლი გაეტეხა და ზანდუხჩა წიგნებით წაეღო.

[25] ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. III, გვ. 943-944.

მათს სიმაღლეს და მათს უწმინდესობას ჩემს პირველს ეპისკოპოსობაში ჯერ იქ არ მივსრულვიყავ, თავი ვაწყინე და ოქმები მიბოძეს ამისი, რომ: ფავლენიანნო და ანუ სხვანო, რაც ნიქოზლის წიგნები და სხვა რამე წაგეღოსთ, სრულ ყველაფა უკლებრივ მიაბარეთო. ვსთხოვე და არ მომცეს. შარშანწინ ვიახელ აქ მათს უმაღლესობას მოსახსენებლათ და ის წიგნების ზანდუხჩაც აქ ვაახელი. კიდევ მომატყუეს, რომ მოგცემთო, და არც მაშინ მომცეს. ამას გარდა, ნიქოზლისაგან მამულების განაჩენები დამხუდა. ბატონს არზა მივართვი და იასაულად ამილახვარი მიბოძა. რომ: ხელი აუმართე და ეკლესიას თავის მამულები მიაბარეო. აღასრულა ეს ბრძანება ამილახორმა და ის მამულები მომაბარა. როდესაც სთვლის დრო მოვიდა, გამოვიდა რევაზ ფავლენისშვილი და მოსაკრეფი ვენახი წამართვა და მეც ავად მომეპყრა; იმისმა მსახურმა კინაღამ შიგ ხმლით დამკაფა და ხელიდან სისხლი მადინა. მეორე კვირას იასე ფავლენისშვილი გამოვიდა და ჩემი დეკანოზი მომიგზავნა, რომ ჩემი ყმა და მამული არისო და უბრალოდ ნურვის აწუხებო. ამაზედ ლაპარაკი მოგვივიდა და ი[ა]სე წარვიდა. მერმე, ნომებერში, თეიმურაზ ფავლენისშვილი მომიხდა შინ უშვერისა და სხვას რიგით ლანძღვითა; ავად მომეპყრა ამანაც. კიდევ ეკლესიის მამულისათვის, რომლისა განაჩენი ხელში მიპყრია. ჩემის კაცისაგან ერთი ცხენი ვიყიდე ცამეტ მინალთულათ. ერთი წელიწადი მყვანდა. ის კაცი ფავლენისშვილის კაცებმა შეაგულიანეს, შინ ღამე მომიხდუნეს, მოაპარვინეს და კახეთში გააქციეს. მას უკან ის ჩემი კაცი ისევ მოვიდა. დეკანოზი და ერთი სხვა კაცი მიუგზავნე, ჩემი ცხენი ვსთხოვე. არც ცხენი მომცა და არც თეთრი და წინააღმდეგი სიტყვებიც შემოეთვალა. მ[ე]ც სამართლამდინ დავეხსენ. ამ ჩემის კაცის მიწა მოვახუნევინე სანახევროთ; და არც ეს დამანება, წაეყვანა შუაღამისას ფავლენისშვილის კაცი და დაეთესა. შევიტყვე, ჩემი ბიჭი გაუგზავნე და ავად მოჰყრობოდა. შევიტყე ავად მოყრობა, მეც გაველ და მშვიდობიანის სიტყვით ველაპარაკე. არც ისმინა და უშვერის სიტყვითაც გამლანძღა. ორიოდ ჯოხი შემოკარ, გამეცალე-მეთქი, არც გამომეცალა, ხელი მკრა და კიდეც დამჩეხა. ახლა ამ მოწყალებას ვითხოვ, რომ სამართალში გვალაპარაკოთ, ან ფავლენიანი რას მემართლებოდნენ და ან ის ჩემი კაცი, ჩემი დანაშაულიც მოიკითხეთ და იმათიც. და თუ ამისი მოწყალება არ დამემართება, ჩემი იქ გაძლება არას გზით არ შეიძლება".[26]

[26] ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. VII. ქართული სამართლის ძეგლები. სასამართლო არზა ოქმები. ტექსტები გამოსცა, წინასიტყვაობა და შენიშვნები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ. ტ. VII. თბ. 1981, გვ. 673-674.

ერეკლე II ნიქოზელ ეპისკოპოზსა და ფავლენიშვილებს შორის არსებული დავის მოგვარება ნინია ბერძნიშვილს დაავალა.[27] თუმცა ფავლენიშვილებმა ნიქოზელი ეპისკოპოსის შევიწროვება მაინც გააგრძელეს. ამას ადასტურებს: „განჩინება გიორგი XII-ისა ნიქოზელისა და ფავლენიშვილების ყმამამულის საქმეზე“. 1786 წლით დათარიღებული დოკუმენტიდან ჩანს, რომ ამ დავაში ერეკლე II-ის ბრძანებით კათალიკოს-პატრიარქი ანტონი და ერეკლე II-ის მემკვიდრე გიორგი ბატონიშვილი ჩაერივნენ. კათალიკოსი ანტონი შეუძლოდ იყო და დავის გადასაწყვეტად ნიქოზში სასულიერო პირები: მთავარეპისკოპოსი იოასაფი, თბილელი მიტროპოლიტი გერმანე, რუსთველი მიტროპოლიტი კირილე და დიკასტერიის სხვა წარმომადგენლები გამოუგზავნია. საბოლოოდ დავა ნიქოზელი ეპისკოპოსის იულიოსის სასარგებლოდ გადაწყდა. დიკასტერიამ ფავლენიშვილებს სადავო მამულებზე მფლობელობის დამადასტურებელი დოკუმენტები მოთხოვა და ორმოცდღიანი ვადა მისცა, თუმცა მათ საბუთები ვერ წარმოადგინეს. ნიქოზის ეკლესიას მამულები დაუბრუნდა: „ყოვლად სამღვდელო ნიქოზელი ამას ჩიოდა: ეკლესია მისის სიმაღლის მეფისა არისო და მე ეპისკოპოსად დაუდგენივარო. მამულებისაგან ასე გაძრცვილიაო, რომ აღარაფერი აღარა აქვსო. ზოგი ფავნელიანთაგან აქვს წარტაცებული, ზოგი მჭედლიძეებისგან და ზოგი სხვათაგან. და ფავნელიანი ეკლესიას თავეთს ეძახიანო და გლეხებს ასე იმსახურებენ, როგორც თავეთსაო. და სამართალი გასინჯეთ: თუ მეფეებისაგან მისცემიათ, ეკლესიისათვისაც იზრუნეთ, რით იცოცხლოს ეკლესიის მსახურმა. და თუ მძლავრებით დაუჭერიათ, მოიკითხეთ და ეკლესია განათავისუფლეთო. ფავლენიანი მიგებდნენ: ეკლესიაც ჩვენთვის არის ბოძებულიო, რომ ჩვენნი მიცვალებულნი სულ იქ მარხიანო და კიდევ შალიკაშვილისაო; და შალიკაშვილის მამული ჩვენ გვიჭირავსო და მისი სასაფლაოც ჩვენ დაგვრჩაო. ეკლესიის ყმაც ჩვენი შეწირულიაო და ბარათით გვყავს გაყოფილიო. მსახურიც გეხლებიაო, ჩვენი მკა და ბარვაც სდებიათო და ლაშქარზედაც ჩვენზე ყოფილანო, ჭირისუფალნიც თავ-თავის გლეხ ჩამოუხდებითო დ აიმ გლეხებს ნიქოზელი ვერც დაარბევს და ვერცარას წაართმევსო. ჩვენ უნდა გვითხრას და ჩვენის ხელით გარდაახდევინოსო. ჩვენ რომ ესენი მოვისმინეთ, სრული ყმობის ნიშანს დაგვისახევდა ფავლენიანთ ლაპარაკი... ფავლენია[ნ]თ ზოგის რისამე წიგნის მოტანა გვითხრეს, მოვიტანთო. და ზოგსა ასე თქვეს: არეულობისაგან დაგვეწვა და დაგვეკარგაო. ეს დიაღ, უძლური სიტყვა იყო. ჩვენ პაემანი მივეცით ორმოცი

[27] ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. VII, გვ. 674.

დღე, რომ რაც წიგნები ჰქონდესთ, სამართალში მოიტანონ და გაისინჯოს და სამართალი ისე მიიღონ. სამი თვეც გამოვიდა და წიგნი არა მოიტანეს რა. ჩვენ, აქ შეკრებილთ, ერთობით ეს სამართალი განგვიჩენია: ფავლენიანთ და შალიკაანთ მიცვალებულნი რადგანაც დიდი ხანია იქ მარხებულან, ახლაც იქ უნდა დაიმარხებოდენ ეპისკოპოსის შეკითხვით და ეკლესიის მსახურებით. ნიქოზელი ვერ დაუშლის, ამისთვის რომ ეკლესიაც პატიოსნებას მიიღებს მსახურებითა, რომ მიცვალებულის პატრონები მსახურებას დაუწყებენ ეკლესიასა და სამღუდელო კაცნიცა. და როცა ჭირისუფალნი ჩავიდოდნენ, ყოვლად სამღუდელოს ნიქოზელს სახლსა სთხოდენ გლეხისასა, და რომელიც სახლი იმან ათხოვოს, იქ იდგებოდნენ გლოვის დღეებში. ამის მეტი საქმე არაფერი აქვსთ რა არც მამულთან, არც მსახურთან, არც ღალა-კულუხთან. ვერც ბეგარზედ გამოიყვანენ, ვერცარაზედ იმსახურებენ, ვერც ლაშქარს თავეთს გაიყვანენ, არცარა საქმე აქვს საბატონყმოდ. და რომელნიც კაცნი ფავნელიანთ ყმანი ან ტბეთელები იქ ეულად დგანა ისინიც უნდა აიყარონო და სხვაგან დასახლდნენ. იმათი იქ დგომა არ იქნება, ავი ბოლო აქვს. ეს ასე განგვიჩენია და გარდაგვიწყვედია".[28] ნიქოზელი ეპისკოპოსის მამულები დასაკუთრებული ჰქონდათ ასევე: მჭედლიძეებს, მაისურაძეებს, შალიკაშვილებს, ცერაძეებს, გვრიტიაშვილებს, ხუციაშვილებს, მაჩაბლის ყმას თვალიაშვილს. დიკასტერიის დავალებით იესე ამილახვარმა თითოეულ მათგანს საკუთრების მტკიცებულებები მოსთხოვა და რაკი მათ დოკუმენტები ვერ წარმოადგინეს, საბოლოოდ, მამულები ნიქოზის ეკლესიას დაუბრუნდა.[29] დიკასტერიამ ნიქოზის ეკლესიას დაუტოვა თეიმურაზ ფავნელიშვილის მიერ თავისი მეზვრისთვის მიცემული ეკლესიის კუთვნილი ვენახი, ასევე, ეკლესიის ის მამულები რომლებიც იმ დროისათვის კასრაძეს და ყამაზაშვილს ჰქონდათ დასაკუთრებული. თუ მიწის მფლობელები დოკუმენტებს წარმოადგენდნენ და „მეფეების დროს" ნასყიდობას დაადასტურებდნენ, მათ ეკლესიისათვის მხოლოდ ღალა უნდა ეძლიათ, ხოლო: „თუ ავს დროში უყიდიათ, ოსმალ-ყიზილბაშობაში, და ეკლესიას უნდა დაუდვან, ხელი უნდა აიღონ".[30]

ნიქოზელი ეპისკოპოსი იულიოსი თეიმურაზ ფავლენიშვილს ეკლესიის ქონების დამადასტურებელ საბუთებსაც ედავებოდა: „წიგნებს ედავება ნიქოზელი თეიმურაზს – მამულის წიგნებსა და გუჯრებსა. მოწამეც მოსდევს, რომ

[28] ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. VII, გე. 674.
[29] ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. VII, გვ. 328.
[30] ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. VII, გვ. 328.

დაბეჭდილს ზანდუკში ეწყოო, და ჩვენი ბეჭედი აღარ იყოო. ან უნდა მისცეს, ან უნდა შეჰფიცოს თავის ყმითა და მსახურით: არც ჰქონდეს და არც დაბეჭდილი ზანდუკი გაეხსნას".[31] იულიოსი ეკლესიის ყმობიდან წასული გლეხების დაბრუნებასაც ითხოვდა: „ზაზვიაშვილი ეკლესიას ჰყმობია და წიგნიც ხელთ უჭირავს ნიქოზელს და ორჯერ დაუხსნიათ. ახლა იმის შვილი ეკლესიას თავს აღარ უდებს. იასაული ავად მოეპყრას და ნიქოზელს მიაბაროს. კიდევ ბერიკელა ჩხეიძისაგან უყიდნია და კიდევ ხვითს რომ ბიჭია დავით ნიქოზელის მეხრე-ესენი რომ თავს აღარ უდებენ, ბეჟან საგინაშვილო, დაადეგ და ნიქოზელს მიაბარე".[32] როგორც აღინიშნა, ფავლენიშვილებს გარდაცვლილი ნიქოზელი ეპისკოპოსის, დავითის, ნიქოზის ეკლესიაში დაკრძალვაზე უარი უთქვამთ და მღვდელმთავარი ტაძრის გვერდით ეკვდერში დაუკრძალავთ. სამეფო კარმა იულიოს ნიქოზელს დავით ეპისკოპოსის ეკლესიაში გადასვენება დაავალა: „ქ. ამასაც ჩიოდა ყოვლად სამღვდელო ნიქოზელი იულიოს: ჩემს უწინარეს დავით ნიქოზელი დიდად დამაშვრალი იმ ეკლესიაზედ რომ მიიცვალა, თავის ეკლესიაში ადგილი არ დაანებეს, რომ დამარხულიყო. მის სიმაღლეს მეფეს და მის უწმინდესობას კათალიკოს-პატრიარქს მოვახსენეო. და ბრძანება გვაჩვენა, ორთავ ებრძანათ რისხვით და წყრომით: ფავლენიანო! რის მიზეზით გიქმნიათ, რომ ეპისკოპოსი თავის ეკლესიაში არ დაგიმარხვინებიათო. იულიოს ნიქოზელო! ამოასვენე და ეკლესიაში მიიღეო და ეგრეთ აღესრულებინა ბრძანებული". დოკუმენტს ხელს აწერენ: მთავარეპისკოპოსი იოასაფი, ტფილელი მიტროპოლიტი გერმანე, არხიეპისკოპოსი რუსთველი კირილე, მდივანბეგი მზეჭაბუკ ორბელიანი, მდივანბეგ ეშიკაღათბაში თეიმურაზ ციციშვილი, ერეკლე II-ის მსაჯული იესე, მდივანბეგი ქაიხოსრო ენდრონიკაშვილი, მოწმე სოლომონ ლიონიძე, ხუცეს-მონაზონი გრიგოლი. დიკასტერიის მწიგნობარ-წინამძღვარი ტრიფილე, დავით-გარეჯის არქიმანდრიტი თეოდოსი, მთაწმინდის არქიმანდრიტი იოაკიმე, მეფე ერეკლე II, დარეჯან დედოფალი, ანტონ კათალიკოსი, იულონ და ვახტანგ ბატონიშვილები.[33]

ამ გადაწყვეტილების ერთი პირი იულიოს ნიქოზელის თხოვნით დეკანოზ სოლომონს გადაუწერია. მცირე ხნის შემდეგ იულიოსს სამთავისის ეპარქია ჩააბარეს, შემდეგ კი ურბნისის ეპისკოპოსად გადაიყვანეს. ნიქოზის ეკლესიის საკუთრების დამადასტურებელი დოკუმენტები და ზემოთ აღნიშნული

[31] ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. VII, გე. 328.
[32] ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. VII, გვ. 328.
[33] ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. V, გვ. 328-329.

დიკასტერიის განაჩენი კვლავ იულიუსს ჰქონდა. მალე ეს დოკუმენტები, ნიქოზის ეპისკოპოსად დანიშნულ ათანასეს[34] გადაეცა.[35] დიკასტერიის გადაწყვეტილებით ფავლენიშვილებს უფლება მიეცათ ნიქოზის ტაძარში თავიანთი საგვარეულოს წევრები ეპისკოპოსთან შეთანხმებით დაეკრძალათ. XIX საუკუნის ბოლომდე ნიქოზის ტაძარი ფავნელიშვილთა სამარხს წარმოადგენდა. ამას ადასტურებს დღემდე შემორჩენილი ეპიტაფიები.[36] ერთ-ერთი ეპიტაფია ზაქარია ბესარიონის ძე ფავლენიშვილს მეუღლეს ეკუთვნის. სწორედ პორუჩიკი ზაქარია ფავლენიშვილი იყო იმ კომიტეტის წევრი, რომლის ძალისხმევითაც ზემო ნიქოზის ტაძარი იქნა აღდგენილი.[37] ამას გვაუწყებს ტაძრის ჩრდილოეთ კედელზე დღემდე არსებულ სტელაზე გამოსახული 1889 წლით დათარიღებული წარწერა.

[34] გ. სოსიაშვილი. ნიქოზის ეპარქიის ურთიერთობა იერუსალიმის ჯვრის მონასტერთან. კრებ.: „ზურაბ პაპასქირი – 60“. თბ. 2010-2013, გვ. 252; И. К. (იღუმენი კირიონი) Обозрение Карталинских церквей Обозрение карталйнских церквей высокопреосвященным Владимиром, Экзархом Грузии. «Духовный Вестник Грузинского экзархата». 1897. №12, გვ. 14.

[35] И. К. (იღუმენი კირიონი) Обозрение Карталинских церквей, გვ. 331-332.

[36] ი. მეგრელიძე. სიძველეები ლიახვის ხეობაში. ტ. I. თბ. 1986, გვ. 151.

[37] И. К. (იღუმენი კირიონი) Обозрение Карталинских церквей, გვ. 12.

Giorgi Sosiashvili
Professor
Gori State Teaching University, Georgia

CONFRONTATION OF THE PAVLENISHVILIS AGAINST THE NIKOZI BISHOPS (80S OF THE 18th CENTURY)

Summary

During the Middle Ages the village of Nikozi was under the ownership of the Pavlenishvili noble family. According to the narratives, Pavlenishvilis should have been connected to the Mkhargrdzeli old family. A charter issued by the Catholicos Anton I gives us an interesting information about this matter. It seems that they had come from Sanaini to Pavnisi and later on to the village of Eredvi in the Patara Liakhvi Gorge. It is worth noting that one of the branches of Pavlenishvilis owned a castle there during the Late Feudal period. They had serfs in the village of Eredvi and also Vanati. The above-mentioned Pavlenishvilis resided in Eredvi until the first half of the 20th century. After the "Sovietization", the Bolsheviks expelled the Pavlenishvilis from the village and used their house to establish a school. The 10th century Eredvi church of St. Giorgi (George), which nowadays is on the Russian-occupied territories of Samachablo, had been used as a burial place for the Pavlenishvili family, which is attested by the 19th century epitaphs of the church.

According to the documents dated back to 1569, Pavlenishvilis dedicated Zemo Nikozi village to the Nikozi icon. The dedication of the Pavlenishvilis is also attested in yet another document. The document was published by S. Kakabadze. The Pavlenishvili noble family representatives, who resided in the Nikozi village, were invlolved in ecclesiastic activities. One of them was Epiphane, head of the Monastery of the Holy Cross in Jerusalem, actively involved in diplomatic activities. Barnaba, Tbileli metropolitan bishop, had close contacts with the Georgian bishop residing in Jerusalem. From our point of view, Barnaba was a subsitute for Epiphane, as he initiated the diplomatic mission to Russia, ordered by the Patriarch of Jerusalem. After the return of the archbishop Barnaba to Georgia, he donated a book to the Nikozi monastery and conducted a religious service.

In the second half of the 18th century there were tense relations between the Pavlenishvilis residing in Nikozi and the Nikozi bishops. In that time a certain Davit was the bishop of Nikozi. According to the sources, Davit was also the head of Monastery of the Holy Cross in Jerusalem in 1761-1773. The reasoning behind the tense relations between the Pavlenishvilis and bishop Davit is explained in the document dated by 1777: "Decision about the case of the lands of the Nikozi church". It is revealed in the document that the lands of the Nikozi church were possessed by the local population. Those lands had been bought from Shalikashvilis and Pavlenishvilis. Bishop Davit had charters attesting that the same lands had been donated to the Nikozi church by the patriarchate and the royal auithorities. Bishop Davit of Nikozi presented the document issued by the Catholicos-Patriarch Kristephore to the men sent by the King Erekle II. Bishop Davit won the case. Since bishop Davit was a powerful and influential person, Pavlenishvilis could not take over the Nikozi church lands until his death.

After his death, they obtained the documents attesting the possession of those lands by the church and even refused to bury bishop Davit in the Nikozi church. The dicastery created by the king Erekle II ruled in favour of the church and therefore the lands had been returned back.

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XIV
თბილისი. 2018

ქეთევან ნადირაძე
ასოცირებული პროფესორი, თსუ

ხელოსნობიდან ამქრულ ორგანიზაციებამდე

ხელოსნური ყოფისა და ხელოსნობის დარგების განვითარების ისტორიულ ჭრილში ჩვენებისათვის აუცილებელ პირობას თავად ხელოსნური ორგანიზაციების ისტორიის შესწავლა წარმოადგენს. ამ საკითხების კვლევისას, ძირითადი ყურადღება ეთმობა მათი წარმოშობის ისტორიის, ფუნქციის, მართვის პროცესისა თუ სამეურნეო სტრუქტურის განხილვას. არანაკლებ მნიშვნელოვანია ხელოსნური ორგანიზაციების როლის განსაზღვრა სოციალურ სივრცეში, მათი პოლიტიკური გავლენის ანალიზი და ევოლუციური განვითარების სურათის აღდგენა. საკითხის ასეთი ფართო სპექტრით ჩვენება საშუალებას იძლევა, მოხდეს ხელოსნური ორგანიზაციების, როგორც საქალაქო ცხოვრების თანმხლები უმნიშვნელოვანესი სეგმენტის, რეკონსტრუქცია და მისი როლის განსაზღვრა ურბანულ გარემოში.

საქართველოს სინამდვილეში ხელოსანთა ორგანიზაციების შესახებ ინფორმაცია XVII-XIX სს. დოკუმენტურ და მკვლევარ-მოგზაურთა აღწერილობით მასალაშია წარმოდგენილი, ანუ მათი არსებობის ოფიციალურად, წერილობითი დადასტურება XVII საუკუნის მიწურულიდან გვხვდება. ხოლო შესწავლის ისტორია XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან იწყება. ამ პერიოდის ავტორებთან (ი. ახვერდოვი, ს. ეგიაზაროვი, ნ. ბერძენოვი და სხვ.) ძირითადად მიჩნეულია, რომ ქართული ამქრული ორგანიზაცია უცხოური წარმოშობისაა (არაბული, ირანული) და საქართველოს ტერიტორიაზე XVII საუკუნეში ირანიდან გავრცელდა, სწორედ იმ დროს, როდესაც ამიერკავკასია მისი გავლენის სფეროს წარმოადგენდა. ამ აზრს მათ ასევე უმყარებს ორგანიზაციასთან დაკავშირებული უცხოური წარმოშობის ტერმინოლოგია: ასნაფი, ამქარი, უსტაბაში, აღსაყალი და სხვ.

ისტორიოგრაფიაში XX საუკუნიდან მოყოლებული სერიოზული ნაბიჯები გადაიდგა ამქრული ორგანიზაციების შესწავლის თვალსაზრისით (პ.

გუგუშვილი, შ. მესხია, კ. კუცია და სხვ.). გარკვეულ ნაშრომთა შესავალი ნაწილი წინამორბედთა შრომების განხილვით იწყება, სადაც გაკრიტიკებულია ამქრობის უცხოური წარმომავლობა და მითითებულია, რომ საქართველოში „ცეხური ორგანიზაციები გაცილებით ადრე არსებობდა, ვიდრე ქართულ ენაში უცხოური ტერმინები „ასნაფი“ და „ამქარი“ დამკვიდრდებოდა“[1] და მიუხედავად იმისა, რომ მათ შესახებ წერილობითი დადასტურება მხოლოდ XVII ს-დან მოიპოვება, ისინი საქრთველოში IX-X[2] ან X-XI საუკუნეებისათვის[3] უკვე არსებობდნენ. ზოგიერთი ავტორი უფრო შორს მიდის და გამოთქვამს მოსაზრებას, რომ „ევსტათი მცხეთელის მარტვილობიდან“ გამომდინარე, შესაძლებელია საუბარი VI ს-ის მცხეთაში ხელოსნური კორპორაციებისა და კორპორაციული დღესასწაულების არსებობის შესახებ.[4] აღნიშნული მოსაზრების საფუძველს ქმნის „მარტვილობის“ შემდეგი ამონარიდი: „მოვიდა იგი (ევსტათი) ქალაქად მცხეთად და ისწავლებოდა ხელსა მეხამლეობისასა... და ვითარ ისწავლა მეხამლეობაი, ითხოვა მან ცოლი ქრისტეანი და თვით ქრისტეანი იქმნა... მას ჟამსა შეკრბეს სპარსნი, რომელნი მცხეთად იყვნეს, მეჯადაგენი და მეხამლენი, ტოზიკობდეს...“, ანუ დღესასწაულობდეს. შეუთვალეს ნეტარ ევსტათის: „მოველ და გუერთე შუებასა ამას ჩუენსა“. მისგან უარის მიღების შემდეგ გადაიხადეს რა ტოზიკი, „შეკრბეს იგიევნი მეჯადაგენი და მეხამლენი და ზრახვა-ყვეს წინაშე უსტამისა, მცხეთელ ციხისთავისასა“ და უთხრეს: „ჩვენ თანა ტოზიკსა არა მოვიდის და ცეცხლი არა გამისცის“. შემდეგ მისი დასჯა მოითხოვეს.[5] უდავო ჭეშმარიტებაა ის, რომ ხელოსნობას, რომელიც გულისხმობს ნაკეთობის წარმოების მცირე ხელსაქმეს, არსებობის ხანგრძლივი ისტორია აქვს და დღემდეა შემორჩენილი. მისი მნიშვნელოვანი აღმავლობა შუასაუკუნეების სივრცეში მოხდა და, ბუნებრივია, გამონაკლისს არც საქართველო წარმოადგენს. ამის დამადასტუ-

[1] შ. მესხია. საისტორიო ძიებანი. ტ. II. თბ. 1983, გვ. 509.

[2] კ. კუცია. ამქრები XVII-XVIII სს. საქართველოში. თბ. 1984, გვ. 7.

[3] შ. მესხია საისტორიო ძიებანი. ტ. II, გვ. 47, 515.

[4] იხ. გ. გამყრელიძე. ამქართა წარმოშობის საკითხისათვის. «Изд. АН. ГССР, Т. II, №6. 1941, გვ. 557; კ. კუცია. აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის ქალაქები XVI-XVII სს. თბ. 1976, გვ. 133.

[5] მარტვილობაა და მოთმინებაა წმიდისა ევსტათი მცხეთელისაა. ქართული ჰაგიოგრაფიული ძეგლები. რედ. ლ. ალშიბაძე. ტ. I. 2008, გვ. 240, 242. აქვე გვინდა აღვნიშნოთ: ზოგიერთ ავტორთან (გ. გამყრელიძე, დ. ჩუბინაშვილი) მეჯადაგენი და მეხამლენი გაგებულია, როგორ მეჯღანეები და მეწალეები. ეი გამოდის, რომ ორივე წაღების მკერავია, რაც ტექსტის გაუგებრობას იწვევს. მეხამლე რომ მეწალეა, ეს სხვა ტექსტებიდანაც დასტურდება. მეჯადაგეობას ივ. ჯავახიშვილი მესანდლეობად თარგმნის. შ. მესხია კი აღნიშნავს, რომ მეჯადაგეობა რას გულისხმობს გაურკვეველია, მაგრამ ალბათ ისეთი ხელობის აღმნიშვნელია, რომელიც ახლოს უნდა იდგეს მეფეხსაცმელეობასთან (იხ. შ. მესხია. საისტორიო ძიებანი. ტ. I. თბ. 1982, გვ. 104-106).

რებელი მასალა მოიპოვება როგორც არქეოლოგიური გათხრების შედეგად, ასევე ლაპიდარულ და ნარატიულ წყაროებში.

მაგ., შუასაუკუნეების საქართველოს ტერიტორიაზე მრავალფეროვანი მინისა და კერამიკის ადგილობრივი ნაწარმია აღმოჩენილი. ორბეთში, ბოლნისში, დმანისში, ჟინვალში, რუსთავსა და თბილისში, სავარაუდოდ, მინის საწარმოებიც არსებობდა, რადგან აქ, მზა ნაწარმის გარდა, ნაპოვნია მინის წიდა, ნადული, წუნი ნაწარმი, განსხვავებული მინა და ტიპები.[6] უფრო ვრცლად და დაბეჯითებით შეიძლება საუბარი კერამიკულ ნაწარმთან დაკავშირებით. მაგ., თბილისში 300 არაგველის ბაღთან აღმოჩენილია თიხის ჭურჭლის გამოსაწვავი ექსი ქურა-სახელოსნო, რაც ფაქტოლოგიურად ადასტურებს აქ კერამიკის საწარმოოს არსებობას და მრავალი სხვ. უჯარმის, ახალქალაქის, ჟინვალის არქეოლოგიურ მასალაში თავისებური კერამიკული ნიმუშების, მათ გვერდით სათუნე ქურის სოლების, ნახევარფაბრიკატებისა თუ წუნის არსებობა საფუძველს იძლევა, რომ მკვლევრებმა ამ ადგილებშიც ივარაუდონ ადგილობრივი კერამიკული საწარმოები.[7] ასევე, დამზადებული პროდუქციის რაოდენობა-ნაირსახეობა და მაგ., სამხრეთ რუსეთში, ალანთა სამარხებსა და დვინში აღმოჩენილი სავაჭროდ გატანილი ქართული მინის ნაწარმი: ჭურჭელი, სამკაული, სამოზაიკო „კენჭები“, სასარკმლე მინა – წითელი, ლურჯი, ცისფერი, შავი, ყვითელი, ჭრელი ფერების; კერამიკის ნაწარმი მოჭიქული და მოუჭიქავი: ჯამები, ქვაბ-ქოთნები, ქილები, ხელადები, სამარილეები, ჭრაქები, სხვადასხვა სახის სასმისები; სამშენებლო მასალა: კრამიტი, შორენკეცი, აგური, წყალსადენი მილები – მიუთითებს მასზე,[8] რომ საქართველოს ქალაქებში დამზადებული პროდუქციის დიდი ნაწილი საბაზროდ იყო განკუთვნილი. ასევე, საქართველოს ფეოდალურ ქალაქებში კარგად იყო განვითარებული ფეიქრობის სხვადასხვა დარგები,[9] მელითონეობა, წიგნის „კაზმვა“, მშენებლობის პროცესთან დაკავშირებული ყველა ხელობა და სხვ.

ხელოსნური დარგების განვითარებაზე საინტერესო მასალას იძლევა XI-XIII სს. აღმოსავლური წყაროები, რომლებშიც საუბარია საქართველოდან

---

[6] იხ. მ. ჩხატარაიშვილი. მინის ჭურჭელი შუა საუკუნეების საქართველოში. თბ. 1978.

[7] იხ. მ. მიწიშვილი. მოჭიქული კერამიკის საწარმო შუა საუკუნეების თბილისში XI-XIII სს. თბ. 1979; მ. მიწიშვილი. მოჭიქული ჭურჭელი ძველ საქართველოში. თბ. 1969.

[8] იხ მ. ჩხატარაიშვილი. მინის ჭურჭელი შუა საუკუნეების საქართველოში; მ. მიწიშვილი. მოჭიქული კერამიკის საწარმო შუა საუკუნეების თბილისში XI-XIII სს.; მ. მიწიშვილი. მოჭიქული ჭურჭელი ძველ საქართველოში.

[9] ქ. ისაკაძე. საფეიქრო საქმე საქართველოში უძველესი დროიდან მეცხრამეტე საუკუნემდე. თბ. 1970.

სავაჭროდ გატანილი მაღალი ხარისხის სხვადასხვა ქსოვილზე, ტყავის ნაწარმზე და სხვ. საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ არაბი ავტორის იბნ ისფანდიარის თხზულებაში ბიზანტიურ და ბაღდადურ ქსოვილებთან ერთად დასახელებულია თბილისური ქსოვილები, რომლებიც ტაბარისტანის გამგებელმა ძღვნად გაუგზავნა ხორეზმშაჰს.[10]

ადრეშუასაუკუნეებიდან მოყოლებული ხელოსნობისა და ხელოსნური დარგების განვითარებას საქართველოში საუკეთესოდ ადასტურებს წერილობით წყაროებში მათი აღმნიშვნელი ტერმინები: „მეჯადაგე“, „მეხამლე“, „საქმის მოქმედი“, „ხურო“, „ხელოვნება ნელსაცხებლისა“, „მშენებელნი“, „გალატოზნი“, „კირითხურონი“, „ჭურჭელთა მჭედელნი“, „მზარეული“, „წყაროთ მკაზმავნი“, „წისქვილის მკაზმავნი“, და ა.შ.[11]

უფრო მეტიც, შენობათა წარწერების, მატიანეებისა და ჰაგიოგრაფიული თხზულებების მიხედვით შესაძლებელი გახდა საქართველოში IV-XVIII სს. მოღვაწე ხუროთმოძღვრის, მშენებელი ოსტატისა თუ მშენებლობის ზედამხედველის ანოტირებული ნუსხის შედგენა. ასევე გვაქვს მშენებელთა ქვის რელიეფური გამოსახულებები.[12]

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, გასაგებია, რომ შრომის ორგანიზაციის გარეშე აღნიშნულ ფაქტებს ადგილი ვერ ექნებოდა. შრომის ორგანიზება კარგად ჩანს მონასტერში მოღვაწე ხელოსანთა შორის. აქ ხელოსნური საქმიანობით დაკავებულები იყვნენ, როგორც მონაზვნები, ასევე საერო პირები, მაგრამ მათი პირობები შესასრულებელ საქმესთან დაკავშირებით სხვადასხვა იყო. განსაკუთრებით დიდ მონასტრებში გამოიყენებოდა დაქირავებული შრომაც. მონასტრებში საქმიანობდნენ მჭედლები, ხუროები, კალატოზები, ხარაზები, განსაკუთრებით გავრცელებული იყო ქვითხუროობა და მწიგნობრობის ხელობა. აქვე არსებობდა სახელოსნოები. მონასტრებშივე ასწავლიდნენ ხელობას. ამა თუ იმ ხელოსანთა შრომის ორგანიზებას ახდენდნენ „უხუცესნი“ და ა.შ.[13] განსაკუთრებით თვალსაჩინოა საკმაოდ რთული ორგანიზაციული სტრუქტურა სამშენებლო საქმეში: მშენებლობის დაწყებამდე საჭირო ადგილის არჩევა, მშენებელი ოსტატების სათითაოდ მოძიება თუ მუშების გუნდის

[10] მ. გაბაშვილი. საქართველოს ქალაქები XI-XII საუკუნეებში. თბ. 1981, გვ. 89-92.

[11] შ. მესხია. ხელოსნობა ძველ საქართველოში (V-XII სს.). საისტორიო ძიებანი. ტ. I. თბ. 1982, გვ.15-199.

[12] დ. თუმანიშვილი, ნ. ნაცვლიშვილი, დ. ხოშტარია. მშენებელი ოსტატები შუა საუკუნეების საქართველოში. თბ. 2012, გვ. 95-127, 243-258.

[13] შ. მესხია. ხელოსნური წარმოებისა და შრომის ორგანიზაციის საკითხისთვის X-XII სს. ქართულ მონასტრებში. საისტორიო ძიებანი. ტ. III. თბ. 1986, გვ. 220-247.

შეკრება – შედეგად დროებითი სამშენებლო ორგანიზაციის შექმნა. დიდი მშენებლობის დროს გამოიყენებოდა დაქირავებული მუშების შრომა. მშენებლობას ჰყავდა „ხუროთმოძღუარი და ზედამდგომელი მუშაკთა“. პირველს უშუალოდ ევალებოდა შენობის ხელმძღვანელობა, ხოლო მეორეს მშენებლობის მასალებით მომარაგება, წლიურად გაწეული ხარჯების აღრიცხვა და ა.შ. როგორც ვ. ბერიძე მიუთითებს, პროექტების გარეშე „ვერ აშენდებოდა თუნდაც დიდი, მდიდრულად მოჩუქურთმებული ტაძრები, რომლებშიც ესთეთიკური მხარე... არსებითია“, რაც მიანიშნებს ხუროთმოძღვრის განსაკუთრებულ განსწავლულობაზე. სამწუხაროდ, საქართველოში სად და როგორ იღებდნენ „სწავლებას“ ამ დარგში, წყაროები პრაქტიკულად არაფერს გვეუბნება.[14]

როგორც ზემოთ წარმოდგენილი მოკლე მიმოხილვიდანაც გამოჩნდა, საქართველოში კარგად იყო განვითარებული ხელოსნობა, სხვადასხვა ხელოსნური დარგი და შრომის ორგანიზაცია, რომელიც საუკეთესო შედეგებს იძლეოდა ხელოსნურ წარმოებაში. თუმცა მკვლევართა მიერ მონდომებით თავმოყრილ წერილობით მასალაში არ დასტურდება საცეხო ორგანიზაციების კვალი. მაგ., დადგენილია საკულტო ნაგებობების დამკვეთთა სოციალური შემადგენლობა. მათ შორის არიან: მეფე-მთავრები, სასულიერო პირები, წარჩინებულები, ქალაქის მკვიდრნი და სოფლის მეთემენი, მაგრამ არ ჩანს ამქართა ნიშნები.[15] წყაროებში ნახსენებიც არ არის მსგავსი ორგანიზაციის სახელწოდებაც კი.[16] თუმცა არ შეიძლება გამოირიცხოს ის, რომ, რადგან არსებობდა შრომის ორგანიზება, სავარაუდოდ, იქმნებოდა გაერთიანებები და აქ გაერთიანებულ ადამიანთა ჯგუფებს შიგნით რაღაც სახის სოლიდარობაც ყალიბდებოდა. ვფიქრობ, სწორედ ასეთ შემთხვევასთან გვაქვს საქმე ევსტათი მცხეთელის მარტვილობაში, ზემოთ მოყვანილ ეპიზოდთან დაკავშირებით, რომელიც ცეხური თუ ამქრული კორპორაციის ბუნებასთან ჩვენი შეხედულებით, მსგავსებას ვერ პოულობს.

ისმის კითხვა: თუ ქვეყანაში მაღალ დონეზეა განვითარებული ხელოსნობა, ხელოსნობის მრავალი დარგი, წარმოების ხერხები და მეთოდები, პროდუქციის წარმოების საბაზრო დანიშნულება, რატომ არის მნიშვნელოვანი გაირკვეს საქალაქო სივრცეში სავაჭრო-სახელოსნო ორგანიზაციების წარმოშობისა და არსებობის ბუნება.

[14] დ. თუმანიშვილი, ნ. ნაცვლიშვილი, დ. ხოშტარია. მშენებელი ოსტატები შუა საუკუნეების საქართველოში, გვ. 129-151.

[15] დ. თუმანიშვილი, ნ. ნაცვლიშვილი, დ. ხოშტარია. მშენებელი ოსტატები შუა საუკუნეების საქართველოში, გვ. 51-52.

[16] შ. მესხია. საისტორიო ძიებანი. ტ. II, გვ. 518.

საქმე ის არის, რომ ამ ორგანიზაციისათვის, უპირველეს ყოვლისა, დამახასიათებელია თვით,მართველობა: საკუთარი მართვის სისტემით, შინაგანი სტრუქტურით, ცხოვრების წესით. იგი არის საერთო ინტერესების მქონე ადამიანთა ერთობა, რომელიც გამოიხატება არა მხოლოდ მათ საქმიანობაში, არამედ საერთო ფასეულობებში, მორალსა და რწმენაში. მისი ამოცანაა არა მხოლოდ წარმოების რეგულირება, არამედ ადამიანთა ურთიერთობების მოწესრიგება, თავისი წევრებისათვის ღირსეული ცხოვრების პირობების შექმნა და დაცვა. ასეთი ბუნებით ხელოსნობა-ვაჭრობის განვითარების ადგილს მხოლოდ ქალაქი წარმოადგენს და სწორედ აქედან განისაზღვრება, თუ როგორი საზოგადოებრივ-პოლიტიკური დატვირთვა შეიძინა ვაჭართა და ხელოსანთა ფენამ საქალაქო სივრცეში, რა როლი ეკისრებოდათ მათ ქვეყნის სოციალურ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში. ამას კი, უპირველეს ყოვლისა, განსაზღვრავდა საქალაქო მმართველობა და მისი სტატუსი. ქალაქის სტატუსი კი დამოკიდებული იყო მის კუთვნილებაზე. იყო ეს ქალაქი მეფის, მსხვილი ფეოდალის თუ თვითმმართველი.

თვითმმართველი ქალაქები დამახასიათებელია დასავლეთ ევროპისათვის, ხოლო მათი წარმოშობა შედეგია ვაჭართა და ხელოსანთა კომუნალური მოძრაობებისა, ხოლო კომუნალური მოძრაობები – ეკონომიკური განვითარებისა. ეკონომიკურმა განვითარებამ, ქალაქების გაძლიერებამ, მათი თვითმმართველობის წარმოშობამ საბოლოოდ განაპირობა პოლიტიკურ სფეროში უმნიშვნელოვანესი ცვლილებები: წოდებრივ-წარმომადგენლობითი ორგანოების (პარლამენტი, გენერალური შტატები...) წარმოქმნა, რაც „ახალი ხანის“ დასაწყისის მაუწყებელი იყო. **ამ ყველაფერს საფუძვლად ედო XII-XIII სს. დასავლეთ ევროპაში „გლეხთა პირადი დამოკიდებულებისაგან გათავისუფლების პროცესი“.**[17] სწორედ XII-XIV საუკუნეებიდან ფიქსირდება დასავლეთ ევროპაში საცეხო ორგანიზაციების არსებობა დოკუმენტურად, სტატუტების სახით, რომლის წარმოქმნის ინიციატორად თავისუფალი მოქალაქე გვევლინება, რათა თავისი ინტერესები დაიცვას საქალაქო მმართველობის წინაშე და გახდეს კონკურენტუნარიანი.[18]

ფეოდალურ საქართველოში თითქმის ყველა ქალაქი მეფისა და დიდებულის მფლობელობაში იმყოფებოდა. უფრო მეტიც, მიდიოდა სამეფო ხელი-

[17] Ф. Бродель. Материальная цивилизация. экономика и капитализм XV-XVIII вв. Т. I. М. 1986, გვ. 509.

[18] Жизнь города и деятельность горожан, Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Т. II. М. 1999. Ответств. ред. А. Сванидзе, გვ. 118.

სუფლების ბრძოლა ფეოდალთა წინააღმდეგ ქალაქების დაქვემდებარებისათვის. მხოლოდ მეფე თამარის (1184-1207/10/13) დროიდან ხელისუფლება იძულებულია ფეოდალთა ზედაფენას ანგარიში გაუწიოს და ქალაქების ნაწილი დაუბრუნოს. საბოლოოდ, საქართველოს ქალაქები განაწილებული აღმოჩნდა სამეფო ხელისუფლებასა და მსხვილ ფეოდალებს შორის. დიდვაჭართა გამოკლებით, რომელთა ინტერესები ფეოდალთა ინტერესებთან იყო გადაბმული, მცირე რაოდენობის დამოუკიდებელ ხელოსანთა გარდა, ქალაქის ძირითად მოსახლეობას ყმა-ვაჭრები და ყმა-ხელოსნები წარმოადგენდნენ. ვფიქრობთ, მათი საქმიანობა თავიანთი სოციალური მდგომარეობიდან გამომდინარე, შეზღუდული იქნებოდა და, შესაბამისად, მნიშვნელოვან სოციალურ-პოლიტიკურ ძალად ვერ ჩამოყალიბდა, რომლის ბაზაზეც შესაძლებელი გახდებოდა თვითმმართველი ქალაქების წარმოქმნა. ასე რომ, თუ ქართულ ქალაქებში არსებობდა ხელოსნური ორგანიზაციების მსგავსი გაერთიანება, ისინი უნდა შექმნილიყვნენ ქალაქის მფლობელთა ინტერესთა გათვალისწინებით და არა იმ მიზნით, რომ აქ გაერთიანებულ ხელოსნებს თავი დაეცვათ ფეოდალთა აგრესიისაგან, როგორც ეს ქართულ ისტორიოგრაფიაშია გაგებული.[19] ამ თვალსაზრისით, ვფიქრობთ, გასათვალისწინებელია საქართველო-ბიზანტიის ურთიერთობების ხანგრძლივი გამოცდილება და სამეცნიერო ლიტერატურაში არსებული ბიზანტიური ხელოსნური კორპორაციების შეფასება: ბიზანტიაში კორპორაციები იქმნებოდა სახელმწიფო ინტერესებიდან გამომდინარე, ვიდრე ამ კორპორაციებში გაერთიანებულ ადამიანთა ინტერესების გამო. კორპორაციების ხელმძღვანელები მჭიდროდ თანამშრომლობდნენ ქალაქის ეპარქთან, ხელისუფლება კი მფარველობდა კორპორაციებს და მათ ხელმძღვანელობას თავადვე უნიშნავდა.[20]

შესაბამისად, ალბათ არ იქნება აქტუალური მსჯელობა იმის შესახებ, ჰქონდა თუ არა რაიმე მნიშვნელოვანი პოლიტიკური გავლენა საცეხო ორგანიზაციებს ქვეყნის ცხოვრებაში, რადგან ბატონყმური ურთიერთობა ასეთ გავლენებს არ ითვალისწინებს. სწორია ნ. ბერძენიშვილი, როდესაც წერს: „ქვეყნის წინსვლა დაეხუთა ხანმოთეულ ბატონყმობას“ და ამ ყავლგასულ ბატონყმურ ურთიერთობაში მყოფ საზოგადოებას გარეშე და შინაური „მუმლი გარს ეხვეოდა“, შედეგად „ქვეყანა ჩიხშია მოქცეული, მას წინსვლა არ ეტყობა, პროგრესის შემოქმედება, ახლის შენება არსადაა“. „...თითქოს რაღაც

[19] შ. მესხია. საისტორიო ძიებანი. ტ. II. თბ. 1983, გვ. 148-167.

[20] Город второй половины IX-X в. Глава 3. История Византии. Т. II. ред. Акад. С. Д. Сказкин. М. 1967.

დასრულდა საქართველოს ცხოვრებაში, თითქოს რაღაც გაწყდა, ცხოვრების წინსვლა შეფერხდა და წარსული სანატრელი გახდა.“[21]

ჩნდება კითხვა, ევროპაში ზემოთ აღნიშნული მიმდინარე პროცესების მსგავს პროცესებს ჰქონდათ თუ არა საქართველოში განვითარების პირობები. ქართულ ისტორიოგრაფიაში გავრცელებული შეხედულება ყუთლუ- არსლანის დასის გამოსვლისა და მათ მიერ „კარვის“ მოთხოვნის მნიშვნელობის შესახებ სწორედ ამ კითხვის პასუხად გამოდგება: XII-XIII სს. მიჯნაზე თამარის (1184-1207/1210) მეფობის პერიოდში საქართველოში სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური ვითარება იძლეოდა იმ პროცესების განვითარების საშუალებას, რომლებიც დასავლეთ ევროპაში თანდათანობით მიმდინარეობდა. აღნიშნული პერიოდის ქართულ სახელმწიფოში საზოგადოების ფეოდალიზაცია დამთავრებულია, ქვეყანა საფეოდალოებით (სენიორიებით) არის მოფენილი, ბატონყმობამ თავისი დადებითი როლი შეასრულა. ქვეყნის განვითარება ე.წ. „გლეხთა გათავისუფლების“, ქალაქების როლის მნიშვნელოვანი ზრდით და წოდებრივ-წარმომადგენლობითი მონარქიის წარმოქმნის გზით შესაძლებელია წასულიყო, რაც მომავალში ბატონყმობისა და ნატურალური მეურნეობის გაუქმებას მოიტანდა. ამის ცდის მაგალითია ყურთლუ-არსლანისა და მისი „დასის“ გამოსვლა. მათ მიზანს ვერ მიაღწიეს, მაგრამ წოდებრივი პრივილეგიები მიიღეს, საბოლოოდ გაძლიერდა ფეოდალური სეპარატიზმი, ამას დერთო საგარეო საფრთხე (მონღოლთა შემოსევები), ქვეყანა სწორი განვითარების გზას ასცდა და პოლიტიკურად დაიშალა. ვფიქრობთ, სწორედ ამ სურათს უწოდა ნ. ბერძენიშვილმა „ჩიხური“ ვითარება, რომელმაც დასრულებული სახე XV ს-ში მიიღო.

არამცთუ ქართულ ფეოდალურ სინამდვილეში, არამედ იმ ისტორიულ სივრცეში, რომელშიც „ისლამური“ თუ „აღმოსავლური“ ქალაქია (ამ ტერმინის შესახებ დიდი კამათი მიმდინარეობს) წარმოდგენილი, რომელშიც მუსლიმური სამართალი ბატონყმურ ურთიერთობას არ სცნობს და გადასახადის გადამხდელი მოსახლეობა პირად-თავისუფალ ადამიანებად ითვლებიან, მეცნიერებმა დაიწყეს გარკვევა, რამდენად ჰქონდათ გილდიებს (Esnaf) ორგანიზების უნარი პოლიტიკური გამოსვლებისათვის. სხვა სიტყვებით რომ ითქვას, იყო გილდია საკუთარი პრობლემებით დაკავებული სტატიკური ორგანიზაცია თუ ისტორიული პროცესების აქტიური მონაწილე, რომელიც განსაზღვრავდა საზოგადოების პროგრესს. მეცნიერთა ერთი ნაწილი, რამდენიმე ქალაქის მა-

[21] ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. V. თბ. 1971, გვ. 284, 320.

გალითზე (მაგ., სტამბოლის 1730 წ. ავჯანყების მიზეზების შესწავლით), გილდიებს, სავარაუდოდ, პოლიტიკური აქტივობის მატარებელ ორგანიზაციებად მიიჩნევს, მეორე ნაწილი კი მხოლოდ ეკონომიკურ-სოციალურ დატვირთვას ანიჭებს. მაგრამ კამათი ამის შესახებ მხოლოდ XVIII –XIX სს. ფარგლებში მიმდინარეობს. უფრო მეტიც, ისმის კითხვა, არსებობდნენ თუ არა საერთოდ გილდიები (Esnaf) ოსმანთა პერიოდამდე. ზოგ მეცნიერს დამასკოსა და ალეპოს მაგალითზე მიაჩნია, რომ მამლუქთა პერიოდში (1250-1517) გილდიები არ არსებობდნენ.[22] მიუხედავად იმისა, რომ ქალაქის ეკონომიკაში გილდიების როლის მნიშვნელობაზე ყველა თანხმდება, აქაც ისმის კითხვა: უწყობდა თუ არა ხელს ქვეყნის ეკონომიკურ პროგრესს გილდია, თუ პირიქით, თავისი წესდებებით ამუხრუჭებდა კონკურენტუნარიანი გარემოს შექმნას.[23]

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, შეიძლება დავსვათ საკითხი: ევროპისგან განსხვავებით, „პირადი თავისუფლების“ არსებობის პირობებში ბრძოლამ დამოუკიდებლობის მოსაპოვებლად „ისლამურ“ სამყაროში შედეგს რატომ ვერ მიაღწია. ამ შემთხვევაში, ვფიქრობ, გასათვალისწინებელია ასეთი შეხედულება: მართალია, გადასახადის გადამხდელი მოსახლეობა გლეხიც და ქალაქში მცხოვრებიც პირად-თავისუფალ ადამიანებად ითვლებოდა, მაგრამ აქ ხელისუფლებასთან ბრძოლა, ევროპისგან განსხვავებით, წარმოებდა არა ახალი დადგენილებების მისაღებად და ახალი ურთიერთობების დასამყარებლად, არამედ სახელმწიფოს მიერ შარიათის საგადასახადო ნორმების ზედმიწევნით შესასრულებლად.[24]

ვფიქრობ, ლოგიკურია, მივიჩნიოთ, რომ სავაჭრო-სახელოსნო ორგანიზაციები ქართული ფეოდალური სახელმწიფოს პოლიტიკური მართვის სისტემაზე გავლენას ვერ მოახდენდნენ და, შესაბამისად, ვერც ქვეყნის საზოგადოებრივი პროგრესის განმსაზღვრელები იქნებოდნენ, რაც უპირველესად თვითმმართველი ქალაქების ჩამოყალიბებაში უნდა გამოხატულიყო. და თუ ეს ასეა, მაშინ არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს, როდის ჩამოყალიბდა საცეხო,

[22] საერთოდ სპეციალურ ლიტერატურაში დიდი კამათია ისლამურ სამყაროში გილდიების წარმოშობის დროის შესახებ და ამ საკითხზე ერთიანი შეხედულება არ არსებობს, რაც აიხსნება იმით, რომ არ შეიძლება კერძო შემთხვევევების განზოგადება (თუნდაც რამდენიმე ქალაქის მაგალითზე) და უტყუარ ჭეშმარიტებად მიღება. ამ საკითხზე იხილეთ: Nelly Hanna. Guilds in Recent Historical Scholarship. In: The City in the Islamic World. Volume 2. Edited by Salma Khadra Jayyusi, Renata Holod, Attilio Petruccioli, André Raymond. "Brill". 2008, გვ. 895-921.

[23] Nelly Hanna. Guilds in Recent Historical Scholarship, გვ. 910-911.

[24] О. Г. Большаков. Средневековый город ближнего востока (VII-XIII). Москва. 1984, გვ. 229-299.

ანუ ამქრული ორგანიზაციები საქართველოში, რადგან, როგორც უკვე დავინახეთ, ამის გარეშეც ხელოსნური დარგების განვითარება ქვეყანაში ოდითგანვე მაღალ დონეზე იდგა და ქვეყნის ეკონომიკაში თავისი წვლილი შეჰქონდა.

როგორი შეხედულებაც არ უნდა გვქონდეს ქართულ სინამდვილეში ამქრული ორგანიზაციების წარმოშობის დროის შესახებ, ფაქტი ერთია: მათ შინაგან წყობაზე, სამეურნეო სტრუქტურაზე, ფუნქციებსა თუ ცხოვრების წესზე, მხოლოდ XVII საუკუნის მიწურულიდან შეიძლება ვიმსჯელოთ. რაც შეეხება მათი წარმოშობის საფუძვლებს, ბუნებრივია, იგი ქართული სახელმწიფოს წიაღშია საძიებელი. ეს პროცესი გამოკვეთილად ჩანს ერეკლე II-ის რეფორმების ფონზე: ტყვეობიდან თავდახსნილ გლეხს თავისუფლებას ანიჭებს, ხოლო სამეფო ხაზინის ხარჯზე გამოხსნილ ტყვეებს არჩევანის საშუალებას უტოვებს. მართალია, ვაჭრების სოციალურ სტატუსს არ ამაღლებს, მაგრამ ვაჭრების ეკონომიკური ნიშნით დაწინაურებას იწყებს, დიდი კაპიტალის მფლობელები თავადისა და აზნაურის რანგში აჰყავს, ხშირად თანამდებობაზე ნიშნავს.

აღნიშნული პროცესების გასააქტიურებლად ერეკლემ გააუქმა არაგვისა და ქსნის თითქმის დამოუკიდებელი საერისთავოები, ხოლო, ყაზახი, ბორჩალო და ბაიდარი სამოურავოებად აქცია. ოსმალობა-ყიზილბაშობის დროს ფეოდალების მიერ მიტაცებული სამეფო ყმა-მამული დაიბრუნა, მკვეთრად ჩაერია ბატონისა და ყმის სამამულო თუ პირად ურთიერთობაში, გლეხის უმიწოდ გაყიდვა აკრძალა.[25] მართალია, ეს ყველაფერი ბატონყმური სისტემის შიგნით ხდებოდა, სადაც უმაღლესი ხელისუფალი მეფეა, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ერეკლეს მიერ გატარებულმა რეფორმებმა ვაჭრობის აღმავლობა გამოიწვია, ხოლო გასაღების არეალის გაფართოებამ ჭარბი ხელოსნური პროდუქციის წარმოება განაპირობა. ალბათ, ურიგო არ იქნება, თუ ხელოსნური წარმოების გააქტიურებას სამთამადნო მრეწველობის განვითარებასაც დავუკავშირებთ. როგორც ომან ხერხეულიძე მიუთითებს: მეფე ერეკლემ „... ფრიადისა ღონისძიებითა და შრომითა ეძება მამულსა თვისსა მიწა ოქროსი და ვერცხლისა, რომელმანცა იპოვა სომხითის მამულსა შ(ორი)ს... და მოიყუანნა საბერძნეთით ბერძენნი მცირედნი მცნობელნი ჯავრისანი, გამომდნობელი ოქროსა და ვერცხლისა მიწისანი, ვითარცა დაიწყო მადნისა მის მუშაკობა, ისარგებლა მათ ფრიად“.[26]

[25] თბილისის ისტორია. ტ. I. რედ. მ. დუმბაძე, ვ. გუჩუა. თბ. 1990, გვ. 345, 352.

[26] ო. ხერხეულიძე. მეფობა ირაკლი მეორისა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებელი დაურთო ლელა მიქაშავილმა. თბ. 1989, გვ. 66.

ქართული ხელოსნური ნაწარმი იყიდება როგორც ადგილობრივად, ასევე, რეგიონის მასშტაბით. თბილისელი ხელოსნები ამ პერიოდისათვის 60-მდე დარგს მისდევენ და მათი მნიშვნელოვანი ნაწილი სამეფო ხელისუფლების დიდი მონდომებით ერთიან სისტემაში მოქცევის მიზნით ამქრულ ორგანიზაციებშია გაერთიანებული. თანდათანობით ყალიბდება მანუფაქტურული წარმოება, შენდება მარილსახდელი და თოფისწამლის ქარხნები, ადგილობრივი სამთამადნო წარმოების ბაზაზე თბილისში შენდება ლითონის ჩამოსასხმელი ქარხნა. გამომუშავებული პროდუქციის ნაწილი სამხედრო მრეწველობას ხმარდება, ნაწილი კი სპილენძის ჭურჭლის ადგილობრივ საწარმოებს, რომლებიც სამეფო საკუთრებას წარმოადგენენ. მეფე „ზემოდან ძალდატანებით“ ცდილობს წარმოების მოწყობა-გაფართოებას და ოსტატთა ადგილობრივი კადრების აღზრდასა და მათ გამრავლებაზე ზრუნავს.[27]

ვფიქრობ, სწორია მ. სამსონაძე, როდესაც მრავალ ფაქტზე დაყრდნობით წერს: XIX ს-ის I მესამედში „...სავაჭრო კაპიტალის მიერ საფეიქრო წარმოების დაპყრობა, ვაჭრების მიერ წარმოების მეთაურობა, სავაჭრო კაპიტალის სამრეწველო კაპიტალად გადაქცევა ...არის არა ცალკეული შემთხვევა, არამედ ქვეყანაში გავრცელებული დაკანონებული მოვლენა და, რაც მთავარია, იგი ჩამოყალიბებულია ჯერ კიდევ XVIII საუკუნეში. თითქმის ყველა საბუთში, რომლებიც შესაბამის საკითხს შეეხება, სავანგებოდაა აღნიშნული, რომ ყველა მოქმედი წესი შემოღებულია ჯერ კიდევ ქართველი მეფეების დროს და ახალ ხელისუფლებას მასში არავითარი ცვლილებები არ შეუტანია...“.[28]

XIX ს-ის I მესამედში, მართალია, სავაჭრო კაპიტალის სამრეწველო კაპიტალად გადაქცევის პროცესი დაწყებულია, მაგრამ ხელოსნურ საქმეს ქვეყანაში მაინც მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს. გერმანელი მეცნიერ-მოგზაურის, ედუარდ აიხვალდის გადმოცემით, 1825-26 წლებისათვის ქართლში საკმაოდ შთამბეჭდავი სახელოსნოების რაოდენობა ყოფილა. იგი წერს: „... ქართლში ფაბრიკები არ არის; მანუფაქტურები მხოლოდ ცოტა რაოდენობითაა და პატარები (მცირენი); ხელოსნობას ეწევიან სახლში და დუქანში. აქ არის პოზუმენტის ერთი, თუნუქის – 32, სპილენძის – 20 და რკინეულის – 46 დუქანი; ასევე საღებავის – 97, სადაც ლეკურ თავსაფარს და ბამბის ქსოვილებს ღებავენ. ერთგვარ ჩითს, ნაბოიკას (დაჩითული ქსოვილი) 38 დუ-

[27] ა. თაბუაშვილი. ერეკლე მეორის ეკონომიკური კონცეფციები და რეფორმები ქვეყნის მშართველობის მოდერნიზაციისათვის. თბ. 2010, გვ. 63, 69, 76, 89.

[28] მ. სამსონაძე. საქართველოს საგარეო ვაჭრობის ისტორიიდან XVIII ს. მიწურულსა და XIX ს-ის დასაწყისში. ჟურნ.: „მაცნე“, ისტორიის სერია. თბ. 1972, გვ. 20-31.

ქანში ამზადებენ, ბამბასა და ტილოს 1267-ში, აბრეშუმის ქსოვილებს 204-ში, მატყლისას 2 დუქანში. არის ტყავის 24 სარეწი და ერთი ფაბრიკა შაბისა. ყველა საჭირო საქონელი, როგორიც მაგ., მატყლის ნოხები, აბრეშუმისა და ბამბის ქსოვილები, ბამბა, სხვადასხვა საღებავები ჩითისა და ლეკური მოსახლეობისათვის სხვადასხვა თავშლების შესაღებად, შემოაქვთ სპარსეთიდან".[29] მოყვანილი ციფრებიდან კარგად ჩანს, რომელ საქონელზე როგორი მოთხოვნა იყო ბაზარზე.

ვახტანგ VI-ის სამართლის მიხედვით, იოანე ბატონიშვილის გადმოცემით, ამქართა სტატუტებისა და უცხოელ მოგზაურთა აღწერილობების გათვალისწინებით, შესაძლებელია ხელოსანთა ცხოვრების წესის, ურთიერთობების, ვალდებულებების ამსახველი მასალის შეჯერება და მათზე დაყრდნობით ხელოსანთა ზოგადი ყოფის რეკონსტრუქცია.

საქართველოს ქალაქებში – თბილისში, გორში, თელავში, სიღნაღში, დუშეთში, ახალციხეში თუ სხვაგან დასტურდება საცეხო ორგანიზაციები, რომლებსაც ჯერ ასნაფი (არაბულად), ხოლო XVIII ს-ის მიწურულიდან „ამქარი" (ირანულად) ეწოდება. ამქარში გაერთინებულები იყვნენ არა მარტო ხელოსნები და წვრილი ვაჭრები, არამედ წყლის მზიდავები, მეურმეები, მტვირთავები, მკურნალები, მათხოვრებიც კი. გერმანელ მეცნიერ-მოგზაურ ა. ჰაქსტჰაუზენთან ვკითხულობთ: ყველა ხელობის წარმომადგენლები, თვით მტვირთავები (ტომრების მთრეველი), დღიური მუშები, ქათმების გამყიდველები, რკინის ნივთებით მოვაჭრენი, მეძველმანეები და სხვ. ქმნიან ამქარს.[30]

ხელოსნობის შესახებ მდიდარ სურათს გვიხატავს იოანე ბატონიშვილი (1768-1830) „კალმასობაში". ამ ნაწარმოების მიხედვით, თბილისში ვხვდებით: ოქრომჭედლებს – „მსხდომარენი დუქნებში, მრავალი ვერცხლის იარაღი, აგრეთვე ოქროს დაწყობილი და სხვა სამკაულით"; მექოშეებს – „დუქანი საცხე ქოშითა და მაშიით"; სარაჯებს – „რომელ საცხე აქვთ დუქნები ცხენის იარაღებით"; ყაზაზებს – „უხვი ძაფითა და ზონარით"; მექუდეებს – თავისი მრავალი პროდუქციით; ბაზაზებს – მრგვალი სხვადასხვაგვარი ფარჩით და მაუდით, ჩითით, ლენით; მკერავლებს – შეკერილი ტანისამოსით; მეჩონგურეებს – „საცხე ჩონგურითა და დაირით"; ალაფებს – სადაც პურს აცხობენ და ყიდიან; მეჭურჭლეებს – სხვადასხვაგვარი ჭურჭლით;" ხარაზებს

[29] ე. აიხვალდი საქართველოს შესახებ. გერმანულიდან თარგმნა, შესავალი და საძიებლები დაურთო გია გელაშვილმა. თბ. 2005, გვ. 43.

[30] ა. ჰაქსტჰაუზენი საქართველოს შესახებ. გერმანულიდან თარგმნა, შესავალი, კომენტარები და საძიებლები დაურთო გია გელაშვილმა. თბ. 2011, გვ. 123.

– „მრავალი წაღა, ჩექმა და სხვა ფეხსაცმელი;“ მეჩახმახეებს, მეთოფეებს, ხმლის მკეთებლებს და ა.შ.[31]

ოქრომჭედელ ხელოსანთა სტატუტის მიხედვით: უპირველეს ყოვლისა, ამქარისთვის ირჩევდნენ ოთხ მთავარ ხელმძღვანელს, „ჭკვიან და ღვთისმოსაობით აღსავსე“ კაცებს. არჩევანის გაკეთების დროს მთავარი იყო არა მათი ხელობით სახელგანთქმულობა და სიმდიდრე, არამედ ისინი უნდა ყოფილიყვნენ „ქრისტიანული სინდისისა და გამჭრიახი გონების“ მქონენი, „ბუნებით, სამართლიანობითა და ზნეობით პატიოსნები“. ამქარს სათავეში ედგა „უსტაბაში“ (ამქრის თავი), რომელიც ამქრის საქმეთა მმართველი იყო, დანარჩენი სამი კი ე.წ. „უხუცესები“ მისი მრჩევლები იყვნენ. არჩევის შემდეგ მღვდლის თანდასწრებით, რომელიც თითოეულ ამქარს ჰყავდა, ფიცს დებდნენ „რომ ამქარს მოევლინებიან მზრუნველ მამებად“. აქმრის წევრები კი ვალდებულები იყვნენ ყოველ მათ სამართლიან გადაწყვეტილებას უსიტყვოდ დამორჩილებოდნენ. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ უსტაბაში ხშირად დაკისრებულ მოვალეობას არ ასრულებდა და ცდილობდა თავისი მდგომარეობა საკუთარი სიმდიდრის წყაროდ გამოეყენებია. უსტაბაში ამყარებდა წესრიგს, ამქრის საერთო ბიუჯეტიდან აგვარებდა წევრთა ოჯახურ საქმეებს, აშენებინებდა საზოგადოებრივ შენობებს, წყვეტდა დავებს, იხდიდა სახელისუფლებო გადასახადებს. მისი უპირველესი მოვალეობა შეგირდის მეურვეობა იყო: შეგირდი ვიდრე ხელობაში არ გაიწვრთნებოდა, მისი ხელდასხმა დამოუკიდებელ ოსტატად არ უნდა მომხდარიყო. უსტაბაში აკურთხებდა მოწაფეს ოსტატად მის მიერ დამზადებული ნიმუშის შეფასების საფუძველზე, თვალყურს ადევნებდა შეგირდების ქცევას, დადებული პირობების შესრულებას, ერთი ოსტატიდან მეორესთან გადაუსვლელობას, აწესებდა ჯარიმებს, მუშტრის გადაბირების, ერთმანეთის შეურაცხყოფის გამო. ამქრის დასნეულებულ და ბოგანოდ დარჩენილ წევრს, რომელსაც მარჩენალი არ ჰყავდა, დღესასწაულებზე ეძლეოდა ამქრის ხაზინიდან პური, შეშა, ნახშირი, ნაღდი ფული. „სიღარიბეში ჩავარდნილ გარდაცვლილს ამქარი კრძალავდა და მის ოჯახს პატრონობდა“.[32] ამქრის წევრებს აკრძალული ჰქონდათ უქმე დღეებში მუშაობა და ვაჭრობა. თუ მაინც არ მოიშლიდნენ, ამისათვის ფულადი გადასახადი იყო დაწესებული.[33]

[31] იოანე ბაგრატიონი. კალმასობა. კ. კეკელიძის და ალ. ბარამიძის რედაქციითა და წინასიტყვაობით. ტ. I. ტფ. 1936, გვ. 193-195.

[32] დოკუმენტები: ოქრომჭედელ ხელოსანთა წესდება 1898 წ., დამატება 4. კ. კუცია. ამქრები XVII-XVIII სს. საქართველოს ქალაქებში, გვ. 148-164.

[33] დოკუმენტები: კონკურენციის აცდენის „პირობა“ 1799 წ., დამატება 6. კ. კუცია. ამქრები XVII-XVIII სს. საქართველოს ქალაქებში, გვ. 180.

თითოეულ ამქარს ჰქონდა საკუთარი დროშა და ჰყავდა მფარველი წმინდანი. ხუროებს – ნოე, კალატოზებს – წმ. იოსები და ა.შ.

სტატუტების იმ მწირ რაოდენობას შორის, რომელიც ჩვენამდეა მოღწეული, საინტერესოა მეწაღეების, მექალამნეებისა და ხარაზების ახალციხის ესნაფის დალოცვის საბუთი (1875), საიდანაც კარგად ჩანს, რომ საკმაოდ დიდ გაერთიანებასთან გვაქვს საქმე თავისი უსტაბაშით, უხუცესებით, ხაზინადარით, შიკრიკით, ოსტატებითა და შეგირდებით. საბუთის შინაარსიდან ირკვევა, რომ ასნაფის წევრები ახლად გაწევრიანებული ხელოსნის მიწვევით ნადიმობენ. სუფრის გაშლა დადგენილ ვალდებულებას წარმოადგენდა ოსტატად კურთხევისა თუ ორგანიზაციაში გაწევრიანების აღსანიშნავად, თუმცა აუცილებლად გათვალისწინებული იყო მასპინძლის შეძლებაც. საბუთში კარგად არის გაწერილი ასნაფისა და მისი წევრის ურთიერთვალდებულებები: „ზედამხედველებმა ყოველთვის თვალყური უნდა ვადევნოთ ორტინას შემოტანას ხაზინის სალაროში, თუ რამდენი მოგება მიიღო (ხელოსანმა) და რამდენი ფარა გადაიხადა ორტინას (შემოსავლის 1/10) ანგარიშში.“ „ჩვენ მოვალენი ვართ მხარი დავუჭიროთ ამ კაცს, როგორც აღებ-მიცემობაში, ასევე, გადასახადების გადახდისას და აგრეთვე საჭიროების დროს რჩევა-დარიგება მივცეთ,“ – ვკითხულობთ წესდებაში.[34]

ვფიქრობთ, დღევანდელი გადასახედიდანაც საინტერესოა მაგალითის მოყვანა დამკვეთის წინაშე ხელოსნის ვალდებულებების შესახებ. ვახტანგ VI-ის სამართალში ვკითხულობთ: ხელოსანმა დამკვეთი ფასში არ უნდა მოატყუოს, სამუშაო ხარისხიანად უნდა შეასრულოს, თუ რამე გააფუჭა, ფასი უნდა გადაიხადოს. „ხელით მოქმედნი კალატოზნი, ხურონი, ფეიქარნი, მკერავალნი და სხვანი... რომელნიცა საქმესა აიღებენ გასაკეთებლად, იმ სამუშაოს ნახევარზე გაუკეთებელს ნუ გაუშვებენ... სანამდინ პირველი საქმე არ გაათაონ, სხავს ნუ აიღებენ.“ ვინცავინ: კალატოზმა ააშენოს კედელი, თაღი და ქვიტკირით ნაშენები ათი წლის შემდეგ ჩამოინგრეს, ხოლო ტალახით ნაშენები ექვსი წლის შემდეგ, ფეიქარმა მოქსოვოს თხელი სამოსელი, მკერავმა მოკლე და ვიწრო შეკეროს, წელში გაიხიოს და ა. შ. ყველამ სამუშაო ხელმეორედ უფასოდ უნდა შეასრულოს. გათვალისწინებულია ასევე ფორსმაჟორი, რომლის შემთხვევაშიც ვალდებულებები ორივე მხარეს ეხსნება.[35]

[34] დოკუმენტები: მეწაღეების, მექალამნეებისა და ესიკჯიების ესნაფის დალოცვის საბუთი, დამატება 14. კ. კუცია. ამქრები XVII-XVIII საქართველოს ქალაქებში, გვ. 192-194.

[35] ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებული. ქართული სამართლის ძეგლები. ტ. I. ტექსტი გამოსცა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ. თბ. 1963, გვ. 374, მუხლები: 344, 345.

ვახტანგის სამართალი ასევე განსაზღვრავს ოსტატისა და შეგირდის ურთიერთობას: ოსტატმა შეგირდს უფასოდ უნდა ასწავლოს. თუ მას შეძლება აქვს, შეგირდს უნდა აჭამოს, ასვას, ჩააცვას. თუ შეძლება არა აქვს, მაშინ მას მშობელმა უნდა უპატრონოს და პერიოდულად ოსტატს ძღვენი მიართვას. თუ ძღვენის საშუალება ოჯახში არ არის, მაშინ „ნურც ძღვენი უნდა“. სწავლის საფასურს შეგირდი დაოსტატების შემდეგ გადაიხდიდა.[36] უფასო სწავლების პრინციპი, ბუნებრივია, ყველგან და ყველა დროში არ მოქმედებდა. შეძლებული ოჯახები ხელობის სწავლებაში საკმაოდ დიდ თანხას იხდიდნენ.

ამქარი, გარდა სოციალურ-პროფესიული ორგანიზაციისა, ტერიტორიულ გაერთიანებასაც წარმოადგენდა.[37] მათ ეჭირათ ქალაქის გარკვეული ნაწილი – უბანი, ქუჩა, მცირე ბაზარი, დიდი ბაზრის რიგი და სხვ. 1770 წ. თბილისის შესახებ აღნიშნულია: „ყოველგვარი ხელოსანი საკმაოდაა და ყოველ ხელობას ცალკე რიგი უჭირავს.“ ზოგ შემთხვევაში ამქრის მიერ დაკავებული ტერიტორია მთლიანად ემთხვეოდა უბნის, ქუჩის ან ქუჩის მონაკვეთის საზღვრებს. ასე იქმნებოდა ნომენკლატურული დასახლებები: ხარაზ-ხანა (ხარაზების უბანი), სირაჯ-ხანა, ჭონ-ხანა (მექუდეთა უბანი) და ა.შ. ასეთი დასახლება მოსახერხებელი იყო როგორც ამქრის წევრებისათვის პროფესიულ-ეკონომიკური თვალსაზრისით, ასევე, ამქრის ადმინისტრაციისათვის, რათა თვალყური ედევნებინა ამქრის წევრთა ცხოვრების წესზე და ეხელმძღვანელა მათი საქმიანობისათვის.[38] ასეთივე სურათს აღწერს 1858 წლისთვის ალექსანდრე დიუმა. იგი წერს: „ყოველ ქუჩას თავისი სპეციალიზაცია აქვს. არ, ვიცი, რა სახელები აქვთ ამ ქუჩებს თბილისში და თუ საერთოდ აქვთ სახელები, მე კი მათ დავარქმევდი ოქრომჭედელთა ქუჩას, ჭონების ქუჩას, მეიარაღეთა ქუჩას, მეხილეთა ქუჩას, თოქმაჩების, თერძების ქუჩას, ხარაზთა, მეფლოსტეთა და მექოშეთა ქუჩას.“[39]

ცნობილი ნორვეგიელი მწერალი კნუტ ჰამსუნი 1899 წლისთვის აღწერს რა, როგორც თავად აღნიშნავს, თბილისის აზიურ უბანს, რომელიც ძლიერ განსხვავდება ქალაქის ევროპული ნაწილისაგან, ხელოსანთა და ვაჭართა დახასიათებას იძლევა და გარკვეულ მსგავსებასაც პოულობს სკანდი-

[36] ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებული, გვ. 68. მუხლი 373.

[37] იხ. დოკუმენტები: მიბარება, დამატება 9. საშეგირდო ხელშეკრულება, დამატება 10. საშეგირდო ხელშეკრულება, დამატება 11. კ. კუცია. ამქრები XVII-XVIII სს. საქართველოს ქალაქებში, გვ. 188-189.

[38] კ. კუცია. ამქრები XVII-XVIII სს. საქართველოს ქალაქებში, გვ. 15.

[39] ა. დიუმა. კავკასია, თარგმანი ფრანგულიდან თ. ჭიქოძის, ი. ბერძენაძის, გ. ეკიზაშვილის. თბ. 2009, გვ. 195.

ნავიურ ჩვეულებასთან: „მჭედლები პატარა ქურაზე რკინას ავარვარებენ და პატარა გრდემლზე კვერავენ. ოქროსა და ვერცხლის ოსტატები კი ხეხავენ, ასევადებენ ნაწარმს და ძვირფასი თვლებით ამკობენ. თერძები დასავლეთიდან ჩამოტანილი საკერავი მანქანით კერავენ მაუდის გრძელ სურთუკებს და ხიფთანებს. მაღალი ბოხოხი ახურავთ და კბილებამდე შეიარაღებულნი არიან. ათიოდე წლის წინათ შრომის დროს ჩვენ სკანდინავიელ თერძებსა და მეწაღეებს ქამარზე ხანჯალი ეკიდათ. ეს ჩვეულება აქაც შემორჩა... დიდი მოკრძალებით ჩავუარეთ წიგნებისა და ქაღალდების დუქნებს. შიგ მსხდომნი ყურადღებას იქცევენ ღირსეული თავდაჭერილობით. ღირსეულობა! განა ვინმე არის აქ ღირსებას მოკლებული?... მუშტრის დანახვაზე მედუქნე დააყოვნებს, შემდეგ წამოდგება დინჯად, დარბაისლურად. უცებ რატომ არ მოირბინა? იმიტომ, რომ არ შეშვენის სიხარბე გამოიჩინოს მუშტრის დანახვაზე. თუმცა სულ თვალთახედვის არეში ჰყავდი. აღმოსავლელ ადამიანს სიხარბე არ სჩვევია, თუ ის დასავლეთის ცივილიზაციამ არ გადააგვარა“. „წყნარი და აუჩქარებელი აზიური უბნის ცხოვრება – დაშორებულია დანარჩენი ქვეყნის ფაციფუცს... სომხები არიან აქ გამონაკლისნი. დგანან დუქანში და ხმამაღლა აქებენ თავიანთ იარაღს და აშკარად ატყუებენ მყიდველს. ატყუებენ აქაც და სხვაგანაც. ებრაელს შეუძლია ათი ბერძენი გააბრიყვოს, სომეხი ათ ბერძენსაც გააბრიყვებს და ამდენივე ებრაელსაც. ასე ამბობენ აღმოსავლეთში“.[40] ალექსანდრე დიუმა კი წერს: „ყველა დუქნის ფასადი ღიაა, ყველა ხელოსანი ხალხის თვალწინ მუშაობს. თავის ხელობაში რამე საიდუმლოების მქონე ხელოსნები აღმოსავლეთში ძალიან უბედურად იგრძნობდნენ თავს“.[41]

საქართველოს ამქართა ზემოთ მოყვანილი ტიპოლოგიური დახასიათება, თამამად შეიძლება ითქვას, რომ ანალოგს პოულობს როგორც აღმოსავლეთის ქალაქების, ასევე დასავლეთ ევროპის ქალაქების პროფესიულ გაერთიანებებთან.[42]

---

[40] კნუტ ჰამსუნი. განცდილი და ნაფიქრალი კავკასიაში. თარგმნა რეზო კვესელავამ. თბ. 2006, გვ. 144-150.

[41] ა. დიუმა. კავკასია, გვ. 195.

[42] შდრ. О. Г. Большаков. Средневековый город ближнего востока (VII-XIII в.). М. 1984, გვ. 262-298; Жизнь города и деятельность горожан. Город в средневековой цивилизации западнои европы. Т. II. Отв. Ред. А. Сванидзе. М. 1999, გვ. 166-197; კ. კუცია. ხელოსნური ორგანიზაციები სეფიანთა ირანის ქალაქებში. „ახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები“. თბ. 1972, გვ. 70-99; ვ. გაბაშვილი. მახლობელი აღმოსავლეთის საქალაქო ორგანიზაციების ისტორიიდან (ასაბია). ნარკვევები მახლობელი აღმოსავლეთის ქალაქების ისტორიიდან. ტ. I. თბ. 1966. განსაკუთრებით თვალსაჩინოდ ჩანს ცეხის სტრუქტურის, ოსტატისა თუ შეგირდის ურთიერთობების, სწავლების ხანგრძლივობის, სამუშაო დროისა თუ დღეების განსაზღვრის, ქცევის ნორმების შინ და გარეთ, ცეხის კრებების ორგანიზების (შეკრიკის

ვფიქრობთ, სწორედ ეს არის, ზოგადად, ფეოდალური ქალაქის ერთ-ერთი საერთო მახასიათებელი. ამასვე მიუთითებს ა. ჰაქსტჰაუზენის მცირე შენიშვნაც. იგი წერს: „აქ (თბილისში – ქ. ნ.) ხელოსანთა ყოველად დადგენილი საამქრო წესები ბატონობს; მთლად ისეთი განაწესი, როგორიც შუა საუკუნეთა გერმანიაში შეიქმნა. ოღონდ საქართველოში ის გერმანიიდან კი არ შემოვიდა არამედ სპარსეთიდან“[43] ე.ი. გამოდის, რომ გერმანიაში, სპარსეთსა და საქართველოში ერთნაირი სურათია. ზოგადი მსგავსება სახეზეა, განსხვავება მხოლოდ დროშია: ევროპაში ასეთი სურათი, სავარაუდოდ, XVI ს. შუა ხანებისათვის საბოლოოდ იშლება, ხოლო აღმოსავლეთისა და საქართველოს ქალაქებში 1900-იანი წლების შემდგომ სრულდება.

ვფიქრობთ, ურიგო არ იქნება, მსგავსებისა და დროში განსხვავების ერთი მაგალითის განხილვა, რომელიც ასევე ხელობის ვიწრო სპეციალიზაციის შესახებაც მიგვითითებს: ალ. დიუმა აღწერს რა თბილისურ სახელოსნოებს, წერს: „ყველა ხალხის ყოველი სამოსელის თითოეულ ნაწილს თავისი ოსტატი ჰყავს. ამგვარად, თუ თქვენ გინდათ შეუკვეთოთ ხმალი, ჯერ ყიდულობთ ხმლის პირს, შემდეგ უკვეთავთ ტარსა და ხმლის ქარქაშს, შემდეგ ამ ქარქაშისთვის უნდა იყიდოთ ტყავი ან ტარსიკონი, და, ბოლოს, ტარი და ქარქაში ჩაასმევინოთ ვერცხლის ბუდეში“.[44] იმავე პროცესზე ევროპულ აღწერილობაში (სავარაუდოდ, XII-XIII სს. მიჯნა) ვკითხულობთ: „ხელოსნები ვინც დანების კეთებით იყვნენ დაკავებულები, ერთი დანის პირს აკეთებდა, მეორე სახელურს, მესამე ტყავის ბუდეს, რომლითაც უნდა გეტარებინათ დანა.“[45] ის, რომ ვიწრო სპეციალზაცია დამახასიათებელია თავად დარგის შიგნითაც, კარგად ჩანს ისევ ა. დიუმას აღწერილობიდან: „...ისეთი წესია, რომ მეჩექმე არ ამზადებს სხვა ფეხსაცმელს, ხარაზი არ ამზადებს ფლოსტებს, მეფლოსტე კი ფლოსტების მეტს არაფერს აკეთებს. უფრო მეტიც: მეჩექმე, რომელიც ქართულ ჩექმას კერავს არ კერავს, ჩერქეზულ ჩექმას.“[46] ეს ინფორმაცია საყურადღებოა იმითაც, რომ ხელოსნის ასეთი ვიწრო სპეციალიზაცია თავისთავად მაღალი ხარისხის პროდუქციის გარანტიის მაჩვენებელიც არის.

ფუნქციები) შედარების საფუძველზე მსგავსება „ოქრომჭედელ ხელოსანთა წესდებაში“ აღწერილ სურათსა და გერმანიის ქალაქებში შედგენილ სტატუტების ვალდებულებებს შორის. იხ. В. В. Стоклицкая-Терешкович. Основные проблемы истории средневекового города (X-XV веков). М. 1960, გვ. 175-188.

[43] ა. ჰაქსტჰაუზენი საქართველოს შესახებ, გვ. 122.

[44] ა. დიუმა. კავკასია, გვ. 195.

[45] Norman Pounds. The Medieval Fity. Greenvood Press. first published in 2005, გვ. 121.

[46] ა. დიუმა. კავკასია, გვ. 195.

დასავლეთევროპული ქალაქის ცეხური ორგანიზაციისაგან, ქართული და მუსლიმური ქალაქების ამქრული ორგანიზაციების მნიშვნელოვანი და არსებითი განსხვავება გამოიხატება ადმინისტრაციულ და ფინანსურ საკითხებში, რაც სახელმწიფოსთან მათი უთიერთობის მაჩვენებელს წარმოადგენს. ცეხები სრული დამოუკიდებლობით სარგებლობენ (არჩევის წესში, პროდუქციაზე გასაყიდი ფასის დაწესაბაში, საბაზრო ფასების რეგულირებაში და სხვ.), ხოლო ამქრებს ამ საკითხში გარკვეული შეზღუდვები აღენიშნებათ. არჩეულ უსტაბაშს (ამქრის თავს) ცენტრალური ხელისუფლება, მეფის (შაჰი, სულთანი) შემდეგ, მეფისავე ბრძანებით, ქალაქის აპარატის უმაღლესი მოხელეები, მოურავი და მელიქ-მამასახლისი, ამტკიცებს. ფასებსაც ბაზარზე უმაღლესი ხელისუფლება არეგულირებს. ქალაქის მოურავი სრულად აკონტროლებს ამქართა საქმიანობას და ადგენს ნიხრს.[47] ვალდებულების შეუსრულებლობის შემთხვევაში მოურავს ხელოსნის სხვადსხვა ფორმით დასჯის უფლებაც გააჩნია. ვახტანგ VI-ის სამართალში ვკითხულობთ: „მოურავმა ის ხელოსანი დაიჭიროს, ძლიერად, ძლიერად სცეს, წვერ-ულვაში მოპარსოს; თუ რამ ხელფასი აეღოს... გამოართოს; [დამნაშავე] ოსტატი გააგდონ.“[48] ის, რომ აღმოსავლეთის ქალაქებში ხელოსნურ ორგანიზაციებს არ შეეძლოთ საკუთარ პროდუქციაზე თავისი ნება-სურვილით საბაზრო ფასების დაწესება, ნათლად ჩანს წყაროებში. მაგალითად, როდესაც ქალაქ ღაზნაში მეფუნთუშეების კორპორაცია ცდილობდა პურზე მაღალი ფასის დადებას, სულთანმა უსტაბაში სპილოს გაათელვინა.[49]

ქართულ ამქრებს, ყოფითი რეალობიდან გამომდინარე, ბუნებრივია, გარკვეული თავისებურებებიც აქვს. მაგ., ამქარში გაერთიანებული ადამიანები არ იზღუდებიან რელიგიური ნიშნით, ზოგჯერ სხვადასხვა პროფესიის ხელოსნების ერთ ამქარში გაერთანების შემთხვევებიც გვხვდება. ძირითადად ასეთი ამქრები დამახასიათებელია მცირე ქალაქებისათვის, რაც ხელოსანთა მცირე რაოდენობით უნდა იყოს გამოწვეული და სხვ.

ჩვენ მიერ წარმოდგენილი სურათი, დაწყებული ერეკლე II-ის რეფორმებიდან ვიდრე XIX ს-ის 70-იან წლებამდე, პრაქტიკულად არ იცვლება, მხოლოდ ბატონყმობის გაუქმების შემდეგ (1864 წ.) თვისობრივად სხვა რეალობაში იწყებს ცხოვრებას ქვეყანა და, შესაბამისად, ქალაქებიც. მრეწველობაში მიმდინარეობს მნიშვნელოვანი ძვრები, იწყება სააქციო საზოგადოებების

[47] კ. კუცია. ამქრები XVII-XVIII სს. საქართველოს ქალაქებში, გვ. 83-85.
[48] ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებული, გვ. 374. მუხლი 344.
[49] დ. კაციტაძე. ირანის ისტორია III-XVIII სს. თბ. 2001, გვ. 152.

ჩამოყალიბება, რომელიც საფუძველი ხდება ქვეყანაში კერძო კაპიტალდაგროვებისა და კერძო მსხვილი საწარმოების განვითარებისა. ამქრული ორგანიზაციები თანდათანობით კარგავენ ფუნქციას.

აუცილებლად აღსანიშნავია: დადგა პრობლემა ბატონყმობის გაუქმების შედეგად გამოთავისუფლებული მუშახელის დასაქმებისა, რომლის მოგვარებაც რუსეთის მთავრობა გარკვეული რეფორმების გატარებით შეეცადა. შინამრეწველობის დარგების განვითარების ხელშეწყობა ერთ-ერთი ასეთი რეფორმათაგანი იყო, რასაც შეეძლო ვითარების გამოსწორება. ეს დარგები დიდი პოპულარობით სარგებლობდნენ რუსეთსა და კავკასიის სასოფლო-სამეურნეო რეგიონებში. ამ პროცესმა თავისთავად გაახანგრძლივა ხელოსნური წარმოების აქტუალობა და, ვფიქრობ, რომ გარკვეულწილად დაამუხრუჭა ახალი ურთიერთობების დამკვიდრდება სამრეწველო დარგებში, რაც, უპირველეს ყოვლისა, გამოწვეული უნდა ყოფილიყო რუსეთის იმპერიის პოლიტიკური მართვის სისტემის უცვლელობით. ბატონყმობა გაუქმდა, მაგრამ ძირითადად იმპერიის მართვის სისტემა იგივე დარჩა და საბაზრო ეკონომიკის განვითარებისადმი დამოკიდებულება პრაქტიკულად არ შეცვლილა.

კიდევ ერთ მოვლენას, რომელმაც გარკვეული სტიმული მისცა რუსეთის იმპერიას, რათა მეტი ყურადღება დაეთმო სახელოსნოების, შინამრეწველობისა თუ ხალხური დარგების განვითარებისათვის, საერთაშორისო მსოფლიო გამოფენები წარმოადგენდა, რომლებშიც რუსეთი სისტემატურად იღებდა მონაწილეობას. აქ იგი, ტექნოლოგიური სიახლეების პარალელურად, კავკასიაში, შუა აზიასა და ცენტრალურ რუსეთში შექმნილ ხელნაკეთ ნივთებს წარადგენდა. ამ გამოფენებიდან გამომდინარე, იმპერია ზრუნავდა ჯერ კიდევ შემორჩენილი ხელოსნური და შინამრეწველობის დარგების შესწავლის, შენარჩუნებისა თუ განვითარებისათვის. სწორედ ამ მიზნით, 1899 წელს, თბილისში დაარსდა კავკასიის შინამრეწველობის კომიტეტი (შემდგომში კავკასიის შინამრეწველობის მუზეუმი, 1960 წლიდან კი ხალხური და გამოყენებითი ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმი), სადაც რეწვის დარგების აღრიცხვა, შესწავლა და განვითარების ხელშეწყობა მიმდინარეობდა. კომიტეტი დიდ ყურადღებას უთმობდა არა მხოლოდ წერილობითი ინფორმაციის, არამედ დიგიტალური მასალის შეგროვებასა და ექსპედიციების აღწერებს.

დიგიტალური მონაცემები უხვ და საინტერესო მასალას გვაწვდის ასევე ქალაქური ცხოვრების, სხვადასხვა სახელოსნოსა თუ ხელოსნური საქმიანობის შესახებ. მართალია, ამქრული გაერთიანებები და სახელოსნოები თან-

დათან მანუფაქტურული წარმოებით იცვლება, მაგრამ 1890-1900-იანი წლების აქ ასახული მასალა ჯერ კიდევ მათ დიდ პოპულარობაზე მეტყველებს,[50] რაც, როგორც უკვე დავინახეთ, დადასტურებას პოულობს მოგზაურთა აღწერილობებშიც.

[50] ი. კოშორიძე. მუზეუმის ისტორია. კოლონიალური პოლიტიკიდან ეროვნულ მუზეუმამდე. საქართველოს ხალხური და გამოყენებითი ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმი. ი. კოშორიძის საერთო რედაქციით. თბ. 2018, გვ. 16.

Ketevan Nadiradze
Associate Professor
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Georgia

FROM CRAFTSMANSHIP TO GUILDS IN GEORGIA

Summary

The artisanal production and handicraft have long history in the world, however the formation of the artisanal organizations takes place in the Middle Ages. Georgia is not an exception in this regard. The archaeological artefacts and the literary sources are the vivid evidence for that. Alongside the diversity of glass and pottery object found at different sites like Orbeti, Bolnisi, Dmanisi, Zhinvali, Rustavi and Tbilisi, the tools and production residues i.e. the ceramic kiln found in Tbilisi, or the firing utensils unearthed in Ujarma, Akhalkalki, Dmanisi or Zhinvali attest to the fact that these items were produced locally. Morover, the artefacts such as mosaic tesserae, glazed ceramics and pottery, ceramic tiles and irrigation pipes exported from Georgia found in South Russia, in the burials of Alans show that these products were made not only for local use, but also for trade. Textiles, metalwork and book illumination were amongst other developed branches of craft in medieval Georgia.

The 11-13th century oriental literary sources provide with the additional information on the artisanal products made in Georgia – high quality textiles, leather etc. The Arab historian Ibn Ispandiar mentions Georgian textiles amongst the best Byzantine and Baghdadi fabrics, offered as a gift by the Governor of Tabaristan to the Shah of Khoresm.

Different medieval terms to determine various crafts professions in the Georgian language, speak to the fact that these were the developed skills in the country. Moreover, the stone carved inscriptions and other literary sources provide with the names of master builders in Georgia between the 4th-18th centuries. These sources also indicate the existence of the organized system of hierarchy between the master craftsman, supervisor and the actual workers. Furthermore, the artisanal organizations had their self-governing systems, structure and life-style, common values and code of ethics. These organizations were flourishing in urban settlements subordinated to kings or to other powerful landlords.

Contrary to the self-governing cities typical to the Western Europe, which were the driving forces for the political changes and formation of new structures and entities like the parliament etc., the circumstances in Georgian cities were different. Subordinated to king or important feudals, these cities were often the subject for the struggle between powers. From King Tamar's period (1184-1213) the royal power was forced to give up the governance of certain important cities to the local lords. The majority of population in these cities was the peasants working as peasant-artisans. Therefore, contrary to the European cities, Georgian artisanal organizations did not have any important impact on the political governance. And yet, the existence of organized professional guilds – "hamkars" is evident from the 17th century onwards. Various literary sources like the legal code of King Vakhtang VI (1675-1737) or the information provided by loane Batonishvili and foreign travelers, enable us to reconstruct the structure of guilds in Georgia. In Tbilisi, Gori, Sighnaghi, Dusheti, and Akhaltikhe the organizational units called as "asnaps" (Arabic term) and from the 18th century "hamkar" (Iranian term) unites not only artisans but also doctors, water carriers etc, and beggars as well. German scientist and traveller August von Haxthausen (1792-1866) talks about all different workers (chicken sellers, metal object sellers etc) uniting in different professional organisations.

So too loane Batonishvili (1768-1830) in his work "Kalmasoba" describes artisanal workshops – gold and silversmiths, armorers and makers of shoes, clothes and musical instruments in Tbilisi.

According to the statute of goldsmiths, the head of the guild was elected according to the personal moral qualities and Christian values and beliefs. Special ritual – the Oath or Affirmation was performed by the elected head – "ustabashi" and his three advisors. The guilds were social structures, having common budget and properties. The head was responsible for taking care of member's funerals, widows and orphans, for solving sues or determining fines. And yet, the most important task was the supervising of apprentices, which got the status of the master only after the years of hard work and skill acquiring. Each guild had its own flag and the patron saints, i.e. Noah was the patron saint of carpenters, Joseph of stonemasons, etc.

Amongst the rarely survived documents of guild statutes, the 1875 statute of Akhaltiskhe catholic shoemaker's guild is of special mention. It narrates about the new members offering special dinner to others, tells about the budget management and trading support mechanism to the members etc.

The code of ethics connected with the production quality issues are described in detail in the Legal code of Vakhtang VI, which puts the obligation on

the master to recreate the purchased object for free, if it does not meet the quality standards or the client requirements. Alongside the social-professional organizations the guilds could also be considered as territorial units. The guilds of each profession were located in certain districts or streets of the city. The development of guild was further supported by the peasant reforms initiated by the King Erekle II (1720-1798), which gave more freedom to the peasants and raised the status of merchants. This in itself was an important factor, which fostered the development of trade with artisanal products. Supported by the central royal government the guilds of Tbilisi became units managed by the common system. The gunpowder, copper melting, salt mine manufactures became the royal properties. According to Karl Eduard von Eichwald (1795-1876), the German scientist and traveller, different workshops: 32 tin, 20 copper, 46 iron working, 97 textile (silk, wool and cotton) enterprises and many others were actively engaged in artisan production in Kartli in 1825-1826 years. The famous Norwegian writer Knut Hamsun (1859-1952) describes the Asian suburbs of Tbilisi, where the blacksmiths forged the metal, the gold and silver masters adorned their production with niello and stones, the sewers and shoemakers were at work. The same picture of open workshops on the street is described by the French writer Alexandre Dumas (1802-1870), during his travel in the Caucasus in 1858. He also talks about the work segregation and specialised masters (i.e. different part of weapons had specialised makers), which in turn ensured the quality of the objects.

Georgian guilds had many shared features with oriental guilds. Though there are some differences, mostly in administrative and financial issues; i.e. Georgian guilds members, contrary to the Muslim countries had no constrains in terms of religion, the prices on the market were set by the royal government. After the abolishment of the peasantry in 1864, the industrial production and the larger corporations started to emerge. Therefore the guilds gradually lost their function. The master craftsman, who claimed to be artists, pursued their path individually, while the ordinary artisans and workers went to bigger factories. The Russian Empire and the Tsar Government tried to control the free workforce after the abolishment of the peasantry. The support of the agricultural productions was amongst those programs applied in Caucasus region. Participation in the Great Exhibition of the Works of Industry of All Nations was another impetus to the development of artisanal production across the Russian Empire and the Caucasus in particular. With this aim to develop new products and support local agriculture and artisanal production The Caucasus Handicraft Com-

mittee (later the Handicraft Museum (1913) and from 1960 Georgian State Museum of folk and Applied Arts) has been established (1899). The committee was responsible for the survey, research and development of artisanal production in the Caucasus. The visual and textual documentation collected by the committee provides us with the valuable information on crafts sector of the given period. These documents and photos are now the part of the collection of the Georgian State Museum of Folk and Applied Arts. These include not just the works of the famous photographers like D. Ermakov or Al. Roinashvili, but also the works by J. Straume, I. Zelisnky and other less known authors.

The small models of different crafts workshops made in 1930-40s are amongst other precious objects of the museum, which help us to reconstruct the picture of the vibrant environment of artisanal workshpos and entire districts in the 19th-early 20th centuries Georgia.

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XIV
თბილისი. 2018

ირინე ჩაჩანიძე
ასოცირებული პროფესორი
აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

ნატო წულეისკირი
ასოცირებული პროფესორი
აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

თამარ გუჩუა
აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

ენობრივი პოლიტიკა იმერეთში XX საუკუნის 10-იან წლებში (გაზეთ „იმერეთის“ მიხედვით)*

სოციოლინგვისტიკა, როგორც დარგთაშორისი დისციპლინა, საზოგადოებრივი და პოლიტიკური ცხოვრებისთვის ინფორმატორის როლში გამოდის. XX საუკუნის ორმოცდაათიანი წლებიდან ენათმეცნიერებასა და სოციოლოგიაში აქტიურად შემოსული ტერმინი „ენობრივი პოლიტიკა,“ ცხადია, სოციოლინგვისტურ საკითხთა რიგში ჩადგა და ენათა ურთიერთობის, მათი სოციალურ-კულტურული განვითარებისა და პერსპექტივების განსაზღვრა-უზრუნველყოფის საკითხებით დაინტერესდა.

ენობრივი პოლიტიკის ცნება ორგანულადაა დაკავშირებული ენობრივ დაგეგმვასთან, რომელიც ორი მიმართულებით ხორციელდება: ა) სახელმწიფო გეგმავს სახელმწიფო ენის განვითარების კურსს, მასთან ამ ქვეყნის ტერიტორიაზე გავრცელებული სხვა ენების დამოკიდებულების საკითხს, ენათა ფუნქციონირების არეებს და ბ) გარეგანი ფაქტორების სხვადასხვა ზემოქმედებით იცვლება ენობრივი სიტუაცია სახელმწიფოში და ენობრივი დაგეგმვა

* კვლევა განხორციელდა „შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის ფინანსური მხარდაჭერით [FR17_178].“

სხვა მიმართულებას იღებს, მეტწილად, გარედან მართული ხდება.[1]

ქართულ ისტორიულ წყაროებში დაცულია ცნობები იმის შესახებ, თუ რა განსაკუთრებული ყურადღება ექცეოდა ქართული ენის გამოყენებას სახელმწიფოებრივ დონეზე. არსებითად საქართველოს სახელმწიფო განისაზღვრებოდა იმ ტერიტორიით, რომელზედაც გავრცელებული იყო ქართული, როგორც სახელმწიფო მმართველობისა და ქრისტიანული რელიგიის ენა. ეს კი განაპირობებდა მის გამოყენებას პოლიტიკური, სოციალური და კულტურული ცხოვრების ყველა სფეროში.

ქართული ენის სახელმწიფოებრივ ფუნქციას საფრთხე XIX საუკუნეში შეექმნა. ამავე საუკუნის დამდეგს რუსეთის იმპერიამ მოახდინა საქართველოს სრული ანექსია და, შესაბამისად, ქართულმა ენამ დაკარგა სახელმწიფო ენის სტატუსი. საქართველოში ოფიციალური (საქმისწარმოების, განათლების, სასამართლოს, ღვთისმსახურების) ენა რუსული იყო. XIX ს. 60-იან წლებში დაიწყო ფართომასშტაბიანი ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა, რომლის ერთ-ერთი მთავარი მიზანი იყო ქართული ენისათვის თავისი კუთვნილი ადგილის დაბრუნება, რუსული ენის მიერ წართმეული უფლებების აღდგენა: მთელ ქვეყანაში გაიხსნა ორ და ოთხკლასიანი ქართული სამრევლო სკოლები, აღდგა ქართული თეატრი, გამოვიდა ქართულენოვანი ჟურნალ-გაზეთები.

ამ ანტიეროვნული პოლიტიკის პარალელურად ქართველმა ინტელიგენციამ, დიდი თავგანწირვის ფასად, დაიწყო რიგ ღონისძიებათა გატარება. კერძოდ, შეიქმნა წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება (1879წ.), ამ საზოგადოების ინიციატივით კავკასიაში ყველგან, სადაც ქართველები ცხოვრობდნენ, გაიხსნა არასახელმწიფო სკოლები, ჩამოყალიბდა ქართული დრამატული საზოგადოება (1880წ.), დაარსდა უამრავი ჟურნალ-გაზეთი. ასეულობით პერიოდული გამოცემა აშუქებდა რუსეთის ასიმილატორულ ენობრივ თუ ეთნიკურ პოლიტიკას და ეროვნულ მობილიზაციაზე ზრუნავდა. შეიძლება ითქვას, რომ ეს იყო „ენობრივი დაგეგმვის“ ყველაზე პროდუქტიული ეტაპი.[2]

ამ პერიოდის იმერეთის, კერძოდ, ქუთაისის, კულტურული ცხოვრებისთვის ნიშანდობლივი იყო საგამომცემლო საქმიანობის გაფართოება, რაც, თა-

[1] T. Priestly. Linguistic propaganda against perceived irredentism, International Journal of Applied Linguistics. volume 9. Issue 1. 1999, გვ. 37-75; A. Hudson. Diglossia as a special case of register variation. In Sociolinguistic Perspectives on Register, D. Biber and E. Finegan (eds.). Oxford: Oxford University Press. 1994, გვ. 294-314.

[2] J. A. Fishman. The Earliest Stage of Language Planning, Edited by Joshua A. Fishman, Mouton de Gruyter. Berlin-New York, 1993.

ვის მხრივ, განაპირობა ცარიზმის ამ რეგიონისადმი, როგორც გამორჩეულად ქართულისადმი, მკვეთრად გამოხატულმა უარყოფითმა დამოკიდებულებამ: „შემდეგ თბილისისა მწიგნობრობის, პერიოდულ გამოცემის გავრცელების საქმე სწრაფის ნაბიჯით ვითარდება იმერეთის დედაქალაქ ქუთაისში“.[3]

შთამბეჭდავია პერიოდულ გამოცემათა სია, რომლებიც XIX საუკუნის 80-90-იანი და XX საუკუნის 10-20-იანი წლების ქუთაისში გამოდიოდა. არასრული ჩამონათვალი ასეთია: გაზეთები: „შინაური საქმეები“, „კოლხიდა“, „იმერეთი“, „შრომა“, „მეურნე“, „აკაკის თვიური კრებული“, „ფონი“, „ერი“, „სამშობლო“, „მწყემსი“, „ცხოვრება და მეცნიერება“, „ცხოვრება“, „სკოლა და ცხოვრება“, „ჩვენი თეატრი“, „ხმა ქართველი ქალისა“; ჟურნალები: „ქართული ბიბლიოთეკა“, „განთიადი“, „ცისფერი ყანწები“ და ა. შ. მიუხედავად გამოცემის ხასიათისა, დიდი ყურადღება ეთმობოდა ენობრივ, განათლებისა თუ რელიგიის საკითხებს, მასალა მოიცავდა არა მხოლოდ ქუთაისის, არამედ, მთელი იმერეთის რეგიონს.

ზემოჩამოთვლილი პრესიდან ჩვენ მიერ საანალიზოდ განხილული იქნება XX საუკუნის 10-იანი წლების გაზეთ „იმერეთის“ მიხედვით: 1) მშობლიური ენის საკითხი, 2) საგანმანათლებლო პოლიტიკის ძირითადი ტენდენციების გამოვლენა და 3) ქალთა განათლების საკითხის ჩვენება.

XIX საუკუნის დასასრულისა და XX საუკუნის დასაწყისის ქართული პრესა განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობდა ქართული ენის ფუნქციონირების საკითხს იმერეთში. საქართველოს სახელმწიფოებრიობის გაუქმებამ 1801 წლიდან ქართული ენის ბედი მეფის რუსეთის ენობრივი პოლიტიკის ხელში ჩააგდო. შედეგმაც არ დააყოვნა: რუსეთის ხელისუფლება აუქმებს ქართულ ენაზე წირვა-ლოცვას, სკოლებში სწავლება რუსულ ენაზეა, ღვივდება საქართველოს ტერიტორიაზე მცხოვრებთა ეთნიკური და ეროვნული კონფლიქტები და ა. შ. 1881 წელს კავკასიის სასწავლო ოლქის მზრუნველი კ. იანოვსკი აქვეყნებს ცირკულარს, რომლითაც ყველა ტიპის სკოლაში დაწყებითი კლასებიდანვე უნდა შემოღებულიყო რუსული ენის სწავლება, ხოლო დედაენა არასავალდებულოდ გამოცხადდა. აი, რას წერს გაზეთ „იმერეთში“ ამის თაობაზე პუბლიცისტი, პედაგოგი და ქართული სალიტერატურო ენის დამცველი სილოვან ხუნდაძე (1860-1928):

„ჯერ თვით ეს 1881 წლის ინსტრუქციაც იმგვარი შინაარსისაა, რომ სულ პედაგოგიურ მოთხოვნილებასთან ძალიან შორსაა. ნუ დაივიწყებენ, რომ

[3] ჟურნალი „განთიადი“. 1915. 6: 25.

დედაენის მნიშვნელობა ყოველი ადამიანისა და ყოველი ერისთვის განუსაზღვრელია და მისი ინტერესების ჩაგვრასა და შეფერხებას ერის შეგნებული ნაწილი ადვილათ ვერ შეურიგდება“.[4]

დისკუსიამ, რომელიც სასწავლო რეფორმასთან დაკავშირებით გაიმართა და ქართულის სწავლების აუცილებლობის საკითხები მოიცვა, ფართო ხასიათი მიიღო და საქართველოში ენობრივი სიტუაციისათვის დამახასიათებელი თითქმის ყველა საკითხი შემოიკრიბა, კერძოდ, ბილინგვიზმი, რომელიც ჩ. ფერგიუსონის განმარტებით, გულისხმობს სტანდარტიზაციის იმ ტიპს, რომლის დროსაც ენობრივ კოლექტივში ორ ენას აქვს საკუთარი საზოგადოებრივი ფუნქცია.[5] წინამდებარე ნაშრომში განსახილველი პრობლემის კვლევის დროს ზემოხსენებულ მოვლენას გვერდს ვერ ავუვლით და აღნიშნულ ტერმინთან დაკავშირებით საინტერესოა ბესარიონ ჯორბენაძის მიდგომაც: „ბილინგვიზმი შესაძლოა იყოს ძალით თავს მოხვეული. მაგალითად, რუსეთის იმპერიაში უკიდურესად იზღუდებოდა სწავლა-განათლების მიღება მშობლიურ ენაზე. იმ შემთხვევაში, როცა იძულებული იყვნენ, გაეხსნათ სკოლები, სადაც სწავლა მშობლიურ ენაზე ხდებოდა, ყველაფერი იქითკენ იყო მიმართული, რომ ამგვარ სკოლადამთავრებულები არსებითად გაუნათლებლები დარჩენილიყვნენ. იქმნებოდა ხელოვნური ბარიერი“.[6]

გაზეთი „იმერეთიც“ სისტემატურად აქვეყნებდა ამ საკითხებისადმი მიძღვნილ ინფორმაციულსა თუ საპოლემიკო ხასიათის წერილებს. ამ ფაქტის დასადასტურებლად, გაზეთის ერთ-ერთ ნომერში გამოქვეყნებული წერილიდან ვიგებთ, ქართველებისავე წყალობითა და ხელშეწყობით როგორ იჩაგრება ქართული ენა რუსულის ხარჯზე:

„ჩვენ კარგა ხანია გვესმის ჩვენი ენის ასეთი მძიმე შეურაცხყოფა და მაინდამაინც ბევრს ჩვენგანს ძალიან არ აშფოთებს ეს გარემოება! სამწუხარო და სავალალო ის უფროა, რომ თვით ჩვენ შორის არა ერთი და ორი „თანამგრძნობელი“ ყავს „მოღვაწეებს“, რაღაც საშინელი გულცივობა, ინდიფერენტიზმი ისე მოეძვა ჩვენი საზოგადოების ერთ ნაწილს, რომ თვით ზოგიერთი ქართული შკოლის მასწავლებლებიც კი თაკილობენ ქართულსა და ქართულ გაზეთის წაკითხვას: „რა ყრია შიგაო!“ საშინელი და ამაშფოთებელი ფაქტია!“.[7]

[4] გაზეთი „იმერეთი“. 1912, №47.

[5] Ch. Ferguson. Diglossia: Word №15. 1959, გვ. 325-34.

[6] ბ. ჯორბენაძე. ენა და კულტურა. თბ. 1997, გვ. 28-29.

[7] გაზეთი „იმერეთი“. 1912. №44.

ზემოთქმულის ანალოგიურად, გაზეთის 1914 წლის 55-ე ნომერი მკაცრად აკრიტიკებს იმერეთში მიმდინარე ცარიზმის პოლიტიკით გამოწვეულ სწავლებისა და საგანმანათლებლო საკითხებს:

„გულსაკლავი მოვლენაა, როცა სოფლის შკოლის მოწაფე, თუნდა მეოთხე-მეხუთე განყოფილებისა – მარტინოვსკის „რუსკიე პისატელის“ ამბულებს და თუთიყუშივით პუშკინისა და კრილოვის ლექსებს ჩაარაკრაკებს. მათი ბიოგრაფიებიც კი „იცით“ იცის, თუ გნებავთ, ის გარემოებაც, თუ რისგამო დასწერა კრილოვმა არაკი „ვოლკ ნა პსარნე“, ან „დემიანის უხა“. დიახ, ასეთ რამეებს არა იშვიათად გაიგონებთ აქ. სამაგიეროთ ივივე თითქმის ვერაფერს გეტყვის სამშობლო ლიტერატურიდან, სოფლად თუ სადმე გაუგონია აკაკის და ილიას სახელი, თვარა შკოლას აქ წილი არ უდევს“.[8]

1885 წელს გამოქვეყნებული მეორე ცირკულარით ქართული ენა სრულიად განიდევნა სკოლიდან. სასულიერო სემინარიაში აიკრძალა ქართული სასულიერო და საერო ლიტერატურის სწავლება, ეგზარქოსის განკარგულებით, სასულიერო სასწავლებლებიდან დაითხოვეს ეროვნებით ქართველი მასწავლებლები. სწავლებაში დამკვიდრდა ე. წ. „მუნჯური მეთოდი“, რაც გამოწვეული იყო იმით, რომ ქართველმა ბავშვებმა არ იცოდნენ რუსული, ხოლო რუსმა მასწავლებლებმა – ქართული. სწორედ, ამ საკითხთან დაკავშირებით, გაზეთ „იმერეთში“ იმერეთისა და გურია-სამეგრელოს ეპარქიის სამრევლო სკოლის მასწავლებლებმა საპროტესტო წერილი გამოაქვეყნეს:

„ვაცხადებთ პროტესტს საზოგადოთ მუნჯური მეთოდის წინააღმდეგ და ზიზღს ვუცხადებთ ყველა იმ პირს, რომელნიც ცდილობენ ჩვენი სახალხო სკოლებიდან გააძევონ სამშობლო ენა, ამასთანავე ერთმანეთ შორის, ვსდებთ მტკიცე პირობას დავიცვათ 81 წლის გეგმა, მტკიცედ დავიცვათ სამშობლო ენა სკოლებში და საჯაროთ გავკიცხოთ ის სულიერად დამახინჯებული ამხანაგები, რომელნიც შეეცდებიან მუნჯური მეთოდი გაატარონ თავის სკოლებში“.[9]

პრესა თვალყურს ადევნებდა მწერალთა და ხელოვანთა, განსაკუთრებით, მსახიობთა მეტყველებას. როგორც „იმერეთის“ ფურცლები იუწყება, ამ კუთხით, სავალალო მდგომარეობა შეიქმნა თეატრებშიც:

„სხვა დანიშნულების გარდა, რომელნიც ყოველგან აქვს თეატრს, ჩვენში იგი უნდა ემსახუროს ქართულის გამშვენიერებას, მისი კანონიერათ ხმარების შეთვისებას. პიესა ენის მხრივ გახვეწილი და გასწორებული უნდა

[8] გაზეთი „იმერეთი“. 1914. №55.

[9] გაზეთი „იმერეთი“. 1914. №94.

იდგმებოდეს. ორივინალურ პიესებსაც ატყვია ენის უცოდინრობა და ზოგიერთი თარგმანი ყოვლად შეუწყნარებელია... ზოგიერთ მსახიობს ეტყობა რომ ცხოვრებაში ქართულს არ ხმარობს ქართულათ არ აზროვნებს და ამიტომ სუფლიორის მიერ მოწოდებულ სიტყვებსაც რუსულს უნარზე ჩამოაყალიბებს, გადააკეთებს“.[10]

რუსეთის ასიმილატორული პოლიტიკა, რომელიც, უპირველეს ყოვლისა, ქართული ეროვნულობის განმსაზღვრელი ფაქტორების დასუსტებასა და გარუსებას ისახავდა მიზნად, სავალალო პროცესებით წარიმართა. ამ მხრივ, განსაკუთრებით საინტერესოა „იმერეთში“ გამოქვეყნებული წერილი სათაურით „სამშობლო, ენა, პედაგოგიკა და ჩვენი მასწავლებლები“, რომელიც მიმდინარე მოვლენებსა და პერიპეტიებზე ამახვილებს ყურადღებას:

„პედაგოგიკის ისტორიის ფურცლებზე აღბეჭდილია ბრძოლა საუკეთესო პედაგოგებისა სამშობლო ენის უფლებისათვის. კაცობრიობის ისტორია მოწმობს, რომ ყოველთვის იჩაგრებოდნენ დიდის სახელმწიფოების მიერ პატარა შემოერთებული სახელმწიფოების მკვიდრნი. დიდი სახელმწიფოს მთავრობა ყოველთვის ცდილობდა – დაეკარგა დამორჩილებული ერებისთვის მათი სულიერი ფიზიონომია. ამისთვის ის საჭიროდ თვლიდა – მოესპო მათთვის სამშობლო ენა, რომელიც ერთი უმთავრესი ბურჯთაგანია ეროვნებისა. დამორჩილებული ერების ენის მოსასპობ იარაღათ ის ხმარობდა შკოლას, სადაც მას უკარვავდა უფლებას – ყოფილიყო არამც თუ სხვა საგნების გადასაცემ ენათ, არამედ სასწავლო საგნათაც კი.

მაგრამ ისტორია იმასაც მოწმობს, რომ ხშირათ, დამორჩილებული ერი მონურათ ქედს არ უხრიდა გაბატონებულ ერს; არამც თუ ხელს არ უწყობდა გაბატონებული ერის საზიზღარ განზრახვის შესრულებას, როგორც ჩვენ, არამედ – უკანასკნელ სისხლის წვეთამდი ებრძოლა მას სამშობლო ენის უფლებებისათვის და თვით არსებისთვის, რადგანაც მას ღრმათ ქონდა შეგნებული ის აზრი, რომ სამშობლო ენა არის საძირკველი სწავლა-განათლებისა“.[11]

მშობლიური ენის საკითხებს გაზეთ „იმერეთში“ სპეციალურ წერილებს უძღვნიდა ქუთაისის საისტორიო საზოგადოებისა და მუზეუმის დამაარსებელი, პუბლიცისტი ტრიფონ ჯაფარიძე. მისი დამოკიდებულება ენის სიწმინდის დაცვისადმი კარგად ჩანს 1912 წლის 28 ნომრის წერილში სათაურით „ჩვენი ავ-კარგი“:

[10] გაზეთი „იმერეთი“. 1912. №54.
[11] გაზეთი „იმერეთი“. 1912. №74.

„ქართული ენა რომ დიდ პატივცემაში არ არის ჩვენს შორის ამის შესახებ შარშან ბევრი სჯა-ბაასი იყო და საზოგადო გოდება გამოიხატა „კოლხიდის“ ფურცლებზე. ჩემი ხმაც იყო ამ გოდებაში... და დღეს მხოლოდ იმას დავუმატებ, რომ თუ ცნობილი მიმართულების მოღვაწეებმა იგდეს ხელში ქ. შ. წ. კ. გ. საზოგადოების საქმეების გამგეობა, ხონის ისტორია ბევრგან გამეორდება. ქართული ენის ინტერესები ბევრგან ჩაიწიხლება და შეასრულებენ „ცნობილი“ ჰეროსტრატეს მცნებას და, რაც აქ დააკლდებათ, მათი ჯგუფის დეპუტატები სახელმწიფო სათათფიროში მოათავებენ. მსოფლიო პოლიტიკაზე ილაპარაკებენ, და თუ კინმემ გაახსენა, თქვენ საქართველოდან ხართო, ან აქედან დეპეშით მიმართეს, – მაშინ ზერელეთ ახსენებენ სამშობლო ერს, შკოლას, ეკლესიას და ტერიტორიას. დედა-ენის დაფასება არ ვიცით, და თუ ცოცხალი გველყოლა ზოგიერთი გადაგვარებული „მოღვაწე“, კიდევ უკეთ შევისწავლით!!!“.[12]

„იმერეთის“ ფურცლებზე სადისკუსიო ხასიათი ჰქონდა ენობრივ-გენდერულ პრობლემატიკას, კერძოდ, ქართველ ქალთა განათლებისა და მათ სალიტერატურო ენისადმი დამოკიდებულების საკითხებს. 1913 წლის 7 თებერვლის „იმერეთში“ დაბეჭდილ ერთ-ერთ წერილში წამოყენებულია ქალთათვის საგანმანათლებლო წრეების გახსნის საკითხი. არსებული ვითარების გამოსასწორებლად, ავტორი მიესალმება ქალთა განათლების თვალსაზრისით გადადგმულ ნაბიჯებს:

„გასულ 1912 წელში, ჩვენში ქალთა წრეებმა შესამჩნევად იბარტყა და გამრავლდა. დასავლეთ საქართველოში თითქმის ყოველ დაბაში შეეცადენ ასეთი წრეების დაარსებას. თვალსაჩინო მხნეობა და შრომის უნარი გამოიჩინეს განსაკუთრებით ქუთაისისა და ხონის ქალთა წრეებმა. ამ წრეებში სჯა-ბაასი წარმოებს და აქ ეცნობიან სამშობლო ლიტერატურასა, ისტორიას, ქალთა საკითხს და სხვა. ქუთაისის ქალთა წრის მეთაურთ განზრახულ აქვთ რამდენათაც შესაძლებელი იქნება ხელი შეუწყონ ჩვენი ქვეყნის ასეთ წრეების ბადეებით მოფენას, რომლის შემდეგ შესაძლებლათ მიაჩნიათ ჩვენებურ ქალთა საერთო კრების, სიეზდის მოხთენა. ამ სიეზდს მრავალმხრით ექნება ჩვენთვის მნიშვნელობა. აქ საქართველოს ყოველი კუთხიდან შეკრებილნი ქალთა წრეების წარმომადგენელნი ქალები ერთმანეთს გაეცნობიან, თავიანთ აზრსა და შეხედულებას გაუზიარებენ, გაიგებენ თითოეულის მრწამსა და მისწრაფებას, ურთიერთზე ნაყოფიერ ზეგავლენას მოახდენენ და ამნაირათ დაახლოვე-

[12] გაზეთი „იმერეთი“. 1912. №28.

ბენ ყველასთვის სანატრელ ქართველ დედის თანამედროვე სახითა და ელფერით წარმოშობის დროს“.[13]

ქალთა ენობრივ საკითხებთან დაკავშირებული პრობლემების არსებული მდგომარეობის გამოსასწორებლად, გაზეთის ერთ-ერთი პუბლიკაციის ავტორი შემდეგნაირად მიმართავს საზოგადოებას:

„ქართველ ქალებს დღეს ქართული ენის უცადინარობას ვუკიჟინებთ, მაგრამ ცარიელი სიტყვებით შორს ვერ წავალთ. ჩვენი საზოგადოება უნდა ეცადოს პირობები შეძლებისდაგვარათ გაუმჯობესოს და შემთხვევით ისარგებლოს. იმას მაინც ნუ გადავყრით წყალში, რაც ხელთა გვაქვს დღეს მოპოებული. წარმოიდგინეთ, რომ ასეთ რჩევა-დარიგებას პირველათ არ ვაძლევთ ერთმანეთს, მაგრამ საქმეზე მაინც ვერ ვახორციელებთ“.[14]

როგორც ვხედავთ, გაზეთ „იმერეთის“ კორესპოდენციების მიხედვით, იმერეთში არსებული ქართული სალიტერატურო ენისადმი დამოკიდებულების პრობლემა სავსებით ემთხვევა დღევანდელ სოციოლინგვისტურ კვლევებში არსებულ პრობლემატიკას. ის რეკომენდაციები, რომელთაც XIX-XX საუკუნეების მოღვაწენი იძლეოდნენ, დღეს მარტო სამუზეუმო მნიშვნელობისა კი არ არის, არამედ პრაქტიკული ღირებულებებისაა და გლობალურ ენობრივ პოლიტიკასთან შეხვედრისა და მასში მანევრირების ფასეულ დაკვირვებებსა და დასკვნებს შეიცავს.

[13] გაზეთი „იმერეთი“. 1913. №30.
[14] გაზეთი „იმერეთი“. 1913. №102.

Irine Chachanidze
Associate Professor, Akaki Tsereteli State University
Kutaisi, Georgia

Nato Tsuleiskiri
Associate Professor, Akaki Tsereteli State University
Kutaisi, Georgia

Tamar Guchua
Akaki Tsereteli State University
Kutaisi, Georgia

LANGUAGE POLICY IN IMERETI IN THE FIRST DECADE OF 20TH CENTURY (ACCORDING TO THE NEWSPAPER "IMERETI")*

Summary

The concept of language policy is essentially associated with language planning, which is carried out in two directions: a) the state plans the course of the official language development, as well as the issue of relationship of other languages spread across the territory of the country, and the areas of functioning of languages; b) the linguistic situation in the state changes due to the impact of various external factors, and language planning takes another direction; mostly, it is managed from outside.

The Georgian historical sources contain information about the particular attention that was paid to the use of the Georgian language at the state level. In essence, the state of Georgia was defined by the territory on which the Georgian language was the language of the governance and the Christian religion. This, in turn, conditioned its use in all areas of political, social and cultural life.

The state function of the Georgian language was exposed to danger in the 19th century. At the beginning of the same century, the Russian Empire annexed parts of Georgia and the Georgian language lost the status of an official language. The official language of the country (clerical work, education, court, lit-

urgy) was Russian. In the 60s of 19th century, a large-scale national-liberation movement was started, one of the main aims of which was to regain a proper position of the Georgian language and to restore the rights taken away by the Russian language: two and four-grade Georgian parish schools were opened throughout the country, the Georgian theater was restored, magazines and newspapers in the Georgian language were published.

In parallel with this anti-national policy, the Georgian intelligentsia started carrying out a number of measures at the expense of great self-sacrifice. In particular, the Society for the Spreading of Literacy was established (1879). With the initiative of this society in the Caucasus, in every place where the Georgians lived, non-state schools were opened, the Georgian Dramatic Society (1880) was founded and numerous newspapers-magazines were published. Hundreds of periodical publications covered the issues of assimilative language and ethnic policies of Russia and cared for national mobilization. It can be said, that it was the most productive phase of "language planning".

The list of periodical publications that were published in the 80s and 90s of 20th century in Kutaisi is impressive. The newspaper "Imereti" of the first decade of 20th century will be reviewed and the issues of the native language, educational policy and gender will be discussed.

The Georgian press at the end of 19th century and the beginning of 20th century paid special attention to the issue of functioning of the Georgian language in Imereti. From 1801, after the abolition of the statehood of Georgia the Georgian language came under the control of the language policy of Russia. The consequences were immediate: the Russian government abolished the liturgy in the Georgian language; the Russian language was the language of instruction in Georgian schools; the ethnic and national conflicts of the inhabitants on the territory of Georgia intensified, etc. In 1881, the overseer of Caucasian education authority K. Yanovsky published a circular stating that in all types of schools the Russian language should be taught from the primary grades, and Georgian was declared to be non-mandatory.

The newspaper "Imereti" systematically published the informative and polemical letters dedicated to these issues. To confirm this fact, we can learn from the letter published in one of the editions of the newspaper, that the Georgian language is oppressed at the expense of the Russian language thanks to the Georgians and their assistance.

"We have long heard a serious insult of our language and many of us are not very concerned about this situation! It is more unfortunate and regrettable

that there are many people among us who are "sympathetic" to the existing situation. Terrible cold-heartedness and indifference has been so spread among some part of our society that even some Georgian school teachers shun to use the Georgian language and to read the Georgian newspapers saying "It's no use!" It's an unpleasant and unpalatable fact!" ("Imereti", 1912, №44)

Similarly, the 55th edition of the newspaper of 1914 harshly criticizes teaching and educational issues arising as a result of Tsarist policy in Imereti:

"It's heart-rending when a pupil of a rural school, of the fourth-fifth grade reads "Ruskie Pisateli" (Russian Writers) by Martinovsky and recites the poems by Pushkin and Krylov like a parrot. S/he even knows their biographies and the reason why Krylov wrote the fable "Volk Na Pserne" (Wolf in the Kennels), or "Demianova Ukha" (Demian's fish soup). Indeed, such things can often be heard here. However, the same pupil can tell you almost nothing from the native Georgian literature. If s/he knows anything about Ilia and Akaki it is because he has heard about them somewhere in the village but not in the school." ("Imereti", 1914, №55)

The press paid close attention to the speech of the writers and artists, especially of the actors. According to "Imereti", the worst situation was created in theaters in this regard:

"Besides many other purposes that a theater has in general, here it should serve to the purpose of making the Georgian language more beautiful... When staged the play must be refined and accurate in terms of the language. The original plays show the ignorance of the language and some translations are absolutely unacceptable ... It seems that some actors don't use Georgian in their everyday life, and can't think in Georgian. Therefore, they formulate and change the words provided by the theatre prompter in a Russian manner." ("Imereti", 1912, №54)

Language and gender problems, particularly the issues of the education of the Georgian women and their attitude towards the literary language were discussed on the pages of "Imereti". In one of the letters published in "Imereti" (7 February, 1913) the issue of opening the circles for women is put forward and the author welcomes the steps taken to improve the situation in terms of women's education:

"Last year (1912), the number of women's circles increased noticeably. In Western Georgia there was an attempt to establish such circles in almost every village. Women's circles of Kutaisi and Khoni showed particular strength and eagerness to work. Discussions are held in these circles and women get

familiar with native literature, history, women's issues and etc. The heads of Kutaisi women's circles intend to facilitate the development of the network of such circles throughout the country as much as possible after which they believe to hold the general meeting, congress of women. The congress will be of great importance to us. Women from different parts of Georgia will get acquainted with each other, share their opinions and aspirations, learn about each other's beliefs and attitudes, have a positive impact on each other and this way the Georgian mother with her modern image, everyone is longing for, will be born soon." ("Imereti", 1913, №30)

In order to improve the existing situation concerning women's linguistic issues, the author of one of the publications addresses the public as follows:

"Today Georgian women tend to ignore the Georgian language. Only empty words won't be of much use. Our society should try to improve the conditions and take advantage of the opportunity. We shouldn't lose what we have obtained today. It is not the first time we have given advice to one another but still we are unable to put anything into practice." ("Imereti", 1913, №102)

As we can see, according to the correspondence of the newspaper "Imereti", the problem of the attitude towards the Georgian literary language in Imereti is entirely coincidental with the problems found in today's sociolinguistic studies. The recommendations given in the 19-20th century have not only museum significance but practical values as well and they contain valuable observations and findings of meeting global linguistic policy and maneuvering in it.

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XIV
თბილისი. 2018

Tengiz Simashvili
Iakob Gogebashvili Telavi State University, Georgia

Stalin, Nizharadze and Cult of Moon

"In the mind of the Georgian people
St. George has a place of
the old main pagan deity of the Georgians, the moon..."
Acad. Ivane Javakhishvili

The content of unpublished memoirs of Aleksandre (Sandro) Tsikhitatrishvili – a son of Joseph Jughashvili's Godfather Mikhail Tsikhitatrishvili, dated by 1936 is quite interesting. According to his words, *"Comrade Stalin – Joseph Jughashvili was my breast brother and my father Mikhaka* was a groomsman of Beso* together with Jacob Egnatashvili.*[1] (See Document № 1-6) *Keke's mother Melania was a Godchild of my grandmother. Soso was born in December 1878, my father's mother Mariam helped Keke during the childbirth"*. He wrote, *"All these circumstances make me dare to become prudent and consider myself responsible to say all that I know, or I think it will be useful to fill out a biography of our leader. Also, I consider myself obliged to say all that I have heard from my parents".*[2] I stress this fact, because the memoirs are largely subjective, but defamation of any non-objective information about Stalin at that time was punished at least by forced displacement. Accordingly, these memoirs, to some extent, may indeed be a source of information reflecting the reality.

According to Aleksandre Tsikhitatrishvili: *"Jughashvili's ancestors were not born in Gori, they were living in Geri village of Gori province in Liakhvi*

* Mikhail.

* Beso was nickname of father of Stalin, his full first name was – Besarion. Jacob Egnatashvili being groomsman during the wedding ceremony of Besarion Jughashvili and Keke Geladze – Stalin's parents is not supported by the documents.

[1] Archive of Ministry of Internal Affairs of Georgia, Division II (former Party Archive). Fund 8. Description 2 (I). Case 53, p. 1-6.

[2] Archive of Ministry of Internal Affairs of Georgia, Division II (former Party Archive). Fund 8. Description 2 (I). Case 53, p. 1.

Gorge and like all inhabitants of this Gorge, they were serfs of Machabeli. Geri St. George's Icon was their main shrine".[3] Author of these memoirs gives us quite interesting notes about Beso Jughashvili's origin and his family. We read in these memoirs: *"Current South Ossetia was inhabited by the Georgian Mokhevians before the sixties*. After that Ossetians started a mass migration and settlement. Many families became Ossetians, partially Jughashvili as well, to be more precise, Jugashvili*".[4]

Herein, initial settlement of the Georgian population on the above-mentioned territories is substantiated by the author as follows: *"The Georgians fought long before assimilation, and it is clear from the old Georgian cemeteries with Georgian inscriptions in Java, Gupi and, especially, in Roki Pass. In the following years, especially from the sixties,* these inscriptions have been disappeared and they were replaced by the cemeteries with Ossetic inscriptions in Russian transcription and surnames have Russian endings on them*".[5]

According to Mikhail Tsikhitatrishvili, as a result of Ossetian migrants, a large number of the Georgian population had to move in other parts of Georgia. Children of Zura or Zaza, ancestor of Jughashvili, did the same and they settled in Lilo village, close to Kakheti. *"Beso and Keke often mention Geri and used to go there for praying as far as it was their ancestor's shrine"*.[6]

Tsikhitatrishvilis' memoir is interesting to us for other reason, he writes: *"The child had a weak appearance that was a reason why parents hasten his baptism. Beso, father of newly born Joseph, made him monk till the three years of age on the name of Geri Icon, a main shrine of their family name – Jughashvili"*.[7] In old times in Georgia when newly-born babies were close to death, family members were trying to baptism them as soon as possible, first of all, it was considered that burial of person must take place only after his baptism, and secondly, ceremony of baptism had a function of protection from the illness.

[3] Archive of Ministry of Internal Affairs of Georgia, Division II (former Party Archive). Fund 8. Description 2 (I). Case 53, p. 2.

* The 19th century is implied.

[4] Archive of Ministry of Internal Affairs of Georgia, Division II (former Party Archive). Fund 8. Description 2 (I). Case 53, p. 2.

* The 19th century is implied.

[5] Archive of Ministry of Internal Affairs of Georgia, Division II (former Party Archive). Fund 8. Description 2 (I). Case 53, p. 2-3.

[6] Archive of Ministry of Internal Affairs of Georgia, Division II (former Party Archive). Fund 8. Description 2 (I). Case 53, p. 3.

[7] Archive of Ministry of Internal Affairs of Georgia, Division II (former Party Archive). Fund 8. Description 2 (I). Case 53, p. 4.

The author of the memories describes the tradition of "child tonsuring" (donation of child to the Church) in Georgia, according to his description, ceremony of "child tonsuring" was as follows: *"from the agreed day, child's curls were set to grow... putting on him white garments which were borrowed. Buying a lamb and growing it till the promised day. Beso did the same. They put white clothes on the child and made hairdo. *After three years the lamb became a sheep and Geristoba* was over. Three days before the celebration Beso started his way from Gori with a bullock cart, he visited to Geri icon with his family. Beso was carrying his son Joseph on his shoulders that the icon could give him more blessings and longevity. A priest from Geri held the thanksgiving service, the hair was cut, white clothes were removed, colored clothes were put on and they left the place with the hope that ancestral shrine would grow their child the happiest man".*[7] The author mentions herewith, that *"Despite holding the thanksgiving service, Soso (Joseph) had a weak body structure in his childhood. Especially smallpox affected him, which almost killed him. It is fact that Soso survived, but pockmark was left on his face and hands".*[8]

Stalin's mother, Ekaterine (Keke) Geladze proves her devotion concerning above-mentioned Georgian pagan tradition in her memoire – *"The third child was a boy too. We accelerated baptism, not to be deceased without baptism; my mother hangs St. George's shana* to the child's neck and told to Beso: we should go to Gori for divine sacrifice".*[9] It is interesting, that Joseph Jughashvili's nickname Stalin is formed from the Russian word – "Stal" – steel, which was called a hard iron by the Georgian metal-workers in old times.

About the so-called child "monk" tradition is narrated by Ivane Javakhishvili's opuses "in the village Arbo Geristoba, St. George's icon is on 14-15 August this celebration is called as Geristoba. Then it is on 21-22 August for the second time, another is after one week on 28-29 August. There is always too many people gathered there from the whole Kartli they sacrifice heifers, sheep and cocks to St. George and promised is in white color; some people have child monks".[10]

* So, while the child was considered as sacrifice for St. George, his hair should not have to be cut.
* Local ecclesiastic celebration in Geri village.

[7] Archive of Ministry of Internal Affairs of Georgia, Division II (former Party Archive). Fund 8. Description 2 (I). Case 53, p. 6

[8] Archive of Ministry of Internal Affairs of Georgia, Division II (former Party Archive). Fund 8. Description 2 (I). Case 53, p. 6

* A small iron chain.

[9] The Child Brought Up Thanks To Needlepoint (Memories of Stalin's mother). The Archival Bulletin 2008. № 1, p. 45-49.

[10] Iv. Javakhishvili. History of the Georgian Nation. Works in Twelve Volumes. Vol. I. Tb. 1979, p. 94. (In Georgian)

Aleksandre Tsikhitatrishvili's mother, Mariam Tsikhitatrishvili* confirms that his spouse Mikhail was a Godfather of Joseph Jughashvili. According to her, after the death of two newly born children – *"wife and husband (Keke and Beso) were afraid to lose the third one and they were going to pray in the village Arbo frequently"*.[11]

It is very interesting that in above-mentioned materials included accounts about the tradition that was kept in Georgia from the paganism, from the period of the moon deity worship. According to unpublished memoire by Ekaterine Apshinadze, which I have discovered in the archive, Joseph Jughashvili visited Telavi, in teacher Ilia Zarapishvili's family. Ilia Zarapishvili was quite educated person, correspondent of Georgian newspaper "Iveria" and public figure. He was collecting ethnographic materials about moon deity, survived rituals and traditions in Georgian region of Kakheti, and he handed those materials to Ivane Javakhishvili.* By the way, famous pedagogues and publicists acting in Telavi at that time, Nikoloz Mtvarelishvili, Vasil Barnovi with Ilia Zarapishvili, were interested in study of moon cult rituals, magic and its extension in Kakheti region.

In Ekaterine Apshinaidze's unpublished memories about Stalin we read that E. Apshinaidze was grown up in Telavi, at Ilia Zarapishvili's house.* According to Apshinaidze *"Ilia Zarapishvili had a niece Keto Zarapishvili... a teacher who was an active Social-Democrat"*. [12] Ekaterine Apshinaidze was quite close to him and doing her best to help him, even *"she was keeping gun bullets (?!)"*.

According Ekaterine Apshinaidze, she saw Joseph Jughashvili (Stalin) at Ilia Zarapishvili's house. She heard from Ilia Zarapishvili that the guest was a good man. In accordance to Ekaterine Apshinaidze's description, he was *"a swarthy, man with a pockmarked face, and Keto told me that he was Jughashvili, called Koba... There was a meeting in the morning in Mukhiani. It was in the middle of spring"*.[13] From the analysis of other materials we can consider that the story is about spring of 1906 when a social-democratic party meeting was

* It is interesting that Mariam Tsikhitatrishvili adds, *"Soso was six years old when he had smallpox"*. It shows the age when Stalin's face became pockmarked.

[11] Archive of Ministry of Internal Affairs of Georgia, Division II (former Party Archive). Fund 8. Description 2 (I). Case 53, p. 50-54.

* Ivane Javakhishvili wrote a lot books about Georgian history, they also contain interesting information about the Georgian paganism.

* This memoir is dated to 2nd of February, 1941.

[12] Archive of Ministry of Internal Affairs of Georgia, Division II (former Party Archive). Fund 8. Description 2 (I). Case 3, p. 273.

[13] Archive of Ministry of Internal Affairs of Georgia, Division II (former Party Archive). Fund 8. Description 2 (I). Case 3, p. 273.

held near Telavi on the place called Mukhiani and Stalin was attending on this meeting. (See documents №№ 7, 7a)

This fact is confirmed by the information available in unpublished memoires of Telavi residents, old revolutionaries kept in the fonds of party archive of the Ministry of Internal Affairs of Georgia. They are about Joseph Jughashvili's (Stalin) visits in Telavi and nearby villages and revolutionary activities held there. Namely, in one unpublished documents whose authors are Telavi residents, it is noted: *"Joseph Jughashvili visited Telavi in spring 1906 and as we remember Comrade Koba stayed in Telavi more than two months. Comrade Koba was not in Telavi permanently. He was going to different villages of Telavi with Khareba Jibuti, Bitskinashvili Solia, where they were helding peasants' illegal meetings... under Comrade Koba's guidance they formed a Red Detachment against Black Detachments of nobility. Leaders of the detachment were Aleksa Karaulashvili, Khareba Jibuti, Solia Bitskinashvili,* Melitona, Akvsenti Sidamonidze and others".*[14] (See documents №№ 8, 8a)

Documents preserved in the Archive of the Ministry of Internal Affairs of Georgia indicate that during and after the Russian Revolution of 1905-1907, the Social Democratic Party (Bolsheviks and Mensheviks) actively used terrorist methods to attack the Tsar's authority. Stalin was one of the leader and supported Social Democratic Party terrorist groups. Testimony of using those methods can be found in the memoirs of Bachua (Samuel) Kuprashvili, a well-known Bolshevik, terrorist, thief, and Joseph Jughashvili's (Stalin's) companion-in-arms. Bachua Kuprashvili was one of the members of the Bolshevik group who stole 250,000 rubles during 1907 Tbilisi bank robbery also know as Yerevan Square expropriation. He wrote: *"In 1906, by Stalin's initiative, the Bolshevik Voevaya Druzhina* was formed, and co-existed with the Bolshevik Party's Caucasus Bureau. The group was tasked with gathering and keeping weapons, which were dispersed among people after the uprising; taking care of partisans; converting their partisan activities into revolutionary (Bolshevik) activities; selecting the best among them and bringing them into the Bolshevik organization; planning the Bolsheviks' prison breaks; stealing arms; expropriating treasury money; et al."*[15]

---

* Above-mentioned Khareba Jibuti was a famous terrorist, leader of so-called "Khareba and Gogia" terrorist group, and Solia (Solka) Bitskinashvili was a famous Social-Democrat Bolshevik terrorist of that time.

[14] Archive of Ministry of Internal Affairs of Georgia, Division II (former Party Archive). Fund 8. Description 6. Case 17, p. 41-42.

* Military Group.

[15] Archive of Ministry of Internal Affairs of Georgia, Division II (former Party Archive). Fund 8. Description 2 (I). Case 25, p. 25.

According to the unpublished memoirs of revolutionary Kote Gurgenishvili, besides the aforementioned persons, Joseph Vissarionovich Jughashvili (Stalin) also participated in the meetings of "Red Detachments", which were taking place in Kakheti. *"On January 12, under comrade Stalin's leadership, a meeting at the headquarters of the regional "Red Detachment" of Kartli-Kakheti was held in Kakheti in a small town – Sagaredjo".*[16]

***

I found out quite interesting materials about Joseph Jughashvili (Stalin) in "Ilia Chavchavadze's* Murder Investigation Case of Tbilisi Criminal Investigation Department" kept in the Central Historical Archive of Georgia.

In a few days after Ilia Chavchavadze's murder, an operating officer of Tbilisi Criminal Investigation Department, someone called Pitskhelauri writes two letters to Piotr Evtushevsky, head of Tbilisi Criminal Investigation Department.* Actually they are unofficial notifications about the identity of the persons participating in this murder. Here is a translation of the Russian text:

"Dear Piotr Alexandrovich! Ilia Mtskheteli resident of village Mtskheta, Dusheti District, should know about Ilia Chavchavadze's murder. If he did not participate in the crime, then he will know who did it as he knows who commits such a crime, that's why I suppose to arrest him. Besides, it is inevitable to arrest a driver of phaeton. As I've investigated he knows people who committed Chavchavadze's murder.

Sincerely, Yours
Pitskhelauri
Tpilisi city
September 4, 1907".[17]

This letter is interesting for the researchers as on 4th September of 1907 it was known for the investigation that Bolshevik terrorist Iliko Imerlishvili was participating in Ilia Chavchavadze's murder. The fact is that Iliko Imerlishvili's nickname in a terrorist organization, which was created by Social-Democrat

[16] Archive of Ministry of Internal Affairs of Georgia, Division II (former Party Archive). Fund 93, Description 2, Case 376, p. 3.

* Ilia Chavchavadze was the great Georgian writer, sometimes called "Father of Nation". According to archival and other historical documents, four people participated in the assassination of Ilia Chavchavadze. On August 30, 1907, the killers awaited Ilia Chavchavadze's phaeton on the road between Tsitsamuri and Saguramo, a few kilometers away from Saguramo. Ilia Chavchavadze and his servant were killed and Ilia's wife was brutally beaten.

* Peotr Evtushevski was investigating Ilia Chavchavadze's murder.

[17] The Georgian Central Historical Archive. Fund 97. Description 2. Case 35, p. 26.

Labour Party members in Tbilisi, "Mtatsminda Group" was "Ilia Mtskheteli". Accordingly, about identity of Iliko Imerlishvili and "Ilia Mtskheteli" was known for the police, however, investigation is not done in this regard. This letter, existing in the above-mentioned archive material, is followed by the second letter sent to *Piotr* Evtushevsky, head of Tbilisi Criminal Investigation Department by Pitskhelauri, dated to the 5th September of 1907. Here is an English translation of the Russian text:

"Dear Piotr Alexandrovich! Nizharadze, a suspected in Ilia Chavchavadze's murder, is arrested in Borjomi; as I clarified secretly, a watch of the murdered was found with him; the driver of the Phaeton is arrested as well. They do not want to divulge about the watch as they think participants of the murder can be hid.

Sincerely, Yours

Pitskhelauri'

5th of September, 1907 year".[18] (See document № 9)

I have mentioned about presumable participation of "Ilia Mtskheteli" and "Nizharadze" in Ilia Chavchavadze's murder in my book published in 2011 – "Social-Democrat Bolshevik Terrorists, Murderers of Ilia Chavchavadze".* I think that by highlighting a number of newly found documents, in my research I clearly substantiated that both identities or nicknames – "Ilia Mtskheteli" and "Imereli" – belongs to Iliko Imerlishvili and Iliko Imerlishvili directly participated in Ilia Chavchavadze's murder. However, I did not publish the results and detailed analysis of my research carried out in order to identify "Nizharadze" – presumable participant in Ilia Chavchavadze's murder. I was trying to find additional materials as this surname may contains too much important information about Ioseb Jughashvili's (Stalin) biography.

The fact is that in 1908 Ioseb Besarionovich Jughashvili was arrested in Baku with a fake passport on the name of Gaioz Beso Nizharadze. There are copies of the archived documents related with this issue in Party Archive of the Ministry of Internal Affairs of Georgia. One of the papers is a secret letter sent by the head of Gendarmerie Department Baku Governorate on 31st May of 1908 to the deputy head of Gendarmerie Department of Kutaisi Governorate in Batumi:

"On 25th March of the current year a person residing at Baku with a fake passport on the name of Gaioz Besovich Nizharadze was arrested in Baku. Dur-

[18] The Georgian Central Historical Archives. Fund 97, Description 2. Case 35, p. 25.

* It is interesting that "Nizharadze" and "Ilia Mtskheteli" are mentioned as suspected in Ilia Chavchavadze's murder in the table of contents of above-mentioned archive material.

ing interrogation Nizharadze confessed that his real name is Joseph Besarionovich Jughashvili and he is a peasant of Didi Lilo village society of Tbilisi Governorate and District, and in 1902 he was arrested by Gendarmerie Department of Kutaisi Governorate in Batumi for propagation and exiled in Yakutsk for three years; in 1904 he left the place of exile willfully.

Attaching the photo in order to identify the person depicted on it and personated himself as Jughashvili; if he was accused and what kind of information do you have about him.

Rottmeister ... ".[19]

This document is well known for the historians, but the document retrieved by me about "Nizharadze" participating in Ilia Chavchavadze's murder was unknown. That is why I have mentioned above that I would like to find out more materials and then publish my analysis. Unfortunately, because of objective reasons, which I will mention at the end of this paper, I did not have an opportunity to do this.

From currently discovered materials it becomes clear that a fake passport on the name of Gaioz Nizharadze was issued on 7th April of 1906 year.[20] It is likely that Joseph Jughashvili "bought" it instead of the passport issued on the name of Giorgi Berdzenishvili which was seized by the police in March 1906.

There is another document which is related with the identity of Joseph Besarionovich Jughashvili and Gaioz Besovich Nizharadze. This is a copy of superscription (resolution) on a letter of the Head of Gendarmerie Department of Tbilisi Governorate dated by 10th June of 1908 and sent to the Head of Gendarmerie Department of Baku Governorate on 31st May of 1908:

"...A person with a fake passport on the name of Gaioz Besovich Nizharadze residing at Baku confessed that his real name is Joseph Besarionovich Jughashvili – a peasant of Didi Lilo village society of Tbilisi Governorate and District, and in 1902 he was arrested by Gendarmerie Department of Kutaisi Governorate in Batumi for the activity in Tbilisi Social-Democratic Party and exiled in Yakutsk for three years; in 1904 he left the place of exile willfully".[21]

In this document Joseph Jughashvili's party affiliation is already specified. In the next document – a secret letter by Deputy Head of Gendarmerie De-

[19] Archive of Ministry of Internal Affairs of Georgia, Division II (former Party Archive).Fund 8. Description 5. Case 207, p. 27.

[20] А. В. Островский. Кто стоял за спиной Сталина? Москва. 2004, с. 291.

[21] Archive of Ministry of Internal Affairs of Georgia, Division II (former Party Archive). Fund 8. Description 5. Case 207, p. 53.

partment of Kutaisi Governorate in Batumi Region dated on June 13, 1908 sent to the Head of Gendarmerie Department of Baku Governorate:

"In response of your letter dated by May 31, 1908 I would like to let you know that Joseph Besarionovich Jughashvili, a peasant of Didi Lilo village society of Tbilisi Governorate and District, was arrested and exiled in Yakutsk for three years for propagation in 1902. In fact in my subordinate clause he was related with the investigation of an anti-state case. [*] *His crime was that he was a main head and teacher for Batumi labors as well as labors' revolutionary movement which was expressed in distribution of propaganda leaflets and calls for overthrow the existing system. According to the photo, none of my employee and police officers could identify Jughashvili because of passing a long period of time.*

Also, I think, it is necessary to add that the above-mentioned Jughashvili, as it is shown in the materials collected under my guidance, as accused person, he was indeed related with the investigation on the case of "the circle of Tbilisi Social-Democrat Labor Party" lead by Gendarmerie Department of Tbilisi Governorate and he was the main accused person.

Signature: Rottmeister...".[22]

As I mentioned, the copies of the above-mentioned documents are kept in Party Archive of the Ministry of Internal Affairs of Georgia. And below mentioned document is a resolution of General-Major Kozintsev, a head of Gendarmerie Department Baku Governorate, dated by August 4, 1908 and sent to the head of Gendarmerie Department of Tbilisi Governorate.[*] Original document is kept in one of the materials of Central Historic Archive of Georgia:

"Resolution № 4287

On 4th of August 1908 in Baku I, the head of Baku Gendarmerie Province Department, General-Major Kozintsev, discussed the correspondence in order to state the political reliability of a person who was named as Kaikhosro Nizharadze and in fact, who seemed to be Joseph Besarionovich Jughashvili, and I found out as follows:

On 25th of March of the current year Baku Criminal Investigation Department arrested an unknown person who names himself as Kaikhosro Nizharadze, resident of village Maglaki of Kutaisi district, and which had a party

[*] There was a subordinate department of Tbilisi "Okhranka" in Batumi, so-called Batumi "Okhranka".

[22] Archive of Ministry of Internal Affairs of Georgia, Division II (former Party Archive). Fund 8. Description 5. Case 207, p. 28.

[*] Received on August 7, 1908.

correspondence during searching. In the correspondence on this issue it was cleared out that Nizharadze is Ioseb Besarionovich Jughashvili - a peasant of Didi Lilo village society of Tbilisi Province and District, and in 1902 he was related with the investigation by Kutaisi Gendarmerie Province Department according to article 251 and Tbilisi Gendarmerie Province Department, the first part of article 251. Finally the case has been solved administratively and Jughashvili was exiled in the Eastern Siberia under an open supervision of police and from where he has escaped and he was wanted by the police department circular on the 1st of May 1904. Since 25th of March of the current year Joseph Jughashvili is arrested in Baku prison. I suppose to exile Joseph Besarionovich Jughashvili for three years in the Eastern Siberia under supervision of police.

Verified: the above mentioned correspondence should be sent to Baku in a disposal of city head.

Signature: General-Major Kozintsev".[23*] (See document № 10)

Information about Joseph Jughashvili's activity under the surname of "Nizharadze" and his arrest in March 1908 is provided not only in Lavrenti Beria's book but in other authors' works as well, including modern ones; I will mention this below. Now, I would like to note that in the archive document mentioned above considering "Nizharadze" as a killer of Ilia Chavchavadze, put things in new light on the version drawn by a friend of youth of Joseph Jughashvili (Stalin), Joseph Iremashvili. His point of view is expressed in his book published in 1932 in Berlin: "Stalin und die Tragödie Georgiens" (Stalin and the Tragedy of Georgia). The point is that Joseph Jughashvili had a relation with Ilia Chavchavadze's murder.

Consequently, on the one hand, concurrence of the surnames directly suggests Joseph Jughashvili's participation in Ilia Chavchavadze's murder. On the other hand, while working on the materials of Ilia Chavchavadze's murder, while researching materials kept in Georgian archives about physical murderers of Ilia – Iliko Imerlishvili, Ivane Inashvili, Pavle Pshavlishvili and Gigla Berbitchashvili, I could not find any other allusion about the participation of "Nizharadze" or Joseph Jugashvili in this murder.

As it is said in the above mentioned document "Nizharadze", suspected in Ilia Chavchavadze's murder, had Ilia's watch with him when he was arrested. I

[23] The Georgian Central Historical Archives. Fund 94. Description 1. Case 157, p. 34.

* The copy of this document, as it seems from the analysis of the text that it is taken from Baku archive, I found it in Lavrenti Beria's report published as a book, see: L. Beria. On the Issue of History of Transcaucasian Bolshevik Organization (Report at Tbilisi Party Meeting July 21-22, 1935). The 6th edition. Tb. 1945, pp. 208-209. (In Georgian)

consider it interesting for the reader that Stalin, as well as many other people had a hobby – he was collecting the watches. In 1940-1949 years in the memories of a head of "Sovnarkom" affairs* I. E. Chaadaev mentioned that Stalin was collecting the watches and he had a collection including both wristwatches and the so-called pocket watches.[24] I have investigated identity, revolutionary activities of terrorists and members of "Red Detachment" acting in that period in Borjomi and surrounding territories. One among them was Aleksandre (Christopher) Tsagurishvili – "Poria". He was one of the most famous robber and terrorist acting in Borjomi Gorge for that period of time. This person was connected and had friendly relationship to the participants of Ilia Chavchavadze's murder, Bolshevik terrorist Iliko Imerlishvili, as well as with Kamo (Ter-Petrosyan), Batchua Kuprashvili and others. However, I could not find any terrorist acting under the name of Gaioz Nizharadze or just Nizharadze in Borjomi in 1906-1908.

But, during my academic research I was able to found out that on March 1908 there was someone Sh. Nizharadze, who was imprisoned at Bailov prison in Baku with Joseph Jughashvili. In one of the documents we read: *"Stalin was imprisoned at Bailov prison, in the third cell, there was Sergo Orjonikidze in this cell as well... we wanted to escape from the third cell and we brought Sh. Nizharadze inside".*[25] I have discovered a photo of Shalva Nizharadze son of Vasil in the files of Gendarmerie Department of Tbilisi Governorate, but I could not find any additional material about him yet and I still continue my investigation concerning this issue.

Herewith, I would like to mention that some authors of the works about Joseph Jughashvili variously refer "Nizharadze" in connection with him. For example, V. S. Kraskova in her book "Crimes into the Kremlin Walls" writes: *"there were more people inside the dungeon in which Vishinski had appeared than it was possible. Bed was occupied by one person who was brought there in March. In police papers he was mentioned as Gaioz Nizharadze. Prisoners called him Koba, but his real name was Joseph Besarionovich Jughashvili, or Stalin. In the corner, a leg-bended, backwarded from everyone, he was learning "future language" Esperanto during the hours".*[26]

* Council of Public Commissars of the Soviet Union.

[24] Г. А. Куманев. Говорят сталинские наркомы. Смоленск. 2005, с. 512.

[25] Archive of Ministry of Internal Affairs of Georgia, Division II (former Party Archive). Fund 8. Description 2 (I). Case 42, p. 33-39.

[26] В. С. Краскова. Преступления за кремлевской стеной. Минск. 1999, с. 113–114.

M. S. Aldanov wrote: *"After a "failure" of the first revolution Lenin's right hand in implementation of "expropriation" became – at that time already a well-known Caucasian "militant" with a revolutionary nicknames: "Koba", "Daviti", "Nizharadze", "Chizhikovi", "Ivanovich" – almighty Russian dictator Joseph Besarionovich Jughashvili".*[27]

According to another author, Soviet diplomat (the former left-wing Socialist-Revolutionaries) G. Z. Besedovski, a fugitive in the Western Europe in 1929, Stalin was in agreement about the actions of robberies with Lenin: *"I. Jughashvili – Koba ... started executing the orders of his leader and got a new nickname. Now he was called Nizharadze. He started leading a militant activity under this nickname. Soon Nizharadze found a very good leader for a combat organization, Armenian, Petrosyan*".*[28]

According to Besedovski, Nizharadze – Stalin was not only a leader of expropriations, but he was participating in those actions as well: *"Nizharadze fired the first bomb from the roof of Sumbatov's house during the expropriation in Tbilisi at Erevan Square on June 13, 1907".*[29]

For various reasons I was unable to find the archival documents, which can prove the opinions of the above-mentioned authors. However, considering that a number of authors think that Stalin was directly leaded and participated in the expropriation on June 13, 1907. I think maintaining the research in this direction will give us quite interesting results. Moreover, several archive materials unknown until now were discovered, as well as separated documents which is about episodes concerning the participation of Joseph Jughashvili's closest surrounding in the expropriation on Erevan Square on June 13, 1907.

As for Nizharadze, while investigating his identity, it was found that knyaz* Nizharadze is mentioned concerning the event that are taking place on the edge of 1905 and 1906, in a book of a famous mystic and philosopher George Ivanovich Gurdjieff residing in Georgia – "Meetings with Famous People."* At the beginning of 1900s "Knyaz Nizharadze" was a participant of an expedition in the countries of the Persian Gulf with George Gurdjieff in or-

[27] Е. Н. Гусляров. Сталин в жизни: систематизированный свод воспоминаний современников. Москва. 2003, с. 60.

* Kamo Ter-Petrosyan.

[28] Г. З. Беседовский. На путях к термидору. Париж. 1931, с. 350.

[29] Г. З. Беседовский. На путях к термидору, с. 351.

* Noblemen.

* The fact that George Gurdjieff was in Tbilisi during those years is confirmed by the archival documents that I have found. I will devote special research about this issue in another paper.

der to search a secret (esoteric) knowledge. According to existing notes, in the above-mentioned book of George Gurdjieff a separated chapter was dedicated to "Knyaz Nizharadze", but for some reasons the author did not publish it.

Some of the authors consider Joseph Jughashvili under the name of "Knyaz Nizharadze", as they think he was a student of George Gurdjieff and they interpret the relation of these two persons variously. *From the documents discovered during my research it is clear that in March-April 1906 George Gurdjieff was teaching how to make explosives, barricade fighting in the city, and other "useful skills" to the group of six persons including Bolsheviks and Mensheviks. Teaching place was located on a second floor of a famous "Avlabari Illegal Printing House" building. Moreover, a number of sources name him as a police agent, a traitor of the so-called "Military – Technical Group" and "Avlabari Illegal Printing House". Historian Aleksandre Kotchlavashvili dedicated a broad research to this issue under the title – "His Real Identity", which is kept in his archive and is not published yet. Furthermore, the author translated his research in Russian as well, but the title of the Russian version is "George Gurdjieff – an Agent of Tsarist "Okhranka".[30] (See document № 11)

According to Aleksandre Kotchlavashvili, George Gurdjieff was "a secret agent" of Tsarist Government. However, from the analysis of archive materials that I have found, George Gurdjieff espionage activities cannot be established for that period of time. On the contrary, as it turns out that he was in a close relation with Social-Democrats. According to one source, George Gurdjieff was recommended as a teacher for "Military – Technical Group" by Bolshevik Mikha Botchoridze, and according to another one, by a famous Menshevik Silibistro Jibladze. It is interesting that during the Soviet period George Gurdjieff was named as a Menshevik.[31]

According to archive documents, George Gurdjieff lived in Khashuri* in January 1906.[32] Moreover, he was teaching the activists of Social-Democrat Party including Vladimer (Valerian) Bilanov (Bilanishvili) how to make explo-

* There are a number of materials about the relation of George Gurdjieff and Stalin-Nizharadze in currently published popular occult, esoteric literature, as well as in Internet resources. The speech is about the topic such as esoteric-mystical schools, occult practice etc. These goes beyond my competence. Accordingly, I cannot discuss them as documentary material for analyzes, as well as concerning reliability of existing information.

[30] Central Archive of the Contemporary History, division of the Literature and art, Aleksandre Kotchlavashvili, Fund 269

[31] «Заря Востока». 20. 08. 1937.

* Mikhailovo in this time

[32] The Georgian Central Historical Archive. Fund 153. Description 1. Case 761, p. 51.

sives (See document № 12). Presumably, Iliko Imerlishvili, Aleksandre (Sasha) Oboladze, Gigla Berbitchashvili* and others together with him were mentioned as members of armed detachments of the both parties (Mensheviks and Bolsheviks) of Social-Democrats, created in order to avoid Armenian-Tatar clashes in autumn 1905. According to various accounts, these armed detachments were commanded by Isidore Ramishvili from Menshevik party, and Joseph Jughashvili from Bolshevik party.

Therefore, it is interesting and noteworthy as some authors consider that not George Gurdjieff, or other person, or even a group of persons, but Joseph Jughashvili himself was an apostate of "Avlabari Illegal Printing House". At the beginning "Avlabari Illegal Printing House" was located in a basement and in March-April, 1906 rooms of upper floors were used for "teaching" of the united so-called "Military – Technical Group" of Bolshevik-Mensheviks. In addition, if we consider that the closest friend of Joseph Jughashvili, Mikha Botchoridze (Botchorishvili) was connected to "Avlabari Illegal Printing House". I think, it is required to carry out additional research about this issue.

In foreign archives and fonds including France, the United State of America, there are a number of materials and documents which deals with Joseph Jughashvili's (Stalin) biography. For example, from the analysis of materials that I have revealed, we can find more answers on issues concerning identification of "Nizharadze", a presumable participant in Ilia Chavchavadze's murder, and his possible equating with Joseph Jughashvili in the Russian archive materials of Hoover Institution at Stanford University. Those materials can provide answers that can confirm or deny such identifications.

***

The ancient imaginations and beliefs of the Georgians were associated with the moon and had been a source of for the Georgian literature for centuries, this is evident by the poetry of the Georgian poets, so-called "Blue Horns" movement and the creative works of famous Georgian writers such as Grigol Robakidze, Konstantine Gamsakhurdia, Chabua Amiredjibi, Nodar Tsuleiskiri etc.

Literary classics who lived in the Russian Empire and later in the Soviet Union as well as representatives of various mystical and secret societies were interested in studying the ancient beliefs and ideas "transformed into folkloric forms", including the moon deity rituals and understanding the perception of the

* They all were Bolsheviks.

"outer" or "inner" essence of the World, which is partly reflected in their works.

George Gurdjieff, when he lived in Georgia was interested in exploring the preserved rituals and traditions related to the moon culture in Georgia. As the analysis of George Gurdjieff's lectures and books indicate, he was very interested in studying the influence of the moon as the "chief regulator of organic life on earth" on human behavior. He believed that human's life and actions were controlled by the moon and the energy released after the death of a person returned to the moon. It is somewhat reminiscent of the plot of "Master and Margarita", a novel by the famous Soviet writer Mikhail Bulgakov, in which the action develops in the full moon period and the symbols associated with this heavenly body occupy an important place in it.

According to the memoirs of his contemporaries, George Gurdjieff had the resources to influence the people, mastered hypnosis and other skills for human control that revolutionaries needed as leaders for controlling the masses.

George Gurdjieff was personally acquainted with some of the classics of the Georgian and the Russian literature as well as with representatives of various social groups, including the public and the political figures. Gurdjieff's ideas, probably, influenced their worldview. We have information that he personally knew Stalin, but we do not have sufficient material to prove it.

Thus, it is possible to assume, during his youth, maybe Joseph Jughashvili – Stalin was interested in rituals, legends concerning Georgian faiths and he was able to receive this knowledge from Ilia Zarafishvili. Presumably Stalin was particularly familiar with different elements of moon deity and magic preserved in Georgian everyday life which were used for manipulation of people by priests of cult of the moon. However, above-mentioned is out of my competence and research framework – research concerning those issues requires a researcher with a proper and specific knowledge.

The below mentioned poem will be quite important for the people interested in esoteric issues. I just mention that authors of different books are writing about Stalin, characterizing his personality and considering his interest concerning esoteric knowledge and practice as the basis for his charisma. They mention peculiarities of Stalin's walking, speaking, gestures, skills for having a psychological influence on humans etc.

I assume as a hypothesis – maybe Stalin knew separated elements of moon worship kept in the Georgian tradition which were used by the priest of the moon in Antiquity in order to control people. However, the above-mentioned is out of my research topic and studying this issue requires a re-

searcher having a specific knowledge.

If we add this information to the above-mentioned we assume that maybe Joseph Jughashvili was interested in old Georgian faith rituals and traditions. Anyway, young Joseph Jughashvili's "positive" attitude towards the moon is well attested in his poetry "To the Moon".[33]

P.S.

I have analyzed a few historical events which were planned by Stalin and I found regularity. When I analyzed dates – the expropriation Tbilisi (Tiflis) Erevan Square (June 13, 1907); the Battle of Stalingrad (started on July 17, 1942); The Battle of Kursk (started on July 5, 1943); the Belarusian Offensive Operation Bagration (started on June 23, 1944) all those events have one common point. Those days are fourth or fifth day from the full moon. I think it will be interesting and necessary to study Stalin's life events and Stalin as a Soviet leader as well as his activities through above-mention information. Who knows, maybe this was Stalin's secret or part his occult knowledge.

[33] Newspaper "Iveria". October 11. 1895.

11.

ციციშვილი აღესანდრე ბიძის ძე.

მოგონებანი ამბანაძე სწავლობზე.

ამბანაგი სწავლობი – ჯერ-კიდევ ჩემი ძეძეა ძმაა. სულ ბავშვი ვიცოდა იგი ჩემზედ უფროსი. დედაჩემის ძეძე ბიძაშვილს უმეორდა. სამაგიეროდ მეც მაწოვებდენ დედა კვლებ ძეძეს, – ძლევან ვარ დავაკლებული. რომ კვლეს დედაც მეგულებოდეს. სრულ პირველად არავინ არ ეწყობოდა დედაჩემის ძეძეს, ეუცხოებოდა, ამიტომ ხშირად მეალერსენ ხელს ამოჰკრებდენ და ისე აწოვებდენ ძეძეს.

გარდა ამისა, ჩვენ და ჯერ-კიდევ ბევრ მეზობლებს და ურთიერთობაში უახლოეს პატივისცემები ვიყავით. მაშა ჩემი ბიძაკა ბესოს მეჯვარე იყო იაკობ ეგნატაშვილთან ერთად. პირველი ორი შვილი ეგნატაშვილმა მოუნათლა, ვინაიდან მამაჩემი საქმეზე ყოფილა წასული იმავ ნათლობის დროს. მაგრამ რადგანაც ისინი არ შეჩერდა ბიძაშვილის ბიძის ორი კერძისა დაეხმარა, ბესომ ეს ბოლო – ეკატერინე სრულ მამაჩემს მოანათლინა.

ყველა ეს გარემოება მაძლევებდეს გაეცანიერებ და ბავშვობაში ჩაეთვალა ვსძლეა ყველაფერი ის, რაც ვიცი, ან რაც მგონია გამოსაცნობი იქნება ჩვენი ბელადის ბიოგრაფიის შესახებ. ასევე მოვალედ ერაცხ ჩემს თავს გაეზიარებ ისიც, რაც გამიგონია ჩემი მშობლებისგან. განსაკუთრებით ბევრი რამ ვიცი მამაჩემისაგან, თუმცა არც დედაჩემი აკლებს ამ საკითხის აგვე ბერს ხოლმე ძველის ძველს ამბებს, როგორც ბესოს და კვლეს ქორწილის, ისე სრულს ნათლობას, ჩემი და მის პატარობას, ამიტომ

ჩემი ბიჭობის ამბავი შორიდან უნდა დაიწყო.

ჯუჯაშვილების ეზოებში ორი ბაზარი ტარდებოდა, ისინი ცხოვრობდნენ სოფ. გორში. /გორის ბაზრა ლიახვის ხეობა/ რომელიც ყველა გუნებები ამ ხეობისა, ისიც ბაჩაბლიანი ყმები ყოფილან. მაგი შეადარი სალოცავი გერის წმ. გიორგის ბაღი ყოფილა.

ეხლანდელი სამხრეთ-ოსეთი ეწოდა, ყოველივე შემთხვევაში, შესაძლოა ეწოდებინა ქართველ მოხევეებისა იყო დასახლებული, შემდეგ ოსებმა ლიხვის ბასიური გადმოსახლება და ბიზნესის სახით დამკვიდრება, ეიდი და პატარა ლიახვის ფერდობებზე. ახალი მოსულები ეკონომიურად ძალიან მევიჭრებული იყვნენ, ამიტომ ბარბაც უფრიებოდა ჩვენს მოხევეებზე, რომლებიც შეიარებით კარგი შეძლებული იყვნენ, დიდძალი საქსე, ეწეოდნენ მეკობეობას, სარეგიონო ღესაქონლეობას. ახალი მოსულები - ეიდე ეელში მომაგრებოდნენ, შესაძლო იყაცებდნენ მოხევეების საკონეს და ამ ნიადაგზე იმართებოდა ჩხუბი, რაც ხისხლის დენამდე მოხევე ქართველები დაიკაბნენ და იძულებული გახდნენ ბაბლობებში ჩამოსულიყვნენ, ან შესულიყვნენ, ან შეეულიყვნენ ახლად შემოხიბნული ოსებში და გადაგეარებულიყვნენ. და მარდად ბევრი იყაბი გაოსდა. მაშინ, როდესაც მაგალითად გულისამშვილები, ბაეულიძეები, ბეჭანიშვილები, ბასიშვილები, ძეღაანები, ჩარქეზიშვილები და ნაეილობრივ ჯუღაშვილებიც, უკვე რომ ესმენდა, ჯუგაშვილები. აე რა ეიდსაბს იბრძოდეს ქართველებმა ასიმილაციის მოხდენამდე, ეს დღეს იქიდანაც სჩანს, რომ ჯაეის, გუფისა და განსაკუთრებით რკინის ეელ-

. 3

ტეხილზე ბლომად მოიპოვებოდა ძველი ქართველთა სასაფლაოებ ქართული წარწერებიც. შემდეგ წლებში, განსაკუთრებით მეს მოცე წლებიდან ეს ნაკეთები ქრება და მის ადგილს იჭერს ოსური, რუსული ფრაზსწარმატებით. გასაბჭოებიდა შემდეგ კი სულ ალარ სჩანს ქართული და რუსული წარწერები, – ახალ მი ცვალებულ ქვაზე ლაკონური აბზანებით წერენ ოსურს ეპიტა– ფიებს.

როგორც მოგეხსენებათ ის ბიბლიების გადწერამ აიძულა ქა რთველი მოსახლეობა ან შეერთებოდა ოსებს, ან და შეა ქარცელი გული გაეზიზღებულიყვნენ. ჯუღაშვილებს ქალიაა დაეცია ცა მოხუცი პაპა, აც ახლ ესაღები ბერა აც ბაბა, რომელიც ურთიერთობაში ყოფილა დაეად მაჩაბლებთან. მის გარდაცვა– ლების შემდეგ მისი შვილები და შვილიშვილები სოფლის სხვ ნაწილთან ერთად აყრილან და ახალ ბაგონ მაჩაბლისაგან, რომელიც სპარსეთიდან ფულებით გამოპარულა, დაეთმო კუ კეთილებით ყოფილა გაწყობილი, უახლოესად, სადმე კახეთის ციმარდაულებია რაესახლებინა ისინი. ეს მაჩაბელი, როგორც გამოპარული, ღირი სახელით და მამულებით დაუკიდებლებია მამიწილე მდაურობას და დიდმხეგობა უბოძებია ოსის ხელ– ბიდან მოკლეებული ბილისაგან. მას შეუწყნარებია გერელ ბის ახლება და დაუსახლებია სოფ. ლილოში.

რიც ჯუღაშვილები მარადა გერიდან გამოსულან ლილოში ეს გამოგონილია, როგორც მამაჩემისაგან, ისე ბევიოთ დეიდა კეკესაგან. გარდა ამისა ჩემს ხსოვნაში არ პოულობა ის გარემოებაც, რომ ბესად და კეკეც გერს ხშირად იხსენებ– ნენ. და სალაპარაკოდაც მიჰქონდნენ ხოლმე როგორც ბაგონა ნაბა–პაპაბა საბეღლეებში.

4

ლილოში გაიმისკე კულაშვილებში ბაეი გამოურენია ვანის რომელსაც გასჩენია ორი შვილი ბესო და გიორგი. ვანის ვენა ხიც გაუშენებია, ქალაქად კავშირი დაუჭერია სადაც მასყვ ბიდა ხოლმე შვილი. მისი სიკვდილის შემდეგ გიორგი კახეთ ყანაულებს მეშაკლობიად, ხოლო ბესო ქალაქში წამოსულა და აქ დაუწყია მუშაობა აიელიანების ქარხანაში რაბიწაურებულ ია ქარგლობაც მიუნია.

კარგა ხანაკაცებული იყო ბესო, რიცა იმ დროს ე.წ.ბარა მოედა გორში ფეხსაცმელების სახელოსნოს გახსნა და ბიჭების დან საკუთესო ხელოსნები გამოიჭვია, ერთი ამ ხელოსანთა განი იყო ბესო კულაშვილიც.

ბესომ მალე გაიჯერა სახელი საკუთესო ოსტატისა. მუშტრების სიმრავლემ მას გააბეზრეინა, რომ საკუთარი სახელოს ნი გაეხსნა. ჭერში მოსაგრია, სახლიც ვაჟკაცს აქეთ იქიდან მაყანკლებს უგზავნიდნენ, რომ ცოლი შეერთო მისთვის. მაგრამ იმ ხანებში კარგმა სახელმა და "ოქროს ხელმა", როგორც ამბობენ ხოლმე ბესოზე, როგორც ოსტატზე, მას დიდი ვნებაც მოუყარა იმ მხრივ, რომ მუშტრებმა წელ წელა სმას შეარჩიეს ფეხსაცმელების დამკვეთები მეტ წილად ახალგაზრდა ოფიცრები იყვნენ. იმის ნაცვლად, რომ ფული გადაეხადათ "მარჯვენაზე" აყვირებულიყვნენ ხოლმე, "ამა წაიღეთ დაეასვეთო, შენი შეკერილი ფეხსაცმელი" და ისიც ყარს არ უკბენებოდა. ერთს ერთი, მეორე და მესამეს შემდეგ სმა მოახერხებინებად გაიხადა, რომ ორშაბათ გარაზობდა, ჯერ ერთი მუშაობას სძულებოდა, მეორეც ალკოჰოლი სრობილა, უკიდებოდა ძალ-ღონეში, მესამე კიდევ ადვილად სდანებდებოდა მუშტრებს "ნისია" დაკვეთებს და ყოველი ნისია ხომ "სპეისია".

5

ბესოს მეგობრები ეხვეწებიან, რომ ბესო დაუკვირდეს გზას და იაროს. მაგ მოისურვეს დაესრულებინა იგი, იქნებ ამით სამაგიერო ეკისრებინა, ამ მხრივ დაეგამოცდებული ყოფილან მამაჩემი მიხაკა და ეგნატაშვილი იაკობი, აურჩევიათ მისთვის კვეკე და მეჯვარეობაც ვითომც მაკისრიან.

კვეკე ჩვის უბანში სახლობდა, ჩვენს ახლოს. დედაჩემთან ძალიან დაახლოებული ყოფილა. დედაჩემი ამბობდა ყოფილა, მაგრამ მაინც განყრილად იყვნენ; ერთად დამშობილნენ, ურთიერთისადმი სიყვარული ერთსაც არ გაკლებიათ მათ, ამბობდა ორივენი ღრმად მოხუცებულები ვიყავ. დედაჩემის და კვეკეანთ ურთიერთობის და მეგობრობის მთავარი მიზეზი ისიც ყოფილა, რომ კვეკეს დედა მეღანა და ჩემი ბებია ნათლულები ყოფილან.

ჯვრის წერა და ქორწილი ბესოს ისე გადაუხდია, როგორც ყარაჩოღელებს შეჰფერია.

საგულისხმოებია, რომ სწორედ ბესოს ქორწილში დაახლოებია მამაჩემი მიხაკა დედა ჩემს და იმ დღიდან დაუწყვიათ ერთმანეთზე თვალი, ბოლოს კვეკეს დედას მეღანას შუამდგომლობით მამაჩემის დაქორწინებულა.

სრსრ დაბადებულა 1878 წ. დეკემბერში. იმ დროს მამაჩემის დედა მარიამი ჯერ გაჩენილი ბებია იყოლებია. პაპარა სრსრ მან მიიღო კვეკესაგან და მანვე ახარა ბესოს, რომ ეყოფი გვყოლია. ბესოს ძალიან გაუხარებია სრსრს დაბადება. გაეშაშხნია ლიტი ნათლობაც ქეიფი. და უთქვია: ნათლობის წინ: ბეჩიაც გამოვცადე და ნათლიაცაო, სრული იმედი მაქვს, როგორც კარგი სულია ბებია ცოფიდა, აგრეთვე ნათ-

ლიაც კარგი ხელისა იქნება, ჩემი ბიჭიკო გამეჩხერება და 6
ბედნიერი კაცის გამოვა. ისრულია მისი სიყვარული, მხოლოდ
ითხოვ ვერ მიუსწრო.

ბავშვი სუსტი ყოფილა აგებულობით, ამიტომ ხანჩქარები
ხესის მისი მიწაოლა, იმავე ერის საგვარეულოს მიაკვს სა
ლოცავი გერის ხატის სახელობაზე ბავშვი სამ წლამდე ბერად
აკვეთნია.

ბავშვის ბერად აღკვეთა ქართლში ამნაირად ხდებოდა:
იაჭმული ღვინით ბავშვს კუნძულებს უჩხირიდნენ და ბაკრაჭელ
არ იაკარებდნენ, ვირე არ იოხებდნენ. ამცივდნენ ჭერე
ია წაიბოჭებს. ყიდულობდნენ ბაკანს გაჩხირიდნენ ალაჭმულ
ღვინით. ხესად ასე მოიქცა. ბავშვს ჭერები ჩაასხა, ამა
ხანებს, ბაკანი სამი წლის განმავლობაში ოხერი იქცა.
ია აი მოახლეება გერისთავმა, სამი ღვინო არც ხესი გორია
გაუგია ხანჩარიხებული ერთით, სულ-შვილი აქვია გერის ხა-
ცსაჭიროდ პატარა ბიჭიკო ძიაჭმის სულ მხრებია უკარებია,
რომ ხაკს ეჭრა მეტად ხაკერკვა მისხვის ლაჭა-კუნაბვა
ია ღვინერეა. პარაკლისი გაიხახდეთნეს გერე მხვედს
შეკრიჭეს ამას, გასაღეს ჭერები, ჩასხვეს ჭერალი ქანისა-
მისი და იხვიათად გამოხრუნდნენ, რომ მაშა-პაპაია სალო-
ცავი მაჯ შვილს ეხვიერეს კაცად გაჩხირდა.

მიუხედავად გერში გაიახბრილი პარაკლისისა, ერს ბავ-
შვობაში ძალიან სუსტი აგებულებისა ყოფილა. გაწსაკვირე-
ბია ხალი იაასხა ყვავილმა, რომელმაც კინაღამ გამოასალმა
იგი ჩვენ სოფელს. მართალია გაიარჩა ერს, მაგრამ წაყვავე
ლარი ძალიან იაარჩია სახესა და ხელებზე.

7

ა. ფშაინაძე
ამბავნიძე ეკატერინე გიორგის ასული

ბელიაეის მგზავრები 1893 წ. დაბადებული, ჩაჩარული.

მე კირჩებადი ვარ ბარანჩეევის მაზრაში, რომელსაც მიეკუთვნებიან. ვემსაბურებადი ბარანჩეევის ცალი – ხალალის. 1904 – 1905 –1906 წლებში ჩვენ მაზრაში ბევრად აყრიდნენ ახალგაზრდებს და ბანში მეხუთე ბიჭი ხმა და ხმა გვარ ცნობაც მქონდა. ბევრად ეხებოდნენ, რომ ომაბში საჭირო ღრმა მაგიდაზე ნაღდად თავებით აკაკუნებდნენ. ბერია ბარანჩეევის პყაელა ძმისწული ვიყო ბარანჩეევის, მასწავლებელი ყაღა, რომელიც იყო ასკოლის ინსპექტორად.

მახსოვს ერთი მოქმედი: რდესაც შევედი ბენ საძირებელ ოთახში, ფანჯარა ერთი მავკვირვებინა ძალიან სახის კაცი, რომელიც ღრმად ეძინა, სახეზე ფერი გადაფიფქოდა და რდესაც ახალ მიველი ფეხებზე ფერის ფერი ამოდიოდა. ამ კაცს ულინე მაკი ბაღალი და მაღალი ეცვა, ფეხებ კი ჩუსტები. მე გარეიცრახე ჩუსტები გამეხადა და ფეხი დამეხანა, მაგრამ ვერ მოვახერხე, რადგან ჩუსტები ისე მაგრად ეცვა, რომ ძნელი გასახდელი იყო; ნდა ვცადე მან იგრძნო და ფეხი მეეიო ახლია. მეშველ გარედ გამოვედი და ბენ მაზრბიელ ვკითხე: ამ კაცის მეობებ: ვინ არის ის კაცი აქა, მან მალელი მიპასუხა: მუშა არის. მე გაკვირვებით განმეორებით ვკითხე: მერე რატომ კურკანა აცვია მეთქი. მუშა მე ვიცი სად, რომელიც კურკანი აცვია და იმ კაცს კი კურკანი არ აცვიათ. ბარანჩეევის მითხრა ხალა ლაპია ეს კი მუშაა და ისეთ კაცი, რომ ძალიი ქვეყანა მაგას ურია დარჩეთ. მე გამხარდა ბელმოცრად ვკითხე მაშ შენ ამბობ, რომ ის კარგია რამისია ანა მოკა და წაეედი, ნაღა კიდევ მენახა. მე დაეკაკვირდი, მაგრამ რამაბად მაინც არ მეჩვენა. მეშველ გამოვედი და ბენ მაშხაბიდ უხმარი შეიძლება თუ არა იმ კაცს ფეხი დაეხანა თუ, მან მითხრა კიდევ წყალი ამოიღე მხედველ გაახმე და წინდებიც გაურეცხე. მე წყალი გავახმე და ეცადე ფეხი გამეხადა ამ ღრმა მან გაიღიმა. მე ულხანი ფეხი მინდა დაგხანოდა და ვერ გამიხდებოდა. მან გაიცინა და აღრსიანად მითხრა: მაშ მოქმედეთ გულარა. მე ფეხი ვაეხანე წინდები დედლიდით ააკნიო გაურეცხე. იმ აკონი დედლიდი არაეის არ აძლევდა, მაგრამ მე რადგან გავიგე, რომ ის კარგი კაცი იყო ამიტომ ასე

 7a 1/

მოიკეცა. შემდეგ ფრჩხილი წვალი მოიცალე და პანი დაეაბაინე. პინის დაბანის დრო წყალს ცუდი უბერავდა. შემდეგ მოუყარე ეაძრი და ყაბარი, ხან არ მიირიაეთ მეორე. მას მიაბრა: " არ მირდა, მე მხოლოდ ძიღი მანდა და დაიძინა.

მე ამ კაცის ეიწაფხის მეუახებ გაეიგე შემდეგ ჩაირად: ააბში შემოვიდა ეკთ მარაფიმეილი, რაზეღც მე ძიღენ მიყეარდა და ხმირად ეეხმარებოდი ფყეიებს ენაბავდი და ახეა. ეკთს შემაყეა მეენი ათბილი პოეარი ამაბაგამდა ეანა, რაზეილ გეარიგ არ მახსოეს ეიყი მხოლოდ, რაც იყალდან იყო და ეკთაგან ძიღენ დაახლოებული. პოეარმა ეარამ ეკთს პკითხა: " ეინ ანის ეს კაეცი " ეკთმ დაბალი ხმით ეუბრა: ეს ჭელაშეილი არის, კაბაა რამ ეძახიან ", ეანა მიხვდა ეანც იყო და ათეი დაიჭნია, მხოლოდ აკითხა ათიდან მოეადა, ეკთმ ჭკასუხა დათაეღდ ათყარაეეღდან მოეიდა. მე ალეეწიე დაპარაკში და მათ ეუბარი: ალიკ ამ კაცს დაბაში ეძახის და მე კი მაკის ათიდამაე ეერ გამიგია, ძიღენ ქალაქი არის მეორე. ეარი გახარაბდა და ერთი ხილა გამაწია. ათლამთ მე მეეეხსნაში ეკთს და ეანა ალეღეებულ ათყბარს. ორიეენი დაპარაკობდენ: " ეს რა მაბდა ეს რა მაბდა, კიღეე კარკი, რამ გადაეარჩათ, არაეინ არ ბაეარდილია." გაეიგე მაათეე ათყბრიდან,რამ იმ ღრეს ეალილა მეხიანში მიცვალა,ათდაც მაბბდარი ყამახეებით ათედახსმა. ეს ამბაეი მაბდა მეა გამაფბეულმა, მახსოეს,რამ ოურაბათეღი ეაძრები სწორედ ამ დრო მწიფდებოდა.

ბეენ ათბრმა ხმირად დაბიდა ათბა წეღეკიძის და ერა წეღეკიძე, რაზეღც ათეიაეში მაიწაეღებად ათო. მას გეღიც კალრა გაეკეთებული ათბას ყრა ათ. ერა წეღეკიძემ ღიდი დახმარება გამიწია, მან ანარ გმაძე დამაყენა. რაც აქში მამაზიი გადაათახდეთ ძეში მეგობარეაბა ყეი შეიკრა და ამ ოჯახში დარჩენა ალარ შეიძეებოდა. ერთმ მომანყო ერთი ბჭიდარი ებრაელის ოჯახში მოათბატხეროთ, ათდაც ეერა კითხეას და არიათეღეკას მაიწაეღიდენ.

ესტ. ავტორი

8

ამხანაგი კობა თელავში.

1905 წლის რევოლუციის დაიანუისიდანვე ქალაქ თელავში და თელავის სოფლებში თბილისიდან ჩამოედინენ სხვა და სხვა ორაცორები. ჩამოსული ორაცორები ადგილობრივ პროპაგანდისტებთან ერთად გამოდიოდნენ მიტინგზე და რაპარაკობდნენ მეფის ცარიზმის დამხობაზე და მემამულე თავად-აზნაურების მოსპობაზე.

ორაცორებიდან ჩვენ გვახსოვს ეკიმი გიორგი ბიჩიევი, აკვსენტი სიდამონიძე / მეფის სტრაფნიკებმა მოკლეს 1907 წლის მაისში თელავში, კურილეანურში / გიორგი აიკაბაძეული / მოკლეს 1906 წ. სავარეიოში / და სხვები.

განსაკუთრებით ჩვენ კარგად დაგვახსოვდა ერთი ახალგაზრდა ორაცორი, რომელსაც ჩვენ კობას ეძახდით და რომელიც თელავში მოვიდა 1906 წლის გაზაფხულზე.

ამხანაგი კობა გაგვაცნო ლევანა ძამუკაშვილმა / მოკლეს კახაკეთმა 1910 წ. / კობა გაგვაცნო როგორც თბილისიდან ჩამოსული თუში. როცა ჩვენ ამხანაგი კობა გავიცანით მას ცალზე ეცვა თუშური თექა, ფეხებზე ნაბდის პაჭიკები, ამხანაგი კობა ბოგიერ იცეკვიდა მაიაკოვსკის და აჭკებასაც იკეთებდა ხოლმე. ამხანაგი კობა ენერგიული პატრიოტი, საბეზე ოდნავ ეცოფობდა ნაყვაიცევი, თავზე იხურავდა ხან თუშურ ქუდს, ხან კეპკას და ხანკი ციტინგზე, მაგ უკანა პერიდა გადავიცნობილი .-

ჩამდენიმეც გვახსოვს ამხანაგი კობა თელავში დარჩა ოქტომბრის შემდეგ ბევრ უფრო ხშირად ლაშქრებს ატარებდა მხუბიანაშვილის ქალიშვილთან ხან კი ამხანაგ აიეკსა ყარაულაშვილთან და სხვებთან.

ამხანაგი კობა მუდმივად თელავში არ ცხოვრობდა ბევრ ხშირად თუ ხარებდა ჯიხეთში, ბინკინიშვილი სოციალისტთან ერთად დადიოდა თელავის მაზრის სხვა და სხვა სოფლებში, სადაც იწვევდნენ გლეხთა არაღეგალურ კრებებსა და მიტინგებს.

ამხანაგ კობას ხელმძღვანელობით არაღეგალური მიტინგები და კრებები ტარდებოდა თელავშიც. მაგალითად თელავში მრავალი არაღეგალური კრებიდან გვენ გვახსოვს მუხიანის კრება / ცოტა თელავთან ახლოს / ძველ შუამთაძე

ხანგრძლივი ომები, ნადიკვრის ახლო ურთიერთობა სასახლეთან და სხვა. ყველ კარგად გვახსოვს მუხიანში მოწყობილი კრება. ეს იყო 1906 წლის ამაფხულზე, ხეხილი კარგად იყო გაფურჩქნილი. მიცნობა გაიხსნა საღამოს ათზე. მიცნობა გახსნა თბილისიდან ჩამოსულმა ორატორმა ქორლიძემ. მიცნობაზე ესწრებოდნენ თელავის მშრომელები და აგრეთვე ქარელისუბნელი გლეხები. მიცნობა დაიშალა დაბინდებისას. ამხანაგები თით-ორ-ორად ნავიდ-ნამოდიდნენ სხვა და სხვა გზით.

ამხანაგ კობას ხელმძღვანელობით თავად-აზნაურთა შავი რაზმების საქმიანობის შესწავლა ნითელი რაზმის თელავში. რაზმის ხელმძღვანელად გამოირჩიეს აღექსა ყარაულაშვილი, ხარება ჯუღელი, სოლია მინკინაშვილი, ხელოსნა, აკვსენტი სიდამონიძე და სხვები. ნითელ რაზმებს მოუხდათ შეტაკება შავრაზმელებთან.

თბილისიდან ჩამოსული პროპაგანდისტები ხშირად თავს იყრიდნენ ხოლმე იანოს კოჭლამაბაშვილთან, დუკანთან მოწყობილ სპეციალურ ოთახში. კოჭლამაბაშვილის ოთახში გვინახავს ხოლმე აგრეთვე ამხანაგი კობაც. ვნახავთ; რომ კოჭლამაბაშვილი დანახვდა ჩამოსულ პროპაგანდისტებსა და ორატორებს დაჭერა პოლიციამ და გადაასახლა ყიზბირში 15 წლით, რის შემდეგ სად ნავიდა ამხანაგი კობა ჩვენ არ ვიცით და არც გაგვგია.

1. მამუკაშვილი აბრამა კოლას ძე
2. მამუკაშვილი მიხა გიგოს ძე
3. მალუაშვილი ნასყიდა გიორგის ძე
4. ჯავახიშვილი იოსებ თედორეს ძე

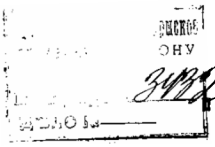
24 9 25

Душевнобольной
Петръ Александровичъ!

Подозреваемаго въ убійствѣ кн. Чавчавадзе, Нищиларидзе поймали въ Боржомѣ, какъ я думаю, чрезъ наши часы убійцаго. Также были подр спирали и фразпон-шлюки. Не хотѣлъ разглашать T.S. находку часовъ, въ виду такихъ соображеній, что участники въ убійствѣ могутъ скрыться.

Честь имѣю быть покор-нымъ слугой Б. Нищиларидзе

5 Сентябр 1907 –



10

Копія.

34

П О С Т А Н О В Л Е Н І Е №.

1908 года Августа 4-го дня, въ гор. Баку. Я, Начальникъ Бакинскаго Губернскаго Жандармскаго Управленія, Генералъ-Маіоръ КОЗИНЦОВЪ, разсмотрѣвъ оконченную производствомъ переписку по собранію свѣдѣній о вмѣненіи степени политической благонадежности, названнаго Кайсомъ НИЖАРАДЗЕ и въ дѣйствительности оказавшагося Іосифомъ Виссаріоновымъ ДЖУГАШВИЛИ, нашелъ слѣдующее: 25-го Марта сего года чинами Бакинской окружной Полиціи былъ задержанъ неизвѣстный, назвавшійся жителемъ сел. Маглаки Кутаисской губерніи и уѣзда Кайсомъ НИЖАРАДЗЕ, при обыскѣ у котораго найдена была переписка партійнаго содержанія. Произведенной по сему дѣлу перепиской въ порядкѣ охраны выяснено, что НИЖАРАДЗЕ крестьянинъ Дидиликовскаго сельскаго общества Іосифъ Виссаріоновъ Т.S. ДЖУГАШВИЛИ, привлекавшійся въ 1902 году при Кутаисскомъ Губернскомъ Жандармскомъ Управленіи по 251-й ст. и при Тифлисскомъ по 1-й ч. 251-й ст. Улож. о Наказан. Послѣднее дознаніе было разрѣшено административнымъ порядкомъ и ДЖУГАШВИЛИ по ВЫСОЧАЙШЕМУ повелѣнію отъ 9-го Іюля 1903 года былъ вписанъ подъ гласный надзоръ Полиціи на три года въ Восточную Сибирь, откуда скрылся и розыскивался циркуляромъ Департамента Полиціи отъ 1-го Мая 1904 года за № 5500. Іосифъ ДЖУГАШВИЛИ съ 25-го Марта сего года содержится подъ стражей въ Бакинской тюрьмѣ, полагалъ-бы Іосифа Виссаріоновича ДЖУГАШВИЛИ водворить подъ надзоръ Полиціи въ Восточную-же Сибирь срокомъ на три года. ПОСТАНОВИЛЪ: Настоящую переписку препроводить на распоряженіе Г. Бакинскаго Градоначальника.-Подлинное подписалъ: Генералъ-Маіоръ КОЗИНЦОВЪ.-

подлинномъ вѣрно:
Генералъ-Маіоръ

ГЕОРГИЙ ГУРДЖИЕВ - АГЕНТ ЦАРСКОЙ "ОХРАНКИ"

В настоящей статье предполагается на основе выявленных нами архивных документов и мемуарной литературы старых революционеров-большевиков дать читателям дополнительные сведения о деятельности Георгия (Жорж) Гурджиева, как агента-провокатора царской "охранки" ещё в период его проживания в Грузии.

В интересной своей статье "Зловещие тени прошлого" Ц.И.Кин наряду с другими важными фактами сообщила, что Жорж Гурджиев, проживая в Тибете, являлся одновременно и "главным агентом-осведомителем царского правительства" ("Иностранная литература", 1965, № 4). Тем не менее некоторые биографы Гурджиева утверждают, что он якобы "вообще, никогда не интересовался политическими движениями". Однако имеющиеся у нас достоверные конкретные данные категорически опровергают это утверждение.

С начала XX века по всей России, в том числе и в Закавказье, быстро усиливалось революционное движение масс. В.И.Ленин подчеркивал, что политический подъём особенно острый характер принял в Закавказье (см. В.И.Ленин. Соч., т.9, стр.418, 420 и другие), в частности после декабрьского восстания. В связи с усилением реакции, по указанию партии большевиков, местные организации широко развернули работу по подготовке нового вооруженного восстания, вооружая революционно настроенные масс. На местах создавались боевые отряды, кружки по изучению военного дела и изготовлению бомб, взрывчатых веществ и т.д. В Тбилиси была создана специальная военно-техническая группа во главе с извест-

НАЧАЛЬНИКЪ
ГОРІЙСКАГО
ОТДѢЛЕНІЯ
ЖАНДАРМСКАГО ПОЛИЦЕЙСКАГО
УПРАВЛЕНІЯ
ЗАКАВКАЗСКИХЪ
желѣзныхъ дорогъ

«26» Января 1906 г.

№ [redacted]

г. Тифлисъ.

12 Секретно

Въ дополненіе телеграммы моей отъ 14 сего Января, доношу, что по негласнымъ свѣдѣніямъ въ агитаціонныхъ цѣляхъ въ селеніи Михайлово бурсъвѣстный скандаловъ подозрѣваемый студентъ Георгій Гуджаріевъ, агентъ К. Зилкаръ Николаевъ Сихарулидзе и студентъ Васо Іосифъ Бѣлиновъ изъ коихъ первые два отправлены по вышеназванному въ Гурріо, а послѣдній губернировавшій изъ по въ г. Кутаисъ. T.S.

Приложеніе: Письмо Гуджаріева къ профессору Кавказскаго Математическаго Института, изъ коего явствуетъ Тенгизовой изъ Варшавы и антителлигентской конторы на имя Димитрія Гуджаріева въ г. Кутаисъ Кутаисскаго Губернскаго Тифлисскаго Жандармскаго Управленія.

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XIV
თბილისი. 2018

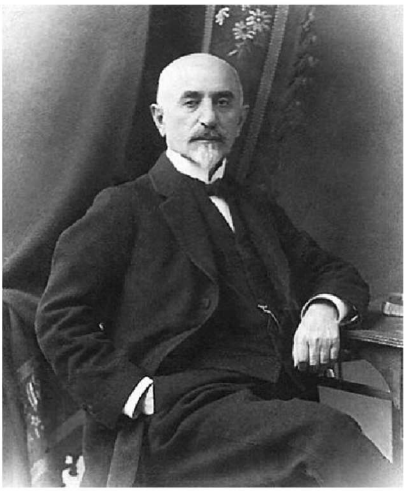
ემილ აჯდალიანი
თსუ

მიქაელ არამიანცი და საქართველო

გზატფილისამდე

მიქაელ არამიანცი 1843 წლის 4 მაისს მთიან ყარაბაღში, სოფელ კეატუკში, სოფლის მამასახლისის ოვსეპის ოჯახში დაიბადა. მიქაელი 15 წლისა იყო, როდესაც სასწავლებლად ქალაქ შუშაში გაემგზავრა. სწავლა არ უჭირდა, ყველაფერს იოლად ითვისებდა და მეცნიერებისადმი დიდ ინტერესსაც ამჟღავნებდა. მიქაელი ტფილისის გიმნაზიაში სწავლის გაგრძელებაზე ოცნებობდა, თუმცა მან ადრეულ ასაკშივე წარმატებით გამოსცადა თავი ვაჭრობაში. საქმის შესასწავლად იგი შუშაშივე ცნობილ ვაჭარს თარუმანიანს თანაშემწედ მიაბარეს, რომელიც სავაჭრო საქმიანობას ყარაბაღის გარდა, საზღვარგარეთაც ეწეოდა. არამიანცი ხშირად ჩადიოდა თაურიზში, ირანში, სადაც ის ცოტა ხანში ფირმის წარმომადგენლადაც დანიშნეს. 4 წელიწადში მიქაელმა თავისი პირველი კაპიტალი – 3 000 მანეთი – დააგროვა და 1871 წელს სამხრეთ კავკასიის ცენტრში, ტფილისში გადავიდა საცხოვრებლად.

არამიანცი 28 წლისას საკმაოდ დიდი ქონება შეაგროვა ქსოვილებით, აბრეშუმითა და შალით ვაჭრობით. ჩართული იყო შაქრის ტრანზიტულ კომერციაში ისეთ დიდ ქალაქებთან, როგორებიც იყო მარსელი, თავრიზი და თეირანი. თუმცა, როგორც ქვემოთ ვნახავთ, ეს არ იყო არამიანცის ნამდვილი წარმატება, რადგან მას ჯერ არ გაუცნია ბაქოს ნავთობი და მასთან დაკავშირებული ფინანსური პერსპექტივები. არამიანცის ტფილისში ცხოვრების პირველ ეტაპზე წარმატებული ბიზნესის გარდა, კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი მოვლენა მოხდა: მას შეუყვარდა ცნობილი კომერსანტის, შოლკოიანცის 18 წლის ქალიშვილი – ელისაპეტი.



მიქაელ არამიანცი (1843-1924 წწ.)

თუმცა, როგორც ეს ხშირად ხდებოდა იმდროინდელ სამხრეთ კავკასიაში მეწარმეობა ხშირად ზედმეტადაც კი იყო დამოკიდებული რეგიონში არსებულ საგარეო პოლიტიკურ ვითარებაზე. ასე, მაგალითად, 1877-1878 წლებში მიმდინარე მორიგმა რუსეთ-თურქეთის ომმა დიდი გავლენა მოახდინა არამიანცის ბიზნესზე. ბოსფორისა და დარდანელის სრუტეების ჩაკეტვამ და საომარმა მოქმედებებმა საქართველოს საზღვრებთან ახლოს გამოიწვია არამიანცის თითქმის მთლიანი ქონების დაკარგვა. სხვადასხვა მონაცემის მიხედვით მას მხოლოდ 7 000 მანეთი და ტფილისში მტკვრის სანაპიროზე ერთი პატარა სახლი დარჩა. არამიანცს კიდევ რამოდენიმე წელი დასჭირდა რთული ფინანსური მდგომარეობიდან გამოსასვლელად და 1884 წელს ბაქოში გამგზავრებამდე მისი კაპიტალი უკვე 40 000 მანეთს შეადგენდა.

1880-იანი წლების ბაქომ უკვე გაითქვა მსოფლიოში სახელი როგორც ნავთობის მოპოვების ცენტრმა. ქალაქში უკვე მუშაობდნენ ისეთი დიდი ფინანსური ოჯახები, როგორც როტშილდები და ნობელები. მათთვის კონკურენციის გაწევა რომ შეძლებოდა, არამიანცმა ბიზნესში ძველი მეგობრის ჩართვა გადაწყვიტა. ეს ტფილისის უმსხვილესი კომერციული ბანკის აქციონერი და ვიცე-თავმჯდომარე, პირველი გილდიის ვაჭარი ალექსანდრე მანთაშევი იყო. მათ ერთმანეთი ჯერ კიდევ არამიანცის თავრიზში ყოფნისას გაიცნეს. მანთა-

შევი ირანში მამასთან იყო ჩასული და იქ საკმაოდ დიდ მოგებას ვაჭრობით შოულობდა.[1]



ალექსანდრე მანთაშევი (1842-1911 წწ.)

[1] ალექსანდრე მანთაშევი 1842 წელს ტფილისში დაიბადა. ბავშვობა ირანში, ქალაქ თავრიზში გაატარა მამასთან ერთად, რომელიც იქ ვაჭრობით იყო დაკავებული, ხოლო ნამდვილი ბიზნესი თანამედროვე გაგებით კი ინგლისში შეისწავლა. ალექსანდრე 27 წლის იყო, როცა მანჩესტერში ჩავიდა და იქიდან მამას ამარაგებდა ბამბეულითა და სხვა საქონლით. ინგლისიდან სამი წლის შემდეგ ირანში დაბრუნებული მანთაშევი მამასთან ერთად ტფილისში გადავიდა. თავიდან მანთაშევებმა ერივანსკის (თანამედროვე თავისუფლების) მოედანზე მდებარე სასტუმრო „კავკაზის" პირველ სართულზე გახსნეს ქსოვილების მაღაზია. მალე პირველს მეორე მაღაზიაც მიაყოლეს და საცალო ვაჭრობიდან საბითუმოზე გადავიდნენ. მშობლების გარდაცვალების შემდეგ 200 ათასი მანეთი მემკვიდრეობა ახალგაზრდა ალექსანდრეს ხელში აღმოჩნდა. ამ ფულით მან ტფილისის კომერციული ბანკის აქციების საკონტროლო პაკეტი იყიდა და მთავარ აქციონერად იქცა. ცოტა ხნის მერე კი ბანკის ადმინისტრაციული საბჭოს თავმჯდომარეც გახდა. ტფილისის კომერციული ბანკი იმ დროისთვის ყველაზე ავტორიტეტული იყო მთელ კავკასიაში და მისი აქციები რუსეთის იმპერიის მთავარ სანქტ პეტერბურგის ბირჟაზე იყო კოტირებული. მანთაშევის გათვლა სწორი გამოდგა, რადგან მალე მისი ქონება ეროი-ორად გაიზარდა და 1890 წლისთვის ის უკვე პირველი გილდიის ვაჭარი და ტფილისის სათათბიროს სპიკერიც იყო. იხ. Е. Татевосян. Александр Манташев (1842-1911 гг.). Тб. 2011. ასევე აღსანიშნავია С. Гевенян. Великий благотворитель и меценат Александр Манташев. Эчмиадзин. 2002, ст. 55-76.

თავდაპირველად ორ ადამიანს შორის კარგი ურთიერთობა ჩამოყალიბდა[2] და მანთაშევი დათანხმდა კიდეც არამიანცის შემოთავაზებას ბაქოში საერთო სანავთობო ბიზნესი დაეწყოთ.

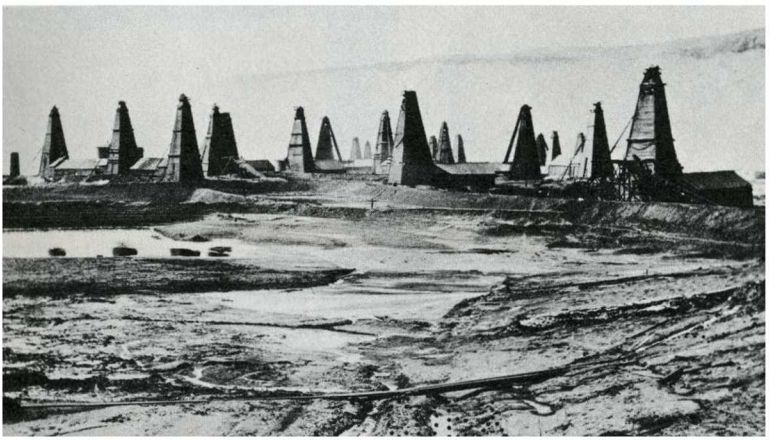


მიქაელ არამიანცი

სანავთობო ბიზნესი კარგად ვითარდებოდა, რაც აისახა კიდევაც 1899 წლის 11 ივნისს სააქციო და სანავთობო საზოგადოება „ა. ი. მანთაშევი და კომპანიის“ დებულების ოფიციალურად დამტკიცებით. კომპანიის დამფუძნებლები იყვნენ ტფილისის პირველი გილდიის ვაჭარი მანთაშევი და ბაქოს პირველი გილდიის ვაჭარი არამიანცი. საერთო კაპიტალი 22 მილიონ მანეთს შეადგენდა, ანუ სულ 88 000 აქცია, სადაც თითოეული 250 მანეთად ფასობდა. მიღებული დებულების მიხედვით კომპანია იმართებოდა ხუთი დირექტორისგან შემდგარი საბჭოთი, რომლის არჩევაც აქციონერთა საერთო კრებით ხდებოდა. ამ კომპანიაში მიქაელ არამიანცს 25%-იანი წილი ჰქონდა.

[2] ეს ორი ადამიანი პირადი ბიზნესის გარდა ხშირად ახორციელებდა საერთო შემოწირულობებსაც. მაგალითად, 1899 წლის მაისის დასაწყისში ტფილისის მოურავმა ქალაქის შეძლებულ მოსახლეობას სთხოვა შემოწირულობები გაეკეთებინათ მცხეთის ტაძრისთვის (მისი განახლების ფონდის გასაფართოებლად). ასე, მანთაშევმა 1000 მანეთი შესწირა, ხოლო არამიანცმა კი – 500 (გაზ. „ივერია“. №91. 1899, გვ. 1).

ნავთობი მომავლის ბიზნესი აღმოჩნდა. არამიანცის საქმიანობა დღითიდღე ფართოვდებოდა. მაგალითისთვის აფშერონის ნახევარკუნძულზე (სადაც ქალაქი ბაქო მდებარეობს) კომპანიის საკუთრებაში იყო ნავთობით მდიდარი დაახლოებით 174 ჰექტარი მიწის ფართობი. არამიანცს ასევე ეკუთვნოდა ნავთობის ქარხანა, საქაჩი სადგურები, სპეციალურად მოწყობილი ნავმისადგომი და უამრავი სახელოსნო. სხვადასხვა მონაცემით არამიანცს წარმომადგენლობა ჰქონდა გახსნილი სმირნაში (თანამედროვე დასავლეთ თურქეთში მდებარე ქალაქი იზმირი), სალონიკში (საბერძნეთი), კონსტანტინოპოლში (თანამედროვე სტამბოლი), ალექსანდრიასა და კაიროში (ეგვიპტე). ამის გარდა წამორმადგენლობები ჰქონდა ჩამოყალიბებული დასავლეთ ევროპისა და შორეული აღმოსავლეთის ისეთ ქალაქებში, როგორებიცაა: მარსელი, ლონდონი, ბომბეი და შანხაი.



ბაქო XIX საუკუნის ბოლო მეოთხედში

თუმცა დროთა განმავლობაში არამიანცსა და მანთაშევს შორის ურთიერთობა დაიძაბა. კომპანიის მიერ მიღებული დიდი შემოსავალი ორ მდიდარ ადამიანს შორის განხეთქილების საგანი გახდა. მანთაშევს კომპანიაში სრული დომინირება სურდა და ამიტომაც მალულად დაიწყო თავისი კომპანიონების აქციების შესყიდვა, რაც გამოიწვევდა მათ განდევნას საერთო ბიზნესიდან.

არამიანცს მოუწია გასვლა სანავთობო წამოწყებიდან და საერთოდ ქალაქ ბაქოდან წასვლა უკან ტფილისში. იმ დროისათვის მისი ქონება გაყიდული აქციებიდან 10 მილიონ მანეთს აღწევდა.

ოჯახური დილემა

აქვე აღსანიშნავია კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი ფაქტი, რომელმაც დიდად იმოქმედა არამიანცის გადაწყვეტილებაზე ბაქო დაეტოვებინა: პრობლემები საკუთარ ოჯახში. მის მეუღლეს ელისაპეტს ბაქო არ მოსწონდა და ის უფრო პროვინციულ, არაგანვითარებულ ადგილად მიაჩნდა. ოჯახში ხშირი იყო უთანხმოებები და არამიანცი იძულებული იყო დათანხმებოდა ცოლის დაჟინებულ მოთხოვნებს ტფილისში დაბრუნებულიყვნენ. ამასაც კი არ გააუმჯობესებია მდგომარეობა ოჯახის შიგნით. ელისაპეტი არამიაცის ქონების ფლანგვას განაგრძობდა ქალაქის სხვადასხვა კულტურულ დაწესებულებებში. თუმცა აქ კიდევ ერთმა დამამძიმებელმა გარემოებამ იჩინა თავი. ბაქოში ყოფნისას არამიანცს ხელში ჩაუვარდა მეუღლის სასიყვარულო წერილები, რამაც ის ღალატში ამხილა ბაქოს გუბერნატორის დაცვის წევრთან.[3] უფრო მეტიც, ჯერ კიდევ 1884 წელს ტფილისიდან ბაქოში გამგზავრებამდეც არამიანცამდე მოდიოდა ბევრი ჭორი ელისაპეტის ღალატის შესახებ.

ასე რომ, არამიანცის ბაქოდან წასვლა ნაკარნახევი იყო როგორც გართულებული ბიზნეს-გარემოთი, ასევე პირადი, ოჯახური მიზეზებით. ელისაპეტთან ცხოვრების გაგრძელება წარმოუდგენელი გახდა და მთელი რვა თვის განმავლობაში მიმდინარეობდა სასამრთლო დავა. პირველი ქორწინებიდან მიქაელ არამიანცს ექვსი შვილი დარჩა.

ელისაპეტის შემდეგ, ტფილისში დაბრუნებული არამიანცი ქალაქის იმ დროს ცნობილ ლამაზმანს, ევგენია შხიანცს დაუახლოვდა. მართალია, არამიანცს ევგენია ოფიციალურად ცოლად არ შეურთავს, ის მას საზოგადოების წინაშე მეუღლედ წარადგენდა. მიქაელმა ევგენიას ქალაქის ცენტრში, თანამედროვე კოსტავას ქუჩის დასაწყისში, სამსართულიანი სახლი აუშენა. ეს სახლი დღემდეა შემორჩენილი და გამოირჩევა თავისი არქიტექტურით. არამიანცმა შხიანცის სახლის ეზოში პარიზში სპეციალური შეკვეთით დამზადებული ბრინჯაოს ირმების სკულპტურა დადგა. თუმცა აქაც, უკვე მეორედ,

[3] არსებობს ცნობები, რომ მიქაელის ძმამ კონდორმა, გაბრაზებულმა ამ ამბის გაგებით დატოვა სახლი და იარაღის გასროლით ელისაპეტის მოკვლაც კი სცადა. მიქაელის მეუღლე გადარჩა, ხოლო კონდორი კი პსიქიატრიულ კლინიკაში გადაიყვანეს.

არამიანცს არ გაუმართლა: ურთიერთობა ევგენიასთან ხანმოკლე გამოდგა, რადგან შხიანცმა ის მიატოვა და საყვარელთან ერთად ტფილისიდან გაიქცა.

ნავთობიდან მშენებლობაზე გადასვლა

არამიანცის ტფილისში საბოლოო გადმოსვლამ ასევე გავლენა იქონია მის ბიზნეს-საქმიანობაზე. ის აღარ იყო ნავთობის ბიზნესში და იძიებდა ახალ სფეროებს სადაც დიდი ფულის შოვნა მოხერხდებოდა. ამიერიდან ბევრ სხვა საქმიანობასთან ერთად[4] მშენებლობის ბიზნესმა დიდი ადგილი დაიკავა მის ცხოვრებაში. ეს ერთგვარი ქველმოქმედება იყო, თუმცა ის ასევე უნდა დახასიათდეს, როგორც ახალი ბიზნეს-წამოწყება: არამიანცი იმდროინდელ საქართველოში მცხოვრები სხვა ბევრი ქართველი თუ უცხოელი მეწარმის მსგავსად, სასტუმროების ბიზნესს იწყებდა.

1840 წლებში გოლოვინის პროსპექტზე (თანამედროვე რუსთაველის გამზირის №19 მამუკა ორბელიანის სასახლე აშენდა. ადრევე, 1866 წელს, ამ ნაგებობაში სხვდასხვა სასტუმროები იყო გახსნილი: ჯერ „ლირა“,[5] შემდეგ „ამერიკა“,[6] რომელთა სასტუმრო ოთახები ზედა სართულებზე იყო განმაგებული, რადგან პირველ სართულ, როგორც ეს მიღებული იყო იმდროინდელ ტფილისში, ძირითადად, საჯარო მაღაზიებს ეკავა.[7] 1871 წელს მამუკა ორბელიანის გარდაცვალების შემდეგ, შენობა ისევე ქირავდებოდა სასტუმროებზე, სანამ 1910 წელს ამ შენობას არამიანცი იყიდიდა. მოკლე დროში არამიანცმა ეს შენობა, არქიტექტორ ალექსანდრ ოზეროვის გეგმით, თითქმის მთლიანად შეცვალა. ასე, მაგალითად შენობას მესამე სართული დაემატა, ხოლო ფასადი შეიცვალა. ზუსტად ამდენი არქიტექტურული ცვილელების გამო, ხშირია, როდესაც ამ შენობის აგებას არამიანცს მიაკუთვნებენ.

საფუძვლიანად განახლებულ შენობას შვილების სახელების პირველი ასოებისგან შემდგარი სახელი – „არფასტო“ (არამი, ფლორა, ანა, სოლომონი, თამარა (უფროსი ვაჟის მეუღლე) და ოვანესი) ეწოდა. დღეს ამ შენობაში შოთა რუსთაველის თეატრისა და კინოს სახელმწიფო უნივერსიტეტია განთავ-

[4] მაგალითად, არამიანცის ერთ-ერთი საქმიანობა იყო თავად დადეშქელიანებთან დადებული ხელშეკრულების მიხედვით, სვანეთში ტყეების გადამუშავება (გაზ.: «Кавказ». №47. 1903, გვ. 2).
[5] გაზ. «Кавказ» №4. 1867.
[6] გაზ. «Кавказ». № 81, 97, 99. 1867; დ. ხოშტარია. თბილისი. ძველი სასტუმროები. თბ. 2011, გვ. 56.
[7] დ. ხოშტარია. თბილისი. ძველი სასტუმროები, გვ. 55.

სებული. თუმცა გაზეთებიდან და სხვა წყაროებიდან ვიცით, რომ 1914 წელს ამ შენობაში გახსნილ სასტუმროს „პალას ოტელი“ დაერქვა, რაც მიანიშნებს იმაზე, რომ „არფასტო“ შეიძლება ყოფილიყო არაოფიციალური სახელწოდება. „პალას ოტელს“ 100-ზე მეტი ნომერი გააჩნდა, რითაც ის ლიდერობდა მთელ ქალაქში, ხოლო ფასები მერყეობდა მანეთინახევრიდან 15 მანეთამდე).[8]



„არფასტო“ – თანამედროვე შოთა რუსთაველის თეატრისა და კინოს სახელმწიფო უნივერსიტეტი

შემდეგ არამიანცმა გოლოვინის გამზირზევე კიდევ უფრო გრანდიოზული პროექტის წამოწყება გადაწყვიტა. გოლოვინისა გამზირისა და ბარიატინსკის (თანამედროვე გ. ჭანტურიას) ქუჩის კვეთაზე ვინმე როტინოვის სახლი მდგარა, სადაც ფოტოგრაფ პეტრე განკევიჩს ატელიე ჰქონდა მოწყობილი. არამიანცმა ეს შენობა შეისყიდა და მომავალი სასტუმროს პროექტის შექმნა იმ დროის ერთ–ერთ ყველაზე წარმატებულ, ტფილისსა და ბაქოში ცნობილ არქიტექტორს, გაბო ტერ-მიქელოვს მიანდო.[9] არამიანცმა

[8] დ. ხოშტარია. თბილისი. ძველი სასტუმროები, გვ. 57-58.

[9] აღსანიშნავია, რომ თავდაპირველად სასტუმროს პროექტი ალექსანდრ ოზეროვმა შეადგინა 1910 წელს, მაგრამ მომდევნო პერიოდში შეიცვალა.

ტერ-მიქელოვი ევროპაში გაამგზავრა პროექტზე სამუშაოდ. შედეგად, 1915 წელს, გოლოვინის გამზირზე აშენდა სასტუმრო „მაჟესტიკი“,[10] რომელიც დღეს ჩვენთვის „თბილისი მარიოტით“ არის წარმოდგენილი.[11]

სასტუმროს გახსნა მოხდა მაშინ, როდესაც საქართველო, როგორც რუსეთის იმპერიის ნაწილი, პირველ მსოფლიო ომში იყო ჩაბმული და ამიტომაც შენობაში ჰოსპიტალი იყო განთავსებული. „მაჟესტიკმა“ ცოტა ხანი იმუშავა პირველი რესპუბლიკის დროს.

გარდა იმ მდიდრული მასალისა, რომელიც გამოყენებული იყო სასტუმროს ასაშენებლად, „მაჟესტიკი“ ასევე ცნობილი იყო იმით, რომ მის სარდაფში ფუნქციონირებდა პატარა კინოთეატრი „მინიონი“.[12] გასაბჭოების შემდეგ, შენობა გადაეცა პროფკავშირების საბჭოს, ხოლო 1930-იან წლებში გადაწყდა შენობისთვის სასტუმროს ფუნქციის დაბრუნება და რეკონსტრუქციისთვის მისი მშენებელი გ. ტერ-მიქელოვი გამოიძახეს.[13]



ყოფილი „მაჟესტიკი“

[10] სახელწოდება ფრანგული ეტიმოლოგიისაა და ქართულად ზღაპრულს ნიშნავს. „მაჟესტიკი“ არამიანცის ერთ-ერთ გემს ერქვა.

[11] არამიანცს ასევე ეკუთვნოდა შემოსავლიანი სახლი ოლგას (კოსტავას) ქუჩის №23-ში. თუმცა საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ მას ეს შენობა ჩამოართვეს და მომდევნო პერიოდში მის ტერიტორიაზე „ვერის ბაზარი“ შეიქმნა (ჟურნ.: „თბილისელები“. №9(635). 2013, გვ. 31).

[12] გაზ.: „საქართველო“. №40. 1919.

[13] დ. ხოშტარია. თბილისი. ძველი სასტუმროები, გვ. 68.

თუ არამიანცის ამ ორი სასტუმროს პროექტი კომერციული ხასიათის იყო, მისი ყველაზე დიდი და, სავარაუდოდ, მნიშვნელოვანი საჩუქარი ტფილისისთვის პირველი თანამედროვე საავადმყოფოს აშენება იყო.

XIX-XX საუკუნეების მიჯნაზე ტფილისში მხოლოდ ერთი მუნიციპალური კლინიკა მოქმედებდა, რომელსაც ხალხი „მიხაილოვის საავადმყოფოს“ ეძახდა. პატარა სივრცისა და უფრო მეტად კი პაციენტების დიდი ნაკადის გამო, საავადმყოფო მუდმივად გადატვირთული იყო. XX საუკუნის დასაწყისში არსებული სტატისტიკის მიხედვით, „მიხაილოვის საავადმყოფო“ ადგილების სიმცირის გამო ყოველწლიურად, დაახლოებით, 6 000 პაციენტს ეუბნებოდა უარს მკურნალობაზე. ტფილისში შეუძლებელი იყო ნორმალური სამედიცინო მომსახურების მიღება. შესაბამისად, ახალი სამედიცინო დაწესებულება ქალაქის სასიცოცხლო საჭიროებას წარმოადგენდა. იმ დროს ტფილისის თავი ალექსანდრ არღუთინსკი-დოლგორუკი იყო, რომელიც ბაქოში 1902 წელს მიქაელ არამიანცთან გამართულ საუბარს იხსენებდა:

„რა სჭირდება ახლა ყველაზე მეტად ტფილისს? – მკითხა არამიანცმა.

– ქალაქს ბევრი რამე სჭირდება, მაგრამ უმთავრესი საავადმყოფოა. მიხაილოვის საავადმყოფოს ქალაქი ინახავს და ვალდებულია, მთელ მხარეს მოემსახუროს. ამადაც ბუნებრივია, რომ სნეულების მეათედსაც ვერ ართმევს თავს. ქალაქს კი ახალი საავადმყოფოსთვის ფული არ აქვს.“

ამ საუბრიდან ერთი წლის თავზე, 14 აპრილს ქალაქის უკვე ყოფილი თავისთვის მიწერილ წერილში არამიანცი იუწყებოდა: „მაქვს პატივი, ვაცნობო თქვენს ბრწყინვალებასა, რომ ქალაქის საავადმყოფოს მშენებლობას 100 000 მანეთს ვწირავ“.[14] მშენებლობის დაფინანსების სანაცვლოდ არამიანცს სურდა, რომ საავადმყოფოს მისი სახელი დარქმეოდა.[15]

[14] გაზ. „ივერია“. №88. 1903, გვ. 2.
[15] გაზ. „ივერია“. №88. 1903, გვ. 1.



ყოფილი ე. წ. „არამიანცის საავადმყოფო“

საავადმყოფო[16] რამდენიმე წლის განმავლობაში არქიტექტორ პავლე ზურაბიანის[17] ხელმძღვანელობით შენდებოდა. მიუხედავად შემოწირულობისა, მშენებლობის საქმე ჭიანურდებოდა. მაგალითად, იმდროინდელ გაზეთებში მრავალჯერ გამოითქვა წუხილი, რომ ვერ ხერხდებოდა დროულად საავადმყოფოს არქიტექტურული გეგმის მოწყობა. პირველი გეგმის მიხედვით, შენობა 100 000 მანეთის ნაცვლად 140 000 მანეთამდე დაჯდებოდა, რამაც გამოიწვია საქმის გადადება, რათა ახალი შედარებით იაფი პროექტი შემუშავებულიყო.[18] საბოლოოდ საავადმყოფო 1909[19] წლის დეკემბერში უნდა გახსნილიყო, თუმცა, როგორც ჩანს, ამუშავდა 1910 წლის თებერვალში. არამიანცის შემოწირულობით მთელი ქალაქი–საავადმყოფო აშენდა რამდენიმე სამედიცინო დაწესებულებით. არამიანცი საკუთარი სახსრებით ინახავდა შენობას, ავადმყოფების მკურნალობის საფასურს იხდიდა და თანამშრომლების ხელფასებსაც თავად უზრუნველყოფდა. ე. წ. „არამიანცის საავადმყოფოში“ ევროპიდან რენტგენის აპარატიც კი ჩამოიტანეს, რომელიც იმდროინდელ რუსეთში რთულად თუ მოიპოვებოდა. უახლესი სამედიცინო ტექნიკის ყიდვა 250 000 მანეთი დაჯდა. თავდაპირველად კომპლექსი 100-120[20] პაციენტზე იყო გათვლილი.[21]

[16] ა. კირაკოზოვი. „თბილისი, რომელიც სომხებმა ააშენეს. ჟურნ.: „ბანკები და ფინანსები“. №11. 2011, გვ. 1, 6.

[17] გაზ.: „ცნობის ფურცელი“. №2646. 1904, გვ. 2.

[18] გაზ.: „ცნობის ფურცელი“. №2646. 1904, გვ. 2.

[19] გაზ.: „დროება“. №26. 1910, გვ. 3; გაზ.: „მომავალი“. №89. 1909, გვ. 3. გაზ.: „დროება“. №26. 1910, გვ. 3. აღსანიშნავია, რომ ბევრ სხვა წყაროში საავადმყოფოს გახსნის თარიღად მოხსენიებულია 1910 წლის მეორე ნახევარი.

[20] სხვა მონაცემების მიხედვით ახალ საავადმყოფოში 300-მდე ადგილი უნდა მოეწყოთ (გაზ.: „ცნობის ფურცელი“. №2199. 1903, გვ. 2-3).

საავადმყოფოს არქიტექტურა განსაკუთრებული იყო და, მაგალითად, ქალაქში ეპიდემიის შემთხვევაში შესაძლებელი იყო საავადმყოფოს ოთხ იზოლირებულ ნაწილად დაყოფა. საავადმყოფოს ასევე გააჩნდა თავისი დამოუკიდებელი ელექტროსადგური, ცენტრალური გათბობა, სავენტილაციო სისტემა, სამზარეულობები და პროზექტურა.

სხვადასხვა მონაცემებით, „არამიანცის საავადმყოფოს“ აშენება-აღჭურვა დაახლოებით 500 000 მანეთი დაჯდა.

გატაცება

1919 წლის 14 მაისს ტფილისის რუსულენოვანმა გაზეთმა „გრუზიამ“ კრიმინალური ქრონიკის სვეტში ერთი პატარა ინფორმაცია დაბეჭდა, რომელიც ადამიანის გატაცებას ეხებოდა:

„ამა წლის 12 მაისს, დაახლოებით საღამოს 8 საათზე, სერგის ქუჩაზე (დღევანდელი მაჩაბლის ქუჩა – ე. ა.) საკუთარი სახლიდან გამოვიდა ვაჭარი არამიანცი, რომელიც საქმეებზე მიემართებოდა. ლერმონტოვისა და სერგის ქუჩების კვეთაზე იგი თავდასხმის მსხვერპლი გახდა. უცნობმა პირებმა არამიანცს ხელი სტაცეს და იქვე გაჩერებულ ავტომობილში შეაგდეს. შემდეგ ავტომობილი სწრაფად გაქანდა და გაურკვეველი მიმართულებით გაუჩინარდა. როგორც შემთხვევის ადგილას მისულ მილიციელებს თვითმხილველებმა განუცხადეს, გამტაცებელთა ბანდამ არამიანცი მანქანაში იარაღის მუქარით ჩასვა. ჯერჯერობით, მხოლოდ ის არის ცნობილი, რომ ყაჩაღები სამნი იყვნენ. მოქალაქეებმა ისიც შენიშნეს, რომ ავტომობილის ნომერი იყო 19“.

ქალაქის მილიციამ არამიანცის გათავისუფლებისთვის ზომები მიიღო. სწრაფად მიაგნეს და დააკავეს ავტომობილის მძღოლი, ვინმე ერნესტ კრონტალი. მძღოლის ჩვენებით, არამიანცი გამტაცებლებმა ტფილისში, თანამედ-

---

[21] საინტერესოა, რა ვნებათაღელვა გამოიწვია თავიდან არამიანცის მიერ 100 000 მანეთის შეწირულობამ. მაგალითად, ტფილისის ქალაქის საბჭო დიდი ხნის განმავლობაში ბჭობდა იმაზე, თუ როგორ უნდა დაეხარჯათ აღნიშნული თანხა. ყველა თანხმდებოდა, რომ ეს უნდა ყოფილიყო საავადმყოფო, თუმცა საბჭოს წევრები ვერ რიგდებოდნენ უნდა ყოფილიყო ეს მხოლოდ „შინაგან სნეულებათა საავადმყოფო“ თუ მასში საქირურგო განყოფილებაც მოიაზრებოდა. მესამე ჯგუფი კი ფიქრობდა, რომ „შეშლილთა და სულით დავრდუმილთა საავადმყოფო უფრო საჭიროა ქალაქისთვისაო“ (გაზ.: „ივერია“. №145. 1903, გვ. 1). ამ უკანასკნელი მოსაზრების მთავარი მომხრე იყო საბჭოს წევრი, ექიმი მ. გედევანიშვილი. საბოლოოდ გადაწყდა, რომ „შინაგან სნეულებით ავადმყოფთა სამკურნალო“ გახსნილიყო (გაზ.: „ცნობის ფურცელი“. №2199. 1903, გვ. 2-3).

როვე კუკიის სასაფლაოს მიმართულებით წაიყვანეს. გამტაცებელთა აღმოსავლეთით მილიციამ ღამით ნაძალადევის რაიონში ტოტალური ჩხრეკა ჩაატარა და რამდენიმე საეჭვო პირი დააკავა. გაზეთები არ წერდნენ, რა ვითარებაში მოხერხდა არამიანცის გათავისუფლება. მხოლოდ ის არის ცნობილი, რომ ყაჩაღებმა ვაჭარი გატაცებიდან ერთი დღის შემდეგ გაათავისუფლეს.

იმავე დღეს, ტფილისის სისხლის სამართლის მილიციის უფროსმა, ფაჩულიამ არამიანცი დაკითხა, მაგრამ მისგან რაიმე ხელჩასაჭიდი ინფორმაცია ვერ მიიღო. არამიანცი ამბობდა, რომ გამტაცებლებს არ იცნობდა, მათი გარეგნობა ვერ დაიმახსოვრა და ამდენად ამოცნობას ვერ შეძლებდა. არამიანცი ამტკიცებდა, რომ მას მხოლოდ 14 ათასი მანეთი წაართვეს, ხოლო ოქროს საათი და ბრილიანტებით მოჭედილი სამკაული უკან დაუბრუნეს.

მიუხედავად ასეთი მწირი ინფორმაციისა, მილიციამ ძებნა განაგრძო და ჭიათურაში, არამიანცის ერთ-ერთი გამტაცებელი, ლაცია ლოლაძე დააკავა, რომელიც ტფილისში გაძლიერებული დაცვის ქვეშ ჩამოიყვანეს. ცოტა ხანში დადგინდა გამტაცებელთა ჯგუფის ხელმძღვანელის ვინაობაც – ეს იყო ცნობილი ყაჩაღი, ფირანა ზანდუკელი.

„ტფილისის მილიციის უფროსს მოუვიდა ცნობა, რომ ცნობილი ყაჩაღი ზანდუკელი, რომელსაც ბრალდებოდა აუარებელი დანაშაული - მილიციელის და გვარდიელის მოკვლა, არამიანცის მოტაცება და სხვა, იმალებოდა ჯვარის მონასტერში (მცხეთის რაიონში). მის დასაჭერათ, 7 ივნისს, ნაშუაღამევის პირველის ნახევარზედ ტფილისიდან 2 ავტომობილით გაემგზავრნენ მილიციელები. მილიციის უფროსის სულაქველიძის, სისხლის სამართლის უფროსის ფაჩულიას და საგანგებო რაზმის უფროსის კედიას მეთაურობით. რაზმმა ალყა შემოარტყა ჯვრის მონასტერს. გაჩხრიკეს ბერთა ბინა, მაგრამ ზანდუკელი არ აღმოჩნდა. დაიკითხა ბერი ილარიონი (ერობაში ილია ოზაშვილი), რომელიც ეკლესიას სდარაჯობდა. მან კატეგორიულად უარჰყო მონასტერში ვინმეს ყოფნა“.

ჯერ კიდევ 1907 წელს, ბოროტმოქმედებმა მისი შვილი, სოლომონი გაიტაცეს.[22] არამიანცმა მის დასახსნელად 100 ათასი მანეთი გადაიხადა.[23]

[22] გაზ. „ისარი“. №12. 1907, გვ. 2.

[23] 1908 წელს, მიუხედავად საუკეთესო საექიმო დახმარებისა, მიქაელის მეორე ვაჟი, ოვანესი გარდაიცვალა.

ცხოვრების ბოლო წლები

1910-იან წლებში საქართველოში ბიზნესი სწრაფი ტემპით ვითარდებოდა. მხოლოდ ძირფესვიანი შიდა ან საგარეო პოლიტიკური ცვლილებები თუ გამოიწვევდნენ ამ პროცესის შეჩერებას. სამწუხაროდ რუსეთის იმპერიისთვის და კერძოდ საქართველოსთვის ასეთი მოვლენა პირველი მსოფლიო ომი და უმეტესწილად ამით გამოწვეული რუსეთის 1917 წლის თებერვლისა და ოქტომბრის ბოლშევიკური რევოლუციები იყო.

ეს არ გავდა არამიანცის მიერ 1877-1878 წლების რუსეთ-თურქეთის ომის შედეგად შემცირებულ ბიზნესს. 1914-1917 წლების მდგომარეობა განსხვავებული იყო, რადგან არა მარტო მცირდებოდა სავაჭრო ბრუნვა მეზობელ ქვეყნებთან დაკეტილი საზღვრების გამო, არამედ 1917 წლიდან შეიცვალა რუსეთის იმპერიაში არსებული სოციალური წესრიგი, რომელშიც მდიდარი ადამიანები ნეგატიურად აღიქმებოდნენ, ხოლო 1921 წელს საქართველოში ბოლშევიკური ხელისუფლების დამყარების შემდეგ კი მათი ქონება მთლიანად ან ნაწილობრივ დაექვემდებარა ექსპროპრიაციას.

არამიანცი არ იყო გამონაკლისი და 1918-1921 წლებში საქართველოს სოციალ-დემოკრატიულმა მთავრობამ მას სასტუმროები და სახლები ჩამოართვა. გოლოვინის გამზირზე მდებარე მის სასტუმროებში 1918 წელს ჯერ გერმანია-კავკასიის სავაჭრო ბანკი გახსნეს, ხოლო 1919 წელს კი პროფკავშირებს გადასცეს. არამიანცს მხოლოდ სერგის №4-ში მდებარე სახლი დარჩა. არამიანცის ქონებას ტფილისის გარეთაც უქმნიდნენ პრობლემებს. 1918 წლის 1 მარტს გაზეთი „ერთობა“ იუწყებოდა, რომ ბორჩალოს მაზრაში (სამხრეთ საქართველო) მოსახლეობის მიერ დაიწყო მდიდარი ადამიანების მამულების დარბევა. მათ რიცხვში იყვნენ სუმბათოვის, მელიქოვებისა და არამიანცის სახლები.[24]

1921 წელს საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ არამიანცი სერგის ქუჩიდანაც გამოაგდეს. მიქაელს საკუთარ სახლში მხოლოდ პატარა სარდაფი შერჩა, სადაც შვილებთან ერთად ცხოვრობდა.

ტფილისის საპატიო მოქალაქე, ვაჭართა უმაღლესი გილდიის წევრი მიქაელ არამიანცი, რომლის ქონებაც ოდესღაც მილიონებს შეადგენდა, 1922 წელს ტფილისში გარდაიცვალა. არამიანცი ხოჯევანქის სომხურ სასაფლაოზე დაკრძალეს. მოგვიანებით ლავრენტი ბერიას მმართველობის პერიოდში სასაფლაოს დანგრევის შემდეგ არამიანცის საფლავი დაიკარგა.

[24] გაზ. „მწყემსი“. №7. 1907, გვ. 10-12.

Emil Avdaliani
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University

MIKAEL ARAMYANTS AND GEORGIA

Summary

The incorporation of Georgia into the Russian Empire in the beginning of the 19th century, quite surprisingly, played as a catalyzer for the development of entrepreneurial activity in late 19th-early 20th centuries Georgia. There were several important factors favoring this development in Georgia: stable internal as well as external political situation around the country; geographic proximity of the Ottoman and Persian Empires; Russian Empire's economic interests such as growth of trade in order to compete with major European states (France and Great Britan) for the marlets in these two Middle East countries. Thus, the proximity of Georgia to the Ottoman and Persian Empires was reflected in trade growth and other economic activities between the two coutnries on the one hand and the South Caucausus overall on the other. This development is well reflected in various biographies of Georgian or foreign entrepreneurs working in Georgia.

These economic and political developments led to Tbilisi being steadily transformed throughout the 19th century into an entrepreneurial center of the South Caucaus. A look at the map shows that the geographic location too favored the city as it is located right in the center of the entire Caucasus. Moreover, a relatively good condition of transportation roads around Tbilisi also helped the city gain a prominent position in the region. For instance, in Mikael Aramiants' biography we see how he eventually left Baku to manage his business empire from Tbilisi. Yet another reason for transforming Tbilisi into a hub of poitical and business activity was the Tsarist administration which chose the city as its capital in the Caucasus.

Meagre academic literature as well as newspapers were used to give a full biography of the entrepreneur Mikael Aramiants. His biography is notable as beyond the South Caucasus, his business was also spread in major European and Asian cities. Aramiants' life shows the economic and administrative centrality

of Tbilisi in the region. Indeed, after each success and failure in his business career Aramiants headed to Tbilisi where he eventually settled to manage his business empire. Moreover, research on his life provided here is far more important from a purely academic point of view as until now there have not been any notable works done on this issue neither in Georgian, nor in Russian.

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XIV
თბილისი. 2018

როლანდ თოფჩიშვილი
გელათის მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსი

თედო სახოკია – პირველი ქართველი პროფესიონალი ეთნოლოგი/ანთროპოლოგი

XIX საუკუნის მეორე ნახევარსა და XX საუკუნის დასაწყისში საქართველოს არაერთი ინტელექტუალი მოევლინა. ისინი საზოგადოებრივ და მეცნიერულ სფეროებში მოღვაწეობდნენ. თითქმის ყველას განათლება რუსეთსა და ევროპაში ჰქონდა მიღებული. ეს ინტელექტუალები ქვეყნისა და ხალხის მომავალზე ზრუნავდნენ. ბუნებრივია ისიც, რომ ამ პრობლემის გადასაწყვეტად მათთვის ერთ-ერთ მთავარ მიზანს მეცნიერების განვითარება წარმოადგენდა. განსაკუთრებული დაინტერესება იყო საქართველოს ისტორიისა და ქართული კულტურის მიმართ. არც ესაა გასაკვირი, რადგან საქართველოს მომავალი ქართველი ერის ცნობიერებზე გადიოდა. ასეთ დიდ მოღვაწეთა შორისაა თედო (თეოდოტი) სახოკია.

თედო სახოკია 1868 წლის 2 (14) მარტს სამეგრელოს სოფელ ხეთაში სასულიერო პირის – *ტიმოთე მღვდლის* ოჯახში დაიბადა. თუმცა სახოკიების გვარი ამ სოფლის მკვიდრი არ იყო. სახოკიები სენაკის ახლოს მდებარე სოფელ შხეფის მკვიდრნი იყვნენ. 1873 წლის საარქივო მონაცემებით, შხეფში 29 კომლი სახოკია მკვიდრობდა. სახოკიების შესახებ თედო სახოკია ავტობიოგრაფიაში წერს: „გადმოცემაა დარჩენილი, რომ ჩვენი წინაპარი რაჭველი გამყრელიძე ყოფილა. თავის სოფელში კაცი შემოკვდომია. სასჯელისა და მოკლულის ნათესავების მხრით შურის ძიებისათვის თავის დასაღწევად გამოქცეულა გორდში (ლეჩხუმში). აქ ცოლი შეურთავს და მისცემია ოთხი ვაჟი და ერთიც ქალი. ... შემდეგ ... გამოქცეულან სამეგრელოში. აქ ჯერ **მისულან მარტვილის ტაძართან და ნიშნად ყმობისა და მონობისა კისრით გამობმულან ტაძრის კარების ბოქლომზე.** ამის შემდეგ ესენი ითვლებოდნენ მარტვილის ტაძრის ყმებად. ... გვარებიც გამოუცვლიათ. ორ ძმას სახოკიები დაურქმევიათ თავის თავისათვის და შხეფში დარჩენილან, ხოლო ორ ძმას

გახოკია აურჩევიათ თავის გვარად".[1] გადმოცემა ეთნოლოგიური თვალსაზრისით ფრიად საგულისყუროა. მართლაც, აღნიშნული მიზეზით სხვაგან გადასახლება და გვარის შეცვლა იშვიათი არ იყო საქართველოში. საყურადღებოა კიდევ ერთი ფაქტი – სამეგრელოში მოსული სახოკიას წინაპარი მარტვილს სწირავს თავს, მარტვილის ყმა-გლეხი ხდება. ფეოდალიზმის დროს საქართველოს სხვა მხარეებში გადასახლებულებიც უმეტეს შემთხვევაში თავს ყმად ეკლესიას სწირავდნენ. შეწირვის რიტუალი – ელესიის კარზე ბოქლომით გამობმა – სამუდამოდ განამტკიცებდა და ხელშეუხლებელს ხდიდა მიგრირებულის გადაწყვეტილებას.

თედო სახოკია პირველი ქართველი პროფესიონალი ეთნოლოგი გახლდათ – განათლება საფრანგეთში ჰქონდა მიღებული. თუმცა, უნდა ითქვას, რომ თედო სახოკიას მეცნიერული ინტერესები უფრო ფართო იყო; მას აინტერესებდა ფოლკლორიც, ქართული ხატოვანი სიტყვა-თქმანიც, ანდაზებიც, და, რაც მთავარია, ის იყო მხატვრული ლიტერატურის საყოველთაოდ ცნობილი მთარგმნელი. სიცოცხლის ახალგაზრდული მონაკვეთი მეცნიერმა პოლიტიკასაც მიუძღვნა, რისთვისაც მეფის მთავრობამ ციმბირში გადაასახლა, თუმცა მან აქედან გაქცევა მოახერხა.

ეთნოლოგიის/ანთროპოლოგიის სპეციალობას თედო სახოკია საფრანგეთში დაეუფლა, ჯერ სორბონის უნივერსიტეტში, ხოლო შემდეგ უმაღლეს ანთროპოლოგიურ სკოლაში. ის წერდა: **„ჩემი გული მიიწევდა კერძოდ ეთნოგრაფიისაკენ, რომელიც, დაბოლოს, ჩემს სალიტერატურო მუშაობაში, ჩემს სპეციალობად უნდა გამეხადა"**.[2] სტუდენტი თედო სახოკია პარიზში ლექციებს ისმენდა ისეთი მეცნიერებისაგან, როგორებიც იყვნენ: *შარლ ლეტურნო, ანდრე ლეფევრო, ლ. მანუვრიე, ლაბორდი...* პირველი ეთნოლოგიური ნაშრომიც მეცნიერმა 1903 წელს პარიზის ანთროპოლოგიური სამეცნიერო საზოგადოების სხდომას მოახსენა, რომელიც ხალხური მედიცინის პრობლემას ეძღვნებოდა – „ყვავილ-ბატონები საქართველოში". მოხსენებას დიდი ინტერესი გამოუწვევია. სხდომის მონაწილის პროფესორ *მიშელ ზაბოროვსკის* მოხსენება ასე შეუფასებია: „ბატონი სახოკიას სიტყვა დიდი ინტერესით მოვისმინეთ. ქართველებს ავადმყოფობანი წარმოდგენილი ჰქონიათ სულების სახით, ისევე როგორც ამას ადგილი ჰქონდა შუა საუკუნეების ევროპაში და დღემდე გადმონაშთის სახით შემორჩა ევროპის ზოგიერთ ქვეყანაში. ...ამისაგან განსხვავე-

[1] თ. სახოკია. ავტობიოგრაფია. კრებ.: „თედო სახოკია". თბ. 1969, გვ. 202.
[2] თ. სახოკია. ავტობიოგრაფია, გვ. 228.

ბით, როგორც ბატონმა სახოკიამ მოგვაწვნენა, ქართველებში გადამდებ სენთა სულები ადამიანთა სახით, ღვთაებადაც კი ჰყოლიათ წარმოდგენილი. ამის მაგალითი სხვა ხალხებში ჩვენ არ ვიცითო".[3] **მოხსენების მაღალი სამეცნიერო ღირებულების გამო თედო სახოკია პარიზის საანთროპოლოგიო საზოგადოების საზღვარგარეთელ წევრ-კორესპონდენტად აირჩიეს.**[4] აღნიშნული ნაშრომი იყო პირველი, რომელიც ქართველთა ტრადიციების შესახებ უცხოეთში (ფრანგულ ენაზე) დაიბეჭდა. გარდა ფრანგული ენისა, ეთნოლოგიური ნარკვევები მას დაწერილი და დაბეჭდილი აქვს აგრეთვე რუსულ, ინგლისურ და იტალიურ ენებზე.

თედო სახოკიამ საფრანგეთის გარდა, ახალგაზრდობის წლებში მოიარა ევროპის სხვა ქვეყნებიც: იტალია, შვეიცარია, ბელგია. ევროპის ქვეყნებში მოგზაურობისას ის ცდილობდა დაეფიქსირებინა ისეთი ტრადიციები, რომელიც ქართულ ტრადიციებთან ახლოს იდგა. ამ თვალსაზრისით ყველაზე დიდი შთაბეჭდილება მასზე იტალიას მოუხდენია: „ყველაზე მეტი შთაბეჭდილება ჩემზე იტალიამ დასტოვა თავისის ჩამორჩენილობით, რა თქმა უნდა, ევროპის სხვა ქვეყნებთან შედარებით, და, ამასთან, გასაოცარის მსგავსებით ჩვენს ქვეყანასთან როგორც ბუნებით, ისე ეკონომიურის ყოფითა და მკვიდრთა ზნე-ჩვეულებით".[5] იტალიაში თედო სახოკია არა მხოლოდ იტალიურს სწავლობდა, არამედ ისეთ დიდ ქართველ მოღვაწესაც ეხმარებოდა ნაწერების დასაბეჭდად მოზადებაში, როგორიც იყო *მიქელ თამარაშვილი.*

თედო სახოკია, როგორც ეთნოლოგი მეცნიერი, პირველ ყოვლისა, შესანიშნავი საველე მუშაკი გახლდათ. ამიტომაც ის დიდ ყურადღებას აქცევდა ეთნოგრაფიული მასალის ზუსტ ჩაწერას. გიორგი ჩიტაია წერდა: „თედო სახოკია თავის ეთნოგრაფიულ ჩანაწერებში მოვლენებსა და ფაქტებს აღწერს საკმარისი სისრულით, თითქმის ყოველმხრივ და ზუსტად. ის თავის დროისათვის მომზადებული, გამჭრიახი და გონებამახვილი მკვლევარი ეთნოგრაფია. თედო სახოკიას ეთნოგრაფიულ ნაწერებში უხვადაა მოცემული საქართველოს ეთნოგრაფიული სინამდვილის ამსახველი მასალა და ამავე დროს რიგი მეცნიერული ღირებულებების მქონე საკითხი მართებულადაა დასმული და სათანადოდ გადაწყვეტილი".[6] აქვე უნდა აღვნიშნოთ ის ფაქტი, რომ მეცნიერი მხოლოდ ისტორიულ ეთნოგრაფიული ფაქტების დაფიქსირებას როდი ახდენ-

[3] გ. ჩიტაია. თედო სახოკიას სამეცნიერო მოღვაწეობა. კრებ.: „თედო სახოკია", გვ. 3.
[4] თ. სახოკია. ავტობიოგრაფია, გვ. 228.
[5] თ. სახოკია. ავტობიოგრაფია, გვ. 229.
[6] გ. ჩიტაია. თედო სახოკიას სამეცნიერო მოღვაწეობა, გვ. 9.

და, სადაც კი მოგზაურობდა, მხარისა და ამა თუ იმ სოფლის მის თანამედროვე მდგომარეობას ასახავდა, აფიქსირებდა ნოვაციებს. საამისოდ შეიძლება გავიხსენოთ გურიაში რუსული ოჯახების გაჩენა და აქ დასახლებულ რუსთა გაქართველების ფაქტებზე საუბარი, ქართულ ტრადიციებზე თანდათანობითი გადასვლა. ნოვაციის მეორე ფაქტად შეიძლება გურიაში ჩონგურის ნაცვლად გიტარის გავრცელება დავასახელოთ, რასაც ის არ მიესალმებოდა. ადრე მოპოვებულ მასალას ადარებდა შემდეგ შეგროვებულ მონაცემებთან. თედო სახოკიას მიერ მოპოვებულ ეთნოგრაფიულ მონაცემებს სხვა მხრივაც აქვს დიდი მნიშვნელობა, მან დაგვიტოვა ისეთი მოვლენებისა თუ ფაქტების აღწერილობა, რომელიც შემდეგ ახალი ცხოვრების შემოსვლის გამოისობით მალე გაქრა. ველზე მუშაობისას თედო სახოკია პარალელურად სხვა მნიშვნელოვან სამუშაოსაც ასრულებდა – ის აგროვებდა ეთნოგრაფიულ კოლექციებს. მის მიერ შეგროვებული ეთნოგრაფიული ექსპონატები დაცულია არა მხოლოდ საქართველოში (საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში), არამედ უცხოეთშიც (პეტერბურგის ხალხთა ეთნოგრაფიულ მუზეუმში, პარიზის ადამიანის – საფრანგეთის ანთროპოლოგიური საზოგადოების – მუზეუმში) და სხვ. თედო სახოკიას შეგროვებული კოლექციები კი რამდენიმე ასეულით განისაზღვრება.

პირველმა ქართველმა პროფესიონალმა ეთნოლოგმა თავისი მოღვაწეობა ეთნოლოგიაში საქართველოს სხვადასხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეში მასალების მოპოვებით დაიწყო – ეს იყო დასავლეთ საქართველო: გურია, აჭარა, სამეგრელო-სამურზაყანო, აფხაზეთი, რაჭა. თუმცა, უნდა ითქვას, რომ პირველი ასეთი დაკვირვება მან შიდა ქართლზე მოახდინა, რომლის ერთ-ერთ სოფელში 1889 წელს მასწავლებლობდა. მეცნიერი თავის ავტობიოგრაფიაში ხაზგასმით აღნიშნავდა, რომ ქართული ენის დახვეწა სწორედ აქ მოახდინა, აქ ჩაყარა საფუძველი ქართული ხატოვანი სიტყვა-თქმანის ლექსიკონზე მასალების შეგროვებას. საქართველოს სხვადასხვა მხარეში შეკრებილი ეთნოგრაფიული მასალები მოგზაურის ჩანაწერების სახითაა წარმოდგენილი, მაგრამ ეს მას ხელს არ უშლის იმაში, რომ ასეთ მასალას ღრმა მეცნიერული ანალიზი გაუკეთოს. მოგზაურობის შთაბეჭდილებებს კი მაშინვე ქართველ ხალხს აცნობდა, იმდროინდელ ჟურნალ-გაზეთებში ბეჭდავდა.

დავიწყოთ გურიით. აქ ჩასული თედო სახოკია, პირველ რიგში, არა მხოლოდ გურიის, არამედ აქ მცხოვრები ხალხის სილამაზეზე საუბრობს: „მომელოდა ნახვა გურულებისა, რომელთაც სილამაზით, სიცქვიტით და სხვა სანაქებო თვისებებით თითქოს განსაკუთრებული და თან საპატიო ადგილი

უჭირავთ ქართველებში“.[7] გურიის ეთნოგრაფიულ ყოფას, მატერიალური კულტურის ძეგლებს თედო სახოკია ხშირად ადარებს სხვა მხარეებისას. მისი ყურადღება ამ მხრივ მიუქცევია გადასაზიდ სატრანსპორტო საშუალებას. შენიშნული აქვს, რომ „ურმები აქ პატარები იციან, თან თვლებიც ერთნაირია, სქელი ფიცრისაგან გაკეთებული“. გურიაში ურემში შებმული კამეჩი ვერსად ნახა, მხოლოდ ხარები ჰყავდათ შებმული. ამ ფაქტს კი იმით ხსნის, რომ „კამეჩი, როგორც დარბაისელი პირუტყვი, აჩქარებას ერიდება. გურულის ხასიათს უფრო ხარი შეეფერება, მის გემოზე ხარიღა ივლის“.[8]

თედო სახოკიამ გურიაში საქართველოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეთა შორის შიდა სამეურნეო-ეკონომიკური კავშირებიც გამოავლინა, კერძოდ, მეგრელი მწყემსების ჯოგების გურიაში გადმოყვანის ფაქტები, რომლებსაც არა მხოლოდ ზაფხულში, არამედ ზამთარშიც გურიაში ჰყავდათ საქონელი. მას მოყვანილი აქვს საინტერესო დიალოგი მეგრელ კვარაცხელიასთან, რომელიც სოფელ ჯვარიდან იყო: „– ამ სიშორეზე რად გადმოხვეწილხართ? – რად, ბატონო, და ჯოგი გვყავს გურიაში. ...ჩვენით უდგათ სული გურულებს: ჩვენ რომ არ მოვდიოდეთ სამეგრელოდან, მთელი გურია უყველოდ დარჩებოდა. ჩვენს მეტს აქ არავის ჰყავს საქონელი. მთებში ზაფხულობით სულ ჩვენი, მეგრელების, საქონელი ბალახობს“.[9] დადასტურებული აქვს აჭარელი ჯამ-ჭურჭლის დამამზადებლები, რომლებიც თედო სახოკიას გომის ტყეში უნახავს. აჭარლები ჯამ-ჭურჭელს ადგილობრივი მოსახლეობისათვის აკეთებდნენ. თედო სახოკია ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ „გურიაში საქონელი იმდენი ჰყავთ, რომ ოჯახში საჭიროებისათვის ეყოთ. ... არც საზაფხულო იალაღებზე ადიან. ასე და ამ გვარად, მწყემსობა აქაურს მთებზე მეგრელების მონოპოლიად გამხდარა“.[10]

გურიაში მოგზაურობისას თედო სახოკია ტოპონიმებითაც დაინტერესებულა. საინტერესოდ გვესახება ტოპონიმ „ოზურგეთის“ მისეული ახსნა. ტოპონიმში ის ო- ზანურ პრეფიქსს გამოჰყოფს, რაც ქართულ სა-ს შეესატყვისება. ასე რომ, „ოზურგეთის“ მისეული განმრტება საზურგეთია.

დაწვრილებით აღწერს გურიაში გავრცელებული სახლის ტიპებს: „სინესტის შიშით ქვიტკირის სახლებს აქ იშვიათად აშენებენ. უფროსერთი აქაური სახლი ფიცრისაა, კედლებს გარშემოკრული აქვთ სიმაღლეზედ თხელი

[7] თ. სახოკია. მოგზაურობანი: გურია, აჭარა, სამურზაყანო, აფხაზეთი. ბათუმი. 1985, გვ. 9.
[8] თ. სახოკია. მოგზაურობანი, გვ. 11.
[9] თ. სახოკია. მოგზაურობანი, გვ. 29-30.
[10] თ. სახოკია. მოგზაურობანი, გვ. 131.

ლამფები, ლურჯად შეღებილი, რაიცა თავისებურ ელფერს აძლევს აქაურ სახლებს. ... თითქმის ყველას ერთსართულიანი ოდები უდგათ, გადახურული კრამიტით ..., რომელსაც გურიაშივე, სოფ. აკეთში აკეთებენ. აქაური სახლის საძირკველი ადლნახევრის სიმაღლეზედ დგას, დედამიწიდან აშორებული".[11] ერთ სოფელში თუ ძირითადად კრამიტით გადახურული სახლები უნახავს, სხვაგან ყავრით გადახურული სახლები დაადასტურა და მხოლოდ იშვიათად ხვდებოდა ისლით გადახურული სახლი. საგულისყურო ფაქტია, რომ სოფელ გომის მკვიდრნი ადგილზე ხის სახლების გაკეთებითა და გაყიდვით იყვნენ დაკავებული: „გომელებს ამ ტყით უდგათ სული. მთელი ზამთარი შიგ მუშაობენ, ამზადებენ სახლის ასაშენებლად მასალას, მერე სოფელში ჩამოაქვთ, სახლს დგამენ და სხვა სოფლელებზედა ჰყიდიან. ნაყიდს სახლს შლიან, ურემზე უდებენ და 30 კილომეტრისა და მეტ მანძილზე მიაქვთ. სახლის დაშლა და ხელახლა მისი დადგმა შეიძლება კაცმა ოთხ-ხუთ დღეში მოასწროს".[12]

გურიაში მოგზაურობისას თედო სახოკიამ გვერდი ვერ აუარა სამზარეულოსაც, რომელიც ეზოში „მთავარი სახლიდან 15-20 მხარის მოშორებით" ჰქონდათ აგებული. ადგილობრივები დღე-ღამის ძირითად ნაწილს ამ სამზარეულოში (როგორც ადგილობრივები უწოდებდნენ – „სამზადში") ატარებდნენ. მთავარ სახლში, ან ოდაში, მარტო დასაძინებლად და სტუმრის მისაღებად შედიოდნენ. საჯდომად გურულები „ჯორკოს" – ტლანქად გათლილ ჯირკვებს ხმარობდნენ. როგორც ვნახეთ, გურიაში ბუნებრივ-გეოგრაფიული პირობების გამო ხის საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობები იყო გავრცელებული. იგივე შეიძლება ითქვას სასულიერო ნაგებობებზე – ეკლესიებზე; გურიაში თედო სახოკიას ძირითადად ხის ეკლესიები აქვს დადასტურებული.

თედო სახოკია ვრცლად ჩერდება ღომის კულტურაზე, რომელიც გურულებს, სიმინდის გავრცელების მიუხედავად, კვლავ მნიშვნელოვანი რაოდენობით მოჰყავდათ. დაწვრილებით საუბრობს მისი თესვის, მოსავლის აღების, გაცეხვის შესახებ, რაც საკმაოდ შრომატევადი იყო, ახასიათებს წყლის ჩამურს, საცეხველს, ანუ „ფეხის ჩამურს". გურიაში ექვსი ჯიშის ღომი ყოფილა გავრცელებული, – *„თეთრი", „ბარამულა", „ძირდაბალი", „შვიდკვირა", „ხუჭილა", „ჯორიელა"*, რომელთაგან ყველაზე უკეთესი პირველი ყოფილა, რომელიც, თურმე „სიმწიფეს ითმენდა", დამწიფებიდან ერთი კვირის შემდეგაც შეიძლებოდა მოკრეფილიყო.

[11] თ. სახოკია. მოგზაურობანი, გვ. 26.
[12] თ. სახოკია. მოგზაურობანი, გვ. 56.

გურულთა მეურნეობის ერთ-ერთი ძირიადი დარგი მეფუტკრეობაც ყოფილა. ერთ-ერთი სოფელი (გომი), „სანთლის არაყითაც“ ყოფილა სახელგანთქმული. სანთლის არაყს კი ძირითადად მთის კალთებზე მდებარე სოფლებში (*ერკეთი, სურები, ჭანიეთი, აჭი...*) ხდიდნენ. ბევრს ხდიდნენ ჭაჭის არაყსაც. XIX საუკუნის ბოლოს „ადესის“ გავრცელების მიუხედავად, ჯერ კიდევ ფართოდ ყოფილა გავრცელებული ადგილობრივი ვაზის ჯიშები, კერძოდ კი, „ჩხავერი“: ლიხაურსა და სხვა სოფლებში თედო სახოკიას ჩხავერით გამასპინძლებიან: „ქაიხოსრო თაყაიშვილის შვილმა ნიკიფორემ სახლში შეგვიპატიჟა და ნამდვილ, უზადო „ჩხავერის“ ღვინის გემო გვაჩვენა. აქაური „ჩხავერი“ იმნაირადვეა ნაქები, როგორც შემოქმედისა. ჩხავერის ვაზი აქ კიდევ იმდენი დარჩენილა და ღვინო იმისი იმდენი დგება, რომ სტუმარს ასე თუ ისე უმასპინძლდებიან იმით. „ჩხავერის“ გვერდით „ადესას“ დაუჭერია ალაგი. მაგრამ აქაურ „ადესასაც“ ძალა მოჰმატებია, ეტყობა, კარგ ნიადაგს საუკეთესოდ გადაუგვარებია“.[13] თედო სახოკიას არც ის გამორჩენია მხედველობის არედან, რომ ვაზი გურიაში ძირითადად ღობეებზე მდგომ თხმელის ხეებზე იყო აშვებული. „ხეები ვაზებით არის დაბანდული. ზოგ ხეზე ლობიოც კი გასულა და მისი წითელი ყვავილი ლამაზად არის შეხამებული ხის მწვანე ფოთლებთან. ლობიოს მოკრეფა რომ მოუნდეს პატრონს, — 7-8 მხარის სიმაღლეზე უნდა ავიდეს ხეზე“.[14] მეცნიერს არც სხვა ჯიშის ყურძნისაგან დაყენებული ღვინო გამორჩენია ყურადღების არედან, კონკრეტულად ის „მტევან-დიდის“ წვენს ასახელებს. გეოგრაფიული ფაქტორებიდან გამომდინარე თედო სახოკიას დაფიქსირებული აქვს ფაქტი, რომ სოფელ ბახვში ვენახები სოფლიდან 10 და 15 კილომეტრის დაშორებით ჰქონდათ.

როდესაც გურიაზე წერდა თედო სახოკია, ბუნებრივია, „აგუნასაც“ ვერ აუვლიდა გვერდს. აგუნას „მიწის ნაყოფისა და ჭირნახულის კერპთაყვანისმცემლობის დროის ღმერთმფარველს“ უწოდებდა. „ახალი წლის ანუ კალანდის წინა ღამეს მამა სახლისა გაუძღვება დანარჩენ წევრთ ოჯახისას და მიუძღვება მარანში. ხელში ყველას ანთებული თაფლის სანთელი უჭირავთ; თან მიაქვთ ხაჭაპური, ღვინო და ღორის თავი. ოჯახის უფროსს, გარდა ამისა, ხელში თოხი ან ცული უჭირავს. მივა გადმოპირქვავებულ საწნახელთან და ურტყამს ცულს ან თოხის ყუით, თანაც შემდეგ ლექსს ამბობს: **აგუნა, აგუნა, გამეიარე, // ბახვი, ასკანა გადმეიარე, // ჩვენს მაშულში ყურძენიო, //**

[13] თ. სახოკია. მოგზაურობანი, გვ. 80-81.
[14] თ. სახოკია. მოგზაურობანი, გვ. 55.

მტრის მამულში ფურცელიო. // ჩვენს მამულში გოდრითაო, // მტრის მამულში გიდლითაო“.[15]

სტუმართმოყვარეობის ტრადიციებიც არ დარჩა თედო სახოკიას ყურადღების მიღმა. ერთ-ერთ სოფელში უცნობი გადაუდგა და მგზავრები სახლში მიიწვია. მეცნიერს სიტყვა-სიტყვით აქვს მოყვანილი მასპინძლის სიტყვები: „– რაკი აქედან მობრძანდით და ჩემს ქოხის პირდაპირ გაიარეთ, თუ შეიძლება, იმდენი პატივი მეცით, ჩემს ღარიბ ქოხში შემობრძანდით. მართალია, თქვენ საკადრის პატივს ვერ გცემთ, მარა მაინც ნუ გამიწყრებით... ხომ მოგეხსენებათ ღარიბი კაცის საქმე... **თქვენი ხელის ნარეცხი დასტუეთ ჩემს სახლში**“.[16] ირკვევა, რომ გურულები საპატიო სტუმარს სახლში სწორედ ბოლოს მოყვანილი სიტყვებით („**თქვენი ხელის ნარეცხი დასტუეთ ჩემს სახლში**“) იწვევდნენ.

თედო სახოკიას გურიაში მოგზაურობისას არც წინარექრისტიანული რწმენა-წარმოდგენები გამორჩენია. ერთ-ერთი სოფლის სახლიდან გასვლისას მისი ყურადღება მიიქცია „პაპა-ჯვარმა“: „სახლიდან გამოსულნი ლატანს წავაწყდით, 6-7 მხარის სიგრძის, ეზოს შუაალაგას დარჭობილს. რა თქმა უნდა, თავისი საფუძველი აქვს ამ ლატანს, თავისი დანიშნულება. წვერში ჯვარი აქვს გაკეთებული და ზედ გადაუკიდიათ ეკლის გვირგვინი: ქრისტიანობა და პირველყოფილი ანიმიზმი ერთმანეთში არეულა. ეს გახლავთ „პაპა-ჯვარი“, ანუ იარაღი, მფარველი იმ ოჯახისა, სადაც იგი დასმულია. გურულს გამოცხადებული მტრის არ ეშინია იმდენად, როგორც უჩინარისა, დაფარულისა, მისი ფრთაშესხმული ფანტაზიის მიერ წარმოშობილისა. ჯერ კიდევ გულუბრყვილოთ სწამს, რომ ჩვენი ცოდვილი ქვეყანა სავსეა ათასგვარ მზაკვარ-მაცდურებითა, რომელნიც ადამიანს, მოსისხლე მტრებივითა ჰყავთ გადაკიდებული, ყოველსავე სიავეს უშვრებიან. გურულის წარმოდგენით, კუდიანებს წელიწადში ერთ დღესა აქვთ ბენეფისი, – დღესასწაული, ეს არის „დადეგის“, ანუ პირველ ენკენისთვის წინა ღამეს. მაშინ გურული, ოჯახის სახლის უფროსი უეჭველად აკეთებს ზემოაღწერილ „პაპა-ჯვარს“ და ეზოში გამოჩინებულ ალაგას მიწაში ჩაარჭობს. ამასთანავე „პაპა-ჯვარით“ შეიარაღებს ყანებს. „მღალავი“, ავი განზრახვით შემოსული, თავის ბოროტ თვალებს ამ ოჯახის მცველს „პაპა-ჯვარს“ ვერ ააშორებს. შეხედავს თუ არა, თითქო რამემ შეულოცაო, ყოველი მისი გრძნეულობა დუნდება, უძლური ხდება.

[15] თ. სახოკია. მოგზაურობანი, გვ. 115.
[16] თ. სახოკია. მოგზაურობანი, გვ. 62.

წყევლით ბრუნდება უკან ხელცარიელი, დამარცხებული მღალავი". **„გარდა „პაპა-ჯვარისა" გურიაში სხვა საშუალებასა ხმარობენ „მღალავის" საწინააღმდეგოდ, სახლს, სამზარეულოს, ხულას, სასიმინდეს, ბოსელ-საქათმეს, მარნის კარებს თაფლის სანთლის პაწია გუნდებს აკრავენ; შემდეგ დიასახლისი ოჯახის ყველა წევრს სათითაოდ ჯვარედინად მიაკრავს თავზე იმავე სანთლის გუნდებს:** ერთს შუბლზე და ორს იქით-აქეთ საფეთქლებზე, აგრეთვე თმაზედ. ამ სახით „შებეჭდილი" უნდა იყოს შინაური ოთხფეხი საქონელიცა. სანთლის ცვა-ფარვა სჭირდებათ უსულო ნივთებსაც: სატევარს, თოფს, სახლის ავეჯს, ჯამ-ჭურჭელს, ტანისამოსს, მიმინოს, ჩიტბადეს. დასასრულ, იმ ღამეს, რომელსაც „შეცცა ღამე" ჰქვიან, მზის ჩასვლისთანავე მთელ სოფელში თოფებს ისვრიან და თან ხმამაღლა ჰყვირიან: „ჰაუჰო! შენი სვი და შენი ჭამე, ჩემსა ჯვარი დამიწერე"... თუ მოახერხებენ, არც იძინებენ იმ ღამეს".[17]

თედო სახოკიას გურულთა სამოსიც არ დარჩა დაკვირვების გარეშე. განსაკუთრებით აღნიშნავს ქალის სამოსის თავისებურებას, კერძოდ, თავსაბურავისას: „ზოგს მარლის ნაჭერი წითლად შეუღებავს და რკინის ჩხირით ქოჩორზე მსუბუქად დაუკრავს, ასე გეგონებათ, წითელი ნისლის ნაჭერი აკრავს თავზესაო. ... ყველაზე მეტად უხდებათ აბრეშუმის ყაბალახები, თავზე ვაჟურად შემოხვეული. ქალი მაუდის ყაბალახსაც ატარებს, მაგრამ ტარებაც არის და ტარებაცა! აქაურ ქალს ყაბალახის ტარებაშიც თავისებური, სხვათაგან განსხვავებული გემო და შნო ეტყობა. ცალი წვერი წმინდა მაუდის ყაბალახისა მრგვალად აქვს მოხვეული და 2/3 ყაბალახისა წელზე ჩამოუშვია თმასავით".[18]

ვრცლად ჩერდება თედო სახოკია ზოგიერთი გვარის შესახებ. განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევს თავდგირიძეების გვარს, რომლებიც თათქირიძეებიდან მომდინარეობდენ, სამცხიდან წარმომავლობენ და ცხოვრობდნენ აჭარასა და გურიაში.

XIX საუკუნის ბოლოსა და XX საუკუნის დასაწყისში გურიის სოფელი ისეთივე პრობლემის წინაშე იდგა, როგორც დღეს. საუბარია განათლებული ადამიანების მიერ სოფლების მიტოვებაზე. თედო სახოკია კითხვას სვამდა: „რა იქნენ უმაღლესი სწავლით აღჭურვილნი შვილნი გურიისა? ემსახურებიან თუ არა გურიას, თვით გურიაშივე? სამწუხაროდ, ამაზედაც უარყოფითი პასუხი უნდა მოგახსენოთ. იქნება, ჩვენი ცხოვრების უკულმართი პირობები იყოს ამის მიზეზი? რა მოგახსენოთ. საქმე ის გახლავთ, რომ აქაურობა-

[17] თ. სახოკია. მოგზაურობანი, გვ. 63-64.
[18] თ. სახოკია. მოგზაურობანი, გვ. 77.

ას გასცლიან სწორედ ისინი, ვისაც ყველაზე მეტის სარგებლობის მოტანა შეუძლიათ თავისი სოფლისათვის, ვისაც სამშობლო სოფელი ყველაზე მეტს მოსთხოვს. ყველანი დიდ ქალაქებს, თბილს ადგილებს ეტანებიან. სოფელი ათასში ერთხელ თუ მოაგონდებათ...“.[19] პირველი ქართველი პროფესიონალი ეთნოლოგის ეს სიტყვები თანამედროვეობასაც ეხმიანება. თუმცა მაშინდელი და დღევანდელი სოფლის მდგომარეობა ძალიან განსხვავდება ერთმანეთისაგან. მაშინ სოფლიდან თუ მხოლოდ განათლებული ადამიანები მიდიოდნენ და სოფლის სასიკეთოდ არაფერს აკეთებდნენ, სოფელი მწარმოებელი გლეხისაგან არ დაცლილა. დღეს კი ქართული სოფელი, მათ შორის, გურიაში მძიმე მდგომარეობაშია, ის მოსახლეობისაგან დაცლილია.

თედო სახოკიას წიგნს „მოგზაურობანი“ თუ თვალს გადავავლებთ, მაშინვე შევამჩნევთ, რომ საქართველოს ოთხი მხარის ეთნოგრაფიისადმი მიძღვნილ ამ წიგნში ყველაზე დიდი მონაკვეთი აჭარისადმია მიძღვნილი. მართალია, თედო სახოკიამდე აჭარაში *დიმიტრი ბაქრაძე* და *გიორგი ყაზბეგიც* იმყოფებოდნენ, მაგრამ არცერთი მათგანის ინტერესს ეთნოგრაფია – ამ ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარის მცხოვრებთა ტრადიციები და წეს-ჩვეულებები – არ წარმოადგენდა. პარიზში განსწავლული მეცნიერი პირველი იყო, რომელიც ახლად შემოერთებული და გამუსლიმებული აჭარის ყოფითა და კულტურით დაინტერესდა. უნდა ვთქვათ, რომ ის აქ მხოლოდ ეთნოგრაფიული ფაქტების აღრიცხვით არ კმაყოფილდებოდა; მას ასევე აინტერესებდა ისტორია, ტოპონიმები, მხარის თანამედროვე მდგომარეობა. აჭარაში თედო სახოკიამ ერთი თვე დაჰყო და ფრიად მნიშვნელოვანი მონაცემებიც დაგვიტოვა: „მისი მოგზაურობის ერთთვიანი შთაბეჭდილებები იმდენად ზუსტად და შთამაგონებლადაა აღწერილი, რომ იფიქრებ, ავტორი ხანგრძლივი დროის განმავლობაში ამ კუთხეში ცხოვრობდა და ხალხში ტრიალებდა“.[20]

აჭარაში თედო სახოკია გურიის ახლადდაარსებულ კურორტ ბახმაროდან გადავიდა. პირველი შეხვედრა აჭარლებთან ბახმაროსთან ახლოს მდებარე სოფელ ღორჯომის იაილაზე ზოტიყელში მოუხდა. იაილას მეცნიერი, სრულიად სამართლიანად, „საზაფხულო სოფელს“ უწოდებს. საზაფხულო სოფლიდან მისი ყურადღება „სოფლის სასტუმრომ“ მიიქცია, რომელიც განმარტოებით იდგა, „ხის დაბალი, მხარნახევრის სიმაღლე, ჯარგვალი, ორთვლიანი“. ცნობილია, რომ სოფლის სასტუმრო სახლები აჭარისათვის ტრა-

[19] თ. სახოკია. მოგზაურობანი, გვ. 102.

[20] რ. სურმანიძე. ნაცნობი და უცნობი თედო სახოკია. ბათუმი. 2004, გვ. 58.

დიციული იყო: „ვინც აივლის და ჩაივლის, ყველა მგზავრს აქვს სრული ნება შიგ გაჩერდეს, ღამე გაათიოს და მერე გზა განაგრძოს და ღამის გასათევი სასყიდელი კი არავის მისცეს, და არცა ვინა სთხოვს".[21]

ზოტიყელში მისული თედო სახოკიას ყურადღება, პირველ რიგში, აჭარელთა სამოსმა მიიქცია, რომელიც შედგებოდა *შალის მოკლე ჩაქურისაგან, დოშლულისაგან, ნაოჭებიანი, ტოტებივიწრო ძიგვისაგან, შალისავე სქელი ჭრელი წინდებისა და ქალამნებისაგან.* აჭარელს წელზე *ბრტყელი ქამარი* ჰქონდა შემორტყმული, თავზე კი *ყაბალახი* ან *ფესი* ეხურა.

თედო სახოკიას ყურადღება აჭარელთა მეტყველებასაც მიუქცევია; ის აღნიშნავს, რომ „აჭარელნი ძლიერ მმოსავნი გამხდარან მაჰმადისა, მაგრამ ქართული ენა მაინც შერჩენიათ. ერთმანეთში სულ ქართულად ლაპარაკობენ. მაგრამ ყური უნდა შეაჩვიოთ. პირველ ხანში გიძნელდებათ მათი ნათქვამის გაგება. დიდი განსხვავებაა გურულ სხაპასხუპით ლაპარაკსა და აქაურების დინჯ ლაპარაკს შორის. ამ მხრივ აქაური ქართლელს უფრო მოგაგონებთ, ვიდრე დასავლეთ საქართველოს მკვირცხლ მკვიდრსა. თვითონ ნელი მიმოხვრა, აუჩქარებლობა მათს ლაპარაკს შეეხამება".[22] სხვაგან ის კვლავ უბრუნდება ქართული ენის მდგომარეობას. ამ საკითხის შესახებ ასკვნის: „ქართული ენა, მიუხედავად საშინელი ბრძოლისა, რომელიც სარწმუნოების გავლენით მაჰმადიანობამ გამართა მასთან, თითქმის ხელშეუხებლად და პირვანდელი სიწმინდით დაცულია შიდა აჭარაში და განსაკუთრებით იმ ადგილებში, რომელიც ზედ აკრავს გურიას. მაგალითად, სოფ. ჭვანის ქართული განთქმულია და შიგ მრავალ საუნჯესა ეპოულობთ ჩვენი ძველი ენისა". „ოჯახში ყველა ქართულად ლაპარაკობს. მეტადრე ქალები არიან წმინდად დამცველნი ჩვენი ენისა".[23]

თედო სახოკია აჭარელთა მატერიალური კულტურის თითქმის ყველა ელემენტს შეეხო, პირველ რიგში კი, საცხოვრებელ ნაგებობებს: „ყველა ოჯახს თავისი კონაღი (სახლი) აქვს, ორსართულიანი, მრგვალის ძელებისაგან აგებული". ჩვეულებრივ, ისევე როგორც ჭოროხის აუზის სხვა ქართულ მხარეებში, ზედა სართულში ჯალაბი ცხოვრობდა, ქვედაში კი საქონელი ჰყავდათ.

დასავლეთ საქართველოსაგან, ეთნოგრაფიული თვალსაზრისით, აჭარა იმითაც განსხვავდებოდა, რომ აქ ცხიმად არა მცენარეულ ზეთს, არამედ კარაქს გამოიყენებდნენ და დიდი რაოდენობითაც ამზადებდნენ. საყურადღებოა,

[21] თ. სახოკია. მოგზაურობანი, გვ. 146.
[22] თ. სახოკია. მოგზაურობანი, გვ. 149.
[23] თ. სახოკია. მოგზაურობანი, გვ. 235.

რომ იმ დროს აჭარაში მაწონს იშვიათად აკეთებდნენ და თუ აკეთებდნენ – ცხვრის რძისაგან.

თედო სახოკიას აჭარაში ყველაფერი აინტერესებდა, მათ შორის, სახელებიცა და გვარებიც: „აქაურ მცხოვრებ ქართველებს, როგორც მაჰმადიანებს, სახელები ყველას ოსმალური ჰქვია. ზოგს გვარებიც გამოუცვლიათ ოსმალურ გემოვნებაზე, მაგრამ რომ ჰკითხოთ, ყველამ იცის ქართულად რა გვარი ჰქონიათ“. მოხმობილი აქვს ის ქართული გვარები, რომლებსაც თ. სახოკია ადგილზე ადასტურებდა. მემკვიდრეობითი სახელების აჭარაში ძალიან დიდი ხნის ტრადიციას სოფლის სახელებიც ადასტურებს, რომლებსაც მეცნიერი ჩამოგვითვლის: *გოგაძე, დარჩიძე, იაკობიძე, კეიწინიძე, ლაკლაკიძე, მაჩალაკიძე, ნანოშვილები, პაქსაძე, პაპაშვილები, ღორგომელაძე, ცინტარიძე, წინარიძე, ხაბელაშვილები, ჯაბნიძე* და სხვ. საყურადღებოა, რომ აჭარაში მას აქვს დადასტურებული გვარი დვალიძე, პარხალიშვილი, ფოცხოველი. ცალკე მიუქცევია ყურადღება თავადაზნაურული გვარებისათვის: *თავდგირიძე, ბეჟანიძე, შარვაშიძე, ხიმშიაშვილი...*

თედო სახოკია ვრცლად საუბრობს აჭარელთა იმ სამეურნეო-ეკონომიკურ კავშირებზე, რომელიც სხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეების მკვიდრებთან ჰქონდათ. მხოლოდ რამდენიმე ფაქტს მოვიხმობთ: **„ჩრდილას“ გზა ერთ საუკეთესო გზად ითვლება აჭარაში. ამ გზით ზაფხულში შეუწყვეტელი მისვლა-მოსვლა აქვთ აჭარლებს გურიაში.** აქედან, განსაკუთრებით, სიმინდის სასყიდლად გადიან, იმიტომ რომ აჭარელს ჭირნახული იშვიათად გაჰყვება მარტამდე ან აპრილამდე. ზოგს იანვარშიც შემოელევა სიმინდი. მერე სულ ნაყიდითა ცხოვრობენ აქაურები“; „ახლოს აქვთ მშვენიერი საზაფხულო საძოვრები და საქონლის მოშენებას მისდევენ. აკეთებენ ერბოს, ყველს, რომელსაც გურიაში, ან კიდევ ბათუმში ასაღებენ“; „აქ იშვიათია თავისი მოსავალი ვისმე წლის თავამდე გაჰყვეს. **იძულებულნი არიან მეზობელ გურიაში გადავიდნენ ხოლმე, თუ ერბო აქვთ, თან გადაიტანონ და სიმინდში გაცვალონ ან, თუ ფული აქვთ იყიდონ და აჭარაში ჩამოიტანონ. ... მაისიდან მოყოლებული მთელი ზაფხულის განმავლობაში ქარავანი ქარავანს მისდევს გურიაში გადასასვლელად. მომეტებულად მიდიან ზოტიყელის გზით ბახმაროზე. იქიდან ბახმაროს გზით გურიის პირველ სოფელ ვაკისჯვარზე ჩამოდიან“**; „გურიაში გადასვლა სიმინდის საყიდლად ზემო-აჭარელთ ემარჯვებათ. ქვემო-აჭარელნი ბათუმსა და კახაბერში მიდიან ამისათვის“; „აქაურ ხილს, განსაკუთრებით მსხალს, რომელიც მეტად ნაქებია, ეზიდებიან ცხენით, მომეტებულად ბათუმში და მსხალს ფუთს 30-80 კაპიკადა ჰყიდიან, ხოლო

ვაშლს – 40 კ. – 1 მანეთად. აქვე, **ალაგობრივ მოდიან არტაანელები, მოაქვთ თან მარილი, საქალამნე გაუკეთებელი ტყავები და ხილზე ცვლიან". „ზემო-აჭარის ზოგიერთ სოფელში, მაგალითად, ბაკოში, ხის ჯამ-ჭურჭელს აკეთებენ და არტაანში გააქვთ"; „დაზამთრდება თუ არა, აჭარელი ცოლ-შვილს თავს ანებებს და მიდის ან ბათუმისაკენ ან გურიაში სამუშაოს საძებნელად. აქ ზოგი ხუროობს, ზოგი მიწასა თხრის, უმრავლესობა შავს სამუშაოს ასრულებს. ცოტაოდენ ფულს თავს რომ მოუყრის, აჭარელი ყიდულობს სიმინდსა და გამოუდგება უკან გზასა,** რომ ცოლ-შვილს საჭმელი მიაწოდოს. ამნაირად, სამუშაოდ წამსვლელთათვის 1894 წ. მარტო ზემო-აჭარაში ხულოს ნაწილის სამმართველოდან 480 მოკლევადიანი ბილეთი მიუციათ. ქვემო-აჭარიდანაც, თუ არა მეტი, ამდენივე მაინც ბილეთი იქნებოდა გაცემული"; **„ათასში ერთხელ არტაანიდან და ფოცხოვიდან თუ გადმოვლენ გლეხები აქაურ ხე-ტყის სასყიდლად. ... ძალიან კარგი ხარები უნდა, რომ ერთი ურმით 5 მხარის სიგრძე და 6-7 გოჯის სისხო ხე წაიღონ. ... წელიწადში ასიოდ ურემი თუ გაიყიდა, დიდ ღვთისწყალობად ითვლება".**[24] მოყვანილი მონაცემები ნათლად მიუთითებს, თუ რა მჭიდრო კავშირი ჰქონდა აჭარას სამეურნეო-ეკონომიკური თვალსაზრისით საქართველოს სხვა მხარეებთან, განსაკუთრებით კი გურიასა და არტაანთან. გამუსლიმების შემდეგ აჭარელთა მიერ ქართული ენის შემონახულებას, სხვა ფაქტორებთან ერთად, სწორედ გურიასთან არსებული ურთიერთობაც განაპირობებდა.

თედო სახოკიამ განსაკუთრებული ყურადღება მიაქცია მუჰაჯირთა საკითხსაც. მიუთითებს ქართველ გადასახლებულთა ახალი განსახლების არეალებს ოსმალეთის იმპერიაში. ის ამ მხარეში მცხოვრებთა რაოდენობის შემცირებას სწორედ ამ მიზეზით ხსნის. აჭარის მოსახლეობის შესახებ გვთავაზობს იმდროინდელ სტატისტიკურ მონაცემებს. ბუნებრივ-გეოგრაფიული პირობები აჭარაში მეურნეობის ფართოდ განვითარების საშუალებას არ იძლეოდა. მიხედავად ამისა, აჭარელი გლეხი, პირველ ყოვლისა, მაინც მიწას ეჭიდებოდა, მოსავალი მოჰყავდა („მიუხედავად ასეთი უკულმართი პირობებისა, იქაური გლეხი მაინც ხვნა-თესვას მისედვს, სახნავ-სათესი ისეთ ციცაბო კლდეებზეა, რომ სახნისის ატანა ჭირს და ხან შეუძლებელიცაა. ასე რომ, თესვის დროს კი არ ხნავენ, არამედ თოხნიან და ისე აბარებენ თესლს!"). აქაური გლეხი მიწას მაინც თავს არ ანებებდა, პატივი შეჰქონდა მასში. მითითებულია, რომ თითოეულ კომლს „სახნავ-სათესად უვარგისი მიწა დღიურ-ნახევარი თუ-ღა

[24] თ. სახოკია. მოგზაურობანი, გვ. 165, 173, 216, 221, 226, 228, 291.

გააჩნია“. ისევე როგორც დანარჩენ საქართველოში, აჭარაშიც მიწაზე პატივის შეტანასთან ერთად მიწის დასვენება და თესლმონაცვლეობაც სცოდნიათ („თუ ერთ წელიწადს სიმინდს დათესავენ, მეორე წელიწადს ზედ პური უნდა დათესონ“). მძიმე ეკონომიკურ მდგომარეობას მაინც და მაინც ვერც მესაქონლეობა შველოდა, რადგან ისევ გეოგრაფიული ფაქტორებიდან გამომდინარე, „საძოვრები შიგ სოფლებში აღარც-კი არის“; „საქონლის მოშენებას ისეთ საზოგადოებაში მისდევენ, სადაც მთის იალაღები ახლოს აკრავთ“. ასე რომ, თედო სახოკიას მიერ მოცემული ეთნოგრაფიული მასალა პირდაპირ ადასტურებს იმ ფაქტს, რომ აჭარლებს არ ჰყოფნიდათ ის მოსავალი და მესაქონლეობის პროდუქტები, რასაც მთელი წლის განმავლობაში იღებდნენ. გეოგრაფიულ გარემოს თედო სახოკიას დროინდელი აჭარის მოსახლეობის გამოკვება ფაქტობრივად არ შეეძლო. მუჰაჯირობის წინ კი მხარე გადამეტსახლებული იყო. ამიტომაც უფრო გვიმტკიცდება ადრე გამოთქმული მოსაზრება, რომ მუჰაჯირობის ერთ-ერთი „ფარული“ მიზეზი გეოგრაფიული ფაქტორი, მხარის გადამეტსახლება იყო, რადგან როგორც მიწათმოქმედება, ისე მესაქონლეობა ვერ აკმაყოფილებდა მოსახლეობის მოთხოვნილებებს.

თედო სახოკია იმ ფაქტსაც ყურადღებას აქცევს, რომ აჭარაში მეხილეობა და მევენახეობაც იყო განვითარებული, თუმცა ეს უკანასკნელი უკვე დაკნინებული გახლდათ, რადგან ისლამი მეღვინეობას კრძალავდა. განსაკუთრებით დიდი რაოდენობით მოჰყავდათ მსხალი, ვაშლი და ქლიავი: „აჭარის შესახებ სამართლიანად ითქმის – მთლიანი ბაღიაო, ხილი და განსაკუთრებით მსხალი ყველგანაა. ისევე როგორც სხვაგან, აჭარელებიც საზამთროდ ჩირს აკეთებდნენ. მეცნიერი ჩამოგვითვლის ხილის ჯიშებს, შესაბამისად, დასახელებული აქვს მსხლის ორმოცამდე ჯიში, ვაშლისა – თოთხმეტი, ქლიავისა – ოთხი. **სცოდნიათ ხეჭეჭურას ჯიშის მსხლის საზამთროდ ჭურში შენახვა** (ხალხის თქმით, ამ საზამთრო ჯიშის სახელწოდება სწორედ ჭურთანაა დაკავშირებული). აჭარაში, ისევე როგორც დასავლეთ საქართველოს სხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებში, მევენახეობა მაღლარი ყოფილა. ცნობილია, რომ დასავლეთ საქართველოში მაღლარ მევენახეობას სინესტე განაპირობებდა. მიგვაჩნია, რომ აჭარაში ამის ერთ-ერთი მიზეზი მიწის დეფიციტიც უნდა ყოფილიყო. თედო სახოკია ხაზგასმით აღნიშნავს იმ ფაქტს, რომ, მართალია, აჭარლებმა გამუსლიმების შემდეგ ღვინის დაყენებაზე და მის დალევაზე უარი თქვეს, მაგრამ ყურძნის წვენს მაინც ვერ შეელივნენ, რადგან ისინი მის ტკბილ წვენს („ხარდალს“) სვამდნენ. არც ჩურჩხელის გაკეთების ტრადიციაზე უთქვამთ აჭარელებს უარი. ვაზზე და ღვინოზე საუბ-

არი თედო სახოკიას ნაშრომიდან ერთი საყურადღებო ამონარიდით უნდა დავამთავროთ: „რომ ქვემო-აჭარაში ღვინის ხმარება ზემო-აჭარაზე გვიან გადავარდა, ამას შემდეგი, ხალხში დარჩენილი, მოთხრობაც მოწმობს. სოფ. ფურტიოში (ზემო-აჭარაშია, ხულოს ახლოს) ერთ დედაკაცს *ცენტერაულს* თურმე ძმა ეწვია სოფ. ჭვანადან, ვახშამზე ღვინო მოითხოვა: „ჩემო დაო, ღვინო არ გექნებაო? ქალმა ტირილი დაიწყო თურმე: „ჩემმა შვილებმა ღმერთი დაივიწყეს, ჭერი დამიმტვრიეს, ღვინოს არ ემსახურებიან“.[25] მოყვანილ ტექსტში ერთი საინტერესო ფაქტი აქვს მეცნიერს დადასტურებული – ფურტიოელი ქალის სახელად ის *ცენტერაულს* ასახელებს. ცენტერაული, რა თქმა უნდა, ამ შემთხვევაში პიროვნული სახელი არაა. ცნობილია, რომ ერთ დროს ქალის გვარებს დასავლეთ საქართველოში -ფხე (-ხე) სუფიქსი აწარმოებდა, აღმოსავლეთ საქართველოს ზოგიერთ ადგილას და ზემო იმერეთში კი – -ურ (-ულ) სუფიქსი. ეს -ულ სუფიქსი XIX საუკუნის ბოლოსათვის აჭარასაც ჰქონია შემონახული. აღნიშნულ შემთხვევაში ***ცენტერაული ცენტერაძის გვარის გამოთქმის ფორმაა. ცენტერაძის გვარის ქალს გათხოვების შემდეგ ქალიშვილობის გვარით სწორედ -ურ სუფიქსით მოიხსენიებდნენ.*** ამ თვალსაზრისითაც აჭარა პარალელს უფრო აღმოსავლეთ საქართველოსთან ჰპოვებს.

თედო სახოკია ფართოდ ჩერდება მეფუტკრეობაზეც: „ფუტკარი, საცა კი ჰყავთ, იმ ნაირსავე სკებში არიან მოქცეული, როგორც გურია-სამეგრელოში: ორი არშინის სიგრძე მრგვალი ძელი შუაშია გაპობილი, ორსავე ნაწილს გული ამოღრუტნული აქვს, იქით-აქეთ ბოლოები ერთ ხელის დადებაზე მთელია და ერთმანეთზე ადევს. ქვეშიდან დასაჭერად თავსა და ბოლოში კაპიანი სარები ურჭვიათ, ერთი ადლის სიმაღლისა. სახლის გარდა, ასეთი სკები ტყეშიაც შეგხვდებათ ხეებზე გატანილები და ტოტებზე ჩამოკიდებულები, რომ დათვი ველარ მისწვდეს“.[26] აჭარაში მეფუტკრეობა განსაკუთრებით ორ სოფელში – ფუშრუკაულსა და ინწკირევეთში – ყოფილა განვითარებული.

თედო სახოკიას არც სოციალური პრობლემები დარჩენია ყურადღების მიღმა – ის ფართოდ შეეხო ოჯახისა და ცოლქმრული ურთიერთობის ტრადიციებს. ამ მხრივ აჭარაში ფაქტობრივად ისეთივე წეს-ჩვეულებები არსებობდა, როგორც დანარჩენ საქართველოში – გაბატონებული იყო სახლის უფროსის ავტორიტეტი. მიუხედავად იმისა, რომ აჭარის მოსახლეობა ისლამის მიმდევარი იყო და რელიგია მამაკაცს ნებას აძლევდა, ერთზე მეტი ცოლი ჰყოლოდა, ეთნოლოგმა ასეთი ფაქტები ვერ დაადასტურა. ერთცოლიანობ-

[25] თ. სახოკია. მოგზაურობანი, გვ. 223-224.
[26] თ. სახოკია. მოგზაურობანი, გვ. 225-226.

ის ტრადიციის შენარჩუნების თედო სახოკიასეული ახსნა ასეთია: „მიზეზი ერთცოლიანობისა – წმინდა ეკონომიურია, აქაურს, ქონებრივად დავრდომილ მკვიდრს სადა აქვს იმის თავი, რომ რამდენიმე ქალს თავი მოუყაროს და ასვას და აჭამოს“.[27]

ძირითადად დანარჩენი საქართველოსათვის დამახასიათებელი საქორწინო ტრადიციები დაუმოწმებია თედო სახოკიას აჭარაში – აქაც ახალგაზრდების ბედს მამები წყვეტდნენ, ოღონდ შუამავალი „ელჩის“ საშუალებით. საკითხის დადებითად გადაწყვეტამდე მომავალი წყვილის, მათი ოჯახის შესახებ მშობლები სათანადო ინფორმაციას აგროვებდნენ. ნიშნობის შემდეგ ვაჟს უკვე თავისუფალი მისვლა-მოსვლის საშუალება ჰქონდა სიმამრის სახლში და ქალთან ცოლქმრული კავშირის დაჭერაც შეიძლებოდა. აჭარაშიც „ქორწილი საზოგადოდ შემოდგომაზე იციან. საქმროს სახლამდე ქალს მაყრები და მდადე აცილებდა“.

თედო სახოკიას მხედველობის არედან ფაქტობრივად ეთნოლოგიის არცერთი პრობლემა არ დარჩენია. ვრცლად შეჩერდა ის სამოსზე. ესეც ბუნებრივია, რადგან აჭარელთა ტანსაცმელი (საერთოდ, სამხრეთ საქართველოში მცხოვრები ეთნოგრაფიული ჯგუფებისა) იმ დროს უკვე განსხვავებული და სახეცვლილი იყო. სამოსელის თავისებურებას მეცნიერი აჭარის ბუნების თავისებურებით ხსნის: „იმერულ გრძელ კალთებიან ჩოხას, ფეხით სიარულის დროს მეტად უხერხულ სატარებელს, აქ ვერ შეხვდებით. რაკი ცხენით სიარული აჭარაში მეტად სამძიმოა და რაკი მკვიდრი იძულებულია ძალა-უნებურად აქაურ აღმართზე თავის ფეხებს დაატანოს ძალა, სამოსელიც ამ აღმართ-დაღმართების შეფარდებით გამოუგონია. მეტი აჭარელის ტანისამოსში არაფერია. ყველაფერი, რაც აცვია, მოკლეა და ტანზე მჭიდროდ დამდგარი. აქაური შალის ჩოხა წელს ქვემოთ ოდნავ-ღა სცდება და ჩატანებულია აქაურ შალისავე ძიგვაში. ჩოხას ქვემოთ ზუბუნი (სახელოანი ჟილეტი) აცვიათ; ... ძიგვა საჯდომთან ძალზე დანაოჭებულია, სიარულს და ძირს დახრას სრულებით არ უშლის; ბოლოში ვიწროვდება, წვივებს მჭიდროდ ადგა და ფეხებზე პაჭანაგით არის მიმაგრებული. ... თავ-მომწონენი ზაფხულობით სირმა შემოვლებულ ჩოხას, ზუბუნს და ძიგვას სატინისას ატარებენ . ... ჩვენებური ჩოხა-ახალუხი აქაურ ბეგებს-ღა აცვიათ“ (სხვაგან ხიმშიაშვილების შესახებ წერს: „ტანთ ყველას ჩვენებური ჩოხები აცვიათ (ეს აჭარაში იშვიათია“).[28]

[27] თ. სახოკია. მოგზაურობანი, გვ. 240.
[28] თ. სახოკია. მოგზაურობანი, გვ. 244, 372.

უნდა აღვნიშნოთ, რომ სამოსის შესახებ გამოთქმული მოსაზრებები ფრიად საყურადღებოა. საყურადღებო პირველ რიგში ისაა, რომ ავტორი არსად ახსენებს ტერმინს „ჩაქურა“. ამ სიტყვას კი აჭარული ტანსაცმლის საერთო აღმნიშვნელ ტერმინად იყენებენ, როგორც ზედა ნაწილის (ჩოხის), ისე ქვედა ნაწილის (ძიგვას, ანუ შარვლის) აღსანიშნავად. აღნიშნული სამოსი აჭარაში, ჩვენი აზრით, შედარებით გვიან, ოსმალთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ მოხდა. მართალია თედო სახოკია, როდესაც წერს, რომ ეს განაპირობა ბუნებრივ-გეოგრაფიულმა გარემომ. მთის პირობებში გრძელკალთებიანი კაბის/ჩოხის ტარება ერთობ უხერხული იყო. ამიტომაც იყო, რომ დასავლეთ საქართველოში ჩოხის გრძელ კალთებს მაღლა იკეცავდნენ. ფაქტია, რომ სამხრეთ საქართველოში თურქთაგან შემოსულმა შარვალმა (რასაც ჩვენთან ძიგვას/ძიქვას უწოდებდნენ) ჩოხის ოდნავ წელს ქვემოთ გადაჭრა გამოიწვია. საჯდომისა და წინა მხრის არეში გამობერილი ძიგვა კაბის/ჩოხის კალთებს ვერ ჰგუობდა. აჭარაშიც თავის დროზე, რომ ისეთსავე მამაკაცის სამოსს ატარებდნენ, როგორც დანარჩენ საქართველოში, ამას ზემოთ მოყვანილი ციტატის ბოლო წინადადებაც ადასტურებს („ჩვენებური გრძელი ჩოხა-ახალუხი აქაურ ბეგებს-ღა აცვიათ“). ფეოდალური ზედაფენა იგივე ტრადიციული ჩოხა-ახალუხის ერთგული დარჩა — სამოსს ხომ სოციალური განმასხვავებლი ფუნქციაც ჰქონდა.

საქართველოს ყველა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეში შემორჩენილია მრავალი გადმოცემა თუ ლეგენდა თამარ მეფის შესახებ. ასეთი არაერთი თქმულება დაუდასტურებია თედო სახოკიას აჭარაშიც. აქაც ყველა დიდი ნაგებობის აშენებას თამარ მეფეს მიაწერდნენ (ანალოგიური გადმოცემები ასევე ბევრია დადასტურებული თურქეთის შემადგენლობაში არსებულ საქართველოს სხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებში). საქმე გვაქვს გარკვეულ ფენომენთან, რომელსაც შეიძლება „თამარ მეფის ფენომენი“ ვუწოდოთ. ამ ფენომენს (თამარის შესახებ ისტორიულ მახსოვრობას) საქართველოს მთელი ისტორიის განმავლობაში, თედო სახოკიას დროსაც (XIX საუკუნის ბოლოს, როდესაც ის ეთნოგრაფიულ მასალებს აგროვებდა) და დღესაც გარკვეული ფუნქცია გააჩნდა და გააჩნია — ესაა ქართველი ერის შემაკავშირებელი, მაინტეგრირებელი ფუნქცია.

ზემოთ, როდესაც გურიის შესახებ ვსაუბრობდით, ყურადღება გავამახვილეთ თედო სახოკიას მიერ დაფიქსირებულ „პაპა-ჯვრებზე“. ანალოგიური რამ მას მაჰმადიან-აჭარაშიც დაუმოწმებია: „წარსულის მოგონებითა და ოცნებით გატაცებულმა სერზე ერთ სიმინდის ყანაში ტლანქად გაკეთებულ

და მიწაში ჩარჭობილ ჯვარს მოვკარ თვალი, მხარ-ნახევრის სიმაღლისას, სწორედ ისეთს, როგორც თითქმის ყოველ ყანებში შეხვდება ხოლმე ადამიანი გურია-სამეგრელოში. საქართველოს ამ კუთხეებში ასეთი ჯვრები, როგორც ვიცით, ითვლება მფარველად მკვიდრის ქონება-კარმიდამოსი მზაკვართა და მავნე სულთაგან. ამ საკრისტიანო მხარეში ადამიანს თვალი შეჩვეული აქვს და ასეთი ჯვრები არ აკვირვებს. მაგრამ **აჭარაში, სადაც საუკუნე-ნახევარია, რაც ქრისტეს სჯული და ჯვარი მაჰმადიანობამ აღმოფხვრა, ჯვრის ნახვამ დიახ გაგვაოცა და ცნობის მოყვარეობა აღგვიძრა**...“.[29] ადგილობრივმა გამყოლმა როდესაც თედო სახოკიას გაოცება შეამჩნია, მას აუხსნა: „მოგეხსენებათ, ყანის მტერი ნამეტნურად ჩხიკვია: როცა ამას დაარჭობენ, სოფლიერი (გლეხი) ჩხიკვს ეტყვის: „თუ ამის მადლი გწამს, სიმინდი არ შემიჭამო“! ამ ტრადიციის მოხმობას თედო სახოკიას მიერ ის აზრიც ჰქონდა, რომ საზოგადოებისათვის ეჩვენებინა, რომ ქართველები, რომელი ეთნოგრაფიული ჯგუფის წარმომადგენლებიც არ გინდა ყოფილიყვნენ, ერთი ტრადიციის, ერთი მსოფლმხედველობის მატარებელნი იყვნენ. ამ ერთობას რელიგიური განსხვავებულობაც კი ვერ შლიდა. ეს იყო ქვეტექსტი გამორჩეული ქართველი მოღვაწისა. უფრო მეტი: საერთო რწმენა-წარმოდგენების დამადასტურებელი სხვა ფაქტებიც დაადასტურა. აი, კიდევ ერთი ასეთი ეთნოგრაფიული ფაქტი: „ჯვართან ერთად დარჩენილა ჩვეულებად ღობის სარზე ჩამოკიდება პირუტყვის თავის ქალისა, ან როგორც აქ ეძახიან, საქონლის ხაპერისა. ამ ძვალს აჭარაში იგივე დანიშნულება აქვს, როგორიც იმერეთში: მავნე თვალთაგან დაიცვას და უვნებელ-ჰყოს კარ-მიდამო და ქონება აჭარელისა, მისი უსულო, მაგრამ მუდამ ჟამიერი გუშაგი იყოს“.[30]

ცნობილია, რომ XX საუკუნეში აჭარას ეკოლოგიური პრობლემები ჰქონდა შექმნილი. მეწყრები არც XIX საუკუნის აჭარისთვის ყოფილა უცხო, რისთვისაც ყურადღება თედო სახოკიასაც მიუქცევია. ის მეწყერების რამდენიმე ფაქტს ადასტურებს, რაც ტრადიციული ეკოლოგიური ცოდნის უგულვებელყოფით იყო განპირობებული. ეს კი, თავის მხრივ, მოსახლეობის გადამეტსახელებით იყო გამოწვეული. ამ უკანასკნელს კი ვარგისი მიწის ნაკლებობა, ანუ გეოგრაფიული ფაქტორი იწვევდა.

თედო სახოკიას იმდროინდელი აჭარის ისეთი პრობლემისათვისაც მიუქცევია სათანადო ყურადღება, როგორიცაა ადგილობრივი მოსახლეობის დასაქმება. მოგზაურობისას დაუდასტურებია აქ სხვადასხვა სფეროში უცხოთა

[29] თ. სახოკია. მოგზაურობანი, გვ. 256-257.
[30] თ. სახოკია. მოგზაურობანი, გვ. 257.

დასაქმების ფაქტები (ქვის ხიდების მკეთებელი ბერძენი კალატოზები, სპარსელები, რომლებსაც ფურგონებით ბათუმიდან ხიდებისათვის საჭირო მასალა და აქ მომუშავე ბერძენთათვის სურსათი გადაჰქონდათ...). ვფიქრობთ, ამ მასალებს დღევანდელობასთანაც გარკვეული კავშირი გააჩნია.

აჭარაში თედო სახოკიას მიერ მოძიებული ეთნოგრაფიული ფაქტების ჩამოთვლა შორს წაგვიყვანს – მას არცერთი ფაქტი, მოვლენა არ რჩებოდა ყურადღების მიღმა. საამისოდ მხოლოდ ერთი და, ერთი შეხედვით, უმნიშვნელო, „ცაცხვის ქერქისაგან ხელოვნურად გაკეთებული თოკები“ შეიძლება დავასახელოთ. კიდევ შეიძლება მის მიერ დაფიქსირებული თევზის ჭერის შვიდნაირი ხერხიც მივუთითოთ. მისი ინტერესის სფეროში აჭარაში მცხოვრები სხვა ეთნიკური ერთობანიც, მაგალითად, ქურთები და აფხაზები შედიოდნენ.

„მოგზაურობანის“ მესამე მონაკვეთი სამურზაყანოს ეთმობა. ეს მონაკვეთი ისე იკითხება, როგორც მხატვრული ნაწარმოები. წინა ორი მონაკვეთისაგან ეთნოლოგის ყურადღების ცენტრში სხვა საკითხებიც ექცევა. ისევე როგორც გურიისა და აჭარისადმი მიძღვნილ ნარკვევებში დიდი ყურადღება აქვს მიქცეული თანამედროვე პრობლემებს: დუქნებს, მეგრელთა ვაჭრობას, ლაზ მენავეებს. ამ უკანასკნელთა შესახებ წერს: „მენავეობა მათთვის ცხოვრების სახსარს შეადგენს. ოსმალეთის ქალაქებში წასვლა, იქიდან სამშობლოში დაბრუნება და სამშობლოდან ისევ ოჩამჩირეში მოსვლა და სიმინდის ყიდვა, – ამაში გადის მათი სიცოცხლე. ...ამათ ვერ წარმოუდგენიათ, თუ ზღვის გარეშე რაიმე სიამოვნება არის, ვერ წარმოუდგენიათ მიწის მუშის მყუდრო ცხოვრება, ვერ წარმოუდგენიათ თავისთავი უნავოდ. ნავია მათი აღმზრდელი აკვანი, ნავი არწევს მთელი თავისი დღენი და ერთ დღეს თავის საყვარელ ნავთან ერთად ეხუტება ლაზი ზღვის ფსკერსა. **ქართველებს ჯერხანად მარტო ლაზები-ღა გვყავს მენავენი“.**[31] **მოყვანილი ციტატიდან განსაკუთრებულ ყურადღებას უკანასკნელი წინადადება იქცევს: მეცნიერი ლაზებს ქართველი ერის შემადგენელ ნაწილად მიიჩნევდა.**

მეცნიერის ინტერესის სფეროში განსაკუთრებით სამურზაყანოს დასახლების ფორმა მოქცეულა. ის წერდა: „თავისებურია სამურზაყანოს სოფელი. ძირეული განსხვავებაა აქაურსა (როგორც ჩანს, „აქაურში“ სამეგრელოს სოფელს გულისხმობს – რ. თ.) და აღმოსავლეთ საქართველოს სოფელს შორის. იმ დროს, როცა ქართლის ერთმანეთზე მიყრილ სახლებს სულ მეოთხედი საათის განმავლობაში შემოუვლის კაცი, აქ, სამურზაყანოში, მთელი ორი

[31] თ. სახოკია. მოგზაურობანი, გვ. 321-322.

საათია საჭირო, რომ სოფლის ერთი ბოლოდან მეორე ბოლოში გაატანოთ. უჩვეული კაცი თუ ჩავარდა, ვეღარც კი იფიქრებს, თუ სოფელშია. წინ ტყეა, უკან კიდევ ტყე. ორივე მხარესაც იგივე ტყე გარტყიათ". „იშვიათად ნახავთ ორ-სამ სახლს, რომ ერთმანეთისაგან ღობე ჰყოფდეს".[32] სამურზაყანოელის საცხოვრებელს წარმოადგენდა ორ-სამ თვლიანი ოდა, რომელიც ძირითადად წაბლის, წიბლისა და თხმელის ფიცრისაგან ჰქონდათ აგებული. სწორედ თხმელაზე ჰქონდათ ადგილობრივებს მაღლარი ვაზი აშვებული. თედო სახოკიას ყურადღების მიღმა არც ფაცხა დარჩენია. ფაცხა წკნელისაგან ჰქონდათ მოწნული, რომელსაც ზემოდან გვიმრა ეხურა. ფაცხის კერის ერთ მხარეს „სავაჟკაცო" („საქომლო") და მეორე მხარეს – საქალებო („საოსურო") ადგილები იყო გამოყოფილი. სამურზაყანოელის ღარიბ ოჯახში მეცნიერს შეუნიშნავს, რომ ბალიშში ქათმის დაურჩეველი ბუმბული ჰქონდათ ჩადებული, მუთაქაში კი – სიმინდის ფუჩეჩი.

თედო სახოკიას სამურზაყანოს მთებიც მოუხილავს, სადაც მწყემსების ცხოვრებას აკვირდებოდა. აქ მას ყურადღების მიღმა მწყემსთა ცხოვრების თითქმის არცერთი ნიუანსი არ რჩებოდა. საინტერესო ფაქტი დააფიქსირა ღამით ქალამნების მიწაში ჩაფვლისა: „ბინაზე დარჩენილებმა ტყავის ქალამნები გაიხადეს, შორი-ახლო მიწაში ჩაფლეს, რომ, ერთის მხრით, დარბილებულიყვნენ და, მეორეს მხრით, ქოფაკებს არ შეეჭამათ".[33]

საინტერესოა მესაქონლეთა ცხოვრების აღწერა. მსხვილფეხა მესაქონლეობასთან ერთად სამურზაყანოში მეცხვარეობაც ყოფილა გავრცელებული. ამ დარგის მიმდევარნი კი მთის კალთებზე მდებარე სოფლების მოსახლეობა ყოფილა. თუმცა, ხაზს უსვამს, რომ „აქაური საქონელი მატყლს ცოტას იძლევა და მდარეც არის, რადგან საქონელი წვიკის ჯიშისაა. ერთი კანძი მატყლი ერთი „ქიტა" გამოდის, ანუ წონით ერთი ლოღარიკონი (1/2 გირვანქა). ... მატყლისაგან სამურზაყანოში ნაბდებსა სთელავენ". „მატყლისაგანვე აკეთებენ საჩოხე და საძიქვე შალებსა".[34]

თედო სახოკიამ დიდი ყურადღება დაუთმო სამურზაყანოელთა რწმენა-წარმოდგენებს და აღნიშნა, რომ „მწყემსების ყველაზე დიდ მფარველად მთავარ-ანგელოზი მიქელ-გაბრიელი ითვლება, რომელსაც აქ „მიქამ-გარიოს" ეძახიან. მეორე სახელიცა ჰქვიან – *ეგრე*. მიქამ-გარიო არის პატრონი მთისა,

[32] თ. სახოკია. მოგზაურობანი, გვ. 236.
[33] თ. სახოკია. მოგზაურობანი, გვ. 360.
[34] თ. სახოკია. მოგზაურობანი, გვ. 268.

მას მორჩილებენ ცის მნათობნი".[35] თქმულის დამადასტურებელი თქმულებებიც აქვს მოხმობილი. ადგილობრივი მკვიდრი მესაქონლეები „მთის" თაყვანისმცემლებიც ყოფილან. მთაც მიქამ-გარიოს საფარველ ქვეშ ყოფილა. „მწყემსის ლაპარაკში ხშირად მოჰკრავთ ყურს „მთის მადლმაო". „როცა გაზაფხულზე პირველად მთაზე ამოდიან, მწყემსები საკლავსა ჰკლავენ და მთის ლოცვას ამბობენ. ხანში შესული მწყემსი ხონჩაზე აწყობს საკლავის გულღვიძლსა და ყველას მაგივრად მთას ევედრება: ნუ მოგვაკლებ შენს წყალობას ჩვენ, ჩვენს ჯოგსა, რომელიც შენს კალთაზე დავდივართ, მხიარულად და უვნებლად ჩაგვიყვანე ბარადო".[36] იმდენად დიდი რიდი ჰქონიათ სამურზაყანოელ მწყემსებს მთისა, რომ მთას ისინი შიშველ ტანს ვერ აჩვენებდნენ, ეწყინებაო. ამიტომ ტანის ბანა მთაზე ცოდვად მიაჩნდათ. მაშინათვე განრისხდება მთა და წვიმა და ავდარი მოვაო. თედო სახოკია ამ მასალის მოყვანის შემდეგ გვაუწყებს: „ჩემი იქ ყოფნის დროს ნისლი ხშირი იყო. მითხრეს, ეს სულ იმის ბრალია, რომ შენ ტანს იბან აქა და შიშველ ტანს მთას უჩვენებო".[37] ამავე მიზეზით ყოფილა, რომ მთაზე ყოფნის დროს მწყემსები უწმაწურ სიტყვა-პასუხს ერიდებოდნენ.

თედო სახოკიას სამურზაყანოში ყოფნისას არაერთი ტერმინი დაუდასტურებია, რომლებიც ძირითადად მატერიალური კულტურის სფეროს განეკუთვნება; მხოლოდ რამდენიმე მათგანის მოყვანით დავკმაყოფილდებით: *ჩართი* – ქვაბის ძირის სიფართის დაგრეხილი ვაზი, რომელშიც ქვაბს დგამენ. ჩართში ჩადგმის შემდეგ ღომს უფრო მოხერხებულად ზელავდნენ; *გარგატი* – იგივე სუთი, რომლითაც ღომს ზელავენ; *ჩოგანი* – ქვაბიდან ღომის ამოსაღები; *გვაბანკი* – პალტო; *ქასლაში* – თხის ტყავისაგან გაკეთებული ჭურჭელი, რომელიც შიგნიდან და გარედან გაფხეკილია. შიგ ასხამენ მაწონს და მგზავრობის დროს დაჰქონდათ; *ჩაყვა* – ტოლჩის მსგავსი ხის ჭურჭელი, რომელშიც მაწონს ასხამდნენ. მაწონს ამ ჭურჭლიდან პირდაპირ ხვრიპავდნენ; *თიფუ* – მწყემსების ბინა; *კვაჩხა* – თხის ტყავი, რომელსაც დაჯდომის დროს იყენებდნენ; *ბუყუნი* – მაწვნის შესადედებელი ხის ჭურჭელი. შიგ ორი კოკა ეტეოდა; *ჯიშთი* – ხეში ჩარჩენილი თოვლი, რომელშიც მწყემსები ხორცს დიდხანს ინახავდნენ; *ქიფური* – საჭმელი. ქასალაში ჩასხმულ მაწონს ერთი სათის განმავლობაში აჭანჭყარებდნენ. შემდეგ 3-4 საათი მზის გულზე დაჰკიდებდნენ, რის შემდეგაც ქიფური მზად იყო. ამ საჭმელს მხო-

[35] თ. სახოკია. მოგზაურობანი, გვ. 269.
[36] თ. სახოკია. მოგზაურობანი, გვ. 377.
[37] თ. სახოკია. მოგზაურობანი, გვ. 377.

ლოდ მთაში შეექცეოდნენ; *შიშველი* – ისეთი მთა, სადაც ბალახის მეტი სხვა მცენარე არაა; *ლაბაშა* – მწყემსის ჯოხი, რომელსაც ბოლო რკინითა აქვს მოჭედილი; *ღვაროძისთვე/ღვარალა-თუთა* – ენკენისთვე...

წიგნს „მოგზაურობანი" სამურზაყანოდან აფხაზეთში გადავყევართ. ეს მონაკვეთი დიდი არაა, რაც, როგორც ჩანს, იმანაც განაპირობა, რომ აფხაზთა ძირითადი ნაწილი ოსმალეთის იმპერიაში მუჰაჯირად უკვე დიდი ხნის წასული იყო. ავტორი ხაზგასმით აღნიშნავს ადგილზე დარჩენილ აფხაზთა უუფლებო მდგომარეობას: „წინანდელი მკვიდრი აფხაზები მოკლებული იყვნენ უფლებას ქალაქ სოხუმის მახლობლად (ოცი კილომეტრის მანძილზე) დასახლებულიყვნენ, როგორც არა საიმედო ელემენტები. აბჟუაში (აღმოსავლეთ აფხაზეთში) შეეძლოთ ყოფნა მხოლოდ მდინარე კოდორის გამოღმა; ხოლო ბზიფში (დასავლეთ აფხაზეთში) მდინარე აც-წყლის იქით, გაგრამდე".[38]

თედო სახოკიამ განსაკუთრებული ყურადღება მიაქცია იმ ფაქტს, რომ ცარიზმის ხელისუფლება ყოველმხრივ ხელს უშლიდა სამეგრელოდან მოსახლეობის გადმოსახლებას, ხოლო რუსებისა და სომხების მიგრაციას კი ახალისებდა. იმასაც ხაზს უსვამს, რომ გადამოსახლებულ რუსებს აკლიმატიზაცია პრობლემებს უქმნიდა – ციებით დაავადებულების სიკვდილიანობა მაღალი იყო. მიუხედავად ამისა, ხელისუფლება აფხაზეთში რუსების გადმოსახლებაზე უარს არ ამბობდა: „ეს ვაჟბატონები „უმაღლესი მოსაზრებით" ხელმძღვანელობდნენ: – ხელი უნდა შევუშალოთ მეგრული ელემენტის გამრავლებას, თუნდაც მთელი სოფლის სიცოცხლედ დაგვიჯდეს ეს ხელის შეშლაო!..".[39]

ეთნოლოგი რუსების ისეთ უარყოფით თვისებასაც არ ივიწყებს, როგორიცაა ლოთობა: „ციებასა და ქონებრივ სიჩიავეს ზედ დაურთეთ რუს ახალშენთა სიყვარული არყისა... სვამენ უზომოდ. ამ რამდენიმე წლის წინათ ამ სოფელში ერთ ჩვენებურს დუქანი ჰქონდა და, სხვათა შორის, არაყსაც ჰყიდდა. მუშთრებად უმთავარესად ამ სოფლის მცხოვრებნი ჰყოლია. ნახევარ თვეში 16 ვედრო არაყი გაუყიდია" ესე იგი, დღეში ვედროზე ცოტა მეტი" ფული რომ შემოელეოდათ, მოჰყავდათ გოჭი, შინაური ფრინველი, მოჰქონდათ თავიანთი წაღები, ქუდი, სამოსელი და სხვ.".[40]

თედო სახოკიას იმდროინდელი აფხაზეთის ეთნიკური შემადგენლობაც არ რჩებოდა უყურადღებოდ. მაგალითად, მისი იქ ყოფნის დროს გუდაუთაში 172 კომლს (1.117 სულს) უცხოვრია. „როგორც ყველგან, პირველი ადგილი

[38] თ. სახოკია. მოგზაურობანი, გვ. 381.
[39] თ. სახოკია. მოგზაურობანი, გვ. 385.
[40] თ. სახოკია. მოგზაურობანი, გვ. 385.

უჭირავს ქართველებს – 356 სული, შემდეგ რუსებს (242 სული), მერე მოჰყვებიან ბერძნები (133 სული), სომხები (122 სული), აფხაზები (87 სული), ლაზები (32 სული) და სხვ.“[41]

მეცნიერი-ეთნოლოგი როგორც სხვა შემთხვევაში, აფხაზეთის მონაკვეთში გარკვეულ ყურადღებას უთმობს დასახლების ტიპსა და საცხოვრებელ ნაგებობებს: „გუდაუთიდან ჩრდილოეთით აღმართ-აღმართ მიმავალს, ოღრო-ჩოღრო გზას კაცი სოფ. ლიხინში მიჰყავს. იქით-აქეთ ვენახთა და ტყეთა შორის ძლივს მოსჩანს აფხაზთა ფაცხები, წნული, გვიმრით დახურული, ღარიბული და თითქმის პირველყოფილ ადამიანთა ბინების მსგავსი...“.[42] ლიხნზე საუბრისას თედო სახოკიამ იმასაც მიაქცია ყურადღება, რომ „დღეს ამ მოსახლეთა შორის მხოლოდ მეგრული გვარებია დარჩენილი; ენას კი აფხაზურის გარდა, სხვას ვერ გაიგონებთ“.[43]

XIX საუკუნის ბოლოსა და XX საუკუნის დასაწყისში აფხაზების პრობლემა გახლდათ ის, რომ ისინი თავის სოფელს არ შორდებოდნენ: „თითქმის შუაგულ აფხაზეთში ერთ-ერთი მრეწველი მაქსიმოვი აწარმოებს ხე-ტყის დამზადებას. ყოველწლიურად მასთან 2.000-მდე კაცი მოდის, მასთან ნახავთ: სვანს, რაჭველს, ლეჩხუმელს, გურულს, მეგრელს და აფხაზს კი – არც ერთს. აფხაზი ყოველივე ამას შორიდან უყურებს, სტუმარივით, უბრალო ხელოსნობა რა არის, იმასაც კი ვერა ნახავთ მათ შორის. რისამე ფიცრულის დადგმა რომ დასჭირდებათ, ხუროებს სხვაგნიდან უნდა დაუძახონ“.[44] სამაგიეროდ, თედო სახოკია ფართოდ აღნიშნავს აფხაზების მებაღეობისა და მევენახეობის სიყვარულის შესახებ: „ხეხილის გარდა, განთქმულია აფხაზეთის ვენახები და აფხაზური ღვინო. თავისებური და საამო საყურებელია აქაური ვენახები: გზის ორივე ნაპირას ჩარიგებულია უსისტემოდ ხურმისა და თხმელის ხეებზე გადახვეული ვაზები! ამ ორი ჯიშის ხეს აქეთკენ სავაზოდ ყველგან უპირატესობა აქვს, რადგან ფოთლები წვრილი აქვთ, მზის სხივები ადვილად ატანს შიგ და ჩქარა ამწიფებს ყურძნის მტევნებს. აქ ზოგიერთი სოფელი მარტო ყურძნის მოსავლით ცხოვრობს“.[45] განსაკუთრებით გამოჰყოფს „ამილახუს“ ჯიშის ვაზს, რომელიც, გადმოცემით, მთავარს ქართლიდან, ამილახვართა მამულიდან მოუტანია.

[41] თ. სახოკია. მოგზაურობანი, გვ. 387.
[42] თ. სახოკია. მოგზაურობანი, გვ. 388.
[43] თ. სახოკია. მოგზაურობანი, გვ. 389.
[44] თ. სახოკია. მოგზაურობანი, გვ. 399.
[45] თ. სახოკია. მოგზაურობანი, გვ. 400.

თედო სახოკია აფხაზთა მიერ მცენარეთა თაყვანისცემასაც აღნიშნავს – საამისოდ მას ეთნოგრაფიული მონაცემები აქვს მოყვანილი.

როდესაც ამთავრებ წიგნის – „მოგზაურობანი" – კითხვას, სინანული გეუფლება, რომ პირველმა ქართველმა პროფესიონალმა ეთნოლოგმა საქართველოს სხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეების შესახებაც არ დაგვიტოვა ნარკვევები. როგორც მისი ავტობიოგრაფიიდან ირკვევა, ამ მიზნით მას რაჭაშიც უმოგზაურია, მაგრამ, სამწუხაროდ, მალევე რაჭის ეთნოგრაფიული მასალები დაუკარგავს.

თედო სახოკიას სამეგრელოს ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარე არ მიმოუხილავს. როგორც ამ მხარის მკვიდრს, აქ მას ეთნოგრაფიული მასალების შესაკრებად მოგზაურობა და ინფორმატორების მოძიება არ სჭირდებოდა. სამეგრელოს მკვიდრმა კარგად იცოდა მეგრელთა ყოფა, წეს-ჩვეულებები, ტრადიციები – ისინი ბავშვობიდანვე ჰქონდა შესისხლხორცებული, უამრავი რამ გაგებული. სამეგრელოს შესახებ სამეცნიერო ნაშრომების წერა განსწავლულ ეთნოლოგს XIX საუკუნის ბოლოს დაუწყია, პირველად კი 1956 წელს[46] – მისი გარდაცვალების წელს დაიბეჭდა. შესაბამისად, ეს ნაშრომები დაწერილია 1897, 1899, 1902, 1903, 1913, 1916 წლებში. ძირითადად კი ეხება სამეგრელოს მკვიდრთა სულიერი კულტურის და სოციალურ ურთიერთობათა საკითხებს. ზოგიერთი ნარკვევი მას უცხო – რუსულ, ფრანგულ, ინგლისურ და იტალიურ ენებზე ჰქონდა თავის დროზე დაბეჭდილი. უნდა აღვნიშნოთ და აქ გიორგი ჩიტაიას უნდა დავესესხოთ, რომ „ზოგჯერ მისი ნაწერები სცილდება საქართველოს ეთნოგრაფიის ფარგლებს". თედო სახოკია სამეგრელოში არსებულ ტრადიციებს მხოლოდ არ გადმოგვცემს – ის სათანადო ინტერპრეტაციას, ანალიზს უკეთებს და, რა თქმა უნდა, ყველა მათგანი მაშინდელი მეცნიერული კვლევის სათანადო დონეზეა წარმოდგენილი.

„ეთნოგრაფიულ ნაწერებში" ავტორი ვრცლად გადმოგვცემს მითოლოგიურ გადმოცემებს, მეგრელთა დამოკიდებულებას ყვავილ-ბატონების მიმართ, საახალწლო ტრადიციებს, რწმენა-წარმოდგენებს წმიდა გიორგის შესახებ, მიცვალებულთან დაკავშირებულ წეს-ჩვეულებებს, საქორწინო ტრადიციებს. თედო სახოკია თითოეულ ეთნოგრაფიულ ფაქტს არა მხოლოდ გადმოგვცემს, არამედ მათ ისტორიულ ასპექტში განიხილავს და აყალიბებს გარკვეულ დასკვნებს. სრულიად სამართლიანად წერდა გიორგი ჩიტაია: „თამამად უნდა ითქვას, რომ აქ მოცემული მასალის საფუძველზე შეიძლება აღდგენილ იქნეს

[46] თ. სახოკია. ეთნოგრაფიული ნარკვევები. თბ. 1956.

სათანადო სხვა მასალის გამოყენებასთან ერთად ქართველი ხალხის უძველესი სარწმუნოება და მსოფლმხედველობა".[47]

ნარკვევში „სამეგრელოს მითოლოგიიდან" ავტორი გვაცნობს იმ ავსა და ბოროტ სულებს, რომლითაც მეგრელის წარმოდგენით, მოფენილია სამყარო და „რომელნიც გაჩენილან იმისათვის, რომ ავნონ მის საქონელს, ზიანი მიქყენონ მის ქონებას".[48] ისენი არიან: *ოჩოკოჩი, ტყის მეფე, ჭინკა, დიხაშკოჩი (მიწის კაცი), ჟამი, ანუ სული გაცივებისა, წყლის დედა, მესეფი, ანუ ზღვის კაცი, ეშმაკი, იგივე მავნე, მაცდური, მზაკვარი (მაზაკვალი)* იგივე *კუდიანი, გრძნეული, ბატონები (ყვავილი)* და სხვა გადამდები სენი. ეს პრობლემა ქართულ ეთნოლოგიაში დღეს სათანადოდაა შესწავლილი (ნ. აბაკელია). ეს სათანადო დონე, ალბათ, ერთგვარად სხვაგვარი იქნებოდა, რომ არა თედო სახოკიას ნარკვევი, რადგან ის აფიქსირებდა იმ ვითარებას, რომელიც მისი ბებიებისა და პაპების დროს არსებობდა სამეგრელოში.

იგივე შეიძლება ითქვას ნარკვევზე „ყვავილ-ბატონები საქართველოში (ერთი გვერდი სახალხო ექიმობისა)", რომელიც, როგორც ზემოთ აღინიშნა ჯერ კიდევ 1903 წელს წაიკითხა პარიზის საანთროპოლოგიო საზოგადოების სხდომაზე. ქართველმა ხალხმა ინფექციური დაავდებების შესახებ, რომლებსაც „ბატონები" ავრცელებდნენ, გარკვეული წარმოდგენები შეიქმნა. ეს არცაა გასაკვირი, რადგან ეპიდემიებს ხშირად გამანადგურებელი შედეგები ჰქონდა, ისინი ზოგჯერ მსოფლიოში მიმდინარე ეთნიკური პროცესების ხელშემწყობნიც იყვნენ. ამ საკითხზე საუბარს აღარ გავაგრძელებთ, მხოლოდ იმას აღვნიშნავთ, რომ „ბატონები" იერარქიული სიძლიერით იყოფიან ორ კატეგორიად. პირველ კატეგორიაში მოქცეული არიან „დიდი ბატონები" – შავი ჭირი, ხორველა, ყვავილ-ბატონები, მეორეში – წითელა, ქუნთრუშა, ყელჭირვება, ყივანახველა და სხვ.

ქართველ ხალხს დიდი ტრადიციები ჰქონდა ახალ წელთან დაკავშირებით. თედო სახოკია წერდა: „ახალი წლისათვის მეგრელებს აგრეთვე უქვიათ რომაული სახელი – *კალანდა*. ითვლება დასაწყისად ადამიანის როგორც სულიერ, ისე ხორციელ ცხოვრებისა აქედან მოკიდებული თორმეტი თვის განმავლობაში. სამეგრელოს მკვიდრთ კალანდა წარმოდგენილი აქვთ როგორც ღვთაება, რომელიც მოგზაურის სახით მოევლინება ხოლმე შორეულ და უცნობ მხრიდან. მათთვის თან მოაქვს როგორც წყალობა, ისე უწყალობა, რო-

[47] გ. ჩიტაია. რედაქტორისაგან. თ. სახოკია. ეთნოგრაფიული ნარკვევები. თბ. 1956, გვ. 6.
[48] თ. სახოკია. ეთნოგრაფიული ნარკვევები, გვ. 7.

გორც სვიანობა, ისე უბედურება. ამ შემთხვევაში თუ ყველაფერი არა, მთავარი მაინც დამოკიდებულია იმაზე, თუ ადამიანი რამდენად სათანადო და შესაფერისი პატივით დაუხვდება ამ თაყვანსაცემ ღვთაებას. ეს დახვედრა კიდევ გამოიხატება ყოველი საახალწლო წესების აღსრულებით. საკმარისია მეგრელმა ერთი ბეწოთი დააკლოს რაიმე ამ წესებს, რომ თავზე დაიტეხოს ესა თუ სამწუხარო უბედურებანი, კალანდის რისხვისაგან გამომდინარნი“.[49] ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ ავტორს ყურადღების მიღმა არ რჩება ყველა ის რიტუალი, რომელიც მეგრელის ოჯახში კალანდობას სრულდებოდა. განსაკუთრებული სიზუსტითაა გადმოცემული კალანდის სიმბოლოს „ჩიჩილაკის“ დამზადება.

თედო სახოკიას სამეცნიერო მემკვიდრეობაში, ვფიქრობთ, ერთ-ერთი გამორჩეულია ნაშრომი „წმ. გიორგის კულტი და ღვთის სამართალი“. იმდენად დიდი იყო წმიდა გიორგისადმი მოწიწება და თაყვანისცემა სამეგრელოში, რომ ხალხის რწმენით ის სამეგრელოს მკვიდრი იყო და ბრძოლებში მუდმივად მათ ლაშქარს ედგა სათავეში. აგრეთვე ლხინის სუფრის სათავეში მჯდარა ყოველთვის და სიმღერასა და მოლხენაშიც ბადალი არ ჰყოლია. ეთნოლოგის მიერ მოყვანილ მასალას წმიდა გიორგის შესახებ მრავალმხრივი მნიშვნელობა აქვს. ერთ-ერთი კი ის გახლავთ, რომ სამეგრელოში მისი სალოცავი ყველაზე ძლიერი იყო და ეს ყველაზე ძლიერი სალოცავი დღევანდელი აფხაზეთის ტერიტორიაზე მდებარეობდა, ისტორიული სამურზაყანოს უკიდურეს ჩრდილო-დასავლეთ მხარეს; საუბარია *ილორის წმიდა გიორგის* შესახებ. ილორის წმიდა გიორგის მთელი სამეგრელოს მოსახლეობა ეყმობოდა. ასეთი სახის ძლიერი, ცენტრალური სალოცავები კი ქართველ ხალხს არა განსახლების არეალის განაპირას ჰქონდა, არამედ ცენტრში. ასე რომ, ეს ფაქტი პირდაპირ მიუთითებს იმის შესახებ, რომ მეგრელთა განსახლების არეალი თავის დროზე საკმაოდ შორს ვრცელდებოდა. საინტერესოა ის ეთნოგრაფიული მასალა, რომ ილორის წმიდა გიორგის შესაწირს იმერეთის მეფეც კი უგზავნიდა. სწორედ იმერეთის მეფეს შეუწირავს ილორისათვის ხატის ყმებად და მსახურებად კაკაბაძეთა გვარის რამდენიმე წარმომადგენელი, რომელთა შთამომავალნი დღესაც ცხოვრობენ ილორში ოდნავ განსხვავებული გვარით – კაკაბანძე.[50]

თედო სახოკიას ნაშრომის თანახმად, ილორის ეკლესიაში ინახებოდა აგრეთვე რკინის მშვილდი, რომელშიაც უნდა გატარებულიყვნენ სხვადასხვა

[49] თ. სახოკია. ეთნოგრაფიული ნარკვევები, გვ. 40.
[50] თ. სახოკია. ეთნოგრაფიული ნარკვევები, გვ. 60.

ავადმყოფნი, ვინც წმიდა გიორგის შესთხოვდნენ სნეულებათაგან განკურნებას. წმიდა გიორგის წინაშე შუამდგომლობის როლში გამოდიოდა *მეხატული*, ანუ *ხატის მსახური* გვარად ***მერჭულე***. ეს თანამდებობა ამ გვარში მემკვიდრეობით გადადიოდა. ამავე გვარში ინახებოდა ის ცული, რომლითაც იკვლოდა გიორგობას წმიდა გიორგის მიერ მოყვანილი ხარი.[51] ეს მასალა ჩვენ ფრიად საყურადღებოდ მიგვაჩნია. მერჭულეები დღესაც ცხოვრობენ ილორში. ეს გვარი ანალოგიას ჰპოვებს გვარსახელთან – *მერჩულე*. ილორის წმიდა გიორგის შემდეგ სამეგრელოს ყველაზე ძლიერ სალოცავად, როგორც თედო სახოკია გადმოგვცემს, *ხეთის წმიდა გიორგი* ყოფილა: „ილორის წმ. გიორგის შემდეგ მეორე ადგილი უჭირავს მეგრელთა ცხოვრებაში ხეთის წმ. გიორგის. ...ხეთის წმ. გიორგი ძლიერებით თითქმის ეჯიბრებოდა ილორისას". ისევე როგორც სხვა ქართულ ეკლესია-სალოცავებს ხეთის წმიდა გიორგისაც ორი საბრძანებელი ჰქონია – დაბლა ხის ეკლესიაში და ზევით – ურთას მთაზე. მეგრელები, როდესაც დანაშაული ედებოდათ ბრალად, ძირითადად სწორედ ამ სალოცავებში იფიცებოდნენ. ასე რომ, როგორც თედო სახოკია გადმოგვცემს, წმიდა გიორგი მეგრელთა რწმენით უზენაესი მოსამართლეც იყო. ამ მასალებს, რომლებიც ეთნოლოგს აქვს წარმოდგენილი, დიდი მნიშვნელობა იმიტომაც აქვს, რომ მეცნიერის მოღვაწეობის დროს ტრადიციების დიდი ნაწილი უკვე დავიწყებას იყო მიცემული. აღნიშნულ თემაზე საუბარი გვინდა იმით დავამთავროთ, რომ კითხვა დავსვათ: ქრისტიანთათვის წმიდა გიორგი ერთი წმინდა იყო. რატომ ჰქონდათ ქართველებს ის რამდენიმე ღვთაებად წარმოდგენილი? რატომ იყვნენ ისინი სხვადასხვა ძალი-შეძლებისანი? ვფიქრობთ, ამაში გამოსჭვივის ძველი ქართული ტრადიცია სხვადასხვა სალოცავების შესახებ.

უნდა დავასკვნათ, რომ წმიდა გიორგისადმი მეგრელთა თაყვანისცემა ანალოგიას პოულობს საქართველოს სხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებთან, ყველა ქართულ ტერიტორიულ/ლოკალურ ჯგუფს ერთნაირი დამოკიდებულება ჰქონდა აღნიშნული წმიდანისადმი, მნიშვნელობა არა აქვს ისინი მთიელები იყვნენ, თუ ბარელები, დასავლეთ საქართველოში მკვიდრობდნენ, თუ აღმოსავლეთ საქართველოში.

ქართულ ეთნოლოგიაში ყველაზე სრულყოფილად საქორწინო ტადიციებია შესწავლილი. ამ პრობლემის მეცნიერულად შესწავლაში პიონერად თედო სახოკია გვევლინება. შეიძლება ითქვას, რომ ვრცელ ნარკვევში სამეგრე-

[51] თ. სახოკია. ეთნოგრაფიული ნარკვევები, გვ. 61-62.

ლოში არსებული საქორწილო ტრადიციები სრულყოფილადაა შესწავლილი. ნაშრომში ყურადღება გამახვილებულია არსებით საკითხებზე. ეთნოლოგი აღნიშნავს: „ეს წერილი მეგრელთა ცხოვრებისა რეზულტატია ჩვენი პირადი და უშუალო დაკვირვებისა. მხოლოდ ნაწილობრივ მოვიშველიეთ ლიტერატურა, რომელიც, ... მეტად მწირ მასალას იძლევა. ... აღწერილი საქორწილო ჩვეულებანი ასე თუ ისე წმინდად შემონახული არიან საქართველოს იმ კუთხეებში, რომელნიც გეოგრაფიულად გონებრივსა და საადმინისტრაციო ცენტრების უშუალო გავლენას დაშორებულნი არიან“.[52] ძნელია ეთნოლოგს ამ სიტყვებში არ დაეთანხმო. არა მარტო საქორწინო ტრადიციები, არამედ ყველანაირი წეს-ჩვეულება თავისი თავდაპირველი და შეურყვნელი ფორმით სწორედ ასეთ ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებში იყო შემორჩენილი. მათ შორის სამეგრელოს განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს. აღნიშნული ნაშრომის პირველ სტრიქონებში ეს აზრია გატარებული: „ქართველ ტომთა შორის, სვანებისა, ფშავთა და ხევსურთა შემდეგ მეგრელთ ჩვენს დღემდე შემოუნახავთ საქორწინო ჩვეულებანი, შეიძლება ითქვას, თავიანთის ძველებური სიწმინდითა და ხელშეუხებლობითა, და ამას ვხედავთ ქრისტიანულ სარწმუნოების გვერდით“.[53] თედო სახოკიამ მეგრელთა საქორწინო ტრადიციებიდან უმთავარესს საკითხებს მიაქცია ყურადღება; ესენია: მკაცრი ეგზოგამია, ნათესაობის ფორმები, შვილად აყვანის წესი, ერთი ბატონიდან მეორე ბატონთან გაქცევისას ეკლესიის ბოქლომისათვის კისრის მიბმა, საქორწინო ასაკი, დანიშვნის წინაპირობა, მზითევი, საქორწილო რიტუალი, ქორწილის დრო, სახლში პატარძლის შემოყვანის ცერემონიალი, პირველი ღამე, ზედსიძეობა. ეთნოლოგს აქ მხოლოდ ერთ ციტატას დავესესხებით: „ქორწილები სამეგრელოში, ჩვეულებრივ, შემოდგომითაა ხოლმე, ჭირნახულის დაბინავების გათავებისას. წელიწადის ამ დროს მეგრულად ჰქვიან „დამორჩილი“ – დამორჩილებული, ე. ი. ბუნებაა დამორჩილებული იმით, რომ იმისაგან მხვნელ-მთესველის მიერ აღებულია ყველაფერი, რის აღებაც კი შეიძლებოდა ზაფხულის შრომის შემდეგ. შემოდგომაზე მეგრელი გლეხის მდგომარეობა შედარებით კარგია და ამით აიხსნება ის გარემოება, რომ ქორწილებს ამ დროს მართავენ. ქორწილები ნაშობევსაც იმართება ხოლმე, ყველიერის დადგომამდე. ამ შემთხვევაში მოსჩანს გავლენა საეკლესიო კანონებისა, რომლებიც მარხვაში ჯვარის წერას უკრძალავს; გაზაფხულზე და ზაფხულში ქორწილი იშვიათ-

[52] თ. სახოკია. ეთნოგრაფიული ნარკვევები, გვ. 71.
[53] თ. სახოკია. ეთნოგრაფიული ნარკვევები, გვ. 70.

ადაა, რადგან ჭირნახული უკვე ილევა და შემოდგომის უხვობა არ არის".[54] დავსძენთ, რომ თედო სახოკიას მიერ მოყვანილი მონაცემების უმეტესობა, როგორც საქორწინო, ისე სხვა ტრადიციებთან დაკავშირებით, ანალოგს ჰპოვებს საქართველოს სხვა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მხარეებთან.

პირველი ქართველი პროფესიონალი ეთნოლოგის ყურადღების არეში მიცვალებულთან დაკავშირებული ტრადიციებიც მოექცა. ისევე როგორც საქორწინო ტრადიციებთან, მიცვალებულის ძველი ქართული წეს-ჩვეულებებიც სამეგრელოში იყო დაცული. საამისოდ თედო სახოკიას მიერ მოხმობილი მასალა შეიძლება დავიმოწმოთ: „მეგრელის რწმენით, ამ ქვეყნად ბავშვი გაჩნდება თუ არა, ცას მისი სახელის ვარსკვლავი „მიეკერება". ეს ვარსკვლავი განსახიერება იქნება დედამიწის ამ ახლადდაბადებული მცხორებისა"; როდესაც სამეგრელოს მკვიდრი მთვარიან ღამეს აურაცხელ ვარსკვლავებით მოოჭვილ, ლაჟვარდ თაღს ცისას უჭვრეტს და ერთბაშად დაინახავს, რომ ჯერ ერთი და მერე სხვა ვარსკვლავები „ციდან სცვივიან", მასა სწამს, რომ თითოეულ მათგანის ჩამოვარდნასთან და მის უგზო-უკვლოდ გაქრობასთან ... სადმე დედამიწაზე სულსა ჰლევს ადამიანის არსება, რომელსაც ეს ცას მოწყვეტილი ვარსკვლავი ეკუთვნოდა".[55] მეცნიერი, ჩვეულებრივ, მისთვის დამახასიათელი მხატვრულობით აღწერს გლოვის წესებს, რასაც სამეგრელოში დიდი შეცხადება, ლოყებისა და გადაღეღილი გულმკერდის დაკაწვრა, სისხლის დენა და თმის გლეჯა ახლდა თან. ტრადიცია ყოფილა მიცვალებულის სასახლეში ჩადებამდე თეთრ სუდარაში გახვევა, მეოთხე ან მეხუთე დღეს დასაფლავება, შავი სამოსით შემოსვა, რომელიც ულაზათოდ უნდა ყოფილიყო შეკერილი. სამგლოვიარო გალობაც აუცილებელი იყო: „ორი გუნდი, სოფლელთაგან შემდგარი, ჰგალობს მარშს, რომელსაც „ზარი" ჰქვიან, რაც ნიშნავს: საშინელებას, უბედურებას. ზარს უსიტყვოდ ჰგალობენ, ისმის მხოლოდ ერთი გაგრძელებული „ვაი, ვაი".[56] შორეული სოფლებიდან მოსულ ნათესავებსაც თან მოზარეები მოჰყავდათ. გლოვის მთელი პროცესი ძალიან საინტერესოა. მისი კითხვისას გიმყარდება მოსაზრება, რომ ქართველები ყოველთვის თამაშობდნენ, სპექტაკლებს დგამდნენ, მოქმედებდნენ ისე, რომ მათ გულწრფელობაში არავინ დაეჭვებულიყო. საყურადღებოა, რომ „ძველად ყოველ მოტირალს თან მოჰქონდა დამზადებული სურსათ-სანოვაგე, გამომცხვა-

[54] თ. სახოკია. ეთნოგრაფიული ნარკვევები, გვ. 88.
[55] თ. სახოკია. ეთნოგრაფიული ნარკვევები, გვ. 112.
[56] თ. სახოკია. ეთნოგრაფიული ნარკვევები, გვ. 123.

რი მჭადი, მოსახარში ლობიო, ღვინო, ნიგოზი, ხახვი. ასე რომ, მიცვალებულის პატრონს ხარჯვა რისამე არა სჭირდებოდა და იოლად გამოდიოდა. მაგრამ ამ ჩვეულებას დღეს (იგულისხმება XX საუკუნის დასაწყისი, როდესაც ნაშრომი იწერებოდა რ. თ.) თავისი პირვანდელი ხასიათი ურთიერთ დახმარებისა თანდათან ეკარგვის და კომერციულ ფორმას ღებულობს".[57]

მიცვალებულთან დაკავშირებულია კიდევ ერთი ტრადიცია, რომლის შესახებაც თედო სახოკიას დროს მხოლოდ მოგონებაღა იყო დარჩენილი. როცა ესა თუ ის ადამიანი ძალზე მოხუცდებოდა და სიკვდილს ელოდებოდა, განსაკუთრებით იმ შემთხვევაში, როდესაც სახლში დამტირებელი და დამსაფლავებელი არავინ ჰყავდა, თვითონ სიცოცხლეშივე მართავდა თავის დატირებას: „ერთ დანიშნულ დღეს, ტირილის ყოველსავე წესის დაცვით, ნაცნობ-მეგობრები მოდიან და სტირიან მოხუცს, რომელიც ვითომ მიცვალებულს წარმოადგენს, მის მაგიერ მოტირალთა წინაშე „ნიშანია" გაშლილი მოხუცისა, სჭამენ ქელეხსა, სვამენ „გარდაცვალებულის" სულის შესანდობარსა, ხოლო როცა ნამდვილად მოკვდება, ყოფილ „მიცვალებულს" არავინა სტირის და პირდაპირ ასაფლავებენ".[58] მიცვალებულის ტრადიციებზე თედო სახოკია კიდევ ბევრ საუბრობს, ბუნებრივია, ყველა მათგანზე ვერ შევჩერდებით. მხოლოდ ერთი ციტატას მოვიყვანთ: „ერთი წლის ბავშვის ცხედარს აკვანში ჩაკრულად წაასვენებდნენ დასასაფლავებლად; იქ ბავშვის სხეულს ცალკე მიწაში ჩაუშვებდნენ, ხოლო აკვანს, რომელიც ამ შემთხვევაში კუბოს მაგივრობასა სწევს, ეკლესიის გალავანში სტოვებენ. ასეთი აკვანი, მეგრელთა რწმენით, ბედნიერების მომნიჭებელია, და ვისაც სჭირდება, ეკლესიიდან წამოიღებს და თავის ბავშვს შიგა ზრდის ხოლმე".[59]

ამრიგად, ასეთია ძალიან მოკლედ პირველი ქართველი პროფესიონალი ეთნოლოგის თედო სახოკიას შემოქმედება. მან მნიშვნელოვანი კვალი დაამჩნია ქართულ ეთნოლოგიას; მისი მიზანი იყო არა მხოლოდ ქართული ტრადიციების წარმოჩენა, არამედ თანამედროვეობა და საქართველოს მომავალი, ქართველი ხალხის კონსოლიდაცია იმის საფუძველზე, რომ საუკუნეების განმავლობაში ქართველ ხალხს ერთი და ერთიანი ხალხური კულტურა ჰქონდა შექმნილი.

[57] თ. სახოკია. ეთნოგრაფიული ნარკვევები, გვ. 126.
[58] თ. სახოკია. ეთნოგრაფიული ნარკვევები, გვ. 127.
[59] თ. სახოკია. ეთნოგრაფიული ნარკვევები, გვ. 132.

Roland Topchishvili
Academician, Gelati Academy of the Sciences, Georgia

TEDO SAKHOKIA – THE FIRST GEORGIAN PROFESSIONAL ETHNOLOGIST/ANTHROPOLOGIST

Summary

In 1850-1900 many Georgian intellectuals who received education in Russia and Europe returned to Georgia. Those intellectuals cared about the future of people and the country. They considered that for achievement of their goals, implementation of educational system and development of science was inevitably necessary. Tedo (Teodote) Sakhokia was one of those great patriots. Tedo Sakhokia was born on 2 (14) March, 1868 in Samegrelo in the family of clergyman. He was the first professional Georgian ethnologist. He gained his professional skills in ethnology/anthropology in France first at Sorbonne University and then at a high school of anthropology. In 1903 the scientist reported his first scientific work in ethnology, which was devoted to the problem of popular medicine, to the anthropological scientific society of Paris. Due to the high scholarly value of the report, Tedo Sakhokia was elected as a foreign associate member of Parisian society of anthropologists. The above-mentioned work about Georgian traditions was the first one published abroad (in French language). He also wrote and published his ethnologic investigations in Russian, English and Italian languages. At field works, along with ethnographic materials, he also collected ethnographic material protected not only in Georgia (nowadays Simon Janashia Museum of Georgia) but abroad too (Ethnographic Museum in St. Petersburg; Musée de l'Homme in Paris) etc. Collections gathered by Tedo Sakhokia counts hundreds of samples.

The first Georgian professional ethnologist started his career by collecting material in different historic-ethnographic parts of Georgia, namely in Guria, Ajara, Samegrelo-Samurzakano, Abkhazia and Racha. Sakhokia was one of the first researchers who revealed internal economic links among historic-ethnographic regions of Georgia. The scholar dealt with almost all problems of Georgian people's life and culture – material culture, economic life, social relations and intellectual culture. He revealed great interest in folklore. He gave substantial

explanation of peculiarities of some traditions existing in different historical-ethnographic regions of Georgia, conditioned by geographic factors. Sakhokia paid great attention to Georgians' hospitality and their pre-Christian beliefs.

Sakhokia was interested not only in questions of historical ethnology. He as a scientist educated in Europe, paid also great attention to modern problems existing in different historical-ethnographic regions of Georgia. And most of all, he was interested in questions of migration of rural population.

The question of Muslem Georgians was the subject of Sakhokia's research. Therefore, the most part of his field work was devoted to Ajara. He emphasized the fact that the occupation of Ajara by the Ottomans did not cause weakening of economic and cultural links of this region with the rest of Georgia. Sakhokia paid attention to the question of migration of Adjarian Muslim population to inner provinces of the Ottoman Empire. He also wrote about Adjarians' historical memory, which served as a linking and integrating factor for Georgians living in the Ottoman Empire.

Tedo Sakhokia paid attention to the Georgian provinces of Samurzakano and Abkhazia. He even researched shepherds' life. He put special emphasis on Abkhazians' powerless condition in the Russian Empire. They were deprived of the right to reside in Sokhumi and nearby territories at a radius of 20 km. Sakhokia paid interest to the fact that the Tsarist government encouraged the Russians and Armenians to migrate to Abkhazia. He laid special emphasis on the fact that acclimatization was no less problematic for the Russians as there was a high level of mortality caused by malaria. Tedo Sakhokia's observations on ethnic composition of Abkhazia in the past is also noteworthy.

There was no need to arrange ethnographic expeditions to Samegrelo because the scientist acquired all traditions typical for Samegrelo. His ethnological studies of this region are interpreted and highly valued. His works sometimes go beyond the scope of ethnography of Georgia. All of them manifest high level of scientific knowledge related to this period. In his "Ethnographic Writings", the author surveys mythology, New Year traditions, beliefs etc. Giorgi Chitaya admittedly wrote that "given material allows to restore the Georgian people's ancient beliefs and philosophy of life".

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. XIV
თბილისი. 2018

Nino Silagadze
Associate Professor
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Georgia

Composition of Theophany on 10th-11th Centuries Georgian Church Facades[1]

The present paper is an attempt to analyze some samples of Georgian medieval architecture, a small group of monuments which we believe to be outstanding for their facade decoration. i.e., churches built in the 10th-11th centuries, the facades of which are decorated with figurative relief compositions of the Savior's Glorification, the Second Coming of Christ and Theophany.

First of all, we must determine the significance of this group of monuments and the peculiarities to be concerned below. The 10th-11th centuries have been regarded as the era of the development of picturesque, baroque-like style. Not surprisingly, with regard to facade decoration, one of the principle artistic tendencies of this epoch evinced in the diminished role of figurative representation and the increased role of ornamental decoration: in that period, within the scope of development of the same picturesque style, more and more murals appear in church interiors. Since the 11th century entire walls were painted and the ideological burden shifts inside the churches. The facades are freed from thematic compositions and become extensively decorative.

From this point of view, the monuments we're willing to pay our attention to make somewhat of an exception from the overall trend: the significant figurative images on their facades are rare for the above-mentioned epoch. Moreover, the iconographic scenes (Theophany) are rarely met of the facades of Georgian churches built in different periods[2], but this is not true for the examples of

[1] The paper is based on the report presented at the 7th International Kartvelologian Symposium (Tbilisi, 18.11.2016).

[2] As opposed to this, in other spheres of Georgian fine arts, e.g., in monumental painting, different

the world's Christian art. It is commonly known that in Medieval Europe (especially in Romanesque examples) the scenes of Theophany, the Second Coming and Last Judgment are the most widespread ones in church exterior decor.

It is no secret that the thresholds of millennia have always been associated with the end of the world in some way. In West Europe these associations were reflected immediately by fine art (multiplicity of the scenes of Doomsday, the Second Coming, Repentance, the Divine Scourge, etc.). It is obvious that such tendencies were not so evident in Georgia, though at the verge of the millennia, similar themes acquired urgency to a certain extent. There are three churches of this period in Georgia, where the scenes of Theophany appear on the facades as the most important iconographic program which a visitor must recognize as soon as he/she approaches the church: Joisubani Church, Nikortsminda and Stvetitskhovel cathedral. It must also be mentioned that, beside Joisubani and Nikortsminda, there is yet another example representing a similar scene in Racha region. It's Skhieri iconostasis (early 10th c.)[3] the reliefs of which have so much in common in content and style with Joisubani facade decoration that they might be considered to be pieces of art of one and the same school[4], but as far as Skhieri reliefs adorn a iconostasis, a minor architectural form, we won't discuss it in detail.

The reliefs (the 1st half of the 10th c.)[5] of Joisubani or Jvarisubani (so-called Mtskheta St. George) one-naved church are the most ancient ones among the examples mentioned above. They adorned the window trim of the eastern facade of the structure[6].

versions of Theophany and the Savior's Glorification represent one of the most widespread programs among apsis compositions.

[3] R. Mepisashvili. Beris Sakhdari. Ars Georgica, v. 7a. Tbilisi, 1971, pp. 91-110 (in Georg).

[4] I. Nikoleishvili. Altarpiece of St. George Church in Skhieri. Architectural Heritage, v. 1, ed. K. Khimshiashvili, D. Khoshtaria. Tbilisi, 2001, pp. 103-140, 115-116, 122 (in Georg).

[5] N. Aladashvili. Joisubani Reliefs. Soviet Art #7, Tbilisi, 1978, pp. 70-71 (in Georg).; G. Bochoridze. Historical Monuments and Antiquities of Racha-Lechkhumi. Tbilisi, 1994, pp. 228-231 (in Georg).

[6] Currently preserved at Oni local Museum.



Pic. 1. Joisubani church reliefs

Notwithstanding the common practice in Georgia, these reliefs depict Theophany and Doomsday scenes: in this culture, window trims were rarely used for figurative images of such importance.

The image of the Savior appears above the window between the images of the Apostles Peter and Paul who carry their traditional attributes, the Key of Heaven and a book. On the background of the relief one can read the carved in

stone names of the Apostles, and the inscription beside the image of St. Peter reads: *"Judgment"*. Lower, we can make out the figure of the Angel Trumpeter who's known as one of the principal characters of the Doomsday scene, and another angel with scales in his hand. There also are some naive but amazingly expressive naked figures of the sinned and the righteous. Below, the relief depicts a bearded man, the donator of Joisubani church, with the model of the building. The corresponding inscription is: *"Oh Holy Church, have mercy upon Gabriel ealdorman."*

Joisubani church reliefs represent a rather laconic version of the comprehensive iconographic program of Last Judgment scenes. Such adaptations were characteristic of Georgian fine arts in the Early Middle Ages, exclusively depicting the key moments: In the scene of the Theophany we see only Peter and Paul, the greatest among the Apostles, while in the extensive versions, as a rule, all the twelve Apostles are represented (e.g., the apsis mosaic of San Aquilino chapel of San Lorenzo Maggiore in Milan (the 4th c.)[7].



Pic. 2. Apsis mosaic of San Aquilino chapel of San Lorenzo basilica in Milan

Of all the scenes of Doomsday, the reliefs from Joisubani represent the scene of Weighing Sins together with the figures of the Angel Trumpeter, the

[7] C. Ihm. Die Programme der christlichen Apsismalerei vom 4. Jahrhundert bis zur Mitte des 8. Jahrhunderts. Wiesbaden, 1960, p. 168.

sinners and the righteous. Besides, we can see the images of the Holy Horsemen (St. George and St. Theodore), who necessarily appear in the art of the mountainous parts of Georgia. In this case, beside their general mission in Christianity, they personify the most ancient rider deity who saw the souls of the dead to the other world.

So, the archaic and laconic versions of Theophany and Doomsday represented by the master of Joisubani originate from the depth of the Paleochristian art: catacomb paintings, mosaics and frescoes of Rome, Ravenna and Milan of the 4th-6th cc., sarcophagus reliefs, etc. (paintings at Commodilla (the 4th c.), St. Peter and Marcellinus (the 3rd-4th cc.) catacombs, mosaics of the churches of Saints Cosmas and Damian (the 6th c.) and Santa Costanza (the 6th c.) in Rome, etc.[8]



Pic.3. Painting from St. Peter and Marcellinus catacombs, Rome

[8] P. Klein. The Apocalypse in the Early Middle Ages. in "The Apocalypse in Medieval Art", ed. by R. Emmerson and B. McGinn, Ithaca-London, 1992. pp. 158-199.

On the contrary, at Santa Pudenziana church (the 4th-5th cc., Rome)[9], like at San Lorenzo Maggiore in Milan, we can witness a more extensive representation of Theophany. Stylistically as well as from the point of view of artistry and formal expression, Joisubani reliefs reveal the tendency of archaizing: laconic composition, hieratism and schematism, absolute focus on the principle moments instead of the less important ones... The characters are represented with the utmost expressivity, on one hand, and, on the other, the shapes are simplified, schematic and disproportionate. These are the signs of the early Christian art[10] the stylistic elements of which were still preserved in the early 10th century, in Joisubani church reliefs which date back to the transitional period.

More complex and developed versions of Theophany reliefs characteristic of the High Middle ages are represented at Nikortsminda church[11], which has no analogue in Georgian medieval art. First of all, all the four facades of the monuments and their decor have been almost completely preserved: none of the figures in the relief compositions have been shifted from their initial places due to later modifications, the program of the entire facade decoration belongs to one and the same period and is a manifestation of a single idea, which is a rather rare case. As for the exterior adornment, it unveils a single iconographic program where the plot develops from a facade to another until it envelopes all the four facades. The Savior's Glorification and Theophany are the only idea realized through the decoration.

On the apex of the southern pediment we can see a scene of the Second Coming, in the angels are raising Christ sitting on his Throne to the Heaven (two of the angels are carrying the Throne, while the other two have trumpets in their hands).

[9] E. Dassman. Das Apsismozaik von S. Pudentiana in Rom. Philosophische, imperiale und theologische Aspekte in einem Christusbild am Beginn des 5. Jahrhunderts. RQ, 65/1-2, 1970, fig. 3a; notwithstanding the fact that the mosaic of Santa Pudenziana church was later modified, the principle elements of its scheme, like the sketches made before the restoration works, have still been preserved.

[10] K. Machabeli. Early Medieval Georgian Stone Crosses. Tbilisi, 2008, pp. 21-22 (in Georg.).

[11] Н. Северов, Г. Чубинашвили. Памятники грузинской архитектуры. Кумурдо и Никорцминда. Академия Архитектуры СССР, выпуск I, Москва, 1947, p. 3, 17-23.



Pic.4. The Second Coming scene on the southern facade of Nikortsminda church

In this case the image of the Glorified Savior is represented as one of the Pantocrator-Judge because according to the Holy Scripture, the Second Coming is associated with the end of the world[12]. The inscription above the relief scene reads: *"Here's the Second Coming of Jesus Christ"*. This triumphal interpretation of the composition of Theophany[13] perfectly conforms to the elevating, festive and monumental nature of the facade decoration. Due to the peculiarities of the architectural decor, the master tries not to resort to a multi-figured narrative composition and offers a brief iconographic version: the Savior on his Throne, with two angels raising him, the Dextera Domini[14] and two Angel Trumpeters. The master prefers not to portray any other characters (Mother of God, Apostles) of a more comprehensive version of Theophany, the so-called historic Theophany often represented in monumental paintings, miniatures or samples of icon-painting[15].

[12] Н. Аладашвили. Монументальная скульптура Грузии. Москва, 1977, p. 165-166.
[13] A. O'Hear, N. O'Hear. Picturing the Apocalypse: The Book of Revelation in the Arts over Two Millennia. Oxford, 2015, pp. 54-56.
[14] Н. Кондаков. Иконография Богоматери. т. I. 1914, репринт 2003, p. 189, 206.
[15] Z. Skhirtladze. Early Medieval Georgian Monumental Painting. Telovani Church of the Holy Cross. Tbilisi, 2008, pp. 35, 252, note 19 (in Georg.).



Pic.5. Theophany, a miniature from Rabula Gospel (the 6th c.)

The iconographic details of the characters of Nikortsminda relief are based upon the corresponding fragments from the Gospel of Mathew and the Book of Revelation (Mathew 14:30-31; Revelation 4:2-3, 7:1). In the entrance tympanum of the same facade we can see the composition of the Exaltation of the Holy Cross which also represents four angels. Here the Exaltation of the Holy Cross is a symbolic interpretation of the Glorification and Revelation of Jesus Christ and echoes the scene on the fronton.

On the western facade of Nikortsminda church we can see another interpretation of the Savior's Revelation, where Christ is represented as the Judge of the Universe with his right hand raised as a sign of benediction and the Gospel in his left one.



Pic. 6. Relief of the western facade of Nikortsminda church

Though there is no explanatory inscription appended to this scene, we can find a quite close parallel in Georgian art, which provides us with substantial information about the relief from Nikortsminda. The inscription of the scene represented on the western facade of Martvili church (the 10th c.), where the image of Christ is almost similar to Christ on Nikortsminda relief, corresponds to the Apocalypse *("I will raise my hand to the heaven and swear by my right hand and declare: I live forever and ever")*[16].

[16] E. Takhaishvili. Archaeological Voyages and Remarks. v. 2, Tbilisi, 1914, p. 42 (in Georg.).



Pic.7. Relief of Martvili church

There are some pine cones on both sides of the image of the Savior on the western facade relief of Nikortsminda church. Cones are the most ancient symbols associated with the eternal life both, in pagan and Christian cultures. In this very relief cones highlight that Christ is the source of the eternal life[17].

There is a similar image on the eastern facade of Odzun church, Armenia, where on both sides of the Savior Judge we can see stalks and fruit. Besides, there are the figures of the Archangels on the window arch. Notwithstanding the fact that Odzun church was more than once subjected to reconstruction, this very composition most likely belongs to the end of the 10th century and thus has much in common with Nikortsminda reliefs.

[17] J. Strzygovski. Der Dom zu Aachen und seine Entstellung. Leipzig, 1904, pp. 16-23.



Pic. 8. Reliefs of Odzun church, Armenia

The scene of the Transfiguration of Jesus on the eastern facade of Nikortsminda was also meant as a prototype of the Second Coming. In case of this scene, the plot is abstracted from the narrative context (the Gospel narrative) and conveys the generalized, symbolic content. This facade also represents a further interpretation of the subject of Theophany: After the scene of the Second Coming and the representation of Christ as the Judge of the Universe, the composition of the Transfiguration is a manifestation of the idea of Theophany too, however it's based upon the symbolic interpretation of the plot of the Gospel.



Pic. 9. Transfiguration scene on the easterns facade of Nikotrstminda church

It is known that all three reliefs were chiseled by one and the same master but it is also presumed that three different masters took part in the decoration of the whole building. Scientists are mostly inclined to believe that all pediment compositions[18] were cut in stone by one master. In Nikortsminda church which is the outstanding sample of the picturesque style, figurative reliefs, decorative arcades and rich ornaments are integrated into an organic, meaningful and harmonious ensemble. In general, the stylistic development of the facade decoration in Georgia, revealed the tendency of proceeding from separate unrelated images or decorative details represented on wall surfaces to a single ideological artistic system, a uniform architectural ensemble. So, the evolution of exterior decoration since the transitional period till the early 11th century might be briefly assessed as a shift from separate elements to a uniform ensemble the examples of which appeared as early as in the 10th century, e.g., the absolutely magnificent Oshki cathedral. Notwithstanding its richest fretwork for Georgian Middle Ages, the artistic emphasis here is placed on ideological reliefs which contain information about the principle provisions of the Christian dogmatic theology[19].

We believe that Nikortsminda is well-preserved enough to facilitate the partial reconstruction of the decoration of Svetitskhoveli which was built in the same epoch. As it is known, the facades of the cathedral in Mtskheta were more than once remodeled[20]. They contain elements which belong to different periods and are mostly replaced from their original places[21]. Many researchers are interested in differentiating these layers and specifying the initial places where the decorative elements were set, e.g., G. Patashuri thinks that the relief composition now represented on the western facade initially decorated the eastern one[22].

[18] Н. Северов, Г. Чубинашвили. Памятники грузинской архитектуры. Кумурдо и Никорцминда, p. 17-23.

[19] Н. Аладашвили. Монументальная скульптура Грузии, p. 153-154.

[20] I. Elizbarashvili, M. Suramelashvili, Kh. Chachkhunashvili, Kh. Churgulaia. Architectural Restoration in Georgia: Historiography, Tradition, Experience. Tbilisi, 2012, pp.144-148 (in Georg.).

[21] L. Muskhelishvili. The Earliest Inscriptions of Sveti-Tskhoveli and the Will of Kathalicos Melkisedek. Ars Georgica, v. 1, Tbilisi, 1942, pp. 133-142 (in Georg.); G. Patashuri. The Reconstruction of the Svetitskhoveli Façades and their Artistical Peculiarities. Georgian Antiquities 12, Tbilisi, 2008, pp. 101-128 (in Georg.); According to G. Patashuri, the western facade of the structure was completely remodeled; however, decorative elements and reliefs of the 11th p. (figures of Christ and angels, vines, etc.) have still been preserved. The image of a bigger fan together with the inscription of Catholicos Melkisedek, five false arches and the figures of a lion and an eagle on the western facade represent the layer of the 11th p. (however, all these figures have been replaced); from Arsukidze construction layer on the southern facade the central part of the facade and three windows have been preserved. As for the northern side, the central window, the space within the central arch and the trim of the upper window gave been preserved (fragmentarily).

[22] G. Patashuri. The Reconstruction of the Svetitskhoveli Façades and their Artistical Peculiarities, p. 112.



Pic. 10. The Eucharist scene on the western facade of Svetitskhoveli cathedral

This composition, together with other images scattered on the facade, is our particular line: we believe that, like Nikortsminda, the facade decoration of Svetitskhoveli initially complied with a single theological program and, similar to Nikortsminda again, was dedicated to the idea of Theophany. Indeed, it was impossible for the monument of this high artistic merit and paramount importance not to have an ideologically significant iconographic program, but, naturally, due to the importance and scale of Svetitskhoveli, this program was much more complex, diverse and pompous than the one at Nikortsminda.

It's our point of view that the composition of the western facade and the figures of angels on the eastern facade must be the starting point in the attempt to reconstruct this iconographic program. The images of the Savior and angels on the western facade might be interpreted quite differently: in this composition Christ is represented as the Pantocrator (sitting on his Throne, with the blessing right hand and the Gospel in his left hand) while one of the flying angels carries a jug and another has a sacramental bread in his hand. All these objects point to the Eucharist content[23], but the composition itself reminds of the Savior's Glorification, the Revelation scene. Similar to the Second Coming scene at Nikortsminda, the scene of the Eucharist lacks the Communion of the Apostles and the whole is generalized. The Eucharist, the idea of consecration (Revelation 5:11-14) is associated with the Glorification of the Lord. The composition

[23] Н. Аладашвили. Монументальная скульптура Грузии, p. 202.

finely fits the pediment apex of the western facade and is perceived as the climax of the system. But is the apex of the pediment the place where it was initially set within the completely remodeled facade of the cathedral? According to G. Patashuri, there are obvious traces of reworking on the stones and the nimbus of the Savior has been slightly cut by the cornice. Maybe, the composition really was placed on the eastern facade first. If we take this argument to be true, then we shall presume that the Eucharist was initially placed under the apex of the pediment, on the eastern side: There is no appropriate place elsewhere on the facade. And which was the initial place of the two angels now decorating the eastern facade and revealing an obvious stylistic similarity with the angels in the Eucharist scene (it presumably belongs to the layer of the same 11th century)?

Or maybe the facade owes its damages and inaccuracies to decoration replacements and the relief was initially meant for the western side? It is clear that the figures of the Eucharist scene as well as the angels at the eastern facade, the large scale of the images of a lion and an eagle, all the generalized and monumental shapes, intense modeling, alto relievo and rich shades were calculated for being recognized from afar: the figures were placed at the top of the facade.



Pic. 11. Figures of angels on the eastern facade of Svetitskhoveli cathedral



Pic. 12. Figures of a lion and an eagle on the eastern facade of Svetitskhoveli cathedral

We presume that the eastern facade of Svetitskhoveli was decorated with the scene of the Second Coming (Revelation 4:5:11) and, in compliance with the Eucharist on the western facade which also conveys the idea of the Lord's Glorification, the Theophany decorated the eastern side of the structure. Today, we can still see separate replaced fragments of this Theophany on the facade of the cathedral (flying angels with a scroll and a trumpet, figures of a lion and an eagle which are considered to be symbols of Evangelists in the context of the Second Coming)[24]. Many researchers have already noticed that all these images have been randomly placed on the eastern wall. We might presume that initially, as is common in the iconographic program of the Theophany, the figure of the Savior sitting on his Throne among the angels and the symbols of the Apostles was placed above the false arch, within the quite spacious area under the apex of the pediment. As for the symbolic images of the Scroll and the Angel Trum-

[24] M. Brown. Manuscripts from the Anglo-Saxon Age. Toronto, 2007, p. 11; according to the rules of Christian iconography, the winged lion symbolizes Mark the Evangelist, but in the Middle Ages lion and bull symbols of the Evangelists Mark and Luke were sometimes depicted without wings, e.g., the so-called Echternach Gospels (presumably from Lindisfarne Abby, circa 690) (Paris. Bib. N. MS. Lat. 9389). The image of the lion without wings, together with the symbols of other Apostles, is also represented on the western facade of the basilica of St. Francis of Assisi.

peter, multiple samples of Medieval fine arts prove that they are necessary attributes of this scene. In this case we'd refer to Beatus manuscripts which have been regarded for the most comprehensive and extensive versions of the Apocalypse illustrations in the Christian world[25].

As far as Georgian reality knows no such manuscripts, we find interesting the parallels with the Medieval European art. Many researchers focus their attention on the fact that manuscript illustrations have appreciable influence upon the iconographic programs in the decoration of the Medieval monumental architecture (e.g., the reliefs of Moissac church[26] or Saint-Benoit-sur-Loire gateway[27]). Due to their specific character, miniatures generally represent extensive versions of different iconographic programs, where, unlike facade sculptures, none of the details is ever neglected. Besides, manuscript illustrations are inseparable from the text and depend on its context alone instead of the goals which are topical for the other forms of art (compliance with architectural forms, viewpoint, and the neglect of detalization which is more important in case of monumental art).

In the illustrations mentioned above, the most important fragments of the Revelation of St. John the Divine, we can see many elements which are chaotically distributed on the facade of Svetitskhoveli cathedral. However, we can presume that initially they were parts of a single meaningful system. We'll try to consider all these elements below:

The scene of the Second Coming is one of the most important in the Apocalypse illustrations.

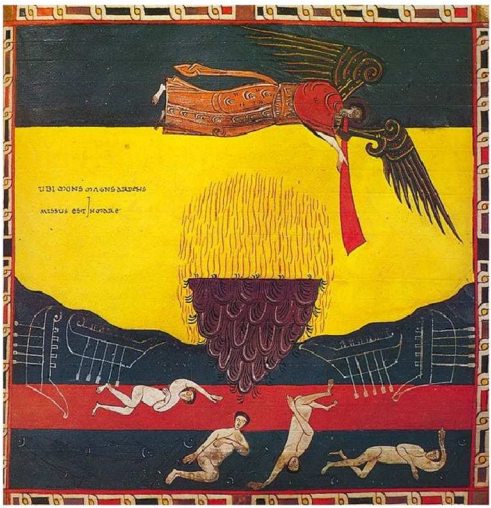
[25] P. Klein. La tardición pictórica de los Beatos. Actas del sinposio para es estudio de los codeces del "Commentario al Apocalipseś de Beato di Liebana". Madrid, 1980, pp. 84-106; P. Klein. Les cycles de l'Apocalypse du haunt Moyen Āge (IX-XIIIe siècles). L'Apocalipse de Jean. Tradicions exègetiques et iconographiques IIIe-XIIIe siècles. Geneva, 1979, pp. 135-186; M. Lawson, W.D. Wixom. Picturing the Apocalypse: Illustrated Leaves from a Medieval Spanish Manuscript. The Metropolitan Museum of Art Bulletin, v. 59, # 3. New-York, 2002, pp. 10-13; The group of so-called Beatus manuscripts (manuscripts of the 10th-15th cc.) represents copies of the commentaries to the Revelation of St. John the Divine written by a monk, cartographer and theologian Beatus from Asturias (786-796). We focused our attention on the samples of the 10th-12th centuries, which, maybe, have much in common with the material to be considered (manuscripts from the Metropolitan Museum as well as manuscripts of El Escorcal, Saint-Sever and Facundus).

[26] M. Vidal, J. Maury, J. Porcher. Quercy Roman. Paris, 1969, p. 100.

[27] E. Mâle. L'arte religiosa del secolo XII in Francia. Paris, 1923, pp. 13-14.

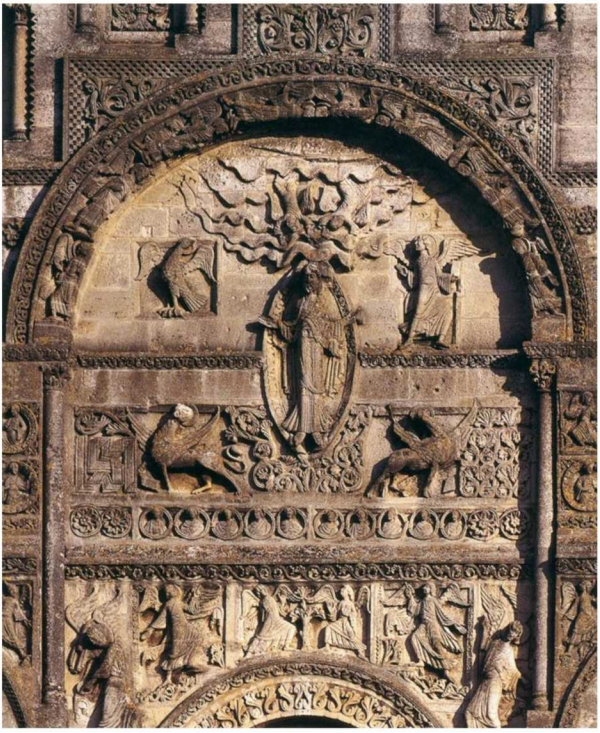


Pic. 13. The Great Theophany, the Saint-Sever Beatus (the 11th c.)



Pic. 14. The Angel Trumpeter, the Facundus Beatus (the 11th c.)

The characters of this scene, the angel Trumpeter (Revelation 8:5) and the angel with the scroll in his hand are also depicted on the eastern facade of Svetitskhoveli cathedral, together with two of the four symbols of the Apostles (the lion and the eagle). So, if we aren't mistaken in our judgment, the architectural decoration of the 11th century lacks the figure of the Savior sitting on his Throne and the symbols of the two other Apostles (the man and the bull). Like the similar scene on the western facade, the Savior on the eastern facade might have been depicted without a mandorla. If so, it becomes clear why the hovering angels weren't carrying the mandorla and had the scroll and the trumpet in their hands (e.g., reliefs of Angouleme cathedral (1108-1128)).



Pic.15. The Savior's Revelation scene in Angouleme cathedral, France

It is also noteworthy that from the point of view of some researchers, the story depicted on the eastern facade of Svetitskhoveli cathedral was absolutely different and represented one of the most important episodes of the national ideological program, the scene of how Svetitskhoveli (the life-giving pillar) was erected[28], described in the Life of St. Nino[29]. From our point of view, such story[30] could hardly appear on the facade decoration of a cathedral (notwithstanding the fact that the scene of erecting the life-giving pillar tells the story of how the foundation of the Svetitskhoveli cathedral was laid and symbolizes the origins of Georgian Church in general, echoing the fact of establishing the title of the Catholicos-Patriarch). We think that an iconographic plot common to all Christians would be more natural in this case than the national one and should have the festive, triumphal character responding the splendor of the cathedral's exterior. As for the context, it seems that the composition of Theophany would be the best response of the Eucharist scene on the western facade: They both represent different interpretations of the Glorification of the Lord and Nikortsminda church considered above resembles this approach most.

Interestingly, the relief compositions on three (eastern, southern and western) facades of Nikortsminda thematically echo one another. There are no reliefs under the pediment of the northern facade which, in accordance with the traditions of Medieval Georgian architecture, is less decorated. Within the architectural composition the facade decoration repeats the quadruple symmetry to a certain extent, which is characteristic of smaller multi-facade constructions. In case of Svetitskhoveli, the eschatological relief composition is placed on the western facade[31] and presumably there was another similar composition on the eastern facade too.

Formulated differently, we have to deal with the bilateral symmetry which we consider to be a quite logical artistic solution with regard to the elongated

[28] K. Cholokhashvili. An Attempt of the Reconstruction of a Particular Iconological Program the Eastern Façade of Svetitskhoveli Cathedral. TSU Papers 326, Tbilisi, 1998, pp. 91-96 (in Georg.).

[29] Life of Kartli. ed. S. Kaukhchishvili. v.1, Tbilisi, 1955, pp. 8, 16, 47-49, 171; Siradze R. "The Life of St. Nino" and the Origin of Georgian Hagiography. Tbilisi, 1987, pp. 8, 16, 47-49, 171.

[30] The episode of erecting the pillar has more than once been reconfirmed in Georgian fine arts: the refectory murals at Udabno monastery, the seals of Patriarch Besarion and Catholicos Anton, Guljavarashvili's frescos on the legendary pillar in Svetitskhoveli interior. This episode also appears in the murals of Tigran Honents Church (1125) in Ani; А. Каковкин. Сцена «Чудесное явление животворящего столпа» в росписях храма Григория в Ани. Зограф 20, Београд 1989, с. 30-32

[31] We draw parallel between this composition and the appearance of the lamb from the illustrations of the Apocalypses (Morgan Library Beatus (the 13th c., MS M.429, fol.86v-87) and Manchester Beatus (1170); Beato de Liébana, Códice de Manchester, ed. P. Klein, Madrid, 2001.

shape of the plan of the cathedral. As is known, the present cross-in-square structure of Svetitskhoveli is a reconstructed version of the big basilica constructed by Vakhtang Gorgasali. The master maintained the form of the plan and turned the arcade which determines the rhythm of the facade decorations into the principle artistic accent. That's why we can see a couple of equal facades unlike the four more or less identical facades of Nikortsminda church and the idea of accentuating two narrow facades, the eastern and western ones, by means of the most important stories in Christian dogmatic theology seems quite logical[32]. As for the longitudinal facades, we unfortunately have no sufficient data to talk about the figurative compositions of the 11th century which might have continued the eschatological cycle. It may well be that there were no such reliefs on the these facades of Arsukidze's Svetitskhoveli and the master focused on decorative effects (fans, window trims, the festive rhythm of the arcade, etc.)

Other minor details of Svetitskhoveli's exterior decoration as well as the details belonging to later periods evidence the fact, to some extent, that the composition of Theophany was present on the facade of the cathedral, e.g., there is another image of an eagle under the arcade of the northern facade, which has obviously occurred at this place by accident.



Pic. The figure of an eagle on the northern facade of Svetitskhoveli cathedral

[32] We exclude the possibility that there was a scene of the Assumption of Mary on the eastern facade: if we assume that the Eucharist was initially placed on the western facade, it would violate the hierarchy, which logically foresees appearance of more important characters and iconographic plots on the eastern facade.

The smaller dimensions of the eagle on the northern facade and the stylistic peculiarities of the method of execution make us believe that this figure wasn't included in the decoration of the 11th century but (presumably) echoed it thematically. On the northern facade we can also see another image which stylistically resembles the samples of the Late Middle Ages. It's a figure of cherub and is proportionate to the eagle described above.



Pic. 17. Cherub on the northern facade of Svetitskhoveli

An absolutely similar cherub is also represented on the southern facade. We're inclined to think that both details once created another iconographic version of the Savior's Glorification which complied with Ezekiel's Vision (Ezekiel 1:1-15; 10:1-22: Daniel 7:1-8) instead of the Apocalypse. Today, it isn't easy to determine the place where the composition presumed by us was set, but because of the smaller dimensions of separate images it most likely decorated the lower part of the facade. The mosaic of Latomu Monastery (the 5th-6th cc..)[33] may be taken for one of the best and most ancient artistic expressions of Ezekiel's Vision, as an interpretation of the Savior's Glorification. The frescos of Dodosrka (the 9th c.)[34] and Sabereebi #5 (the 9th c.) churches as well as the relief of the iconostasis of Tsebelda[35] are regarded as the earliest samples of Ezekiel's Vision in Georgian art.

[33] The appearance of the Prophet's image in the mosaic at Latomu Monastery (Hosios David Church) unquestionably proves the fact that it is an illustration of Ezekiel's Vision.

[34] А. Вольская. Ранние росписи Гареджи. сборник „Гареджи", Тбилиси, 1988, p. 3-4.

[35] Л. Шервашидзе. Резние камни на холме Арасахару близ Цебелды. ИАИЯЛИ, 4, 1975, p. 90-92.



Pic. 18. Apsis mosaic at Latomu Monastery, Greece

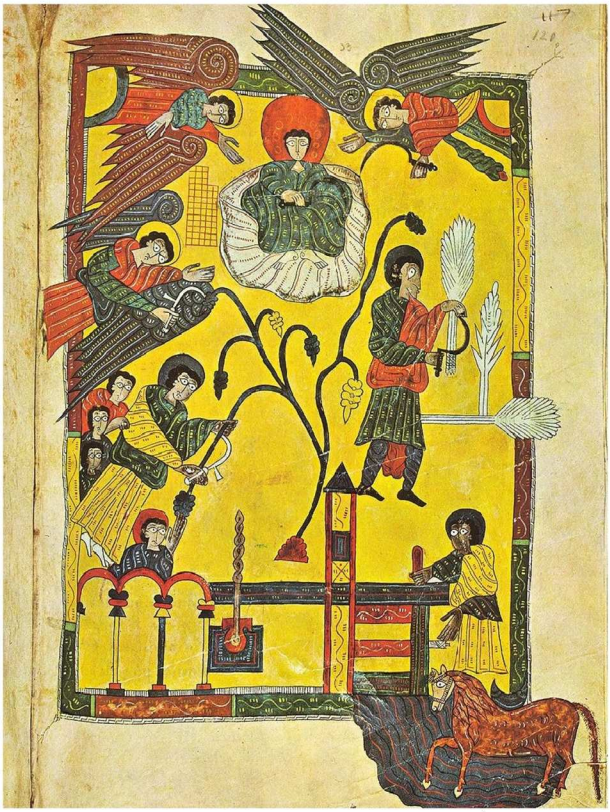
Similar compositions as parts of tympanum decoration are widely spread among the Romanesque churches (e.g., Moissac church (115-1130), Saint-Foy church (1050-1130), etc)[36].



Pic. 19. Reliefs at Saint Foy church in Conques, France

[36] However, in the monuments of the classic Romanesque style the scenes of the Lord's Glorification are represented in a more extensive context: in complicated, multi-figure compositions figures are disposed in several tiers around the central figure of the Savior. So, the decoration of Romanesque tympanums differs from the laconic decoration of Georgian churches, where compact relief compositions are easily noticeable against the wall surfaces.

Figures of vine (the Tree of Life) are also included in the illustrations depicting the Revelation of St. John the Divine and are integral parts of the Last Harvest theme.



Pic. 20. Escoreal Beatus miniature (the 11th c.)

Such vines appear twice in the exterior decoration of Svetitskhoveli cathedral, on the western facade (the 11th c.) and on the southern facade (later than the 11th c.).



Pic. 21. The Tree of Life on the western facade of Svetitskhoveli cathedral

Images of a chalice and the souls of the dead depicted in the form of birds are also significant elements of the Apocalypse illustrations. Such images appear on the southern facade of Svetitskhoveli due to its later remodeling.



Pic. 22. Cadeña Beatus miniature (the 12th c.)



Pic. 23. Decorative details of the southern facade of Svetitskhoveli cathedral

To summarize the above said, we're once again putting forward the hypothesis that it's possible to reconstruct the original form of the 11th century facade decoration of Svetitskhoveli cathedral to a certain extent in accordance with the similar reliefs of Nikortsminda. We believe that the relief decoration of Svetitskhoveli was more eschatological and thus echoed the decoration of some earlier and contemporary Georgian monuments as well as the tendencies spread throughout the Christian world in the same period.

Николай Джавахишвили
Ассоциированный Профессор, Тбилисский государственный
университет им. Иванэ Джавахишвили, Грузия

Малоизвестные страницы из истории грузино-балтийских торгово-экономических связей (XVI-XVII вв.)*

История грузино-балтийских взаимоотношений насчитывает более тысячи лет, однако, несмотря на столь долгий срок общения грузин с народами Балтии, эти отношения до последнего периода не стали предметом монографического исследования. На протяжении многих веков отношения между этими народами развивались с различной интенсивностью, в частности, носили порой межгосударственный, а порой частный характер.

Монографическим изучением вопросов истории грузино-балтийских взаимоотношений я заинтересовался десять лет тому назад. В результате мною опубликовано немало статей, а также монография, которая в разное время была издана как на грузинском,[1] так и на латышском[2] и русском[3] языках. В этих трудах изучены значительные факты истории грузино-балтийских военно-политических, торгово-экономических и научно-культурных взаимоотношений.

В представленном ниже очерке изучены малоизвестные страницы истории грузино-балтийских торгово-экономических связей в XVI-XVII веках.

***

Известно, что литовско-польское сближение началось еще в 1386 году в результате брака Великого князя Литвы – Ягайло и дочери короля Польши – Ядвиги.

---

* *Доклад был прочитан 8 сентября 2018 года на II Европейско-латвийском экономическом форуме, который прошёл в Риге, в Академии наук Латвии и был организован Институтом экономики АН Латвии.*

[1] Н. Джавахишвили. Очерки из истории грузино-балтийских взаимоотношений. Тбилиси, 2011 *(на грузинском языке).*

[2] N. Džavahišvili. Ieskats Gruzijas un Baltijas tautu attiecību vēsturē. Rīga, 2015 *(на латышском языке).*

[3] Н. Джавахишвили. Очерки истории грузино-балтийских взаимоотношений. Рига, 2015 *(на русском языке).*

По оценке современных литовских историков метафора «священного брака» часто применяется ко всему процессу последовательных уний, приведших к объединению обеих стран в одно государство. В 1569 году уния, оформленная в Люблине, официально завершила процесс объединения Польши и Литвы в одно государство – Речь Посполитую. В результате этого объединения территория нового государства включала в себя как собственно Польшу и Литву, так и большую часть Балтийского побережья, а южная граница достигала северных берегов Черного моря. Это было оригинальное государственное образование, которое иногда даже называют предшественником современного Европейского Союза. Победы в Грюнвальдской битве не могло быть без сближения обеих стран и объединения их войск, а успешного окончания Ливонской войны – без упомянутой выше унии.[4]

Добавим здесь же, что до Люблинской унии народы Прибалтики прошли довольно сложный исторический путь развития.

С XIII – до второй половины XVI века северная и центральная части Прибалтики, в частности, территория современной Латвии и Эстонии входила в состав Ливонии. Это название происходит от слова «ливы». Понемецки страна ливов называлась «Livland».

По оценке современных латышских историков в Ливонии образовалась типичная для средних веков федерация малых государств. Самым крупным из них было государственное образование Ливонского ордена. Вторым по величине было Рижское архиепископство. Дерптское (Тартуское), Эзельско-Викское и в особенности Курляндское епископства имели гораздо меньшую площадь. Формально высшая власть в Ливонии принадлежала римскому папе и германскому императору, однако их реальное влияние было незначительным. Кроме того, чтобы вовсе не утерять контроль над Ливонией, император и папа римский то прямо, то косвенно препятствовали сближению малых государств, поощряя сепаратистские тенденции. В большей степени взаимоотношения участников федерации определяла иерархия местного высшего духовенства. Реально наибольшим влиянием пользовался магистр Ливонского ордена, бывший одновременно и главой орденского государства. Его власть ограничивали Тевтонский орден, руководство которого назначало магистра, а формально и рижский архиепископ как высшее в Ливонии духовное лицо. В 1561 году Ливония перестала существовать. Местные властители – магистр Ордена, рижский ар-

[4] А. Эйдинтас. А. Бумблаускас. А. Кулакаускас. М. Тамошайтис. История Литвы. Перевод со 2-го литовского издания Е. Суворовой. Вильнюс, 2013, с. 71 *(на русском языке)*.

хиепископ, ливонское рыцарство принесли присягу на верность польскому королю Сигизмунду II Августу. Подписанное в Вильнюсе соглашение предусматривало раздел территории между Польшей и Швецией. Швеция получила Северную Эстонию, образовав там Эстляндское герцогство. На территории Латвии было создано Курземско-Земгальское (Курляндское и Семигальское) герцогство. Сохранив независимость во внутренних делах, герцогство оказалось в вассальной зависимости от Польши, позднее – Польско-Литовского королевства. На территории Латвии по правому берегу реки Даугавы и в южной части Эстонии возникло Задвинское герцогство, ставшее провинцией Речи Посполитой. Рига, двадцать лет пробывшая вольным городом, лишь в 1581 вошла в состав Польско-Литовского государства. Небольшая часть бывшего Курляндского епископства перешла в руки Дании, но в 1585 году и ее под именем Пилтенского воеводства присоединило к себе Польско-Литовское королевство.[5]

В то время за господство на Балтийском море боролись между собой как Польша и Литва, так и Швеция и Дания. Чтобы не попасть в зависимость от России, руководство Ливонского ордена решило подчиниться Польско-Литовскому королевству, а орден ликвидировать. Последний магистр этого ордена – Готард Кетлер в 1561 году стал первым правителем вновь созданного герцогства Курляндского и Земгальского.[6]

В первые десятилетия XVI века торговля Великого княжества Литовского с Пруссией заметно выросла. С ростом торговли литовские и прусские купцы могли осваивать новые торговые пространства. В первой половине XVI века литовцы торговали в Клайпеде, Тильзите, Рагайне, а немцы – в Жямайтии. Вильнюсские и полоцкие купцы уже добирались до Варшавы, Люблина, Познани, Лейпцига и Вроцлава. В это же время Литва втянулась в европейские рыночные отношения, которые проникли даже в ее местечки. Помимо торговых связей возникли контакты иного рода между жителями Великого княжества Литовского и других стран Европы. Литовские дворяне отправлялись для обучения в другие страны. Литва стала частью экономической и общественной жизни Европы.[7]

---

[5] И. Бутулис. А. Зунда. История Латвии. Перевод Р. Добровенского. Рига, 2010, с. 21-32 *(на русском языке)*.

[6] Г. Курлович. А. Томашун. История Латвии. Учебник для основной школы. 2-е издание, переработанное и дополненное. Перевод с латышского И. Шнейдере. Рига, 2002, с. 86-87 *(на русском языке)*.

[7] Э. Гудавичюс. История Литвы с древнейших времен до 1569 года. Москва, 2005, с. 389-392 *(на русском языке)*.

Именно тогда грузины сумели наладить связи с новым сильным государством в поисках нового выхода в Европу после перекрытия турками-османами черноморских проливов. Отметим здесь же, что эти связи были обусловлены как общим желанием противостоять опасности со стороны Османской империи, так и общими торгово-экономическими интересами. Грузинские царства и княжества довольно интенсивно общались с Польско-Литовским королевством.[8]

В 1627 году итальянский путешественник Пьетро делла Валле в докладной записке папе Урбану VIII сообщал, что монарха Польско-Литовского королевства связывала большая дружба с владетельными князьями Западной Грузии – Гуриели (правитель княжества Гурии) и Дадиани (правитель княжества Мегрелии/Самегрело). Между ними велась оживленная переписка, а Черное море бороздили торговые суда.[9]

Тем временем русским послам, пребывающим в Западной Грузии в 1639-1640 годах, – Федоту Ельчину и Павлу Захарьеву стало известно, что правитель Мегрелии Дадиани и другие грузинские правители были в союзе с правительством Польско-Литовского государства.[10]

В связи с этим 30 мая 1639 года по приказу царя Михаила Федоровича Романова Федоту Ельчину был передан письменный устав, в котором были определены и готовы ответы для русского дипломата на те или иные предполагаемые вопросы грузинских властей по поводу взаимоотношений России и Польско-Литовского государства (текст оригинала приводится без изменений): «А будет спросят: как ныне Государь с польским королём? И Федоту говорити: наперед сего меж великого Государя нашего царя и великого князя Михаила Федоровича всея Русии самодержца и прежнего польского Жигимонта короля (подразумевается Сигизмунд III Ваза. – Н. Д.) и сына его королевича Владислава, а нынешнего польского короля, была недружба и война; а ныне меж великого Государя нашего его царского величества и польского короля Владислава сезжалися великие послы на границе и учинили меж их великих Государей мирной договор и

[8] Н. Джавахишвили. Грузинские воины под флагом Польши (из истории грузино-польских военно-политических взаимоотношений). Тбилиси, 1998, с. 6 *(на грузинском языке)*.

[9] Доклад Пьетро Дела Валле о Грузии папе римскому Урбану Восьмому (1627 г.). Перевод с итальянского Александра Чкония. Журнал «Иверия». Тифлис, 1899, № 3, с. 56-57 *(на грузинском языке)*.

[10] Материалы по церковной и этнополитической истории Абхазии. Посольство Федота Елчина и Павла Захарьева в Мегрелию (1639-1640). К изданию подготовил, предисловием, комментариями и словарем снабдил Д. Гамахария. Тбилиси, 2005, с. 136; 184; 190; 196; 266-267; 326 *(на русском языке)*.

вечное докончанье. И недружбы ныне у царского величества с польским королем нет».[11]

С XVI века до середины XVII века широкое распространение в Грузии имели серебряные денежные знаки Польского королевства, Великого княжества Литовского, а затем (с 1569 года) – объединенного Польско-Литовского королевства.

Вспомним здесь же, что начиная с XVI века этими государствами правили одни и те же сюзерены (до 1572 года – из династии Ягеллонов). С 1501 года таковым был Александр I, с 1506 года – Сигизмунд I Старый, затем – Сигизмунд II Август, который до 1548 года правил совместно со своим отцом Сигизмундом I, а после Люблинской унии (1569 г.) стал монархом объединенного Польско-Литовского государства. Он был последним королём и Великим князём из династии Ягеллонов и правил этой страной до 1572 года. После него монархом этого государства стал Генрих III Валуа, а с 1575 – Стефан Баторий, который правил страной до конца 1586 годов. После его кончины трон занял Сигизмунд III Ваза, который правил Польско-Литовским государством в 1587-1632 годах.

Обнаруженные в разное время в Грузии клады европейских монет позволяют судить о том, что здесь имели хождение серебряные монеты малого номинала – полугроши, гроши, полтораки, трёхгрошовики и орты, в разное время отчеканенные в Польском королевстве, в Великом Литовском княжестве и объединенном Польско-Литовском королевстве (наряду с золотыми дукатами, серебряными талерами, ортами и полтораками, т. е. драйполкерами Бранденбурга-Пруссии).

Монетные дворы функционировали в разных городах Польши, а также в столице Великого княжества Литовского – Вильнюсе. Последний монетный двор, существовавший до конца 1667 года, являлся основным центром производства монет Великого княжества Литовского.

В 1495 году в этом монетном дворе была проведена денежная реформа. С этого года началось производство пенязей и полугрошей, имеющих более европейский внешний вид. В 1495-1499 годах прибыль монетного двора составляла 61 920 злотых.

В 1508 году на Новогрудском Сейме было решено заново открыть упомянутый монетный двор. В том же году начался выпуск полугрошей.

[11] Материалы Посольств Гавриила Гегенава, Федота Елчина и Павла Захарьева (1639-1640 годы). К изданию подготовил, исследованием, комментариями, словарём, указателями и календарём снабдил Д. Гамахария. Тбилиси, 2014, с. 375 *(на русском языке)*.

Только в период с 9 февраля 1510 по 13 октября 1511 гг. этот монетный двор использовал для изготовления монет такое количество серебра, которое было достаточно для производства около 6 миллионов полугрошей.

В 1529 году, когда шли переговоры с Польшей о монетном союзе, Вильнюсский монетный двор был закрыт. Открыть его намеревались в 1534 году, когда началась война с Москвой. Вильнюсский епископ Ян стал управляющим монетного двора. Контракт на чеканку монет был заключён с денежным мастером Каспаром Моллером. В 1535-1536 годах чеканились гроши. Когда война стала подходить к концу, этот монетный двор вновь временно остановил деятельность.[12]

Во время правления Сигизмунда II Августа Вильнюсский монетный двор стал центром монетной эмиссии как в Великом княжестве Литовском, так и Королевстве Польском. До Люблинской унии 1569 года монеты имели особую стопу и чеканились с изображением герба Великого княжества Литовского – «Погони», позже с гербами Великого княжества Литовского и Польского королевства, в середине XVIII века иногда выпускали монеты с изображением только герба Великого княжества Литовского, что было проявлением так называемого «литвинского сепаратизма».[13]

С 1608 года Монетный двор Гданьска (тот же Данциг) начал чеканить орту, которая составляла 10 грошей. Спрос был столь велик, что по постановлению Сейма с 1616 года орты стали чеканить в монетных дворах Варшавы, Кракова, Быдгоща. Согласно постановлению из 1 гривны легированного серебра следовало чеканить 28 штук орт (каждая монета весила 7,6 гр.). Вскоре орты стали столь популярными в Европе, что монеты подобного типа стали чеканить и монетные дворы Бранденбурга и Пруссии.[14]

Как уже отметили выше, с XVI века в Грузии обращались серебряные монеты меньших номиналов, отчеканенные в монетных дворах Польского королевства, Великого княжества Литовского, а затем – объединенного Польско-Литовского королевства (наряду с монетами Бранденбурга и Пруссии).

До настоящего времени на территории Грузии обнаружено в виде отдельных экземпляров или кладов: ортов – 13, трёхгрошовиков – 3, пол-

[12] Э. Иванаускас. Монеты и слитки Литвы 1236-2012 гг. Том I. Каунас, 2013, с. 135-153 *(на русском языке)*.
[13] M. Gumowski. Mennica Wilenska w XVI i XVII wieku. Warszawa, 1921 *(на польском языке)*; І. Сінчук. Віленскі манетны двор. Вялікае Княства Літоўскае. Энцыклапедыя у 3 т. Мінск, 2005 *(на белорусском языке)*.
[14] M. Gumowski. Mennica Bygoska, Torun, 1950, с. 112-116 *(на польском языке)*.

тораков – 1, грошей – 1, полугрошей – 2 клада. Отсюда в Национальном музее Грузии хранится лишь 4 клада. В 15 вышеотмеченных кладах обнаружены монеты Польско-Литовского королевства, 1 кладе – Польского королевства, а 2 кладах – Великого княжества Литовского (данные приводятся в хронологической последовательности):

1) В 1895 году в селе Цкордза Ахалцихского уезда (регион Самцхе-Джавахети) было найдено 4 европейских монеты, из них одна отчеканена в Польско-Литовском королевстве.

2) В начале XX веке в окрестностях села Зедаубани Озургетского уезда (регион Гурия) при вспашке земельного участка обнаружен клад монет Польско-Литовского королевства.

3) В 1942 году в Тбилиси, на территории Трамвайного парка, при ремонте трамвайных путей был найден клад, содержащий 22 серебряные монеты. Среди них – 19 полтораков, отчеканенных в Монетном дворе Быдгоща в 1621-1626 годах от имени Сигизмунда III Вазы.

4) В 1944 году недалеко от села Джагира Цаленджихского района (регион Самегрело/Мегрелия) на краю смытой дороги была найдена серебряная монета Польско-Литовского королевства.

5) Приблизительно в 1945-1950 годах в Западной Грузии некие люди нашли клад серебряных монет, который поделили между собой. Из них 2 монеты они отнесли для определения в Национальный музей Грузии. Оказалось, что одна из них отчеканена от имени Сигизмунда Вазы.

6) В 1950 году в селе Ноджихеви Мартвильского района (регион Самегрело/Мегрелия) была найдена орта, отчеканенная от имени Сигизмунда III Вазы в 1624 году. В настоящее время монета хранится в Краеведческом музее города Мартвили.

7) В 1954 году в городе Зестафони (регион Имерети) на территории ферросплавного завода при производстве земляных работ был обнаружен глиняный кувшин с 33 серебряными монетами, среди которых оказалось 30 орт, отчеканенных в 1621-1626 годах от имени Сигизмунда III Вазы. Из них 21 монета отчеканена в Монетном дворе Быдгоща, 9 монет – в Гданьске.

8) В 1955 году недалеко от Тбилиси, в селе Шиндиси (регион Квемо Картли) при обработке земельного участка было найдено более 25 серебряных орт, отчеканенных в Польско-Литовском королевстве. Из них только 3 монеты хранятся в Национальном музее Грузии. Они отчеканены от имени Сигизмунда III Вазы – в Гданьске в 1623 и 1625 годах (2 монеты) и в Быдгоще в 1624 году (1 монета).

9) В 1958 году в селе Тисели Ахалцихского р-на (регион Самцхе-Джавахети) была найдена орта, отчеканенная от имени Сигизмунда III Вазы.

10) В 1958 году в селе Чалкати Ланчхутского района (регион Гурия) при обработке земельного участка был обнаружен клад с 84 серебряными монетами. Среди них оказались 2 орты, отчеканенные в 1622-1623 годах в Быдгоще от имени Сигизмунда III Вазы.

11) Приблизительно в 1960-1963 годах в Адигенском районе (регион Самцхе-Джавахети), в Абастуманском лесу, при рытье фундамента дома были найдены серебряные монеты, отчеканенные в 1622-1626 годах в монетных дворах Быдгоща и Гданьска от имени Сигизмунда III Вазы. Клад был приобретен Ахалцихским краеведческим музеем.[15]

12) В 2001 году в селе Дзевера Горийского района (регион Шида Картли) при обработке частного земельного участка был обнаружен клад с 25 европейской серебряной монетой. Среди них оказались 3 гроша и 22 полугрошей. 3 гроша и 9 полугрошей отчеканены в Польском королевстве, а 13 полугрошей – в Великом Литовском княжестве. Из них 8 полугрошей (без датировки) отчеканены от имени Великого князя Александра I, а 5 полугрошей – от имени Великого князя Сигизмунда I Старого, которые датированы 1511, 1512, 1513, 1520 и 1521 годами.

13) В 2007 году в селище Кодавети, близ села Абано Карельского района (регион Шида Картли) при осмотре развалин церкви Святого Фёдора был обнаружен клад с европейскими серебряными монетами. Среди них оказались 18 орт, отчеканенных в 1617-1624 годах в монетных дворах Быдгоща и Гданьска от имени Сигизмунда III Вазы.[16]

14) В 2009 году в селе Кандаура Сагареджойского района (регион Кахети) при обработке частного земельного участка был обнаружен клад с 34 европейскими серебряными монетами. Среди них оказались 8 монеты (1 – трёхгрошовик и 7 – полугрошей), отчеканенные в Великом Литовском княжестве от имени Великого князя Сигизмунда II Августа. Полугроши датированы: 1548 (две штуки), 1559, 1561, 1565 (две штуки) и 1567 годами, а трёхгрошовик – 1562 годом.

15) В 2011 году в Тбилиси, при рытье фундамента дома был обнаружен клад, содержащий 27 европейскими серебряными монетами. Среди

[15] Р. Кебуладзе. Обращение европейских монет в Грузии в XV-XVIII веках. Тбилиси, 1971, с. 112-122 *(на грузинском языке)*.

[16] Т. Кутелия. Клад европейских монет из Кодавети. Журнал «Картвелология». Тбилиси, 2008, № 2, с. 55-57 *(на грузинском языке)*.

них оказалась трёхгрошовая монета, отчеканенная в Монетном дворе Риги от имени короля Стефана Батория в последний год его правления (1586 г.).

16) В 2014 году в селе Цинандали Телавского района (регион Кахети) при обработке частного земельного участка был обнаружен клад, содержащий 18 европейскими серебряными монетами. Среди них оказались 2 орты, чеканенные в 1623-1624 годах в Монетном дворе Гданьска, и 1 трёхгрошовая монета, отчеканенная в 1598 году в Монетном дворе Риги от имени Сигизмунда III Вазы.[17]

17) В 2015 году в селище Огбани, близ села Гогнаури Душетского района (регион Мцхета-Мтианети) при обработке частного земельного участка был обнаружен клад с 27 европейскими серебряными монетами. Среди них оказались 14 монет, отчеканенных опять-таки от имени Сигизмунда III Вазы, из коих 9 орт отчеканены в 1621-1624 годах в монетных дворах Быдгоща и Гданьска, 2 полторака отчеканены в Монетном дворе Быдгоща в 1623-1624 годах, 3 трёхгрошовые монеты, отчеканенные в 1592, 1595 и 1599 годах в Монетном дворе Риги.

18) В 2016 году в селе Вардисубани Телавского района (регион Кахети) при обработке частного земельного участка был обнаружен клад с 21 европейскими серебряными монетами. Среди них оказалось 5 монеты отчеканенные от имени Сигизмунда III Вазы, в частности: 2 грошовые монеты, отчеканенные в 1626 году в Великом Литовском княжестве и 3 трёхгрошовые монеты, одна из коих отчеканенная в 1597 году в Монетном дворе Риги, вторая – в 1624 году в Монетном дворе Кракова, а третья – в 1596 году в Монетном дворе Всхова *(Wschowa)*.

Нумизмат Реваз Кебуладзе в 1971 году писал: «Основную часть найденных в Грузии орт и полтораков составляют польские монеты, незначительная же часть приходится на монеты Брандербурга-Пруссии: из последних на территории Грузии до настоящего времени обнаружены 4 орты и 3 драйполкера».[18]

По мнению специалистов, эти монеты попали в Грузию не непосредственно из Бранденбурга и Пруссии, а из Польско-Литовского королевства. Поэтому при рассмотрении вопросов обращения этих монет основной акцент перенесен на монеты Польско-Литовского государства. Если одну

[17] Н. Джавахишвили. Монеты Сигизмунда III из Кахетии. Журнал «Историани». Тбилиси, 2014, № 8 (44), с. 28-35 *(на грузинском языке)*.

[18] Р. Кебуладзе. Обращение европейских монет в Грузии в XV-XVIII веках, с. 123 *(на грузинском языке)*.

из причин распространения в Грузии польских монет не следует искать в политическом союзе с Польско-Литовским королевством, то уж, во всяком случае, ее следует искать хотя бы в единстве политических целей. Кроме того, значительными факторами являются также торговля с Польско-Литовским государством шелком через Черное море и Днепр и действующая в XVII веке в Грузии денежная система.[19]

Примечателен состав клада из Кодавети – 18 польских монет и 3 из Бранденбурга-Пруссии. Аналогичен состав и двух кладов, найденных в Грузии: в Тбилиси (19 польских и 3 из Бранденбурга-Пруссии) и Зестафони (30 польских и 3 из Бранденбурга-Пруссии). И польские монеты, и монеты из Бранденбурга-Пруссии принадлежат маркграфу и курфюрсту Георгу-Вильгельму и отчеканены в те же годы. Известно, что монеты Георга-Вильгельма имели хождение и в самой Речи Посполитой в царствование Сигизмунда III Вазы. Все это свидетельствует о том, что названные монеты должны были попасть в Грузию непосредственно из Речи Посполитой в определенный короткий промежуток времени и, по-видимому, польские деньги попали к нам торговым путём Черное море – Днепр, по которому персидский и ширванский шёлк перевозили в Европу по следующему маршруту: Тебриз – Шемаха – Тбилиси – Кутаиси – Анаклия – Кафу (Феодосиополь) – Днепр – Киев – Варшава. В 20-ых годах XVII века этот путь был более безопасным, чем путь через Османскую империю.[20]

Вышеназванный торговый путь стал актуальным для Картлийского царства после того, как персидский шахиншах Аббас I фактически стер с лица земли Кахетинское царство, в результате чего для Картли был перекрыт путь на Восток по маршруту Тбилиси – Кахети – Ширван – Дербент – Астрахань.

Отметим, что днепровский торговый путь прекратил функционирование в результате русско-польской войны 1648-1654 годов, ведущейся за владение Украиной.

Теперь, что касается обнаруженных в Грузии в составе разных кладов редких серебряных монет Великого княжества Литовского и объединенного Польско-Литовского королевства. Среди них выделяются следующие клады:

1) Клад монет Польского королевства и Великого княжества Литовского, найденный в 2001 году. Среди них оказались 13 полугрошей, отчека-

[19] Р. Кебуладзе. Обращение европейских монет в Грузии в XV-XVIII вскаx, с. 123 *(на грузинском языке)*.
[20] Т. Кутелия. Клад европейских монет из Кодавети, с. 58-59 *(на грузинском языке)*.

ненных в Вильнюсском монетном дворе. Из них 8 полугрошей (без датировки) отчеканенные от имени Великого князя Александра I, и 5 полугрошей, которые датированы 1511, 1512, 1513, 1520 и 1521 годами, отчеканенные от имени Великого князя Сигизмунда I Старого.

Опишем эти монеты. На аверсе полугрошей, отчеканенных от имени Великого князя Александра I, изображёны герб Великого княжества Литовского – «Погоня» и надпись: «MON. ALEXANDRI», что означает «монета Александра». На реверсе изображёны герб Польского королевства – орёл и надпись: «MAGNI. DVCI. LITVANIE» («Великого князя Литовского»). Монеты не датированы.

На аверсе полугрошей, отчеканенных от имени Великого князя Сигизмунда I Старого, изображёны герб Великого княжество Литовского – «Погоня» и надпись: «MONETA SIGISMVNDI», что означает «монета Сигизмунда». На реверсе изображёны герб Польского королевства – орёл и надпись: «MAGNI. DVCIS. LITVANIE» («Великого князя Литовского»). Эти монеты датированы.

2) Клад монет Великого княжества Литовского, отчеканенных в Вильнюсском монетном дворе, найденный в 2009 году. Примечательно, что в этом кладе обнаружилась трёхгрошовая монета (т. е. трояк), отчеканенная в 1562 году от имени Сигизмунда II Августа. Вспомним здесь же, что трояки с момента начала их выпуска в Пруссии и Гданьске в 1528 году стали наиболее популярной «большой» монетой в Речи Посполитой. С 1562 года был начат выпуск второго типа – с монограммой (Вильно – 1562-1564 гг., Тикоцин – 1562-1563 и 1565 гг.).

Опишем эту монету. На аверсе изображены коронованная монограмма Сигизмунда II Августа – «SA», дата – 1562 год и надпись: «SIGIS. AVG. REX. PO. MAG. DVX. L.» («Сигизмунд Август. Король Польский, Герцог (Великий князь) Литовский»). На реверсе изображёны «Погоня», «Колюмна» и надпись: «III. GROSS. AR. TRI. MAG. DVCA. LI.» » («Трёхгрошовая серебряная, Великого князя Литовского»).

В этом же кладе обнаружились полугрошовые монеты (6 штук), отчеканенные в Монетном дворе Вильнюса от имени Сигизмунда II Августа, которые датированы: 1548 (две штуки), 1559, 1561, 1565 и 1567 годами. На аверсе изображёны герб Польского королевства – орёл и надпись: «SIGIS. AVG. REX. PO. MAG. DVX. LI.» («Сигизмунд Август. Король Польский, Герцог (Великий князь) Литовский»). На реверсе этих полугрошей изображёны герб Великого княжества Литовского – «Погоня», дата чеканки и

надпись: «MONETA. MAGNI. DVCAT. LITVA.» («Монета Великого князя Литовского»).

3) Клад монет Польско-Литовского королевства, найденный в 2011 году. В кладе обнаружилась трёхгрошовая монета, отчеканенная в 1586 году в Монетном дворе Риги от имени короля Стефана Батория. Добавим здесь же, что в Риге монетный двор был открыт в 1581 году и старую монетную систему заменили на монетную систему Польско-литовского королевства.

Опишем указанный трояк. На аверсе монеты изображён портрет Стефана Батория, увенчанного королевской короной. Портрет короля качественный и реалистический. На трехгрошовике есть круговая легенда на латинском языке (с сокращениями): «STEP. D. G. REX. P. D. L.» («Стефан. Милостью Божьей Король Польский, Герцог (Великий князь) Литовский»). На реверсе монеты изображён городской герб Риги – две остроконечные башни, между которыми видна опускающаяся решетка городских ворот, и два скрещенных городских ключа вверху и надпись на латинском языке (с сокращениями): «III. GROS. ARG. TRIP. CIVI. RIGE» («Трехгрошовая серебряная, 1586 года, город Рига»). Там же изображён знак рижского городского монетного двора – две маленькие трёхлепестковые королевские лилии.

Монеты этого номинала от имени названного короля чеканились в Монетном дворе Риги лишь в течение шести лет – в 1581-1586 годах.[21] Существует 27 разных вариантов рижского трояка 1586 года.[22]

Добавим здесь же, что в то время, в частности в 1589-1603 и 1608 годах трёхгрошовые монеты чеканились и в Вильнюсском монетном дворе.[23]

4) Клад монет Польско-Литовского королевства, найденный в 2015 году. В кладе обнаружились 3 трехгрошовые монеты отчеканенные в 1592, 1595 и 1599 годах в Монетном дворе Риги от имени Сигизмунда III Вазы. Трёхгрошовые монеты от имени названного короля чеканились в Монетном дворе Риги в 1588-1619 годах.

[21] E. Kruggel. G. Gerbaševskis. Die Münzen der Stadt Riga unter polnischer Herrschaft 1581-1621. Riga, 2002, c. 38-73 *(на немецком языке)*.

[22] E. Kruggel. G. Gerbaševskis. Die Münzen der Stadt Riga unter polnischer Herrschaft 1581-1621, c. 67-72 *(на немецком языке)*.

[23] Э. Иванаускас. Монеты и слитки Литвы 1236-2012 гг. Т. I. Каунас, 2013; V. Ruzas. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės monetos Lietuvos banko Pinigų muziejuje /Coins of the Grand Duchy of Lithuania at the Money Museum of the Bank of Lithuania. Katalogas/Catalogue. Vilnius, 2015 *(на литовском языке)*.

Опишем эту монету. На аверсе монеты изображён портрет (профиль) Сигизмунда III Вазы вправо, увенчанного королевской короной. Портрет короля качественный и реалистический. На трехгрошовике есть круговая легенда на латинском языке (с сокращениями): «SIG. III. D. G. REX. PO. D. LI.» («Сигизмунд III. Божьей милостью Король Польский, Герцог (Великий князь) Литовский»). На реверсе монеты изображён городской герб Риги – две остроконечные башни, между которыми видна опускающаяся решетка городских ворот, и два скрещенных городских ключа вверху и надпись на латинском языке (с сокращениями): «III. GROS. 1590. ARG. TRIP. CIVI. RIGE» («Трёхгрошовая серебряная, 1592 [или 1595, или 1599] года, город Рига»). Там же изображён знак рижского городского монетного двора – маленькая трёхлепестковая королевская лилия.

Существуют разные типы рижского трояка, отчеканенного от имени короля Сигизмунда III Вазы.[24]

5) Клад монет Польско-Литовского королевства, найденный в 2016 году. В кладе обнаружились 3 монеты отчеканенные от имени Сигизмунда III Вазы, в частности, 2 трёхгрошовые монеты, одна из коих отчеканенная в 1590 году в Монетном дворе Риги, а вторая – в 1596 году в Монетном дворе Всхова *(Wschowa)*. В этом же кладе обнаружилась грошовая монета, отчеканенная в 1626 году в Монетном дворе Вильнюса.

Опишем последную монету. На аверсе этой монеты изображён портрет (профиль) Сигизмунда III Вазы вправо, увенчанного королевской короной. Костюм украшен воротником испанского типа. Там же есть круговая легенда на латинском языке (с сокращениями, в точечном ободке): «SIG. III. D. G. REX. PO. M. D. L.» («Сигизмунд III. Божьей милостью Король Польский, Герцог (Великий князь) Литовский»). На реверсе монеты изображён герб Великого княжества Литовского – «Погоня» – на геральдическом щите. Внизу – герб Вадвич (две рыбы) литовского подскарбия Кшиштова Нарушевича. Там же наверху слева есть дата чеканки – 1626 год и круговая надпись на латинском языке (с сокращениями, в точечном ободке): «GROSS. MAG. DVCA. LITV.» («Монета Великого князя Литовского»). Вверху легенду разделяет корона.

Трёхгрошовые рижские монеты (т. е. трояки) описанного типа довольно редки, поскольку они чеканились недолго. Здесь же отметим, что с

[24] E. Kruggel. G. Gerbaševskis. Die Münzen der Stadt Riga unter polnischer Herrschaft 1581-1621, c. 230-233 *(на немецком языке)*.

1569 до 1795 года герцогство Курляндское и Земгальское находилось в прямой вассальной зависимости от Речи Посполитой. В 1581 году Рига также попала под правление Речи Посполитой и в этом городе началась чеканка монет согласно установлениям монетной реформы тогдашнего короля Стефана Батория (1575-1586). В состав Речи Посполитой Рига входила до 1621 года, т. е. в течение лишь сорока лет.[25] С учетом этого обнаружение указанных монет на территории Грузии – факт исторического значения.

К середине XVII века на монетный рынок Грузии перестали поступать европейские деньги, в том числе и монеты Речи Посполитой. Однако следует сказать, что исчезновение польских монет в Грузии в большей степени было обусловлено событиями, имевшими место в Украине, которые поначалу затормозили, а потом и вовсе прервали политико-экономические и культурные взаимоотношения между Грузией и Речью Посполитой.[26]

В пору царствования в Картли царя Ростома, в частности, в 1632-1658 годах, в Монетном дворе Тбилиси начали чеканить серебряные монеты типа персидских, которые постепенно объяли монетный рынок Грузии и до 60-ых годов XVII века практически полностью вытеснили из обращения серебряные монеты Речи Посполитой.[27]

***

Доказательством того, что грузино-балтийские торгово-экономические связи частично существовали еще до конца 60-ых годов XVII века, является обнаружение на территории Грузии кладов балтийских и польско-литовских монет того же периода, в частности шиллингов/солидов (биллонная мелкая монета, отчеканенная в Риге и других городах Прибалтики) и польско-литовских шостаков (данные приводятся в хронологической последовательности):

[25] А. Озолиня. Монеты Великого княжества Литовского в кладах на территории Латвии. Материалы международной нумизматической конференции, посвященной 150-летию Национального музея Литвы (Вильнюс, 26-28 апреля 2006 года). Организатор конференции – Национальный музей Литвы. Составитель Д. Грималаускайте. Вильнюс, 2010, с. 318-319 *(на русском языке)*.

[26] Р. Кебуладзе. Европейские медные монеты, обнаружённые в Грузии. Труды Тбилисского государственного университета имени Иванэ Джавахишвили. Серия «История, археология, искусствоведение, этнография». Т. 338, Тбилиси, 2001, с. 185 *(на грузинском языке)*.

[27] Т. Кутелия. Клад европейских монет из Кодавети. Журнал «Картвелология». Тбилиси, 2008, № 2, с. 58-59 *(на грузинском языке)*; N. Javakhishvili. Little-known pages of the history of Georgian-Baltic relations in the 10th-18th centuries. «The Caucasus and globalization». Journal of Social, Political and Economic Studies. Institute of strategic studies of the Caucasus. CA&CC Press. Sweden. Volume 4. Issue 3-4. 2010, с. 172-174 *(на английском языке)*.

В 2016 году в Тбилиси, при рытье фундамента дома был обнаружен клад, содержащий около двухсот шиллингов. Из этого клада сохранилось всего 10 монет, которые хранятся у частного коллекционера;

В 2017 году в селе Мухрани Мцхетского района (регион Мцхета-Мтианети) при обработке частного земельного участка был обнаружен клад, содержащий 37 шиллингов, которые хранятся у частного коллекционера.

Упомянутые выше монеты датированы 1643-1656 годами, т. е. эпохой правления этого региона королевой Швеции Кристины (1632-1654) и королём Карлом X Густавом (1654-1660).

Добавим, что 40-летнее польско-литовское господство в Риге, которая началось в 1581 году, прекратилось в 1622 году с завоеванием этого города королём Швеции Густавом II Адольфом (1611-1632) – отцом упомянутой королевой Кристины. В этом королевстве Рига считалась вторым городом после Стокгольма, что было связано с её огромным стратегическим значением. Хотя Рига пользовалась широким самоуправлением, этот город до начало XVIII века оставался в сфере влияния Швеции.

А теперь, что касается польско-литовских монет – шостаков.

В 2018 году в селе Сомицо Онского района (регион Рача) при обработке частного земельного участка был обнаружен клад с 21 европейскими серебряными монетами. Среди них оказались 2 монеты (шостаки), отчеканенные от имени последнего короля Польши и Великого князя Литвы из династии Вазы (сына Сигизмунда III) – Яна II Казимира (царствовал в 1648-1668 годах). Из этих шостаков, которые хранятся у частного коллекционера, первая отчеканена в 1662 году в монетном дворе Быдгоща, а вторая – в 1667 году в монетном дворе Кракова.

Несмотря на то, что на территории Грузии были обнаружены клады балтийских монет, отчеканенных в 40-50-ых годах (т. е. в эпоху шведского господство в Прибалтике), пока всего дважды, а клад польско-литовских монет, отчеканенных в 60-ых годах, – всего один раз, это доказывает, что торгово-экономические связи между Грузии и Прибалтикой тогда еще не были полностью прерваны.

***

Таким образом, с XVI века до начало второй половины XVII века широкое распространение в Грузии получили серебряные денежные знаки Польского королевства, Великого княжества Литовского, а затем (с 1569 года) – Речи Посполитой (т. е. объединенного Польско-Литовского королевства).

Как выясняется, состав найденных на территории Грузии кладов европейских монет позволяет заключить, что здесь имели хождение серебряные монеты малого номинала – полугроши, гроши, полтораки, трёхгрошовики (т. е. трояки) и орты, в разное время отчеканенные в Польском королевстве, Великом княжестве Литовском и объединенном Польско-Литовском королевстве, наряду с золотыми дукатами, серебряными талерами, ортами и полтораками (т. е. драйполкерами) Бранденбурга-Пруссии.

Это, в свою очередь, свидетельствует о том, что между грузинскими царствами и княжествами и Польшей, Литвой, а затем Речью Посполитой существовали довольно тесные политические и торгово-экономические отношения.[28]

С 30-х годов XVII века в Грузии в обращение вошли монеты персидского типа, отчеканенные в Монетном дворе Тбилиси, которые до 60-ых годов этого же века практически полностью вытеснили из обращения серебряные монеты Речи Посполитой и постепенно полностью объяли местный монетный рынок.

Обнаружение на территории Грузии в 2016-2018 годах кладов балтийских монет – шиллингов, отчеканенных в 40-50-ых годах (т. е. эпоху шведского господство в Прибалтике) и польско-литовских монет – шостаков, отчеканенных в 60-ых годах, доказывает, что торгово-экономические связи между Грузии и Прибалтикой тогда еще не были полностью прерваны.

[28] Н. Джавахишвили. Очерки истории грузино-балтийских взаимоотношений. Рига, 2015, с. 24-30 *(на русском языке)*.



Полугрош, отчеканен в 1511 году, от имени Великого князя Сигизмунда I Старого, который был обнаружен в 2001 году в селе Дзевера Горийского района



Трёхгрошовик, отчеканен в 1562 году в Великом Литовском княжестве, от имени Великого князя Сигизмунда II Августа, который был обнаружен в 2009 году в селе Кандаура Сагареджойского района



Полугрош, отчеканен в 1565 году в Великом Литовском княжестве, от имени Великого князя Сигизмунда II Августа, который был обнаружен в 2009 году в селе Кандаура Сагареджойского района



Трёхгрошовик, отчеканен в 1586 году в Монетном дворе Риги, от имени короля Стефана Батория, который был обнаружен в 2011 году в Тбилиси



Трёхгрошовик, отчеканен в 1595 году в Монетном дворе Риги, от имени короля Сигизмунда III Вазы, который был обнаружен в 2015 году в селище Огбани Душетского района



Орта, отчеканена в 1623 году в Монетном дворе Гданска, от имени короля Сигизмунда III Вазы, который был обнаружен в 2015 году в селище Огбани Душетского района



Шиллинг, отчеканен в Монетном дворе Риги, во время правления королевы Швеции Кристины (1632-1654), который был обнаружен в 2017 году в селе Мухрани Мцхетского района

Elene Gogiashvili
Associate Professor
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Georgia

Women against Death: Georgian Folktales in Context of Oriental and Occidental Paradigms*

The study of the geographic spread of the folktales is closely connected with the interaction between literary and oral narratives. The large numbers of the folktales has a rich literary tradition and some motifs of the folktales come from the literature, spread and interpreted by folk narrators. In the research of the literary and oral narratives is very important to consider not only particular sources but also their social and cultural milieu.

This paper gives an account of the Georgian folkloric versions of the international tale type ATU 899 *Alcestis*: A young man is doomed to an early death: He is predestined to die on his wedding day. Norns (or Angels) predict his death for the third day after his birth. God intercedes with the Norns, and they agree that the young man may live if another person is willing to die for him or to give him half of his own remaining lifetime. His parents refuse, but his bride is ready to die for him. God saves both the young man and the woman who is willing to sacrifice herself.[1]

The plot of the Georgian folktale *Death and a Young Man*, matching to the tale type ATU 899 *Alcestis*, is as follows:

A rich young man decided to marry. He dressed red, settled on a red horse with a red saddle and went to search someone who could help him to find

* This paper was presented on the interim conference of the International Society for Folk Narrative Research (ISFNR) in Ragusa, Italy, on the 14th June, 2018 at the SDS of Foreign Languages and Literatures of Ragusa, in cooperation with the Department of Human Sciences (DISUM) of the University of Catania. The research was done as a part of the project *Orient and Occident in Georgian Folktales: Oral and Literary Traditions* [FR 217488], supported by the Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia.

[1] Uther, Hans-Jörg. The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography. Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson. Part 1. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 2004, pp. 522.

a bride. He met a man with a red horse and red clothes. The red horseman did not speak and went away. The young man followed him and asked him for help. The red horseman said: 'I am Death and I will kill you on your wedding night.' The young man returned home and told his parents that he was ready to marry any woman regardless which. The parent found a bride for him. On the wedding night the Death came and told the young man: 'Ask your mother to give you some years of her 110 years lifetime.' The young man went to his mother. Unfortunately she refused to give him anything. His father, his brother and his sister refused to help him. The Death suggested him to ask his wife who had 80 years lifetime. The young man was ashamed to ask his wife if she was willing to give him half of her own remaining lifetime. He did not know his wife well. However, finally he explained his extreme situation. The wife immediately agreed to gave him half of her lifetime and the Death went away. The couple lived happily, raised their children and after 40 years came the Death and toke the both spouses. (My summary and translation).[2]

Georgian folktale evidently shows the parallels with Ancient Greek and Hindu narratives. The female character of the Georgian folktale could be regarded as a duplicate of Alcestis from Euripides' drama (fifth century BC), and Savitri from *Mahabharata* (fourth century BC). All of these women used their power of dedication to their husbands to prevent the death.

In the drama *Alcestis* by Euripides, Admetus is granted the privilege of being able to offer a substitute for his death, thanks to his previous kindness to Apollo. His parents decline the proposition that they should volunteer to deputize for him, and Death is about to take him when his wife Alcestis volunteers. She is already being lamented on her deathbed when Heracles, a former associate of Admetus, appears and wrestles with Death, who is forced to give up his victim.[3]

The story of the princess Savitri is one of the best-known and best-loved tales of India. It appears within *The Mahabharata.*

Savitri is a daughter of the king Asvapati in the land Madra. She is so beautiful and has such radiance that prospective suitors are put off by the very

[2] Georgian Folklore Database. Fundamentals of an Electronic Documentation of Caucasian Languages and Cultures 'Armazi'. Rustaveli Institute of Georgian Literature Folklore Archive. 2006. http://titus.fkidg1.uni-frankfurt.de/database/folkarch/query.htm#inpform

[3] Euripides. Alcestis. Edited and translated by David Kovacs. Cambridge/London: Harvard University Press, 1994. http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0006.tlg002.perseus-eng1:1-27. Euripides' version is one of only two complete extended treatments from antiquity, though we can trace a considerable tradition in previous allusion or early fragments. The other is the so-called *Alcestis Barcinonensis* (Barcelona Alcestis), a late Latin poetic narrative of considerable sophistication, but clearly looking back to the already classic version of Euripides itself.

splendor of her eyes. Nobody simply has the courage to marry her. Savitri finds Satyavan, the son of a blind king named Dyumatsena. Savitri returns to find her father speaking with sage Narada who announces that Savitri has made a bad choice: although perfect in every way, Satyavan is destined to die one year from that day. In response to her father's pleas to choose a more suitable husband, Savitri insists that she will choose her husband but once. Savitri and Satyavan married. Three days before the foreseen death of Satyavan, Savitri asks for her father-in-law's permission to accompany her husband into the forest. They go and while Satyavan is splitting wood, he suddenly becomes weak and lays his head in Savitri's lap. Yama himself, the god of Death, comes to claim the soul of Satyavan. Savitri follows Yama as he carries the soul away. When he tries to convince her to turn back, she offers successive formulas of wisdom. Impressed by Savitri's dedication and purity, Yama grants life to Satyavan and blesses Savitri's life with eternal happiness. Satyavan awakens as though he has been in a deep sleep and returns to his parents along with his wife.[4]

In the scholarly literature has been already noticed the similarity of the stories of Alcestis and Savitri.[5] Moreover, there is no difficulty in accepting that Alcestis represents a literary treatment of a folkloric original. Georgios A. Megas examined in detail numerous oral versions of Modern Greek and South Slavic folk narratives. Megas treated many questions of the folktale type ATU 899 *Alcestis* through an examination of their affinity to existing environmental conditions and folk beliefs.[6]

The geographical position of Georgia, a region lying between East and West, formed a natural melting pot of cultures. In Georgian folklore, the motif of self-sacrifice is wide-spread as well as in the folklore of European and Near Eastern peoples.

A Georgian folk poem, similar to the international tale type ATU 899 *Alcestis*, describes how a young man begs his parents, brothers, wife and lover

[4] Sarma, Bharadvaja. Vyasa's Mahabharatam in Eighteen Parvas. The Great Epic of India in Summary Translation. Kolkata: Academic Publishers, 2008, pp. 329-336.

[5] Griffith, Ralph T.H. Idylls from the Sanskrit. The Calcutta Review, Vol. XLVI (1868), 137-157; Gubernatis, Angelo De and Joseph Gerson Da Cunha (translators). Savitri: An Indian Dramatic Idyl in Two Acts. Harvard: Ránimá's Union Press, 1882; Kerbaker, Michel. Savitri: episodio del Mahabharata recato in versi italiani: premessovi uno studio storico-comparativo sul mito di Savitri-Alcesti. Perrotti 1875; Eliot, Valeric (ed.). The Letters of T.S.Eliot. Vol. 2. 1923-1925. Faber&Faber, 2011; Škof, Lenart. On Sacred Genealogies: Antigone and Savitri. O svetih genealogijah pri Antigoni in Savitri. Primerjalna Književnost. PKn (Ljubljana) 38.1(2015): 175-186.

[6] Megas, Georgios A. Akestis, in: Enzykopädie des Märchens. B. 1. Berlin/NewYork: Walter de Gruyter, 1977, 315-319.

that may be they can take his place when the deity of death comes for him. Everyone refuses to do so, except the lover of the young man – she is ready to sacrifice herself to save her beloved. This poem is antiphonic. In the end of each verse comes a refrain word *menatsvale* [Georg. 'please take my place'], meaning 'can you die instead of me?'

The poem in my translation is as follows:

'My Mother, Death is coming to take me, please take my place!'

'I cannot, ask your father!'

'My Father, Death is coming to take me, please take my place!'

'I cannot, ask your brother!'

'My Brother, Death is coming to take me, please replace me!'

'I cannot, ask your sister!'

'My sister, Death is coming to take me, please take my place!'

'I cannot, ask your wife!'

'My wife, Death is coming to take me, please take my place!'

'I cannot, ask your lover!'

'My love, Death is coming to take me, please take my place!'

'I will die instead of you, please show me which way I have to go!'[7]

In Georgian language there are some figures of speech which have the meaning of self-sacrifice. Such words are *genatsvale*, *sheni chiri me* and *shemogevle*. They are terms of endearment and their linguistic status is defined as the semantic zone of "Self-sacrifice".[8]

The word *genatsvale* ("I wish to be in your place") in Georgian language is unique as it is difficult to find its equivalent in other languages, expressed in one word. The word *genatsvale* widely used in Georgia means taking on oneself the misfortune of the other. Its synonyms *sheni chiri me* ("I will take your sorrow instead of you", "let me take your place in trouble") and *shemogevle* ("Let me take care of you") express the desire to suffer the other's plague. The word *shemogevle* literally means movement of a person around the other person. In Georgian traditional folk medicine, in some cases of illness, the family members complete a ritual: they go in the circle around a sick person to beg the health-deities for her/his wellness.[9] Georgian Ethnologist Irakli Surguladze con-

[7] Kotetishvili, Vakhtang 1961. Khalkhuri poesia [Folk poetry]. Tbilisi, 1961, p. 80

[8] Levidze, Marine. Komunikatsiis ethnostili da mimartvis saalerso formebi kartulsa da inglisur enebshi. [The ethno-style of communication and endearment terms in Georgian and English languages]. Thesis. Tbilisi 2017, p. 99.

[9] Surguladze, Irakli. Mitosi, kulti, rituali sakartveloshi. [Myth, Cult and Ritual in Georgia]. Tbilisi: Mematiane, 2002, pp. 192-202; Tuite, Kevin. The Violet and the Rose. A Georgian Lullaby as

sidered this archaic ritual in connecting with the mythological concept of self-sacrifice, widely spread in Mediterranean, Near East and Caucasus: to replace someone when the deity of health or the death comes for him.

It is easy to see similarities between the stories of Alcestis and Savitri with the Georgian folk lyrics *Can You Die Instead of Me?* and the folktale *Death and a Young Man*. Both of them – lyrics and folktale remain the main theme of the self-sacrifice of the woman for her beloved man. In Georgian folklore there are some folktales presenting another female character as a self-sacrificed figure – a sister.

The Georgian folktale *The Stone Girl* tells about a little girl who overheard a prophecy of the 'Fate Writers' about her newborn brother. The Fate Writers are very popular figures in Georgian folktales, legends and folk beliefs, called *bedis mtserali* (Georgian: *bedi* – fate, *mtserali* – writer, *bedistsera* – destiny). They are represented as engels or wise old men. They come from the heaven and take a seat on a roof of a house where a baby is born.

The plot of the folktale is as follows:

A little girl heard the prophecy of the Fate Writers, when her youngest brother was born. One of the Fate Writers said: 'On the forehead of the boy there is written that he will fall down from a fir tree when he reaches his 12 age. If someone hears my prophecy and tells this, he/she will turn into a stone.' The second Fate Writer said: 'When the boy reaches his 16 age, he will fall down from a horse. If someone hears my prophecy and tells this, he/she will turn into a stone.' The third Fate Writer said: 'The youth will die on his wedding day by a snake's poison. If someone hears my prophecy and tells this, he/she will turn into a stone and nothing but only the water of the sun's surface can alive him again.' The sister feared for her brother greatly and she did not let him go out alone. She tried to avoid the predestined death of her brother. First she let the fir tree cut. Then she asked her father to kill the horse. The father fulfilled her strange wish. On the wedding day of her brother she threw the clothes in a fire and everyone saw the snakes in the clothes. The brother forced her to explain why she knew everything. The sister told him about the Fate Writers and when she finished telling, she turned into a stone. To rescue her, the brother went to search the kingdom of the sun. On the way he met a deer in a field. The deer's horns were raised up to the heaven. The brother climbed on the horns and reached the

song of Healing and Socio-Political Commentary. Cultural Archetypes and Political Change in the Caucasus, Nino Tsitsishvili & Sergey Arutiunov, eds. Nova Science Publishers, 2009, p. 3. http://www.mapageweb.umontreal.ca/tuitekj/publications/lavnanaTUITE.pdf.

kingdom of the sun where he was welcomed by the sun's mother. She was impressed by the story that the young man told her. When the sun returned home, his mother asked him to help the young man. The sun gave him the water of rejuvenation for the self-sacrificed sister. (My summary and translation.)[10]

The folktale begins with a prediction as a type ATU 934 *Tales of the Predestined Death*, and is contaminated with the type ATU 516 *Faithful John*. The tale contains the following motifs according to the *Motif-Index of Folk-Literature*[11] by Stith Thompson: death by natural forces [M341.2.2], death by an animal [M341.2.21], death by poisoning on the wedding day [M341.1.1]. These motifs are found in the tale types ATU 930, ATU 934 and ATU 516. The Fate Writers write their prophecy on a child's forehead or they have a book where fate is written. The Fate Writers live in a certain space which is chiefly described in the Georgian folktale *The Fate* (ATU 930A). Cited is an English translation of this text by Marjory Wardrop:

"He travelled on until he met a stranger; this stranger was an angel, clad in the form of a man. He inquired of the prince: 'Whither art thou going? what seekest thou?' The prince told him all, and that he wished to learn what was written in the book of fate for him. Then this stranger showed him a beautiful palace, and said: 'There thou wilt learn thy fate.' Then this stranger showed him a beautiful palace, and said: 'There thou wilt learn thy fate.' The prince thanked him, and set out for the palace. When he arrived in the courtyard, he looked round, and saw notes lying about. He began to examine them, but, for a long time, he searched in vain. Then there came from the palace another man, who said to the prince: 'What dost thou want, brother? what seekest thou?' The prince answered: 'I am seeking for the letter in which my fate is written.' 'Why seekest thou there? those are only poor folks' fates, kings' fortunes are written inside. Come with me and I shall show thee thine,' said the unknown. The prince entered the house. The unknown searched for his fate, and called him. Inside was written: 'Such-and-such a prince will marry a weaver's daughter who has been ill for nine years.' He read this out, and the prince was struck with horror. 'I shall change my fate,' said the prince to himself. He took his letter of fate, and went to seek the weaver's daughter."[12]

[10] Ketelauri, Sulkhan (ed.), Iko da ara iko ra. Tbilisi: Nakaduli, 1977, pp. 460-467.
[11] Thompson, Stith. Motif-Index of Folk-Literature: A Classification of Narrative Elements in Folktales, Ballads, Myths, Fables, Mediaeval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books and Local Legends. Reprint ed. Bloomington: Indiana University Press, 1975.
[12] Wardrop, Marjory (trans.). Georgian Folk Tales. London: in the Strand, 1894, p. 23.

The narratives of Alcestis and Savitri in connecting with mythological figures such are Dumrul and Inanna, are analyzed by the Turkish scholar Günil Özlem Ayaydin within the context of Initiation Theory. By examining fairy tales comparatively, it is possible to find out common intercultural motives and to interpret other shared cultural features. By looking at how differently those motives work, the peculiarity of cultural structures are analysed. As a result, Günil Özlem Ayaydin suggest that fairy tales make use initiative patterns and present them camouflaged under symbols and transformed signs to both the human unconscious and the modern age.[13]

There are a number of modern folktale treatments, and at least one important medieval one, which serves to stress the difference in perspective between a classical literary and a non-classical sub-literary version. The very elaborate, quasi-heroic version in the late Medieval Turkish *Book of Dede Korkut* is told in an Islamic context:

Dumrul sees a dead warrior for the first time and proclaims himself mightier than death. Allah is furious, and sends the Archangel Azrael to take his soul. The Archangel comes as a bird, and is dismissed and mocked. He then causes the hero's horse to rear while in the form of an invisible spirit. Dumrul sees his folly and pleads for his life, but Allah will only spare it if a substitute is offered. His parents, too, refuse. Only Dumrul' wife does not resist the onset of death, but encourages him; impressed, Allah orders the death of the refusing parents and transfers their remaining span of years to Dumrul and his wife.[14]

According to Graham Anderson, there is no reason to suppose that the *Book of Dede Korkut*, the supposedly illiterate Bard of the Oghuz, had any knowledge of Euripides as such; and we can certainly point to the very early insistence in Sumerian mythological tales of producing a substitute for any of the already dead. We should note, too, the warrior aspect of wild Dumrul. This is hardly prominent in Euripides, where Admetus is an out-and-out coward throughout; through he had in the previous part of the story been able to pose as an outstanding heroic champion at least but only with Apollo's help.

Graham Anderson points that the tale *Alcestis* is found as a folktale in the Near East still, both in Greece itself, in the early twentieth-century Armenian variant *A Tale of Love*, and a fourteenth-century Yemeni Jewish text.[15]

[13] Ayaydin, Günil Özlem. Masalla ölüme meydan okuyan insan: Alkestis, Dumrul, Inanna ve Savitri anlatilarinin karşilaştirmali incelemesi (Challenging Death through Fairy Tales: A Comparative Study of the Narratives of Alcestis, Dumrul, Inanna, and Savitri). Millî Folklor, 55 (2014), pp. 15-24.

[14] The Book of Dede Korkut. Translated by Geoffrey Lewis. Pinguin Classics, 2011.

[15] Anderson, Graham: Fairytale in the Ancient World. London/NewYort: Routledge, 2000, p. 117.

The comparison Oriental and Occidental literary plots in Georgian folktales can derive some more general conclusions. If we take the old written documents as a testimony, not a source, then the interactions between cultural zones and the consequent discerning of cultural regions may be investigated. Here I would like to cite the concept by Nemanja Radulović, when he writes about Balkan folktales and folk beliefs in connecting with the fate and prophecy: "It is necessary to emphasise the link between motif and belief, because, although it has migrated, the motif was accepted in some areas and it has continued to live for centuries, obviously because it is connected with belief and fulfils a more significant function than purely narrative. A comparison of the different simple forms, such as sayings and tales, in this case fully reveals the phenomenology of both only in terms of its philological and ethnological cultural background".[16]

The dominant approach in folklore study the historic-geographic method focused on establishing the hypothetical archetype of a given folk narrative, its geographical starting point, and its historical routes of travel. Nowadays deepening understanding of traditional material culture and folk life is influenced by new approaches of historic-geographic method that placed the folk item in cultural context. On the other hand, one has to take into consideration here that the distribution of motifs within the theme is structurally and this formula itself represents a specific mechanism for the synthesis of folktales, then the motif is the most essential element of that analysis. An exact synchronic description has to precede historical-genetic analysis of folktales, i.e. to examine the constant elements of the folktale, of which the researcher would not lose sight when passing from one tale to another. It is precisely these invariants and their correlations within the composition of the folktale.

The Georgian folktale, folk lyrics and figures of speeches – discussed here, show certain features of ancient thoughts in Georgian folklore that are apparently universal and have wide distribution in the world that their generality may be presumed to result from recurrent reactions of the human psyche to situations of the general order. There is an astonishing similarity between myths collected in widely different regions. The differences are there too, of course, between cultures and culture areas but the basic idea of these myths are equal.

[16] Radulović, Nemanja. Fate Written on the Forehead in Serbian Oral Narratives. Folklore. Electronic Journal of Folklore 59(2014), pp. 29-44

დიმიტრი შველიძე – 70

ჩვენს კოლეგას და მეგობარს, ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორს, პროფ. დიმიტრი შველიძეს 70 წელი შეუსრულდა. ეს ისეთი ასაკია, როცა შეიძლება თვალი გადაავლო ნაღვაწს, დამსახურებას, მით უფრო, რომ საუბარი ეხება მეტად საინტერესო ისტორიკოსის მეცნიერულ შემოქმედებას.

ერთ-ერთი ბოლოდროინდელი მონოგრაფიის წამძღვარებაში ბ-ნი დიმიტრი თავისი ნაშრომის ობიექტურობის მთავარ შემმოწმებლად მკითხველს უხმობს და განმარტავს: „მინდა წარმოვიდგინოთ, რომ წინამდებარე გამოკვლევას ვაწარმოებ მკითხველთან ერთად და მისი კრიტიკული აზრის გათვალისწინებით ვპასუხობ კითხვებს, ვასაბუთებ მოსაზრებებს და გადმოვცემ მოვლენებს“. მართლაც, დიმიტრი შველიძის ნაშრომების კითხვისას იგრძნობა, რომ ის თითქოს მკითხველისათვის წერს, მასთან წარმოსახვით დიალოგში აფასებს მოვლენებს, პიროვნებათა ნაღვაწს და, ამავე დროს, ცდილობს პოპულარული ენით მიაწოდოს მას ისტორიული წარსული.

ალბათ, ყოველი ქვეყნის წარსულს აქვს განსაკუთრებით გამორჩეული ისტორიული პერიოდები. ერთ-ერთი ასეთი პერიოდი 1900-1910-იანი წლების საქართველოა. დიმიტრი შველიძის რწმენებით, დიდ ქართველ სამოციანელთა შემდეგ სწორედ 1900-იან წლებში მოვიდა ქართველ მოღვაწეთა ყველაზე გამორჩეული თაობა. სწორედ ამ ეპოქას მიუძღვნა თავისი ნაშრომების უმეტესობა მკვლევარმა. 1988-1989 წლებიდან გამოქვეყნებულ მრავალრიცხოვან წერილებში, პუბლიკაციებსა და ნაშრომებში ქართველმა მკითხველმა თითქოს ხელახლა აღმოაჩინა დავიწყებისათვის განწირული ცხრაასიანი წლების პოლიტიკური პარტიების: სოციალისტ-ფედერალისტების, ეროვნულ-დემოკრატების, ანარქისტებისა და სხვათა საქმიანობა. 1993 წელს გამოქვეყნდა დ. შველიძის ცნობილი მონოგრაფია: „პოლიტიკური პარტიების წარმოშობა საქართველოში“, რომელმაც, შეიძლება ითქვას, დასაბამი მისცა პარტიების ისტორიის მეცნიერულ შესწავლას ჩვენს ისტორიოგრაფიაში. ამ წიგნს მოჰყვა ვ. გურულის, ო. ჯანელიძის, შ. ვადაჭკორისა და სხვათა მონოგრაფიები სოციალ-დემოკრატებისა და ეროვნულ-დემოკრატების შესახებ.

დ. შველიძის მეცნიერული შემოქმედების დამსახურებაცაა, რომ ჩვენი საზოგადოების მეხსიერებას დაუბრუნდნენ შესანიშნავი ქართველი მოღვაწეები: არჩილ ჯორჯაძის, ვარლამ ჩერქეზიშვილის, გიორგი დეკანოზიშვილისა და გიორგი ლასხიშვილის სახელები. როგორც ცნობილია, სწორედ მათ მოღვაწეობას მიუძღვნა ისტორიკოსმა პოლიტიკური ბიოგრაფიები და მრავალი პუბლიკაცია. ვ. ჩერქეზიშვილის ბიოგრაფიის გამოქვეყნების შესახებ ისტორიკოსი ოთარ გოგოლიშვილი აღნიშნავს: „ბატონმა დიმიტრი შველიძემ ბრწყინვალედ წარმოაჩინა ვარლამ ჩერქეზიშვილის მოღვაწეობა... ეს საუკეთესო მონოგრაფია... ქართველი მკითხველი საზოგადოებისათვის დიდებული შენაძენია...“.

გარდა ზემოაღნიშნული თემატიკისა, დიმიტრი შველიძის სამეცნიერო კვლევების არეალი მოიცავს XIX-XXI საუკუნეების საქართველოს ისტორიის სხვადასხვა პრობლემას. საყურადღებო ისტორიოგრაფიული მოვლენა იყო მეცნიერის ფუნდამენტური გამოკვლევა: „პოლიტიკური დაპირისპირებები და ეროვნული ხელისუფლების დამხობა საქართველოში (1987-1992 წწ.)“. ამ ნაშრომმა ყურადღება მიიპყრო ობიექტურობით და მეტ-ნაკლებად მისაღები აღმოჩნდა საზოგადოების განსხვავებულად მოაზროვნე სხვადასხვა წრისათვის.

ბ-ნი დიმიტრი ჩვენი უნივერსიტეტის სტუდენტებს საქართველოს ახალ და უახლეს ისტორიას უკვე ოცდამეშვიდე წელია ასწავლის. იგი ხალისით აბამს სტუდენტებს სამეცნიერო მუშაობის პროცესში. მისი ხელმძღვანელობით სტუდენტთა დიდმა ჯგუფმა მოამზადა საქართველოს პირველი რესპუბლიკის ყოველდღიური მატიანე, რომელიც სამაგიდო წიგნადაც კი ითვლება მეცნიერთათვის. სულ ახლახან ბ-ნ დიმიტრის ხელმძღვანელობით სტუდენტთა შვიდკაციანმა ჯგუფმა 1917-1918 წლების საქართველოს ყოველდღიური მოვლენების მატიანე მოამზადა, რომელიც საინტერესოდ წარმოუდგენს მკითხველს, როგორ მზადდებოდა 436 დღის განმავლობაში – 1918 წლის 26 მაისი.

კიდევ ბევრი საინტერესო ჩანაფიქრის განხორციელებას და ჯანმრთელობას ვუსურვებთ ბ-ნ დიმიტრის.

თსუ საქართველოს ისტორიის სასწავლო-სამეცნიერო ინსტიტუტი

დიმიტრი შველიძის ძირითადი ნაშრომები

დისერტაციები, წიგნები, სახელმძღვანელოები და ბროშურები:

1. **პოლიტიკური პარტიების წარმოშობა საქართველოში. ფედერალისტები.** ნაკვეთი I. თბ. 1993 (311 გვ.).
2. **მარქსიზმის კრიტიკა ვარლამ ჩერქეზიშვილის ნაშრომებში.** თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა. თბ. 1997 (28 გვ.).
3. **ეროვნული იდეოლოგიის ორიენტირები.** (ნ. კირთაძესთან თანაავტორობით). თბ. 2000 (168 გვ.).
4. **პოლიტიკური შეუღლებები ძველ საქართველოში.** თბ., 2001 (51 გვ.).
5. **აი, ვინ იყო ქართველნო, ვარლამ ჩერქეზიშვილი.** თბ. 2001 (352 გვ.).
6. **ახალი მემარჯვენეობა, როგორც პოლიტიკური მსოფლმხედველობა (მოკლე მიმოხილვა).** თბ., 2003 (40 გვ.).
7. **ევროპული ცნობები ერეკლე მეორის შესახებ („სანკტ-პეტერბურგსკიე ვედომოსტის“ მიხედვით).** თბ. 2005 (23 გვ.).
8. **პოლიტიკური დაპირისპირებები და ეროვნული ხელისუფლების დამხობა საქართველოში (1987-1992 წწ).** თბ. 2008 (571 გვ.).
9. **საქართველოს დასავლური ორიენტაცია: წარსულის ეპიზოდები.** მეორე გამოცემა. თბ. 2010 (64 გვ.).
10. **გიორგი დეკანოზიშვილი – მამულიშვილის დაბრუნება** (გიორგი გაფრინდაშვილთან თანაავტორობით). თბ. 2010 (218 გვ.).
11. **ვარლამ ჩერქეზიშვილი. თხზულებანი.** ტომი პირველი. შემდგენელი და რედაქტორი, კვლევითი წინასიტყვაობის ავტორი – დიმიტრი შველიძე. სარედაქციო ჯგუფი: ზ. ცინაძე, თ. სიდამონიძე, მ. გუნცაძე. თბ. 2011.
12. **გზა დასავლეთისაკენ (პუბლიკაციების კრებული).** თბ. 2012 (562 გვ.).
13. **დამოუკიდებლობის 1028 დღე. (საქართველოს პირველი რესპუბლიკის ყოველდღიური მატიანე. 1918-1921).** ავტორ-შემდგენელთა ჯგუფის ხელმძღვანელი, რედაქტორი და წინასიტყვაობის ავტორი – დიმიტრი შველიძე. ავტორ-შემდგენლები, თსუ დოქტორანტები, მაგისტრანტები და ბაკალავრიატის სტუდენტები: თ. პაპუაშვილი, მ. ხუციშვილი, ზ. ცინაძე, ნ. თურაზაშვილი, მ. გუნცაძე, ე. გელაშვილი, ბ. ხაჩიძე, ნ. მოთიაშვილი, თ. ლაზარაშვილი, ხ. ნადირაძე, ნ. ჩხეიძე, ნ. ჩხაიძე, თ. ტაბატაძე, ი. ირემაძე, დ. სილაქაძე. თბ. 2013 (440 გვ.).

14. **საქართველოს მფარველობა და დაპყრობა რუსეთის მიერ**. თბ. 2014 (154 გვ.).

15. **1832 წლის შეთქმულებრივი მოძრაობის ისტორიიდან.** თბ. 2014 (60 გვ.).

16. **ილია ჭავჭავაძის უცნობი წერილის გამო.** (გიორგი ჟუჟუნაშვილთან თანაავტორობით). თბ. 2014 (107 გვ.).

17. **საქართველოს ისტორია.** პროექტის რედაქტორი თ. კუხიანიძე. ბაკურ სულაკაურის გამომცემლობა. თბ. 2016 (600 გვ.).

18. **ტერორიზმის ევოლუცია (იულიუს კეისრიდან დღემდე).** ქართულ და ინგლისურ ენებზე (თენგიზ სიმაშვილთან თანაავტორობით). თბ. 2017.

19. **გიორგი სიხარულიძე. გემ „სირიუსზე" მოგზაურობიდან (მოგონებანი 1908 წელი).** გამოსაცემად მოამზადა, კვლევითი წინასიტყვაობა და კომენტარები დაურთო დიმიტრი შველიძემ. თბ. 2017 (86 გვ.).

20. **საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა (1918-1921).** ენციკლოპედია-ლექსიკონი. მთავარი რედაქტორი, წინასიტყვაობისა და 39 საენციკლოპედიო სტატიის ავტორი. თბ. 2018 (554 გვ.).

21. **გიორგი ლასხიშვილი – ჩვენ ყველანი შევადგენთ ერთ პარტიას.** თბ. 2018 (126 გვ.).

22. **436 დღე საქართველოს დამოუკიდებლობამდე.** ავტორ-შემდგენელთა ჯგუფის ხელმძღვანელი და რედაქტორი. ავტორ-შემდგენლები: გ. გიოშვილი, გ. არქანია, ქ. სიხარულიძე, თ. ბიკაშვილი,ე. ჭირაქაძე, ვ. მაჭავარიანი, ე. ჭანიშვილი. თბ. 2018.

23. **პოლიტიკური პარტიების წარმოშობა საქართველოში.** ლექციების კურსი საქართველოს პოლიტიკური პარტიების ისტორიაში. თსუ. თბ. 1995.

24. **საქართველოს პოლიტიკური პარტიების ისტორია.** პროგრამა. თანაავტორები: რ. გრძელიძე, ნ. კირთაძე. თბ. 1996.

25. **საქართველოს ისტორია. IX კლასი.** თანაავტორები: გ. ანჩაბაძე, გ. გამყრელიძე, ზ. კიკნაძე, მ. სურგულაძე, მთ. რედ. და გამომცემელი ლ. თბ. 2008.

26. **საქართველოს ისტორია. XX საუკუნე.** სახელმძღვანელო ისტორიის ფაკულტეტის სტუდენტებისათვის. თანაავტორები: ვ. გურული (რედაქტორი), მ. ვაჩნაძე, ნ. კირთაძე, ა. წოწკოლაური, პ. ფირანიშვილი. თსუ. თბ. 2003.

27. **საქართველოს ისტორია. XIX საუკუნე.** სახელმძღვანელო ისტორიის ფაკულტეტის სტუდენტებისათვის. თანაავტორები: ვ. ჯანჯღავა (ხელმძღვანელი), ვ. გურული, მ. ვაჩნაძე, გ. ნადირაძე, პ. ფირანიშვილი, მ. ბახტაძე, ბ. კუპატაძე თბ. 2004.

დისერტაციები:

1. **ქართველი ბოლშევიკების ბრძოლა სოციალისტ-ფედერალისტების პარტიის წინააღმდეგ. 1895-1907წწ.** საკანდიდატო დისერტაცია (ხელნაწერის უფლებით). თბ. 1981.
2. **საქართველოს სოციალისტ-ფედერალისტთა პარტია (1903-1917 წწ).** სადოქტორო დისერტაცია (ხელნაწერის უფლებით). თბ. 1998.

სამეცნიერო ნაშრომები ჟურნალებსა და კრებულებში:

1. **სოციალისტ-ფედერალისტების კრიტიკა საქართველოს ბოლშევიკების მიერ რუსეთის პირველი რევოლუციის პერიოდში.** საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის „მაცნე". ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. 1978. №2.
2. **რუსი და ქართველი ხალხოსნების რევოლუციური თანამეგობრობის ისტორიიდან.** საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია. ხალხთა მეგობრობის მუზეუმი. კრებული „მეგობრობა". თბ. 1979 (გვ. 309-321)
3. **საქართველოს საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მიმდინარეობების ისტორიიდან (XIX ს-ის 90-იანი წწ).** საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია. ხალხთა მეგობრობის მუზეუმი. კრებული: „მეგობრობა". №2.
4. **სოციალისტ-ფედერალისტთა პარტიის წარმოშობის ისტორიიდან**. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია. ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი. კრებული: „საქართველოს ისტორიის საკითხები". თბ. 1982 (გვ. 87-95).
5. **პოლიტიკური პარტიებისა და მიმდინარეობების კლასიფიკაციის საკითხისათვის საქართველოში (1905-1907 წწ).** საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია. ხალხთა მეგობრობის მუზეუმი. კრებული: „მეგობრობა". №4. თბ. 1983 (გვ. 76-91).
6. **პოლიტიკური შეუღლებანი ძველ საქართველოში.** ჟურნ.: „განთიადი". თბ. 1985. №1. იანვარ-თებერვალი.
7. **ჟურნალი „ვპერიოდი" სვანეთის აჯანყების შესახებ.** ჟურნ.: „განთიადი". თბ. 1985. №4. ივლის-აგვისტო.
8. **გაზეთი „ივერია" საქართველოს ისტორიის გამყალბებელთა წინააღმდეგ** (შოთა ვადაჭკორიასთან თანაავტორობით). ჟურნ.: „ისტორია, საზოგადოებათმცოდნეობა, გეოგრაფია სკოლაში". თბ. 1989. №4.

9. **პოლიტიკური პარტიები საქართველოში და ეროვნული საკითხი.** ჟურნ.: „საქართველოს კომუნისტი“. თბ. 1989. №12.

10. **საქართველოს ხალხის მემორანდუმი.** ჟურნ.: „დროშა“. თბ. 1989. დეკემბერი. №12.

11. **არჩილ ჯორჯაძე – კონსოლიდაცია (საქართველოს სოციალისტ-ფედერალისტთა პარტიის ისტორიიდან).** ჟურნ.: „დროშა“. თბ. 1990. მაისი. №5.

12. **Петербургская печать об И. Чавчавадзе**. კრებ.ი: «Творческая наследие Ильи Чавчавадзе и литературы народов СССР».

13. **ქართველ ფედერალისტთა ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის ისტორიიდან (1905-1907).** ჟურნ.: „პოლიტიკა“. თბ. 1991. №11-12.

14. **შეურიგებლობა და კომპრომისი ქართულ პოლიტიკაში.** ჟურნ.: „პოლიტიკა“. თბ. 1993. №7-8.

15. **უხვპარტიულობის სენი.** ჟურნ.: „პოლიტიკა“. თბ. 1993. №1. იანვარი.

16. **საერთო ნიადაგის ძიება.** ჟურნ.: „პოლიტიკა“. 1994. №4-5.

17. **საქართველო – დაჰყრობილი, ვასალური, დამოუკიდებელი.** ჟურნ.: „პოლიტიკა“. 1994. №1-2.

18. **Возникновение политических партии в Грузии и национальный вопрос (начало XX века).** Сборник: «Межнациональные отношения севодня». Ростов-на-Дону - Тбилиси. 1997 (გვ. 72-76).

19. **საქართველოს სოციალისტ-ფედერალისტთა პარტია და საგარეო ორიენტაციის საკითხი.** „ქართული დიპლომატია“. წელიწდეული. №7. მთავარი რედ. როინ მეტრეველი. თბ. 2000 (გვ. 125-133).

20. **ქართული საზოგადოებრივ-პოლიტიკური აზრი რუსეთ-საქართველოს 1783 წლის ხელშეკრულების შესახებ.** კრებ.: „ფილოსოფია, კულტურა, ისტორია“. რედ. მიხეილ მახარაძე. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ს. წერეთლის სახელობის ფილოსოფიის ინსტიტუტი. თბ. 2000.

21. **საქართველოსა და ხორეზმის ურთიერთობა და ქართველთა ლაშქრობა ირანში (1210 წ).** (ერეკლე შველიძესთან თანაავტორობით). სამეცნიერო ნაშრომთა კრებული მიძღვნილი ვალერიან მაჭარაძის 80 წლისთავისადმი. თსუ. თბ. 2001 (გვ. 35-46).

22. **საინტერესო მოგონება კომანდო გოგელიას შესახებ** (ერეკლე შველიძესთან თანაავტორობით). „კლიო“ საისტორიო ალმანახი. №10. ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი). თბ. 2001 (გვ. 132-137).

23. „**ქართველი ხალხის უფლებების დაცვის კავშირის“ ისტორიისათვის.** „ქართული დიპლომატია“. წელიწდეული №8. მთავარი რედ. როინ მეტრეველი. თბ. 2001 (გვ. 23-33).

24. **ელისაბედ ბაგრატიონი – საქართველოს სამეფო ტახტის მემკვიდრე.** ჟურნ.: „საისტორიო ვერტიკალები“. თბ. 2002. №2. მარტი (გვ. 48-56).

25. **ილია ჭავჭავაძე** (ეს და რამდენიმე სტატია) ენციკლოპედიური ლექსიკონი „ივანე ჯავახიშვილი“. მთავარი რედაქტორი აკად. როინ მეტრეველი. თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა. თბ. 2002.

26. **ვინ იყო გიორგი ანდრონიკაშვილი.** (თეიმურაზ რამიშვილთან თანაავტორობით). „ქართული დიპლომატია“. წელიწდეული. №10. მთ. რედ. რ. მეტრეველი. თბ. 2003.

27. **გზა დამოუკიდებლობისაკენ. ორტომეული.** კრებული: „ნათელი ქრისტესი – საქართველო“. წ. I. თსუ გამომცემლობა. თბ. 2003 (გვ. 454-465)

28. **საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღდგენა.** კრებულში: „საქართველო არის ესე“. საკითხავი ყმაწვილთათვის. გამომცემლობა „ციცინათელა“. რედაქტორი ნათელა ჯოლოხავა. თბ. 2003 (გვ. 331-336).

29. **მეცნიერი და მოქალაქე** (ნ. კირთაძესთან თანაავტორობით). მ. კალანდაძის წიგნში: „პროფესორი უშანგი სიდამონიძე“. თსუ გამომცემლობა. თბ. 2004.

30. **26 მაისი, როგორც დამოუკიდებლობის დღე უალტერნატივოა.** კრებ.: „დამოუკიდებლობის დღე: 26 მაისი თუ 9 აპრლი?“. პოლიტოლოგიის ინსტიტუტი. საგამომცემლო-ანალიტიკური ცენტრი „ახალი აზრი“. თბ. 2008.

31. **საქართველოს სოციალისტ-ფედერალისტთა პარტია და პარტიის პროგრამა.** კრებ.: საქართველოს პოლიტიკური პარტიების პროგრამები. 1906-1921. კრებული მეორე. „სოციალისტური პარტიების პროგრამები„. რედ. მ. მაცაბერიძე. პოლიტოლოგიის ინსტიტუტი. თბ. 2008 (გვ. 4-14).

32. **სოციალისტ-რევოლუციონერთა (ესერების) პარტია და პარტიის პროგრამა.** კრებ.: „საქართველოს პოლიტიკური პარტიების პროგრამები. 1906-1921. კრებული მეორე. „სოციალისტური პარტიების პროგრამები„. რედაქტორი მალხაზ მაცაბერიძე. პოლიტოლოგიის ინსტიტუტი. თბ.„ 2008 (გვ. 15-26).

33. **ერეკლე მეფის უკანასკნელი ცდა.** სამეცნიერო კრებული: „ისტორიანი“. მიძღვნილი რ. მეტრეველის დაბადების 70 წლისთავისადმი. გამომც. „არტანუჯი“. თბ. 2009 (გვ. 291-297).

34. **რატომ არ (ვერ) გააერთიანა ერეკლე მეფემ საქართველო.** სამეცნიერო კრებული „ისტორიანი“. მიძღვნილი რ. მეტრეველის დაბადების 70 წლისთავისადმი. გამომც. „არტანუჯი“. თბ. 2009 (გვ. 297-302).

35. **აკაკი პაპავას მიმოწერა სოციალისტ-ფედერალისტთა პარტიის 50-ე წლისთავთან დაკავშირებით** (ერეკლე შველიძესთან თანაავტორობით). კრებ.: „სამშობლო“. სამეცნიერო და ლიტერატურულ-პუბლიცისტური ალმანახი. ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი. თბ. 2009 (გვ. 83-93).

36. **ეროვნული ერთიანობის იდეა: მომხრეები და მოწინააღმდეგეები.** სამეცნიერო კონფერენციის მასალები. წმიდა ანდრია პირველწოდებულის სახელობის ქართული უნივერსიტეტი. რედ. აკად. რ. მეტრეველი. თბ. 2009 (გვ. 41-51).

37. **საქართველოს ოკუპაციაში ქართველი ბოლშევიკების როლის შეფასებისათვის.** კრებ.: რუსეთ-საქართველოს 1921 წლის ომის შედეგები და გაკვეთილები. რედ. ო. ჯანელიძე. პოლიტოლოგიის ინსტიტუტი. თბ. 2009 (გვ. 75-80). აგრეთვე:: **„აღიარებულ იქნენ საქართველოს ხალხის მოღალატეებად“**. გაზ.: „24 საათი“. 2010 წლის 4 მარტი.

38. **მეოცე საუკუნის დასაწყისის ქართული პოლიტიკური ემიგრაციის ისტორიიდან.** „ქართული ემიგრაცია“. კრებული პირველი. ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის პოლიტოლოგიის ინსტიტუტი. გიორგი მაჩაბლის ფონდი. რედ. ო. ჯანელიძე. გამომც. „უნივერსალი“. თბ. 2010 (გვ. 5-21).

39. **მეორე მსოფლიო თუ სამამულო ომი.** (ოთარ ჯანელიძესთან თანაავტორობით). საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია. მასალები: „ტოტალიტარიზმი და ლიტერატურული დისკურსი. XX საუკუნის გამოცდილება“. შოთა რუსთაველის ქართული ლიტერატურის ინსტიტუტი. რედ. ირმა რატიანი. თბ. 2010 (გვ. 482-490); აგრეთვე: **On post-soviet interpretation of world war II in Georgian historiography”.**

40. **ახალი სამეცნიერო საისტორიო კრებული (საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის „შრომების“ გამოქვეყნების გამო).** ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. ტ. II. თბ. 2011 (გვ. 496-503).

41. **სოციალისტ-ფედერალისტთა პარტია „რევოლუციის ლიკვიდაციის„ პერიოდში.** თსუ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. ტ. II. თბ. 2011 (გვ. 335-357).

42. **ქართული სახელმწიფოებრიობის პრობლემა არჩილ ჯორჯაძის ნააზრევში.** თსუ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის საქართველოს ინსტიტუტის შრომები. ტ. III. თბ. 2011 (გვ. 279-296).

43. **თეიმურაზ პირველის საგარეო პოლიტიკა და მისი შედეგები.** თსუ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. ტ. IV. თბ. 2011 (გვ. 231-245).

44. **ალექსანდრე მეორე კახთა მეფის საგარეო პოლიტიკის ისტორიიდან** (ერეკლე ასტახიშვილთან თანაავტორობით). კრებ.: „კავკასიოლოგიური ძიებანი". თსუ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის კავკასიოლოგიის ინსტიტუტი. თბ. 2012 (გვ. 201-209).

45. **გიორგი XII კაპიტულანტური პოლიტიკის მიზეზები და შედეგები** (ერეკლე ასტახიშვილთან თანაავტორობით). ჟურნ.: „ანალები". №8. თბ. 2012.

46. **Georgian in 1628. Meanwhile. The history of the world around 1628 AD.** The Museum Exhibition Vasa Museum. Stokholm, Svedem. 2012. (ერეკლე ასტახიშვილთან თანაავტორობით).

47. **გენერალი ტოტლებენი საქართველოში** (ერეკლე ასტახიშვილთან თანაავტორობით). პროფესორ გიორგი ნადირაძის დაბადების 80 წლისთავისადმი მიძღვნილ სამეცნიერო კრებულში. მთ. რედ. რ. მეტრეველი. გამომც. „არტანუჯი". თბ. 2012 (გვ. 71-81); აგრეთვე: **General Totleben in Georgia**. "Pro Georgia". Journal of Kartvelological studies. Center for east europien studies-oriental institute university of Warsaw. T.22. WarsaW. 2012. (გვ. 107-117).

48. **გადმოძახილი წარსულიდან (მიხაკო წერეთლის ნაშრომი „კავკასიის ერთობა").** თსუ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის „შრომები". V. თბ. 2012 (გვ. 255-279).

49. **დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ერთი მოსაზრების გამო.** თსუ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომების სპეციალური გამოშვება „დავით აღმაშენებელი და მისი ეპოქა". თბ. 2012 (გვ. 70-77).

50. **წინასიტყვაობა, გამოსაცემად მომზადება და ტექსტში მოხსენიებულ პირთა საძიებელის დართვა წიგნისათვის: თედო სახოკია. „ციმბირში. მოგონებანი 1905 წლის რევოლუციის დროიდან.** ლიტერატურის მუზეუმი. თბ. 2012.

51. **ქართველ სოციალისტ-ფედერალისტთა იდეური ბრძოლა ეროვნული სახელმწიფოებრიობის აღდგენისათვის.** „სამართლისა და პოლიტიკური აზროვნების ისტორიის ნარკვევები". წიგნი მეორე. თ. წერეთლის სახელმწიფოსა და სამართლის ინსტიტუტი. თბ. 2012 (გვ. 594-607).

52. **როგორ მოსთხოვეს ქართველებმა ავტონომია რუსეთის იმპერიას ოფიციალურად (სოციალისტ-ფედერალისტების პარტია).** „ისტორიანი". ისტორიულ-შემეცნებითი ჟურნალი. თბ. 2013. №3. თებერვალი.

53. **რატომ სოციალ-დემოკრატები?! (პირველი მთავრობის ანატომია).** „ისტორიანი“. ისტორიულ-შემეცნებითი ჟურნალი. თბ. 2013. №5. მაისი.

54. **ეროვნული ძალები სოციალისტთა რკალში (ეროვნულ-დემოკრატიული პარტია).** „ისტორიანი“. ისტორიულ-შემეცნებითი ჟურნალი. თბ. 2013. №6. ივნისი.

55. **ანარქისტები საქართველოში.** „ისტორიანი“. ისტორიულ-შემეცნებითი ჟურნალი. თბ. 2013. №12.

56. **ვარლამ ჩერქეზიშვილი.** სტატია ოთხტომეულ ნაშრომში: „ქართული ფილოსოფიური აზრის ისტორია“. ტ. IV. ოთხტომეულის მეორე გამოცემის რედაქტორი მიხეილ მახარაძე. ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი. ფილოსოფიის დეპარტამენტი. თბ. 2013 (გვ. 69-87).

57. **„საქართველო“ – პირველი ქართული ეროვნულ-პოლიტიკური გაზეთი საზღვარგარეთ** (გ. გაფრინდაშვილთან თანაავტორობით). კრებულში: „ქართული ემიგრაცია“. 2(5). თბ. 2014 (გვ. 3-10).

58. **რატომ მოკლეს ილია ჭავჭავაძე.** თსუ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. ტ. VIII. თბ. 2013-2014 (გვ. 218-238).

59. **ადგილობრივი თვითმმართველობა და ქართველი საზოგადოება (XIX საუკუნის დასასრული და XX საუკუნის დასაწყისი.** „სამართლისა და პოლიტიკური აზროვნების ისტორიის ნარკვევები“. III. თ. წერეთლის სახელმწიფოსა და სამართლის ინსტიტუტი. რედ. გ. ფერაძე. თბ. 2015 (გვ. 617-626).

60. **ვარლამ ჩერქეზიშვილი – სახელმწიფოს მშენებელი ანარქისტი.** თსუ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. ტ. IX. თბ. 2015 (გვ. 253-260).

61. **საქართველოს სოციალისტ-ფედერალისტთა პარტია „დიდი ომიანობის„ (I მსოფლიო ომის) წლებში.** თსუ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. ტ. X. თბ. 2016 (გვ. 306-318).

62. **საქართველოს მოსახლეობის სოციალური ფენები და რუსეთის საოკუპაციო რეჟიმი 1924 წლის აჯანყებამდე.** კრებ.: „1924 წლის აგვისტოს ეროვნული აჯანყების 90-ე წლისთავი“. პარიზის ნოე ჟორდანიას ინსტიტუტი. სარედაქციო კოლეგია: ქ. ფაღავა-ბულეზ, შ. ურევიჩი, დ. შველიძე, ო. ჯანელიძე. პარიზი-თბილისი. 2016 (გვ. 25-41).

63. **მიხაკო წერეთელი ქართველი ერის წარმოშობის შესახებ.** თსუ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომების სპეციალური გამოშვება „შოთა მესხია – 100“. თბ. 2016 (გვ. 463-477).

64. **არჩილ ჯორჯაძე ქართველი ერის წარმოშობის შესახებ.** თსუ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. ტ. XI. თბ. 2016 (გვ. 221-232).

65. **ილია ჭავჭავაძე ქართველი ერის წარმოშობის შესახებ.** თსუ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. ტ. XII. თბ. 2017 (გვ. 249-269).

66. **პატრიოტ-კონსერვატორთა დასი XIX საუკუნის საქართველოში.** თსუ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. ტ. XIII. თბ. 2018 (გვ. 324-337).

67. **დამოუკიდებლობიდან და თავისუფლებისაკენ – რესპუბლიკის ასი წელი.** ამავე სახელწოდების ესეების კრებულში: „დამოუკიდებლობიდან თავისუფლებისაკენ – რესპუბლიკის ასი წელი“. 26 ესე. 1918-2018. 100. განათლებისა და ცნობიერების ამაღლების ინსტიტუტი. თბ. 2018 (გვ. 105-114).

ძირითადი სამეცნიერო ნაშრომები გაზეთებში:

1. **ვინ იყო დიმიტრი თავდადებულის მეუღლე?** გაზ. „ლიტერატურული საქართველო“. 1983 წლის 16 დეკემბერი.
2. **ინტერვიუ პეტერბურგის გაზეთში.** გაზ.: „ლიტერატურული საქართველო“. 1987 წლის 23 ოქტომბერი.
3. **ვარლამ ჩერქეზიშვილი (პოლიტიკური პორტრეტი).** გაზ.: „სახალხო განათლება“. 1989 წლის 6 დეკემბერი.
4. **არჩილ ჯორჯაძე და ეროვნული კონსოლიდაციის იდეა.** გაზ.: „სახალხო განათლება“. 1989.
5. **ეროვნული კონსოლიდაციისთვის ბრძოლის ისტორიიდან.** გაზ.: „ერი“. 1990 წლის 13 და 20 დეკემბრის ნომრები.
6. **განათლების მინისტრი - გიორგი ლასხიშვილი.** გაზ.: „სახალხო განათლება“. 1990 წლის 24 მაისი. №21.
7. **ვინ იყო კომანდო გოგელია?.** გაზ.: „ერი“. 1991 წლის 27 მარტი.
8. **პოლიტიკური პარტიების წარმოშობა საქართველოში. სოციალ-დემოკრატები.** გაზ.: „ერი“. 1991 წლის 1 მაისი.
9. **ფედერალისტები.** გაზ.: „ერი“. 1991 წლის 29 მაისის და 5 ივნისის ნომრები.
10. **ესერები.** გაზ.: „ერი“. 1991 წლის 12 ივნისი.
11. **ანარქისტები.** გაზ.: „ერი“. 1991 წლის 3 ივლისი.

12. **ეროვნულ-დემოკრატები.** 1991.

13. **დასკვნითი წერილი.** გაზ.: „სახალხო განათლება“ (გაზ. „ერის“ მაგიერ). 1991 წლის 13 სექტემბერი.

14. **„ჯერ საქართველო“ – სპირიდონ კედიას ნააზრევი.** გაზ. „ქართველი ერი“. №19(76). 1994 წლის 24 დეკემბერი (ბესიკ საბაშვილთან თანაავტორობით).

15. **მიხაკო წერეთელი – პოლიტიკური აზროვნების ევოლუცია.** გაზ.: „ქართველი ერი“. 1995 წლის 17 მარტი.

16. **1942 წლის 25 მაისი - ბერლინი (ქართველ ტრადიციონალისტთა კავშირის ისტორიიდან).** გაზ.: „ქართველი ერი“. 1995 წლის 5 აგვისტო.

17. **კიტა აბაშიძის პოლიტიკური მოღვაწეობის გზა.** გაზ.: „კავკასიონი“. 1995 წლის 27 იანვარი.

18. **„საქართველოს თავისუფლების ლიგა“.** გაზ.: „კავკასიონი“. 1995 წლის 30 მაისი.

19. **ვარლამ ჩერქეზიშვილი ამხელს მარქსიზმს.** გაზ.: „სამშობლო-ფორტე“. 1996. №№26 (49); 27(50); 1997. №2.

20. **ქართული საზოგადოებრივ-პოლიტიკური აზრი ფედერალიზმის შესახებ (XIX საუკუნის მეორე ნახევარი - 1917).** გაზ.: „ახალი ქართული გაზეთი“. 1998 წლის 27 აგვისტოსა და 14 სექტემბრის ნომრები.

21. **978 წელი - საქართველოს გაერთიანება პოლიტიკოსთა ნებამ განაპირობა.** გაზ.: „ახალი ქართული გაზეთი“. 1998 წლის 30 ოქტომბერი.

22. **ფარსმან I.** გაზ.: „ახალი ქართული გაზეთი“. დამატება: „ისტორია“. 1998 წლის 27 ნოემბერი.

23. **ვახტანგ გორგასალი.** გაზ.: „ახალი ქართული გაზეთი“. 1998 წლის 3 დეკემბერი.

24. **ბაგრატ IV და ლიპარიტ ბაღვაში.** გაზ.: „ახალი ქართული გაზეთი“. 1998.

25. **რამ განაპირობა 1918 წლის 26 მაისი.** ორწერილიანი სტატია. გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2003 წლის 24 და 26 მაისი.

26. **1924 წლის აგვისტო... (ვინ იყვნენ და რატომ ავჯანყდნენ ისინი).** გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2003 წლის აგვისტო.

27. **და იყო „სიხარული და შუება და იმედი უიმედო-ქმნილითა“.** გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2004 წლის 26 იანვარი.

28. **„გაუმარჯოს თავისუფალ საქართველოს და მის ევროპასთან დაკავშირებას“.** გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2004 წლის 26 მაისი.

29. **მარი პტის ავანტიურა და სულხან-საბას ჩაშლილი მისია.** გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2004 წლის 7 ივნისი.

30. **XX საუკუნის პოლიტიკური ელიტები.** სამწერილიანი სერია. გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2004 წლის 14 ივნისი; 15 ივნისი და 29 ივნისი. წიგნში: „გზა დასავლეთისაკენ“ (გვ. 294-311).

31. **1924 - დღევანდელი გადასახედიდან.** გაზ.: „24 საათი“. 2004 წლის 31 აგვისტო (ნ. ჯავახიშვილთან და ბ. კუპატაძესთან თანაავტორობით).

32. **სვიმონ პირველი – დასავლეთის საიმედო მოკავშირე.** გაზ.: „24 საათი“. 2005 წლის 17 იანვარი.

33. **„მოსკოვის იმპერატორმა ჩვენი სამეფო ჩამოგვართვა“.** გაზ.: „24 საათი“. 2005 წლის 14 მარტი (ერეკლე შველიძესთან თანაავტორობით).

34. **„არ დაივიწყოთ საქართველო“ (ქართულ-ამერიკული ურთიერთობის ფრაგმენტები).** გაზ.: „24 საათი“. 2005 წლის 9 მაისი.

35. **ვარლამ ჩერქეზიშვილი რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის შესახებ.** გაზ.: „24 საათი“. 2005 წლის 24 მაისი (ნ. ჯავახიშვილთან თანაავტორობით).

36. **თანდაყოლილი დაპირისპირებები საქართველოს ეროვნულ მოძრაობაში (1988-1989 წწ).** გაზ.: „24 საათი“. 2007 წლის 13, 27 ოქტომბრის, 3 და 17 ნოემბრის ნომრები.

37. **კონფრონტაციული ეროვნული მოძრაობა დამოუკიდებლობისა და ხელისუფლებისათვის ბრძოლაში.** გაზ.: „24 საათი“. 2007 წლის 1, 8, 15, 22 და 31 დეკემბრის ნომრები.

38. **ეროვნული ხელისუფლება და შეურიგებელი რადიკალური ოპოზიცია 1990-1991 წლები.** ნოემბერ-მარტი. გაზ.: „24 საათი“. 2008 წლის 4 წერილი იანვრის ნომრებში.

39. **მოსკოვის პუტჩი და საქართველო.** გაზ.: „24 საათი“. 2007 წლის 1 აპრილის, 14 და 15 ივნისის ნომრებში.

სამეცნიერო კონფერენციებზე გამოქვეყნებული მოხსენებათა თეზისები:

1. **ლიპარიტ ბაღვაშის პიროვნების შეფასებისათვის.** თეზისები თსუ სტუდენტთა XXXII სამეცნიერო კონფერენციისა. ისტორიის სექცია. თბ. 1970.

2. **ეროვნულ-დემოკრატიული პარტიის წარმოშობის ისტორიიდან.** რესპუბლიკური სამეცნიერო კონფერენციის მოხსენებათა თეზისები, სახელწოდებით: „ერი და აქსიოლოგიური პრობლემები“. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია და ეროვნულ ურთიერთობათა კვლევის ცენტრი. თბ. 1991.

3. **ეპიზოდი ქართული მონარქიის აღდგენისათვის მოძრაობის ისტორიიდან.** კრებ.: „ისტორია და თანამედროვეობა“. თსუ კონფერენციის მოხსენებათა თეზისები. თბ. 1993.

4. **ჟენევის კონფერენციის მონაწილეთა ვინაობის საკითხისათვის (1904).** თეზისები. სამეცნიერო კონფერენცია: „XIX-XX საუკუნეების საქართველო. წყაროები და კვლევები“. ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის მესამე რესპუბლიკური კონფერეცია. 2010 წლის 28-29 მაისი.

5. **Петербургская печать об И Чавчавадзе.** Всесоюзная научная конференция посвященная 150-летию со дня рождения И Чавчавадзе (Телави-Кварели, 20-22 октября 1987 г.). Тезисы докладов.

6. **ქართული სოციალ-დემოკრატია რუსეთის სოციალ-დემოკრატიულ მუშათა პარტიაში (1903-1918).** რუსეთის ფედერაცია. მოსკოვი. რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიულ-ფილოლოგიურ მეცნიერებათა განყოფილება. მსოფლიო სოციალ-დემოკრატიის ისტორიის ცენტრი. საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია: „სოციალ-დემოკრატია რუესეთისა და მსოფლიოს ისტორიაში“. 2008 წლის 21-22 აპრილი.

7. **ყარსის ხელშეკრულების თანამედროვე ასპექტები.** ყარსის უნივერსიტეტის საერთაშორისო კონფერენცია. თურქეთის რესპუბლიკა. 2011 წლის 13-15 ოქტომბერი.

8. **ერის რაობა და ქართველი ერის წარმოშობა.** თსუ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი. საერთაშორისო კონფერენცია. „ისტორიული რეპრეზენტაცია: თეორიული მიმართულებანი და კონკრეტული კვლევები“. 2012 წლის 16-17 ნოემბერი. თეზისები.

9. **დამოუკიდებლობის საერთაშორისო გარანტიების ძიება (1918-1921).** პირველი დიასპორული პროფესიული ფორუმი. დიასპორის საკითხებში საქართველოს სახელმწიფო მინისტრის აპარატი. პროგრამა. 2015 წლის 27 მაისი.

სტატიები და პუბლიკაციები თანამედროვე პოლიტიკური პროცესების შესახებ:

1. **ახალგაზრდობა იბრძვის.** გაზ.: „ახალგაზრდა კომუნისტი“. 1977 წლის 17 დეკემბერი.

2. **პოლიტიკური პარტიები და საერთო მოქმედების ნიადაგი.** გაზ.: „ახალგაზრდა ივერიელი“. 1990 წლის 5 ივნისი. №62.

3. **დასავლური პოლიტოლოგიური თეორიები პოლიტიკური პარტიების შესახებ.** გაზ.: „ერი“. 1992 წლის 1 და 7 თებერვლის ნომრები.

4. **არჩევნები და პარტიების კლასიფიკაცია.** გაზ.: „დრონი“. 1992 წლის 2 და 9 ოქტომბრის ნომრები.

5. **მესამე ხელშეკრულება. ისტორია მეორდება?** გაზ.: "The Georgian times". 1994 წლის 18 თებერვალი.

6. **არჩილ ჯორჯაძე და თანამედროვეობა.** გაზ.: „კავკასიონი“. 1994 წლის 19 მაისი.

7. **დასავლური კრიტერიუმები და პოლიტიკური პარტიები ჩვენში.** გაზ.: „სამშობლო – ფორტე“. 1995 წლის ივლისი.

8. **ქართველ ტრადიციონალისტთა კავშირი.** გაზ.: „სამშობლო – ფორტე“. 1995 წლის 13-22 აპრილი.

9. **ლიბერალურ-დემოკრატიული ეროვნული პარტია.** გაზ. „სამშობლო – ფორტე“. 1995 წლის აგვისტო.

10. **დიდ ონავრებს შორის (თეზისები საქართველოს უახლესი ისტორიისათვის).** გაზ. "Georgian times". 1996; აგრეთვე: **თეზისები საქართველოს უახლესი ისტორიისათვის.** გაზ. „ახალი დროება“. თსუ ისტორიის ფაკულტეტის პერიოდული გამოცემა. 1999. №4.

11. **ვიდრე კალამს ხელში ავიღებთ.** გაზ.: „საქართველოს რესპუბლიკა“. 1996. 23 მაისი.

12. **მოძრაობა ყველაფერია, მიზანი?** გაზ. „ახალი ქართული გაზეთი„ (დამატება: „ოპოზიცია“. 1998 წლის 29 ივლისი.

13. **პოლიტიკური პარტიების „ცხელი“ თუ ხმაურიანი ივლისი.** გაზ.: „ახალი ქართული გაზეთი“. 1998 წლის 6 აგვისტო.

14. **პოლიტიკური პარტია.** გაზ. „ახალი ქართული გაზეთი“. 1998 წლის 25 აგვისტო.

15. **პოლიტიკურ პარტიებსა და ორგანიზაციებში. ქრონიკა (10 აგვისტოდან 25 აგვისტომდე).** გაზ.: „ახალი ქართული გაზეთი“. 1998 წლის 27 აგვისტო. დამატება: „პარტიები“.

16. **პარტიებსა და ორგანიზაციებში (26 აგვისტო-16 სექტემბერი).** გაზ.: „ახალი ქართული გაზეთი“. დამატება „პარტიები“. 1998 წლის 18 სექტემბერი.

17. **მოსახლეობის სხვადასხვა ფენის ინტერესების გამომხატველნი.** გაზ. „ახალი ქართული გაზეთი“. 1998 წლის 3 სექტემბერი.

18. **აღორძინების კავშირი ძალას იკრებს.** გაზ. „ახალი ქართული გაზეთი“. 1998 წლის 11 სექტემბერი.

19. **ნუთუ დაპირისპირება და დაშლა-დანაკუწება, ქართული ჯიშის თვისებაა?!** გაზ.: „ახალი ქართული გაზეთი“. 1998 წლის 5 ოქტომბერი.

20. **გენერალური რეპეტიცია დაიწყო.** „ახალი ქართული გაზეთი“. 1998 წლის 5 ნოემბერი.

21. **გენერალური რეპეტიცია შედგა.** გაზ. „ახალი ქართული გაზეთი“. 1998 წლის 5 დეკემბერი.

22. **საერთო მოქმედების ძიება.** გაზ.: „ახალი ქართული გაზეთი“. 1998 წლის 3 დეკემბერი.

23. **„ჯერ საქართველო“.** გაზ.: „ახალი ქართული გაზეთი“. 1998 წლის 10 დეკემბერი.

24. **ომი თუ მშვიდობა (მოვლენათა განვითარების ოთხი სცენარი).** გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2002 წლის 18 სექტემბერი.

25. **ვიდრე ქარიშხალი ამოვარდებოდეს.** გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2002 წლის 20 სექტემბერი.

26. **მოლოდინის სინდრომი.** გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2002 წლის 30 სექტემბერი.

27. **ომი ერაყთან – მომხრენი და მოწინააღმდეგენი.** გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2002 წლის 7 ოქტომბერი.

28. **რუსეთის არიეგარდული ბრძოლები საქართველოში.** გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2002 წლის 12 ოქტობერი.

29. **რუსული პოლიტიკური სპექტრის რადიკალიზაცია.** „მთავარი გაზეთი“. 2002 წლის 18 ოქტომბერი.

30. **გზა დასავლეთისაკენ.** გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2002 წლის 23 ოქტომბერი.

31. **ნატო დსთ-ს ქვეყნებს მაგნიტივით იზიდავს.** გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2002 წლის 11 ნოემბერი.

32. **მსოფლიოს ერთი კვირა.** გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2002 წლის 18 ნოემბერი.

33. **მსოფლიოს ერთი კვირა.** გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2002 წლის 25 ნოემბერი.

34. **მსოფლიოს ერთი კვირა.** გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2002 წლის 2 დეკემბერი.

35. **ვიდრე ერაყს ამოწმებენ.** გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2002 წლის 9 დეკემბერი.

36. **მსოფლიოს ერთი კვირა.** გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2002 წლის 16 დეკემბერი.

37. **მსოფლიოს ერთი კვირა.** გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2002 წლის 23 დეკემბერი.

38. **მსოფლიოს ერთი წელიწადი.** გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2003 წლის 3 იანვარი.

39. **მსოფლიო ომისთვის ემზადება.** გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2003 წლის 13 იანვარი.

40. **და მოეწყინა პატრონობა ლიპარიტისი.** გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2003 წლის 19 იანვარი.

41. **ვის ეკითხებიან ჭკუას პოლიტიკოსები.** გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2003 წლის 20 იანვარი.

42. **სტრატეგიული მიმართულებები 2003-2005 წლების ქართული პოლიტიკისთვის.** გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2003. 27 იანვარი.

43. **ჩვენ დამოუკიდებლები ვართ (მაგრამ ამის შესახებ სხვებმაც უნდა იცოდნენ).** უჩა ბლუაშვილთან თანაავტორობით. გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2003 წლის 28 იანვარი.

44. **ახლა რას დაგვპირდებიან საარჩევნოდ პოლიტიკური ძალები** (უჩა ბლუაშვილთან თანაავტორობით). გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2003 წლის 3 თებერვალი.

45. **ანტიერაყული ოპერაცია და საქართველო.** გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2003 წლის 17 თებერვალი.

46. **არის თუ არა საჭირო ეროვნული იდეოლოგია.** გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2003 წლის 2 ივნისი. ორწერილიანი სტატია.

47. **გლობალიზაცია.** გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2003 წლის 8 ივლისი. ორწერილიანი სტატია.

48. **ჯერ საქართველო! (დასავლური ორიენტაცია – ზეპარტიული მიზანი).** გაზ.: „განათლებული საქართველო“. ნულოვანი ნომერი. 2003 წლის აგვისტო.

49. **საქართველოს ჩრდილო-დასავლური ვექტორი (ორიენტაციული დისკუსია და ელექტორატი).** გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2003 წლის 16 სექტემბერი.

50. **რას შეიძლება ველოდოთ არჩევნებისაგან.** გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2003 წლის 1 ნოემბერი.

51. **ბალანსის დასასრული.** გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2003 წლის 11 ნოემბერი.

52. **ძველი და ახალი.** გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2003 წლის 19 ნოემბერი.

53. **ერთიანობის ფაქტორები.** გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2003 წლის 9 დეკემბერი.

54. **საგარეო ჩარევა -დახმარება თუ ძალადობა.** გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2003 წლის 16 დეკემბერი.

55. **მემარჯვენეთა შორის კონსოლიდაციაც ძლიერდება და კონკურენციაც.** გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2003 წლის 26 დეკემბერი.

56. **2004 წელი - ახალი ეპოქის დასაწყისი?** გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2003 წლის 5 იანვარი.

57. **მემარცხენეთა კრიზისი საქართველოში.** „მთავარი გაზეთი“. 2004 წლის 12 იანვარი.

58. **კორუფციასთან ბრძოლამ უდანაშაულო ადამიანები არ უნდა დააზარალოს.** გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2004 წლის 1 მარტი.

59. **ნომენკლატურული ლეგენდები და მკაცრი რეალობა.** გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2004 წლის 4 თებერვალი.

60. **ლიპარიტობა საქართველოში (ათასწლოვანი ანალოგიები).** გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2004 წლის 9 თებერვალი.

61. **ოპოზიციის გასაჭირი.** გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2004 წლის 16 თებერვალი. წიგნში: „გზა დასავლეთისაკენ“.

62. **ავბედითი პარალელები.** გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2004 წლის 23 თებერვალი.

63. **9 აპრილი აჩრდილი.** გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2004 წლის 9 აპრილი.

64. **სახელმწიფო ჰიმნის შექმნა მეტ პასუხისმგებლობას მოითხოვს.** გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2004 წლის 24 აპრილი.

65. **ისევ სახელმწიფო ჰიმნების შესახებ.** გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2004 წლის 19 მაისი.

66. **რუსული დემოკრატიის ბედი.** გაზ.: „24 საათი“. 2004 წლის 10 სექტემბერი.

67. **ნეგატიური გამოცდილება.** გაზ.: „24 საათი“. 2004 წლის 8 ოქტომბერი.

68. **ანტაგონიზმი - დემოკრატიის ბარიერი.** გაზ. „24 საათი“. 2004 წლის 16 ოქტომბერი.

69. **23 ნოემბრის არჩევანი.** გაზ.: „24 საათი“. სამწერილიანი სერია. 2004 წლის 22, 23 და 24 ნოემბრის ნომრებში.

70. **უნიტარიზმი თუ ფედერალიზმი.** გაზ.: „24 საათი“. 2005 წლის 31 იანვარი.

71. **ორი დამოუკიდებლობის პარალელები.** გაზ.: „24 საათი“. 2005 წლის 26 მაისი.

72. **უმნიშვნელოვანესი დოკუმენტი (ეროვნული უსაფრთხოების კონცეფციის გამო).** გაზ.: „24 საათი“. 2005 წლის 18 ივნისი.

73. **ორი სცენარი დემოკრატიისათვის.** გაზ.: „24 საათი“. 2005 წლის 3 ოქტომბერი.

74. **დასავლეთი - ახალი საფრთხობელა ქართველი საზოგადოებისათვის.** გაზ.: „24 საათი“. 2006 წლის 20 აპრილი.

75. **ჩრდილო-ატლანტიკური ალიანსი და საქართველო** (შოთა შველიძესთან თანაავტორობით). გაზ.: „24 საათი“. 2006 წლის 4 მაისი.

76. **გლობალიზაციის საუკუნე და ეროვნული იდეა.** გაზ.: „24 საათი“. 2006 წლის 26 ივლისი.

77. **დამოუკიდებლობის დღე.** გაზ.: „24 საათი“. 2007 წლის 26 მაისი.

78. **რა მოხდა საქართველოში (2008 წლის აგვისტო-სექტემბერი).** გაზ.: „24 საათი“. 2008 წლის 25 სექტემბერი.

79. **ხუთი სცენარი.** გაზ.: „24 საათი“. 2008 წლის 30 სექტემბერი.

80. **„რუსეთის მობრუნება საქართველოში“.** გაზ.: „24 საათი“. 2009 წლის 17 აპრილი.

81. **26 მაისის ხიბლი და გაკვეთილები.** გაზ.: „24 საათი“. 2009 წლის 26 მაისი.

82. **გადავიტანოთ თუ გავიტანოთ?** გაზ.: „24 საათი“. 2009 წლის 17 სექტემბერი.

83. **ლიბერალიზმიც, პატრიოტიზმიც, მაგრამ არა – რადიკალიზმი.** გაზ.: „24 საათი“. 2009 წლის 7 ნოემბერი.

84. **რუსეთმა საქართველო დაკარგა.** გაზ.: „24 საათი“. 2009 წლის 31 დეკემბერი.

85. **26 მაისი – ისტორიის სამი გამოწვევის წინაშე.** გაზ.: „24 საათის“ ყოველკვირეული დამატება: “Weekend”. 2010 წლის 26 მაისი.

86. **მოკვდა თუ არა დასავლეთის იდეა საქართველოში.** გაზ.: „24 საათის“ ყოველკვირეული დამატება: “Weekend”. 2012 წლის 19 ოქტომბერი.

87. **დამოუკიდებლობა და ჩვენ.** გაზ.: „24 საათის“ ყოველკვირეული დამატება: “Weekend”. 2013 წლის 24 მაისი.

88. **რატომ მიდის ბიძინა ივანიშვილი.** გაზ.: „24 საათი“. 2013 წლის 16 სექტემბერი.

89. **რუსეთ-საქართველოს 2008 წლის აგვისტოს ომის შედეგები. (უკრაინაში განვითარებული მოვლენების ფონზე.** გაზ.: „24 საათის“ ყოველკვირეული დამატება: “Weekend”. 2014 წლის 30 მაისი.

90. **როგორ შეაფასებს ისტორია 2008 წლის აგვისტოს ომს?!** გაზ.: „საქართველოს რესპუბლიკა“. 2018 წლის 28 ოქტომბერი.

ინტერვიუ, მრგვალი მაგიდა, დებატები:

1. **ეროვნული ოპტიმიზმი ეროვნული იდეოლოგიით იწყება.** გაზ.: „მართალი გაზეთი“. 2000 წლის სექტემბერი. №9. ჟურნალისტი ოთარ ტურაბელიძე.

2. **„ექვს დღეში 6 000 ადამიანი“.** ჟურნ.: „სარკე“. 2001 წლის 27 ივნისი – 8 ივლისი. ჟურნალისტი ირინე მჭედლიძე.

3. **საქართველოში უძრაობას გეოპოლიტიკური მოლოდინის ფაქტორი განაპირობებს.** გაზ.: „არგო“. 2001 წლის 23-29 იანვარი. ჟურნალისტი ოლიკო ცისკარიშვილი.

4. **ინტერვიუ – აგრესია ჩრდილოელი მეზობლისაგან, ანუ ხომ არ განმეორდება 1921 წლის 25 თებერვალი („საქართველომ უნდა ეძებოს ძლიერი მოკავშირე“).** ჟურნალისტი ლევან ლომიძე. გაზ.: „რეზონანსი“. 2002 წლის 3 სექტემბერი.

5. **მრგვალი მაგიდის დისკუსია – ქართული პოლიტიკური ელიტა – დღევანდელობა და პერსპექტივები.** გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2003 წლის 10 თებერვალი.

6. **განხილვა – „ჯერ საქართველო“. ოთარ ჯანელიძის წიგნისა: „სპირიდონ კედია: პოლიტიკური პორტრეტი“.** გაზ.: „ჩვენი მწერლობა“. 2003 წლის 18-24 აპრილი.

7. **მრგვალი მაგიდის დისკუსია – რატომ განვითარდა მოვლენები ასე.** გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2003 წლის 22 და 29 სექტემბრის ნომრებში.

8. **მრგვალი მაგიდის დისკუსია: გამოსავალი – დემოკრატია დესტაბილიზაციის გარეშე.** გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2003 წლის 17 ნოემბერი.

9. **მრგვალი მაგიდის დისკუსია თემაზე: 1991-1992 წლების დეკემბერი: ერის ისტორიის ტრავიკული ფურცლები სერიოზულ შესწავლას მოითხოვს.** გაზ.: „მთავარი გაზეთი“. 2003 წლის 21 დეკემბერი.

10. **ქართველი ხალხის დასავლური არჩევანი. ინტერვიუ.** გაზ.: „საქართველოს რესპუბლიკა“. 2006 წლის 23 ნოემბერი. ჟურნალისტი ოლღა ცისკარიშვილი